

जैमिनीयनग्रायमंलाविस्तरः ।

==

श्रीमाधवाचार्यविरचितः ।

प्रि, ए, उपाधिधारिणा

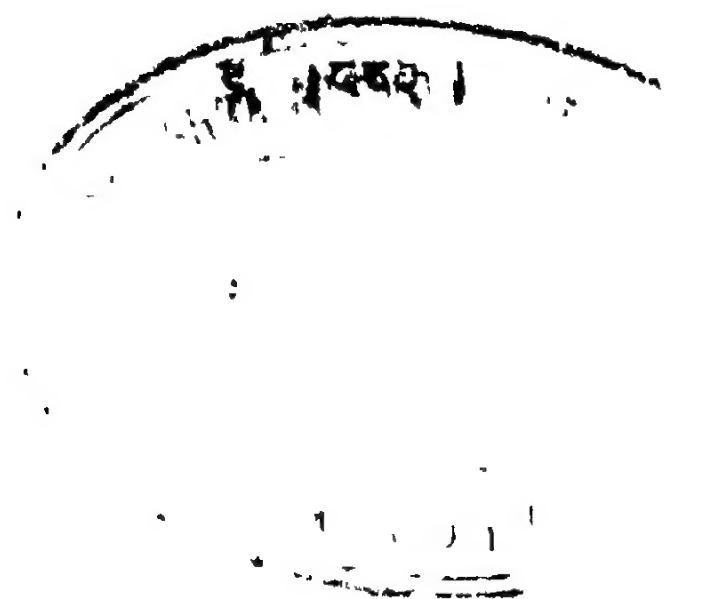
श्रीजीवानन्द विद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

कलिकातानगर्याम् ।

सरस्वतीयन्त्रे मुद्रितः

व विस्तरेण,

R.M. LIBRARY	
Acc	25634
Cl	18147
D.	JAN
S.	✓
Cl	ASH
Ca	ASH
Bk Card	✓
Checke	ASH

मिनीयनरायमालाविस्तरसत्र

प्रथमोऽध्यायः ।

—००—

गीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

क्तं मानवतीं विदन् स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थभाक्

साहःक्रमकृत्युक्तिनिपुणः स्नाध्यातिदेशोक्तिः ।

त्यस्फूर्त्यधिकारवान् कृतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो

गतिं श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीवृक्कणक्षमापतिः ॥ २ ॥

ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत् तत् पञ्च मूर्तिप्रथां

यं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीवृक्कणक्षमापतिः ।

यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन् मूर्तिस्त्वनुग्राहिका

स्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्वज्ञमुद्योतते ॥ ३ ॥

स्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिः

यो धर्मसुतस्य वैष्णवपते स्वीजा निमेगातमिः ।

गृष्टिरकम्बतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो

वत् तस्य विभीरिभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥

बलुं प्राज्ञजीवांतुः सर्वज्ञस्त्रिविशारदः ।

रातुं जैमिनिमतेः न्यायमाणां गरीयसीम् ॥ ५ ॥

प्रशस्य समामध्ये धीरश्रीवृक्कभूपतिः ।

विस्तरेमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥ ६ ॥

स भव्याद् भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ।

क्षपामव्याहतां लब्ध्वा परार्घ्यप्रतिमोऽभवत् ॥ ७ ॥

निर्माय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ।

जैमिनीयन्यायमालां व्याचष्टे बालबुद्धये । ८ ॥

न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थत्वात्तनाय समुद्रा-
रूपमनेकार्थगर्भं देवतानमस्कारप्रतिपादकं श्लोकं पठति ।
वागीशाद्या इति ।

इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनाय पालके
स्वामिनि विद्यमानं महिमानमनुस्मारयति । युक्तिं मान-
वतीमिति । अत्र चिकीर्षितधर्मशास्त्रे वर्तमानानां द्वादशा-
नामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अर्था ये च नौतिशास्त्रोक्ता
राजधर्मस्ते सर्वेऽप्यास्मिन् भूपतौ उपलभ्यन्ते । नीतिपक्षे
युक्तिर्योगः सन्धिः । सा च युक्तिः मानवती । मानः सत्कारः
चतुर्षु सामभेददानदण्डेषु उपायेषु प्रथमः उपायः । वैरिणो
बुद्धिभेदो द्वितीयः उपायः । एताभ्यां दानदण्डावप्युप-
न्येते । एतैश्चतुर्भिरुपायैर्विशेषेणार्थं धनं भजति प्राप्नोति ।
एतावता शत्रुक्षयः कथितः । अबशिष्टेन स्वराज्यप्रतिपालन-
प्रकारः प्रतिपाद्यते । आशेषु अमात्यप्रभृतिषु पुरुषेषु
प्रथमौदृशस्य व्यापारस्य योग्यो नान्यस्य इत्येवमूहापोह-
कुशलः । राजसभायामेते तपस्विनः पूज्या विप्रा दक्षिण-
भागं उपवेशनीया एते च भृत्या वामभागे इति क्रमं
करोति । तत् तत् ग्रामेषु अधिकृतान् पुरुषान् उचितबुद्धि-
पटानेन प्रयोक्तुं निपुणः । समुद्रपर्यन्तत्वेनातिबहुलस्य
देशस्य उन्नतिः समस्तभोग्यवस्तुसम्पत्तिः । सा च परराष्ट्र-

प्रथमोऽध्यायः ।

निवासिभिः सकलप्राणिभिः स्थाप्यते । इदं कर्तव्यमिदं
नेत्येवं कार्याकार्यविषया स्फूर्तिस्तस्यामधिकारोऽस्य राज्ञो
नित्यः । सर्वत्राप्रतिष्ठतबुद्धित्वात् । गतो विनिवारितः
सतां तपस्विनाम् आबाधो विघ्नो येनासौ गतसदाबाधः ।
देशान्तराधिपतीनां राज्ञाम् एतदधीनत्वेनापरप्रेष्यत्वादयं
स्वतन्त्रः । जगदीश्वरस्य विद्यातीर्थमुनेर्भोगमूर्तित्वेनाय-
मीश्वरः । यस्य सभायां गोष्ठौरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषयत्वेन
श्रुतिमान् । यदीयं चरितमपि निरन्तरं वेदोक्तैरहस्यार्था-
नुष्ठानरूपत्वेन श्रुतिमत् भवति । सोऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्ग-
चरितः । एवंविधो वक्त्रणभूपतिः अन्तः परमेश्वरध्याने
बहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्ति । यथा नीतिशास्त्रोक्तेषु
सामभेदादिषु अयं कुशलः । तथा सर्वज्ञावतारत्वात्
धर्मशास्त्रोक्तेषु प्रमाणादिप्रसङ्गान्तेषु अध्यायार्थेषु कुशलः ।
ते च अध्यायार्था उपरिष्ठात् प्रदर्शयिष्यन्ते ।

राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपपत्तिकं प्रकटयति यद् ब्रह्म प्रति-
पाद्यत इत्यादिना । सर्वसूपनिषत्सु प्रतीयमानं यत् परं
ब्रह्म तदेव शैवागमेषु सृष्टिस्थितिसंहारनिरोधनानुग्रह-
लक्षणपञ्चकृत्य मिद्वार्थमीशानतत्पुरुषाघोरवामदेवमद्यो-
जातलक्षणानां पञ्चानां मूर्तीनां प्रशङ्गं प्रसिद्धिं विस्तारं
वा प्रगुणयति प्रकटीकरोतीति प्रतिपाद्यते । तत्र तासु
मूर्तिष्वयं भूपालः स्थितिमूर्तिं धत्ते । तस्या मूर्तेरात्मनि
लसन् विद्यातीर्थमुनिः कृत्स्नस्य जगतोऽनुग्राहिका मूर्ति
रित्युच्यते । यस्मादयं भूपो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म यस्माच्चाग-
मोक्ता महेश्वरस्य स्थितिमूर्तिर्यस्माच्च श्रीविद्यातीर्थमुनि-

स्तदात्मनि संनिधाय प्रकाशते । तस्मात् सर्वज्ञत्वमस्य
राज्ञ उत्कर्षेणाविद्वद्भूनागोपालमविवादेन प्रतिभासते ।

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्ते
हितकारितया प्रशंसति । इन्द्रस्याङ्गिरस इति ।

चिकीर्षितग्रन्थे अद्वातिशयमुत्पादयितुं कर्तृनीरवं
प्रकटयति ।

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।

स्मार्ते व्याख्याय सर्वार्थं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥ ८ ॥

सर्ववर्णश्रमानुग्रहाय पुराणसारपराशरस्मृतिव्याख्या-
नादिना स्मार्ती धर्मः पूर्वं व्याख्यातः । इदानीं द्विजानां
विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः ।

ग्रन्थमारिप्सुगुरुमूर्त्युपाधिकं सकलवेदशास्त्रप्रवर्तक-
त्वेनात्रोचितेष्टदेवतारूपं परमेश्वरमादौ नमस्कृत्य श्राव-
प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं विषयप्रयोजने दर्शयंस्तं ग्रन्थं प्रतिजानीते ।

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातौर्यरूपिणम् ।

जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ १ ॥

जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्यधिकरणानि न्यायाः
तेऽस्य ग्रन्थस्य विषयः । पठितुं सुशक्यैः कतिपयैरेव श्लोकै-
स्तेषां स्फुटीभावः प्रयोजनम् । न्यायमाला संगृह्यत इति
ग्रन्थनामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा । तस्य करिष्यमाणग्रन्थस्य
प्रकारं दर्शयति ।

एको विषयसन्देहपूर्वपक्षावभासकः ।

श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते ॥ २ ॥

चत्वारोऽवयवा एक श्लोकेनोक्ताः क्वचित् क्वचित् ।

यत्र कापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः ॥ ३ ॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः । तत्र सङ्गतिरनन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमेवोचितं शक्यते । अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्राहकाः क्वचित् बहवः श्लोकाः क्वचिदेक इत्यावापोद्वापाभ्यामन्ततः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्वे संख्या पर्यवस्यति । अतो बहुत्वाद् विभ्यता ग्रन्थगौरवशङ्का न कर्तव्या । तमेव ग्रन्थबाहुल्याभावस्फुटीकुर्वन् रूपकव्याजेन सुबोधत्वं दर्शयति ।

सर्वथापि सहस्रे द्वे नातिक्रामति संग्रहः ।

मीमांसासागरस्तेन क्रौडपुष्करिणी भवेत् ॥ ४ ॥

श्लोकेन श्लोकाभ्यां श्लोकैर्वा यथासम्भवं न्यायः संगृह्यताम् । सर्वथापि सहस्रन्यायसंग्रहरूपो ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्त्तेरर्वागव समाप्यते । न तु सहस्रद्वयमतिक्रामति । भाष्यटीकादीनां बहुत्वाद् दुरवगाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा पूर्वमासीत् । क्रियमाणेन त्वनेनैव ग्रन्थेन दोषद्वयरहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रौडार्थं निर्मितया नाभिदघ्न पुष्करिण्या समा भविष्यति । यद्यपि शास्त्रदोषिकादां क्वचित् क्वचित् संग्रहश्लोकोऽस्ति तथापि न सर्वत्र विद्यते । यत्रास्ति तत्रापि विषयसंशययोरसंग्रहाच्च श्लोकपाठमात्रेणाधिकरणमुपन्यसितुं शक्यते । अतो न कापि गतार्थत्वं शङ्कनीयम् । सङ्गतिं व्युत्पादयति ।

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिकृतताम् ॥ ५ ॥

शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति त्रिविधा सङ्गतिः । सा च शास्त्रादीनां त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोद्दिष्टुं शक्या । शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति ।

धर्मो द्वादशलक्षणां व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ।

प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥ ६ ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।

ऊहोबाधश्च तन्त्रश्च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥ ७ ॥

लक्षणान्यध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां सप्ताहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादशपदार्थाः क्रमाद् द्वादशानामध्यायानां विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः । तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्व्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम् । चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यानुष्ठानम् । नतु कत्वर्थत्वप्रयुक्त्येत्येवमादयः । पञ्चमे क्रमनियतिविधेयत्वादयः । षष्ठे कर्तुरधिकारो नान्यादेरित्यादयः । सप्तमे समानमितरच्छ्रेमेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे सौख्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वपस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गे नाम्ने यपुरोडाशेऽतिकर्त्तव्यतैव नान्यस्येत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामि इति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौख्यचराः

वग्निपदपरित्यागेन सूर्यपदप्रक्षेपेण सूर्याय जृष्टं निवे-
पामि इत्येवमाद्यूहः । दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्याव-
घातस्य वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः ।
एकादशे बह्वनामान्मेयादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन
प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादितन्त्रम् । द्वादशे प्रधानस्य
प्रयोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चङ्गपुरोडाशेऽप्यु-
पकार इत्यादिप्रसङ्गः । पादानामसाधारणं विषयं
दर्शयति ।

विध्यर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ।

प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम् ॥ ८ ॥

प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीयेऽर्थ-
वादरूपम् । अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृति-
रूपम् । स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चित्रादि-
नामरूपम् ॥

उपोदघातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः ।

प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादुगाः ॥ ९ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधक-
मपूर्वसदभाव इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोदघातो
वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः ।
तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे
नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ।

श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः ।

अनारभ्योक्तिवद्भयंस्त्राम्यर्था षष्ठपादगाः ॥ १० ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिः

लिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता । द्वितीये लिङ्गम् ।
तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवा-
दत्वविधित्वानिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविराधसद-
सङ्गावः । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधी-
तानि । सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे
याजमामानि ।

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता ।

फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः ॥ ११ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षादध्यानय-
नस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये
त्वप्रधानम् । वत्सापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्य-
प्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुह्वर्णमयीत्वादेरपाप-
श्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूय-
गतजघन्याङ्गाक्षयूतादिचिन्ता ।

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्धावर्धने ।

श्रुत्यादेर्बलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥ १२ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो
निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकेक-
धर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादी-
नामावर्त्तनेनैकादशमित्यादिबुद्धिः । अदाभ्यग्रहचित्रिण्या-
रनावृत्तिरित्यादिबुद्धिभावः । चतुर्थे क्रमनियामकानां
श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ।

अधिकारौ तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने ।

दौघा सत्तं देयवक्त्री षष्ठे पादेष्वासी स्थिताः ॥ १३ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तुरस्यन्वादे-
र्नास्ति स्त्रिया अस्ति । योऽस्ति स च पत्या सहैवेवमादि-
नाधिकारी निरूपितः । द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं
कृतं फलम् । दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः । काम्य-
कर्मसमापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये
द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीनामग्न्यादीनामधि-
कारिणश्च स नास्त्येत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं
विचारितम् । अवत्तनाग्ने सत्याज्येन यजेत् । इडाद्यर्थेनाग्ने
सति शेषाद्वा प्राञ्चमित्यादिकम् । पञ्चमे कालापराधेन
चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम् । ज्योतिष्टोमस्यैका-
दयो दीक्षाः । द्वादशाहस्य द्वादश दीक्षा इत्यादि निरू-
पितम् । षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्य कल्पा एव । सत्त्वं
विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं न
देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिर्देयविचारः । अष्टमे
लौकिकाग्नौ उपनयनहोमः । स्थपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यग्नि-
विचारः कृतः ।

प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशोऽस्य शेषः साम निरूपणम् ।

नामलिङ्गातिदेशो द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्रेनेनेत्यादि-
प्रत्यक्षवचनातिदेशः । द्वितीये रथन्तरशब्देन गान-
मात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेश्यत्वमित्येतादृशः पूर्वो-
क्तातिदेशस्य शेषो विचारितः । तृतीयेऽग्निहोत्रनाम्नाति-
देशः । चतुर्थे निर्वापोषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ।

सष्टलिङ्गादथा सष्टात् प्रबलादपवादतः ।

अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ॥ १५ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेश-
विशेषः । तद् यथा । सौर्यचरावतिदेशकानि निर्वाप-
स्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्या-
दीनि स्पष्टान्याम्नेयलिङ्गानि । द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरति-
देशः । तद् यथा । वाजिने हविः सामान्येन लिङ्गेन
पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते । तत्र लिङ्गमस्पष्टम् । शीघ्रं
तदुबद्धानुत्पादनात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः ।
तद् यथा । आभिचारिकेष्टावाग्नावैष्णवसारस्वतवार्हस्प-
त्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते
प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीय-
स्याग्नीसोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रबलञ्च द्विदेवत्य-
त्वेम् । शब्दोच्चारण मात्रेण सहसा प्रतिभासात् । क्रमस्तु
विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः । चतुर्थे दर्विहोमेष्वतिदेशोऽ-
प्युच्यते ।

ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ।

नवमाध्यायपादेषु चतुर्थेते प्रकीर्तिताः ॥ १६ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वकमूहविचार-
प्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्माः अपूर्वप्रयुक्ताः । अव-
घातममन्त्रादिष्वविवक्षितं ब्रौह्मन्नादिस्वरूपं साधन-
विशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्यादिरुपोद्घातः । सवितृश्विपूष-
शब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः । अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्या-
दिक ऊहविचारारम्भः । द्वितीये सपरिकरः सामोहः ।
तृतीये मन्त्रोहः । चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापत्तितो विचारः ।

हारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यैकत्वं समुच्चयः ।

अहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः ॥ १७ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्दारलोपो निरूपितः । तद् यथा । स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य हारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः । कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य हारस्य लोपेनावघातस्य बाधः । द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य हारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये बाधकारणं कार्यैकत्वम् । तद् यथा । प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्यः । तथा विकृतिरूपे भूनान्त्रेकाहे धेनुरूपाया दक्षिणायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्वादिदक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे नक्षत्रेष्टविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्त इत्यादिः समुच्चयः । पञ्चमे षोडशिश्वहः प्रकृतिगामी । स चाग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः । षष्ठे साम त्वचे गेयमित्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पश्वङ्गेषु हविर्भेदः । गृहमेधीयमपूर्वकर्मैत्यादिर्बाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बाधोपयुक्तो नञर्थविचारः ।

उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापी तन्त्रस्य विस्तृतिः ।

आवापविस्तृतिश्चैका दशाध्यायस्य पादगाः ॥ १८ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः ।

द्वितीये तन्त्रावापी संक्षेपेणोक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदा-

हरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः
प्रपञ्चितः ।

प्रसङ्गस्तन्निर्णीतिः समुच्चयविकल्पने ।

द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ॥ १८ ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे
प्रसङ्गः । सौमिकवेदेरुत्तरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि-
विचारः । द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम् । नतु सवनीय-
पुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृतिः । अन्वारम्भ-
णीया विकृतिष्वपि स्यात् । नतु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः ।
तृतीये त्वग्वाससोः समुच्चयः । आवारगतानामृजुत्वसन्त-
त्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यवव्रीह्योर्विकल्प
इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे
चैन्द्रावार्हसात्ययाज्यानुवाक्ययुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं
प्राधान्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पा-
पवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु
षष्टिसंख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः ।
ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्-
पादेषु विचार्यन्ते । तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव
इत्याशङ्क्याह ।

उपोदघातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ।

तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत् ॥ २० ॥

यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपो
द्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्ग-
पतित इत्येवं पादान्तर्भावे उक्तेयः । ननु सन्त्वेवमध्या-

यानां पादानां च व्यवस्थिता चर्चाः । तदीयसु क्रमः कथ-
मवगन्तव्य इत्यत आह ।

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावाऽध्यायानामभिधास्यते ।

पादानान्तु तमत्रैव लेशादव्युत्पादयामहे ॥ २१ ॥

एकस्मिन् अध्याये समाप्ते सत्यध्यायान्तरारम्भे तयोरध्या-
ययोः पूर्वोत्तरीभावो वक्ष्यते । प्रथमाध्यायगतानां पादानां
पूर्वोत्तरीभाव उदाहृते सति तदव्युत्पत्त्या पादान्तरेष्वपि
तस्योत्प्रेक्षितुं शक्यतया तमुदाहरति ।

विधिः साक्षान्निति धर्मे तस्य शेषोऽर्थवादगीः ।

वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽमौष्यतः क्रमः ॥ २२ ॥

निज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मे विधिवाक्यं साक्षात्-
प्रमाणमिति तदविचारः प्रथमे पादे युक्तः । अर्थवादवाक्यस्य
विधिद्वारा प्रामाण्यात् विध्यनन्तरभावित्वम् । स्मृतिवाक्यस्य
सार्थवादविधिरूपवेदमूलतया प्रामाण्यात् अर्थवादोत्तर-
भावित्वम् । नामधेयस्य वाक्यैकदेशत्वेन पूर्वोक्तत्रिविध-
वाक्यविचारोत्तरकालीनत्वम् । अनेन न्यायेनोत्तराध्यायगत-
पादानां परस्परं क्रम उन्नेयः । इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां
पादानां च क्रमविशेषविशिष्टानामसाधारणं प्रतिपाद्यमर्थं
निरूप्य तन्निर्णयफलं दर्शयति ।

अहित्वा सङ्गतोस्मिन्नस्तथा चान्तरसङ्गतिम् ।

अहेदार्येपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २३ ॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसम्बन्धितयाधिकरणे योजिते सति
तस्याधिकरणस्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्चेति
तिस्रः अहिता भवन्ति । तद्यथा । प्रथमाध्यायप्रथम-

पादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणरहित्यं पूर्व-
पक्षीकृत्य तत्सङ्गावः प्रतिपादितः । तस्याधिकरणस्य
धर्मसम्बन्धितया धर्मविचारशास्त्रे सङ्गतिः । प्रमाण-
विचाररूपत्वात् प्रथमाध्याये सङ्गतिः । विधिवाक्यस्य प्रमा-
णत्वे नोपन्यासात् प्रथमपादे सङ्गतिः । यथैतत् सङ्गतिद्वय-
मूहितम् । तथा पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परमवान्तर-
सङ्गतिरुहनीया । सा चानेकरूपा । आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्त-
सङ्गतिः प्रत्युदाहरणसङ्गतिः प्रासङ्गिकसङ्गतिरुपादधात-
सङ्गतिरपवादसङ्गतिश्चेत्येवमादिरूपा । तासामाक्षेपादि-
सङ्गतीनामूहं व्युत्पादयति ।

पूर्वन्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत् ॥ २४ ॥

तदेतत् सर्वं योजयित्वा प्रदर्शयितुं । प्रथमाध्याये प्रथम-
पादस्य प्रथमाधिकरणगतो धर्मविचारशास्त्रं वैधमिति
सिद्धान्तः । अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः सम्भवादिति
तदयुक्तिः । द्वितीयाधिकरणे धर्मे लक्षणं प्रमाणं च नास्तीति
पूर्वपक्षः । लौकिकाकारहीनत्वात् प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्चेति
तदयुक्तिः । तथा युक्त्या धर्मस्य लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति
नरविषाणसमो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमनुप-
पन्नमित्याक्षेपसङ्गतिः । यथा प्रथमाधिकरणे नियमविधि-
सम्भवेन हेतुना विचार शास्त्रस्य विधेयत्वमुक्तम् । तथा
द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहीनत्वप्रत्यक्षाद्यप्रवृत्ति-
रूपेण हेतुना धर्मे लक्षणप्रमाणे न स्त इति दृष्टान्तसङ्गतिः ।
यथा प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते पूर्वोक्तयुक्तिरवलोक्यते । तथा

द्वितीयाधिकरणसिद्धान्ते काञ्चिदपि युक्तिं न पश्याम इति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती मन्दबुद्धिभिरपि सर्वत्रोत्प्रेक्षितुं शक्येते । पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात् प्रामाण्यं वर्णितम् । तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिविष्टत्वात् वाक्यप्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वं षष्ठाधिकरणे वर्णित इति प्रासङ्गिकसङ्गतिः । सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन मौर्व्यादिविकृतिषु वैदिकमङ्गजातमुपदेष्टुं तदुपयोगित्वेन प्रथमाधिकरणे धर्मसापेक्षत्वं साधितम् । तत्र प्रथमाधिकरणमुपोद्घातः । सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरणस्योपोद्घातसङ्गतिः । प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणेऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यमुक्तम् । द्वितीयाधिकरणे सर्ववेष्टनस्मृतेः पूर्ववत् प्राप्तं प्रामाण्यमपोद्यते । सेयमुपवादसङ्गतिः । अनया दिशा सर्वत्र सङ्गतिरुद्घनीया ।

इत्थं सङ्गतौ व्युत्पाद्याथ प्रत्यधिकरणं विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तांश्चतुरोऽवयवान् संजिघृक्षुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ।

स्वाध्यायोऽध्येय इत्यस्य विधानस्य प्रयुक्तितः ।

विचारशास्त्रं नारभ्यमारभ्य वेति संशयः ॥ १ ॥

अर्थधीहेतुताधीतेर्लोकसिद्धावघातवत् ।

नियामकं नचैवातो वैचारभो न सम्भवी ॥ २ ॥

दर्शापूर्ववदस्यत्र कृत्वपूर्वं नियामकम् ।

अर्थनिर्णायकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः ॥ ३ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मो इत्यारभ्यान्वाहार्ये च दर्शनादित्ये-

तदन्तं जैमिनिप्रोक्तं सुव्रजासं धर्मविचारशास्त्रम् । तदेत-
 दस्य प्रथमाश्विकदशस्य विषयः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्य-
 यनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचिन्नन्यन्ते । अप-
 रे त्वेवमाहुः । अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनायेदमध्ययनं विधी-
 यते । अर्थज्ञानश्च विचारमन्तरेण न सम्भवति । ततो विधि-
 विचारशास्त्रस्य प्रयोजक इति तत्रैवं संशयः । इदं विचार-
 शास्त्रं किं विधिप्रयुक्त्या नारम्भणीयमुतारम्भणीयमिति ।
 तत्र अर्थज्ञानायाध्ययनस्य विधिरिति वदन् वादी प्रष्टव्यः ।
 किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनं विधीयते । किंवा पक्षेऽप्राप्त-
 मवघातवन्नियम्यत इति । नाद्यः । विमतं वेदाध्ययन-
 मर्थज्ञानहेतुः । अध्ययनत्वात् । भारताध्ययनवत् । इत्य-
 नुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात् । तस्मैऽसु द्वितीयः
 पक्षः । अवघातवन्नियमविधित्वसम्भवात् । यथा नखैरव-
 घातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तोऽवघातो विधि-
 नवश्यकं कर्तव्य इति नियम्यते । तथा लिखितपाठेन गुरु-
 पूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसम्भवात् पक्षेऽप्राप्तमध्ययन विधिना
 नियम्यत इति चेत् । न । वैषम्यात् । अवघातनिष्पन्नैरेव
 तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जन-
 यतः । नान्यथा । ततो दर्शपूर्णमासा पूर्वमवघातस्य
 नियमहेतुः । अत्र तु लिखितपाठजन्ये नैवार्थज्ञानेन कृत्वनु-
 ष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्ति । अतो द्विविधविध्य-
 सम्भवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारम्भस्य वैधत्वं नास्ति
 तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत् । स्वर्गायाश्चरग्रह-
 यमात्रं विज्ञेयमिति वदामः । अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजि

अग्रायेन कल्पनीयः । स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशेषादिति
 सूत्रेण विश्वजित्यश्रूयमाणमप्यधिकारिणं सम्पादयितुं
 तद्विशेषणं स्वर्गफलं युक्त्या स्थापितम् । तद्वदध्ययनेऽप्यसु ।
 एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । विनापि विधिना दृष्टलाभाच्चहि तद-
 र्थता । कल्प्यसु विधिसामर्थ्यात् स्वर्गो विश्वजिदादिवदिति ।
 एवञ्च सति वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रमनुगृह्यते । अस्मि-
 न्कास्त्रे वेदाध्ययनसमावर्त्तनयोनैरन्तर्यं प्रतीयते । तत्पक्षे
 त्वधीतेऽपि वेदे धर्मविचाराय गुरुकुल एवाधिवासः कर्त्तव्यः ।
 तथा सति तन्नैरन्तर्यं बाध्यते । तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैध-
 त्वाभावात् पाठमात्रेण धर्मसिद्धेः समावर्त्तनशास्त्राच्च धर्म-
 विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते । यदुक्तं
 लोकसिद्धत्वान्नाप्राप्तविधिरिति । तत्तथैवास्तु । नियम-
 विधित्वं तु न वारयितुं शक्यम् । यथा दर्शपूर्णमासजन्यं
 परमापूर्वमवघातनियमजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकम् ।
 एवमशेषक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननिय-
 मजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकं भविष्यति । नियमादृष्टानङ्गी-
 कारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । नच विश्वजिन्ना-
 येन स्वर्गार्थत्वं युक्तम् । दृष्टफलेऽर्थज्ञाने सम्भवत्यदृष्टस्य कल्प-
 यितुमशक्यत्वात् । अत एवोक्तम् लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्ट-
 परिकल्पना । विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति ।
 नन्वेवमपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञान-
 सम्भवाद्विचारशास्त्रस्य वैयर्थ्यमिति चेत् । न । ज्ञानमात्र-
 सम्भवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । अक्ताः शर्करा उप-
 उपदधातीत्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्ययं निर्णयो व्याकरणेन

नियमेन निरुक्तेन वा न सिध्यति । विचारशास्त्रं तु तेजो-
वै दृढमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति । अतो विचारो
वैधः । वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्त्त-
नयोः पूर्वापरोभावसमानकटुकत्वे एवाचष्टे न
त्वानन्तर्यम् । तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्र-
मारम्भणीयमिति सिद्धान्तः । अस्मिन्नेवाधिकरणे
गुरुमतमाह ।

अथवाध्यापनात् सिद्धेर्नैवास्त्यध्ययने विधिः ।

तेन पूर्वेत्तरौ पक्षौ प्रसाध्याधन्यहेतुभिः ॥ ४ ॥

विधेयाध्यापनं सिध्येद् बालस्यार्थधियं विना ।

तेन निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम् ॥ ५ ॥

स्वतः प्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनादनात् ।

विषयादिसमुत्पादं शास्त्रमारम्भतां ततः ॥ ६ ॥

अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत । तमध्यापयतीत्यध्यापनं
विहितम् । नचात्र नियोज्याभावः । आचार्यत्वकामिर्न
नियोज्यत्वात् । उपनयीतेत्यनेनाचार्यकरणे विहितेनात्मने
पदेन नियोज्यविशेषणमाचार्यत्वं प्रतीयते । उपनयनं
यो नियोज्यः स एवाध्यापनेऽपि । तयोरेकप्रयोजन-
त्वात् । एवञ्च सत्याचार्यकटुकमध्यापनं माणवककटु-
केणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्यध्यापनविधिप्रयुक्त्यैव
ध्ययनानुष्ठानसिद्धेर्न पृथगध्ययने विधिरभ्युपगम्यः
श्रूयमाणं विधिवाक्यं नित्यानुवादत्वेनाप्युपपद्यते । ततः
ऽध्ययनविधिसुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वेत्तरपक्षावन्य-
यर्णनीयो । विषयसंशययोस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः । विचा-

शास्त्रं विषयः । अवैधं वैधं वेति संशयः । तत्र वैधत्ववादी प्रष्टव्यः । विधेयमाचार्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थ-
ज्ञानमपि प्रयुज्यते किंवा पाठमात्रम् । नायः । अन्तरेणा-
प्यर्थज्ञानमध्यापनसिद्धेः । पाठमात्रे तु विचारस्य विषयो
न सम्भवति । आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थो विषयः ।
तथा सति यत्त्वार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र सन्देहस्य का कथा ।
निर्णयो विचारस्य फलम् । सोऽपि विषयवद् दूरापेतः ।
अतो विषयप्रयोजनाभावाद् विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति
पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते । मानासाध्यापनेनार्थावबोधः
प्रयुज्यताम् । तथापि साङ्गवेदाध्यायिनो निगमनिरुक्त-
व्याकरणैर्युत्पन्नस्य पौरुषेयग्रन्थेऽपि विवेक-
स्वत एव प्राप्नोति । ननु यथा विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र प्रतीयमानो-
ऽप्यर्थो न विवक्षितः । तथा वेदार्थस्याविवक्षायां विषयाद्य-
भावस्तदवस्थ इति चेत् । न विवक्षाया अपनोदितुमशक्य-
त्वात् । विषभोजनवाक्यस्याप्तपणीतत्वेन बाधो मा-
भूदिति मुख्यार्थस्तत्र परित्यक्तः । वेदे तु कुतो न विवक्षि-
तार्थत्वम् । विवक्षिते च वेदार्थे यत्र पुरुषस्य सन्देहः स
सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः । तन्निर्णयः प्रयोजनम् ।
ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन न बुध्यमानस्यार्थस्य
विचार्यत्वाद् विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् । द्वितीयाधि-
करणं भट्टमतेनारचयति ।

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः ।

मानेन वायवोपेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते ॥ ७ ॥

लौकिकाकारहीनस्य तस्य किं नामलक्षणम् ।

मानशब्दा तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्त्तनात् ॥ ८ ॥

चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम् ।

अत एव प्रमाणञ्च चोदनैवात्र नो कुतः ॥ ९ ॥

लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः । अत एवाहुः
मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति । सजातीय-
विजातीयव्यावर्त्तको लक्ष्यगतः कश्चिन्नोकप्रसिद्ध आकारो
लक्षणम् । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि सम्भावनावुद्धौ
जातायां प्रमातुमुद्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति । तद्यथा ।
साम्रादिमतौ गौरित्युपश्रुत्य चतुष्पात्सु जीवेषु तल्लक्षण-
लक्षितपदार्थमन्विष्येयं गौरिति चक्षुषावगच्छति । एवञ्च
सत्यलौकिकत्वाद् धर्मस्य नास्ति लक्षणम् । तत्र कुतः प्रमातु
मुद्योगः । कथञ्चिदुद्योगेऽपि न तत्र प्रमाणसङ्गावः शङ्कि-
तुमपि शक्यः । न तावदत्र प्रत्यक्षं संक्रमते । धर्मस्य रूपादि-
रहितत्वात् । अत एव व्याप्तिग्रहणाभावात्नास्त्यनुमानम् ।
प्रत्यक्षानुमानमूलस्य शब्दस्य सङ्गतिग्रहः । ततो व्युत्पत्त्य-
भावान्नागमोऽपि तत्र प्रवर्त्तते । तस्माद् धर्मो लक्षण
प्रमाणरहित इति प्राप्ते ब्रूमः । माभूत् । चक्षुरादिगम्यो
लौकिक आकारः । तथापि चोदनागम्यः स्वर्गफल-
साधनत्वादिलक्षण आकारोऽस्ति । तेनार्थत्वे सति
चोदनागम्योऽर्थो धर्म इति लक्षणं भवति । अर्थो धर्म इत्युक्ते
ब्रह्मणि चैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः । तदव्यवच्छे-
दाय चोदनागम्य इत्युक्तम् । तावत्येवोक्ते विधिगम्येऽनर्थ-
फलत्वेनानर्थरूपे श्येनाद्यभिचार कर्मण्यतिव्याप्तिः । तद्व्य-
वच्छेदायार्थ इत्युक्तम् । यद्यपि श्येनस्य शत्रुवधः फलं न तु

नरकः । तथापि तस्य बधस्य नरकहेतुत्वात् बधहाणा श्लोकोऽ-
नर्थः । नचैवषोष्णी मौयपशु हिंसाया अपि बधत्वेन
नरकहेतुत्वं स्यादिति मशङ्कनीयम् । तस्याः कृत्वङ्गत्वेन
क्रतुफल स्वर्गव्यतिरेकेण फलान्तराभात् । यत शोदना-
गम्यत्वे सत्यर्थत्वं धर्मलक्षणम् । अतएव गम्ये धर्मे विधि-
वाक्यं प्रमाणम् । यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरविषयो धर्मः
तथापि प्रसिद्धपदसमभिध्याहारेण व्युत्पत्तिः । सम्भवति ।
तस्मात्तत्त्वप्रमाणाभ्यामुपेतो धर्मः । अस्मिन्नेवाधिकरणे
गुरुमतमाह ।

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः ।

सिद्धार्थोऽप्यथ विध्येकगम्यः कार्यार्थ एव वा ॥ १० ॥

सिद्धे पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपन्नितः ।

मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः ॥ ११ ॥

हर्षहेतु बहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि ।

दुर्लभा सुलभा कार्ये वेदार्थोऽतः स एव हि ॥ १२ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्देन कृत्वङ्गवेदाध्ययनान-
न्तर्यमुच्यते । अतःशब्देन कृत्वङ्गस्य वेदस्य विशिष्टितार्थत्वं
हेतुः क्रियते । उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कृत्वङ्ग-
वेदार्थमाचष्टे । ततः सूत्रे वेदार्थो जिज्ञास्य इति प्रतिज्ञा
कृता । अत्र संशयः किं मन्त्रार्थवादप्रतीतः सिद्धार्थोऽपि
वेदार्थो भवति । किंवा विधिवाक्यप्रतीतः कार्यार्थ एव
वेदार्थ इति । तत्र लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि
बोधक इति न्यायेन व्युत्पत्त्यनुसारी वेदार्थो वर्णनीयः ।
व्युत्पत्तिश्च सद्दार्थेऽप्यस्ति । पुत्रस्ते जात इति वार्ताहार-

व्याहारजन्यं श्रोतुर्ह्यप्यनुमाय बालो हर्षहेतोः पुत्रजन्यनि
सङ्गतिं प्रतिपद्यते । ततो मन्वाद्येवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ
इति प्राप्ते ब्रूमः । पुत्रजन्यवद्वर्महेतूनां धनलाभादीनां
बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्यैवार्थ इति निर्णयो दुर्लभः ।
गामानयेति वाक्ये तु गवामग्रनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमव-
लाक्य सङ्गतिग्रहणं सुलभम् । तस्मात् कार्यरूप एव वेदार्थ
इति । तृतीयाधिकरणं भट्टमतेनारचयति ।

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ।

एतत् किं न परीक्ष्यं स्यात् किंवा सम्यक् परीक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

मानोपदेशान्मेयस्य सिद्धत्वात् किं परीक्षया ।

मैवं विचारशास्त्रेऽस्मिन् परीक्षोपेत्यते कुतः ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ।

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताथवा ।

वेदार्थस्य प्रधानत्वात् प्रथमं तत्परीक्षणम् ॥ १५ ॥

चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता ।

अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ १६ ॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेदशेषशेषित्वादिरूपो वेदार्थ
सूत्रकारेण परीक्षिष्यते । चोदनाप्रामाण्यस्य तु प्रथमेऽध्याये
परीक्षा । तदेतदयुक्तम् । कुतः । वेदार्थस्य प्रधानत्वेनादौ
परीक्षणीयत्वात् । प्रधानभूतो हि वेदार्थः । पुरुषार्थत्वेना
नुष्ठेयत्वात् । प्रमाणन्तु तद्विधीनाय प्रवृत्तम् । तत्तच्छेष
तथा न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः । अस्वनुष्ठानोपाधौ वेदार्थ
प्रमाणयोः प्रधानोपसर्जनभावः । प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ
तु प्रमाणस्य मुख्यत्वम् । निरपेक्षत्वात् । नहि स्वतः प्रामाण्य

वादिनां मते सापेक्षता प्रामाण्यस्यास्ति । प्रमेयन्तु सापे-
क्षम् । मानाधीना मेयसिद्धिरित्युक्तत्वात् । तदेतन्मुख्यत्व-
माश्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षामादौ चकारेति युज्यते ।
अथान्यत् प्राधान्यमाश्रित्य धर्मविचार एवादौ कस्मान्न कृतः ।
अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याशया-
सिद्धेः । तदेवमधिकरणत्रये व्युत्पादनाय भट्टप्राभाकर-
मतभेद उपन्यस्तः । अथ प्रायेण भाट्टमतमेवोपन्यस्यते ।
चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनैव वा ।

अक्षादीनां प्रमाणत्वाच्चेयधर्मावभासिता ॥ १७ ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ ।

अक्षमूलाऽनुमानादिस्तेन विधयेकमेयता ॥ १८ ॥

अक्षं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात् प्रमेयाव-
भासकत्वम् । तावद्विवादम् । धर्मश्च प्रमेयः । असन्दिग्धा
विपर्यस्तत्वे सति बुध्यमानत्वात् । घटादिवत् । तस्मात्
प्रत्यक्षादिभिरप्येष धर्मो गम्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । धर्मस्य
प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति । प्रत्यक्षस्य वर्तमान-
मात्रविषयत्वात् । यस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयस्तवानुमाना-
दीनां कैव कथा । क्वचित् प्रत्यक्षेण गृहीते व्यापरादौ पश्चा-
दनुमानादीनां प्रवृत्तिः । तस्माद् विधिनैव धर्मो गम्यते ।
पञ्चमाधिकरण मारचयति ।

अबोधको बोधको वा न तावद् बोधकोविधिः ।

यत्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥ १९ ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणं सम्भवात् ।

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वा हेतुकार्यवच्छेदकस्यापि पदस्य वर्णरूपतया नित्यत्वादर्शनं पदद्वारा वेदस्य कारण-सापेक्षत्वं नास्ति । तथाप्यग्निहोतं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि वाक्यस्य वाक्यार्थे सङ्गतिग्रहणमपेक्षितम् । ततो-नैरपेक्षाभावात् प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते ब्रूमः । 'लाके-गामानयेत्यादि पदप्रयोगेषु पदपदार्थयोरेव सङ्गतिर्गृह्यते । वाक्यं त्वत्काङ्क्षा योग्यता सन्निधिवशात् स्वार्थ-प्रतिपादयतीत्यविवादम् । तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायक-त्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यं अविरुद्धम् ।

अष्टमाधिकरणं मारचयति ।

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात् पौरुषेयता ।

काठकादि समाख्यानां वाक्यं त्वान्वाच्यवाक्यवत् ॥ २५ ॥

समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् ।

तत्कर्तृनुपलब्धेन स्वात्तन्त्र्योऽपौरुषेयता ॥ २६ ॥

काठकं कौशुमं तैत्तिरीयकं मित्यादि समाख्यातम् । तद्वेदविषया स्वांके दृष्टाः । तद्धितं प्रत्ययश्च तेन प्रोक्तमित्य-स्मिन्नर्थे वर्तते । तथा सति व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं भारत मित्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते । किञ्च । विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम् । वाक्यत्वात् । कालिदासादिवाक्यव-दिति प्राप्ते ब्रूमः । अध्ययनं सम्प्रदायं प्रवर्त्तकत्वेन समाख्योपपद्यते । कालिदासादिग्रन्थेषु तत्सर्वावसानं कर्त्तार उग्रसम्भवे । तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्त्तृ-पलभ्येत न नोपलभ्यते । अतो वाक्यत्वहेतुः प्रति कृतक-पराहतः । तस्मादपौरुषेयो वेदः । तथा सति पुरुषबुद्धि-

दोषकृतत्वा प्रामाण्यस्यानाशङ्कनीयं त्वद्विधिवाक्यस्य धर्मं
प्रामाण्यं सुस्थितम् । इति माध्वीये जैमिनीयन्यायमाला-
वित्तरे प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणं सारव्यति ।

वायुर्वा इत्येवमादे रथवाद्स्य मानता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मं किं किंवासी तत्र विद्यते ॥१॥

विध्यर्थवादशब्दानां मियोऽपेक्षा परिहृता ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं सम्भवेत् कुतः ॥२॥

विध्यर्थवादी साकाङ्क्षौ प्राशस्त्य पुरुषार्थयोः ।

तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

काम्यपशुकार्णव विध्यर्थवादी श्रूयते । वायव्यं खेत-
मालभेत भूतिकाम इति विधिः । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता ।
वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवेनं भूतिं गमयती-
त्यर्थवादः । तत्र विधिवाक्यं गता वायव्यादिशब्दा अर्थ-
वादशब्दं नैरपेक्ष्येणैव विशिष्टं मर्थं विदधति । अर्थवाद-
शब्दाच्चेतरनैरपेक्ष्येणैव भूतार्थं मन्वाचक्षते । क्षिप्रगामी
वायुः स्वीचितेन भागेन तोषितो भागप्रदायैश्वर्यं प्रयच्छ-
तीत्युक्ते रामायणे भारतादाविव वृत्तान्तः कश्चित् प्रती-
यते । न त्वनुष्ठेयं किञ्चित् । अत एकवाक्यत्वा भावा-
न्नास्त्यर्थवादस्य धर्मं प्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । नाभूत्-
पदैकवाक्यता । वाक्यैकवाक्यता तु विद्यते । विधि-
वाक्यं तावत् पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्राशस्त्यमपेक्षते ।
अर्थवादवाक्यञ्च फलवद्वाक्यबोधवश्यावसिताध्यवयनविधि-

परिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते । ततः पुरुषार्थपर्यवसि-
तविध्यपेक्षितप्राशस्त्यं लक्षणमुच्यते । समर्थमर्थवाक्यं
विधिवाक्येन सहैकवाक्यतामापद्यते । यतः क्षिप्रगामि-
स्वभावतया शीघ्रफलप्रदो वायु इत्यप्यथोर्देवता । ततः
प्रशस्तमिमं वायव्यं प्रशमालभेतेति वाक्ययोरन्वयः । तस्मा-
दर्थवादो धर्मप्रमाणम् ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षावाह ।

वादोक्तहेत्वपेक्षत्वाच्च विधिर्मानतेति चेत् ।

सुत्यन्त्रये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगौ ॥ ४ ॥

यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः । अतो वायव्यमालभे-
तेत्येवमर्थवादोक्तहेतुमपेक्ष्य विधिः पुरुषं नियुङ्क्ते । ततः
सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः विमतं कर्मानुष्ठेयम् ।
फलप्रददेवतोपेतत्वात् । राजमेवादिवदित्यनुमानं यद्यर्थ-
वादे विवक्ष्यते । तदानीमागमप्रमाणस्य विधिवाक्यस्य
मानान्तरसापेक्षत्वं स्यात् । न त्वेवं विवक्षितम् । किन्तु
फलप्रददेवतातोषकत्वोपन्यासमुखेन कर्मप्राशस्त्यमुपलक्ष्यते ।
तथा सति प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयमित्यस्मिन्नर्थे सार्थवादस्य
विधेः पर्यवसानादेकवाक्यता लभ्यते । तत् कुतः सापेक्ष-
त्वम् । तस्माद् विधिः प्रमाणमिति राहान्तः । द्वितीयाधि-
करणमारचयति ।

उज्जोऽवबुद्ध्या इत्येष विधिवन्निगदो न किम् ।

यूपीङ्गुस्वरतां स्तौति स्तौति वा तद्विधित्सया ॥ ५ ॥

चतुर्थ्या फलतालाभाद् यूपीङ्गुस्वरताफलम् ।

उज्जोऽवरोधं कथयन् कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥ ६ ॥

असुतोऽसुत्वस्याविधानात् कस्य तत्फलम् ।

अर्थहेतुः वाक्यमेव स्तोत्रं स्तावक एव कः ७ ।

इदमाज्जायते । श्रीडुम्बरो यूपो भवत्वूर्वा उडुम्बर
ऊर्कं पशव ऊर्जवासा ऊर्जं पशूमाप्नोत्य ऊर्जोऽवदद्या इति ।
असुतशब्दाभिधेयोऽत्यन्तसारमूतः । सुतोऽवरस ऊर्जयते ।
उडुम्बररूपयोर्जा यजमानार्थमध्यर्थः पशुरूपा मूर्जमाप्नोति ।
ततो यूपस्यौडुम्बरत्वमूर्जः सम्पादनाय सम्भवतीत्यर्थः ।
अत्रावरुद्धा इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तथा फलत्वं गम्यते ।
धनलाभाय राजसेवेत्यादौ तादर्थ्यद्वयमात्रेण न च फलपरस्य
वचनस्य स्तावकत्वं युज्यते । अन्यथा स्वर्गकाम इत्यस्यापि
ज्योतिष्टोमस्तावकत्वप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः । अथ-
मूर्जोऽवरोधः कस्य फलम् । किमविहितस्यौडुम्बरत्वस्य
उत विहितस्य । कायः । अनुष्ठानमन्तरेण द्रव्यमात्रात्
फलानुत्पत्तेः । द्वितीये किं मन्त्रविधिः प्रत्यक्ष उतोन्नेयः ।
नाद्यः श्रीडुम्बरो यूपो भवतीत्यत्र लिङ् प्रत्ययांशवशात् ।
द्वितीये सुत्या समुन्नेयः । न चात्र सुतिमङ्गी करोमि ।
अथोच्येत । विधिना यूपौडुम्बरत्वं सूयते । तत्फलं
चावबोध्यत इति तर्हि वाक्यं भिद्येत । ततः फलविधि-
वन्निगद्यमानमप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव । अत्रैव गुरुमतेन
पूर्वोत्तरपक्षाबाह ।

आप्नोतीति विधित्वस्य वादत्वस्याप्यनिर्णयात् ।

न प्रमा चोदनेत्येतन्न वादो श्लोकवाक्यतः ॥ ८ ॥

ऊर्जं पशूमाप्नोतीत्येतस्यापूर्वार्थत्वाद् विधित्वं प्रति-
भासते । लिङ्काराद्यभावाद्दर्शवादत्वम् । अतः सन्दिग्ध-

स्वातन्त्र्यं प्रामाण्यं बोधनाया इति पूर्वपक्षः । एतन्नायं त्वलाभे-
नार्थवादत्वं निर्णीयते कतः प्रमाणं बोधनेति राकास्तः ।
तृतीयाधिकरणमारचयति ।

तेन ह्यत्रमिति प्रोक्तो वादो हेतुस्तत् सुतिः ।

अहिम्ना युता हेतुस्ततः शूर्पादन्यच्च साधनम् ॥ २ ॥

शूर्पसाधनता श्रौतीनाश्रितैः सा विकल्पते ।

अती निर्णयको हेतुः सुतिस्तस्मात् प्रवर्त्तिका ॥ १० ॥

इहमाज्जायते । शूर्पेण जुहोति तेन ह्यत्र क्रियत इति ।
अयमर्चनाहो विधेये शूर्पे हेतुत्वे नान्वेति । हिमब्दस्य हेतु-
वाचित्वात् यस्मादत्रसाधनं तस्माच्छूर्पेण होतव्यमित्युक्ते
यद् यदत्र साधनं हवींषिठरादि तेन तेन सर्वेण होतव्य-
मिति लभ्यते । ततः पिठरादयः शूर्पेण सह विकल्पन्त
इति प्राप्ते ब्रूमः । शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम् । तृतीयया
तदवगमात् । पिठरादीनां त्वानुमायिकम् । अतोऽसमान-
वसत्वाच्च विकल्पो युक्तः । ततो हेतुव्यर्थः । सुतिसु प्ररो-
चनायोपयुक्ता । तस्मात् सुतित्वे नान्वयः । चतुर्थाधिकरण-
मारचयति । 25694

मन्त्रा जतु प्रयस्तेति किमदृष्टैकहेतवः ।

वागीधूत पुरोडाश प्रयगदेस भासकाः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणेनापि तद्भानामन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्भानस्य दृष्टत्वादृष्टं वरमदृष्टतः ॥ १२ ॥

जतु प्रयस्तेत्ययं कश्चिन्नमः । तस्यायमर्थः । भोः

पुरोडाश । त्वत्तु विपुलता यथा भवति तथा प्रसरत्येक-
मादिकं मन्त्रा वागप्रवागीमूचायिमाणा अदृष्टैव जन-

यन्ति । न सर्वप्रकाशनाय बहुवारणम् । पुरोडाशप्रथन-
लक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि प्रसङ्गात् । अत्र प्रथ-
मेति पुरोडाशं प्रथयतीति हि ब्राह्मणवाक्यम् । नैतदु युक्तम् ।
अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति, केवलादृष्टस्य
कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्माद् दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव
यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्येना-
प्यर्थानुस्मरणसम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मरणीयमिति यो नियम-
स्तस्य दृष्टासम्भवाददृष्टं प्रयोजनमस्तु । अत्रैव मतान्तरेण
पूर्वोत्तरपक्षावाहः ।

मन्त्रब्राह्मणयोर्यदा कलहो विनियोजने ।

न मन्त्रलिङ्गसिद्ध्यर्थं मनुवक्तीतरयतः ॥ १२ ॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमवि-
वक्षितार्थं स्यात् । वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विव-
क्ष्येत्युभयोर्विरोधादप्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः ।
नायं विरोधः । प्रवलेन लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्य-
स्यानुवादकत्वादिति राक्षान्तः ।

इति माधवीये जैमिनीय न्याय मालाविस्तरे

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादस्तु प्रथमाधिकरणं मारचयति ।

अष्टकादि स्मृतेश्च न मानं मानतायवा ।

निमूलत्वाच्च मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता ॥ १०

वैदिकैः स्मृत्यभाष्यत्वात् सम्भाव्या वेदमूलता ।

विमर्शार्थसंक्षेपात् सार्थत्वादस्ति मानता ॥ ११

अष्टकाः कर्त्तव्या इत्यादि स्मृतिवाक्यं न धर्मं प्रमाणम् । पौरुषेय वाक्यत्वे सति मूलप्रमाणवृत्तित्वात् । विप्रस्तम्भकवाक्यवत् । अथ मूलप्रमाणवक्ष्याय वेदार्थ एव स्मृतिभिरुच्यते इति मन्येथाः । तर्हि वेदेनैव तदर्थस्याधिगतत्वादियं स्मृतिरनर्था स्यात् । तदानीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । विमता स्मृतिकर्ममूला । वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात् । उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत् । न च वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । अस्रदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संचिप्यमाणत्वात् । तस्मादियं स्मृतिर्धर्मं प्रमाणम् ।

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह ।

न मा स्माश्चाष्टकाङ्गत्वाद् यां जना इति मन्त्रगीः ।

तत्र स्मृतेर्मूलवेदिऽनुमिते मात्वसम्भवात् ॥ ३ ॥

यां जनाः प्रतिनन्दन्तीत्ययं मन्त्राऽष्टकाश्चादस्याङ्गम् । तच्च आङ्गं स्मात्तम् । न हि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुपलभामहे । तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मं प्रमाणमिति चेत् । न । तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात् । अनुमानञ्च दर्शितम् । तस्मादसौ मन्त्रो धर्मं प्रमाणम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

श्रीडुम्बरी वेष्टनीया सर्वेत्येषा स्मृतिर्मितिः ।

अमितिर्वैति सन्देहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ४ ॥

श्रीडुम्बरीं स्पृशन् गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ।

विरोधान्मूलवेदस्याननुमानात् मावता ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदी-

डुम्बरी शाखा निखन्यते । तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्यते ।
 औडुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति सा पूर्वन्यायेन प्रमाणमिति-
 भासे ब्रूमः । औडुम्बरीं स्पृष्टोद्गायिदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवच-
 नेन स्पर्शा विधीयते । न च सर्ववेष्टने स्पर्शः सम्भवति ।
 अतो मूलवेदानुमानं कालात्ययापदिष्टम् । तस्माद् विप्र-
 लम्भकवाक्यवन्निर्मूला स्मृतिरप्रमाणम् । अत्रैव मतान्तरमाह ।

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्यद् वा व्याघातदर्शनात् ।

अमात्रे शङ्किते बाधोऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते ॥ ६ ॥

परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद् वेष्टनस्य तत् ।

अस्यैवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुरोधतः ॥ ७ ॥

स्पर्शमर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितयोः श्रुत्योः
 परस्परविरोधादुभयोरप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । अनुमानस्य
 कालात्ययापदिष्टत्वेन विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शश्रुतिः स्वार्थे
 प्रमाणम् । अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनस्मृतेर्मूल-
 मित्युच्यते । तर्हि माभूत्तस्या अप्रामाण्यम् । तथापि पर-
 प्रत्यक्षात् स्वप्रत्यक्षस्याभ्यर्हितत्वेन स्पर्श एवात्रानुष्ठेयो न
 सर्ववेष्टनम् । तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वैसर्जनाख्य होमीयवासो ग्रहणसंस्मृतिः ।

प्रमा नवा श्रुत्यबाधात् प्रमा स्यादष्टकादिवत् ॥ ८ ॥

दृष्टलोभैक मूलत्वसम्भवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवदबाधहीनाप्येषा न हि प्रमा । ९ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नौषोमीयस्य पशोस्तन्त्रे प्रक्रान्ते वैसर्जन
 होमो विहितः । तत्र यजमानं पत्नीं पुत्रांश्च स्नातृंश्चा-
 हतेन वाससा संच्छाद्य वाससोऽस्ते स्रग्दण्डमुपनिबध्य

जुहोति । तस्मिन्कासस्येवं स्मर्यते । वैसर्जनहोमीयं
वासोऽध्वर्युं गृह्णातीति सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्
प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवत् प्रमाण-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । कदाचित् कश्चिदध्वर्युलोभादेतद्वासो
जयाह । तन्मूलैवैषा स्मृतिरित्यपि कल्पना सम्भवतीति ।
दृष्टानुसारिणी चेयं कल्पना । दक्षिणया परिक्रीतानाम-
त्विजां लोभदर्शनात् । तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाप्यप-
पत्तावष्टकादिवन्न मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते । अतो
बाधाभावेऽपि मूलवेदाभावाच्च प्रमाणम् । चतुर्थाधिकरणं
भाष्यमतेनारचयति ।

आचान्ते नेत्यमा मा वा स्मृतिरेषा न मा भवेत् ।

वेदं कृत्वेति यः श्रौतःक्रमस्तेन विरोधतः ॥ १० ॥

आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थगः ।

धर्मस्य धर्म्यपेक्षत्वादबाधादस्ति मानता ॥ ११ ॥

क्षुत्त आचामेदिति विहितं पुरुषार्थमाचमनम् । यदा
तु मध्ये क्षुतादिनिमित्तं प्राप्नोति । तदा नैमित्तिक-
माचमनं कृत्वङ्गत्वेन स्मृत्या विधीयते । आचान्तेन कर्तव्य-
मिति सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम् । कुतः । विरुद्धत्वात् । वेदं कृत्वा
वेदिं करोतीति श्रुतौ पूर्वकालवाचिना ज्ञापत्ययेन क्रमः
प्रतीयते । वेदो नाम दर्भमयं सम्मार्जनसाधनम् । वेदिराह-
वनीयगार्हपत्यमध्यवर्तिनी चतुरङ्गुलखाता भूमिः । तयो-
र्मध्ये यदा क्षुतादिनिमित्तमाचमनं कुर्यात् । तदा
श्रुत्युक्तं नैरन्तर्यं विरुद्धेत । तस्माद् वेष्टनस्मृतिवदा-
चमनं स्मृतिर्न प्रमाणमिति प्राप्ते ब्रूमः । वेदवेद्यादि-

श्रुत्युक्तपदार्थवदाचमनादयः स्मृत्युत्तवा अनुष्ठेयपदार्थाः ।
क्रमसु पदार्थनिष्ठो धर्मः । स च पदार्थानुपजीवति । तत
उपजीव्य विरोधात् क्रम एव बाध्यते । न तु क्रमेणाच-
मनस्य बाधोऽस्ति तस्मादियं स्मृतिः प्रमाणम् ।

अस्मिन्नेव वार्तिककारः प्रकारान्तरेण विचारद्वयं
चकार । तत्र प्रथमं विचारं दर्शयति ।

शाक्योक्ताहिंसनं धर्मो न वा धर्मः श्रुतत्वतः ।

न धर्मो नहि पूतं स्याद् गौक्षीरं खट्वौ धृतम् ॥ १९ ॥

ब्रह्मचर्यं माहिंसां च परिग्रहं च सत्यं च यज्ञेन रक्षे-
दिति । श्रुतावहिंसादिर्धर्मत्वेनोक्तः स एव धर्मः शोक्येना-
प्युक्तः । तस्मात् शाक्यस्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति चेत् । न ।
स्वरूपेण धर्मस्यापि गौक्षीरन्यायेन शाक्यसम्बन्धे सत्यधर्म-
त्वप्रसङ्गात् । तदीयग्रन्थे नाहिंसादिर्नावगन्तव्यः । तस्मान्न
सा धर्मः प्रमाणम् । विचारान्तरं दर्शयति ।

सदाचारोऽप्रमा मा वा निर्मूलत्वादमानता ।

अष्टकादेरिवैतस्य समूलत्वात् प्रमाणता ॥ २० ॥

होलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावाद-
प्रामाण्यमिति चेत् । न । वैदिकैः शिष्टैः परिगृहीतत्वेना-
ष्टकादिवत् वेदमूलत्वात् । अतएव मन्वादिभिर्ग्रन्थगौरव-
भयाद्विशेषाकारिणानुपदिष्टोऽपि सदाचारः सामान्याकारे-
णोपदिष्टः । श्रुतिः स्मृतिः सदाचार इत्येवं धर्मः प्रमाणोप-
न्यासात् तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम् । पञ्चमाधिकरण-
मारचयति ।

यवादिशब्दाः किं चार्था नो वार्यन्ते च साम्यतः ।

दीर्घशूकप्रियं गवाया द्वयेऽप्यर्था विकल्पिताः ॥ १४ ॥

यत्रान्या इति शास्त्रस्य प्रसिद्धिस्तु बलीयसी ।

शास्त्रीयधर्मे तेनात्र प्रियं गवादिर्न गृह्यते ॥ १५ ॥

यवमयश्चरुर्भवति । वाराहौ उपानहं वुपमुञ्चत इति श्रूयते । तत्र यवशब्दमार्था दीर्घशूकेषु प्रयुञ्जते वराहशब्दं च शूकरे । न्नेच्छास्तु यवशब्दं प्रियङ्गुषु वराहशब्दं कृष्णशकुनी । तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चेतव्येषु शब्दार्थेष्वार्यन्तेच्छप्रसिद्धयोः समान बलत्वादुभयविधा अप्यर्था विकल्पेन स्वीकार्या इति प्राप्ते ब्रूमः । शास्त्रीयधर्मविवोधे शास्त्रप्रसिद्धिर्बलीयसी । प्रत्यासन्नत्वादविच्छिन्नपारम्पर्यागतत्वाच्च । शास्त्रे च यवविध्यर्थवाद एव श्रूयते । यत्रान्या औषधयो न्नायन्ते । अर्थेते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति । इतरौषधिविनाशकालेऽभिवृद्धिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते । न तु प्रियङ्गुषु । तेषामितरौषधिपाकात् पूर्वं पच्यमानत्वात् । उपानदुविध्यर्थवादश्चैवं भवति । वराहं गावो ऽनुधावन्तीति गवामनुधावनं शूकरे सम्भवति । न तु कृष्णशकुनी । तस्माद्दीर्घशूकादिर्यत्रादिशब्दार्थः । अत्र वार्त्तिककारः पीलुशब्दमुदाजहार । तं च न्नेच्छा हस्तिनि प्रयुञ्जते । आर्यास्तु वृक्षे । तत्राविप्लुत व्यवहारस्यार्थेषु सम्भवादृक्त एव पीलुशब्दार्थः । अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह ।

यवाद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत् ।

न शास्त्रस्य बलित्वेन तत्प्रसिद्धार्थनिर्णयात् ॥ १६ ॥

सृष्टोऽर्थः ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्त्तिककारमतेन वर्षकान्तर-
मारचयति ।

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मानवा ।

इतराचारवन्मात्रं ममात्रं स्मार्त्तबाधनात् ॥ १७ ॥

स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ।

अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ १८ ॥

केचिद्विद्विषयदेशेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परि-
णयन्ति । सोऽयमाचारः प्रमाणम् । शिष्टाचारत्वात् ।
होलाकायाचारवदिति चेत् । न । स्मृतिविरुद्धत्वेन
कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथाच स्मृतिः । मातुलस्य
सुतामूढा मातुलगोत्रां तथैव च । समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा
चीन्द्रायणं चरेदिति । न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानु-
मापकत्वसाम्यात् समबलत्वमिति वाच्यम् । होलाकादि-
सदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्देदानुमापकत्वायोगात् । 'न'
हीदानीन्तनाः शिष्टा मन्वादिवद्देशकालविप्रकृष्टं वेदं
दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्ति येन शिष्टाचारो मूल-
वेदमनुमापयेत् । शक्नोति तु यः कोऽपि शिष्टो यत्र कापि
देशविशेषे कालविशेषे च यं कचिदपि होलाकायाचारस्य
मूलभूतं स्मृतियन्त्यमवज्ञोकयितुम् । तस्मात् शिष्टाचारेण
स्मृतिरेवानुमातुं शक्यते । न तु श्रुतिः । अनुमिता च
स्मृतिविरुद्धया प्रत्यक्षया स्मृत्या बाध्यते । अत एवाहुः ।
आचारात् तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् । तेन
चान्तरितं तेषां प्रामाण्यं निप्रकथ्यते । तस्मादप्रामाण्यमीदृ-
शस्माचारस्याभ्युपेक्षम् । तत्रैवापरं वर्षकमारचयति ।

लौकिको वाक्यगो वार्थकिबुद्धादेः समत्वतः ।

उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्विहान्तिमः ॥ १९ ॥

त्रिवृदहिष्यवमानमिति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं
लोकसिद्धोऽर्थः । वाक्यशेषाद् ऋक्त्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्वव-
स्थितानां वहिष्यवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनक्षमाणामुपास्मै
गायता नर इत्यादीनामृचां नवकमर्थः । तत्र धर्मनिर्णये
वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पदपदार्थनिर्णये लोकवेदयोः समान-
बलत्वादुभावर्थो विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेत् । मैवम् ।
लौकिकार्थस्तोत्रकारपक्षे विधिवाक्येऽर्थस्तैर्गुण्यमर्थवादवाक्ये
स्तोत्रीयाणामृचां नवकमित्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्या-
देकवाक्यत्वं न स्यात् । अत एकवाक्यत्वाय स्तोत्रीयाणां
नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः । षष्ठाधिकरणमार-
चयति ।

कल्पः पिकादिशब्दार्थो ग्राह्यो वा स्नेच्छरुदितः ।

कल्पः ह्यार्येष्वसिद्धत्वादनार्थ्याणामनादरात् ॥ २० ॥

ग्राह्या स्नेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति ।

पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥ २१ ॥

आर्याः पिकादिशब्दं न क्वाप्यर्थं प्रयुञ्जते । स्नेच्छास्य न
प्रमाणभूताः । तस्माद्विगमनिरुक्तव्याकरणैः पिकनेमादिशब्दा-
नामर्थः कल्पनीय इति चेत् । मैवम् । आर्यप्रसिद्धिविरोध-
स्यादृष्टत्वेन दृश्ये विषये स्नेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयत्वात् ।
कल्पप्रमानादव्यवस्थितादर्थहरः स्नेच्छरुदितः । यत्नेदृश्या
अपि रुदरेभावस्तत्र निवृत्तादर्थसरितार्थाः । तस्मादनार्थ-
प्रसिद्ध्या पिकः कोकिलः । नेमशब्दोऽर्थवाची । तामरस-

शब्दः पञ्चवाचीत्येवं दृष्टव्यम् । अस्मिन्नेवाधिकारणे गुण-
मतुमाह ।

अर्थाबोधोदप्रमाणं पिकास्तन्मयोदना ।

मैवं स्ते प्रसिद्धापि तदबोधोदविद्वया ॥ २२ ॥

अष्टोऽर्थः । सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वा न कृत्रिमाः ।

श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो भवत्वं यतः समम् ॥ २३ ॥

पुं नामोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमत्वतः ।

तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्तृताम् ॥ २४ ॥

बोधायनापस्तम्बाखलायनकात्यायनादिनासाङ्गिताः
कल्पसूत्रादियन्या निगमनिरुक्तषडङ्गयन्या मन्वादिस्मृतयश्चा-
पौरुषेयाः । धर्मबुद्धिजनकत्वात् । वेदवत् । न च मूल-
प्रमाणसापेक्षत्वेन वेदवैषम्यमिति शङ्कनीयम् । उत्पन्नायां
बुद्धेः स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारेण निरपेक्षत्वात् । मैवम् । उक्ता-
नुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । बोधायनसूत्रमापस्तम्बसूत्र-
मित्येवं पुरुषनाम्ना ते यन्या उच्यन्ते । न च काठकादि-
समाख्यावत् प्रवचननिमित्तत्वं युक्तम् । तदुपस्थाननिर्माण-
काले तदानीन्तनैः कैश्चिदुपलब्धत्वात् । तथाविच्छिन्नपार-
म्यर्थेणानुवर्तते । ततः कालिदासादियन्यवत् पौरुषेयाः ।
तथापि वेदमूलत्वात् प्रमाणम् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्यत्वेऽपि श्रुतिर्न मा ।

न कल्पे साध्यवेदत्वप्रज्ञाणादुद्वर्जित्वतः ॥ २५ ॥

सर्वतिथौ दर्शयागकर्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह । सर्वासु
तिथिष्वपि वास्या कर्तव्येति । श्रुतिस्वभावास्याग्रामिक

तृतीयो तत्कर्तृत्वतां ब्रूते । तत्रः कल्पसूत्रकृपेण वेदेन विद्वत्त्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत् । मैवम् । कल्पसूत्र वेदत्वं नाद्यापि सिद्धम् । किन्तु प्रयत्नेन साधनीयम् । न च तत् साधयितुं शक्यम् पीरूपेयत्वस्य समाख्यया तत्कर्तृरूपलभेन च साधितत्वात् । अतः कल्पसूत्रस्य दुर्वलतया न श्रुतेरप्रामाण्यम् । अष्टमाधिकरणमारचयति ।

होलाकादेव्यं वस्था स्वात् साधारण्यमुताग्रिमः ।

देशभेदेन दृष्टत्वात् साम्यं मूलसमत्वतः ॥ २६ ॥

होलाकादिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चानुष्ठातृपुरुषभेदेन व्यवस्थितं प्रामाण्यम् । कुतः । देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात् । होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते । वसन्तोत्सवो होलाका । प्राक्कीर्णैवकादयो दक्षिणात्यैः । संस्वकुलागतं करञ्जाकादिस्थावरदेवतापूजादिकमाङ्गी-
नैवकाशब्दे नोच्यते । उद्वषभयज्ञादयः सदीच्यैः । अथेष्ट-
मासस्य पौर्णमास्यां बलीवर्दानभ्यर्च्यं धावयन्ति । सोऽय-
मुद्वषभयज्ञः । एवं हारीतादिस्मृतिः काचित् कश्चिद्देश-
विशेषे दृश्यते । तस्मादव्यवस्थितं प्रामाण्यमिति चेत् ।
मैवम् । तन्मूलत्वेनानुमितस्य वेदस्य सर्वसाधारणत्वेन
तेषामपि सर्वसाधारणत्वात् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

प्राच्यादिपदयुक्तायाः श्रुतेरनुमितौ पदे ।

अर्थाबोधादमात्रं चेन्न सामान्यानुमानतः । २७ ॥

प्राच्यादिमिव्यं वस्यया होलाकादिष्वनुष्ठीयमानेषु तन्मूल-
श्रुतिरपि प्राच्यादिपदयुक्तेवानुमातव्या । तत्र प्राच्यादि-
पदस्वाधो न बुध्यते । ये पुरुषाः कश्चित् कालं प्राच्यां

निवसन्ति त एव कालान्तरे प्रतीच्यां दिशि निवसन्त उप-
लभ्यन्ते । तत्र श्रौतप्राच्यादिपदस्यार्थाबोधादप्रमाणं श्रुति-
रिति चेत् । मैवम् । अनुष्ठानसामान्यस्य मूलश्रुतिकल्प-
कत्वात् । अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थं बोधादनुमिता
श्रुतिः प्रमाणम् । नवमाधिकरणमारचयति ।

गागाव्यादिषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ।

नियमोऽत्रास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥ २८ ॥

साधून्नेव प्रयुज्जीत गवाद्या एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याहृतिमूलतः ॥ २९ ॥

व्याकरणाभिज्ञैः सास्त्रादिमद्वस्तुनि गौरित्येव शब्दः
प्रयुज्यते । तदनभिज्ञैस्तु स्वत्वदेशीयभाषामनुसृत्य गात्री-
गाणौगीयोपोतलिकेत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते । तदे-
दृश एव शब्दः साधुर्नेदृश इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति ।
तथा प्रथमोऽपि तन्नास्ति । ईदृश एव शब्दः प्रयोक्तव्यो नेदृश
इति न तावद्द्विव्याहारी नियामकः । तस्य सर्वेषु शब्देषु
समानत्वात् । नापि व्याकरणस्मृतिर्नियामिका । तस्या
निर्मूलत्वेनाप्रमाणत्वात् । न ह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्मूलम् ।
अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । व्याकरणस्मृतेः प्रामाण्यसिद्धौ तद-
नुसारेण प्रयोक्तव्यतामभियुक्तत्वमिद्वि । तत्सिद्धौ तत्-
प्रयोगमूलतया व्याकरणस्य प्रामाण्यम् । तस्मान्नास्ति
साधुत्वप्रयोगयो नियम इति प्राप्ते ब्रूमः । साधून्नेव शब्दान्
प्रयुज्जीत न स्वपशब्दानित्यस्ति नियमः । उभयत्र क्रमेण
गुणदोषवादिनो वेदवाक्ययोः श्रवणात् । एकः शब्दः
सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति गुण-

वाक्यम् । तस्माद् ब्राह्मणेन न स्नेच्छितवै नाप भाषितवै ।
 स्नेच्छोह वा एव यदपशब्द इति दोषवाक्यम् । यथा प्रयोग-
 निश्चयस्तथा साधुत्वेऽपि नियमो द्रष्टव्यः । न कदा एव
 साधुर्वा न तु गाव्यादय इत्यस्मिन्नर्थे । व्याकरणस्य नियाम-
 कत्वात् । न च निर्मूलत्वम् । पूर्वपूर्वव्याकरणस्य तन्मूल-
 त्वात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । तत्र यूपादिकरणवद्व्याकरण-
 पदम्परामादित्वादनुपालम्भ इति व्याकरणप्रामाण्यं
 साक्षादेव वेदेनोपन्यस्तम् । तथा चाथर्वणिका
 ग्राममस्ति । इति विद्ये वेदितव्ये इति ह स्माहुर्यद्-
 ब्रह्मविदो वदन्ति । परा चैवापरा च । तत्रापरा
 ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिञ्जा कन्या
 व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष मिति । तैत्तिरीय-
 ब्राह्मणेऽपि व्याकरणस्यापादेयता श्रूयते । वाग्वै परा-
 व्यव्याकृतावदत्ते देवा इन्द्रममुवन्निमां नो वाचं व्याकुर्विति ।
 सोऽब्रवीद्वरं वृणै मम्यं चैष वायवे च सह गृह्याता इति
 तस्मा दैन्द्रवायवः सह प्रगृह्यते । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य
 व्याकरोत् । तस्मा दिदं व्याकृता वागुच्यत इति । व्याक-
 र्त्तरश्च पाणिनिकात्यायन पतञ्जलयो मन्वादि समानाः ।
 तस्मात् साधूनामेव प्रयोगे गवाक्षौनामेव साधुत्वे व्याकरण-
 श्रुतिः प्रमाणम् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

अश्वालम्भनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात् ।

अमात्येऽदन्त्यनिर्णीति राप्तीकृतव्याकृतेर्वलात् ॥ २० ॥

अश्वमालभेते स्मृताकार वकारयोर्मध्यवर्तिनो वर्णस्य

अश्वमालभेते स्मृताकार वकारयोर्मध्यवर्तिनो वर्णस्य

तालव्यत्वे तुरङ्गमवाचित्वम् । ततः संशयादप्रामाण्यमिति चेत् । न । व्याकरणानुसारेणाशू व्याप्तावित्यस्मादाती रीणादिके व प्रत्यये कृते तालव्यत्वनिर्णयात् । तस्मादखाल-
भनशास्त्रं प्रमाणम् । दशमाधिकरणे प्रथमवर्णकमा-
रचयति ।

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदे ऽथवात्र तौ ।

रूपभेदात् पदं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥ ३१ ॥

वर्णैकत्वात् पदैकत्वं काचित्की रूपभिन्नता ।

प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम् ॥ ३२ ॥

वैदिको पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पद पदार्थाभ्या-
मन्यौ । कुतः । रूप भेदात् । पदे तावद्रूपभेदो
दृश्यते । आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नित्यतः । वेदे
तु कचिदाकाररहितः पठ्यते । प्रयतं पुरुषं त्वनेति ।
ब्राह्मणा इति लोके । वेदे त्वन्यथा पठ्यते । ब्राह्मणासः
पितरः सोम्यास इति । अर्थभेदो ऽपि स्फुटः । उत्तानावै
देवगवा वहन्तीति श्रूयते । मनुष्यगवास्त्ववाञ्चो वहन्ति ।
वेदे वनस्पतिर्हिरण्यपर्णः । तथाच श्रूयते । देवेभ्यो
वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णं प्रदिवस्ते अर्थमिति । तस्मा-
त्तावदेवयोः पदपदार्थावन्याविति प्राप्ते ब्रूमः । य एव
लौकिकाः पदार्थास्त एव वैदिकाः । तथाहि वर्णानां
तावन्नित्यत्वं प्रथमे पादे साधितम् । यथा प्रयोक्तृणां
पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकत्व उच्चारणभेदेऽपि
त एवामी वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानादर्थैक्यम् । तथा यानि
लोके गवादिपदानि तान्येव वेदे विधीयमानानीत्य-

बाधितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्युपेयम् । अना देवास इत्यादिपदभेदस्तु क्वाचित्कः । नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञावगतं पदैक्यमपोद्गुं शक्यम् । अन्यथा सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापोक्षेत । पदैक्ये चार्थैकत्वमवश्यम्भावि । अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्पत्त्यभावादबोधकत्वं प्रसज्येत । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम् । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति स्वरूपो हवनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद् व्युत्पत्तिः सम्भवति । उत्तानवहनादिकं त्वर्थवादः । अस्तु वा तथा वहनम् । तथाप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थेष्वलोकसिद्धा एव । तस्माद् यएव लोकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः ।

“ द्वितीयवर्णकमारचयति ।

व्यक्तिर्वीक्षादिशब्दार्थं आकृतिर्वा क्रियान्वयात् ।

व्यक्त्युत्पत्तिवेलायामाकृत्या सोपलक्ष्यते ॥ ३३ ॥

शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थतोचिता ।

क्रियापर्यवसानाय व्यक्तिस्तत्रोपलक्ष्यताम् ॥ ३४ ॥

व्रीहीनवहन्ति । पशुमालभेत । गामानय । ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिप्रयोगेषु व्रीक्षादिशब्दानां व्यक्तिरर्थः । कुतः । अवहननादिक्रियाभिर्व्यक्तेरन्वेतुं शक्यत्वात् । न आकृतिरवहन्तुमालम्ब्यमपनेतुं वा योग्या । न न्वानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्ती व्युत्पत्तिः सम्भवति । अनन्ता हि गोव्यक्तयः । अतीतानामनागतानामनेकदेशवर्तिनां गवामियत्वाया अनवधारणात् । किञ्च । शुक्लव्यक्ती

व्युत्पन्नो गोशब्दः कण्ठस्थस्तौ प्रयुज्यमानः स्वार्त्तं व्यभि-
चरेत् । तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत् । एवं तर्हि व्युत्-
पत्ति काले सा व्यक्तिसत्त्वोपलक्ष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतेः शक्तिग्रहणनिमित्तत्वाच्छब्दाद्येत्वं
तस्याएवोचितम् । किञ्च । गोशब्द उच्चारिते व्यक्तिवादिनः
संशयो भवेत् । तस्मादाकृते रेवाभिधेयत्वम् । यथाकृताव-
बहननादिक्रिया न पर्यवस्येत् । तर्हि व्यक्तिस्तत्रोप-
लक्षणीया । किञ्च । श्येनचितं चिन्वीतेत्यादावाकृतेरेव
सादृश्यप्रतियोगितया कार्यान्वयो दृश्यते । तस्मादाकृतिः
शब्दार्थः । अत्रैव गुरुमतमाह ।

गवादिचोदना नो मा जातिव्यक्त्यो रनिर्णयात् ।

आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥ ३ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

इति माधवाये जैमिनीयन्यायमाहाविस्तरे प्रथमा
ध्यायस्य तृतीयः पादः ।

—•—

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं वार्त्तिककारोक्तीतमारचयति ।

उद्भिदादिपदं धर्मे किममानमुत प्रमा ।

विध्यर्थवादमन्त्रांशेष्वनन्तर्भावतो न मा ॥ १ ॥

अन्तर्भावो विधावुद्भिदा यजेतेति दृश्यते ।

नामत्वे नान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमेव तत् ॥ २ ॥

उद्भिदा यजेत । विश्वजिता यजेतेत्येवं समान्नायते ।

तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मे प्रमाणम् । कुतः । प्रमाणत्वे-
नाभिमतेषु त्रिषु वेदविभागेष्वनन्तर्भावात् । तथाहि

विधिः साक्षात् प्रमाणम् । अर्घ्यवादमन्त्रो तु विध्यन्वयेन ।
 तत्र न तावदुद्भिदादि पदं विधावन्तर्भवति । विध्यर्थ-
 रूपाया भावनाया अंशेषु भाष्यकरणे इतिकर्तव्यतास्यैषः
 कस्याप्यवाचकत्वात् । नाप्यर्थवादत्वम् । सुतिवृद्धे-
 भावात् । नापि मन्त्रत्वत् । उत्तमपुरुषादीनां मन्त्र-
 लिङ्गानां मभावात् । तथा चोक्तम् । उत्तमामन्त्रणा स्यन्त-
 त्वान्तरूपाद्यभावतः । मन्त्रप्रसिद्धभावाच्च मन्त्रतैषां न
 युज्यत इति । अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्युत्तमपुरुषः ।
 अग्ने यशस्विन् यशसे समर्पये त्यामन्त्रणम् । उर्वी-
 चानि वस्वी चासीत्यस्यन्त रूपम् । इषे त्वो जे त्वेति त्वान्त-
 रूपम् । आदि शब्दे नाग्नीदेवताप्रतिपादनादयः । एव-
 मादिष्वनन्तर्भावादमान मिति चेत् । न विध्यंशे
 करणेऽन्तर्भावात् । यद्यपि लिङ्प्रदेन सह समानपदोपात्तो
 यजिर्धात्वर्थः करणम् । तथापि तस्य यजेर्नामत्वे नोद्भिदा-
 दिपदमन्त्रेति । तस्मात् प्रमाणम् । द्वितीयाधिकरण-
 मारचयति ।

गुणोऽयं नामधेयं वा स्वनित्येऽस्य निरुक्तिरतः ।

ज्योतिष्टोमं समाश्रित्य पञ्चमं गुणचोदना ॥ ३ ॥

फलोद्भेदात् समानैषा निरुक्तिर्यागनाग्न्यपि ।

नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः ॥ ४ ॥

उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयांस्ते नोद्भित्-
 पदेन योऽर्थो विवक्षितः सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात् ।
 दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात् ।
 अथोच्येत । दधि शब्दार्थो लोकाप्रसिद्धः । उद्भि-

ऋद्धार्थस्वप्रसिद्ध इति । तत्र । स्वभावोऽप्यवयवार्थ-
 निरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः । उद्दिद्यते भूमिरनेनेतिष्युत्पत्त्या
 खनित्वाच्यसौ शब्दः । न चात्र पशुफलकः कश्चिदयागो-
 विधीयत इति वाच्यम् । पशूनां गुणफलत्वात् । यथा
 गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलम् ।
 तथेह खनित्वगुणस्य फलमस्तु । यदि चमसेनापः प्रणयेदिति
 विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते ।
 तच्च त्रापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टो-
 ममाश्रित्य खनित्वं विधीयताम् तस्मादगुणविधिरिति प्राप्ते
 ब्रूमः । पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः । पशु-
 रूपं फलं यागेन करणेन कुर्यादिति । तत्र केन यागे-
 नेत्यपेक्षायामुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति ।
 उद्दिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्-
 पदस्योपपद्यते । एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्व-
 चनमाश्रित्य निर्णय इति चेत् । मैवम् सामानाधिकरण्यस्य
 निर्णायकत्वात् । उद्भिन्नमकेन यागेन फलं कुर्यादित्युक्ते
 सामानाधिकरण्यं लभ्यते । गुणत्वे तु खनित्वेण साध्यो-
 यो यागस्तेनेत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात् । यदि खनित्ववता
 यागेनेति सामानाधिकरण्यं युज्येत । तदा मत्वर्थलक्षणा
 प्रसज्येत । तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम् । दध्ना जुहोति ।
 व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्यादिशब्दानामत्यन्त-
 रुद्धतया यागनामत्वासम्भवादगत्या गुणत्वमाश्रितम् । सोमेन
 यजेतेत्यत्राप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रसिद्धार्थ-
 वारेण लक्षणाश्रयश्रित्यभिप्रेत्य सोमद्रव्यवता यागेनेति

मत्वर्थस्यैव स्वीकृता । उद्भिच्छब्दस्य तु लौकिकप्रतिपक्षार्थ-
भावादुक्तरीत्या नामत्वं युक्तम् । प्रयोजनमस्तु नाम्नः सर्वत्र
व्यवहार एव । न ह्यन्तरेण नामधेयमस्त्विवरणादिष्वने-
नाहं यस्य इत्याख्यातोपायो लघुः कश्चिदस्ति । तस्मा-
दुद्भिदादिपदं नामधेयम् । अत्रैव गुरुमतमाह ।

लौकिके गणयागेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत् ।

निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वाच्चिरपेक्षता । ५ ॥

उद्भिदा यजेतेत्ययं गुणविधिः । न चास्य कश्चिच्छ्रौत
आश्रयो सभ्यते । ततो लौकिको मातृगणयामादिराश्रय-
त्वे नापेक्षणीयः । तस्मिन् यागे गुणोऽयं विधीयते । तथा
सति सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्यासौदनाया इति चेत् ।
मैवम् । पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्ष-
त्वात् । तृतीयाधिकरणभारचयति ।

यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणोरुक्ते रग्नीषोमीयके पशौ ॥ ६ ॥

इयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नामपृष्ठान्यवहिष्यवमानेषु तत् तथा ॥ ७ ॥

चित्रया यजेत पशुकाम इत्याश्रायते । तत्र चित्राश्रयो
नोद्भिच्छब्दवद्यौगिकः । किन्तु कस्या चित्रत्वं स्त्रीत्वञ्चाभि-
वक्षते । ततो न पूर्वम्यायेन नामत्वम् । तथा सत्यग्नीषोमीयं
पशुमासभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदे-
नानूक्तं तस्मिन् पशौ चित्रत्वस्त्रीत्वगुणौ विधीयते इति प्राप्ते
श्रुमः । चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति दावेतो सुखी । तयोद्भिदो-
र्विधाने वाक्यं भिद्येत । तत्र चोक्तम् । प्राप्ते कर्मणि

नामैकी विधातुं शक्यते गुणः । अत्राति तु विधीरित्
 बह्वीऽप्येकयत्नत इति । अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुण-
 द्वयविशिष्टं पञ्चद्रव्यरूपं कारकं विधीयते । तदा गौरवं
 स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरस्येन
 आगनामधेयं भवति । चित्रत्वञ्च तस्य विलक्षणद्रव्यहारे-
 णोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तृप्तं-
 सृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेय-
 द्रव्याणि षडङ्गान्नातानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्-
 पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्राजापतिदे-
 वतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य
 चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत् फलवाक्यम् । एवं
 सति प्रकृतार्थो लभ्येत । अग्नीषोमीयपशुवादेन गुणविधाने
 प्रकृतहाना प्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । लिङ्प्रत्ययस्य
 चानुवादकत्वाङ्गीकारान्मूल्या विध्यर्थो बाध्येत ।
 तस्माच्चित्रापदं नामधेयम् ।

यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वम् । तथा वहिष्यवमान-
 शब्द आण्यशब्दे पृष्ठशब्दे च तत्कर्मनामधेयत्वं योजनी-
 यम् । एवं हि श्रूयते । त्रिहृदहिष्यवमानम् । पञ्चदशा-
 न्याण्यनि । समदशानि पृष्ठानीति । अथ वाक्यत्रय-
 स्यादर्थो विव्रियते । सामगानामुत्तराश्वे वृषात्तकानि
 सूक्तान्यान्नातानि । तत्रोपाङ्गे मायता नर इत्याद्यं
 सूक्तम् । दविद्युतत्वा वचेति द्वितीयम् । पञ्चमागस्य
 ते कव इति तृतीयम् । ण्वीतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने
 तेषु सूक्तेषु गावस्य साम आतिथ्यम् । तदिदं सूक्तत्रयगानः

साध्यं स्तोत्रं वहिष्णवमानमित्युच्यते । तदावसितानामसुचां
 पवमानार्थत्वात् । वहिःसुखन्वाच्च । न वहिर्दं स्तोत्र-
 मितरस्तोत्रवत् सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्यं श्रीहस्त्याः
 स्वभ्राशाखायाः सन्निधौ प्रयुज्यते । किञ्च सदसो वहिः
 प्रसपद्भिः प्रयुज्यते । तस्य च वहिष्णवमानस्य त्रिवृत्नामक-
 स्तोमो भवति । तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्य-
 मेवमान्नायते । तिसृभ्यो हिं करोति स प्रथमया तिसृभ्यो
 हिं करोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिं करोति स उत्तमयो-
 द्यती त्रिवृतो विष्टतिरिति । अयमर्थः । सूक्तत्रयपठितानां
 नवानामसुचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमे
 पर्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिस्त्र ऋचः । द्वितीये पर्याये
 मध्यमाः । तृतीये पर्याये चोत्तमाः । तिसृभ्य इति तृती-
 यार्थे पञ्चमी । हिं करोति गायतीत्यर्थः । सेयं यथोक्तप्रकारो-
 पेता गीतिस्त्रिवृतस्तोमस्य विष्टतिः स्तुतिप्रकारविशेषः ।
 अस्या विष्टतेरुद्यती नामेति । एवं परिवर्त्तिनी कुला-
 यिनीति हे विष्टती । तयोः परिवर्त्तिन्येवमान्नायते ।
 तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिं करोति
 स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः
 परिवर्त्तिनी त्रिवृतो विष्टतिरिति । पराचीभिरनक-
 मेणाज्ञाताभिरित्यर्थः । कुलायिन्येवमान्नायते तिसृभ्यो
 हिं करोति स पराचीभिस्तिसृभ्यो हिं करोति या मध्यमा
 सा प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा
 तिसृभ्यो हिं करोति योत्तमा सा प्रथमा या प्रथमा सा
 मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी त्रिवृतो विष्टति-

रिति । अत्र प्रथमसूक्तं ऋग्वेदम् एव । द्वितीये मध्यमांशम-
प्रथमाः । तृतीये तृतीयप्रथममध्यमा इत्येव व्यत्ययेन मन्त्रा
गातव्याः । तदिह विष्टुतित्रयं विकल्पितम् । त्रिष्टुप्-
स्वित्वा स्तोमस्वरूपमर्थं न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे
निर्णीतम् ।

उत्तराग्र्ये वहिष्यवमानेसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि
सूक्तान्यान्नातानि । अग्न आ याहि वीतय इत्याद्यं सूक्तम् ।
आ नो मित्रावरुणेति द्वितीयम् । आ याहि सुषुमा हि त
इति तृतीयम् । इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति चतुर्थम् ।
तान्येतानि प्रातःसवने ग्रायत्रसान्ना गीयमानानि
चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निर्वचनं च श्रूयते ।
यदाजिमीयुस्तदाज्यानाम् आज्यत्वमिति । तेष्वज्यस्तोत्रेषु
पञ्चदशनामकः स्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेव-
मान्नायने । पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स
एकया पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया
पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिरित्येकं
सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋच-
स्त्रिरभ्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्ता-
वृत्तमायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोमः ।

एकभ्यवतुभ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तराग्र्ये त्रीणि मध्य-
वितपवमसूक्तान्यान्नातानि तत ऊर्ध्वं च चत्वारि सूक्तान्या-
न्नातानि । तेष्वभि त्वा अर नोनुम इत्याद्यम् । अथ न-
श्चित्वा आ नुवदिति द्वितीयम् । तं वा इत्यतृतीयेति
तृतीयम् । अतसि त्रिभिः तिसृभिरिति चतुर्थम् । एतानि

कृतेषु रयन्तस्य नाम देवमोषदकात्तेयस्य सकृन्निर्वाह्यन्दिन-
सवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । अथंतात् पृष्ठा-
नीत्येवं निवृत्तिर्द्रष्टव्या । तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो
भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाकाशये । पञ्चभ्यो
हिंङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो
हिंङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो
हिंङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिरिति । अत्र
प्रथमाहत्तौ प्रथमाया ऋचश्चिरभ्यासः । द्वितीयाहत्तौ
मध्यमायाः । तृतीयाहत्तौ मध्यमोत्तमयोः सोऽयं
सप्तदशस्तोमः ।

अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिहृत्पञ्चदशसप्तदशशब्दा गुण-
विधायकत्वेन सन्मताः । यदि बहिष्यवमानाख्यपृष्ठशब्दा
अपि गुणविधायकाः स्युः । तदा प्रत्युदाहरणं गुणद्वय-
विधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । तस्माद्बहिष्यवमानादिशब्दाः
स्तोत्रनामधेयानि । तैर्नामभिः कर्माख्यनूय त्रिहृदादिगुणा
विधीयन्ते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अग्निहोत्रं जुहोत्याधारमाधारयतीत्यमू ।

विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्त्रित् कर्मनामनी ॥ ८ ॥

अन्मवे होत्रमन्नेति बहुव्रीहिगतोऽनलः ।

शुभो विधेयो नामत्वे रूपं न स्यात् चरदृष्टे ॥ ९ ॥

संस्क्रियाधारमाधारयतीत्युक्तं द्वितीयया ।

आधारित्वमग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥ १० ॥

अग्निर्होत्रेति प्रोक्तो मन्त्राद्देवताया दृतम् ।

चतुर्थं श्रीमहात्मनो द्वितीयायाश्चैकं गतिः । ११ ।

नासाधिते हि भास्वर्णे करणत्वं ततोऽस्य सा ।

साधितां वस्ति संस्कारो नैवाग्रहाः क्रिया त्वतः । १२ ।

अग्निहोत्रं जुहोति । आचारमाचारवतीत्यत्राग्नि-
होत्रशब्दस्य कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरभावाद् यामस्य
स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततोऽग्नि देवतारूपो गुणोऽनेन
दर्विहोत्रे विधीयते । आचारशब्दश्च घृत्तरणदीप्तोरित्यस्मा-
दातीरुत्पन्नः चरदघृतमाचष्टे । तस्मिंश्च घृते द्वितीयाभिभक्त्या
संस्कार्यत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमुपांशुयाजे । द्रव्यं
भवति । तस्मादग्निहोत्राचारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधाय-
काविति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति
सायं जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तत्वाद् देवता न विधेया ।
ततोऽग्निसूर्यदेवताकस्य सायंप्रातःकालयोर्नियमेनानुष्ठेयस्य
कर्मणोऽग्निहोत्रमिति यौगिकं नामधेयम् । योगश्च बहु-
व्रीहिणा दर्शितः । चतुर्गृहीतं वा एतदभूत् तस्याधार-
माघार्य्यत्वेनैवाज्यद्रव्यस्य प्राप्ततया चरदघृतसंस्कारस्यावि-
धेयत्वादाचारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनामधेयम् । यस्मिन्
कर्मणि नैऋतीं दिशमारभ्यैशानीं दिशमवधिं कृत्वा
सप्तत्या घृतं चार्थ्यते तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नाम-
धेयत्वे सत्युद्भिदा यजेत ज्योतिष्टोमेन यजेतत्यादाविव धात्व-
र्थेन करणेन सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोत्याघा-
रेणाचारवतीति तृतीया भवितव्यम् । नैष दोषः । अनु-
ष्ठानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्धत्वाकारेण कर्मत्वस्येति ततः पूर्व

साधत्वाकारं च न समिहोवाचारमिति विधीयता युक्त-
त्वात् । न चात्र द्वितीयाशुस्तारिष्य श्रौहीन् प्रोक्तसौम्यादाविव
संस्कारः शङ्कनीयः । अहिशब्दकर्मिहोवाचारशब्दयोः
प्रसिद्धव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् ।
तस्मादग्निहोवाचारशब्दौ दर्विहोमोपांशुयाजयोर्बुध-
संस्कारविधायिनौ न भवतः । किन्तु कर्मन्तरयोर्नामनौ ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

श्येनेनाभिचरन् मर्त्यो यजेतेति श्रुतौ गुणः ।

विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः ॥ १३ ॥

श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमबाधया ।

न चित्वावद् वाक्यभेदो रुद्धे सौवमनुग्रहः ॥ १४ ॥

यथा वै श्येन इत्युक्ता ह्युपमानोपमेयता ।

नैकस्मिंस्तेन गौण्यास्य वृत्त्या स्यात् कर्मनामता ॥ १५ ॥

श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र नामत्वे द्रव्यदेवतयोरभा-
वाद् यागस्वरूपमपि न सिध्येत् । ततः सोमयागे नित्यं
सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः
काम्यो विधीयते । तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोक-
सिद्धा रुद्धिरभ्युपगता भवति । न च गुणविधित्वे चित्वाया-
मिव वाक्यभेद आपादयितुं शक्यः । चित्तत्वस्त्रीत्ववद्गुण-
व्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते ।
एवमयं द्विषन्तं आहव्यमादत्ते यमभिचरति श्येनेनेति
वाक्येनोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकस्मिन् युज्यते ।
तस्मात् पक्षिण्य उपमानस्य गुण्य उपमेये कर्मण्यस्तीति
श्येनशब्दस्योभिचारकर्मनामत्वम् । सव्यं श्येनाभिचरन् यजेत

भावाभिधानात् । यजेतित्यत्र सन्ध्याग्नीगर्ह्यीनामिव
 स्वेनगर्ह्यम् । यथा सन्ध्याग्नेन दूरादानमादत्ते ।
 यथा गावी गोपायन्तीति वाक्यशेषाभ्यामुपमानोपमेय-
 भावाभिधानात् ।

वृष्टाधिकरणमारचयति ।

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थीत्यसौ गुणः ।

नाभ वा गुणता तन्त्रयोगाद् गुणफलद्वये ॥ १६ ॥

साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ।

त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात् तन्त्रतायां फलं प्रति ॥ १७ ॥

उपादेयविधेयत्वगुणत्वाख्यं त्रिकं यजेः ।

उद्देश्यानूक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ १८ ॥

त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं भिद्येत तेन सः ।

वाजपेयेतिशब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ॥ १९ ॥

वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्देन
 गुणी विधीयते । अन्नवाची वाजशब्दः । तच्चाकं पेयं
 सुराद्रव्यम् । तच्चात्र गुणः । सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात् । ननु
 गुणत्वे वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेदित्येवं
 मतवर्थलक्षणा प्रसज्येत । मैवम् । सकृदुच्चारितस्य यजेतेत्या-
 ख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गी-
 काराद् वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभय-
 सम्बन्धः । ननु गुणसम्बन्धे सति वाजपेयगुणेन यागं
 कुर्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति । फलसम्बन्धे तु
 यागेन स्वाराज्यं सम्पादयेदिति करणकारकत्वम् । ततः
 कथमुभयसम्बन्ध इति चेत् । नायं दोषः । यजेः साधारण-

स्वेन द्विर्यजमानोऽपि वा । यजते स्तन्त्रेण प्रकृत्यं यजते । उक्तः ।
 प्रत्ययेन भाष्यनीता । ततोऽपि समभिधायकारात् सस्वन्ध-
 मोक्षं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न
 खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्य वा साक्षादभिधायिका
 काचिदसाधारणौ विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य
 यजेरुभाभ्यां युगपत् सस्वन्धे सति यथोचितसस्वन्धविशेषः
 पर्यवस्यति । एवं तन्त्रेण सस्वन्धाङ्गीकारे वाजपेयद्रव्येण
 यागं कुर्यादित्यर्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति
 मत्वर्थलक्षणा । यदुद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात् ।
 तर्हि तान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुन-
 राक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः । यजते स्तन्त्रेणोभयसस्वन्धे
 सति विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं विधेयत्वं
 गुणत्वं चेत्येकं त्रिकम् । उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्य-
 परं त्रिकम् । ततोद्देश्यत्वादयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा
 धर्माः । उपादेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतयजिनिष्ठा धर्माः ।
 फलमुद्दिश्य यजिरुपादीयते । फलमनूद्य यजिर्विधीयते ।
 फलं प्रधानम् । यजिरुपसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्वं ना-
 मानसापेक्षाविषयत्वाकारः । यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीय-
 मानत्वाकारः । तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मा । अनु-
 वाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातस्य कथन-
 मनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनं विधिः । फल-
 यागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया फलस्योपसर्जनत्वे । ए-
 सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्यनिष्ठयोः स्वभावपर्यालोच-
 नायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादि

त्रिकं व्यवतिष्ठते । तत्र यागस्य वाजपेयशब्दः कः कश्चि-
 साधनमात्रपक्षोक्तोक्तत्वात् । वाजपेयशब्दोऽप्यग्निहोत्रशब्दोऽपि
 वाजपेयशब्दस्योपादेयत्वादित्येकपक्षोऽप्युच्यते । ततो यागस्य
 फलद्रव्याभ्यां युगपत् सम्बन्धे सति त्रिकं त्रिकद्वयमाप-
 द्यते । ननु तर्हि मा भूत् तन्त्रेणोभयसम्बन्धः । युगपत्सम्ब-
 न्धाय यजिरावर्त्ततामिति चेत् न । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
 द्रव्येण यागं कुर्यादित्येकं वाक्यम् । यागेन फलं कुर्या-
 दित्यपरम् । तस्माद् वाजपेयशब्दा न गुणविधायकः ।
 किन्तु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत् कर्म-
 नामधेयम् । सप्तमाधिकरणमारचयति ।

यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ।

नामाग्निहोत्रवन्मैव नामत्वे देवता न हि । २० ॥

मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्विहितो देवताविधिः ।

देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता । २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमा-
 वास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति । तत्र यदाग्नि-
 होत्रशब्दोऽग्नेवे होत्रमन्त्रेण समर्प्यं निमित्तीकृत्य कर्मनाम-
 धेयम् । तदाग्नेयशब्दोऽप्यग्निसम्बन्धं निमित्तीकृत्य
 कर्मनाम स्यादिति चेत् । नैवम् । नामत्वे देवताराहित्य-
 प्रसङ्गात् । अग्निहोत्रे त्वग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्यादिति
 सायं जुहोतीत्यनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति
 मान्यवर्णिकी देवता सम्भवति । इह तु तादृशो मन्त्रोऽस्ति ।
 आग्नेयशब्दस्य देवतां विधातुं शक्नोति । अग्निर्देवता-
 स्तेत्यपि तद्विहितस्योक्तपक्षत्वात् । तत्र द्रव्यदेवतयोक्तयो-

गुरुः को विद्वान् । तस्मात्तु नो विधीयते ।
प्राप्तयेन । तुल्यं यविनिष्ठम् । कार्यम् । हवेन । वायवेन
विधानात् । तस्मात्तु नो विधीयते ।

१. अथ शुद्धमतसंग्रहः ।

अहहनेय इति प्रोक्तं न मानं विध्यसम्भवात् ।

इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमाणं कुतः । २२ ।

उदाहृतवाक्ये देवतासाहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावः-
 नृण्योर्विधी वाक्यभेदाच्च विध्यमन्त्रवादप्रामाण्यमिति
 पूर्वपक्षः । गुणव्यविशिष्टकर्मविधिसम्भवात् प्रामाण्य-
 मिति सिद्धान्तः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

बहिराख्यपुष्टोऽशब्दाः संस्कारवाचिनः ।

जात्यर्था वा शास्त्रकृते स्ते स्वः संस्कारवाचिनः ॥२३॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारैः प्रयुक्ता लोकवेदयोः ।

विनामि, संस्कृतिं, लोके दृष्ट्वा जातिवर्णिनः ॥ २४ ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते । बर्हिर्बुनाति । प्राज्यं विला-
पयति । पुहोडाशं प्रथ्यन्ति करोतीति । तत्र बर्हिरादि-
शब्दानां प्राक् सर्वत्र संस्कृतेष्वेव कृषादिषु प्रयोगात्
पीलादिशब्देषु प्राप्तीयरुद्धिप्राबल्यसोक्तत्वाद् यूपहवनी-
यादिशब्दवत् संस्कारवाचिनो बर्हिरादिशब्दा इति चेत् ।
नैदम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचित्वात् । यत्र
यत्र बर्हिरादिशब्दप्रयोगस्तत्र तत्र जातिवित्त्वस्य व्यभि-
चारो वेदे च नास्ति व्यभिचारः । संस्कारव्यतिरेके
लोपिवाप्रयोगे व्यभिचारो दृश्यते । तद्विद् ईश्वरिणे

तीक्रियमाण्यद्वैतः सातिमात्रमुपजीव्यः सिद्धः संस्कारं, ते
प्रवृत्तः प्रयुक्तत्वे । बहिर्वादाय ग्राह्यो गता इति । कस्य
राज्यमिति । प्रवृत्तत्वेन मे साता प्रवृत्तत्वं ददातीति च ।
संस्काराणां निमित्तत्वः । प्रयोजनन्तु बहिर्वादाय प्रवृत्तत्वमवस्तु-
प्राप्तीत्यत्र विना संस्कारेणास्तरणमिति ।

अत्र गुरुमतमाह ।

बहिर्वादौ निमित्तस्य दुर्बलत्वाच्च मेति चेत् ।

जातेस्तत्र निमित्तत्वात् तदयुक्ता चोदना प्रमा । २५ ।

स्यष्टोऽर्थः । नवमाधिकरणमारक्षयति ।

प्रोक्षणीः संस्काराणां तिर्यङ्गो वा सर्वभूमिषु ।

तथोक्तेः संस्काराणां तिर्यङ्गः स्याद्गुणैः प्रबलत्वतः ॥ २६ ॥

अन्योन्याश्रयतो नाद्यो न जातिः कल्प्यशक्तिः ।

योगः स्यात् कृतशक्तित्वात् कृतशक्तिरकारणमवेत् ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । प्रोक्षणीरासादयेति ।

तत्र प्रोक्षणीः शब्दस्याभिमन्त्रणासादनादिसंस्काराणां प्रवृत्ति-
निमित्तम् । कृतः । सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कारा-
नामेवापि प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके
कलकौड़ायां प्रोक्षणीभिरुच्ये जिताः स्युः इत्यसंस्कारास्त्वप्यस्य
प्रयोगाद् बहिर्वादिशब्दवज्जाती रुद्धत्वादुदकत्वजातिः
प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रकर्षेणोच्यत आभिरिति योगोऽत्र
शङ्कनीयः । रुद्धेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम् । तत्र न
तावत् संस्कारो युक्तः । अन्योन्याश्रयत्वात् । विहितेष्वभि-
मन्त्रणादिषु संस्कारेष्वनुष्ठितेषु प्रवृत्तत्वं संस्काराणां तिर्यङ्ग-
प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः । तत्र प्रवृत्तौ सत्त्वं प्रोक्षणीशब्देनापी-

नूनाभिर्मन्त्रादिविधिरिति । नापि जातिपक्षो वृक्तः ।
 उदणजातो प्रोक्षणीशब्दस्य वृक्षव्यवहारे पूर्वमक्तृत्वत्वेनेतः
 परं शक्तोः कल्पनीयत्वात् । ततो गोशब्दवदण्कारशब्दवच्च
 रुढो न भवति । योगस्तु व्याकरणेन कृतः । सोपसर्गा-
 जातोः करणे खुट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात् । तस्मात् प्रोक्षणी-
 शब्दो यौगिकः । घृतादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

रुद्धिर्योगो योगरुद्धिर्वा निर्मन्त्रास्त वर्त्तनम् ।

आख्यौ पूर्ववदन्योऽचिरजातर्नावनीतवत् ॥ २८ ॥

अग्निचयने अयते । निर्मन्त्रेनेष्टकाः पचन्तीति ।

तत्र निर्मन्त्रशब्दस्य स्वार्थे कीदृशी वृत्तिरिति संशये
 बर्हिर्वादिशब्दवत्लौकिकवैदिकसाधारण्यादङ्गिजातो रुद्धि-
 रित्येकः पक्षः । प्रोक्षणीशब्दवद्गुढे रक्तृत्वादर्णनिर्मन्त्रन-
 जन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्तरम् । लौकिकनिर्मन्त्रेन
 चिरनिर्मन्त्रेन च जन्यं वारयितुं योगरुद्धिः पञ्चजादि-
 शब्दवदाश्रयणीया । आधानकाले निर्मन्त्रगार्हपत्ये
 नित्यं घृतोऽग्निश्चिरनिर्मथितः । सद्य एवालौकिकमन्त्र-
 नेन जातोऽग्निरचिरनिर्मथितः । तेनेष्टकाः पचन्त्ये ।
 यथा पुराचनूतनयोर्धृतयोर्नैवनीतजन्यत्वे समानेऽपि
 योमरुक्त्वा नूतनमेव नावनीतमिति व्यवद्ध्यते । तद्वत् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके ।

वैश्वदेवेति शब्दीकृतो गुणः संघस्य नाम वा ॥ २९ ॥

नामर्त्तं रुपरादिर्थादविधिमुच्यता ततः ।

अग्न्यादिभिर्विकल्पान्ते विश्वदेवासु सप्तसु ॥ ३० ॥

अनूयाष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ।

अविधित्वेऽप्यर्थवत् स्यान्नाम प्राक्प्रवणादिषु ॥ ३१ ॥

इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ।

निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्त्युत्पन्नशिष्टतः ॥ ३२ ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि । वैश्वदेवो वरुण-
प्रघासः साकमेधः शुनासीरीयश्चेति । तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ
यागा विहिताः ।० अग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सीम्यं
चरुम् । सावित्रं द्वादशकपालम् । स्वारस्वतं चरुम् । पौष्णं
चरुम् । मारुतं सप्तकपालम् । वैश्वदेवीमामिक्षाम् । द्यावा-
पृथिव्यमेककपालमिति । तेषामष्टानां योगानां सन्निधा-
विदमान्नायते । वैश्वदेवेन यजेतेति । तत्राग्नेयादीन्-
यागान् यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु
विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वदेवाः प्राप्ता-
स्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वात् विधीयन्ते ।
तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत् । तर्हि गत्यभावात् तेषु
देवता विकल्पग्रस्ताम् । नामधेयत्वे तु नाममात्रस्यावि-
धेयत्वादद्रव्यदेवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासम्भवाच्छ्रूय-
माणो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्माद् गुणविधिरिति प्राप्ते
ब्रूमः । उत्पत्तिवक्यैर्विहितानाम्नेयादीमष्टौ यागान्
यजेत इत्यनूयाष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते ।
न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम् । प्राचीन-
ग्रन्थे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकैकैमाष्टानां
संघस्य व्यवहर्तव्यत्वात् । नामप्रवृत्तिनिमित्तभूता निवृत्तिः

हिं धा । आभिजायानि विश्वेषां देवानामिज्यमानतया
 तत्सहचरिताद्यानां सर्वेषां ह्यनित्यायेन वैश्वदेवत्वम् ।
 अथवा विश्वे देवा अष्टानां कर्त्तार इति वैश्वदेवत्वम् ।
 तथाच ब्राह्मणम् । यद्विश्वे देवाः समयजन्म तद्वैश्वदेवस्य
 वैश्वदेवत्वमिति । देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावात्
 युज्यते । अन्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबलाः । विश्वे
 देवा उत्पत्तिशिष्टत्वाद् दुर्बलाः । तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्म-
 नामधेयम् । अत्र गुरुमतमाह ।

गुणनामत्वसन्देहादप्रमा चोदनेति चेत् ।

नोक्तान्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयः ॥ ३३ ॥

स्यष्टोऽर्थः । द्वादशाधिकरणमारचयति ।

यद्द्वादशकपालेष्टे वैश्वानर्या अनन्तरम् ।

श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥ ३४ ॥

अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम व्यादग्निहोत्रवत् ।

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद् गुणस्तर्हि फले त्वसौ ॥ ३५ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहाराद् विष्णुं तत् तु बाध्यते ।

नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारांशिसंस्तुतिः ॥ ३६ ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते । वैश्वानरं द्वादशकपाल

निर्वपेत् पुत्रे जाते । यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यै

वैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यद्वक्त्रकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्

स्तेजो दधाति । यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्

दधाति । यदैकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति ।

यद्द्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन् पशून् दधाति । यस्मिन्

स्नात एतामिष्टिं निःपति । पूत एव स तेजस्वः प्रजा

स्त्रियावो - पशुमान् भवतीति । अष्टादशसंख्या-
 नामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूपत्वकथना-
 तात् । इष्टिविधयके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वा-
 दिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः संख्यानिमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्द-
 दष्टाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयानौत्येकः पक्षः ।
 नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः । किन्तु पुरोडाश-
 द्रव्यपरः । द्वादशसु कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः ।
 एवमेवाष्टाकपालादिशब्दा अपि । तथा सति द्रव्यस्य
 द्रव्यान्तरेऽनन्तर्भावानामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत् ।
 एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम् । न चोत्-
 पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनव-
 काश इति वाच्यम् । ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युप-
 पत्तेरित्यपरः पक्षः । अथमप्यनुपपन्नः । बहूनां गुणानां
 विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्नान्ये वैतानि वाक्यानीति
 वाच्यम् । वैखानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य
 यस्मिन्नात एतामित्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् ।
 तस्मादंशैरष्टाकपालादिभिरंशो द्वादशकपालः स्तस्यते ।
 अत्र गुरुमतमाह ।

अगुणत्वादेनामत्वादमन्तत्वादनन्वये ।

अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयात्वयात् ॥ ३७ ॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वञ्च न सम्भवति । उत्तमपुरुषा-
 मन्वशाद्यभावात् मन्तृत्वम् । अतोऽष्टाकपालादीनामन-
 न्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्येति चेत् । नैवम् । स्तावकत्वेनान्वय-
 स्यात्तत्वात् ।

तयोद्देशाधिकरणमारचयति ।

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥ ३८ ॥

गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्ये प्रस्तरलक्षिते ।

अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥ ३९ ॥

अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत् प्रक्रियेत सः ।

यामसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥ ४० ॥

इहमात्रायते । यजमानः प्रस्तर इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम् । प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुतः । उद्दिष्टा यागेनेत्यादाविव सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः पक्षः । तदापि यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावाद् गुणत्वं नास्ति । प्रस्तरकार्ये सुधारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद् यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः सम्भवति । अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरंशांशित्वाभावात् । वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता । जर्जोऽवरुद्धा इत्यादिवत् स्तुतिरिति चेत् न । क्षिप्रत्वादिधर्मवत् कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतेः । तस्मान्नानामगुणयोरन्यतरत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । गोमहिषयोरिकार्यभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वाग्रामत्वं न युक्तम् । गुणपक्षे त्वम्नो प्रहरणस्य प्रस्तरकार्यत्वाद् यजमाने प्रहृते सति कर्मलोपः स्यात् तस्माद् विधेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । यथा सिंही

देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन शीर्ष्यादिनापेक्षो देवदत्तः । सिंह-
शब्देन स्तूयते । तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः
प्रस्तारो यजमानशब्देन स्तूयते । एवं यजमान एककपाल
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत् सर्वनिर्णयः ।

हारन्तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ४१ ॥

इदमाम्नायते । आग्नेयो वै ब्राह्मण इति । अत्रा-
त्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयम् ।
नाप्यग्निदेवतारूपा गुणो विधीयते । आग्नेयं सूक्त-
माग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात्
ब्राह्मणः सूक्तम् । नापि हविः । अतः सम्बन्धवाचितं हि-
तांतेनाग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे
नाग्निसम्बन्धः तथाप्यग्निसम्बन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणं
विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थ-
वादे समाम्नायते । प्रजापतिरक्तामयत प्रजाः सृजेयेति ।
त मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत । तमग्निर्देवतान्वसृज्यत
गायत्री छन्दा रथन्तरं साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशू-
नाम् । तस्मात्ते मुख्याः । मुखतो ह्यसृज्यन्तेति । तस्मा-
दाग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव
इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

आदित्यो यूप इत्यत्र सुतिरादित्यशब्दतः ।

हारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्तं तेजसेऽस्ति तत् ॥ ४२ ॥

आदित्ये यक्षचुर्गम्यं तेजस्त्रित्वं तद् यूपेऽप्यस्ति । घृता-
क्तस्य यूपस्य तेजस्त्रित्वाध्यवसायात् । तत आदित्यशब्देन

यूपः स्तूयते । एवं यजमानो यूप इत्यत्र चतुर्गम्यसोर्ध्वस्वस्य
समानत्वाद् यजमानशब्देन यूपः स्तूयते ।

अपश्वोऽपश्वोऽपश्वो वा इति श्रुतम् ।

अपश्वोऽपश्वो गवाश्वेभ्योऽपश्वो वा इति श्रुतम् ।

अजादिष्वपश्वत्वं यद्गुणो वादोऽपश्वस्तु तत् ॥ ४३ ॥

स्तुत्यभावाद् गुणस्तेषु पशुकार्यनिषेधनम् ।

अशक्यत्वादिष्वेधस्य घटाद्यर्थाभिधायिना ॥ ४४ ॥

अपश्वोऽपश्वशब्देन प्राशस्त्याभावसाम्यतः ।

लक्ष्यास्तत्र निमित्तन्तु प्रशंसैव गवाश्वयोः ॥ ४५ ॥

इदमान्नायते । अपश्वो वा अन्ये गोश्वेभ्यः पश्वो
गोश्वो इति । तच्चाजादिषु श्रूयमाणं यदपश्वत्वं तस्यार्थ-
वादत्वं न सम्भवति । पश्वत्वं निषेधमात्रेण स्तुतेरभावात् ।
ततः पशुकार्यनिषेधरूपो गुणो विधीयत इति चेत् । मैवम् ।
अजादिपशुविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन निषेधमशक्यत्वात् । अपश्व-
शब्दः पश्वत्यतिरिक्तं घटादिपदार्थमभिधायति । तस्मिन्
घटादौ गवाश्ववत् प्राशस्त्यं नास्ति । सोऽयं प्राशस्त्याभावो-
ऽजादिषु पशुषु अस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पश्व एव सन्तोऽप्य-
जादयो घटादिसाम्यादपश्वशब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्वत्र यजमान-
कार्यसिद्धिराग्नेये सुखजत्वम् । आदित्यवत्तेजस्वित्वं च
यजमानादिशब्दानां प्रस्ताराद्यर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
तत्प्रवृत्तिफलं प्रस्तारादिप्रशंसा । इह त्वपश्वशब्दस्या-
जादिषु प्रवृत्तौ गवाश्वयोः प्रशंसैव निमित्तं फलञ्च
द्विप्रकारा द्विप्रशंसा । वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एकः
प्रकारः । स्तावकेन शब्देन सम्पादितो गुणोत्कर्षोऽप्यदः

प्रकारः । गवाक्षयोर्जादिभ्य उत्कर्षो लोकसिद्धौ यः
 सोऽत्र निमित्तम् । अजादयः स्वमावतः पशवोऽपि सन्तो
 गवाक्षौ प्रत्यपशवः सम्पन्नाः । ईदृशो गवाक्षयोर्महिमेति
 स्तुतिः फलम् । तस्मादपशवो वा वृत्त्ययमर्थवादः । अयमेव
 न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः । अयज्ञो वा एष
 योऽसामेत्येकमुदाहरणम् । असत्त्वं वा एतदुदच्छन्दो-
 ममित्यपरमुदाहरणम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिर्यज्ञोऽपि
 सामहीनत्वादयज्ञो भवति । ईदृशः साम्नो महिमा ।
 छन्दोमशब्देन चतुर्विंशत्तुल्यत्वारिंशोऽष्टाचत्वारिंश इत्येते
 त्रयः स्तोमा उच्यन्ते । अक्षरसंख्यासाम्येन गायत्री-
 त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोभिर्गीयमानत्वात्तेषां विष्टुतिः साम-
 ब्राह्मणे द्रष्टव्या । अतः सत्त्वमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोम-
 रहितत्वादसत्त्वं भवति । ईदृशच्छन्दोमानां महिमेत्येव-
 स्तावकत्वादर्थवादत्वम् । सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

सृष्टीरुपदधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः ।

विधेयास्ते गुणत्वेन वादो वात्र गुणे विधिः ॥ ४६ ॥

आख्यातेनाभिसम्बन्धादविध्यन्तरयोगतः ।

लिङ्गप्रकरणप्राप्ते मन्त्राणां विध्यसम्भवात् ॥ ४७ ॥

ताननूयेष्टकाधानं विदध्यात् स्तोष्यते यतः ।

यथा सृष्टेत्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थवादगीः ॥ ४८ ॥

एकयास्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे कश्चिन्न हि ।

सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भूमतः ॥ ४९ ॥

अग्निचयने श्रूयते । सृष्टीरुपदधातीति । सृष्टि-
 शब्दोपेता मन्त्रा यासामिष्टकानामुपधाने विद्यन्ते ता

इहकाः सृष्टय इत्युच्यन्ते । सृष्टिमातासामुपधाने मन्त्र इति त्रिषु तद्वानासामुपधान इत्यादिव्याकरणसूत्र-
सिद्धप्रक्रियया सम्निष्पादनात् । सृष्टिशब्दोपेतासोपधानमन्त्रा
एकयासुवतेत्यस्मिन्ननुवाके समान्नाताः । मन्त्रासृज्यत
भूतान्सृज्यन्तेत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु प्रयुक्तत्वात् ते
मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते । कुतः ।
उपदधातीत्यनेनाख्यातेनाभिसम्बन्धात् । न चार्थवादत्वमस्य
सम्भवति । विध्यन्तरेण सहैकवाक्यत्वाभावादिति प्राप्ते
भूमः । अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यत-
श्चयनसम्बन्धोऽवगम्यते । विशेषसम्बन्धः सृजतिलिङ्गा-
दवगम्यः । तथा सति प्राप्तत्वान्न ते मन्त्रा अत्र विधीयन्ते ।
किन्तु तान् मन्त्राननूयेष्टकापधानं विधीयते । सृष्टिशब्दे-
नानुवादस्तु वक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः । यथा सृष्टमेवावरुन्ध
इति वक्ष्यमाणोऽर्थवादः । यदि विधिवाक्ये मन्त्राणामनु-
वादकः सृष्टिशब्दो न स्यात् । तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्द-
प्रयोगाद् विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यभ्रमः स्यात् । तस्मा-
न्मन्त्रानुवादी सृष्टिशब्दो न गुणविधायकः किन्त्वर्थवादः ।
ननु प्रथममन्त्रे सृजतिधातुर्न प्रयुक्तः । एकयासुवत ।
प्रजा अधीयन्तेति तत्पाठात् । वाङ्म । तथापि द्वितीया-
दिषु बहुषु मन्त्रेषु सृजतिधातुप्रयोगाद् भूमरूपं सादृश्य-
मस्ति । यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दोपेतानि तत्र यथा
सृष्टिभूमता तथात्रापीति भूमरूपमप्येव सृष्टिशब्दोपेते
सृष्टिशब्दप्रयोगः ।

अष्टादशाधिकरणमारभयति

सृष्टिवत्प्राणभृत्तत्र सादृश्यं लिङ्गभूमतः ।

अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते ॥ ५० ॥

प्राणभृत उपदधातीत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षः । लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्रानुवादिनेष्टकोपधानविधिः । एतस्यैव प्राणान् दधातीत्यस्य वक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तये प्राणभृच्छब्देन मन्त्रानुवादः । पूर्वत्र द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टिलिङ्गानां बाहुल्यम् । इह तु प्रथममन्त्र एव प्राणभृत्लिङ्गमात्रायते । अयं पुरोभुवस्तस्य प्राणो भौवायन इत्येकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि छत्विगो गच्छन्तीति वत्तत्सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते । तदेवं यजमानकार्यसिद्ध्यादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः । तथा चोक्तम् । तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमभिः । षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गीणी वृत्तिः प्रकल्पितेति ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ।

तैलादिनाश्लिता अक्ता घृतेनैवाथवाञ्जनम् ॥ ५१ ॥

तैलादिनापि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ।

अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद् बलित्वतः ॥ ५२ ॥

सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधी न हि ।

घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात् संदिग्धनिर्णयात् ॥ ५३ ॥

अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ।

बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद् विधिम् ॥ ५४ ॥

अक्ताः शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति श्रूयते ।

स्तुतिकामिनाः सुद्रपापायाः शर्कराः । ताश्च घृततैल-

वसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः । कुतः । अञ्जन-
साधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधका-
दर्थवादात् प्रबलत्वात् । तत्प्राबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्वयो-
हेतवः । स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम् । प्रथमश्रुतत्वाच्चासं-
जातविरोधित्वम् । अनधिगतार्थबोधकत्वादप्राप्तार्थत्वम् ।
अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वान्न मुख्यः । चरमश्रुतत्वात्
सञ्जातविरोधी । ज्ञाताथानुवादित्वात् प्राप्तार्थः ।
तस्माद् येन केनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः । विधिवाक्येन
किमञ्जनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा । नाद्यः सामान्य-
स्याननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः घृततैलादिविशेषवाचक-
शब्दाभावात् । ततः उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्य-
मनुष्ठानयोग्ये विशेषे सन्देहजनकत्वान्निर्णयहेतुमर्थवाद-
मप्रेक्षते । न तु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य
विधिर्नास्तीति चेत् न विधेरुन्नेयत्वात् । तेजो वै घृत-
मित्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद् विधेयत्वं गम्यते ।
स्तूयते स विधीयत इति न्यायात् । तेन विधेयत्वेन
विधायकः शब्दः कल्प्यते घृतेनात्मा इति । तस्माद्
घृतेनैवाञ्जनम् । विंशाधिकरणमारचयति ।

शुवेणाय स्वधितिना हस्तेनावद्यतीत्यमी ।

आज्ये मांसि पुरोडाशे संकोर्णा वा व्यवस्थिताः ॥ ५५ ॥

व्यवस्थापकराहित्यात् सुवाद्या अव्यवस्थिताः ।

व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्वशेन व्यवस्थितिः ॥ ५६ ॥

सुवेणावद्यति । स्वधितिनावद्यति । हस्तेनावद्य-
तीति श्रूयते । अत्रावदेयेष्वान्यमांसपुरोडाशेषु हविःष्वमी

सुवाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः । कुतः । व्यवस्थापकस्य
 शब्दस्याभावादिति चेत् । मैवम् । शक्तेर्यवस्थापकत्वात् ।
 आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् ।
 कटे भुङ्क्ते कांस्यपात्रां भुङ्क्त इत्यत्र लौकिकास्तत्तद्वस्तु-
 शक्तवनुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति । कट आसीनः कांस्य-
 पात्रग्रामोदनं निधायेति । वेदेऽप्यञ्जलिना सक्तून् प्रदाये
 जुहुयादित्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिस्तथापि
 गुरुदेवतादिप्रसादनार्थाञ्जलिवन्निष्कृद्रसंयोगो न
 भवति । तादृशेऽञ्जली सक्तूनामवकाशाभावात् । अतः
 मामर्थ्यात् संयुक्तप्रसृतिव्यात्मको मध्यगतावकाशोपेतो-
 ऽञ्जलिर्गृहीतः । एवमत्रापि द्रवद्रव्यस्यान्यस्य सुवो-
 योग्यः । केदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः स्वधितिः । संह-
 तस्य पुरोडाशस्य हस्त इत्यनेन प्रकारेण सुवाद्या
 व्यवस्थिताः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमस्याध्यायस्य
 चतुर्थः पादः । समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

—•••—

प्रमाणमुपजीव्यत्वात् प्रथमेऽध्याय ईरितम् ।

मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये भेद उच्यते ॥ १ ॥

अनेन प्रथमद्वितीययोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उप-
पादितः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णक-
मारचयति ।

विधिवाक्ये पदैः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ।

प्रत्येकमथवैकेन सर्वैस्तात्प्रतिपादनम् ॥ १ ॥

फलान्वयित्वात् सर्वेषां प्रधानान्वयलाभतः ।

लाघवादेकबोधत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥ २ ॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमत्रोदाहरणम् । विधिवाक्ये
यावन्ति पदानि सन्ति तानि सर्वाणि क्रियाकारकसम्बन्ध-
मनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि । कुतः । अपूर्वस्य
फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् । अपूर्वप्रति-
पादनाभावेऽपि क्रियाकारकयोः परस्परान्वयोऽस्त्येवेति
चेत् । सत्यम् । तथापि प्रधानान्वयो लभ्यते । फलं हि
प्रधानम् । पुरुषार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेककल्पनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेक-
कल्पने गौरवं स्यात् । तस्मादेकमपूर्वमेकेन शब्देन प्रति-

प्राप्यते । पदान्तरस्तु तच्छेपतयाव्येति । ननु कस्य
 तदस्यार्थोऽपूर्वस्य कल्पकस्तत्पदार्थस्य फलसाधनतया फलं
 तस्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वान्वभ्युपगन्तव्यानि । तथा तस्यैव
 प्रेषभूतपदान्तार्थं प्रत्युद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वानामपि
 प्राप्तत्वाद्विरुद्धत्विकक्षयापत्तिरिति चेत् । नैवम् । उद्भिदा
 यजेत पशुकामः । श्ये नेमाभिचरन् यजेतेत्यादावुद्भिदादि-
 पब्दानां नामत्वेनान्वये सति यागसाधनवाचित्वाभावेन
 प्रजतावुद्देश्यत्वादितिकापादकत्वाभावात् । तस्मादेकमेव
 पदमपूर्वप्रतिपादकम् । न च धर्मभेदचिन्तां प्रसुतां
 परित्यज्य किमित्यपूर्वं चिन्त्यत इति वाच्यम् । अपूर्वस्यैव
 धर्मत्वात् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीर्मावार्थपदादुत ।

द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः ॥ ३ ॥

क्रियाद्वारमृते द्रव्यं फलेन न हि युज्यते ।

भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्यातादवगम्यते ॥ ४ ॥

धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत् ।

सर्वधात्वर्थसम्बन्धः करोत्यर्थो हि भावना ॥ ५ ॥

धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः ।

द्रव्याद्युपकृतिर्दृष्टा धात्वर्थोत्पादनात्मिका ॥ ६ ॥

इदमाकाशते । सोमेन यजेत । हिरण्यमाघेयाय
 ददाति । तस्मात् सुवर्षं हिरण्यं भाष्यम् । सोमेनाभि-
 चरन् यजेत । चित्रया यजेत पशुकाम इत्यादि । तत्र
 सोमहिरण्ययज्यौ द्रव्यवाचिनौ । सुवर्षं यज्यौ सुवर्षाची ।

शब्देनचिन्ताशब्दौ कर्मवाचिनौ । तेरेतैर्द्रव्यादिशब्दैरपूर्वं
 प्रत्येति । कुतः । द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं
 प्रति साधनत्वसम्भवात् । यागदानादिरूपस्तु भावार्थः
 स्वयमपि फलवत्साध्यरूपत्वान्न साधनं भवितुमर्हति ।
 ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद् द्रव्यादिशब्दा अधूर्व-
 प्रत्यायका इति प्राप्ते ब्रूमः । क्रियां विना द्रव्याणि फलं
 साधयितुं न क्षमन्ते । पचिक्रियामन्तरं काष्ठस्याख्यादी-
 नामोदनसाधकत्वादर्थनात् । अतो भावनावाचिना
 यजतिददातीत्याख्यातनापूर्वं प्रतीयते । ननु धात्वर्थ एव
 भावना तदन्या वा । न तावद्धात्वर्थः । तस्य तां प्रति
 करणत्वोक्तेः । न द्वितीयः । धात्वर्थव्यतिरिक्तायाः
 क्रियाया दुर्लक्ष्यत्वादिति चेत् । मैवम् । सर्वधात्वर्थसम्बद्ध-
 रूपेण लक्षयितुं शक्यत्वात् । तदुक्तमाचार्यैः । धात्वर्थ-
 व्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते । तथापि सर्वसामान्य-
 रूपेणैवावगम्यत इति । अन्यैरप्युक्तम् । सिद्धसाध्य-
 स्वभावाभ्यां धात्वर्थो द्विविधस्तयोः । अन्योत्पादानुकूलात्मा
 भावना साध्यरूपिणीति । पचतीत्युक्ते पाकं करोती-
 त्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतियन्ति । तत्र पाकः पक्तिः
 पचनमित्येतैः शब्दैर्व्यवह्रियमाणो लिङ्गकारकसंख्यायोग्यो
 धात्वर्थः सिद्धस्वभावः । करोतीत्यनेन व्यवह्रियमाणो
 लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्वभावः । तत्र सिद्धस्वभावद्योतनाय
 यथा अज्-प्रत्ययादयो विहिताः । तथा साध्यस्वभावद्योत-
 नाद्याख्यातप्रत्ययविधिः । स चाख्यातप्रत्ययार्थं ओदनीत्-
 प्रत्येतिरनुकूलः । ततो भवितुरोदनस्य प्रयोजकव्यापार-

वाचिजस्तेन भावनाशब्दे नोच्यते इत्यन्ये भावनापक्षा
 प्रयुक्ताः । प्रयत्नो भावनेति चेत् । न । दधौ गच्छतीत्यत्र
 तदभावप्रसङ्गः । स्यन्द इति चेत् । न । मानसत्यागद्वये
 प्रजतावध्यासेः । उभयसाधारणमुदासीनत्वविच्छेदसा-
 मान्यं भावनेति चेत् । शब्दभावनायामव्याप्तिः । न हि
 शब्दस्य विभोरचेतनस्य स्यन्दः प्रयत्नो वास्ति । लिङ्गलेङ्-
 लोट्प्रत्ययप्रत्ययमात्रगता शब्दभावना । सर्वाख्यातगतार्थ-
 भावना । तदुक्तम् । अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गा-
 दयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यत इति ।
 केचन । स्यन्दादिवादिनांऽपि न स्वरूपेण स्यन्दादीनां
 भावनात्वमाहुः । किं त्वन्यात्पादानुकूलं स्वरूपम् । तस्मा-
 दस्मदुक्तैव भावना यथा पचतीत्यत्रौदनफलोत्पत्त्यनुकूला ।
 तथा यजतीत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूला । तस्यां च
 फलभावनायां प्रत्ययवाच्यायामेकपदोपात्तत्वेन प्रत्यासन्न-
 त्वात् प्रकृत्यर्थः करणम् । न तु द्रव्यादि । तस्य पदान्त-
 रोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात् । साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः
 स्वसाधननिष्पादितः सञ्ज्ञकोति फलं साधयितुम् । द्रव्यादि-
 हीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोपकारः । द्रव्यादि-
 निष्पादितेन साधुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादिफलोत्-
 पत्तौ सत्यां येयमनुकूलव्यापारात्माकृतिशब्दाभिधेया फलोत्-
 पादनं सेयं यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनापि नाभि-
 णियते । सर्वधात्वर्थानुयायित्वात् । अतो न भावनावा-
 चकृत्यर्थत्वमाशङ्कितुं शक्यम् । अस्तु तर्हि धात्वर्थसामान्य-
 नेव भावनेति चेत् । न । प्रतिधात्वर्थः विशिष्टरूप-

त्वात् । अन्यत्रि पाकस्यैदम् प्रत्यानुकूल्यम् । अन्यत्र
 चलनस्य संयोगविभागी प्रति । अन्यथा फलविभागानुप-
 पत्तेः । भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु भावनात्वसामान्यमनु-
 वर्त्ततां नाम । नैतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं तद्वति ।
 तस्माद् विशेषरूपात् सामान्यरूपाच्च यज्यादिधातुवाच्या-
 दन्यैवाख्यातप्रत्ययवाच्या भावना । तथा सति यजेतेत्य-
 वाख्यातस्य भावयेदित्यर्थो भवति । तत्र किं भावयेत् केन
 भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायां स्वर्गं भावयेद् यागेन
 भावयेदन्नान्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं सम्पाद्य
 भावयेदित्येवं भाव्यकरणेति कर्त्तव्यतासमर्पणेनाकाङ्क्षापूरणात्
 प्रकरणान्नातः सकलः शब्दसन्दर्भो भावनावचिन आख्या-
 तस्यैव प्रपञ्चः । भाव्याद्यंशत्रयवती सेयमर्थभावनेत्युच्यते ।
 सा सर्वापि शब्दभावना या भाव्या । विधायको लिङ्गादिः
 करणम् । अर्थवादसम्पादिता स्तुतिरितिकर्त्तव्यता । सेयं
 शब्दभावना लिङ्गादिभिरेव गम्यते । अर्थभावना सर्वै-
 राख्यातप्रत्ययैर्गम्यत इत्युक्तम् । तस्याच्चार्यभावनायां स्वर्गस्य
 भाव्यत्वं कमियोगादवगम्यते । प्रकृत्यर्थस्य करणत्वं
 तृतीयाश्रुत्या । तथा च श्रूयते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
 कामो यजेत । चित्रया यजेत पशुकाम इति । तच्च करण-
 त्वमपूर्वकल्पनामन्तरेण न सम्भवतीत्यभिधास्यते । तस्मा-
 द्वाख्यातप्रत्ययान्ताद् भावार्थपदादपूर्वं गम्यते । चिन्ताप्रयो-
 जनन्तु । पूर्वपक्षे द्रव्याद्यपचारे प्रतिनिध्यभावः । सिद्धान्ते
 तु तत्सङ्गाव इति । द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अपूर्वसदसङ्गावसंशये सति नास्ति तत् ।

मानाभावात् फलं यागात् सिध्येच्छास्त्रप्रमाणतः ॥७॥
 क्षणिकस्य विनष्टस्य स्वर्गहेतुत्वकल्पनम् ।
 विरुद्धं मान्तरेणातः श्रेयोऽपूर्वस्य कल्पनम् ॥ ८ ॥
 अवाप्तरव्यापृतिर्वा शक्तिर्वा यागजोच्यते ।
 अपूर्वमिति तद्भेदः प्रक्रियातोऽवगम्यताम् ॥ ९ ॥
 पूर्वाधिकरणे वर्णकाभ्यां यदिदमुक्तमपूर्वस्यैकमेव
 पदं प्रत्यायकं तच्च यजेतेत्याख्यातान्तर्भावार्थपदमिति तद-
 नुपपन्नम् । अपूर्वमज्ञावे मानाभावात् । यजेतेत्याभ्यां
 प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां करणभावनयोरभिधानात् । अपूर्वाभावे
 कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं विनष्टरस्य यागस्यानुपपन्न-
 मिति चेत् । न । शास्त्रप्रामाण्येन तदुपपत्तेरिति प्राप्ते
 ब्रूमः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयाश्रुत्या तावद्यागस्य
 स्वर्गसाधनत्वं प्रमितम् । तद्यथोपपद्येत तथावश्यं भवे-
 तापि कल्पनीयम् । तत्र किं यावत्फलं यागस्यावस्थानं
 कल्प्यते । किंवा विनष्टस्यापि स्वर्गोत्पादनम् । नाद्यः ।
 यागे क्षणिकत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । मृतयोर्द-
 म्प्रत्योः पुच्छोत्पत्त्यदर्शनात् । अतो मानान्तरविरुद्धाद्भव-
 दोयकल्पनादस्मदीयमविरुद्धमपूर्वकल्पनं ज्ञायः । कल्पित-
 ऽप्यपूर्वं तस्यैव स्वर्गसाधनत्वाद् यागस्य स्वर्गसाधनत्वश्रुति-
 विरुध्येतेति चेत् । न । यागावान्तरव्यापारोऽपूर्वमित्यङ्गी-
 कारात् । न ह्युद्यमननिपतनयोरवान्तरव्यापारयोः सत्त्वे
 कुठारस्य साधनत्वमपैति । यदि व्यापारवतो यागस्य नाग्रे
 व्यापारो न तिष्ठेत् तर्हि यागजन्या काचिच्छक्तिरपूर्वमस्तु ।
 शक्तिव्यवधानेऽपि यागस्य साधनत्वमविरुद्धम् । औच्छ्रयव

भावेन स्वीक्रियन्ते । अगद्यैव हि या सर्वत्रापूर्वप्रक्रिया-
वगन्तव्या ।

अत्र गुरुमतमाह ।

यागक्रिया सूक्ष्मरूपा परमात्मात्मसंश्रिता ।

यावत्फलं नियोगाख्यं नापूर्वमिति चेन्न तत् ॥ १० ॥

मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङादिना ।

अभिधेयः पृथग्यागादपूर्वं कार्यमस्त्यतः ॥ ११ ॥

गुरुणा यन्नियोगाख्यमपूर्वमभिप्रेयते तन्नास्ति ।

कृतः । अन्तरेणैव तदपूर्वं फलनिष्पत्तेः । न च यागनाशात्
तथं फलसिद्धिरिति वाच्यम् । न हि यागक्रिया सर्वात्मना
नश्यति । किन्तु सूक्ष्मरूपत्वेनादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु
यागसम्बन्धिद्रव्यगतपरमाणुषु यागकर्त्तर्यात्मनि वावस्थाय
कलमारभत इति पूर्वपक्षः । नैतद्युक्तम् । उक्तेऽर्थे प्रमाणा-
भावात् । न च नियोगेऽपि मानाभावः शङ्कनीयः ।
वैदिकलिङ्गादीनां तदभिधायकत्वात् । ततो धात्वर्थाति-
रिक्तं कालान्तरभाविकाम्यफलसाधनमपूर्वमस्ति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अवघातादिनापूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।

यजत्यादिवदस्त्येव वाक्यवैयर्थ्यमन्यथा ॥ १२ ॥

दृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यतन्त्रतः ।

स्याद्यजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वकवचः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । व्रीहीनवहन्ति । तण्डु-
लान् पिनष्टीति । तत्रावघातपेषणे अपूर्वजनके । विहित-
धात्वर्थत्वादयजत्यादिधात्वर्थवत् । विपक्षे विधिवैयर्थ्य-
वत् ।

अर्थरूपो बाधकस्तर्कोऽवगन्तव्यः । तुषविमोक्तचूर्णत्वयो-
दृष्टप्रयोजनयोर्लोकसिद्धत्वेन तादर्थ्येऽवघातपेषणयोर्विधि-
व्यर्थः स्यात् । तस्मादस्य पूर्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । दृष्टफले
सम्भवत्यपूर्वं न कल्पनीयम् । यजत्यादिदृष्टान्तस्तु विषमः ।
तत्र हि क्रियाप्राधान्येन द्रव्यपरतन्त्राभावादपूर्वसाधनत्वं
क्रियाया युक्तम् । इह तु व्रीहीनिति कर्मकारकविभक्त्या
व्रीहीणामीषिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद् द्रव्यपरतन्त्रोऽव-
घातो द्रव्य एवातिशयं कुर्यात् । न त्वपूर्वं जनयति न च
विधिवैयर्थ्यम् । न खनिर्नेदादिना तुषविमोक्तसम्भवेऽप्य-
वघातेनैवासी कर्तव्य इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्वं
हेतुत्वेन विधेयत्वात् । तस्मान्नास्त्यवघातादिजन्यमपूर्वम् ।

अत्र गुरुमतमाह ।

द्वितीयां सक्तुवद्भक्ता नियोगेऽन्वीयतां क्रिया ।

साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तितः ॥ १४ ॥

सक्तुञ्जुहोतीत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया
भङ्गं कृत्वा क्रियाप्राधान्याय सक्तुभिर्जुहोतीति तृतीयात्वेन
विपरिणामी वक्ष्यते । तथा व्रीहिभिरवहन्तीति विपरि-
णामेन प्रधानभूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव
नियोगेऽन्वेत्विति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । तत्र होमेन
सक्तुषु संस्कारो न सम्भवति । भस्मीभूतानामन्यत्र विनि-
योगासम्भवात् । इत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्यक्तम् ।
इह दृष्टस्तुषविमोक्तसंस्कार उपपद्यते । वितुषाणां तेषां
पुरोडाशे विनियोगसम्भवात् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

संमार्ष्टि सुच इत्यत्र किं प्रधानाख्यकर्मता ।

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥ १५ ॥

गुणत्वं न हि सम्भाव्यं प्राधान्यं तु प्रयोजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्याद् द्वितीयया ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोजुंश्चादीनां दर्भैः समार्जनमात्रायते ।

सुचः संमार्ष्टीति । तत्र समार्जनं प्रधानकर्म । कुतः ।

गुणकर्मत्वलक्षणरहितत्वात् प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च । सूत्र-

कारो हि कर्मणां राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं पृथक्

वृत्तयामास । तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि । यैस्तु द्रव्यं

चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत । तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु

द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि । द्रव्यस्य गुणभूत-

त्वादिति । यैः कर्मभिर्द्रव्यमुत्पादयितुं संस्कर्तुं वेद्यते तेषु ..

कर्मसु गुणत्वम् । कुतः । तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । द्रव्यं

प्रधानमस्येति बहुव्रीहिः । यूपं तक्षत्याहवनीयमादधा-

तीत्यादौ यूपाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिष्यते । व्रीही-

वहन्ति तण्डुलान् पिनष्टीत्यादौ व्रीक्षादिद्रव्यं संस्कर्तुं-

विष्टम् । प्रयाजादिषूक्तवैपरीत्यात् प्रधानकर्मत्वम् । एवं

अथवघातेन यथा व्रीहीणां तुषविमोको दृष्टः संस्कारः ।

यथा समार्जनेन जुह्वादिषु कश्चिदतिशयं न पश्यामः ।

इतोऽवघातवद्गुणकर्मत्वाभावात् प्रयाजादिवत् प्रधान-

कर्मत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । सुच इति द्वितीया कर्मकारके

अहिता । कर्मत्वं चेप्सिततमत्वे सति भवति । कर्तुंरीप्सि-

तमं कर्मेति कर्मसंज्ञाविधानात् । कर्तुसाधनत्वेन च

तुषां युक्तमौप्सिततमत्वम् । अतः प्रधानभूताः सुचः ।

तथा सति संमार्जनक्रियाया गुणकर्मत्वमत्रवातवद्भविष्यति ।
यदि सुक्ष्मं दृष्टोऽतिशयो न स्यात् । तर्ह्यपूर्वं कल्प-
नीयम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रधानता ।

दृष्टा देवस्तुतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १७ ॥

स्तुत्यर्थत्वे स्तोतिशंसोर्धात्वोः श्रौतार्थबाधनम् ।

तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रउगं शंसति । निष्केवल्यं शंसति ।

आज्यैः सुवते । पृष्ठैः सुवत इति । प्रउगनिष्केवल्यशब्दौ

शस्त्रविशेषनामनौ । आज्यपृष्ठशब्दौ तु व्याख्यातौ ।

प्रप्रगौतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् । प्रगौतमन्त्रमाध्या स्तुतिः

स्तोत्रम् । तयोः स्तुतशस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तम् । कुतः ।

तुषविमोकवदृष्टाथेलाभात् । पठामानेषु मन्त्रेष्वनुस्मर-

णेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्ते ब्रूमः । स्तोतव्याया

देवतायाः स्तावकैर्गुणैः सम्बन्धकोर्त्तनं स्तोतिशंसतिधात्वो-

र्वाच्योऽर्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसम्बन्धाभिधान-

पराणि । तदा धात्वोर्मुख्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृहीता

भविष्यति । यदा तु गुणदारेणानुस्मरणीयदेवतास्वरूप-

प्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि स्युः । तदा धात्वोर्मुख्या-

र्थो न स्यात् । लोके हि देवदत्तश्चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते

स्तुतिः प्रतीयते । तस्य वाक्यस्य गुणसम्बन्धपरत्वात् ।

यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता यश्चतुर्वेदो तमानवेत्यादौ

तत्र न स्तुतिप्रतीतिः । तस्य चतुर्वेदसम्बन्धदारेण देवदत्त-

वरूपोपलक्षणपरत्वेन गुणसम्बन्धपरत्वाभावात् । ततश्चा-
न्ये देवं प्रकाशयेत् । पृष्ठे देवं प्रकाशयेदित्येवं विध्यर्थ-
पर्यवसानादात्वोर्मुखाद्यर्थो बाध्येत । ततो धातुश्रुतिमबाधितुं
लोत्रशस्त्रयोः प्रधानकर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयोजनं
नास्तीति चेत् । ततोऽपूर्वमस्तु । षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वेदांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ।

विधायकं न वान्येन समत्वात् तद्विधायकम् । १९ ॥

यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिस्तिविधं ततः ।

आख्यातमभिधानञ्च प्रधानगुणकर्मणो । २० ॥

अयं मन्त्र आम्नायते । देवांश्च याभिर्यजते ददाति

। ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सहेति । अयमर्थः ।

। पतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्देवान् यजते याश्च गा ब्राह्म-

।भ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोकेऽवतिष्ठत् ।

ति । तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातपदं प्रधानगुणकर्म-

।रन्यतरस्य विधायकम् । तथा मन्त्रगतमपीति चेत् ।

विमम् । यच्छब्दादिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति

। यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते । न तु

विधायकत्वम् । यच्छब्दादेरित्यादिशब्देनोत्तमपुरुषामन्त्र-

।दयः । बर्हिर्देवसदनं दामीत्युत्तमः पुरुषः । अग्नीदग्नीन्

।हरेत्यामन्त्रणम् । एवं ब्राह्मणेऽपि यस्याभयं हविराप्ति-

।च्छब्देदित्युदाहरणीयम् । तस्मादाख्यातस्य प्रधानकर्मविधा-

।कत्वं गुणकर्मविधायकत्वं चेत्येवं हावेव प्रकारौ न भवतः ।

।कत्वमभिधायकत्वमित्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः । ततो न मन्त्र-

।साख्यातस्य विधायकत्वम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

नास्त्यस्ति वास्य नास्त्येतदव्याप्तादेरवारणात् ॥ २१ ॥

याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ।

तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते । २२ ॥

आधान इदमान्नायते । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपा-
येति । तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । अव्याप्तातिव्याप्त्यो-
र्वारयितुमशक्यत्वात् । विहितार्थाभिधायको मन्त्र इत्युक्ते
वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वा-
दव्याप्तिः । मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः ।
एवमसिपदान्तो मन्त्र उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादिलक्ष-
णानां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । नैवम् । याज्ञिकसमा-
ख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मार-
कादीनां मन्त्रत्वं गमयति । एक प्रथमेत्यादयोऽनुष्ठान-
स्मारकाः । अग्निमौले पुरोहितमित्यादयः स्तुतिरूपाः ।
इषे त्वेत्यादयस्त्वान्ताः । अग्न आ याहि वीतय इत्यादयः
आमन्त्रणोपेताः । अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादयः प्रेषरूपाः ।
अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदित्यादयो विचाररूपाः । अम्बे
अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कञ्चनेत्यादयः परिदेवन-
रूपाः । पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः ।
वेदिमाहुः परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः उत्तररूपाः । एव-
मन्यदप्युदाहार्यम् । ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यान-
मन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणस्य सुश्रुतेः ।
लक्षणस्योपयोगश्च पूर्वाचार्यैर्दृष्टः । ऋषयोऽपि पदार्थानां

न्यं यान्ति पृथक्त्वम् । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति
पश्चित इति । तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समा-
पानं लक्षणम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

नास्त्येतद्वाङ्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्त्येतद्वेदभागा इति क्लृप्ते रभावतः ॥ २३ ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २४ ॥

चातुर्मास्ये विदमान्नायते । एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
विंशतीति । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेद-
गानामियत्तानवधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च
तस्याव्याप्तप्रतिवात्योः शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो
त्रभाग एकः । भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वैरुदाहृतं
उद्गीतानि । हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
क्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पनेति । तेन श्रुतं
यत इति हेतुः । तद्वधो दधित्वमिति निर्वचनम् ।
।ध्या वै माषा इति निन्दा । वायुर्वै चेपिष्ठेति प्रशंसा ।

व्यचिकित्सञ्जुह्वानि मा हौषमिति संशयः ।
मानेन संमितौहुम्बरी भवतीति विधिः । माषानेव मशं
तेति परस्मैति । पुरा ब्राह्मणं अभ्युदिति पुराकल्पः ।
स्तोऽश्वाक् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांसुष्कपालान्
रूपेदिति विशेषावधारणकल्पना । एवमन्यदण्डुदा-
र्यम् । न च हेत्वदीनामन्यतमद्ब्राह्मणमिति लक्षणम् ।
।ष्यपि हेत्वदिसङ्गतात् । तथा हि । इन्द्रो वा-

मुशन्ति हीति हेतुः । उदानिषुर्महीदिति तस्मादुदक-
 मुच्यत इति निर्वचनम् । मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता इति
 निन्दा । अग्निमूर्धा दिवः ककुदिति प्रशंसा । अधःस्विदा-
 सीदुपरिस्विदासीदिति संशयः । कपिञ्जलानालभत इति
 विधिः । सहस्रमयुता दददिति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञ-
 मयजन्त देवा इति पुराकल्पः । इतिकरणबहुलं ब्राह्मण-
 मिति चेत् । न । इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणे
 गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिव्याप्तेः । इत्या-
 हेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत् । न । राज-
 चिद्यं भगं भक्षीत्याह । यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याहेत्य-
 नयोमन्त्रयोरतिव्याप्तेः । आख्यायिकारूपं ब्राह्मणमिति
 चेत् । न । यमयमौसंवादसूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मा-
 द्वांस्ति ब्राह्मणलक्षणमिति प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्रब्राह्मणरूपं
 द्वावेव वेदभागावित्यङ्गीकारान्मन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहित-
 त्वादवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भवतीति ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

जहप्रवरनाम्नां किं मन्त्रतास्त्यथवा न हि ।

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वान्न तल्लक्षणवर्जनात् ॥ २५ ॥

अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यस्य सौम्यं चरौ सूर्याय जुष्टं
 निर्वपामीत्येवं पदान्तरप्रक्षेप जहः । अदीक्षिष्टायं ब्राह्म-
 इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणानामधेयविशेष-
 तदीयं प्रवरं चैवं पठन्ति । असी देवदत्तोऽमु-
 पुत्रोऽमुष्य पीत्रोऽमुष्य नप्तमुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पीत्रो-
 ऽमुष्या नप्तेति । आङ्गिरस्रवाहस्यत्वंभारद्वाजगोत्र इति च

तेषामूहप्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वमस्ति । कुतः । मन्त्रेण
हैकवाक्यत्वावगमादिति चेत् । नैवम् । याज्ञिकप्रसि-
द्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहादिष्वभावात् । न ह्यधेतार
हादीन्मन्त्रकाण्डेऽधीयते । तस्मान्नास्ति मन्त्रत्वम् ।

दशमैकादशद्वादशाधिकरणमारचयति ।

मर्क्सामयजुषां लक्षणं साङ्ख्य्यादिति शङ्किते ।

पादश्च गीतिः प्रस्निष्टपाठ इत्यस्यसंकरः ॥ २६ ॥

इदमाम्नायते । अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषय-
विदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषीति त्रीन् वेदान्
दन्तीति त्रिविदः । त्रिविदां सम्बन्धिनोऽधेतारस्त्वैविदाः ।

च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपा-
ति योजना । तत्र त्रिविधानामृक्सामयजुषां व्यवस्थितं
क्षणं नास्ति । कुतः । साङ्ख्य्यस्य दुष्परिहरत्वात् ।

यापकप्रसिद्धे धृग्वेदादिषु पठितो मन्त्र इति हि लक्षणं
अव्यम् । तच्च संकीर्णम् । देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छि-

ण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरित्ययं मन्त्रो यजु-
सं प्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्ट-

स्ति । तदब्राह्मणे सावित्रार्चेत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् ।

इत् साम गायत्रास्त इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजु-
दे गीतम् । अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रितमसीति

णि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि । तथा गीयमानस्य
मन्त्र आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्मा-

स्ति लक्षणमिति चेत् । न । पादादीनामसंकीर्णलक्षण-
त्वात् । पादबन्धेनार्थबन्धेन चोपेता वृत्तवदा मन्त्रा ऋचः ।

गीतिरूपा मन्त्राः समानि । वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रक्षिष्ट-
पठिता मन्त्रा यजूंशीत्युक्ते न कापि सङ्करः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिविधावहिः ।

यजुर्वीचैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता । २७ ॥

परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ।

तल्लक्षणेन युक्तत्वात् त्रैविध्यमिति सुस्थितम् ॥ २८ ॥

प्रोक्षणीरासादयेभ्यं वह्निरूपसादय । अग्नौदग्नीन्
विहर । वह्निः स्तृणीहि । इन्द्र आगच्छ । हरिव
आगच्छेत्यादयो निगदा आम्नाताः । परसम्बोधनार्था
मन्त्रा निगदाः । एते च पूर्वाक्तेभ्य ऋग्यजुःसामभ्यो
वह्निर्भूताश्चतुर्थप्रकाराः । कुतः । पादगीत्योक्तं क्सांम-
ल्लक्षणयोरभावात् । प्रक्षिष्टपाठस्य यजुर्लक्षणस्य सत्त्वेऽपि
धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः । उपांशु यजुषोच्चैर्निगदे-
नेति हि धर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः । वह्निर्ब्राह्मणा भोज्यन्तां
परिव्राजकास्त्वन्तरित्वत्वं सत्येव परिव्राजकानां ब्राह्मण्ये
पूजानिमित्तो विशेषो यथा । तथा निगदानां यजुर्लक्षणो-
पेतत्वेन यजुषामेव सतां परप्रत्यायननिमित्त उच्चैस्त्वधर्मः ।
ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैक्यता ।

देवप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥ २९ ॥

विभागे सति साक्षाद्भेदस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ।

तस्माद् वाक्यैक्यमेतेन यजुरन्तोऽवधार्यते ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे
 खेनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति ।
 अत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः । एकत्व-
 यामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकं
 ऽदिति चेत् । न । एकस्मिन् पदेऽतिव्याप्तिः । पदसमूहस्य
 एकत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भवादु वाक्यभेदः
 ऽदिति चेत् । मैवम् । यदिभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकाग्र्यं
 देकं वाक्यमिति प्रयोजकस्य बोधुं शक्यत्वाद्विभागे
 साकाङ्क्षमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । स्योनं ते सदनं
 णोमि घृतस्य धारया सुसेवं कल्पयामि । तस्मिन्
 पुरोडाशे प्रतिष्ठितं ब्रीहोणां मेधं सुमनस्यमानं
 ऽति । अत्र तस्मिन्नित्यादिपदसमूहस्य विभागे सति
 कृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्व-
 मस्ति । अतस्तदव्यवच्छेदमेकार्थमित्युच्यते । न हि तत्रै-
 कार्थत्वमस्ति । पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः । उत्तरसमूहस्य
 पुरोडाशप्रतिष्ठापनम् । स्योनं समीचीनम् । सुसेवं सुष्ठु,
 वितुं योग्यम् । मेधं सारभूतपुरोडाशेत्यर्थः । अत्र द्वयोः
 पदसमूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादि सिद्धम् । तदेकार्थमित्य-
 न व्यावर्त्यते । एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । भगो
 ऽं विभजतु । पूषा वां विभजत्वित्यनयोर्विभिन्नमन्त्रत्वेन
 भिन्नयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूप-
 ऽर्थस्यैकत्वात् तदव्यवच्छेदं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम् ।
 कृते त्वग्नये जुष्टमित्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वे देवस्य
 ऽति समूहः साकाङ्क्षो भवति । एकीकृते तु कस्यैक एव

निर्वापोऽर्थः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्यादेनानियतपरिमाणस्य
यजुषोऽप्रमाणं निश्चेतुं शक्यम् ।

षष्ठदशाधिकरणमारचयति ।

इषे त्वादिमन्त्र एको भिक्षो वैकः क्रियापदे ।

असत्यार्थस्मारकत्वादेकादृष्टस्य कल्पनात् ॥ ३१ ॥

च्छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ।

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥ ३२ ॥

इषे त्वोर्जे त्वेति अयते । सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः ।
कृतः । अस्यादृष्टार्थत्वेनैकस्यैवादृष्टस्य कल्पने लाघवात् ।
न चोक्तं प्रथमे त्वादिमन्त्रवदनुष्ठेयार्थस्मारकत्वं सम्भवति ।
क्रियापदाभावेन तदर्थप्रतीत्यभावादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
इषे त्वेति छिनत्ति । जर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति पलाशशाखांया-
च्छेदनमार्जनयोरेतौ विनियुक्तौ । ततस्तदनुसारेण
छिनत्ति । अनुमार्ज्मीत्येवं क्रियापदेऽध्याहृते सत्यनुष्ठेया-
र्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद् यजुर्मन्त्रभेदः । इष्य-
माणायान्नाय भोः पलाशशाखे ! त्वां छिनत्ति । जर्जे
रसाय बलाय वा त्वामनुमार्ज्मीत्यर्थभेदः । एवमायु-
र्यज्ञेन कल्पताम् । प्राणो यज्ञेन कल्पतामित्यादौ कृत्स्नि-
सामान्यरूपस्यार्थस्यैकत्वेऽप्यायुरादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदवा-
क्यभेदयोः स्पष्टत्वात् कृत्स्नोर्वाचयतीति कृत्स्निबहुत्वस्य
चोदितत्वाच्च यजुर्मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

यां ते अग्ने रजित्यध्याहारो यद्वागुपपन्नम् ।

तनूरित्वन्यशेषत्वादध्याहारोऽसौ लौकिकः ॥ ३३ ॥

वेदाकाङ्क्षा पूरणीया वेदेनेत्यनुषङ्गनम् ।

अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ ३४ ॥

ज्योतिष्टोम उपसर्गोमेष्वेवमाज्जायते । या ते अग्नेऽ-
शया तनूर्वर्षिष्ठा गङ्गरेष्ठा । उग्रं वचो अपावधीत्
त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहा । या ते अग्ने रजाशया ।
या ते अग्ने हराशयेति । अयमर्थः । अयसा रजतेन
हिरण्येन च निर्मिता अग्नेस्तिस्त्रस्त्रनवः । तास्माद्या
येयमुक्ता तनूः सातिशयेन वृद्धा । गङ्गरे तीक्ष्णे द्रव्ये
लोहेऽवस्थिता । तथा तन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकं वीर-
हत्यादिमहापातकं च हतवानसीति । तथा च ब्राह्मणम् ।
उग्रं वचो अपावधीत्त्वेषं वचो अपावधीत् स्वाहेति ।
अशनाथापिपासे ह वा उग्रं वचः । एनश्च वैरहत्यं च
त्वेषं वच इति । तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्य-
त्वान्निराकाङ्क्षः । द्वितीयतृतीययोराकाङ्क्षां पूरयितुमुचितो
लौकिको वाक्यशेषोऽध्याहर्तव्यः । न हि तनूर्वर्षिष्ठेत्यादि-
भागस्तयोरन्वेतुं योग्यः । तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वादिति प्रामे-
यम् । वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकेनैव वाक्यशेषेण
पूरणीया । ततस्तनूर्वर्षिष्ठेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनु-
षङ्ग्यते । यद्यप्यसावत्यमन्त्रस्य शेषस्तथापि बुद्धिस्थः संकल्प-
नीयादध्याहारात् संनिकृष्यते । तस्मादनुषङ्गः कर्तव्यः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाच्छिद्रेणेत्वस्य शेषिणी ।

चित्पतिस्त्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषङ्ग्यते ॥ ३५ ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति ।

मन्त्रत्रयेऽतस्तद्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते । चित्पतिस्त्वा पुनातु । वाक्पतिस्त्वा पुनातु । देवस्त्वा सविता पुनात्व च्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति । तत्र तृतीयमन्त्रशेषोऽच्छिद्रेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्त्रयोर्मानुषज्यते । कुतः । निराकाङ्क्षात् । न हि चित्पतिस्त्वा पुनातु । वाक्पतिस्त्वा पुनात्वित्यनयोः शेषिणोः सम्पूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षास्तीति प्राप्ते ब्रूमः । मा भूच्छेषिणोराकाङ्क्षा । तथापि शेषस्याकाङ्क्षास्तीति पवित्रेण रश्मिभिरित्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते । क्रिया च पुनात्वित्येषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेका । तथा क्रियया संबद्धः शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यान्वेति । तथा पूर्वयोरप्यन्वेतुमर्हति । तस्मादस्यनुषङ्गः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात् सोऽस्ति पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि ।

नान्वेति तद्ववायेन नोपर्यप्यनुषज्यते ॥ ३८ ॥

अग्नीषोमौयपशौ श्रूयते । सं ते प्राणो वातेन गच्छताम् । समङ्गानि यजत्रैः । सं यज्ञपतिराशिषेति । अयमर्थः । भोः पशौ । तव प्राणो वातेन वाह्येन वायुना संगच्छताम् । तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम् । यज्ञपतिराशिषा संयुज्यतामिति । तत्र यज्ञपतिरित्यस्मिन् तृतीयमन्त्रे समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षात् प्रथम-

मन्तुगतस्य मन्त्रतामिति पदस्यैकवचनात्तस्य यत्प्रति-
पक्षेनान्वेतुं योग्यत्वात् पूर्ववद् बुद्धिसंनिध्यभावात्तस्यनु-
पादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतासङ्गावेन क्रियापदमनुषज्यत
इति प्राप्ते ब्रूमः । मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेनाङ्गानीत्य-
नान्वेतुमयोग्यत्वात्तदव्यवायेन बुद्धिसंनिध्यभावान्नास्त्यनु-
पङ्गः । ततो द्वितीयतृतीयमन्त्रयोर्यथोचितं वाक्यशेषोऽ-
प्राहर्त्तव्यः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयस्या-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ।

—०—

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

• ददाति यजतीत्यादौ भावनैक्यमुतान्यथा ।

आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदोऽप्रयोजकः ॥ १ ॥

धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः ।

उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावना मिथः ॥ २ ॥

इहैकप्रकरणगतान्यपर्यायधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि
जतिददाति जुहोतीत्यादीन्युदाहरणम् । तानि चैव
श्रूयन्ते । सोमेन यजेत । हिरण्यमात्रेयाय ददाति । दाक्षि-
णानि जुहोतीति । तेषु भावनावाचिन आख्यातस्यैकत्वा-
भावनाया एकत्वं युक्तम् । न च धातुभेदाद्भावनाभेदः ।
दाक्षित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रयोजकत्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः । अस्त्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम् ।
आख्यातं प्रतिधातु भिन्नम् । न हि बहूनां धातूनामुपर्य्येक
आख्यातप्रत्ययः श्रूयते । नापि व्याकरणे धातुसमूहादेक-

माख्यातं विहितम् । तत आख्यातानां बह्वनामेकैकधातु-
विशेषानुरक्तात्वेनोत्पन्नावा भावनावाचित्वेन यामंदान-
होमभावनाः परस्परं भिद्यन्ते ।

अत्र गुरुमतमाह ।

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत् ।

धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात् ॥ ३ ॥

कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः । किन्तु शास्त्रभेद-
चिन्तेति गुरोर्मतम् । तत्र यजेत दद्याज्जुहुयादित्येतेषु
लिङ्प्रत्ययवाच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्वातूनां नियोगवाचक-
त्वाभावेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृतस्त्रं शास्त्रमेक-
मिति पूर्वपक्षः । प्रतिधातु लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्वात्वर्थ-
नुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगेऽभेदस्य वारयितुमशक्यतया
नियोगानुसारिशास्त्रं भिन्नमिति राद्धान्तः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ।

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकत्वे भिन्नता कुतः ॥ ४ ॥

अभ्यासात् कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिगुणे ।

विधित्वं श्रुतितो भाति संनिधेरनुवादता ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । समिधो यजति । तनूनपातं
यजति । इडो यजति । बर्हिर्यजति । स्वाहाकारं यज-
तीति । तत्र पञ्चकत्वः श्रूयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु
यजतिददातीत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति येन
भावनाभेद आशङ्क्येत । तस्मादाख्यातैक्यप्रयुक्तं भावनैक्य-
मनिवार्यमिति चेत् । नैवम् । यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदाव-

मात् । कर्मकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्वात् । अथोच्यते ।
 समिधो यजतीत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिधा-
 कं यागमुपरितनैस्तुभिर्यजतिपदैरनूद्य तनूनपादादयो
 विभक्ता रूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चत्वारो विकल्पिता विधी-
 यन्ते । ततोऽनुवादार्थत्वान्नाभ्यासवैयर्थ्यमिति । तन्न ।
 तनूनपादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् ।
 तावदत्र देवताविधिः । चतुर्थीतिहितयोरश्रवणात् ।
 नापि द्रव्यविधिः । तृतीयान्तत्वाभावात् । ततोऽग्नि-
 हितं जुहोतीत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् ।
 अतः तु चतुर्णामुपरितनानां यजतिपदानामनुवादत्वं तद-
 वत् । तेषां विधायकत्वात् । यथा समिधो यजतीत्यत्र यजति-
 पदै विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते । तथान्येष्वपि चतुर्षु पदेषु
 विधित्वं श्रूयते । अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य समिधो-
 यजतीत्यस्य सन्निधिनावगम्यते । सन्निधिश्च श्रुतेर्दुर्बलः ।
 विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिन्नामकस्य यागस्य
 अनविधानयोगात्तनूनपादादिनामकानि यागान्तराणि
 विधीयन्ते । नन्वेवं सति संज्ञाभेदात् कर्मभेदः संपद्यते न
 अभ्यासात् । तथा सति वक्ष्यमाणेनाधिकरणेन संकीर्यते ।
 विवम् । वैषम्यात् । अथैष ज्योतिरित्यस्मिन् वक्ष्यमाणोदा-
 हरणे यागावगमात् प्रागेव संज्ञात्वावगमात् संज्ञायाः
 कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्वव-
 गमेषु भेदे चाभ्यासादवगते भिन्नानां यागानां समित्-
 संज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनूनपादादीनां
 संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मादभ्यास एवात्र भेदहेतुः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

एवं विद्वान् पौर्णमासीममावास्यामितौरितम् ।

कर्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥ ६ ॥

कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्भौवं द्रव्यं हि देवता ।

वार्तघ्नीत्यादितो लभ्यानुवादस्तु न युज्यते ॥ ७ ॥

वार्तघ्नीत्याद्यभागाङ्गव्यवस्थोक्तेर्न देवता ।

पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा ॥ ८ ॥

अनेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ।

सहस्रितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ॥ ९ ॥

विष्वक्वाक्यविधौ विध्यावृत्तिराग्नेयकादिना ।

विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ॥ १० ॥

इदमाम्नायते । य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते । य
एवं विद्वानमावास्यां यजत इति । अत्र यजतिना कर्मान्तरं
विधीयते । न तु प्रकृता अग्नेयादयः षड् यागा
अनूद्यन्ते । अग्नेयादयश्च कालसंयुक्तास्तस्मिन् प्रकरणे
एवमाम्नायन्ते । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्ण-
मास्यां चाच्युतो भवति तावन्मुतामग्नीषोमावाज्यस्यैव
नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्निति । ताभ्यामेतमग्नीषोमीय-
मेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति । ऐन्द्रं दध्यमावा-
स्यायाम् । ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः
षड्भ्यः अग्नेयादिभ्यो विष्वक्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे
सति । पूर्वधिकरणन्यायेन विध्यभ्यास उपपद्यते । न च
कर्मान्तरे द्रव्यदेवतयोरभावात् । धौतमप्यसम्भवात् । अत
एवोक्तम् । धौवं साधारणं द्रव्यं देवतम् । मान्त्रवर्चिकी ।

वन्तौ ततो यागौ विधीयेते पृथक्त्वेति । सर्वस्मै वा एतद्-
 वाय गृह्यते यदुधवायामान्यमिति ध्रौवस्य साधारणत्व-
 म् । देवताया मान्दवर्षिकीत्वमित्यमुक्ते तव्यम् । तस्मा-
 त्पौर्णमास्यामनूयते ते वृधन्वत्यौ अमावास्यायामिति ।
 त्वं प्रगौ वृधन्वत्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयोपेते कर्मणि विधी-
 तम् । तत्राग्निहोत्राणि जङ्घनदित्येको वार्त्तप्रो मन्त्रः । त्वं
 मासि सत्पतिस्त्वं राजा त वृत्रहेत्यपरः । तयोक्तता-
 नीषामौ पौर्णमासदेवते । एवमनन्तरान्नातयोर्होधिधातु-
 योर्मन्त्रयोक्ततावन्नीषोमावमावास्यादेवते । आभ्यां द्रव्य-
 ताभ्यां रूपत्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । षड्यागानुवा-
 त्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिद् दर्शनाद्विद्वद्वाक्य-
 र्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यम् । किन्तु पौर्णमास्यां
 र्णमास्या यजेत । अमावास्यायाममावास्याया यजेतेत्येत-
 दप्यर्थं स्यात् । न चैतत् कालविधायकम् । यदाम्ने य-
 जाद्यत्पत्तिकाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु
 लं विधास्यति । तस्मात् कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते-
 र्नाः । आस्तां तावद् द्रव्यम् । देवता तु विधित्सितस्य
 र्णान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्त्तप्रगौ वृधन्वत्योश्चाज्य-
 गदेवताप्रतिपादकत्वात् । होत्रे मन्त्रकाण्डे सामि-
 त्तिरावाहननिगदं प्रयाजमन्त्रांश्चाज्याय प्रयाजानन्तर-
 विमोराज्यभागयोः क्रमेण वार्त्तप्रगौ वृधन्वत्यौ चाम्नाते ।
 त्वं चाम्निविषयं सोमविषयश्च तत्रोपलभ्यते । ततो
 त्वं क्रमाभ्यामान्यभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु वार्त्तप्रो
 र्णमास्यामित्यादिवाक्यं तन्निष्कृतमङ्गु तयोराज्यभागा-

अथोर्मन्त्रयुगलौघोः कालद्वये व्यवस्थाभावे । न तु नूतन-
 कर्माङ्गतां तयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद् विद्वद्
 वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति । किं तर्हि पूर्वप्रकृतं
 आग्नेयादिषु षट्षु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति ।
 न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानु-
 वादानुपपत्तिः । तत्तत्कालविहितयोर्धातुत्रिकयोरुप-
 लक्षितत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । समुदायद्वित्वसिद्धे-
 स्तत्प्रयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
 कामो यजेतेत्यस्मिन् फलवाक्ये षड् यागविवक्षया
 द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्या-
 मित्यादिवाक्यवैयर्थ्यमिति तदयुक्तम् । कालविधानासम्भवे
 धे कैकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात् । आग्नेयोपांशु-
 वाजांमीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां
 सहप्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधी-
 यते । एवमितरत्रापि । ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तर-
 विधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वम् । तस्य यागविधा-
 यकत्वाभ्युपगमात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि
 तु विहितयागानुवादेन द्रव्यदेवतालक्षणविधायकानीति
 चेत् । न । तथा सत्येकेन वाक्ये नानेकगुणविध्यसम्भवात् ।
 प्रतिगुणं पृथग्विधौ विध्यावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादि-
 वाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वाच्चास्ति विध्या-
 वृत्तिदोषः । तस्मादाग्नेयादिवाक्यविहितानां विद्वद्वाक्य-
 मनुवादकम् । किञ्चानुवादत्वमनभ्युपगम्य कर्मान्तर-
 विधिं वेदतः प्रयाजादीनामाग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावे

सिधेत् । तथा हि समिधो यजति । आचारमाचारकरी-
 दयः कालयोगरहिताः केचिद्विधय आचाराः । इहा-
 योऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चैत्यादयः
 नियुक्ता अपरे । तेषामुभयेषां प्रकृतत्वाद् दर्शपूर्णमासाभ्यां
 कामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फलसम्बन्धो बोध-
 यः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनमत्र बहुवचनत्वेन
 एतद्व्यम् । विद्वद्वाक्यविहिते हि कर्मान्तरे प्रयाजादय-
 नेत्यादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासम्भवात् सर्वेषां च फलसम्बन्धे
 सूत्रगतैष्टिपशुसौमवत्समप्राधान्यात् प्रयाजादीनां
 भावो न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात् सौव्यादिविकृति-
 नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् । अनुवादपक्षे तु
 कयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दार्हत्वात् समुदाय-
 वेन द्विवचनार्हत्वाच्चाग्नेयादीनामेव फलसम्बन्धेन
 ग्रान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुणभाव इति न कोऽपि
 । तस्माद् विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

उपांशुयाजमित्येषोऽनुवादोऽत्राथवा विधिः ।

विष्णादिवाक्ये विस्पष्टविधेरस्यानुवादता ॥ ११ ॥

जामित्वोक्तेरन्तराल उपांशुगुणके विधौ ।

सत्यर्थवादो विष्ण्वादिसूत्रं धीमन्मन्त्रतः ॥ १२ ॥

इदमान्नायते । जामि वा एतदुपश्रव्य म्रियते ।

न्यस्तौ पुरोडाशवुपांशुयाजमन्त्रा यजति । विष्णुवुपांशु-
 योऽजामित्वाय । प्रजापतिवुपांशु वृष्ट्योऽजामित्वाय ।
 श्रीषोमावुपांशु यष्ट्यावजामित्वायेति । तत्र विष्ण्वाद-

वाक्येषु विहितस्य यागत्रयसमुदायस्यानुवाद इति चेत् ।
 नैवम् । आग्नेयाम्नीषोमीयपुरोडाशद्वयनैरन्तर्यकृतस्य
 जामित्वदोषस्य वाक्योपक्रम उपस्थासात् पुरोडाशयो-
 रन्तराले किञ्चिद् विधित्सितम् । न अन्तरालगुणविशिष्टं
 विधेयं विष्ण्वादिववाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु तत्
 प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् । न चात्र यजतीति
 वर्त्तमानापदेशः शङ्कनीयः । पञ्चमलकारस्याश्रयणात् ।
 अन्तरालकालवदुपांशुत्वगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्ट-
 कर्मण उपंशुयाजनामकत्वम् । सत्येव गुणद्वयविशिष्ट-
 कर्मस्याद्येन वाक्येन विहिते विष्ण्वादिववाक्यमर्थवादः
 स्यात् । न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्क-
 नीयः । समाधातव्येन जामित्वदोषेणोपक्रमादजामित्वेन
 समाधानेनोपसंहाराच्च । जामि वा इत्यादेरजामित्वाये-
 त्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकत्वप्रतीतिः । न खल्वेकस्मिन्
 वाक्ये विधेयबाहुल्यं सम्भवति । न चात्र विधित्सित-
 स्योपांशुयाजस्य द्रव्याभावः । ध्रौवस्य तद्द्रव्यत्वात् । नापि
 देवतायाः प्रभावः । नानाशाखासूपंशुयाजक्रमे पठिते-
 वैष्णवप्राजापत्याग्नेषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य
 प्रतीयमानत्वात् । तस्माद् यजतीत्येतद्विधायकम् ।

यच्चमाधिकरणमारचयति ।

अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः ।

अरूपत्वात् तु दध्यध्वं वाक्येनोक्तमनूयते ॥ १३ ॥

गुणसिद्धौ न दध्यादिगुणो दुष्टा विशिष्टता ।

रूपं दध्यादिमन्त्राभ्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ॥ १४ ॥

इदमाग्रायते । अग्निहोत्रं जुहोति । इध्ना जुहोति ।
 षसा जुहोतीति च । इदमपरमाग्रायते आघारमाधार-
 ति । ऊर्ध्वमाधारयति । ऋक्षुमाधारयति च । तत्राग्नि-
 त्रिवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः ।
 आधारवाक्यं चोर्ध्वादिवैवाक्यविहितस्य । न त्वेतद्वाक्यद्वयं
 कर्मविधायकम् । कुतः । द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूप-
 ताभावादिति चेत् । तत्र वक्तव्यम् । किं दध्यादिवाक्येन
 कर्मात्रं विधीयते किंवा गुणविशिष्टकर्म । नाद्यः । अग्नि-
 त्रिवादिवाक्यस्य 'त्वन्मते' कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः
 स्यचिदसिद्धौ गुण्यनुवादपुरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासम्भ-
 वत् । द्वितीये विधिगौरवं स्यात् । तच्च सत्यां गतावयुक्तम् ।
 ततोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं
 यादिवाक्यैर्लभ्यते । देवता तु मान्त्रवर्णिकी । आधारे-
 णैवं द्रव्यदेवते उच्येतव्ये ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

यजत्यालभती एतावनुवादी विधी उत ।

गृह्णात्यवद्यतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनी ॥ १५ ॥

नानुवादोऽपुरोवादे यज्यालभ्योरतो विधिः ।

ग्रहणे सोमसंस्कारोऽवदाने पशुसंस्क्रिया ॥ १६ ॥

सोमेन यजेतेति श्रूयते । तत्रैन्द्रवायवं गृह्णाति ।

आवरुणं गृह्णातीत्यादीन्यपि श्रुतानि । एवमग्नीषोमीयं
 मालभेतेति श्रूयते । तत्र हृदयस्थार्थेऽवद्यति । अथ
 ह्याया अथ वक्षस इत्यादीन्यपि श्रुतानि । तत्रैन्द्रवायवा-
 वाक्यैर्यागा विधीयन्ते । इन्द्रवायादिप्रातिपदिकै-

देवतानां तद्वितेन सोमरसद्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात् ।
एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः सोमेन
यजेतेत्यनेनानूद्यते । तथावदानवाक्येषु ब्रह्म्यादिद्रव्यं
श्रुतम् । अतो द्रव्यविशिष्टा यागास्तत्र विधीयन्ते । तदनु-
वादेन पशुमालम्बवाक्येऽग्नीषोमरूपा देवता विधीयते ।
तस्मादवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः पशुमा-
लभेतेत्यनेनानूद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । सति हि पुरोवादेऽ-
नुवादो भवति । न चात्र पुरोवादोऽस्ति । सोमेन यजेते-
त्यनेन प्रतीयस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतेः । न हि ग्रहणं
यजनं भवति । नापि तद्वितप्रत्ययोक्तो रसः सोमलता ।
न च तद्वितप्रत्ययः सर्वनामार्थं विहितः प्रकृतं ब्रूते न तु
रसमिति शङ्कनीयम् । धारया गृह्णातीति रसस्यैव प्रकृत-
त्वात् । तथा पशुमालभेतेत्यनेन प्रतीतोऽर्थो नावदानवाक्येषु
प्रतीयते । ततः पुरोवादाभावेऽनुवादासम्भवाद् यजत्या-
लभतिभ्यां कर्मणी विधीयेते । ग्रहणवाक्यैस्तु देवता-
विशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते । अवदानवाक्यैश्च
पशुसंस्कारः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

आहुतौस्तिष्ठ इत्यत्र कर्मण्यमुत भिन्नता ।

एकत्वं सकृदाख्यातात् संख्यावृत्त्या प्रयोजवत् ॥ १७ ॥

संख्यातमात्रं नो मानं संख्याया बहुकर्मता ।

प्राप्त्यैकादशत्वं तु प्रयोजे गत्यभावतः ॥ १८ ॥

पशून् सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृतम् ।

विचारमाह पूर्वत्र क्रियावित्त्वस्तुटत्वतः ॥ १९ ॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ।

रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियामता ॥ २० ॥

देवतासङ्गतस्यैव तद्वितार्थस्य पश्चिमः ।

बहुत्वसङ्गमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥ २१ ॥

तिस्रः प्राहुतीर्जुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्ये-
तदाख्यातं समिधो यजतीत्यादिववाभ्यस्तम् । किन्तु
सङ्गदेवान्नातम् । तत एकमिदं कर्म । त्रित्वसंख्या तु
तस्यैव कर्मण्यप्रावृत्त्या नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वेकादशत्व-
संख्या पञ्चानामेव प्रयाजानामावृत्त्या नीता । तद्वदिति
प्राप्ते ब्रूमः । किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्षमेव कर्मैक्ये
प्रमाणमुत पदान्तरान्वितम् । नायः । वाक्यांशस्य पद-
मात्रस्य प्रामितिजनकत्वाभावात् । द्वितीये त्रित्वसंख्यया
विशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव
पञ्चसंख्यावरुहत्वादावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसम्पादम् ।
इह त्वेतद्विधितः पूर्वं कर्मण्येकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति
वैषम्यम् ।

तदेतद् वृत्तिकारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते ।
कर्मवाचिनः प्राहुतिशब्दस्य विशेषणेन त्रिशब्देन कर्म-
बहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वत्रोदाहरणम् ।
सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति । अत्र प्राजापति-
देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्या इति तद्वितव्युत्पत्तौ
बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्याद् देवतैक्याच्च
यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशेति संख्या
सा पशुद्रव्यगता । न तु पूर्वोदाहृतत्रित्वसंख्येय क्रियागता ।

तस्मान्न कर्मभेदमापादयतीति प्राप्ते ब्रूमः । अत्र प्रजापति-
देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य इति तद्वितान्तं प्रातिपदिकं
व्युत्पाद्य पश्चात् तद्वितान्तप्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवता-
विशिष्टस्य पशोः कर्मबहुत्वविषयायामुत्पत्ते इमे द्वितीया-
विभक्तिबहुवचने । तत्र प्रथमभाविन्या द्वितीयाविभक्तेरेव
तावत् तद्वितीतपत्तिवेलायामन्वयो नास्ति । कुतः । पश्चाद्-
भाविनो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन
तद्वितान्तप्रातिपदिकेनैकं पशुद्रव्यमेकदेवतोपेतं यागस्य
रूपं समर्थते । तादृशानां रूपाणां बह्वत्वाय बहुवचनम् ।
बहुत्वविशेषः सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया
कर्मभेदः । एवं सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकाद-
शिनपशुगणविकृतित्वमुपपद्यते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् ।

गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यनूदिते ॥ २२ ॥

अथेति प्रकृते किञ्च एतच्छब्दोऽग्रं वदेत् ।

संख्येवान्यकर्मत्वमिह नूतनमग्र्या ॥ २३ ॥

अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन
सहस्रदक्षिणेन यजेतेति श्रूयते । अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोम-
मेष ज्योतिरित्यनूद्य तस्मिन् सहस्रदानलक्षणां गुणो विधी-
यत इति चेत् । न । प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथेत्यनेन किञ्च-
त्वात् । न चैवं सत्यथैष ज्योतिरित्युक्त एतच्छब्दोऽनुपपन्न
इति वाच्यम् । सन्निहितवाचिनेतच्छब्दे नातीतसन्निहित-
स्येवागामिसन्निहितस्यापि परासर्गसम्भवात् । आगामि-

सन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दोऽतीत-
मपराश्रयप्रसङ्गपूर्वसंज्ञारूपत्वान्मूलतः किञ्चित् कर्माभिधत्ते ।
ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मवेदः । तथात्रापि संज्ञया
कर्म भिद्यते । विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरप्ययं न्यायो
द्रष्टव्यः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

गुणः कर्मान्तरं वा स्याद् वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तः समुच्चयविकल्पतः ॥ २४ ॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत् कल्पयेद् वाजिदेवकम् ॥ २५ ॥

तस्मै पयसि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्यामिक्षा
वाजिभ्यो वाजिनमिति श्रूयते । घनीभूतः पयःपिण्ड
आमिक्षा । जलं वाजिनम् । तत्रामिक्षाद्रव्यभाजो विश्व-
देवा उक्ताः । ते वाजिभ्य इत्यनेनानूद्यन्ते । वाजोऽन्नमा-
मिक्षारूपमेषामस्तीति तन्निष्पत्तेः । ताननूद्य वाजिनद्रव्य-
रूपो गुणो विधीयते । तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सहसमु-
च्यतां विकल्प्यतां वेति प्राप्ते ब्रूमः । उत्पत्तिशिष्टे-
नामिक्षाद्रव्येणावरुणे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्योत्पत्ते-
शिष्टस्य प्रवेशाभावाद् वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तर-
तामापादयति । ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात्
कर्मान्तरम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

दधिहोमेऽन्नकर्मत्वं गुणो वान्यत् तु पूर्ववत् ।

निगुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः ॥ २६ ॥

दध्ना जुहोतीति श्रूयते । तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात्
प्रकृतात् कर्मणोऽन्यदधिहोमकर्म कर्मेति पूर्वव्याज्येनाव-
गम्यते । यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म भिद्यते । तथा
दधिद्रव्येणेति चेत् । न । वैषम्यात् । यथा वैश्वदेवो याग
आमिच्छागुणावरुहः । तथाग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुहम् ।
प्रत्युत निर्गुणत्वाद् गुणमाकाङ्क्षति । तस्मादयं गुणविधिः ।
एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पयोदध्यादीनां
सर्वेषामुत्पन्नशिष्टतया समबलत्वादेकैकेन द्रव्येणाग्निहोत्र-
निष्पत्तेश्च ब्रूहिद्यववदिकल्पः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

यदध्वेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत् पृथक् ।

गुणो वा भिद्यने कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः ॥ २७ ॥

मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत् कर्म फलाय तु ।

गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूयते ॥ २८ ॥

दध्वेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते । तदिदं प्रकृता-
दग्निहोत्रादन्यत् कर्म । न त्वत्र गुणविधिः । कुतः ।
इन्द्रियकामस्येत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्रादन-
िष्पत्तेरिति चेत् । मैवम् । कर्मान्तरविधौ दधिमता होमेने-
न्द्रियं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् । गुणविशिष्टक्रिया-
विधौ गौरवात् । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च । गुण-
मात्रं तु फलाय विधीयते । यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि
प्राप्तं तथापि फलसम्बन्धो न प्राप्तः । धात्वर्थाभावे फला-
सम्भव इति चेत् । न । अग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य
धात्वर्थस्यानूयमानत्वात् ।

हादृशाधिकरणमारचयति ।

उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसाम हि ।

रेवतीष्वक्षु कृत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥ २८ ॥

रेवत्यादिगुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः ।

रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धाख्यः पशुप्रदः ॥ ३० ॥

सान्नाऽत्र फलकर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्यभिन्नता ।

तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले ॥ ३१ ॥

त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यासृक्षेकविंशमग्नि-
ष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्यस्य सन्निधौ श्रूयते ।
एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो
होतेन यजेतेति । अस्याग्रमर्थः । अग्निष्टोमस्य विकृति-
रूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्नामकः । स च पृष्ठस्तोत्रे त्रिवृत्-
स्तोमयुक्ततया त्रिवृदित्युच्यते । अग्निष्टोमोक्थादीनां
सप्तानां सोमसंस्थानां मध्येऽग्निष्टोमसंस्थारूपत्वादग्निष्टोम
इत्युच्यते । प्रकृती तृतीयसवन आर्भवपवमानस्योपरि
यज्ञायज्ञीयं साम गीयते । तेन च सान्नाग्निष्टोमयागस्य
समाप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते । तच्च प्रकृती यज्ञा-
यज्ञा वो अग्नय इत्याद्याग्नेयोष्वक्षु गीयते । अस्मिंस्त्वग्नि-
ष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यासृक्षु तत् साम गातव्यम् ।
तच्च प्रकृताविवेकविंशस्तोमयुक्तम् । पशुकामस्य तु रेवतीर्नः
सधमाद् इत्यादिषु रेवतीष्वक्षु वारवन्तीयं साम गाये-
दिति । तत्र रेवतीनामृचां वारवन्तीयनामकेन सान्ना यः
सम्बन्धः सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते । एतस्यैवेति
प्रकृतपराग्रमर्थकमेतच्छब्देनान्यथावर्तमानेनैवकारिण वाग्नि-

ष्टुतः समर्प्यमाणत्वात् । यथा पूर्वाधिकरण इन्द्रियफलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधिगुणो विहितः । तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः । दध्ना होमजनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयम् । तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फलसम्बन्ध एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः । इह तु रेवत्यृगाधारकवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्यत्वाद् दुर्वारो वाक्यभेदः । तेन पशुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते । एतच्छब्द एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनीयो ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानां सौभरं स्तोत्रमीरितम् ।

निधनान्यपि ह्रीषूर्गू इति वृष्ट्यादिकामिनाम् ॥ ३२ ॥

फलान्तरं किं वृष्ट्यादि ह्रीषादीनामुतोदिते ।

सौभरे फलसंभिन्ने निधनं विनियम्यते ॥ ३३ ॥

फलान्तरं चतुर्थीक्तं वृष्टिकामाय ह्रीषिति ।

सौभरस्य फलं वृष्टिं ह्रीषित्युक्त्या विवर्धते ॥ ३४ ॥

नोक्तवृष्ट्यन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञया ।

नियमेऽपि चतुर्थीषा तादर्थ्यादुपपद्यते ॥ ३५ ॥

यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौभरेण सुवीत । सर्वे वै कामाः सौभर इति समान्नाय पुनः समान्नातम् । ह्रीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यादूर्गित्यन्नाद्यकामाय च इति स्वर्गकामायेति । सौभरं नाम सामविशेषः । निधनं नाम पशुभिः सप्तभिर्वा भागैरुपेतस्य

साम्नोऽन्तिमो भागः । तस्मिन् निधने हीषादयो विशेषाः
 सौभरसामसाध्यस्त्रीफलैर्भ्यो वृद्धादिभ्योऽन्यानि वृद्धादि-
 फलानि जनयितुं विधीयन्ते । कुतः । हीषादिविधिसाक्यं
 वृष्टिकामायेत्यादिना चतुर्थीश्रवणात् । तादर्थ्यं भुवती
 हीषादीनां वृद्धादिकामपुरुषशेषत्वं गमयति । तच्छेषत्वं
 च पुरुषाभिलषितफलसाधनत्वे सत्युपपद्यते । ततः सौभरस्य
 हीषिति निधनविशेषस्य च फलभूते हे वृष्टी भवतः ।
 तदुभयमेलनाग्रहती वृष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः । सौभरविधौ
 यो वृद्धादिकामः स एव हीषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते ।
 ततः सौभरस्य फलभूता ये वृद्धादयस्त एव हीषादिसाक्ये-
 ष्वनूद्यन्त इति न फलान्तरम् । अथोच्येत । नूतनफलान्तरा-
 भावाहीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्त-
 त्वादनर्थकोऽयं विधिरिति । तच्च । फलत्रयकामानर्हं
 त्रयाणामनियमेनैव हीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य
 प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात् । तादर्थ्यं नु फलान्तराभावेऽपि
 सौभरवाक्योक्तवृद्धादिफलसाधने सौभरे हीषादीनां निय-
 म्यमानत्वादुपपद्यते । तस्मादयं निधनविशेषनियमः ।
 न विधिः ।

इति माधवीये कैसिनीयन्यायशास्त्रादिस्तरे

द्वितीयोऽध्यायः द्वितीयः पट्टः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमादृत्यति ।

रथस्तरं साम सोमं भवेज्जहद्वृद्धादयः ।

ऐन्द्रमायवयुक्ताग्रयणाग्राह्यं अह्नाः श्रुताः ॥ १ ॥

रथन्तरादिसंयुक्तमन्त्रत् कर्माथवा गुणः ।

गायत्रादियुतात् पूर्वादन्वद् व्यावृत्तितो गुणैः ॥ २ ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ।

ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिसु परस्परम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् । यदि वृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामाग्रयणाग्रानिति । तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागो विधीयते । तस्मिन् यागे माध्यन्दिने सवने पृष्ठस्तात्रे रथन्तरवृहत्सगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । अभि त्वा शुरेत्येतस्यां योनावत्पन्नं रथन्तरम् । त्वामिहि हवामह इत्येतस्यामुत्पन्नं वृहत् । जगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं जमत् । ऐन्द्रवायवो मैत्रावरुण आश्विनः शुक्रो मन्यराग्रयण उक्थो ध्रुव इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद् ग्रहा भवन्ति । सोमयागस्य रथन्तरसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्रवायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः । वृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः । जगत्सामोपेतत्वपक्षे आग्रयणः प्राथमिक इति विषयवाक्यस्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तद्व्यावृत्तार्थमिह रथन्तरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाग्रत्वादियुतोपेतानि कर्मान्तराण्यत्र विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादित्युक्तो यः सोमशब्दस्तोत्रप्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । समर्प्यते तस्मिन् यद्योक्तग्रहाग्रत्वं गुणो विधीयते । न च

रथन्तरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः सम्भवति ।
तस्य प्रातःसवनादौ मायत्वादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्रोत्रे
रथन्तरादियोगस्यापि सद्भावात् । किं तर्हि व्यावर्त्यते
इति चेत् । रथन्तरवृहज्जगतां परस्परं व्यावृत्तिरिति
वदामः । रथन्तरादयः पृष्ठस्रोत्रे विकल्पिताः । तत्र
रथन्तरानुवादेनेतरो पक्षौ व्यावर्त्यते । एवमितरत्रापि ।
तस्माद् गुणविधिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽ-
न्येषां सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्या-
मुत्पन्नं साम विहितमस्ति । अत एव दशमाध्याये पञ्चम-
पादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके यदि जगत्सामेति
वाक्योक्तमाग्रयणायत्वं विकृतौ विषुवन्नामके मुख्येऽहनि
व्यवस्थापितम् । वाङ्मन् । तथापि नात्र कश्चिद्विरोधः ।
आग्रयणायत्वं वाक्यं न कर्मान्तरविधायकम् । किन्त्वन्येन
विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम सम्भवति तत्र गुणविधा-
यकमित्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्ट्याख्या श्रुतात्र तु ।

विप्रश्नश्चिवविड्भेदाद्विषां व्यत्ययः क्रमे ॥ ४ ॥

विप्रादेरनुवादः स्वात् प्रापणं वानुवादगीः ।

व्यत्ययाय त्रयाणाञ्च राजत्वात् प्राप्तिरस्ति हि ॥ ५ ॥

न राज्ययोगाद्राजत्वं सञ्चित्वं तु तत्त्वतः ।

अप्राप्तप्रापणं तस्माच्च रथन्तरतुल्यता ॥ ६ ॥

राजसूयप्रकरणे काश्चिदिष्टिरवेष्टिनामका श्रूयते ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति द्विरक्ष्णं दक्षिणा । ऐश्वर्यः

मेकादशकपालसृषभो दक्षिणा । वैश्वदेवं चक्रं पिशङ्गी
 प्रष्टौही दक्षिणा । मैत्रावरुणीभामिर्वा वशा दक्षिणा ।
 वार्हस्पत्यं चक्रं श्रितिपृष्ठो दक्षिणेति । तस्यामवेष्टौ
 हविषां क्रमव्यत्ययः श्रूयते । यदि ब्राह्मणो यजेत वार्ह-
 स्पत्यं मध्ये निधायानुतिं हुत्वा तमभिधारयेत् । यदि
 राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति । तत्र यथा
 पूर्वाधिकरण ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्द-
 युक्तेन वाक्येन रथन्तरं निमित्तत्वेनानूदितम् । एव-
 मत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं वार्हस्पत्यं चक्रं मध्ये तृतीये
 स्थाने स्थापयितुं यदि ब्राह्मण इत्येतन्निमित्तत्वेनानूयते ।
 द्वितीयस्थाने श्रुतिस्त्रैन्द्रस्य तृतीयस्थानेऽवस्थापयितुं यदि
 राजन्य इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तु स्वत एव तृतीयस्थाने
 अवस्थाप्य मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः । ननु राज-
 कर्त्तृके राजसूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्त्यभावान्नानुवादो
 युक्त इति चेत् । न । तयोरपि राज्ययोगहेतुक्ततराजशब्दार्थ-
 स्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । राजशब्दः क्षत्रियजातो रुढः ।
 न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रत्युत राज्य-
 शब्दस्य राजयोगः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राज्ञः कर्मेति विगृह्य
 राजप्रातिपदिकस्योपरि प्रत्ययविशेषविधानाद्ब्राह्मणवैश्ययोः
 प्रजापालनेन राजशब्द उपचारितः । तस्मादवेष्टौ ब्राह्मण-
 वैश्यौ पूर्वमप्राप्तावनेन वचनेन प्राप्यते । ननु राजसूयस्य
 राजकर्त्तृकत्वात्तदेतर्गतायां प्रविष्टेरपि तथात्वात्तस्यां
 ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्यमयुक्तमिति चेत् । नैवम् । अन्तरवेष्टौ
 तद्वत्सम्भवेऽपि राजसूयादहः प्रयुज्यमानायामवेष्टौ तत्

सम्भवात् । तस्मादत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं
कर्मान्तरं विधीयते इति न रथन्तरादितुल्यत्वम् । यदि
शब्दस्तु निपातत्वादनर्थकोऽर्थान्तरवाची वेत्युच्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वसन्ते प्रिय आदध्यात्तत्रैवोपनयीत तम् ।

अनुवादः प्रापणं वानुवादः कालसिद्धये ॥ ७ ॥

अन्तरेणाम्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसम्भवात् ।

कृते आधानोपनीतो प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥ ८ ॥

लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ।

कालविप्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते ॥ ९ ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । ग्रीष्मे राजन्यः । शरदि
वैश्य इति श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत । ग्रीष्मे राज-
न्यम् । शरदि वैश्यमिति च । तत्र वसन्तादिकालविशेषं
विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूद्यन्ते । न च तेषां प्राप्त्यभावः ।
कल्पनानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या कृतत्वात् । न ह्याहुत्याधार-
भूतमग्निमनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्यां च विना कर्मानुष्ठानं
सम्भवति । अग्निश्च नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादि-
कर्तृकमाधानं कल्पयति । विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययन-
मन्तरेणासम्भवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्पयतीति तत्र
प्राप्तिरिति चेत् । मैवम् । लौकिकाग्नी होतुं पुस्तकपाठेना-
धिगन्तुं च शक्यत्वेनाधानोपनयनयोरकल्पने ब्राह्मणादीना-
मप्राप्तेः । तस्माद्वसन्तादिकालविशिष्टे ब्राह्मणादिकर्तृके
आधानोपनयने अत्र विधीयते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

ब्रह्माचार्ययज्ञेन कर्मकामो यजेत तत् ।

कर्मन्तरं गुणो बोक्तव्योऽदौ फलसिद्धये ॥ १० ॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात् कर्मभेदोऽत्र संशया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाभ्यामाहृत्याख्यो न नाम तत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । दाक्षायण्ययज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र दाक्षायण्यशब्दवाच्यस्य कस्यचिद् गुणस्य लोके प्रसिद्धभावादुद्भिदादिवद् यजिसामानाधिकरण्येन कर्मनामत्वादेष ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञायां कर्मन्तरविधिरिति चेत् । न । दाक्षायण्यशब्दस्यावृत्तिवाचकत्वात् । तच्च शब्दनिर्बचनाद् वाक्यशेषाद्वावगम्यते । तथा हि । अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्येमे दाक्षाः । तेषामयनमिति तन्निर्बचनम् । दक्ष उत्साहौ पुनःपुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाक्षायण्यशब्दार्थः । तथा चावृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो दाक्षायण्ययज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु वै पूर्णमास्यो यजेत इति अमावास्या इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । ततो दध्नादिवत् प्रसिद्धार्थत्वादु दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्धयर्थमाहृत्याख्यगुणविधिः । न तूद्भिदादिवत् कर्मनामभेदम् । एवं साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्याद्यापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ सम्पाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सहप्रस्थापनं साकंप्रस्थायः । तद्युक्तो दर्शयागः साकंप्रस्थायीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थायाख्यो गुणो विधीयते ।

यच्चमाधिकरणमारचयति ।

वायव्यः खेत आलभ्यो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद् ब्रह्मतेजोऽर्थमीषामुष्टिनिरुप्तयोः ॥ १२ ॥

गुणी खेतं चरुं किंवा यावत्कथितकर्मणी ।

फलार्थे अथवा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥ १३ ॥

खेत्यं वायुसृग्गीषायामग्नेये च रविप्रभे ।

चरुगुणश्चरुः स्थाली निर्वपसु तदाश्रितः ॥ १४ ॥

फलहानेन तत् किन्तु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्था यागतार्थिकी ॥ १५ ॥

अनारभ्येदमाम्नायते । वायव्यं खेतमालभेत भूति-
काम इति । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति च ।
तथा दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नातम् । ईषामालभेतेति ।
चतुरो मुष्टीन् निर्वपतीति च । ईषा शकटगतो लाङ्गल-
दण्डवद्दीर्घः काष्ठविशेषः । तस्या आलम्भः स्पर्शः । तमेतं
पूर्णमासगतमीषालम्भमनूद्य तस्यामालभ्यायामीषायां खेत-
त्वं गुणी विधीयते । तस्य च खेतकाष्ठस्य वायुना स्पृश्य-
मानत्वाद्वायव्यता सम्भवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वपण-
मनूद्य चरुगुणत्वेन विधीयते । चरुः स्थाली । सा च
निर्वपस्याश्रयः । निरुप्तस्य हविष आग्नेयतया सूर्यवत्
प्रभासम्बन्धात् सौर्यत्वम् । भूतिर्ब्रह्मवर्चसे फले च सर्व-
कामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानूद्येते । तस्माद्
गुणविधी इत्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलपदयोर्नित्यवच्छु-
तयोः सम्भवत्प्रबोजनयोश्च पक्षिकानुवादत्वमानर्थक्यं वा
युक्तम् । तस्माद्गुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते । तदापि
यागस्याश्रवणादालम्भनिर्वपयोरिव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधि-

रिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुचरुद्रव्ययोर्वायुसूर्यदेवत-
योश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्वागयोरार्थिकयोर्वार-
वितुमशक्यत्वाद् द्रव्यदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विधिरभ्युप-
गन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना यजेत ।
ब्रह्मवर्चसकामः सूर्येण चरुणा यजेतेत्येवंविधोऽर्थसिद्धौ
विधिः । द्रव्यदेवतासम्बन्धकल्पितस्य यागस्य लिङ्प्रत्ययेन
कर्त्तव्यताविधावालम्बनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः का गतिरिति
चेत् । अनुवाद इति ब्रूमः । तत्प्राप्तिस्वार्थिकी । निर्वा-
पालम्भावन्तरेण तत्तदयागासिद्धेः । तस्माद् यागविधिरिति
राहान्तः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद् यजिः ।

स्पर्शः स्याद् देवराहित्यात् संस्कारः प्रायपाठतः ॥१६॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते । वत्समालभेतेति ।

तत्र विमतो वत्सालम्भो यजिः स्यात् । प्राणिद्रव्यकालम्ब-
त्वात् । वायव्यालम्भवदिति चेत् । न । देवतारहितत्वेन
तद्वैषम्यात् । किञ्च । अयं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गसं-
स्कारः । तत्प्राये पठितत्वात् । इतरसंस्कारवत् । तस्मा-
दयं स्पर्शमात्रविधिः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

चरुर्भवति नैवार उपधत्ते चरुं त्विति ।

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥ १७ ॥

यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ।

किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरौ स्थितम् ॥ १८ ॥

अग्नी श्रूयते । नैवारचकर्मवतीति । चरुमुपदधातीति च । तत्र नैवारचकर्मद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभ्यासः । ब्रह्मस्यतेर्वा एतदन्नं यन्नीवारा इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः । स्विष्टकृतादिवदिति प्राप्ते ब्रूमः । यागविधौ निश्चिते सति पश्चाद् देवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषबलाद् देवताकृतिः । इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मादिहोपधानमात्रं विधीयते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

पर्यग्निकृतः पाद्वीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥ १८ ॥

प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्यग्निकृत्याख्यं वक्तुं सरनिवृत्तये ॥ २० ॥

न दुष्टा परिसंख्यात्र चोदकात् प्राग्विधौ सति ।

पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः क्लृप्तापकारतः ॥ २१ ॥

त्वाङ्गं पाद्वीवतमालभेतेति प्रकृत्येदमान्नातम् । पर्यग्निकृतं पाद्वीवतमुत्सृजन्तीति । तत्र पर्यग्निकृतशब्देन संस्कृतपशुद्रव्यस्य पाद्वीवतशब्देन पद्वीवचामकदेवतासंख्यस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्यग्निकृतपाद्वीवतशब्दयोरव्यवहितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ती तु पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्वयं वाञ्छति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः । तस्माद्वाक्यपशुवदुयागविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । अनारभ्याधीतत्वात्प्राप्ति वाक्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पाद्वीवतशब्देन

प्रत्यभिप्रायते । तमनूया पर्यग्निकृतशब्दान्वितेनोत्सृजती-
 त्याख्यातेन पर्यग्निकरणाख्यो गुणो विधीयते । न च
 प्रकृतिगतस्य पर्यग्निकरणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वा-
 दनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम् । उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्विधि-
 प्रयोजनत्वात् । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च
 दोषत्रयदुष्टा । स्वार्थत्यागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति
 त्रयो दोषाः । पर्यग्निकरणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यज्येत ।
 अन्यार्थो निषेधः स्वीक्रियेत । चोदकप्राप्तान्य उपरितनाङ्गानि
 बाध्येरन् । मैवम् । पर्यग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नानु-
 ष्ठेयानौत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात् । कथं तर्हि
 तन्निवृत्तिः । आर्थिकीति ब्रूमः । चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं
 विधिः प्रवर्तते । प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्रबुद्धिजनकतया
 कल्पप्रातिदेशात् प्रबलत्वात् । तथा सत्युपदिष्टैरेवाङ्गैर्निरा-
 काङ्क्षायां विकृतौ चोदकस्याप्रवृत्त्येवोपरितनान्यङ्गानि न
 प्राप्यन्ते । न चानेन न्यायेन पर्यग्निकरणात् प्राचीनाना-
 मप्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पर्यग्निकरणस्य
 नूतनत्वे सत्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत् कृतोपकारं
 पर्यग्निकरणं तदवस्थापन्नस्यैवात्र विधेयत्वात् । प्रकृतौ च
 प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवोपकारः कृत इत्यत्रापि
 तादृशस्यैव विधानात् पर्यग्निकरणान्ताङ्गरोतिः सिध्यति ।
 एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्यग्निकरण-
 विधावर्थसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनानूयते । तदेव
 मत्र गुणविधिः ।

नवमाधिकरणसारव्यति ।

यद्दाभ्यं गृहीत्वेति गृह्णात्यंशमिति इवम् ।

यदुयागो वा गुणो यागः स्याददाभ्यांशनामतः ॥ २२ ॥

ग्रहयोरेव नाम स्यादानन्तर्याद् विधिस्तयोः ।

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिता ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते । एष वै हविषा हविर्यजति
योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत इति । परा वा एत-
स्यायुःप्राण एति योऽंशं गृह्णातीति च । तत्रादाभ्यशब्दस्य
ज्योतिरादिवदपूर्वनामत्वात् तन्नामको यागो यजत इत्या-
ख्यातेन विधीयते । अंशमित्यत्र यजतेरश्ववणेऽपि नाम-
विशेषबलादेवापूर्वयागविधिः । न चात्र द्रव्यदेवतयोरभावः ।
ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वावगतौ तदीयविध्यन्ता-
तिदेशेन तत्सिद्धेरिति प्राप्ते ब्रूमः । भवत्वदाभ्यांशशब्दयो-
र्नामत्वम् । ते च नामनौ ग्रहयोरेव स्याताम् । न तु
यागयोः । गृहीत्वेति शब्दस्यानन्तरमेव पाठात् । यजतिस्तु
व्यवहितः । तादृशोऽपि यजिरंशुवाक्ये नास्ति । तस्माद्
ग्रहयोरेवात्र विधिः । ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोम-
रसस्य संस्काररूपो गुणः । ऐन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात् ।
यद्यप्यत्र न प्रकृतो ज्योतिष्टोमस्तथापि तत्सम्बन्धिग्रहण-
द्वारा वाक्याज्ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव सोमायादाभ्यं
गृहीत्वेति निर्दिश्यते । अथवा तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे
षष्ठप्रपाठके प्रकरणिकं त्रिनियोजकवाक्यं द्रष्टव्यम् ।
तस्माज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अग्निं चिनुत इत्यत्र यागो वा संकृतिर्यजिः ।

लिङ्गेन यागनामत्वाद यजिना चानुवादतः ॥ २४ ॥

रुद्रा इवस्य नामैतदङ्गे राधानवचितिः ।

संस्कृतिः संस्कृते वज्रावन्निष्टोमो विधीयते ॥ २५ ॥

य एवं विद्वानग्निं चिनुत इत्येवं श्रूयते । अथातोऽग्नि-
मग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तं षोडशिना तमतिरात्रे-
येत्यादि । अत्राग्निशब्दो यागवाची । स्तोत्रशब्दादेः
क्रतुलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेव श्रूयते ।
अग्नेः स्तोत्रमग्नेः शस्त्रमिति । षड्पसदोऽग्नेश्चित्यस्य
भवन्तीति च । यदि लिङ्गं प्रापकापेक्षम् । तर्हि यजिना
तदनुवादः प्रापकोऽस्य । अग्निमग्निष्टोमेनानुयजतीत्ये-
तस्मिन् वाक्येऽग्निं यजतीति यजिसामानाधिकरण्याद्
पांशु यजतीतिवद् यागनामत्वम् । अथोच्येत । अनुशब्द-
स्याग्निशब्देन्यथाद् यन्यन्ययोऽग्निष्टोमस्येति । तथाप्यग्ने
पुरोयजने सत्यग्निष्टोमस्यानुयजनं सम्भवति । देवदत्त
मनुगच्छति यन्नदत्त इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात्
तस्मादग्निं चिनुत इत्यत्राग्निनामको याग आख्यातेन
विधीयते । चिनोतिस्त्रिष्टुकाभिरग्निं चिनुत इति वाक्य-
प्राप्तस्य चयनस्य सोमयागविकृतित्वप्राप्तस्य यज्ञसमु-
दायस्येवानुवाद इति प्राप्ते ब्रूमः । अग्निशब्दो रुद्रा
वज्रिद्व्यस्यवाच्ये । रुद्रिच कृत्तया लिङ्गादिकल्प्याद् याग-
वाचित्वाद् वक्ष्येयसीति न यागनामत्वम् । न चात्र यम-
रूपमस्ति । इव्यदेवतयोरसिद्धेः । अतोऽग्निमाह्वीते-
त्यत्राधानवदग्निं चिनुत इत्युक्तं श्रूयमग्निद्व्यसंस्कारः ।
न च संस्कृतस्याग्निष्टोमाभावः । अग्निमग्निष्टोमेन यजत

इत्यादिवाक्यैरग्निहोमादौ विनिर्गोयात् । तस्मात् संस्कारविधिः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

मासं जुहोत्वग्निहोत्रं गुणोऽप्यवकर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तकर्माद्य मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥ २६ ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसम्भवात् ।

अनेकस्याविधेयान्वात् कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ २७ ॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोति । मासं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासत्वक्षणे गुणोऽप्राप्तत्वाद्विधीयत इति चेत् । मैवम् । किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेत्युक्ता उपसदोऽपि । नाद्यः । उपसदामपि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् । न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूत् तर्हि गुणविधिः । कर्मान्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति ब्रूमः । न चेत् नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम् । असंनिहितत्वात् । अयनं त्वेतत् प्रकरणम् । अयनमारभ्याधीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधियुक्तेति चेत् । प्रकरणस्यासम्पत्तौ ऽप्यग्निहोत्रशब्देनैतत्सम्पत्त्यादेवा शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निराकृता । तथा सति स्वतः सिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन नुचं विधापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्ती निरुद्धायां सदृशः प्रकरणभेदो नित्याग्निहोत्रादिद्वंद्वं कर्म भिन्नसि । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिशेयोऽर्थ इति सप्तमे

१२६ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ३ अधि० १२

वक्ष्यते । ननूपसन्नासाभ्यां विशिष्टमिदं कर्म विधीयते ।
ततो वाजिनन्यायेन गुणभेदात् कर्मभेदः । न प्रकरणभेदा-
दिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो गुणो-
वाजिनम् । मासस्त्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्रव्यत्वेन
रूपान्तर्गतं वाजिनम् । मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम् ।
परमार्थतत्त्वत्र प्रथमतः प्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं
गुणभेद उपाध्वलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अष्टाकपालमानेयं रुक्कामः प्राकृते फलम् ।

कर्मान्यद्वा फलं भानात् पूर्वन्यायाप्रवेशनात् ॥ २८ ॥

मा भूद्भिन्नं प्रकरणं कर्मान्तरमसंनिधिः ।

अनारभ्याधौतमेतद्रूपं त्वन्यूनमीक्षते ॥ २९ ॥

अनारभ्य श्रूयते । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम
इति । रुक्कामस्तेजस्कामः । अत्रेष्टीनां प्रकृतिभूतदर्शपूर्ण-
मासगतमाग्नेययागमनूय तत्र तेजस्कामरूपं फलं विधी-
यते । कुतः । वाक्येनाग्नेयफलसम्बन्धस्य भासमानत्वात् ।
न च पूर्वोक्तमासाम्निहोत्रन्यायेन कर्मान्तरत्वम् । वैषम्यात् ।
तत्रायनमारभ्याधौतत्वादस्ति प्रकरणान्तरत्वम् । इह त्वनार-
भ्याधौतत्वेन प्रकरणमेव तावन्नास्ति । कुतोऽत्र प्रकरणान्तर-
त्वम् । किंच मासोऽनुपादेयः । अग्निहोत्रानुसारेण सम्या-
दयितुमशक्यत्वात् । फलं तूपादेयम् । दार्शपेयमासिका-
ग्नेयानुसारेण तेजसः कामयितुं शक्यत्वात् । तस्मात् फल-
विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकरणान्तरत्वाभावेऽप्यनारभ्या-
धीतत्वादसंनिधिरस्त्येव । स एवात्र कर्म भिनत्ति । न

चात्र वागिनन्यस्येन कर्मभेदः । अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवता-
त्मनो रूपस्योभयैकविधत्वात् । यदि प्रकरणान्तरत्व-
मप्यसंनिधिकृतमित्यसंनिधिरेव मासाग्निहोत्रे कर्मभेदहेतुः ।
तर्हि तस्यैवायं प्रपञ्चोऽस्तु । फलं च मासवदनुपादेयम् ।
अन्यथा साधनवदफलत्वप्रसङ्गात् । कामना च विषय-
सौन्दर्यज्ञानात् स्वत एवोत्पद्यते । न तु विधिश्रवणात्
सम्पद्यते । यद्यधिकरणयोन्यायभेदः । यदि वा न्यायैक्यम् ।
सर्वथा तेजस्कामेष्टिः कर्मान्तरम् । काम्येष्टिकाण्डपठिते-
ष्वैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादिष्वयमेव
न्यायो द्रष्टव्यः ।

तथोदशाधिकरणमारचयति ।

• यजेत् समे पौर्णमास्यां यावज्जीवं तथैतया ।

अत्राद्यकाम इत्यादौ कर्मभेदोऽयवा गुणः ॥ ३० ॥

विध्युपादानयोरैक्याद् देशादेरनुपत्तितः ।

आवश्यके कर्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तितः ॥ ३१ ॥

देशादियोगस्याप्राप्तेर्विधिर्न श्लोकता तयोः ।

पुंशब्दशोभापृथित्वात् पुनरुक्त्या त्वनूयते ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्याम्नायस्ये ।

समे यजेत । पौर्णमास्यां यजेत । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेति । अवेष्टिप्रकरणे फलसाम्नातम् । एतयात्राद्यकामं
याजयेदिति । आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः । स च
दर्शपूर्णमासप्रकरणे समास्नातः । शेषं स्विष्टकृते समवद्यतीति ।
तत्र देशकालनिमित्तफलसंस्कारा अननुष्ठेयत्वादन-
ुपादेयाः । अत एव न विधेयाः । उपादानविधिशब्दयोः

पर्यायत्वात् । ततः कर्मविधिरित्यवश्यमस्य, पेषम् । तत्र प्रकरणिनी दर्शादेः पूर्वविहितस्त्वैवेभिर्वाक्यैः पुनर्विधाने समिधो यजतीत्यादिवदभ्यासादेव कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः । देशादीनामविधेयत्वेऽपि विहितकर्मणा सह तेषां सम्बन्धो विधीयताम् । स च कर्मवत् पूर्व न विहित इत्यप्राप्तत्वाद्विधिमर्हति । यदुक्तमुपादानविधिग्रन्थौ पर्यायाविति तदसत् । अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं विधानम् । तच्च पुरुषविषयग्रन्थव्यापारः । अननुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम् । तत्र कर्मविषयः पुरुषव्यापार इति महान् भेदः । योऽपि दर्शादीनां पुनर्विधिः सोऽपि देशादिसम्बन्धं विधातुं कर्मानुवाद इति न कर्मभेदमावहति । समिधो यजतीत्यादेर्विधेयगुणान्तराभावेनानुवादासम्भवात् पुनर्विधानं भेदहेतुरिति वैषम्यम् ।

चतुर्दशाधिकारणमारचयति ।

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।

दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मानुदानुवादमीः । ३३ ॥

अभ्यासादस्य कर्मत्वं दर्शेष्टौ द्विः प्रयुज्यताम् ।

एकत्वप्रत्यभिज्ञानादनूक्त्यैन्द्राग्नसंस्तुतिः । ३४ ॥

यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति कालद्वये विहितम् । तदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवतीत्येकस्मिन् काले पुनर्विहितम् । तत्राविशेषपुनःस्तुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयोजानामिव भेदः । तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेत् । न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककाकवाकस्यानुवादक-

त्वात् । न चानुवादी व्यर्थः । विधेयैन्द्राग्नेस्तुत्यर्थत्वात् ।
यद्यप्याग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति तथापि न
केवलेनाग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीन-
तरः । तस्मादैन्द्राग्नेः कर्त्तव्य इति विधेयस्तुतिः । प्रवाज-
वैषम्यं तूक्तमेवानुसन्धेयम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीया-

ध्यायस्य तृतीयः पादः ।

—•—

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि पुंसि वा ।

कालत्वात् कर्मधर्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् ॥ १ ॥

न काला जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ।

काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद् यावज्जीवप्रयोगतः ॥ २ ॥

बह्वचब्राह्मणे श्रूयते । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति
तत्र यावज्जीवशब्दो मरणावधिकालपरः । तत्कालसम्बन्धश्च
प्रकृते काम्याग्निहोत्रे पूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहोतीत्यनूदिते कर्मणि
विधीयते । तथा सत्यस्य वाक्यस्य नित्यप्रयोगविधायकत्वा-
भावेन वाक्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य
पर्यवस्यति । स च काम्यप्रयोगोऽभ्यसितव्यः । सकृदनुष्ठान-
स्याग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।
यावज्जीवमित्यस्य कालविधेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादयं
काम्यकर्मणोऽभ्याससिद्धये कालरूपधर्मविधिरिति प्राप्ते
ब्रूमः । यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः । किन्तु

लक्षकः । वाच्यार्थस्तु कृतस्य जीवनम् । न च जीवनं कर्म-
धर्मत्वेन विधातुं शक्यम् । तस्य पुरुषधर्मत्वात् । तच्च
पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्याग्निहोतप्रयोगो विधीयते । न चात्र
कर्मभेदः । तदेतूनां शब्दान्तरादीनामभावात् । न
चाभ्यासस्तद्धेतुः । निमित्तविशेषसद्भावेनाविशेषपुनःश्रुते-
रभावात् । अतः प्रयोगभेदः पर्यवस्यति । जीवनस्यात्र
निमित्तत्वात् । सति निमित्ते नैमित्तिकस्य त्यागायो-
गान्नित्यत्वमर्थसिद्धम् । न च जीवननैरन्तर्येण प्रयोगनैर-
न्तर्यापत्तिः । सायंप्रातःकालयोर्विहितत्वात् । तस्मा-
ज्जीवनस्य पुरुषधर्मत्वान्नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नौ ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

शाखाभेदात् कर्मभेदो न वा कर्मात्रं भिद्यते ।

दृष्टं काठकनामादि बहुभेदस्य कारणम् ॥ ६ ॥

ग्रन्थद्वारादिना ह्येते युज्यन्ते भेदहेतवः ।

रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म गम्यते ॥ ४ ॥

काठककाण्डमाध्यन्दिनतैत्तिरीयादिशाखासु दर्शपूर्ण-
मासाख्यं कर्मान्नातम् । तत्र शाखादेभात् कर्म भिद्यते ।
कुतः । भेदकारणानां नामभेदादीनां बहुलमुपलम्भात् ।
काठककाण्डादिको नामभेदः । कारीरीवाक्यान्यधीयानाः
केचिच्छाखिनो भूमौ भोजनमाचरन्ति । शाखान्तरा-
ध्यायिनो नाचरन्तीति धर्मभेदः । एकस्यां शाखायामधीता
द्रुपे त्वेत्यादयो मन्त्राः पलाशशाखाच्छेदादयः क्रियाश्च
शाखान्तरैऽप्यधीयन्त इति पुनरुक्तिः । एवमशक्त्यादयो
भेदहेतव उदाहार्याः । न ह्यस्यायुषा मनुष्येण सर्वशाखा-

ध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यम् । तस्माच्छाखाभेदेन
 कर्मभेद इति प्राप्ते ब्रूमः । रूपाद्यभेदादेकं कर्माग्नेया-
 ष्टाकपालादियागरूपं यदेवैकस्यां शाखायां तदेवान्यत्रा-
 प्युपलभ्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति यागरूपः पुरुष-
 व्यापारश्चैकविधः । दर्शपूर्णमासाविति कर्मनामाप्येकम् ।
 स्वर्गकाम इति फलसम्बन्धोऽप्येकः । तस्मादभिन्नं कर्म ।
 पूर्वपक्षहेतवस्त्वन्यथा सङ्गच्छन्ते । काठकादिकं ज्योति-
 रादिवन्न कर्मनाम । काठकेन यजेतेत्यश्रवणात् । काठक-
 मधीत इति प्रयोगाद् ग्रन्थनामेत्यवगन्तव्यम् । भूभोजनादि-
 रध्ययनधर्मः । पुनरुक्तिरध्ये त्वभेदान्न दुष्यति । अल्पायुषापि
 शाखान्तरस्थोपसंहारन्यायेन कर्मानुष्ठातुं शक्यते । तस्मा-
 दनन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदेऽपि कर्म न
 भिद्यते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

—•••—

द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे भिन्नक्रियास्वयम् ।
बुभुत्सितः शेषशेषिभावोऽतोऽत्राभिधीयते ॥
अनेन द्वितीयतृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् ।
तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।
अशाब्दी शेषता शाब्दी वा न शाब्दप्रतीतितः ।
क्रियाकारकसंसर्गमात्रे व्युत्पत्तिसम्भवात् ॥ १ ॥
गुणप्रधानभावेन संसर्गोऽन्तर्भवत्यसौ ।
व्युत्पत्तिसम्भवात्तत्र शाब्दता स्यात् क्रियादिवत् ॥ २ ॥
यदिदमस्मिंस्तृतीयाध्याये प्रतिपादितं शेषत्वं न
तच्छाब्दम् । कुतः । केनापि शब्देन शेषत्वस्याप्रतीयमान-
त्वात् । व्युत्पन्नो हि शब्दः प्रत्यायकः । व्युत्पत्तिश्च न
शेषशेषिभावे क्वचिद् दृष्टा । लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वय-
स्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनात् । अतः शेषताया अशाब्द-
त्वान्नायमध्याय आरम्भणीय इति चेत् । मैवम् । अन्ये
शेषशेषिभावस्यान्तर्भावात् । न हि गुणप्रधानभावमन्तरेणा-
न्वयः सम्भवति । द्वयोर्गुणयोः परस्पराकाङ्क्षारहितत्वेना-
न्वययोग्यत्वाभावात् । एवं द्वयोः प्रधानयोरपि । अतो
व्युत्पत्तिसम्भवात् क्रियाकारकतदन्वयो यथा शाब्दः ।
तथा तदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोऽपि शाब्दः । तस्मादय-
मध्याय आरम्भणीयः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

स्वरूपहेतू न स्तोऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात् ।

पारार्थ्यं शेषताहेतू रूपं तेनोपलक्षितम् ॥ ३ ॥

न तावदत्र शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं शक्यते ।
तथा हि । शेषत्वं नाम किमविनाभूतत्वं प्रयोक्तव्यं वा
विध्यन्तविहितत्वं वा । नाद्यः । षड् यागानामविना-
भूतानां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । पुरोडाश-
कपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र तुषोपवापं प्रति शेषस्यापि
कपालस्य तत्प्रयोक्तव्यत्वाभावात् । न तृतीयः । विध्यादि-
विहितस्य पलाशशाखाच्छेदस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यन्त-
विहितत्वाभावात् । तस्मान्नास्ति शेषतायाः स्वरूपम् ।
नापि हेतुरस्ति । विमतः शेषः । एवंत्वादिति कस्यचि-
हेतोरनिरूपणादिति प्राप्ते ब्रूमः । विमतः प्रयाजादिः
शेषः । परार्थत्वात् । भृत्यादिवदिति हेतुः सुनिरूपितः ।
अविनाभूतत्वादीनां लक्षणानां दुष्टत्वेऽपि परार्थः शेष
इति लक्षणस्यादुष्टत्वात् । तेन लक्षित आकारः स्वरूपम् ।
न च पारार्थ्यस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च साङ्ग्यम् ।
आकारभेदेन तद्भेदात् । दृष्टान्ते गृहीतव्याप्तिं
सहायीकृत्य बोधक आकारो हेतुः । इतरव्याहृत्या बोधक
आकारो लक्षणम् । तस्माच्छेषताया हेतुस्वरूपे
विद्येते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

किं सूक्ष्मगुणसंस्कारमात्रं शेषोऽथवा फलम् ।

पुमान् कर्म च पक्षी द्वावादीयो मतभिन्नतः ॥ ४ ॥

शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाह वादरिः ।

पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः । ५ ॥

स्फुरकपालादिकं द्रव्यम् । अरुणिमादिको गुणः ।

अवघातप्रोक्षणादिकः संस्कारः । एतेषु त्रिष्वेव शेषत्वं स्वर्गः फलम् । तत्कामी पुरुषः । दर्शपूर्णमासौ कर्म । न हि फलादीनां त्रयाणां शेषत्वमस्ति । उपकारित्वस्य शेषत्वलक्षणस्य फलादिष्वभावादिति वादरिर्मतम् । पारार्थ्यं तल्लक्षणमभिप्रेत्य फलादयोऽपि शेषा इति जैमिनेर्मतम् । तथा च त्रीणि सूत्राणि पठान्ते । कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् । फलञ्च पुरुषार्थत्वात् । पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति । तत्रोपकारित्वमतिव्याप्तम् । प्रधानभूतेऽपि स्वामिनि गर्भदासोपकारित्वदर्शनात् । तस्माज्जैमिनिमतमेव मुख्यसिद्धान्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

श्रुता व्रीह्याज्यसान्नाय्यधर्माः साङ्ख्य्यगामिनः ।

व्यवस्थिता वा साङ्ख्य्यं फलापूर्वेण सङ्गतेः ॥ ६ ॥

अवान्तरापूर्वसत्त्वात् साक्षात् तेनैव सङ्गती ।

श्रुत्या व्यवस्थापितास्ते सा हि प्रकरणोत्तमा ॥ ७ ॥

व्रीहिधर्मा अवघातप्रोक्षणादयः । आज्यधर्मा उत्पवनावेक्षणादयः । सान्नाय्यधर्मा दोहनातश्चनादयः । ते सर्वे फलहेतुतया दर्शपूर्णमासापूर्वेण सङ्गच्छन्ते । अवान्तरापूर्वस्य कस्यचिदभावात् । एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धान्तपूर्वान्तरस्य कल्पकाभावात् । फलापूर्वप्रयुक्त्या चानुष्ठेयमाना धर्मा यस्मिन् कस्मिन्नपि द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्व

जनयन्त्येवेति साङ्ख्ये प्राप्ते ब्रूमः । साम्नेयादयः षड्-
यागा भिन्नक्षणवर्त्तिनो विनश्वराः संभूय फलापूर्वं जन-
यितुं न शक्नुवन्ति । ततस्तज्जननसमर्थान्याग्नेयादि-
जन्यानि षड्वान्तरापूर्वाणि कल्पयानि । तेषु पुरोडाश-
द्रव्यकयागजन्यापूर्वं व्रीहिधर्माणां प्रयोजकम् । प्रत्यासन्न-
त्वात् । फलापूर्वेन्तु तेन व्यवहितम् । एवमाग्न्यधर्माणां
साम्नाय्यधर्माणां च तत्तदद्रव्यकयागजन्यावान्तरापूर्वैरेव
साक्षात् सङ्गतिः । तथा सति तत्तदपूर्वप्रयुक्ताः संस्कारा-
स्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव व्यवतिष्ठन्ते । ननु दर्श-
पूर्णमासप्रकरणमत्र संस्काराणां विनियोजकम् । तच्च
सर्वप्रकृतिद्रव्यसाधारणमिति तदवस्थमेव साङ्ख्यम् ।
अथोच्येत । तुषविमोकस्य व्रीहिष्वेव सम्भवात्तेष्वेवावघातः ।
न त्वाज्यसाम्नाय्ययोः । एवं विलापनमाज्य एव । दोहना-
दिकं साम्नाय्य एवेति । बाढम् । दृष्टार्थानां धर्माणां
व्यवस्थितत्वेऽप्यदृष्टार्थाः प्रोक्षणादयः सङ्कीर्णैरन्ने वेति
चेत् । मैवम् । व्रीहीन् प्रोक्षति । आज्यमवेक्षत इत्यादि-
द्वितीयाश्रुत्या व्यवस्थापितत्वात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद् बली-
यसी । तस्माद् व्यवस्थिता धर्माः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

द्रव्यस्य स्फुरकपालादेः साङ्ख्ये वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधत्वं सर्वेषां समन्तेनात्र सङ्करः ॥ ८ ॥

वाक्यस्योद्धननादेः स्याद् वैयर्थ्यं सङ्करे सति ।

अनुवादी ज्ञायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । स्फुरश्च कपालानि चाग्नि-

होत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च
 मुसलं च दृषदुपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानीति ।
 स्फुरशब्देन खड्गाकारकाष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी
 निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम् । शम्या मुसलाकारकाष्ठम् । तत्र
 त्रीन्नादिद्रव्येष्ववघातादिसंस्काराणां साङ्ख्ये निराकृतेऽपि
 स्फुरकपालादिद्रव्याणामुद्धननपुरोडाशप्रपणाद्यङ्गक्रियासु
 साङ्ख्ये निराकर्तुं मशक्यम् । येन केनापि द्रव्येण यस्यां
 कस्याश्चित् क्रियायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्व-
 स्याविरोधात् । न ह्यव्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमपैतीति
 प्राप्ते ब्रूमः । स्फुरनोद्धन्ति । कपालेषु प्रपयति । अग्नि-
 होत्रहवण्या हवींषि निर्वपति । शूर्पेण विविनक्ति ।
 कृष्णाजिनमधस्तादुलूखलस्यावस्तृणाति । शम्यया दृषद-
 मुपदधाति । उलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति । दृषदुपलाभ्यां
 पिनष्टीत्येतेषां विशेषसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं
 साङ्ख्ये पक्षे प्रसज्येत । व्यवस्थापक्षेऽपि सम्बन्धसामान्य-
 बोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति चेत् । न । उद्धमनादि-
 वाक्यसिद्धार्थानुवादत्वात् । न च वैपरीत्ये नोद्धननादिवा-
 क्यानामेवानुवादत्वमिति वाच्यम् । बहुवैयर्थ्यस्य जघन्य-
 त्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायुधानुवादस्य वैयर्थ्यम् । यज्ञायु-
 धानि सत्त्वरज्जोत्यासादनविधानायोपयुक्तत्वात् । तस्मादव-
 घातादिसंस्कार इव स्फुरकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि ।

षष्ठाधिकारममारचयति ।

क्रौञ्चात्त्वद्वयैत्येतत् सङ्कीर्णं नात्रैकभाक् ।

कथेयमन्त्रयात् कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्षितः ॥ १० ॥

द्रव्यद्वारा क्रये सोमात् तदुभागे चान्वयः पुनः ।
 साक्षात्क्रये गुणस्वार्थाद् द्रव्ये संनिहिते त्वसौ ॥११॥
 ज्योतिष्टोमे श्रूयते । अरुणवा पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या
 सोमं क्रोणातीति । तन्नारुणाशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे ।
 गुणविषयतया प्रयुज्यमानस्वापि नागृहीतविशेषणा
 विशिष्टबुद्धिरिति न्यायेन गुणबोधकत्वात् । अन्वयव्यति-
 रेकाभ्यां गुणमात्रे तद्व्युत्पत्तेश्च । तस्य चारुणिमगुणस्य
 तृतीयाश्रुत्या सोमक्रयसाधनत्वं प्रतीयते । तच्चानुपपन्नम् ।
 अमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत् क्रयसाधनत्वा-
 सम्भवात् । ततस्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजकत्वाभावेन प्रकरण-
 स्वात् विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणञ्च ग्रहणमसाद्य-
 खिलेद्रव्येष्वरुणिमानं निवेशयति । न चानेन न्यायेन
 पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दार्थधारपि सर्वद्रव्यगामित्वं शङ्कनी-
 यम् । तयोः शब्दयोर्द्रव्यवाचित्वात् । पिङ्गलवर्णे अक्षिणी
 यस्या गोः सा पिङ्गाक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येक-
 मावाचिनी शब्दौ तथापि विशेषणभूतधर्मभेदाच्छब्द-
 द्वयम् । तच्च युक्तपत् प्रवृत्तं सद्वर्णविशिष्टं गोद्रव्यं क्रय-
 साधनत्वेन विदधाति । न चैतरद्रव्यमितरद्रव्ये निवेश-
 यितुं शक्यम् । अरुणिमगुणस्तु द्रव्येषु विशेषणत्वे नान्वेतुं
 योग्यत्वात् तेषु निवेश्यते । तत्रैवाक्षरयोजना । अरुणये-
 त्येतत् पृथग्वाक्यम् । तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरणिकानि
 साधनद्रव्याणि वर्णान्येषां प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते ।
 सानि ज्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यक्षानि
 कर्तव्यानीति । तन्मात्रगुणः सहीयं इति प्राप्तेः अमः ।

यद्यप्यमूर्तो गुणस्तथापि हायनवदक्षिवत् गोद्रव्यं व्यव-
 च्छिनोति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्वद्वारा गुणस्य
 क्रयेणान्वयो भवति । एवं सति वाक्यभेदो न भविष्यति ।
 ननु वाक्यभेदाभावेऽपि सत्त्वशा दुर्वारा । गुणवाचिनः
 शब्दस्य गुणिद्रव्यपरत्वाङ्गीकारात् । मैवम् । गुणस्यैवात्र
 तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यहारमन्तरेण न
 सम्भवतीत्यर्थापत्त्या द्रव्यावच्छेदकत्वं कल्प्यते । तर्हि यह-
 चमसादिद्रव्यमप्यवच्छेद्यतामिति चेत् । न । तस्य
 द्रव्यस्य क्रयसाधनत्वाभावेन तदवच्छेदकगुणस्य श्रूयमाण-
 क्रयसाधनत्वासिद्धेः । तर्हि वाससा क्रीणात्यजया क्रीणातीति
 वस्त्रादीनां क्रयसाधनत्वात्तदवच्छेदोऽस्त्विति चेत् । न ।
 तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे पयोद-
 ध्यादिविकल्पवत् क्रयानुवादेन वस्त्रादिद्रव्याविकल्पोविधी-
 यते । अनुवाद्यस्य क्रयमात्रस्याग्निहोत्रवदन्यत्राविधानात् ।
 ततो वस्त्रादिद्रव्याविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि
 स्ववाक्यगत मेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः ।
 तस्मात् क्रयेण साक्षादन्वितयोर्द्रव्यगुणयोः पश्चा-
 दर्थापत्त्या परस्परवच्छेदकत्वेनान्वयः । तथा सत्यावस्थ-
 विशिष्टैकहायन्या क्रीणातीत्यर्थः पर्यवस्यति । तस्मा-
 दावस्थबुधः क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

संमाष्टिं यहमित्येको यहः शोधो घताधिकः ।

यत्नः कहेत्यसंख्याया उपादेयवद्वारात् ॥ १५ ॥

प्राधान्यात्तद्वाराहत्वेरेकत्वमनपेक्षितम् ।

तद्विधो वाक्यभेदोऽती द्रव्यीकृत्या सर्वशोधनम् ॥ १३ ॥

सोमे श्रूयते । दशापवित्रेषु ग्रहं संमार्ष्टीति । दशा-
पवित्रं वासःखण्डः । तत्र यथा पशुना यजेतेत्यत्रोपादेय-
पशुगतमेकत्वं विवक्षितम् । तद्वदुद्देश्यग्रहगतमप्येकत्वं
विवक्षितव्यम् । किञ्च । ग्रहशब्दस्य जातिवाचित्वेन जातेः
संस्कार्यत्वे सति तदाश्रयभूते यस्मिन् कस्मिन्नपि द्रव्येऽ-
नुष्ठितेन संस्कारेण जातिः संस्कृता भवति । तस्मादेक-
एव ग्रहः शोधनीय इति प्राप्ते ब्रूमः । ग्रहमिति द्वितीयया
ग्रहस्याद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते । ग्रहं
प्रति गुणः सम्मार्गः । प्रति प्रधानञ्च गुण आवर्त्तनीय इति
न्यायेन यावन्तो ग्रहाः सन्ति ते सम्मार्जनीयाः । एवं निश्चये
सति सम्मार्जयितव्यग्रहेयत्ताया अमुत्सितत्वादुद्देश्यगत-
मेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । अथोच्येत । नेदमुद्देश्य-
गतम् । किन्तु स्वयं विधेयमिति । तत्र । वाक्यभेदापत्तेः ।
ग्रहं समृज्वाप्तं चैकमित्येवं विधेयार्थभेदाद्वाक्यभेदः ।
पशुना यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति गुणभूतः पशुः । न हि
प्रति गुणं प्रधानस्यावृत्तिरिति कश्चिन्नरादोऽस्ति । तत-
इयत्ताया अमुत्सितत्वाच्छ्रूयमाणमेकत्वं विवक्षितमिति
वैषम्यम् । न च जातिः संस्कार्या । तस्या अमूर्तत्वात् । ततो
जातिद्वारा द्रव्यव्यवहारो ग्रहशब्दः । तत्र चावृत्तिरुक्ता ।
तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः ।

अष्टमाधिकारकमाहवति ।

अमसाहि च संशुज्वातो वा तस्मादिति मार्जनम् ।

एकत्वबद्धग्रहत्वसाधनादप्यसंभवात् ॥ १४ ॥

अवाधोऽत्रादरे हेतुर्वाक्यभेदस्तु नैव हि ।

चमसादौ च संमार्गः श्रुत्या तद्विषयार्पणात् ॥ १५ ॥

ग्रहमित्यत्र प्रत्यक्षसंभूतमेकत्वं यथा न विवक्षितम् ।
तथा प्रातिपदिकाद्यस्य ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा सम्भाव्यते ।
ततो ग्रहशब्दस्य सोमपात्रोपलक्षकत्वादग्रहाणामिव चम-
सानामपि सन्मार्गेण सोमरसैकनिर्हरणप्रयोजनसम्भवाच्च
चमसादयोऽपि संमार्जनौया इति प्राप्ते ब्रूमः । एकत्वं
वाक्यभेदेन दृष्टत्वाच्च विवक्षितम् । अदुष्टं तु ग्रहत्वं कुतो
न विवक्ष्येत । ततः सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावाच्चमसादौ
नास्ति संमार्गः । न च विषयापेक्षया तत्कल्पनम् । ग्रह-
श्रुत्वैव तद्विषयसमर्पणात् । तस्मान्नास्ति संमार्गः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

भवेत् सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ।

उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥ १६ ॥

आनन्तर्यात् प्रकरणात् कर्माङ्गं षोडशिशिष्यः ।

ऊर्ध्वपात्रे स्वादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥ १७ ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥ १८ ॥

वाजपेयधिकरणे श्रूयते । सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो
भवतीति । तत्र यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं सूक्ष्म-
मानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गम् । सप्तदशारत्निशब्दवाजपेय-
शब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणस्यैव समुपगच्छते । अत्र कर्मणः
साक्षादूर्ध्वमानं न सम्भवेत् । तर्हि वाजपेयगतं स्वादिर-
मूर्ध्वं यूपोऽङ्गिमिति । अत्र कर्मणः सप्तदशारत्निशब्दं संयुज्य

तद्वद्वारा कर्मणाञ्चेतीति प्राप्तेः श्रूमः । सप्तदशारक्षियूप
इति सामानाधिकरण्याद्युपेन साक्षात् संबध्यते । तस्य च
यूपस्य पश्वङ्गत्वादुक्तानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति । तस्यापि
पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात् पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि वाज-
पेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति तथापि वाजपेयस्य सोमयाग-
तथा साक्षाद्यूपसंबन्धाभावात् पशु व्यवधानमभ्युपेयम् ।
वाजपेयस्येति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यक्ताहृत-
संबन्धमप्यसावभिधत्ते । देवदत्तस्य नप्तेतिवत् । यत्तु
सप्तदशारक्षिवाजपेययोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभय-
मविरुद्धम् । पश्वङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् ।
किञ्च । पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणीयम् ।
सिद्धान्ते तु नासी दाघः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अभिक्रामं जुहातीति युक्तं कर्त्ताखिलस्य तत् ।

किंवा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्त्तृयुतं भवेत् ॥ १८ ॥

प्रयाजाभिक्रमण्याः क्रियात्वादुभयोरपि ।

मिथः संबन्धराहित्यान्मैवं तेऽपि समत्वतः ॥ २० ॥

कर्त्तृयोगाद्दोषश्चेत् समानेयं समाहितिः ।

ततः प्रयाजसन्निध्यात् तत्कर्त्तृवास्य संयुतिः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते । अभिक्रामं
जुहातीति । तत्र होमकाले यदेतदाहवनीयमभितः
संचरणं तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्ता संबध्यते । न तु
प्रयाजमात्रकर्त्ता । कुतः । अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य
कारकत्वाभावेन प्रयाज क्रियया संबन्धासंभवादिति चेत् ।

सैवम् । क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययापि संबन्धास-
म्भवात् । श्रुतोच्येत । अभिक्रमणं कर्तुं कारकेषु साक्षात्
संबध्यते । तद्वद्वारा कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संबध्यत
इति । तदेतत् समाधानं प्रयाजसम्बन्धेऽपि समानम् ।
अतः सन्निधिवलात् प्रयाजकर्त्रा संबध्यते ।

एतदेवाधिकरणं वार्त्तिककारमतेनारचयति ।

यद्वा बलित्वं सान्निध्यादस्ति प्रकरणे ततः ।

दर्शादिप्रक्रियाधीते क्रमणे स्यात्तदङ्गता ॥ २२ ॥

अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः ।

तन्मध्यपाठात्तस्याङ्गं तद्वद्वारा दर्शयैषता ॥ २३ ॥

अस्मिन्नपि मते तावेव विषयसंशयो । पूर्वोत्तरपक्षहेतु-
मात्रमन्यत् । प्रयाजसंनिधितोऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य
प्रबलत्वात् । प्राकरणिकेषु कृत्स्नेष्वभिक्रमणं निविशत
इति पूर्वपक्षः । समिधो यजतीत्यारभ्यान्नातमवान्तर-
प्रयाजप्रकरणम् । तन्मध्येऽभिक्रमणमन्नातम् । तस्य
चाभिक्रमणविधेरुभयतः प्रयाजविषयैर्वाक्यैः संदृष्टत्वादभि-
क्रमणं प्रयाजमात्रे निविशत इति राक्षान्तः । अस्मिन्नपि
पक्षे महाप्रकरणं न विरुध्यते । प्रयाजद्वारा दर्शपूर्ण-
मासयोर्निवेशात् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

उपव्ययत इत्यस्य सामिधेय्यङ्गतायवा ।

दर्शङ्गता प्रक्रियैषा वान्तरातोऽस्तिवहायिमः । २४ ॥

सिद्धादग्ने रङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः ।

विष्कं दे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तिः । २५ ॥

दशपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाद् इति प्रकाठके
सप्तमाष्टमयोऽनुवाकयोः सामिधेनीब्राह्मणमाज्जातम् ।
नवके निवित्संज्ञकानामग्ने महानसि ब्राह्मणभारते-
त्वादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे काम्याः सामिधेनी-
पक्षाः । एकादशे तूपवीतमेवं विहितम् । निवीतं मनुष्याणां
प्राचीनावीतं पितॄणामुपवीतं देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव
तत् कुरुतेति । तत्र पूर्वन्यायेन सामिधेनीप्रकरणस्यावान्तर-
स्याङ्गीकारात् सामिधेन्यङ्गमुपवीतमिति चेत् । न । निवि-
दब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वात् । न च
निविदामपि सामिधेन्यङ्गतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेद-
कत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदामन्त्राङ्गत्वावगमात् ।
आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य महानसीत्यादिभिर्निवि-
दाक्यैरग्नेरुत्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अतः
एव निर्वचनमेवं श्रूयते । निविद्विन्यवेदयत् । तन्निविदां
निवित्वमिति । ननु सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिर्ऋग्भिस्ताः
सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणाम्नाथार्थं
एवेति चेत् । सन्तु नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः ।
ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणम् । निवित्प्रकरणेनोप-
वीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेत् । न । पूर्वोत्तरानुवाक-
योर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभात् संनिधिना तदङ्गत्वमिति
चेत् । न काम्यसामिधेनीभिव्यवधानात् । न च काम्यसा-
मिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । सन्निधितः प्रकरणस्य प्रबलत्वात् ।
तस्मादत्र प्रयोजन्यायाभावाददशपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

१४० जैमिनीयन्यायशास्त्रविस्तरे पा० १ अधि० १३

वैकङ्कतादिकं पात्रं पवमानहविःष्वथ ।

यज्ञेऽखिले प्रकरणादाधानेऽन्वितमस्तु तत् ॥ २६ ॥

अनर्थकं तदङ्गेषु हविःष्वेवावतिष्ठते ।

नाधानहविषां साम्याद्वाक्याद्यज्ञेऽखिले भवेत् ॥ २७ ॥

आधानप्रकरणे दारुपात्रं होमार्थं यज्ञार्थं च श्रूयते ।

तस्माद् वारणो वै यज्ञावचरः स्यान्न त्वेतेन जुहुयाद् वै कङ्कतो
यज्ञावचरः स्याज्जुहुयादेवैतेनेति । यज्ञावचरो यज्ञप्रचार-
हेतुः । तत्र वारणवैकङ्कतादिपात्रं प्रकरणबलादाधाने
प्रथममन्वेति । एतेन पात्रेणाधाने प्रयोजनाभावादाधानाङ्गेषु
पवमानहविःष्वेव तत् पात्रं निविशते । अस्ति हि पवमान-
हविषामाधानाङ्गत्वम् । तत् प्रकरणे पाठात् । कृत्तिका-
स्वग्निमादधीतेत्यास्मिन् प्रकरणे प्रजापतिर्वचिः सत्यमपश्य-
दित्यस्मिन्ननुवाके त्रीणि हवींषि निर्वपतीत्यादिना तानि
विहितानि । ततो यथा सप्तदशारत्नित्वं वाजपेये साक्षाद्-
संभवात् तदङ्गपशोरङ्गे निविशते । तद्वद्विदमपीति प्राप्ते
ब्रूमः । अग्निमुद्दिश्याधानं यथा विहितम् । तथा पवमान-
हवींष्यपि । यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत
इत्याहवनीयोद्देशेन पवमानहविर्होमविधानात् । तस्मा-
दग्निसंस्कारत्वेन समानानामाधानहविषां नास्ति परस्पर-
मङ्गाङ्गिभावः । तथा सति प्रकरणस्य पात्रं प्रति विनियो-
जकत्वाभावाद् वैकङ्कतो यज्ञावचर इति वाक्येन दर्शपूर्ण-
मासादिसर्वयज्ञेषु तद् विनियुज्यते ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

वार्त्तघ्नी पूर्णमासे स्तो वधन्वस्त्वौ तु दुर्गमे ।

इति प्रधानशेषस्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥ २८ ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राद्यत्वारो ऽध्याज्यभागयोः ।

क्रमाद् वाक्यं बलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥ २९ ॥

न मुख्ये सोम एकोऽस्ति नाधारत्वादिकालयोः ।

दर्शादेरव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद् व्यवस्थितिः ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । वार्त्तघ्नो पौर्णमास्या-
मनूच्ये तं वृधन्वती अमावास्यायामिति । तत्रेदं वार्त्तघ्नी-
युगलं वृधन्वतीयुगलं च होत्रकाण्ड आज्यभागयोः क्रमेऽग्नि-
होत्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाम्नातम् । उदाहृतं तु
ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्तद् विधिरवगम्यते ।
तत्र वाक्यस्य प्रबलत्वादेषां मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयागाङ्ग-
त्वम् । न त्वाज्यभागाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । अग्नि-
होत्राणि जङ्घनदित्याग्नेयी प्रथमा वार्त्तघ्नी । त्वं सोमासि
सत्पतिरिति सौम्या द्वितीया वार्त्तघ्नी । अग्निः प्रह्नेन
मन्त्रानेत्याग्नेयी प्रथमा वृधन्वती । सोमगीर्भिद्वा वयमिति
सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयो-
र्यागयोरान्नेयपुरोडाशसङ्गावादान्नेयीदयस्य विकल्पेन
पुरोऽनुवाक्यात्वं कथञ्चिद् भवतु । सौम्ययोस्तु तत्र सम्भ-
वति । सोमदेवताया अभावात् । न ह्यम्बोषोमीयेऽपि
केवलः सोमो विद्यते । किञ्च । पौर्णमास्याममावास्याया-
मिति सप्तमीभ्यामाधारत्वं नश्यते । तच्च यागवाचित्वे
यागस्य मुख्यत्वान्न सम्भवति । कालस्य तूपसर्जनत्वात्तद्वा-
चित्वं युक्तम् । किञ्च । प्रवाजमज्यानुवाकस्यानन्तरमेवाय-
मनुवाकः पठितः स त्वाज्यभागयोश्चक्रयोः क्रमः । न तु

मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्मात् मन्त्रस्तुष्टवस्तु मुख्य-
यागाङ्गत्वम् । किञ्चाप्यभागाङ्गत्वम् । नन्वेतत् क्रमेणैव
लभ्यम् । तत्राप्याग्नेये प्रथमाप्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः ।
सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येषा व्यवस्था लिङ्गे नैव लभ्यते ।
वाङ्मन्त्रं । तथापि वार्त्तौयुगलं पौर्णमासी काले वृधन्वतो-
युगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता माहाय-
वाक्येनाभिधीयत इति न वैयर्थ्यम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

हस्तौ ह्राववने निक्ते स्तृणात्युलपराजिकाम् ।

दर्भास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरताखिले । ३१ ।

तस्मात्ताङ्गत्वमत्र स्यादानन्तर्यात्मकात् क्रमात् ।

लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता । ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । हस्ताववने निक्ते ।
उलपराजिं स्तृणातीति । वेद्यामास्तरीतुं सम्पादित-
स्तृणस्तत्र उलपराजिः । तत्र हस्तशुद्धिदर्भास्तरणवाक्ययो-
र्नैरन्तर्येण पठितत्वात् क्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्तरणमात्र-
स्याङ्गमिति चेत् । नैवम् । अवनेजनं हस्तसंस्कारः ।
संस्कृतौ हस्तौ सर्वानुष्ठाने योग्यावित्येतादृशं सामर्थ्यं
लिङ्गम् । प्रकरणञ्च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः प्रव-
त्ताभ्यां लिङ्गप्रकरणाभ्यां क्रमबाधात् सर्वशेषो हस्तशुद्धिः ।

अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः । स च वाग्व्यमो
ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतः । सुष्टीकरोति । वाचं यच्छतीति ।
तदनन्तरमेवेहं श्रूयते । हीक्षितमावेदयतीति । आवेदम-
प्रकारस्यैव श्रुतः । अदीक्षिष्टाय माहाय इति त्रिष्टुपांवाङ्

देवेभ्यः एवैनं प्राद्व तिरुचैरुभयेभ्य एवैनं देवमनुष्येभ्यः
प्राहेति । अत्र मुष्टौकरणवाङ्मनियमाभ्यां उष्ट्रजिहागत-
चापले निवारिते सति मनस एकाग्रस्य सर्वकर्मसु योग्यत्वं
लिङ्गम् । तेन क्रमा बाध्यते ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

चतुर्धा कार्यं आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ।

चतुर्धाकरणं सर्वशेषो वाग्नेय मात्रगम् ॥ १३ ॥

उपलक्षणताग्नेये युक्तातः सर्वशेषता ।

अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यताऽस्वाग्ने यता ततः ॥ १४ ॥

नाग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाग्न्यनुपाश्रयात् ।

तेनैकास्मिन् पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्यतिः ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । आग्नेयं चतुर्धा करोतीति ।

तत्राग्नेयवदेन्द्राग्न्याग्नीषोमीययोरपि पुरोडाशयोरग्निसंब-
न्धादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते । ततस्त्रयाणां
शेष इति चेत् । नैवम् । न ह्याग्नेय इत्ययं तद्धितः संब-
न्धमात्रे विहितः । किन्तु देवतासंबन्धे । अग्निश्च केवलो
विदेवत्ययोः पुरोडाशयोर्न देवता । ततो देवतैकदेशेन
कृत्स्नदेवतोऽप्युक्तत्वादाग्नेयत्वं तयोर्न मुख्यमिति मुख्य
एवाग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयाध्यायस्य

प्रथमः पादः ।

चितीवपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

देवोपसदनं वर्चिर्दामिनीमुं स्वमीषयोः ।

प्रकाशयन् मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति । मुख्यमिन्द्रः सर्गाधिपतिः
सहस्राक्षः । तत्रेन्द्रशब्दस्य रुढत्वात् । गौणमिन्द्रो गार्ह-
पत्यः । तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा मुख्येन्द्र-
सदृशत्वात् । तत्र पूर्वन्यायेन शीघ्रप्रतीत्या मुख्येन्द्रे प्रका-
शिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसंवादं निवारयितुं गार्हपत्य-
शब्देन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमीपदेशो वा लक्षणीय इति
प्राप्ते श्रूमः । इन्द्रगार्हपत्यशब्दोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्य-
भाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वादप्राप्तार्थत्वेन
विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् प्राप्तार्थत्वेनानुपादको मन्त्र
एवेन्द्रशब्देन वक्तिं लक्षयिष्यति । ततो गार्हपत्यप्रकाशने
समर्थमेव मन्त्रमैन्द्रेति तृतीया श्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने
विनियुङ्क्ते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

हविष्कृदेहीत्यामन्त्रं त्रिरवघ्नन् समाह्वयेत् ।

विनियोगोऽवघाते स्यादाह्वाने वावघातके ॥ ५ ॥

ऐन्द्रीवन्माम्नाह्वानं गौणं हन्ति ह्वयान्यथा ।

पाठेन प्रापितं त्रित्वं कथ्यते रूपचारुगीः ॥ ६ ॥

त्रिरभ्यासो विधातव्यो नित्यं प्राप्तेरभावतः ।

हस्तिना लक्ष्यते काशः प्राप्तोऽसौ हवतिस्तथा ॥ ७ ॥

विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता ।

नैन्द्रीन्यायः श्रुत्यभावादवर्हिन्मन्त्रेण मुख्यः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । हविष्कृदेहीति । त्रिरवघ्नवा-
च्यतीति । देवानामर्घ्यं वा हविः संप्रादयति सा हविष्कृत् ।
॥ मेवां संबोधाध्यर्घ्यं रेहीति श्रूयते तथा चायं मन्त्रो

ब्राह्मणेन व्याख्यायते । हविष्कृदेहोत्याह य एव देवानां
 हविष्कृतस्य नाम हवसीति । तन्मिदं मन्त्रमुच्चार्य ध्याय्य स्तित्वार-
 मवघातं कृत्वा ब्रूयतीत्यर्थः । अनेन वाक्ये न मन्त्रोऽवघाते
 विनिवृत्त्यते । मन्त्राज्ञाने समर्थो न त्ववघात इति चेत् ।
 न । तस्यावघातलक्षकत्वात् । यथा पूर्वोदाहृतायामेन्द्रा-
 मधीन्द्रशब्दो गौयः । तद्वदेहीति पदं मन्त्रगतत्वेनावघाते
 गौयं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रमाज्ञानयोराज्ञानपरत्वाच्छ्रूय-
 माणमवघातमिति पदमनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमुद्दिश्य तत्र
 मन्त्रस्य त्वित्यस्य च विधौ वाक्यभेद इति चेत् । न । त्वित्यस्य
 प्राप्तत्वे नानुवादकत्वात् । कस्याच्चिच्छास्त्रायामयं मन्त्र-
 वाक्ये द्विवारमभ्यस्याम्नातः । आह्वयतिपदं त्वेहीति
 वदवघातपरतयोपचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः । त्विरभ्यासस्य
 नित्यवत् प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति । कस्याच्चिच्छा-
 स्त्रायां द्विः पाठ्यत् । कस्याच्चित् सकृत्पाठात् । अतोऽसौ
 नित्यवद् विधीयते । न चावघातित्यस्य वैयर्थ्यम् । तस्य काल-
 लक्षकत्वात् । कालस्यापि विधौ वाक्यभेद इति चेत् । न ।
 कालस्य प्राप्तत्वात् । न ह्यवघाते सहायाज्ञानमन्यस्मिन्
 काले भवति । ततोऽर्धप्रातःकालः । आज्ञानमपि मन्त्रसाम-
 र्थादेव प्राप्तत्वात् विधेयम् । न ह्येहीति मन्त्रपाठ आज्ञान-
 मन्तरेणोपपद्यते । मन्त्रव्याख्यानं चोदाहृतम् । तत्रायं
 वाक्यार्थः सम्बन्धः । अवघातकाले यदाज्ञानं तस्य त्विरभ्यासः
 कर्तव्य इति । अत एव शास्त्रान्तरे विस्पष्टमाज्ञानानुवादे-
 नाभ्यासे विधीयते । त्विराह्वयति त्रिः सत्या हि देवा
 इति । एवं सति मन्त्रस्यापि विनियोगी वाक्यभेदः स्यात् ।

लिङ्गेन त्वाङ्गाने विनियुज्यते । आग्रहाते । न चैन्द्रीयायोऽव-
प्रसरति । तृतीयाश्रुत्यसंभवात् । बर्हिर्देवसदनं सामीत्य-
लोक्तेन तु ध्यायेन मुख्य एकाङ्गाने लिङ्गेन मन्त्रविनि-
योमः । न त्ववघातरूपे गौषाङ्गाने । तस्मादाङ्गानगेषो
मन्त्रः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

उत्तिष्ठन् प्रवटेदग्नीदग्नीनित्यादिकं तथा ।

कण्ठं व्रतमित्येवं पठन् वाचं विमुञ्चति ॥ ८ ॥

मन्त्रो विधेयो कालो वा मन्त्रावुत्थान मोक्षयोः ।

विनियोज्यो न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥ १० ॥

मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणाप्यस्तु तेन कालो विधीयते ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति । उत्तिष्ठन्वाह्मानीदग्नीन्
विहरेति । तथा व्रतं कण्ठेति वाचं विमुञ्जतीति ।
तत्राग्नीध्रं संबोध्याग्निविहरणादि प्रैषरूपो मन्त्रोऽनेन
वाक्येनोत्थानशेषतया विनियुज्यते । तथा मुष्टिं कृत्वा
नियमितवाचो दौक्षितस्य वाग्विमोके व्रतं कण्ठेति मन्त्रो
विनियुज्यते । न चात्र पूर्वाक्तावघातशब्दवदुत्थानविमोक्-
शब्दौ काललक्षकौ । तत्कालयोरवघातकालवदर्थप्राप्त-
भावेन विधेयत्वे सति लक्षणाया अन्वयत्वादिति प्रथमे
ब्रूमः । अग्निविहरणप्रैषे मयःपानरूपव्रतसंपादनप्रैषे चान्वि-
तावेतौ मन्त्रौ । न तूत्थाने वाग्विमोके च । अतोऽसमर्थयो
विनियोगासम्भवादगत्या लक्षणासम्पत्तीकृत्य कालो
विधीयते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरेदिति कालधीः ।

अङ्गाङ्गिता वा स्यात् कालोऽजुषतेत्याद्यमन्वयात् ॥ १२ ॥

प्रहृतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात् तदन्वयः ।

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गता ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति ।

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः ।

तस्मिन् मन्त्रेऽग्निं संबोध्य त्वं सूक्तवागसीत्यान्नानात् ।

प्रस्तरो दर्भमुष्टिः । तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः । तत्र सूक्त-

वाकेनेत्येतत् पदं कालं लक्षयति । होत्रा मन्त्रेऽस्मिन्

पठ्यमाने तत्पाठकालेऽध्यर्च्युः प्रस्तरं प्रहरेत् । न त्वत्र

प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोज्यः । पूर्वोक्तप्रैषमन्त्रवद-

वान्वयाभावात् । अग्निरिदं हविरजुषतावीवृधत महो-

ज्यायोऽङ्गतेत्यादिकं मन्त्रे पठ्यते पुरोडाशसेवया वृद्धोऽग्निः

स्वस्मिन् यजमाने वा तेजोवाहुष्यं कृतवानिति तस्यार्थः ।

न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः ।

सूक्तवाकेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते ।

न चात्यन्तमन्वयाभावः । मन्त्रो अयं पूर्वमिष्टानमनादि-

देवान् स्मरयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः ।

अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्वयात्मनो विनियुज्यते ।

ननु प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रम् । न तु देवतोद्देशेन

प्रक्षेपः । यजिधातोरेवमन्वात् । तथा सति देवतानामन्वा-

भावात् तद् द्वारापि नान्वय इति चेत् । मैवम् । देवतानां

सङ्गाभावात् । अग्न्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीया-

श्रुत्या प्रहरणाकृत्वं बोध्यते । यद्दि प्रहरणेऽन्यादयो देवता
भवेयुः । तदा तत्प्रकाशनेन दृष्टार्यो मन्त्रस्य लभ्येत ।
ततो देवताकल्पने तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य सागत्वं
सिध्यति । तस्माद् देवताद्वारास्येवाव्ययः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद् विभज्य वा ।

समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याकृता न हि ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमयोर्देवाननुसृत्य विभज्य ताम् ।

आख्यां लिङ्गेन बाधित्वा भागे नाम निरुच्यते ॥ १५ ॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया ।
याज्ञिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात् । ततः सर्वेऽपि प्रहर-
णाङ्गि मिति चेत् । न । लिङ्गेन समाख्याया बाधितत्वात् ।
तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवतान्नानं कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते ।
अग्नौषामाविदं हविरजुषेतामिति । भागान्तरे तु दर्श-
देवतान्नानम् । इन्द्राग्नौ इदं हविरजुषेतामिति । इन्द्र इदं
हविरजुषेतेति महेन्द्र इदं हविरजुषेतेति च । इन्द्राग्नौन्द्र-
महेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शे व्यवस्थिताः । तथा सति मन्त्र-
लिङ्गेन तत्तद्भागवांस्तत्तत्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाकशब्दश्च
भागे यौगिकः । सूक्तं वक्षीति तदश्रुत्पत्तेः । यागकाले
तत्तन्मन्त्रेण सम्यगुक्तम् । देवं वक्षीत्यर्थः । अत एव बाह्यणेन
व्याख्यातम् । अग्निरिदं हविरजुषेतेत्याह यास्य देव-
तास्ता अरीरधामेति वा वै तदाहेति । अरीरधाम ।
आराधितां सुष्ठानकुर्मैत्यर्थः । तस्मादयं विभज्य
विनियुज्यते ।

सतमाधिकरूपमप्यवति ।

इन्द्राग्नीष्टयः काम्या याज्या अग्निरुदिताः क्रमात् ।

काण्डवीक्षा यथा लिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा ॥ १६ ॥

लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलं तदग्राह्यम् ।

अकाम्यास्तपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का अतिः ॥ १७ ॥

समाख्यामात् काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ।

अपेक्षते देवमात्रं शक्तिः काम्यैकगास्ततः ॥ १८ ॥

काम्यैष्टयस्तत्काण्डे क्रमेणान्नाताः । इन्द्राग्नेका-

दशकपालं निर्वपेद्यस्य सजाता वीयुरित्यादिना । सजाता

जातयः । वीयुर्विगता विप्रतिपन्ना इत्यर्थः । इन्द्राग्नी

रोचनेत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमेणान्नाताः ।

तत्रेदं काम्ययाज्यानु वाक्याकाण्ड मिति याज्ञिकानां समा-

ख्ययावगम्यते । तयोरिष्टिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः प्रथमाया-

मिष्टौ प्रथमपठिते याज्यानुवाक्ये इत्यादिव्यवस्था क्रमेण

क्रियते । मन्त्रगतं त्वेन्द्राग्निलिङ्गं काम्यायां नित्यायां

चैन्द्राग्नेष्टौ ते याज्यानुवाक्ये विनियुक्ते । लिङ्गं च प्रबल-

मिति सर्वत्र तयोर्विनियोग इति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र

लिङ्गेन क्रमसमाख्ये बाधितुं शक्यते । उपजीव्यत्वात् ।

इन्द्रादि देवता स्वरूपमात्रप्रकाशसं लिङ्गम् । न च तावन्मा-

त्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः । ततः समाख्याबलात्तन्त्र-

काण्डकर्मकाण्डयोः सखन्धावगतौ सामान्येन मन्त्रकर्मणोः

संबन्धोऽवगम्यते । विशेषतस्तद्विष्टिः प्रथमे कर्मण्ययं मन्त्रः

प्रथम इति क्रमादिष्टगम्यते । नन्वेन्द्राग्नेष्टावैन्द्राग्नमन्त्रो न

सैखान्तरमन्त्र इत्येतादृशो विशेषो लिङ्गे वैवावगम्यते इति

चेत् । न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमापेक्षयात् । ऐन्द्राग्नी-
 कादशकपयसं निर्णयेद्भातृव्यमिति द्वितौवेष्टिरपि ।
 शत्रेन्द्राग्नी पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽपीन्द्राग्नी । नवति-
 मित्यादिकमपरमैन्द्राग्नीं याज्यानुवाक्या युगलं मान्नातम् ।
 नहि तत्र क्रम मन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव
 तत्सिद्धे लिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम् । क्वचिन्निङ्गस्यैव
 व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्रावार्हस्यत्येष्टिरेकैवान्नाता । यं का-
 मयेत राजन्य मनयोव्यो जायेत वृत्तान्घ्नं चरेदिति तस्मा
 एन मैन्द्रावार्हस्यत्यं चरुं निर्वपेदिति । यं राजपुत्रं जाय-
 मानं प्रति राज्ञः पुरोहितस्य च काम एवं भवत्ययं मातृ-
 गर्भे देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्रतिबद्धो जातश्च शत्रून् मारयन्
 संचरेदिति । तद्राजपुत्रार्थेयमिष्टिः । मन्त्रकाण्डे तदि-
 ष्टिक्रमे याज्यापुरोऽनुवाक्ये इन्द्रावृहस्यतिदेवताके द्विविधे
 आन्नाते । इदं वामास्ये हविरित्यादिकमेकं युगलम् ।
 अस्मा इन्द्रावृहस्यती इत्यादिक मपरम् । तयोः प्रथम युग-
 लस्य क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुग्मं लिङ्गेनैव
 विनियोक्तव्यम् । तस्मात् क्रम समाख्या सहकृतेन लिङ्गेन
 काम्येष्टिष्वेवैता याज्या नियम्यन्ते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

आग्ने य्याग्नीध्रमित्यग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः ।

उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥ १८ ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः ।

विद्येते विधिसंक्रान्ता प्रकृताभि रित्तीच्यताम् ॥ २० ॥

ज्योतिषोमे नूयते । आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठत इति ।

तत्राग्नीध्रं नामकस्य मण्डपस्य बहुपस्थानं तद्यथा कथा-
 चिद्विधा द्वाद्यतयीगतयान्नि संवन्धिन्याः कर्तव्यम् । अग्नि-
 देवता यस्या ऋचः साम्नेयीति साधारणोक्ताहन्विशेषस्या-
 प्रतीतेरिति चेत् । मैवम् । क्रतु प्रकरणं पठितानां साम्ने-
 यीनामृचां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादेवावगतम् ।
 कोऽसौ व्यापार इति विशेषवृत्तसायामाग्नीध्रोपस्थान-
 रूपोऽयमिति बोधयन्नयं विधिर्विशेषमात्रे संक्रामतीति
 लाघवम् । अप्रकृतानां क्रतुप्रयुक्तव्यापारसाधनत्वं तद्-
 व्यापारविशेषश्चेत्युभयमनेन बोध्यत इति गौरवम् । तस्मात्-
 प्रकृताभिराग्नेयीभिस्तदुपस्थानम् । एवमेन्द्रा सदो वैष्णव्य-
 हविर्धानमित्यत्र सदोहविर्धानिनामकयोर्मण्डपयोरुपस्थानं
 प्रकृतानां मेवैन्द्रीणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

भक्षेहीत्याद्यनुवाकोऽयं सर्वोभक्षणगाम्युत ।

ग्रहणादौ यथायोगं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥ २१ ॥

अविधेयं ग्रहणादौनां भक्षणे निखिलोऽस्तु सः ।

अर्थाक्षिप्तेषु तेष्वेव यथा लिङ्गं विभज्यते ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे हुतस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम् ।
 अतएवाम्नातम् । अभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यक्षः परेत्य-
 सदसि सोमं भक्षयन्तीति । तस्मिन् भक्षणे ग्रहणावेक्षण-
 निगरणसम्बन्धगजरूपस्य चत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्रश्च
 भक्षेहीत्याद्यनुवाकौ समाम्नातः । तत्र भक्षणं यथा साक्षा-
 द्बोद्धितम् । न तथा ग्रहणावेक्षणं निगरणं सम्बन्धगजरूपानि
 बोद्धितानि । न चाविहितेषु मन्त्रो विनियोगो भवति ।

समाख्या तु भक्षानुवाक इत्येवंरूपा भक्षणमात्रविवक्षा ।
 तस्मात् संततस्वाप्यनुवाकस्य भक्षण एव विनियोग इति
 प्राप्ते ब्रूमः । अविहितान्यपि ग्रहणादौन्यर्थाक्षिप्तानि ।
 तद्व्यतिरेकेण भक्षणासम्भवात् । अतस्तेष्वनुवाको यथा लिङ्गं
 विभक्त्य विनियोज्यः । तत्र भक्षेहीत्यारभ्या खिनोस्वा
 बाहुभ्यां सव्यासमित्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति । एहीत्याह्वानस्य
 बाहुभ्यां स्वीकरवाणीत्येतस्य च दर्शनात् । नृचक्षसं त्वा देव
 सोम सुचक्षा अवस्थे षमित्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति ।
 शोभन चक्षुरहं मनुष्ये ष प्रख्यातं त्वामवेक्षिषावेत्यभि-
 धानात् । हिन्य मे गात्रेत्यादिर्मा मेऽवाक्नाभिमतिगा
 इत्यन्तः सम्यग्जरणं प्रकाशयति । गात्रप्रौढनेनाधोभागे
 नाभ्यतिक्रमणनिषेधेन च तदवगमात् । जरणं नार्थाक्षिप्तम् ।
 तेन विनापि भक्षसिद्धेरिति चेत् । न । जरणपर्यन्तस्यैव
 सार्थकभक्षणत्वात् । न च जरणे पुरुषव्यापाराभावः ।
 सम्यगुपवेशनादेर्जरणार्थत्वात् । मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्भक्षया-
 मीत्यन्तो भक्षणं प्रकाशयति । तस्माज्जिह्वेन समाख्यां
 बाधित्वा विनियोगः कर्त्तव्यः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

मन्द्रेति वसुमन्त्रेति इयं तर्पणभक्षयोः ।

विभक्तव्यमुता शेषं त्वति संयुक्त भक्षणे ॥ २३ ॥

लिङ्गादिभागो मैवं नो त्वतिर्भक्षणतोऽन्यतः ।

लिङ्गस्वासम्भवे वाक्यशेषात् सर्वोऽस्तु भक्षणे ॥ २४ ॥

मन्द्राभिभूतिरित्यादिर्जुषाणा सोमस्य त्वप्यत्वित्यन्तो
 भागो हृष्टाया अक्षिभिमभवन्तः सोमं चैवमानाया

जिज्ञाया तृप्तिं प्रकाशयति । असुमन्मन्त्रस्येत्यादिभ्यश्चामीत्यन्तो भागो भक्षणं प्रकाशकः । तत्र पूर्ववत्किञ्च न विभक्तविनियोग इति चेत् । मैवम् । न चतु तृप्तिर्भक्षणादप्येन व्यापारेण जायते । किं तर्हि भक्षणानु निष्पादिनी हि सा तथा सति कस्मिन्व्यापारे तृप्तिप्रकाशको भागो विनियुज्येत । ततो लिङ्गेन विनियोगासम्भवाद भक्षणमन्त्रवाक्यस्य शेषस्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपयुक्तस्तत्रायं भागः । तृप्तिसहितभक्षणप्रकाशनेन पुरुषोत्साहजननात् । तस्मान्मन्त्रादिः सर्वो भक्षणे विनियुज्यते ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके ।

केवलेऽन्यत्र बोद्धाच्च सर्वत्रोक्तं यथा श्रुतम् ॥ २५ ॥

ऐन्द्रएव समर्थत्वात् तूष्णीमेवान्यभक्षणम् ।

अहो वान्येषु कर्मैक्येऽप्यस्यूहो भक्षभेदतः ॥ २६ ॥

इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोमः पीत इतीरणात् ।

सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूहेन पठ्यताम् ॥ २७ ॥

भक्षमन्त्रे कश्चिदंश इन्द्रपीतस्येत्येवं विधः श्रूयते ।

तत्रेन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयामीत्यर्थो भवति ।

तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रप्रदानशेषभक्षणएव समर्थत्वात्तत्रैवायं मन्त्रो विनियुज्यते । न तु मैत्रावरुणादिशेषभक्षणे ।

तस्मादेमन्त्रकमेव तद्वक्ष्यमित्येकः पूर्ववक्षः । इन्द्रपीतस्येति पदस्यासमर्थत्वेऽपि मित्रावरुणपीतस्येत्येवमूहे

सति सामर्थ्यं भविष्यति । नन्यान्मेव यागस्य प्रकृतित्वात्तदुक्तं स्यान्नने नुष्टमिति मन्त्रस्य विवृतौ सीर्य्ये चरी

सूर्याय जुष्टमित्येवमूहः क्रियते । इह तु कर्मैक्यागोह इति चेत् । न । कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्युचितुं शक्यत्वादिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । इन्द्रपीतस्तेत्यत्र बहुव्रीहिर्दृष्टव्यः । तत् पुरुषत्वे समासश्चेति सूत्रेणान्नोदात्तत्वप्रसङ्गात् । आद्युदात्तं चैतत्पदमात्रातम् । इन्द्रप्रातिपदिकं तु स्वत आद्युदात्तम् । तथा सति बहुव्रीही प्रकृत्या पूर्वपदमिति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात् समस्तं पदमप्याद्युदात्तमेव संपद्यते । इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन् सवन इति विग्रहात् । सवनपरत्वे सत्यैन्द्रभक्षणे एवेति निधन्तु मसमर्थत्वात् सर्वभक्षणेष्वनूहेनैवायं मन्त्रप्रयोगस्तथ इति राजान्तः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अहपक्षे यदूह्यं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके ।

ऐन्द्रे हुतऽथ तच्छेषे होतृकैश्चमस स्थिते ॥ २८ ॥

सोमोऽभ्यर्च्य देवेभ्यो हुत्वा संभक्ष्यते तदा ।

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न शेषेऽन्यार्थता यतः ॥ २९ ॥

उक्तीत एव संबद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः ।

अत इन्द्रस्य सिद्धार्थं लक्ष्योऽसावितरैः सह ॥ ३० ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहकूपो द्वितीयः पूर्वपक्षस्तत्प्रसङ्गात् कर्त्तव्याचिन्तारूपेण न्यायपञ्चकेनोहविषयचिन्त्यते । मैत्रावरुणं ब्राह्मणांश्चक्षुषिपोदादयः ऋत्विजो होतृकाः । तेषां च सन्ति चमसाः । पात्र विशेषस्थिताः सोमरसाचमसाः । तैर्वपट्काराकुवपट्कारसोर्होतव्यम् । चमसानामैन्द्रत्वाद्योतुर्वपट्कारादेः प्रथममिन्द्रो हुतः । चमसान्तरं

चमसस्ये हुतशेषे पुनः सोमान्तर मभ्युक्षीय देवतान्तरभ्यो
 होत्रका अनुवषट्कारे जुहति । तत्र मैत्रावरुणो मित्रं
 वयं हवामह इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति । ब्राह्मणा-
 ष्छंसौन्द्र त्वा वषभं वयं इति मन्त्रेणैन्द्रं यजति । पीता
 मरुतो यस्य हि क्षय इति मन्त्रेण मरुतो यजति । एवं
 हुत्वा पश्चात् सोमो भक्ष्यते । तस्मिन् भक्षणे मित्रावरुण-
 पीतस्येति मन्त्र जहनीवः । तदानीमिन्द्र मित्रावरुण-
 पीतस्येत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः
 इन्द्रशेषे पुनरभ्युक्षीतस्य तेन शेषेण सह मित्रावरुणाव्य-
 र्थत्वे सति तस्य शेषस्येन्द्र संबन्ध राहित्यात् । पुनरुक्ती-
 तस्यैवान्वयार्थत्वं । न पूर्वस्येति चेत् । न । उन्नयनकाले
 मित्रावरुणाद्यर्थोऽयमिति संकल्पाभावात् । प्रदानकाले
 तु पूर्वशेषेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते । तस्मादिन्द्र-
 संबन्ध राहित्या नेन्द्रो लक्षणीय इति प्राप्ते ब्रूमः । माभूत्
 संकल्पः । तथाप्युन्नयनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणादि यागार्थ-
 मेव । न तु तस्य पूर्वावृत्तिर्नेन्द्र यागार्थत्वं संभवति ।
 तस्मादुक्तीतो मित्रावरुणादि संबन्धशेष इन्द्रसंबन्ध एवेत्युभय
 भक्षणे मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्रोऽप्युप लक्षणीयः ।

त्रयोदशाधिकार्यमारचयति ।

हिदेव शेष आदित्य स्वास्या आग्रयणाभिधानम् ।

स्वासीं प्राप्त स्ततः पात्री वतस्य ग्रहणे सति ॥ ३१ ॥

तद्भक्षणे हिदेवाः किं सार्धं पात्रीवतेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वव्यायेनास्तूपलक्षयम् ॥ ३२ ॥

अन्य आपयन्नात् पात्रीवतो वैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेष लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्वाः । तेषां शेष आदित्यस्यास्ती-
मागच्छति । पुनरपि तस्याः स्वात्मा आग्रयण स्यात्ती-
मागच्छति । तस्या आग्रयणस्यात्माः पात्नीवतो गृह्यते ।
तस्य पात्नीवतस्य भक्षण इन्द्रवाय्वादय उपलक्षणीयाः ।
पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्र उपलक्षितः ।
तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः । यदुपांशु पात्रेण पात्नीवत माग्र-
यणाद्गृह्णातीत्याग्रयण पात्रस्या पादानत्व श्रवणात्ततो निः-
सृतस्य सोमरसस्य तत्संबन्धेऽपेते सति पश्चात्पत्नी वहेव-
तायै ग्रहणं भवति । तथा सत्यत्यन्त भिन्नस्य पात्नीवतस्य
पूर्वदेवेष्वकाङ्क्षा नास्ति । पुनरभ्युज्जीतस्तु सोम ऐन्द्रशेषेण
संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मैत्रावरुणादीना मित्रेन्द्र-
स्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात् पात्नीवत-
भक्षण इन्द्रवायादयो नोपलक्षणीयाः ।

चतुर्द्वाधिकरणमारचयति ।

सह पत्नीवता त्वष्टा तद्ग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्पुक्ते देवत्वात् सोऽपि लक्ष्यते ॥ ३४ ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्वाद्य पादत्व मशब्दनात् ।

चोदनाया अभावाच्च न देवाऽतो न लक्ष्यते ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नेव पात्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पत्नीवता सह
त्वष्टाप्युपलक्षणीयः । कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च
होम मन्त्रादवगतम् । अन्ता ३ इ पत्नीवत्सङ्गर्द्धेन त्वष्टा
सोमं पिब स्वाहेत्यस्मिन् मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं हुताग्नेन
ग्निं संबोध्य त्वष्टा देवेन सहेत्यभिधानात् पादत्वेन पत्नी-

वत इव त्वष्टुः सहेवत्वम् । ततः पत्नीवत्त्वष्टुपौतस्येत्युपलक्षण-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः
सजूरित्यनेन पदेन प्रतीयते । नतु पाटत्वम् । असंबोधितस्य
त्वष्टुः पिबेत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात् ।
न च पाटसहभावमात्रेण पाटत्वम् । सहैव दशभिः
पुत्रैर्भरिं वहतिगर्दभीत्यत्र पुत्राणां बोद्धृत्वादर्शनात् ।
आस्तां मन्त्रः । विधिवलात्त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत् । न ।
पात्नीवत माग्रयणादुगृह्णातीत्यत्र त्वष्टुरप्रतीतेः । तस्माद्
देवत्वात्त्वष्टा नोपलक्षणीयः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

पत्नीवन्त त्रयस्त्रिंशद्देवास्तान् मादयेत्यमी ।

लक्ष्या न वा याज्ययोक्ते देवत्वादुपलक्षणम् ॥ ३६ ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वक्त्रिणा ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वान्नान्येषामुपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तस्यैव पात्नीवतग्रहस्य याज्यायामग्निं संबोध्य
पत्नीवन्नाम धारिण त्रयस्त्रिंशद्देवान् मादयेत्यभिधीयते ।
पत्नीवत त्रिंशतं त्रींश देवाननुष्वधमावह मादयस्वेति ।
अनुष्वध मनुप्रदानम् । अत्र ह्यजमानेन सोमरसेन
मादनीयत्वात् त्रयस्त्रिंशतां देवत्वम् । अतस्तेऽपि भक्षणे
लक्षणीया इति चेत् । न । यजमानेन मादनीयस्याग्नेरेव
तद्देवत्वात् । त्रयस्त्रिंशद्देवास्तु वक्त्रिणा मादयन्त इति न
तेषामत्र देवत्वम् । तस्मान्नोपलक्षणम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

सोमस्याग्न इति प्रोक्तानुवषट्कार देवता ।

लक्ष्मा न वा देवतात्वाल्लक्ष्मा त्रिंशद्विलक्षणा ॥ ३८ ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ।

उद्देशेन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥ ३९ ॥

सोमस्याग्ने वीहीत्यनुयजतीति श्रूयते । तत्रानुवषट्कारस्य मान्त्रवर्णिकोऽग्निर्देवता । न च त्रयस्त्रिंशतामिव वक्त्रेदेवतात्वम् । मन्त्रे वक्त्रं संबोध्य सोमपातृत्वाभिधानात् । तस्मादग्निर्लक्षणीय इति चेत् । न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्रश्चमसः प्रकृतिः । इतरे विकृतिरूपाः । तथा छैन्द्रस्य सोमो गृह्यते मीयते च । तेनैन्द्रेष्वेव सोमः । अनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अनैन्द्रा अधर्मकाः । धर्मसाकाङ्क्षा सोदकेन सधर्मका इति विकृतित्वम् । गृह्यमाणस्य मीयमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वमिन्द्राय त्वा वसुमत इत्यादिग्रहणमन्त्रादवगम्यते । तस्य प्रकृति भूतस्यैन्द्रचमसस्य भक्षणोऽग्निरनुवषट्कारदेवो नोपलक्षितः । कुतः । ग्रहणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तुद्देश्यत्वादुपलक्षितः । एवं विकृतावप्युद्देश्यदेवानामेवोपलक्षणं न्याय्यम् । तस्मादग्निर्नोपलक्ष्यः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

अमन्त्रपञ्चमाश्रित्य कृत्वा चिन्तान्तरत्रयम् ।

ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य सम्भवात् ॥ ४० ॥

सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ।

अविकारेऽप्यनूहोऽतोऽनैन्द्रे निर्मन्त्रभक्षणम् ॥ ४१ ॥

उक्ताभ्यः पञ्चभ्यः कृत्वाचिन्ताभ्यः पूर्वस्मिन्नेवाधिकरणे योऽयमनैन्द्रेष्वमन्त्रं भक्षणमित्येवं रूपः प्रथमः पूर्वपञ्च

समेव मनसि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां त्रयमभि-
धीयते । अनेन्द्रेषूक्तरीत्या विकृतित्वेनोहसम्भवादस्यूह
इति चेत् । न । अनेन्द्राणां विकृतित्वासम्भवात् । सोमेन
यजेतेत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः कर्मणोऽङ्गम् । न तु प्रदानविशेषस्य
कस्यचिदङ्गम् । स एव सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति
सर्वाणि समप्रदानानि । अत ऐन्द्राणामनेन्द्राणां च प्रकृति
विकृतिभावासम्भवान्नास्त्युहः । इन्द्राय त्वा वसुमत
इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादैन्द्रविषयोऽस्तु । नैतावता प्रकृतिविकृति
भावः सिध्यति । तस्मादुक्तमन्त्रस्य लिङ्गादैन्द्रमात्र विषयत्वा
दानेन्द्रेष्वमन्त्रकं भक्षणम् ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

समन्त्रक ममन्त्रं वा स्यादैन्द्राग्नादि भक्षणम् ।

ऐन्द्राग्निऽपौन्द्रपीतत्व सम्भवात्तत् समन्त्रकम् ॥ ४२ ॥

न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रगम् ।

मन्त्रोऽयं तु न निशार्हस्तस्मादेत दमन्त्रकम् ॥ ४३ ॥

यदेतदैन्द्राग्निं गृह्णातीति विहिते शेषभक्षणम् । तच्चेन्द्रा-
ग्निभ्यां पीतः सोम इन्द्रेणापि पीतो भवतीति लिङ्गेनैव
विनियोगात् समन्त्रकं भक्षणमिति चेत् । मैवम् । नवमा-
ध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणन्यायेनाशरीरस्येन्द्रस्य पाना
सम्भवात् । अथ पीतशब्देन दानं विवक्ष्येत । तदानीं
मिन्द्राय दत्तः सोम इति मन्त्रार्थो भवति । न
चात्र यजमान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ । किं त्विन्द्राग्ने
उद्दिश्य । तस्माद्दानं मिश्र विषयम् । मन्त्रस्तु न मिश्रविषयः
इत्यमन्त्रकं भक्षणम् ।

एकोनविंशधिकरणमारचयति ।

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्ते ऽथवेतरैः ।

छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तिः ॥ ४४ ॥

ययोः समो बहुव्रीहि रेक छन्दास्तु न कश्चित् ।

नाना छन्दस्यैन्द्र एव कृत्वाचिन्ते यमौरिता ॥ ४५ ॥

सवनार्थेन्द्र पीतोक्तिरित्युद्वाटन मीरितम् ।

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथास्थितः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे गायत्र छन्दस इन्द्रपीतस्येति श्रूयते ।

गायत्रमेव छन्दो यस्येति मन्त्रपदे समासाभिधानादेकछन्दो

युक्त ऐन्द्रे सोमं भक्षमन्त्र इति चेत् । मैवम् । बहुछन्दोयुक्ते

ऽपि बहुव्रीहिः समानत्वात् । एकवारं परित्यज्य गायत्रं

छन्दो यस्येति विग्रहः सम्भवात् । एकछन्दस्कस्तु सोमो न

काप्यस्ति । तस्मान्नाना छन्दस्के सोम ऐन्द्रप्रदान एव

मन्त्रः मान्यत्र । तदेवं कृत्वाचिन्तात्रयं समाप्तम् । द्विविध-

कृत्वाचिन्तोद्वाटना तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीया-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

—०—

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

कर्त्तव्यं मुञ्चैः सामग्भ्यामुपांशु यजुषेत्यमी ।

मन्त्राणां वाक् वेदानां धर्मा मन्त्रगता यतः ॥ १ ॥

विध्युद्देशे मन्त्रवाचिशब्दाः प्रोक्ता ऋगादयः ।

ऋग्वेदोऽन्वैः समुत्पन्न इत्युपक्रमं वेदमोः ॥ २ ॥

असंज्ञात विरोधात् स्तद्वशा दुपसंहृतेः ।

नयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगामिता ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु
यजुषा । उच्चैः सामेति । तत्र विधिवाक्ये मन्त्रवाचिना-
मृगादिशब्दानां प्रयोगात्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः । तथा सति
यजुर्वेदोत्पन्ना अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना अप्युच उच्चैरेव पठि-
तव्या इति चेत् । नैवम् । असंज्ञात विरोधित्वेन प्रवलमुप-
क्रम मनुसृत्य तद्वशेनोपसंहारस्य नैतच्चत्वात् । उपक्रमे
हि वेदशब्दः श्रुतः । तयो वेदा असृज्यन्ताग्नेर्ऋग्वेदो
वायोर्यजुर्वेद आदित्यात् सामवेद इति । अत उपक्रम
गतवेदानुसारेण विध्युद्देशगताना मप्यृगादिशब्दानां
वेदपरत्वे सत्त्वृचोऽपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीयः ।
नन्तूपक्रमाऽर्थवादत्वाद्दुर्वलः । उपसंहारो विध्युद्देशचात्
प्रवल इति चेत् । बाढम् । लब्धात्मना हि विध्युद्देशस्य
प्रावल्त्यम् । इह तु प्रथमतो बुद्धात्प्रादिक उपक्रमः ।
तदानीमलब्धात्मकत्वान्न तस्य बाधकत्वम् । पश्चात्तु वाक्ये-
कत्वाय तद्विरोधेनैवात्मानं लप्स्यते । तदेवमुपक्रमापसंहार-
रैक वाक्यतामलेन निर्णयाद्वाक्यविनियोगोऽयम् ।

द्वितीयाधिकरणमादचयति ।

यजुर्वेदस्य माधानं तदङ्गं साम तत्र किम् ।

उच्चैरुपांशु वा गान मुच्चैः शीघ्रं प्रवृत्तितः ॥ ४ ॥

उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र प्रवलोऽनुसृतिर्यतः ।

मुख्यस्याङ्गेन कर्त्तव्या तस्माद्गान उपांशुता ॥ ५ ॥

आधानस्यात्र मुख्यत्वं गानस्य गुणतायवा ।

विनियोगस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणतास्त्वित् ॥ ६ ॥

आधाने वामदेव्यादि सामान्यङ्गत्वेन विहितानि । तत्र यद्यप्येतानि यजुर्वेदगतस्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदे तेषामुत्पन्नत्वादुत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वात् सामवेदधर्मेण गेयानीति चेत् । न । विनियोगस्य प्रबलत्वात् । सच यजुर्वेदे श्रुतः । य एवं विद्वान्वामदेव्यं गायतीति । गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् । को गुणः किं मुख्यमिति चेत् । अत्राङ्गित्वादाधानं मुख्यम् । सामगानमङ्गत्वेन गुणः । तस्मात् सति धर्मः शिर इत्यादय आधानाङ्गभूता मन्त्रा यथोपांशु पठ्यन्ते । तथा सामान्य आधानानुसारेणोपांशु गेयानि । अथवा विनियोगोऽनुष्ठापकविधित्वात् मुख्यः । उत्पत्तिविधिरतथा विधत्वादुगुणः । तस्मादत्र विनियोगवेदानुसारेणोपांशु गेयानि ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

ज्योतिष्टोमो यजुः साम वेदयोरस्ति तत्र किम् ।

उच्चैस्त्वमुत नीचैस्त्वं हेत्वभाना दर्शनार्थः ॥ ७ ॥

यजुष्यधिगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः ।

तद्वशात् स्वरनिर्णीते रूपांशु स्यादनुष्ठितिः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते त्येतद्वाक्यं वेदद्वये समाज्ञातम् । तत्र को विधिः कश्च गुणविधानायानुवाद इति जिज्ञासायां निशामक हेतो रप्रतिभानादेतस्य वेदस्य धर्मोऽनुष्ठेय इत्यनिर्णय इति चेत् । न । सोमद्रव्यस्येन्द्रियायादि देवतायाश्च यजुर्वेदेऽधिमत्तत्वादङ्गत्वाद्वाहुत्वात् अथ तत्रैव विधिरित्युपांशु प्रयोगः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि क्रत्वङ्गं वा न चाङ्गता ।

प्रक्रियाया अमानत्वा नैराकाङ्क्षेण वाक्ययोः ॥ ८ ॥

प्रयाजादेः फलापेक्षा कथंभावेऽपि च क्रतोः ।

तेन प्रकरणान्नानं तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः ॥ १० ॥

सार्धपादद्वये यानि विनियोजकत्वेनोक्तानि श्रुतिलिङ्ग-
वाक्यानि तेभ्योऽतिरिक्तं प्रकरणनामकं किञ्चित् प्रमाणं
न वेदे पश्यामः । नहि पदतत्सामर्थ्यान्वये रसंसृष्टः
कश्चिद् वेदभागः केनचिदान्नायते । एक वाक्यता मापन्नो
वाक्यसमूहः प्रकरणमिति चेत् । न । वाक्ययोः सतो
पश्चादेकवाक्यताया अभावात् । नहि दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत । समिधो यजतोत्यनयो वाक्ययोः पर-
स्परकाङ्क्षास्ति येन वाक्यैकवाक्यता कल्पेत । तस्मान्न
प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रया-
जादयः फलहेतवः पुरुषप्रवृत्तिरूपत्वात् । सेवादिवत् ।
दर्शपूर्णमासावुपकरणैरुपकार्यौ । करणत्वात् । प्रदोषोप-
कृतचक्षुर्वेत् । तथा सति किं प्रयाजादेः फलं किंवा
दर्शपूर्णमासयारूपकरणमित्याकाङ्क्षायां संपन्नं वाक्यैक-
वाक्यतारूपं प्रकरणम् । तेन प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रसीयते

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

दध्निर्नामेति मन्त्राऽङ्गमुपांशु यजतेर्नवा ।

साधारणत्वाङ्गिङ्गादे र्मानाभावादनङ्गता ॥ ११ ॥

मन्त्राणां क्रमेणां चात्र क्रमेणान्नानमीक्ष्यते ।

प्रक्रियावत् क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गता ॥ १२ ॥

क्रमः समान देशत्वं पाठादर्थाच्च पाठतः ।

यथासंख्यं सन्निधिञ्च यथासंख्यमुदाहृतम् ॥ १३ ॥

शुन्धध्व मिति साम्नाय्य पात्राङ्गं सन्निधेर्मतम् ।

पशुधर्मोऽर्थसादेश्या दग्नीषोमीयगो भवेत् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयो र्याजमाने मन्त्रकाण्डे कश्चिन्नन्त
आम्नायते । दध्निरस्य दध्नी भूयासममुं दमेयमिति ।
अस्य मन्त्रस्योपांशु याजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न विद्येते ।
ब्राह्मणे विनियोग मनान्नायार्थं विवरणस्यैवान्नानात् ।
एतथा वै दध्ना देवा असुरानदभ्रुवन् । तथैव स्मृत्यं
दध्नीतीति ब्राह्मणम् । दध्निरुक्तकमायुधम् । आग्नेयाम्नी-
षोमीययोरप्यनिष्ट निवारकत्वात्किञ्च साधारणम् । प्रक-
रणेषु त्रयाणामेकमेव । ततो मानाभावादस्य मन्त्रो नोपांशु-
याजाङ्ग मिति प्राप्ते ब्रूमः । आध्वर्यवे काण्डे आग्नेयोपांशु-
याजाम्नौ षोमीय कर्माणि क्रमेणान्नातानि । याजमाने च
काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणान्नाताः । अग्नेरहं देव-
यज्ययान्नादो भूयासं दध्निरस्य दध्नी भूयास ममुं
दमेयमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया त्वत्तद्वा भूयासमिति ।
तत्र यथा वाक्यद्वयानुसन्धानसम्पन्नं प्रकरणं पृथक्
प्रमाणम् । तथा प्रकरणद्वयानुसन्धान सम्पन्नः क्रमः कुतो
न मानं स्यात् । न चास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः । द्वयोर्वाक्ययोरिव
प्रकरणयो रेकवाक्यत्वाभावात् । तस्मात् क्रमप्रमाणेन
मध्यवर्तिनः उपांशु याजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् । समान-
देशत्वं क्रम इति क्रमस्य रूपम् । तच्च द्विविधम् । पाठकृतमर्थ-
कृतं च । तत्र पाठकृतमपि द्विविधम् । यथासंख्यं सन्निधि-

स्येति । तयोराद्यस्य दधिमन्त्र उदाहरणम् । शुन्धध्वं
दैव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु साधारणो
भासते । तत्र सावाय्यपात्राणि कुम्भीशाखा पवित्रादीन्यन-
न्तरेषु मातरिष्वन इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्त इति सन्निधिना
तत्पात्रप्रोक्षणे शुन्धध्वमिति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठान-
सादेत्यात् पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम् । तदेवं क्रमस्य
त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वेदत्रयोक्त धर्माणा ऋत्विग्भिः सङ्गति स्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥ १५ ॥

होत्रत्वादि समाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्वाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥ १६ ॥

याज्यापुरोऽनुवाक्यापाठादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः ।
दोहन निर्वापादयो यजुर्वेदे । आज्यस्तोत्र पृष्ठादयः साम-
वेदे । तत्रास्यैवैते धर्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद्येन
केनाप्यृत्विजा यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छत इति चेत् ।
मेवं होत्रमाध्वर्यव मौद्गात्र मिति समाख्यानेन नियति
र्बाध्यते । न च समाख्यानस्य बाधकं किञ्चित् पश्यामः ।
तस्मादबाधकत्वं बाधितत्वयो रप्रामाण्य कारणयोरभावा-
च्छ्रुति लिङ्गादि पञ्चकवत् प्रमाणेन समाख्यानेन धर्मा
व्यवस्थाप्यन्ते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

येन्द्रोपस्थीयतां वक्त्रि रित्तीन्द्राम्बो विक्कल्पनम् ।

समुच्चयो वोत शक्र एवाग्निः केवलोऽथवा ॥ १७ ॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्यां गुणावस्था समुच्चयः ।

श्रुतिः शतधनुसारेति शक्रएकोऽत्र लिङ्गतः । १८ ।

शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम् ।

नैराकाङ्क्षात्मके बोधे श्रुत्याग्नौ केवले स्थितिः ॥ १९ ॥

ऐन्द्रो गार्हपत्यं सुपतिष्ठत इति श्रूयते । कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सञ्चसि द्वाशुष इत्यसावुगैन्द्री । तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात् । भो इन्द्र कदाचिदपि घातको न भवसि । किं त्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयस इत्यर्थः । तत्रेन्द्र-प्रकाशनं सामर्थ्यरूपास्तिङ्गात्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानक्रियायाः साधको न भवेत् । तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मादेतन्मन्त्र-करणक क्रियां प्रतीन्द्रः प्रधानं मित्येतादृशबुद्ध्यात् पादनं लिङ्गविनियोगः । कासौ क्रियेति विशेषजिज्ञासाया-मैन्द्रोपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थान-क्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथा सत्यैन्द्र मन्त्रेणेन्द्र-सुपतिष्ठेतेत्ययमर्थः पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यं मित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत् किञ्चित् करणकक्रिया मन्तरेण न सम्भवति । ततस्तादृशीं काञ्चित् क्रियां प्रति गार्ह-पत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्यात्पादनं श्रुतिविनियोगः । ऐन्द्रोपतिष्ठत इतिपदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्य-सुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधो सति प्रसाधत्वाविशेषाद्गीर्हि यवव्रद्धिकल्प इत्येकः पूर्वः

पक्षः । इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य च
गुणत्वात् प्रति प्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थाना
वृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।
श्रुतिर्विनियुक्तानां वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुक्ते ।
अन्यथा वज्रिणा सिञ्चेद्वारिणा दहेदित्यपि विनियुज्येत ।
तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रवलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोप-
स्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः । ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये
मुख्यवृत्त्या शक्त्यभावेऽपि गुणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन
इत्यस्मिन् दाहरणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथा सति सामर्थ्या-
भावकृत प्रतिबन्धाभावान्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं विनियुक्ते
लिङ्गन्तु विलम्बेन । मन्त्रपदान्यादौ स्वाभिधेय मर्थं
प्रतिपादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते ।
पश्चात् सामर्थ्यं वशात् साधनत्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी
श्रुतिः कल्प्यते । सा च श्रुतिर्मन्त्रेणैन्द्रमुप तिष्ठेतेति
विनियुक्ते । तथा सति प्रत्यक्ष श्रुतौ स्वाभिधेय प्रतिपादन-
विनियोगयोर्मध्यवर्तिनी सामर्थ्यनिरूपण श्रुति कल्पन-
व्यापारी न स इति प्रावल्यात्तया लिङ्गं बाध्यते । न च
प्रत्यक्ष श्रुति विनियोग वेलाया मसम्बन्धकत्वेनाप्राप्तं
लिङ्गं कथं बाध्यतेति शङ्कनीयम् । भविष्यत् प्राप्तिप्रतिबन्ध-
स्यैवात्र बाधत्वात् । श्रुत्या विनियुक्तस्यैव मन्त्रस्य पुनर्वि-
नियोगा जाङ्गया अनुदयादिनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्-
स्यति । तस्माद्गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ।
अष्टमाधिकरणमारचयति ।

स्योनं त इति पूर्वार्धं तस्मिन् सीदति चोत्तरम् ।

सदने सदने चावं सर्वोऽप्यर्थे व्यवस्थिते ॥ २० ॥

तच्छब्दादेक वाक्यत्वे भवेदाद्यः श्रुतिं प्रति ।

लिङ्गस्य सन्निष्ठात्वाद्वाक्यवाधे व्यवस्थितिः ॥ २१ ॥

उदाहृतिरियं वाक्यवाधे न त्वैन्द्रत्यसौ ।

बाधादूर्ध्वं निरर्थत्वाद्दप्रामाण्य प्रसङ्गतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । स्योनं ते सदनं कृषीमि
ष्टस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदासुति
प्रतिष्ठिष्ठ ब्रीहौषां मेध सुमनस्यमान इति । भोः पुरोडाश
तव समीचीनं स्थानं करोमि । तच्च स्थानं दृष्टस्य धारया
सुष्टु सेवितुं योग्यं कल्पयामि । भो ब्रीहिसारभूत त्वं
समाहित मनस्क स्तस्मिन् समीचीने स्थाने उपविश्य तत्र
स्थिरां भवेत्यर्थः । तत्र तस्मिन्नित्वनेन तच्छब्देन प्रकृत-
वाचिना पूर्वोत्तरार्धयो रेकवाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयाभावात्
सर्वोऽप्यर्थं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गम् । तत्र विनियोजिका
श्रुतिरेवं कल्पनीया । सर्वेष्टानेन मन्त्रेण स्थानं कर्तव्य-
मिति । तथा सर्वेष्ट मन्त्रेण पुरोडाशः स्थापनीय इत्यपि
कल्पनीया । सदनाङ्गत्ववत् प्रतिष्ठापनाङ्गत्वस्यापि तच्चाक्य-
प्रोक्षितत्वात् । तथा सति सदने स्थापनयोरस्य मन्त्रस्य
विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया भविष्यतीति प्राप्ते ब्रूमः ।
इदेतत्पूर्वोत्तरार्धयोः पक्षान्वायेन सम्पन्नमेकं वाक्यं
इदेतदुत्तरार्धस्य सदनकरणे शक्तिमकल्पयित्वा कर्तुं मन्त्रं
सदने विनियोज्युं नार्हति । तथा पूर्वीर्धस्य स्थापने शक्ति-
रवश्ययित्वा न तत्र प्रभवति । यतो लिङ्गकालेन व्यवधानेन
एकं श्रुतिं प्रति विप्रकल्पते । प्रत्यक्षं लिङ्गद्वयं सन्निष्ठा-

यते । तथा सति लिङ्गेन वाक्यबाधादर्धद्वयं मुभयोर्व्यवस्थितम् । नन्वेन्द्रा गार्हपत्यमित्यत्रापि पदद्वयान्वयरूपस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वप्रतीतेर्लिङ्गवाक्यविरोधाय तदेवोदाक्रियतामिति चेत् । न । तत्र लिङ्गेन वाक्ये बाधिते सत्येकैक पदस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावेन श्रुतिकृतविनियोगस्याप्यसिद्धेरप्रामाण्यमेवोदाहृतस्य प्रसज्येत । इह तु महावाक्ये बाधितेऽप्यवान्तर वाक्ययोरर्थप्रतीती लिङ्गविनियोगः सिध्यतीत्येतदेवोदाहरणम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमाविदं हव्य मजुषेता मित्तीरितात् ।

अपच्छिद्येदमित्यादि सर्वशेषो भवेन्न वा ॥ २३ ॥

प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियान्तरिता त्रिभिः ।

वाक्यं द्वान्तरितं तेन भवेत्प्रकरणादलि ॥ २४ ॥

सूक्तवाक्ये श्रूयते । अग्नीषोमाविदं हविरजुषेता मवी हवेतां महो ज्वायोऽक्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेता मवीहवेतां महो ज्वायोऽक्रातामित्यादि । तत्र देवतावाचक मग्नीषोमादिपदं पौर्णमास्यादिकाले यथादेवतं विभज्य प्रयोक्तव्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् । यत्त्विदं हविरित्यादिक मवशिष्टं पदजातं तदग्नी षोममन्त्र गतमप्यमावास्याया मग्नीषोम पदपरित्यागेन पठनीयम् । एवमिन्द्राग्नी मन्त्रगतमपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्नी पदपरित्यागेन पठनीयम् । तथा सत्येषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दसंपूर्णमास प्रकरणपाठोऽनुगृह्यत इति प्राप्ते ब्रूमः । पसौषोम मन्त्रशेषस्येन्द्राग्नी पदान्वयाश्रयत्वात् प्रकरणेन

प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयम् । तेन वाक्ये नेन्द्राग्नी-
प्रकाशनं सामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गमनेन
मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषया क्रियानुष्ठेयेति विनियोजिकां
तृतीयाश्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणं विनियोगयोर्मध्ये
त्रिभिर्व्यवधानं भवति । अग्नीषोमपदान्वयरूपं तु वाक्यं
श्रूयमाणत्वालिङ्गं श्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्मादवाक्येन
प्रकरणस्य बाधितत्वात्तच्छेषस्तत्रैव व्यवतिष्ठते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

राजसूयेऽभिषेचाख्ये यागे ये देवनादयः ।

तच्छेषास्तेऽखिलार्था वा तच्छेषास्तस्य सन्निधेः ॥२५॥

राजसूय कथंभावानुवृत्तेः सर्वशेषता ।

‘कल्पाकाङ्क्षाभिषेचस्य प्रक्रिया प्रवृत्ता ततः ॥ २६ ॥

राजसूये पश्चिष्टि सोम यागा बहवः प्रधानभूताः ।
तत्राभिषेचनीयाख्यः कश्चित् सोमभागः । तस्य सन्निधौ
देवनादयः श्रूयन्ते । अक्षैर्दीप्यति राजसूयं जिनाति
शौनः शेषमाख्यापयतीति । जिनाति जयति । बह्वृच-
बाह्वृषे समाम्नातं शुनः शेषं विषयमुपाख्यानं शौनः-
शेषम् । तत्र सन्निधिं बलाद्देवनादयोऽभिषेचनीयाङ्गमिति
चेत् । मैवम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायां सकृ-
वृत्तायां विहितं देवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषाः ।
राजसूयस्य बहुभागात्मक इति तद्वत्त्वसर्वयागः शेष-
त्वम् । न चाभिषेचनीयस्य काचिदाकाङ्क्षा देवना-
दिष्वस्ति । ज्योतिष्टोमं विक्रतित्वेनाति दिष्टैः प्राकृता-
ङ्गैरेव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः । सन्निहितं विधिवत्तया काल-

ज्ञोत्थाप्यत । इति चेत् । अतएवाकाङ्क्षारूपमवान्तर प्रकरण-
मादौ परिकल्प्य तदुक्तारा वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनया सन्निधि-
विप्रकृत्यते । राजसूयाकाङ्क्षारूपं तु महाप्रकरणं क्लृप्तत्वा-
दैक्या कक्षया सन्निकृत्यते । तस्मात् प्रकरणेन सन्निधि-
बाधात् सर्वशेषा देवनादयः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽयं पौरोडाशिकशोधने ।

साचाय्यपात्रशुद्धौ वा प्रथमोऽस्तु समाख्यया ॥ २७ ॥

पौरोडाशिक मित्यत्र प्रकृत्या तद्धितेन वा ।

सन्निध्यनुक्तिः कल्पः क्लृप्तत्वाच्चरमः क्रमात् ॥ २८ ॥

शुन्धध्वं देव्याय कर्मण इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति
यात्रिकैः समाख्याते काण्डे पठितत्वात् समाख्यया
पुरोडाश काण्डोक्तानां मुखल जुहादीनामपि शोधनेऽङ्ग-
मिति चेत् । मैवम् । पौरोडाशिक मिति समाख्याय-
प्रकृतिः पुरोडाशमात्र मभिधत्ते । तद्धित प्रत्ययस्य काण्डम्
न चैतावता क्लृप्तपुरोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधि प्रत्यक्ष-
भवति । किन्त्वर्थापत्त्या कल्प्यते । यद् युक्तः सन्निधि न स्यात्
तदा मन्त्रप्रतिपादक ग्रन्थस्य पौरोडाशिकसामाख्या न
स्यात् । न ह्यसन्निहितानामिषेत्वादि मन्त्राणां मान्नेयकण-
समाख्या भवति । सन्निहितानां तु युक्तानः प्रथमं मन-
इत्यादि मन्त्राणां भवत्येषा । तस्मात् काण्ड समाख्यया
सन्निधिं परिकल्प्य तत् सन्निध्यन्वया रूपपत्त्यः परस्पर-
काङ्क्षारूपं क्लृप्तपात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद् द्वार-
मात्रसिद्धशुद्धीः कल्पयित्वा तथा शुद्धा निविशेति इति

समाख्याविप्रकर्षः । साम्नाय्यपात्राणां शोधनमन्त्रसन्निधिस्तु
प्रत्यक्षः । इध्मावर्हिः ... सम्पादनस्य ... मुष्टिनिर्वापस्य
चान्तरालं साम्नाय्यपात्राणां देश उक्तः । मन्त्रसेध्मावर्हि-
निर्वापविषययो मन्त्रानुवाकयो मध्यमेऽनुवाके पठ्यते ।
तेन च प्रत्यक्षसन्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामिव
कल्पनात् सन्निधिः सन्निकृष्यते । तस्मात् क्रमेण समाख्या
वाधित्वा साम्नाय्यपात्रशोधनशेषो मन्त्र इत्ययं चरमो
पक्षोऽभ्युपेयः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

बाधो न युक्तो युक्तो वा प्राप्तप्राप्तेर्न युज्यते ।

अप्रवृत्तं प्रसक्तं यद्विया तस्यास्तु बाध्यता ॥ २८ ॥

• प्रमाणतः प्रसक्तस्य बाधो दाशमिकोऽत्र तु ।

विभ्रमेण प्रसक्तस्य तस्मादप्राप्त बाधनम् ॥ ३० ॥

प्राप्तस्य प्रवृत्तिरतीतेति न तन्निवारणं शक्यम् । अप्रा-
प्तस्य बाधाविषयत्वेनावस्थानमेव नास्ति । तस्मान्न युक्तो
बाध इति चेत् । मैवम् । बुद्ध्या विषयीकृतस्य वारयितुं
शक्यत्वात् । न चैतदत्यन्तं प्रवृत्तम् । अनुष्ठानरूपफलपर्यव-
सानाभावात् । नाप्यत्यन्तमप्रवृत्तम् । तद्बुद्धेरुत्पन्नत्वात् ।
अतो नोक्तदोषद्वयम् । दशमे चोदकप्रमाणेनावबुद्धोऽर्थो
बाध्यत इति प्राप्तबाधः । इह तु पूर्वप्रमाणं विरुद्धैरुत्तरो-
त्तरैः प्रमाणाभासैरवबुद्धस्येत्य प्राप्त बाधः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

तिस्र एव हि साङ्गे स्युरहीने द्वादशेत्यतः ।

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्व मथवाहर्गणे भवेत् ॥ ३१ ॥

अस्य प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विदध्यते ।

अकृतित्वान्न केनापि हीनोऽतोऽस्य विकल्प्यताम् ॥२२॥

साङ्गाद्विनाहीनसंज्ञां रुढैः साहर्मणे भवेत् ।

षष्ठी श्रुत्या द्वादशत्वं प्रक्रियातोऽपकल्प्यताम् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । तिस्र एव साङ्गस्योपसदा द्वादशाहीनस्येति । एकेनाङ्गा निष्पाद्यत्वात् साङ्गो ज्योतिष्टोमः । दीक्षादिवसादूर्ध्वं सोमाभिषवदिवसात् पूर्वं कर्तव्या हीमा उपसदः । तासां द्वादशत्वं प्रकरणवलात् ज्योतिष्टोमे निविशते । अहीनशब्दश्च तस्मिन्नेव कल्पते । ज्योतिष्टोमस्य निखिल सोमयाग प्रकृतित्वेन सर्वेषामङ्गानां तत्रोपदेशे सति तदुपदेश विकल विकृतीनामेव हीनत्वात् । अतो द्वादशत्वत्रित्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते भ्रूमः । आवृत्तसोमयागरूपो द्विरात्रादिरहर्गणः । तस्मिन् अहीनशब्दो रुढः । यौगिकत्वे तु न हीन इति विमृश्या समासे कृते सत्ययज्ञादि शब्दवदाद्युदात्तः स्यात् । मध्यादात्तस्त्वान्नायते । रुढिश्च विग्रह निरपेक्षत्वाच्छीघ्रबुद्धिहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमवाचिनः साङ्ग शब्दाद्विनेयमहीन संज्ञा ज्योतिष्टोमाङ्गिन्न महर्गणमभिधत्ते । तस्मिन् महर्गणे षष्ठीश्रुत्या तदुक्तं द्वादशत्वं निवेश्यते । तत्सिद्धये प्रकरणादिदमपनेतव्यम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

युवं हीति द्वयोः कर्तृर्बहुनां चैत इत्यमूम् ।

कुर्यात् प्रतिपदं ज्योतिष्टोमे साहर्मणेऽथवा ॥ २४ ॥

एकस्य शक्तिराहित्ये द्वाभ्यां बहुभिरेव वा ।

ज्योतिष्टोमस्य कार्यत्वात् प्रकृतेऽत्रैव सा भवेत् ॥ ३५ ॥

यजमानस्य नानात्वं साक्षाद्विकृतिषु श्रुतम् ।

उत्कृष्टं प्रतिपत्तेन कुलायादिषु नीयताम् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । युवं हिंस्यः स्वर्पती इति द्वयो-
र्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यादेते असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो
यजमानेभ्य इति । स्तोत्रस्योपक्रमे पठनीयामृचं प्रति
पच्छब्दोऽभिधत्ते । सा चोदाहृता प्रतिपत् प्रकरणं वला-
ज्ज्योतिष्टोमे निविशते । न च तत्र यजमान द्वित्वबहुत्वयो-
रसम्भवः । एकस्य यजमानस्य द्रव्यालाभादिना तदशक्तौ
नित्यकर्मणः परित्यागासम्भवेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तस्यावश्य-
कर्त्तव्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । यजमानद्वित्वं कुलाय-
नाम्नके यज्ञे साक्षादाम्नातम् । एतेन राजपुरोहितौ
सायुज्यकामौ यजेयातामिति । यजमान बहुत्वं मग्ने-
ष्वाम्नातम् । चतुर्विंशति परमाः सत्त्वमासीरन्निति ।
ततो द्विशब्दबहुशब्दरूपाभ्यां श्रुतिभ्यां प्रकरणं बाधित्वा
कुलायादिषु यथोक्तं प्रतिपदोक्तकर्षः कर्त्तव्यः । न चाश-
क्तावपि यजमानद्वित्वबहुत्वे संभवतः । अशक्तेन स्वीकृतस्य
पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यजमानत्वाभावात् । यज-
मानस्य प्रतिनिधिर्नास्तीति वक्ष्यते । यद्यन्यः पुरुषः
स्वयमेव प्रवर्त्तते । तदानीं स्वकौयमेव प्रयोगं कुर्यात् ।
नत्वशक्तस्य साहाय्यमाचरेत् । तस्माच्छ्रूयमाणस्य यजमानै-
कत्वस्य कालादिवदनुपादेयाङ्गत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वाच्च
ज्योतिष्टोमे यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे सम्भवतः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरेतत् पशावुत ।

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥ ३७ ॥

जाघनी नाम भागोऽसौ दर्शादौ समवैति हि ।

नोत्क्रष्टव्यं न संस्कार्य्या साधनत्वात्तृतीयया ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । जाघन्या पत्नीः संयाज-
यन्तीति । जाघनी पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राहुति-
चतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते ।
पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते चत्वारः पत्नीसंयाजा इति । तत्र
तृतीयाहुतौ देवपत्नीनां देवतात्वात् तद् द्वारा कर्मनाम्नः
पत्नीसंयाज शब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनी मुद्दिश्य पत्नी-
संयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता ।
न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्क्रष्ट्य पशौ
निवेशन मिति प्राप्ते दूमः । जाघनी शब्देन पशोर्भागो-
ऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशु यागत्वाभावेऽपि
क्रयादिना सम्पादयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानाया
जाघन्याः पत्नी संयाजैः संस्कार्य्यत्वम् । तृतीयया साधन-
त्वावगमात् । तस्मान्न प्रकरणादुत्कर्षः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

संहृद्येद्दीर्घसोमे तत् प्रकृतौ विकृतावुत ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्तेः प्रकृतावस्तु तर्दनम् ॥ ३९ ॥

सामानाधिकरण्यस्य षष्ठीतो वलवत्त्वतः ।

दैर्घ्यं युक्तोक्त्य संस्थादावुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । दीर्घसोमे संहृद्येद्दृष्ट्या इति ।

सोमयागविशेषो दीर्घसोमः । तस्मिन् सोमाभिषवाधारयो-

रक्षिषव्यफलकयोः संतर्दनं कार्यम् । अन्योन्यविशोगेन
 श्रेयिष्यं मा भूदिति । दृढसंज्ञेयः संतर्दनम् । तदेतत् प्रक-
 रणवलात् प्रकृतौ निविशते । न च तत्र दीर्घत्वानुपपत्तिः ।
 दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घशब्दस्य यजमानविशेषणत्वे ना-
 प्युपपत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः । षष्ठी समासात् कर्मधारयो
 बलवानिति वक्ष्यते । तथा सति दीर्घत्वं सोमस्य धर्मः ।
 न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृति भूतस्य सोमस्येष्टि-
 पश्चपेक्षया दीर्घत्वमस्येवेति चेत् । न । सोमशब्देनैव तद्व-
 गतौ दीर्घशब्दस्य वैयर्थ्यात् । न हीष्टिपश्चपेक्षया ऋक्ः
 कश्चित् सोमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्घशब्दः प्रयुज्येत ।
 तस्मात् प्रकृतिरूपं ऋक् सोमं व्यावर्त्तयितुमयं दीर्घ-
 शब्दः । विकृतिषूक्त्यादिषु ग्रहाधिक्येन दीर्घत्वम् । द्विरात्रा-
 दिषु चावृत्त्या दीर्घत्वम् तस्माद् वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा
 विकृतिषु तन्निवेशः । प्रकृतौ तु दीर्घशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः ।
 संतर्दनबाधश्च साक्षाच्छ्रूयते । हनू वा एते यज्ञस्य यदधि-
 श्ववणे न संदृष्टव्यसंदृष्टे हि हनू इति । तस्मान्न प्रकृतौ
 निवेशः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

न प्रवृत्त्या दास्य यज्ञे कृतौ सोऽनुष्ठितावुत ।

प्रतिषेधः कृतौ युक्त उक्ता ह्यस्वादयज्ञता ॥ ४१ ॥

प्रवृत्तयुप्रसङ्गः प्रागिति वाक्यात् कृतौ विधेः ।

आद्य प्रयोगे प्रावस्या निषेधः कचिदेव सः ॥ ४२ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्त्यास्त्रं कर्म प्रकृत्य श्रूयते । न प्रथम-
 यज्ञे प्रवृत्त्यादिति । सोऽयं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोम कृतौ

द्रष्टव्यः । न तु तदौयप्रथमं प्रयोगे । कुतः । एष वाच्यः
 प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति तस्य प्रथम-
 यज्ञत्वाभिधानादिति चेत् । मैवम् । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं
 प्रवृणक्तौति वाक्येन कृतौ प्रवर्ग्यस्य विहितत्वात् । न च
 विधिनिषेध वाक्ययोः समानवलत्वादनिरणयः । निषेध-
 वाक्ये प्रथमशब्देन निषेधस्य प्रयोगपरत्वनिरणयात् ।
 प्रथम द्वितीयादि शब्दाः क्रियाया आश्रयिणी मुख्याः तत्-
 संबन्धादवस्तुषूपचर्यन्ते । प्रथममध्ये तव्यत्वात् प्रथमं काण्डम् ।
 तदनन्तरमध्ये तव्यत्वादु द्वितीयं काण्डम् । एवमादावुत्पन्न-
 त्वात् प्रथमः पुत्रः । तदनन्तरमुत्पन्नत्वादु द्वितीयः । तथा
 सति प्रयोगक्रियाया आश्रयिण्यविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः ।
 तदाश्रयिण्यविषयतया यज्ञे लाक्षणिकः । त्वत्पक्षेऽपि कृतौ
 मुख्यो यज्ञशब्दः प्रयोगे लाक्षणिकः स्यादिति चेत् । वाङ्मयम् ।
 तथाप्यसंजातविरोधिनि लाक्षणिकत्वकल्पनादरमुत्तरपदे
 तत्कल्पनम् । तस्मात् ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यं
 निषेधः । ननु सप्त संख्यायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथम-
 संख्यारूपोऽग्निष्टोमः । तत्रायं निषेधः पर्यवस्यति ।
 विधिश्च तत्र श्रूयते । अग्निष्टोमे प्रवृणक्तौति । एवं
 तर्ह्यधिकारिभेदेन विधिनिषेधयोर्व्यवस्थासु । तथाहि
 श्रूयते । कामं तु योऽनूचानः स्यात्तत्र प्रवृञ्ज्यादिति
 तस्मादनूचान व्यतिरिक्त कर्तृकेऽग्नि ष्टोमस्य प्रथमप्रयोग
 एवायं निषेधः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

प्रपिष्टभागः पूषेति प्रकृतौ विक्रानावुत ।

इष्टि प्रकरणादेव प्रकृतौ विनियुज्यते ॥ ४३ ॥

संतर्दनादिवद् वाक्या विज्ञतो पूषसम्भवात् ।

सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । तस्मात् पूषा प्रपिष्ट-
भागोऽदन्तकोह्येति । तत्र दन्तरहितस्य पूषः पिष्टभागत्वं
संतर्दनप्रतिपदादिवत् सिद्धम् तथाप्युत्तराधिकरणे तस्मि-
न्नेव विषये विशेषं वक्तुमिह प्रस्तूयते ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत पेषणम् ।

विशेषादर्शनादेतत् सर्वेष्वपि विधीयते ॥ ४५ ॥

प्राप्तत्वान्न पुरोडाशे हृदायाकारनाशनात् ।

न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेषणम् ॥ ४६ ॥

पौष्णं चरुं मनु निर्वपेदिति चरुर्विहितः । पौष्णं
ग्राममालभेतान्नकाम इति पशुविधिः । पशुमालभ्य पुरो-
डाशं निर्वपतीत्येतच्चोदकेन पौष्णपशौ प्राप्तम् । तत्र
गृहे वत्सः पशुस्तद्दे वत्सः पुरोडाश इति न्यायेन पुरोडाशस्य
पूषा देवता । तत्र पूर्वोक्तं पेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः
प्रश्नयपूर्वोत्तरपक्षा विसृष्टाः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

हिदेवकेऽपि किं पिण्यादुत पूषैकदेवकी ।

हिदेवकेऽपि तत्पूषः सत्वात् पेषणभागिनः ॥ ४७ ॥

देवता विफलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ।

यामस्य तस्ये भागोक्ते न यागान्तरगामि तत् ॥ ४८ ॥

राजसूये श्रूयते सोमा पौष्णं चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं

१८० जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा. ४ अधि. १.

चरुमिति । तत्र हि देवकेऽपि चरौ पिष्टभाजः पूषः सत्त्वात्
पेषणं पूषार्थं कर्तव्यमिति चेत् । तत्र वक्तव्यम् । किं
पेषणस्य देवता प्रयोजिका किंवा यागः । नायः । याग-
मन्तरेण केवलदेवता फलजनकत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं
न प्रभवति । पूषणस्य यागस्य पेषणं प्रयोजकत्वे तु तत्पेषणं
हि देवके यागान्तरे गन्तुं नार्हति । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र
यागो न श्रुत इति चेत् । नैवम् । मागशब्दान्वयानुपपत्त्या
यागस्य कल्पत्वात् । न हि देवतात्वमन्तरेण पिष्टद्रव्य-
भाक्तं सिध्यति । सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लाभाद्
यागः कल्प्यते । तस्मादेक देवक यागस्य पेषणं प्रयोजक-
त्वात् हि देवकयागे पेषणमस्ति ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमाला विस्तरे
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारभ्यति ।

निषीतन्तु मनुष्याणां विधिर्वैषोऽर्थवादकः ।

अपूर्वत्वात् प्रकरणान्तुःकतोर्वा विधीयते ॥ १ ॥

प्राप्तं निषीतं मर्त्येषु प्रायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीत विधावेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । निषीतं मनुष्याणां
प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं देवानामुपस्यति देवस्तान्मेव
तत्कुरुत इति । निषीतस्य पूर्वं मानान्तरेणा प्राप्तत्वं
हि देवत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निषीतं मनुष्याणामिति वृथा
मुद्गमार्थत्वेन विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन् पक्षे

मनुष्यसंबन्धो द्विविधः । सुवर्णधारणवत् सर्वपुरुषसंबन्ध-
 इत्येकः प्रकारः । उपवीत प्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेश-
 रहितयोः स्वतन्त्रदैविकपैतृक कर्मणोरपि दर्शनात्तत्-
 साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यातिथ्यादिमनुष्यविषये कर्मणि
 निवीत मित्यपरः प्रकारः । प्रकरणवत्तात् प्रयाजादिषट्-
 यागधर्म इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । अस्मिन् पक्षे मनुष्य-
 ग्रहणं कर्तृसंबन्धानुषादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयो रवि-
 रोधादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षा-
 न्तरमुदेति । तच्च द्विविधम् । लाहितोष्णीषादिवद्विग-
 धर्म इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मान्वाहार्य-
 दानादि तद्धर्मत्वे सत्त्वपवीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यत इत्यपरः
 प्रकारः । सर्वथा निवीतं नार्थवाद इति प्राप्ते ब्रूमः ।
 अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयम् । न तु त्रिवृत्-
 सूत्रविषयम् । अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यनेन
 सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय प्राप्तम् । प्राची-
 नावीतोपवीतयो रवश्य मेकस्मिन् पार्श्वे वस्त्रमधः पतेत् ।
 अतः प्राप्तेऽर्थे मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका ।
 न च प्रकरणात् कृत्वङ्गत्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
 उपवीतं तावद्विधीयते । अन्यथा देवसंज्ञमेव तत्कुरुत
 इति प्रशंसाया वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिंश्चोपवीत विधावर्ध-
 वादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरैकवाक्यत्वसम्भवे पृथग्-
 विधानमयुक्तम् । निवीतप्राचीनावीते मनुष्यपितृ
 विषयत्वाद्दैविके कर्मण्ययोग्ये । उपवीतं तु योग्यमिति
 अतिरेकमुखेन स्तावकं निवीतम् । तस्मादर्धवादः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सर्वार्थमुक्तं दर्शार्थं सुपव्ययत इत्यदः ।

सर्वार्थमग्निहोत्रे स्नादुपवीतीति लिङ्गतः ॥ ३ ॥

दर्शार्थं प्रकरणात् लिङ्गे स्यात् सिद्धिरन्यथा ।

दोहं कृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनूदितम् ॥ ४ ॥

यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयतीत्येवमग्निहोत्रे
यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्मार्थमुपवीत-
मिति चेत् । न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । कृताग्निहोत्रं
तस्मिन्दिनेऽन्येन ह्यते । तत्र प्राचीनावीती दोहयेदिति
विधानस्य स्तुतये यज्ञोपवीतीत्याद्यनूदितम् । अतो लिङ्गा-
भासेन बाधासम्भवात् प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गं सुपवीतम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

उपव्याप्तेऽनुवादो वा विधिर्वाच्यो यतः स्मृतौ ।

प्राप्तं मैव मपूर्वत्वात् कृतौ लेटा विधीयते ॥ ५ ॥

नित्योदको नित्ययज्ञोपवीतीति स्मृत्या प्राप्तस्योप-
व्ययत इत्यत्रमनुवाद इति चेत् । मैवम् । पुरुषार्थस्य प्राप्ता
वपि क्रत्वर्थस्य प्राप्ताभावात् पञ्चमसकारेण दर्शपूर्णमासाङ्ग-
तया विधीयते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

उपवीती हि देवेभ्यः पुरोदक्षो हयं विधिः ।

वादो वाक्यान्वितोऽप्राप्तेरपूर्वार्थो विधीयते ॥ ६ ॥

हियञ्चन्द्रहयाहादः स्मृत्युपव्याप्तो हयम् ।

स्मृताप्तं दक्षिणापत्य प्राचीनावीतयोः स्तुतिः ॥ ७ ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते । प्राचीनावीतौ दोहयेद् यज्ञोप-

वीती हि देवेभ्यो दोहयतीति । ये पुरोदक्षो दर्भास्तान् दक्षिणाग्रान् स्तृणीयादिति । तत्र सृतस्त्राग्निहोत्रे दोहने प्राचीनावीतं दर्भास्तरुणे दक्षिणाग्रत्वं च यथा विधीयते । तथा मरणात् पूर्वं जीवतोऽग्निहोत्रे दोहनाङ्गमुपवीतं दर्भास्तरुणाङ्गं मुत्तराग्रत्वं च विधातव्यम् । देवेभ्यो यज्ञोपवीतो दोहयेत् । मरणात् पुरा ये दर्भास्त उदक्षः कार्य्या इति वचनव्यक्तिः । न ह्येतदुभयमन्यतः प्राप्तम् । तस्मादपूर्वार्थो विधीयतामिति चेत् । नैवम् । हि शब्देन यच्छब्देन चोभयानुवादत्वप्रतीतिः । अस्ति च तयोः प्राप्तिः । अग्रवन्त्युदमग्राणीति स्मृत्या सर्वस्मिन् दैविके कर्मणि प्राप्तमुत्तराग्रत्वं मनूय विधेयं दक्षिणाग्रत्वं स्तूयते । तथा दर्शपूर्णमासयो रूपव्ययत इत्यनेन विधिना प्राप्तं दैविकमुपवीतं मनूय विधेयं प्राचीनावीतं स्तूयते । तस्मादनुवादः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

धारयत्यपरिष्टादि देवेभ्य इति संस्तवः ।

विधिर्वाद्यो धृतेः पितॄन् प्रोक्तायाः पूर्ववत् स्तुतिः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमानतः ।

अतो हि शब्द संख्यागादपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

प्रेताग्निहोत्र एव स्तूयते । अधस्तात् समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयतीति । तत्र पितॄन् हविर्होतुं हस्तं धारयन् वदा मन्त्रं पठति । तदानीं स्रग्दण्डस्याधस्तात् समिधं धारयतीति यद्विधीयते तदेतद्दैविकेनोपरि धारणेन स्तूयते । हि शब्देन पूर्वार्थः

करण इवानुवादत्वप्रतीतेरिति चेत् । मैवम् । दैविके
हविषि मण्डपस्योपरि* समिद्धारणस्या पूर्वार्थत्वेन
विधातव्यत्वात् । अनुवादत्वगमको हि शब्दोऽसंभवादु-
पेक्षणीयः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्ते त्यसौ विधिः ।

वादो वात्र पुराकल्प स्तुत्यर्थो विधिमर्हति ॥ १० ॥

प्राचीन वंश वाक्योक्ते विधावस्यैक वाक्यतः ।

दिग्बिभागोऽर्थवादोऽयमुपवीते निबोधवत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्राचीनवंशं करोति देवमनुष्या
दिशो व्यभजन्त प्राचीं देवा दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं रुद्रा यत् प्राचीनवंशं करोति देवलोकमेव तद्-
व्यजमान उपावर्त्तत इति । अत्र देवादीनां कर्मानधिका-
रान्न तत्र विधिश्चा । मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयु रित्येव
विधिः स्यात् । कुतः । पुराकल्परूपेणार्थवादेन स्तूयमान-
त्वात् । पूर्वपुरुषाचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः । व्यभजन्ते-
त्यनेन भूतार्थवाचिना तदभिधीयते । तस्माद्विधिरिति
पूर्वपक्षः । यस्य मण्डपविशेषस्योपरि वंशाः प्रागग्रा भवन्ति
स प्राचीनवंशः । तद्विध्यैकवाक्यतावगमादर्थवादः ।
सायंकास्तीनाध्यादौ प्रतीची प्राप्ता ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

*परुषि क्षिप्र मित्युक्त्या बर्हिषस्तु समूलताम् ।

वृत्तं देवं मस्तु विजत्र मित्युक्त्या नवनीतकम् ॥ १२ ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पद्धताम् ॥

स्तौति पूर्वोत्तरो पक्षौ योजनीयौ निवीतवत् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पिण्डपितृयज्ञे श्रूयते । यत्पुरुषि
दितं तद्देवानां यदन्तरा तन्मनुष्याणां यत्समूलं तत्-
पितॄणां समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्त्या इति । पुरुषि पर्वणि ।
दितं खण्डितम् । तथा ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षार्थाभ्यङ्गे ।
घृतं देवानां मस्तु पितॄणां निष्पक्कं मनुष्याणां तद्वा एतत्
सर्वदेवत्यं यन्नवनीतं यन्नवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वाएव देवताः
प्रीणातोति । मस्तु दधिभवं मण्डम् । निष्पक्कं शिरसि
प्रक्षेप्तुं मौषड्विलीनं नवनीतं तक्रं वा । दर्शपूर्णमासयोः
पुरोडाशे अपणे श्रूयते । यो विदग्धः स नैऋतो योऽशृतः
स रौद्रो यःशृतः स दैव स्तस्मादविदग्धता अपयितव्यः स
दैवत्वायेति । विदग्धोऽत्यन्तं पक्कः । अशृतोऽपक्कः । तत्र
बर्हिषि समूलं क्क्रेऽस्याभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथो-
चितं पाकस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तावकम् । निवीत-
विचारस्येवायं प्रपञ्चः । एवं यत्पूर्णं तन्मनुष्याणां मित्य-
त्रापि द्रष्टव्यम् । तच्च चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे
पितृभ्याऽग्निष्वात्तेभ्या मन्यमित्यत्र वत्सरहिताया अभि-
वानीशब्दाभिधेयाया धेन्वा दुग्धे पिष्टं प्रक्षिप्य क्रियमाणं
मन्यने श्रूयते । यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामुपर्यधो देवानामधः
पितॄणामधं उपमन्यत्यधो हि पितॄणामिति । तत्र पात्रस्या-
धोभागरूपेणार्धेन परिमिते दुग्धे मन्यनस्य कर्त्तव्यत्वात्-
सोऽर्थो विधीयते । स च पूर्णादिवाक्येन श्रूयते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अनृतं न वदेद्द्वैधः पुं धर्मो ब्रानुवादगीः ।

सकृतौ पुंसि शुबे वा कृतौ यद्वा विधिः कृतौ ॥ १४ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात् तन्निषेध स्तथाविधः ।

स्मार्त्तानुवादः पुं कृत्योः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥ १५ ॥

नाख्याते पुरुषानूक्तेः कृतावेव प्रयोजवत् ।

सत्योक्ति नियमा दन्यः संयोगोऽतः कृतौ विधिः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः । प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुरुषधर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्याख्यातं तावत् कर्त्तृवाचकम् । तेनाख्यातेन कर्त्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याख्यात प्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्यर्थस्य वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः । तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति शाब्दिकैरुद्घोषणादवनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वे बाधकत्वं न स्यात् । तस्मात् पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं प्रतिषेधो विधीयते । अस्त्येव स्मार्त्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्येतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात् पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वपक्षः । आख्यात श्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय कृतयुक्तपुरुष धर्मोऽस्तु । न ह्येतद्वाक्यं स्मृतिमूलम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृति शोपनयन मारभ्यामरणं पुरुषस्यानृतं प्रतिषेधति । तन्मध्यपतितत्वात् । कृतावपि स्मार्त्तो निषेधः प्राप्त एव । तत्र उभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधो न क विधीयते । किन्त्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । आख्यातेन भावना विधीयते । कर्त्ता तु तदविनाभूतोऽर्थात् प्रती-

यते । अतः श्रुत्यभावात् केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारा-
दुपकारकः क्रतावेव निविशते । न च तस्मापि विधीयते ।
किन्तु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य क्रतावपि प्राप्तत्वादनूयत
इति तृतीयः पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं
स्मार्त्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोगस्तस्मादयमन्यः क्रत्वर्थः
संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्व्यतिक्रमे क्रतोरेव
वैगुण्यम् । न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र क्रतुगामि
प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थे नियमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायः ।
न क्रतोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्त्तं प्रायश्चित्तं मिति विशेषः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

जञ्जभ्यमानधर्मोक्तिः पुंसो धर्मः क्रतोरुत ।

*वाक्यादाद्यः प्रक्रियया द्वितीयोऽस्त्वविरुद्धया ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमास प्रकरणे श्रूयते । प्राणो वै दक्षोऽपानः
कतुस्तस्माज्जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति प्राणा-
पानावेवात्मन् धत्त इति । गात्रं विनामेन विदारितमुखः
पुरुषो जञ्जभ्यमानः । तस्य वाक्यान्मन्त्रोक्तिः प्रतीयते ।
वाक्यञ्च प्रकरणादुवलीयः । तस्मात् केवलं पुं धर्म इति
चेत् । मैवम् । क्रतावपि जञ्जभ्यमानपुरुषसम्भवेन
वाक्यप्रकरणयो विरोधाभावे सत्युभाभ्यां क्रतुयुक्ता पुरुष-
संस्कारत्वावगमात् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

विप्रायावगुरेवेति क्रत्वर्थी वा पुमर्थता ।

फ्रुत्तवत्क्रतुसाविध्यात् क्रत्वर्थः पूर्वमन्त्रवत् ॥ १८ ॥

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात् प्रक्रियातोऽपक्ष्यताम् ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । यो ब्राह्मणायावगुरेत्त
शतेन यातयात्तस्माद्ब्राह्मणाय नावगुरेतेति । तत्र यथा
पूर्वाधिकरणे मन्त्रपाठस्य फलरहितस्य फलवति कृतावङ्गत्व
प्रकरणेनावगम्यते । एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य
कृत्वङ्गत्वमिति चेत् । न । वैषम्यात् पूर्वत्र ह्यात्मनि
प्राणापानधारणं मन्त्रोच्चारणफलं न सम्भवति । तस्य
प्रागेव सिद्धत्वात् । इह त्ववगोरणे शतसंवत्सरयातना
मुपन्यस्यावगोरणनिषेधाद्यातना परिहारस्य निषेधफलत्व-
मुचितम् । तस्मान्निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणादुत्-
कर्षो युक्तः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

न संवदेत मलवद्वासमेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात् क्रतौ कापि संवादस्याप्रसक्तिः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । मलवद्वाससा न संवदे-
दिति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात् कृत्वङ्गत्वमिति चेत् ।
नैवम् । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । यस्य ब्रह्मेऽहनि
यत्ननालम्बुका भवति तामपरुद्धं यजेतेति रजस्वलाया
निःसारणेन क्रतौ तत्संवादस्याप्रसक्तिः । तस्मात् केवल
पुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

हिरण्यं वर्णवद्भार्यं कृत्वङ्गं भरणं भवेत् ।

हिरण्यं संस्मृतिर्वात्र वर्णोऽतीत पुमर्थता ॥ २१ ॥

वैदिकत्वात् क्रतुस्तथा तदङ्गं कर्मकारके ।

प्राधान्यात् संस्क्रतिर्वर्णो गुणोऽसु विधिनाघवात् ॥२२॥

अनारभ्य श्रुतत्वेन नियता न क्रतुस्मृतिः ।

अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्पोऽन्यद्वास्तु रात्रिवत् ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते । तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्यं सुवर्णं एव भवति दुर्वर्णोऽस्य भ्रष्टव्यो भवतीति । तत्र यदेतच्छोभनवर्णोपेतहिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रियारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वात् क्रत्वङ्गसाधारणमित्येकः पक्षः । क्रतुत्वेऽपि नारादुपकारकम् । किन्तु क्रतुगतं हिरण्यं धारणेन संस्क्रियते । भार्यमित्यत्र ण्यत् प्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमादिति द्वितीयः पक्षः । वर्णविशिष्ट धारणविधाने गौरवाद् धारणसहितं हिरण्यमनूद्य शोभनवर्णमात्रं विधेय मिति तृतीयः पक्षः । त्रैधापि क्रत्वर्थो विधिः । न पुरुषार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः । यदि क्रतुप्रकरणे श्रुतं तस्यास्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम् । इदं त्वनारभ्याधीतम् । न चात्र हिरण्यं जुह्वादिवत् क्रतावव्यभिचरितं येन क्रतुस्मृतिर्नियम्येत । ननु संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या क्रतु प्रवेशः स्यात् । न हि धारणेन संस्कृतस्य हिरण्यस्य लौकिकः कश्चिदुपयोगोऽस्तीति चेत् । न । क्रतावप्युपयोगाभावात् । क्रतूपयोगोऽपि कल्प्यत इति चेत् । न । क्रतूपयोगित्वेन संस्कार्यत्वम् । तेन च क्रतूपयोग इत्यन्योन्याश्रयत्वाच्च कर्मकारकत्वात् संस्कार्यत्वम् । परसमवेत क्रियाफलशालित्वमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात् । अतः क्रतौ नियन्तुमशक्यत्वात् पुरुषार्थमिदं धारणम् । न चात्र फलाभावः । विश्वजिज्ञासेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात् ।

अथवा यन्निवृत्ते यथा वाक्यशेषेष्वर्थवादेन सुप्ता प्रतिष्ठा
फलत्वेन कल्पिता । तथास्त्रापि सुवर्ण एव भवति । दुर्वर्णो
ऽस्य भ्रातृष्य इत्यर्थवादगतं फलमस्तु । तस्मात् पुरुषार्थो
धारणविधिः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

येनेत्सैत्कर्मणा तत्र जयाहोमेऽखिलार्थता ।

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः ॥ २४ ॥

होम आहवनीये स्यात् कथादिषु न सोऽस्ति हि ।

तेनामारभ्य पाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥ २५ ॥

अनारभ्य श्रूयते । येन कर्मणेत्सैत्तत्र जयाञ्जुहुया-
द्राद्भृतो जुहोत्यभ्यातानाञ्जुहोतीति । ईत्सैद्विद्विमिच्छेत् ।
चित्तं च स्वाहेत्यादयो जयाः । ऋताषाडित्यादयो राष्ट्र-
भृतः । अग्निभूतानामित्यादयोऽभ्यातानाः । तत्र वैदिक-
कर्मणेव लौकिक कथादि कर्मणा पृथ्ग्विरिष्यमाणत्वात्
संकोचे कारणाभावाज्जयादि होमः सर्वशेष इति चेत् ।
मैवम् यदाहवनीये जुहति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इति
वाक्येन होममुद्दिश्याहवनीयविधानात् कथादौ तदभावा-
द्वैदिकेष्वेव जयादि होमः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

अथ प्रतिग्रहेष्टिसु दातुरित्यभिधास्यते ।

दामद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥ २६ ॥

अविशेषाद् द्वयो र्यदा न देयः केसरीत्यतः ।

निषेधा लौकिकास्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ॥ २७ ॥

न जलोदर हेतुत्वं प्रमितं लौकिके क्वचित् ।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत् प्रायश्चित्तयेऽत्र सा ॥ २८ ॥

इदमान्नामते । यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीया सावतो
वारुणांसतुष्कपासाविवपेदिति । अत्र प्रतिग्रहशब्दो
दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र विशेषाश्रवणा लौकिक-
वैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिरित्येकः पक्षः । न
केसरिणो ददातीति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या
क्रियमाणं लौकिकमश्वदानं निषिद्धम् । तदनुष्ठाने प्राय-
श्चित्तरूपेण मिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः । वरुणो वा एतं
गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णातीत्यश्वदाने जलोदरव्याधिरूपो
दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च लौकिकस्याश्व-
दानस्य तद्वेतुत्वम् प्रमितम् । वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं
दोषश्रवणम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति
हि वैदिकमश्वदानम् । वड्वा दक्षिणेत्यादि श्रवणात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

यावतः प्रतिगृह्णीया दक्षां स्तावत्य इष्टयः ।

प्रतिगृहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्योऽस्तु यथाविधि ॥ २९ ॥

असंजातविरोध्यर्थवादाहातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः श्रुता ततो दातुर्षिर्जनर्थेऽपि विधिं नयेत् ३० ॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपद-
श्रवणात् प्रतिगृहीतुरिति चेत् । न । उपक्रमरूपेणार्थ-
वादेन हातुस्तदिष्टिप्रतीतेः । उपक्रमश्चैवं श्रूयते । प्रजापति-
वरुणायाश्चमनयत्स सां देवतामाश्रित्स पर्यदीर्यत
स एतं वारुणं चतुष्कपासं मपश्यत्तं निरवपत्ततो वै वरुण-
पाशादमुच्यतेति । अथवा इत्येवम् । स च दाता प्रजापतिः ।

स्वकीयां वरुणदेवतां जलोद्भूतं रोगं प्रदां प्राप्तवांस्तेन च
रोगेण अस्तः स प्रजापतिर्विदीणो भूत्वा रोगपरिहारा-
येष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यतेत्यत्र दातुरिष्टिरित्यवगम्यते ।
असंजातविरोध्यपक्रमानुसारेण विधायकपदमपि प्रति-
ग्राहयेदित्येव मन्तर्भावितं निजर्थतया व्याख्येयम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

सोमवामिचरुर्लोके वेदे वेन्द्रियसंचयः ।

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥ ३१ ॥

अदोषो वमनायैव लोके पानं श्रुतौ पुनः ।

जरणाय ततो वान्ति दोषशान्त्यै भवेच्चरुः ॥ ३२ ॥

इदमाम्नायते । सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छामाकं सोम-
वामिन इति । तत्र लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः ।
कुतः । वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यते यः सोमं
वमतीति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्त्ये चरुविधानादिति
चेत् । मैवम् । लोके धातुसाम्यार्थिना वमनायैव सोमस्य
पाने सति वमनस्य दोषहेतुत्वाभावात् । वेदे तु हिन्य मे
गात्रा हरिव इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः पीयते ।
तत्र वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं चरुः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विजो वमनेऽप्येष कर्त्तुं रेवोत वर्जनात् ।

विशेषस्याग्निमो मैवं कर्त्तुं रेव निरुक्तितः ॥ ३३ ॥

इदं दृश्यं सोमस्य वमने चरुरिति विशेषस्याभावादृत्विजां
यजमानस्य च वमने सर्वत्रासौ चरुरिति चेत् । मैवम् ।
सो वमति स निर्वपतीति निर्वपत्पूर्वं वमनं चरुनिमित्तम् ।

ने वीता च यजमानः । ऋत्विजो निर्वसृत्वेऽधिकार्यन्तरत्व-
प्रसङ्गात् । तस्माद्यजमानस्यैव वमने चक्षुर्विधिः ।

अष्टादशधिकरणमारचयति ।

यागे हविर्यजेत् कृत्स्नं कोऽप्यंशः शिष्यतेऽपि वा ।

देवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः ॥ ३४ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यत्र कृत्स्नोऽपि पुरोडाशो
ऽग्नये त्यक्तव्यः । तद्धितेन कृत्स्नस्याग्निदेवतासंबन्धाव-
गतेस्त्यागमस्तरेण तदनुपपत्तेरिति चेत् । मैवम् । द्विहं-
विषोऽवद्यतीत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेयं चाङ्गुष्ठपर्व-
मात्रम् । तथाच कल्पसूत्रकारः । आग्नेयस्य पुरोडाशस्य
मध्यादङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरस्त्रीन मवद्यतीति । ततो
हविषः सकाशादङ्गुष्ठ पर्वद्वयमात्रं खण्डयित्वा त्यक्तव्यम् ।
इतरच्छेषणीयम् । देवतासंबन्धस्यांशद्वारेणाप्युपपद्यते ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

शेषात् स्विष्टकृदेकस्मात् सर्वेभ्यो वैकतः कृते ।

शास्त्रार्थं सिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्यतः ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । शेषात् स्विष्टकृते समवद्य-
तीति । तत्राग्नेयादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये वस्य
कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदातव्यम् । तावतैव शास्त्रा-
द्यानुष्ठानं सिद्धेरिति चेत् । मैवम् । उपयुक्तं हविः संस्कृतं-
मिदमवदीयते संस्कारस्य सर्वेष्वपि हविःषु समानः । तस्मात्
सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः स्विष्ट कृदनुष्ठेयः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

यदेकस्माच्चदा मुख्यं नियतिर्नोत विद्यते ।

नाश्रुतेरस्ति सुखातितामपे हेत्वभावतः ॥ ३६ ॥

एकस्मादेव हविःशेषात् स्विष्टकृदिति पूर्वाधिकरणे
पूर्वपक्षः । तस्मिन् पक्षे नियामकस्याश्रुतत्वाद्यस्मात्
कस्माच्चिह्नविःशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रथमातिक्रमे
कारणाभावात् प्रथमहविः शेषेणैव संस्कारसिद्धा वितरव
प्राप्त्यभावादस्ति नियतिः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः, क्रयार्था भक्षणाय वा ।

भक्षा श्रुतेः क्रयार्थातो यथेष्टं ते नियुज्यताम् ॥ ३७ ॥

देवतायै समस्तस्य कृतत्वात् स्वामिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ॥ ३८ ॥

चतुर्धाकृत पुरोडाशस्य भागान् यजमान एवं निर्दि-
शेत् । इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदं मध्वर्यो र्दिदमन्नाध इति ।
सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः । भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो
भृतिदानेन तानृत्विजः परिक्रेतुमयं निर्देशः कृतः ।
क्रयश्च तदङ्गीकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युप पद्यते । तस्मात्
स्वकीया भागास्तैरिच्छयोपयोक्तुं शक्या इति प्राप्ते ब्रूमः ।
अग्नये जुष्टं निर्वपामीति कृतस्य हविषो देवतायै
संकल्पितत्वेन तत्र यजमानस्य स्वामित्वाभावात् युक्तः
परिक्रयः । भक्षणं तु प्रतिपत्त्यर्थत्वाद्युक्तम् । अर्वाश्रितस्य यः
कोऽप्युपयोमः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य भक्षणार्हत्वाद्भक्षणेन
कर्मकराणामुत्साहजनमात्रं भक्षणार्थोऽयं निर्देशो युज्यते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायशास्त्राविस्तरे

दशविंशधिकरणस्य चतुर्थः पादः ।

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

उपांशुयाज द्रव्येण शेषकार्यं भवेन्नवा ।

भवेद्विभ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्वा प्रापितत्वतः ॥ १ ॥

उक्ताज्य द्रव्यशेषस्तु भाव्युपस्तरणादिकृत् ।

अतो न प्रतिपत्त्यहं शेषकार्यं ततः कथम् ॥ २ ॥

धौवादाज्यादुपांशुयाजार्घं भवदाने कृते तच्छेषेण धौवेण द्रव्येण स्विष्टकृदादिकं शेषकार्यं कर्त्तव्यम् । कृतः । तद्यत्सर्वेभ्योऽहविभ्यः समवद्यतीति वाक्येन प्रापितत्वादिति चेत् । मैवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्तु मर्हति । धौवं त्वाज्यं न कृतार्थम् । तेन कर्त्तव्यानां भविष्यता सुपस्तरणादीनां सद्भावात् । तस्मान्न तेन शेषकार्यं भवति ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

आक्रामन् सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया न वा ।

जुहावदानात् प्रकृता विव शेषक्रियोचिता ॥ ३ ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकं प्रस्थान कर्मणि ।

न स्विष्टकृदिदं कार्यमग्नौधः स्रुक् प्रदानतः ॥ ४ ॥

साकं प्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति विहिते कर्मणि श्रूयते । सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नाहेति । तत्र चतसृभिर्दधिपयः कुम्भीभिः सहाहवनीय देशेऽभिक्रमणमात्रं श्रुतम् । नतु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा सत्यस्य कर्मणः सामाख्यविकृतित्वाज्जुहा कुम्भीभ्योऽवदाध होतव्यम् । इतशेषेण च स्विष्टकृदादिकं सामाख्य शेषेणेव कर्त्तव्यमिति प्राप्ते नूनम् । नात्र कुम्भीषु इतशेषः सिध्यति ।

साक्षाद्यवज्जुहा तद्वदानाभावात् । अग्नीधे स्रुचौ प्रनाय
सह कुम्भीभिरभिक्रामन्नित्युक्त्या जुहुप भूतोः प्रसत्त्वादभि-
क्रमणस्य । होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव दधिपयसोहोमे
सति कुम्भीमात्रं भवशिष्यते । न तु हविः शेषः । तत्र कुतः
शेषं कार्यम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यस्ति न वास्ति तत् ।

शेषणान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ५ ॥

सौत्रामणीनामके यागे श्रूयते । पयोग्रहाः सुराग्रहाश्च
शृङ्गान्त इति । तत्र प्रकृतिगतसोमग्रहेष्विव शेषकार्यं
स्विष्टकृदादिकमस्ति । न चान्न पूर्ववच्छेषाभावः । सच्चि-
नष्टि न सर्वं जुहोतीत्यवशेषयितव्यत्वं श्रवणादिति चेत् ।
नैवम् । अवशिष्टस्यान्यत्रोपयोग श्रवणात् । ब्राह्मणं परि-
क्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारमिति श्रूयते । यदि ब्राह्मणं
न विन्देत वस्त्रौकवपाया मवनयेदिति च । शतादृशायां
समवनयेदिति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शतादृशा । तस्मा-
न्नास्ति स्विष्टकृदादिकम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

रथन्तरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न भिद्यते ।

पुरोडाशस्तत्र शेषकार्यं किं भिद्यते न वा ॥ ६ ॥

भिद्यते कर्मणां भेदाच्चोदकैः पृथगुक्तितः ।

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं सकृदिष्कृताम् ॥ ७ ॥

य इन्द्रियं कामो वीर्यकामः स्वात्तमेतया सर्वपृष्ठया
याजयेदिति विहिताया मिष्टी षडिन्द्रा एवं श्रूयन्ते ।

इन्द्राय राधन्तरायेन्द्राय बाहन्तायेन्द्राय वैरुपायेन्द्राय
वैराज्यायेन्द्राय शाक्तरायेन्द्राय रैवतायेति । तत्र स्वरूप-
यैकोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु विहितानां षष्ठां राधन्तरादि-
साम्नां संबन्धेन विशेष्यमाणः षोढां भिद्यते । तासां सर्वासामिन्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते । द्वादशकपालः
पुरोडाशो भवति वैश्वदेवत्वायेति । तस्मिंश्च पुरोडाशे
प्राक्तदेवताभ्यः पृथक् पृथक् प्रदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽ-
वदानं श्रूयते । समन्तं पर्यवस्यतीति । तत्र देवताभेदेन
प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चौदकैः पृथगतिदेशात्
स्विष्टकृदिडादिशेषकार्यं षट्कृत्वः पृथक्कृतव्यमिति चेत्
मैवम् । शेषस्यैकत्वेन तत्प्रातिपत्तेः पृथक्त्वासम्भवात् ।
तस्मात् सकृदेव कार्यम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृदुभक्ष उतासकृत् ।

पूर्वन्यायात् सकृत् प्राप्तौ द्विर्भक्षो वचनाद् भवेत् ॥८॥

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायव ग्रह इष्यते तत्र संस्कार-
्यस्य सोमस्यैकत्वात् सकृदेव शेषकार्यमिति चेत् । मैवम् ।
द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्ह्येतस्य वषट्करोतीति
वचनाद्द्विर्भक्षणम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सोमेष्वभक्षो भक्षो वा न भक्षो ग्रहहोमतः ।

अत्योक्तेरस्ति शेषोऽस्य भक्षोऽपूर्वं भक्षो वलात् ॥ ९ ॥

सोमयागेषु शेषभक्षो नास्ति । यद्यप्यहोमं होतीति
कृतं ग्रहेणाहुतिं श्रवणात् कुम्भीष्विव शेषाभावादिति

चेत् । मैवम् । अल्पं जुहोतीति विशेषवचनाच्छेषः सिध्यति ।
तदुभक्षणं त्वपूर्वार्थं प्रतिपादक वचनेभ्योऽवमस्यते । आश्विनं
भक्षयन्ति । द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति । सदसि भक्षयन्ती-
त्यादीनि वचनास्तत्पूर्वार्थं प्रतिपादयन्ति । ततो भक्षविधाना-
दस्ति सोमेषु भक्षः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

किं प्रैतु होतु चमस इत्यभक्षोऽयं भक्षणम् ।

अभक्षोऽनुज्ञितो होतु चमसेत्याख्ययास्तु तत् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । प्रैतु होतुचमसः प्रब्रह्मणः
प्रोद्गातॄणां प्र यजमानस्य प्र यन्तु सदस्याना मिति । तत्र
वचनाभावादभक्ष इति चेत् । मैवम् । समाख्यागते चमस-
शब्दे भक्षणस्य प्रतीयमानत्वात् । चम्यते भक्ष्यते सोमोऽ-
स्मिन् पात्र विशेष इति हि तदुच्युत्पत्तिः । तस्मादस्ति
तदुभक्षणम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्रोद्गातॄणामिति ह्येक उक्ताता भक्षयेदुत ।

सर्वेऽपि किंवा सुब्रह्मण्ये नानाः सामगायिनः ॥ ११ ॥

सहितास्तेन ते वाद्य उद्गातृ श्रुतितोऽखिलाः ।

बहुत्वान्नानयोगिक तृतीयो रुद्धि बाधिते ॥ १२ ॥

योगे समाख्यया दण्डिभ्यायादम्योऽत्र भाष्यगः ।

सदसि स्थित्यभावेन तृतीयो वार्त्तिकोदितः ॥ १३ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये प्रोद्गातॄणां मित्यत्रैकस्यैव भक्षः ।

सहोपगच्छाभिधेयायाः सामभक्ते उक्तातयुं दगातृ प्रतिपदि-

कस्य रुद्धत्वादित्येकः पूर्वपक्षः । उद्गातॄणामित्यस्य

बहुत्वस्यैक स्थावसम्भवादुद्गातो पलक्षिताः प्रोङ्गश्चिजः
 सर्वेऽपि भक्षयेयुरिति द्वितीयः । उद्गीथ प्रस्ताव प्रति-
 हारान् सामभागा मुद्गात् प्रस्तोतृ प्रतिहृत्तारः प्रयोगकाले
 गायन्ति । उद्गुत्कर्षेण गायन्तीति योगिनोद्गातारस्त्वयो
 भक्षयेयुरिति तृतीयः पक्षः । रुदिर्योगमपहरतीति न्याया-
 देक एवोद्गाता । तेन बहुवचनोपपत्तये प्रत्यासन्ना उप-
 लक्ष्यन्ते । प्रत्यासत्तिश्च प्रस्तोतृप्रतिहृत्तारिव सुब्रह्मण्य-
 स्यास्ति । सामवेदाध्यायित्वेन सुब्रह्मण्याह्वानरूपे तदीये
 कर्मण्यप्यौहात समाख्यायाः सत्त्वात् । तस्मात् सुब्रह्मण्येन
 सहिताश्चत्वारः सामगा भक्षयेयुरित्ययमन्त्यः पक्षो भाष्य-
 कारस्याभिमतः । वात्तिककारस्तु सदसो भक्षणस्थानत्वात्
 सुब्रह्मण्यस्य सदस्य प्रवेशात्तेन विरहिता अवशिष्टाः
 सामगा भक्षयन्तीत्यमुमेव तृतीयं पक्षमङ्गीचकार ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

किं स्याच्चमसिना मेव हारियोजन भक्षणम् ।

सर्वेषां वाग्रिम स्तेषां पूर्ववाक्येन सन्निधेः ॥ १४ ॥

लिप्सन्ते सर्व एवेति हारियोजन वाक्यतः ।

ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षयममित्व मकारणम् ॥ १५ ॥

हरिरसि हारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो
 ग्रहो हारियोजनः । होतृब्रह्मादयश्चमसिनः । यस्तु चतुर्णां
 होतृणां मध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुत्नामकोऽस्ति नासौ चमसो ।
 तत्र चमसिनामेव हारियोजनभक्षणम् । कुतः । यथा
 चमस मन्त्राश्चमसाश्चमसिनो भक्षयन्त्यथैतस्य हारियोजनस्य
 सर्वएव लिप्सन्त इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां सन्निहितत्वे-

२०० जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ५ अधि० ११

नोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभि धातव्यत्वात् । अतो
नास्ति यावस्तुत स्तत्र भक्ष इति प्राप्ते ब्रूमः । अथ शब्दे-
नैव कारेण च चमसिमात्र शङ्कामपीह वाक्येन विहितस्य
सर्वभक्षणस्य सन्निहितमात्र सङ्कोचायोगादस्ति यावस्तुतो-
ऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

आद्यभक्षे वषट्कर्त्तुं विधिः प्राथम्य एव किम् ।

किंवा तद्युक्तभक्षे स्याद्वषट्कार निमित्तके ॥ १६ ॥

अप्राप्ते रश्मिर्मात्रं सैवं समासस्थित्यसम्भवात् ।

विशिष्टस्य विधिस्तस्माद्वषट्कारोऽपि कारणम् ॥ १७ ॥

वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्येवं श्रूयते । वषट्कर्त्ता
होता । तस्य भक्षणं समाख्यया प्राप्तम् । प्राथम्य-
त्व प्राप्तमिति तदेवात्र विधीयत इति चेत् । सैवम् ।
प्रथमभक्ष इत्यस्य समस्त पदत्वेन यो भक्षः स प्रथम इत्येवं
विच्छिद्यान्वेतु मयोग्यत्वात् प्राथम्यविशिष्टं भक्षणमत-
विधीयते । तस्मिन् भक्षणे वषट्कारः कारणम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

आख्यावचो वषट्कारा एव किंभक्षहेतवः ।

किंवाभिषवहोमौ च तत्राद्योऽस्तूक्तयादिभ्यः ॥ १८ ॥

हविर्धानेऽभिषुत्याथ हुत्वा सदसि भक्षयेत् ।

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतू यथेतरे ॥ १९ ॥

प्रैतु होतुश्चमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः । हारिणो-
जने वाक्यम् । वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार-
इत्येवमुक्तत्वात् तत्र एव भक्षहेतव इति चेत् । सैवम् ।

हविर्धाने ग्रावभि रभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यक्षः परेत्य
सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति श्रूयते । उत्तरवेद्याः प्रतीचीने
मण्डपेऽभिषवः । उत्तरवेद्यां होमः । सदसि भक्षणम् ।
तत्राभिषव होमयोर्वचनात्तर प्राप्तयो रविधेयतया तौ
निमित्तत्वे नामूय भक्षणं विधीयते । तस्मात् समाख्या-
दिवदेतयो रपि हेतुत्वमस्ति ।

हादशाधिकरणमारचयति ।

हेतुसंधे विकल्पः किं बाधो बाध समुच्चयः ।

साम्यादिकल्पो बाध्यन्तां सावकाशाः समाख्यया ॥ २० ॥

नैव वाचनिकं बाध्यं भक्षणेऽत विभागशः ।

सिद्धे विकल्पो नोयुक्तः स्वीकार्योऽतः समुच्चयः ॥ २१ ॥

प्रेतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मण इत्यत्र चमसिषु समाख्या
भक्षणे हेतुः । वषट्कत्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कारो
होतुर्भक्षहेतुः । हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा
सदसि भक्षयन्तीत्यत्राभिषव सहितो होमोऽध्वर्योर्भक्षहेतुः ।
तत्र चमसवषट्कारयोः सङ्गो होतरि प्राप्तः । चमसाभिषव-
होमसङ्गोऽध्वर्योः प्राप्तः । तत्र हेतुद्वयस्य समानवलत्वादि-
कल्पे सत्यन्यतर निमित्त कृतमेव भक्षणमित्याद्यः पक्षः ।
वषट्कारादिहेतोश्च मसेतरग्रहेषु सावकाश त्वान्निरवकाशया
चमससमाख्यया तदुवाधे सति चमसेषु पाक्षिक मपि वषट्-
कारादि हेतुकं भक्षणं नास्तीति द्वितीयः पक्षः । वषट्कत्तु-
रित्यादि वाक्यस्य प्रवलत्वात् समाख्यया बाधो न युक्तः ।
निरवकाशतया सापि प्रवलेति चेत् । तर्हि प्रमाणद्वयेन
पृथग्भक्षणे विहिते समुच्चयोऽभ्युपेयः । न च ग्रीहियववद्धि-

कल्पः । तत्र पुरोडाशनिष्पादनस्य दृष्टप्रयोजनस्यैकत्वात् ।
इह तु नियमा दृष्टार्थं भक्षणम् तच्चादृष्टं वधावचनं द्विवि-
धम् तस्मात् समुच्चयः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

एकपात्रे किमध्वर्युरित्यात् पूर्वमुत्तेतरः ।

तदस्ते पात्रसंस्थानात्तस्य प्रथम भक्षणम् ॥ २२ ॥

पाहि होतेव नः पूर्वं इति मन्त्रेण पूर्वता ।

वषट्कर्त्तुं स्तुदुक्तेषु न्यायबाध्यं वचो न हि ॥ २३ ॥

एकस्मिन् पात्रे बहूनां कचिद्विहितं भक्षणम् । तत्रा-
ध्वर्युः प्रथमं भक्षयेत् । पात्र सन्निधाना दिति चेत् ।
मैवम् । लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथम भक्षावगमात् । होतेव
नः प्रथमः पाहीत्यृत्विकोऽध्वर्युः संबोध्यैवं प्रार्थयन्ते । यथा
होतास्मत्तः पूर्वं भक्षयित्वा शेष प्रदानेनास्मान् पालितवान् ।
तथा त्वमपि पाहीति तदेत होतुः प्रथम भक्षे लिङ्गम् ।
वाक्यं चैव साम्नातम् वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति । तत्र
विशिष्टविधानात् प्राथम्यमपि सिध्यति । न चैतद्वचनं
पात्र सन्निधिरूपेण न्यायमात्रेण बाधितुं शक्यम् । तस्मा-
द्दोता प्रथमं भक्षयेत् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

नानुज्ञापूर्वको भक्षस्तत्पूर्वो वात्र लाघवात् ।

आयो नानुपहृतेन पेय इत्युक्तितोऽन्तिमः ॥ २४ ॥

अनुज्ञामन्त्रयोर्द्वयोरनुष्ठितौ गौरवाद्भक्षमात्र मिति
चेत् । मैवम् । तस्मात् सोमो नानुपहृतेन पेय इति वचने-
नानुज्ञाया आवश्यकत्वात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

किमनुष्ठा लौकिकोक्त्या वेदोक्त्या वा यथा तथा ।

अविशेषा दुपह्वानं मन्त्रलिङ्गास्तु वैदिकी ॥ २५ ॥

उपह्वत उपह्वयेत्ययं मन्त्रो लिङ्गेन मन्त्रमनुष्ठायां
विनियुङ्क्ते । तस्माद्वैदिकोक्त्या तदनुष्ठानम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

उपह्वय स्वोपह्वत इत्यशेषो द्वयोर्भवेत् ।

अनुष्ठानानुष्ठापनयोरथवासौ विभज्यते ॥ २६ ॥

विभागकरणाभावादशेषश्चेन्न लिङ्गतः ।

उपह्वयेत्यनुष्ठाना वनुष्ठाने तस्मैतरः ॥ २७ ॥

उपह्वत उपह्वयेत्यस्मिन् मन्त्रे मध्यमपुरुषैक-
वचनान्तो भागः पश्चात् पठितोऽपि प्रथमभाविन्यनुष्ठापने
समर्थः । प्रथमैक वचनान्तस्तु प्रथमपठितोऽप्युत्तर समान-
त्वात् पश्चाद्भाविन्या मनुष्ठायां समर्थः । तस्माद्विङ्गेन
विभज्य विनियुज्यते ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

उपह्वान मशेषाणां मुक्त स्यादेक पात्रिणाम् ।

अदृष्टहेतोराद्यः स्याददृष्टाधिक्यादितोऽन्तिमः ॥ २८ ॥

अनुष्ठापनस्यादृष्टं प्रयोजनम् । तच्च विभिन्न पात्रेष्वपि
समानमिति चेत् । मैवम् । दृष्ट प्रयोजनस्य सङ्गात् ।
साधारणे वस्तुनि कश्चिद्भागोऽधिक्येऽपराधो भवति । अतो
नूनाधिकत्वं परिहारनिमित्तमनुष्ठापनमेक पात्रिणामेव ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

क्षेत्र्याण्यपनीतो किं न वपद्रकार मन्त्रयोः ।

अपनीति कृतापायो नापनीति विभेदतः ॥ २८ ॥

यजमानेन यष्टव्यं न विनेष्टि वषट् कृतिम् ।

वषट्कारो याज्ययातः सहापैत्यदनं तथा ॥ ३० ॥

व्यातिष्ठोम ऋतु याजनामकेषु यागेष्वान्नायते । यजमानस्य याज्या सोऽभिप्रेष्यति होतरेतद्यजेति स्वयं वा निषद्य यजतीति । होत्रे काण्डे समान्नाता याज्याः समाख्यया होतुः प्राप्ताः । तत्र काचियाज्या हातुरपनीय यजमानस्य विधीयते । ततो यजमानः स्वेच्छया होतारं वा प्रेष्यति स्वयंवा याज्यां पठति । तत्र स्वपाठपक्षे याज्यैव होतुरपनीयते । न तु वषट्कारभक्षावपनीयेत तयोर्याज्यायामनन्तर्भावात् । अतो होता वषट्करोति भक्षयति चेति प्राप्ते ब्रूमः । स्वयंवा निषद्य यजतीति पक्षे स्वीकाराद्यजमानेन यागः कर्त्तव्यः । स च यागो वषट्कारमन्तरेण न सम्भवति । याज्याया अधि वषट्करोतीति तद्विधानात् । यजमानो याज्यां पठतु । होता वषट्करोतीति चेत् । मैवम् । अनवान यजतीति याज्या वषट्कारयोर्मध्ये श्वासनिषेधेनैककर्तृतावगमात् । अतो याज्यया सह वषट्कारो होतुरपैति । तदपाये वषट्कारनिमित्तो भक्षश्च होतुरपेत्य यजमाने निविशते ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

न्ययोधपिष्टं सोमस्य स्थाने क्षत्रियवैश्ययोः ।

भक्षमात्रे विकुर्यात्तत् सोमयागेऽपि वा तथा ॥ ३१ ॥

विभक्षयिषया वाक्यमुपक्रम्योपसंज्ञितम् ।

भक्षं यच्छेदिति ततो विकारो भक्षमात्रगः ॥ ३२ ॥

फलाख्यचमसेनासौ यजेतेति श्रुतत्वतः ।

इत्यायां च विकारोऽस्ति यागार्था भक्षसंस्कृतिः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स
यदि सोमं विभक्षयिषेन्नप्रोदस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य
दधन्यं नृमृज्य तमस्यै भक्षं प्रयच्छेन्न सोममिति । स्तिभिर्न्या
मुकुलानि । तत्रोपक्रमोपसंहारयोर्भक्षविषयत्वाद् भक्षमात्रे
सोमः पिष्टेन विक्रियत इति चेत् । मैषम् । यदान्यांश्च
मसाञ्जु हृत्यधैतस्य दर्भतरुणकेनोपहृत्य जुहोतीति श्रुतम् ।
तत्र फलचमसरूपेण यथोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तंरुणक-
गुणो विधीयते । किं च । इष्टद्रव्यसंस्कारो हि भक्षः ।
स च यागमन्तरेणानुपपन्नः । तस्माद् यागेऽपि
विकारः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

राजसूये कश्चित् कर्त्तुं चमसो दशभिर्जमैः ।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥ २४ ॥

आद्यो भानात् संख्ययैकजातेर्विप्राः शतं दश ।

चमसानद्युरित्युक्त्या राजपात्रं च विप्रगम् ॥ २५ ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे श्रूयते । दशं दशैकैकं
चमसमनुप्रसर्पन्तीति । तत्र यजमानस्य राजन्यस्य यक्ष-
मसः सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भक्ष्यौघः । कुतः । दशेति
संख्यया जात्येकत्वप्रतिभानात् । तथा हि दशपेयस्य
ज्योतिष्टोमविकृतित्वात् प्राकृतं धर्मजातं चोदकेन प्राप्तम् ।
प्रकृती च यजमानचमसस्य भिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्ती-
त्यत्रापि तद्यैव प्राप्तम् । यद्यत्र दशेति विशेषो विधीयते ।

२०६ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ६ अधि० १ ..

तर्हि प्राक्तनं भक्षकसंख्यामात्रं निवर्त्तताम् । न त्वेक-
जातित्वम् । तस्माद्राजन्यो यजमानोऽन्यै राजन्यैर्न वभिः
सह भक्षयेदिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु
चमसेषु भक्षणायानुप्रसर्पतां पुरुषाणां दश दशेति वीप्सया
प्रति चमसं दशसंख्यां विधायार्थसिद्धां शतसंख्यामनूद्य
संख्येयानां सर्वेषां ब्राह्मण्यं विधीयते । शतं ब्राह्मणाः पिब-
न्तीति । तथा सति यजमानस्यापि राजन्यस्य यत्र भक्षो
नास्ति तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्माद् ब्राह्मणा
एव भक्षकाः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

—०—

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्रकृतौ विक्तौ वा स्याद् यस्य पर्यंत्यसौ विधिः ।

प्रकृतावेव वा तुल्याद् वचनादुभयोरसौ ॥ १ ॥

जुह्माश्रित्य पर्यंत्ये विधिः प्रकृतिमात्रगः ।

चोदकेनोभयप्राप्ते विक्तौ विधिनात्र किम् ॥ २ ॥

अनारभ्यं श्रूयते । यस्य पर्यंत्यमी जुह्मर्भवति न स पापं
श्लोकं शृणोतीति । तत्राव्यभिचारितक्रतुसम्बन्धवतीं जुह्म-
माश्रित्य तद्धेतुः पर्यंत्यो वाक्येन विधीयते । या जुह्मः सा
पर्यंत्यमीति । वाक्यं च प्रकृतिविक्त्योस्तुल्यं प्रवर्त्तते ।
उभयत्र पर्यंत्याया जुह्माः सत्त्वात् । तस्मात् प्रकृतिविक्त्यो-
रुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । किमयं विधि-
र्विक्तौ चोदकात् पूर्वं निविशते पश्चाद्वा । नाद्यः । आश्रयः

भूताया जुहायोदकमन्तरेणासम्भवात् । द्वितीये तु पथ्यत्व-
मपि जुहा सहैव चोदकेनातिदिश्यते । तत्र पुनर्विधिवैय-
र्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रगः । एवं यस्य स्वादिरः स्रवो
भवतीत्युदाहरणीयम् । द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ।

पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदश्ये नैतद् विकल्प्यते ॥ ३ ॥

विकृतौ सप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियाबलात् ।

पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तितः ॥ ४ ॥

अनारभ्य श्रूयते । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति ।

प्र वो वाजा अभि यव इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः
सामिधेन्यः । तासां सप्तदश्यं पूर्वव्यायेन प्रकृतिगतम् ।
यदि प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात् ।
तर्हि पाञ्चदश्यसप्तदश्ये विकल्पेयातामिति प्राप्ते श्रूमः ।
विकृतावेव सप्तदश्यं निविशते । प्रकृतौ पाञ्चदश्येना-
वरुद्धानां सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च
पाञ्चदश्यसप्तदश्यवाक्ययोः समानबलत्वादवरोधाभाव इति
शङ्कनीयम् । पाञ्चदश्ये प्रकरणानुग्रहस्याधिकत्वात् ।
तस्मान्मित्रविन्दाध्वरकल्पादिविकृतौ सप्तदश्यमवतिष्ठते ।
न चात्र पूर्वव्यायोऽस्ति । सप्तदश्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन
पुनर्विधाने दोषाभावात् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत ।

पूर्ववच्च न संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तिः ॥ ५ ॥

गोदोहनेन प्रणवेत् कामौत्वे तदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्तदप्यसु न्यायस्यात्र समत्वतः ॥ ६ ॥

सप्तदशानुग्रयाद्वैश्वस्येति विहितं वैश्वनिमित्तं साप्त-
दश्यं पूर्वव्याप्तेन प्रकृतिगतमिति चेत् । मैवम् । नैमि-
त्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यपाञ्चदश्यस्य वैश्व-
व्यतिरिक्तविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्य-
रूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलम् । नैमित्तिकं तु विशेष-
रूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद् वैश्वनिमित्तकं
साप्तदश्यं प्रकृताववतिष्ठते ।

अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार । चमसेनापः प्रणयेद्गो-
दोहनेन पशुकामस्येति । तत्र प्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गो-
दोहनं विकृताविति पूर्वपक्षः । कामनाविमित्तकेन
गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोच-
नीयत्वात् प्रकृतावेव गोदोहनमिति राजान्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ।

अग्नीनामिष्टिशेषत्वात् तद्वारास्य तदङ्गता ॥ ७ ॥

अनारभ्यविधानात् तु नाङ्गं कस्यचिदाहितिः ।

अग्न्यर्थत्वात् तत्समेष्टिरग्नयस्त्वग्निहोत्रगाः ॥ ८ ॥

इदमाज्ञायते । अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेद-
ग्नये पावकायाग्नये शुचय इति । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नी-
नादधीतेति च । तत्राधानं पवमानादीष्टीनामङ्गम् । कुतः ।
दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्ताना-
माहुवनीयाद्यग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वे सत्यग्निदारा तत्संस्कार-
रूपस्याधानस्यपि तदङ्गताया अग्निवार्थत्वादिति चेत् ।

मैवम् । न ह्येतदाधानं कस्यचित् क्रतोः प्रकरणे पठितम् ।
किन्त्वभारभ्याधीतम् । अतो न कस्याप्येतदङ्गम् । किन्त्वा-
धानवदिष्टीनामप्यग्निसंस्कारार्थत्वात् परस्परं नास्त्यङ्गाङ्गि-
भावशङ्का । ननु पवमानेऽङ्गत्वाभावेऽग्निसंस्कारवैयर्थ्या-
दग्निद्वाराङ्गत्वं युक्तमिति चेत् । न । संस्कृतानामग्नीनामग्नि-
होत्राद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाक्यैर्विनियोगावममात् तस्मान्ना-
धानमङ्गम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आधानं किं प्रकृत्यर्थं वङ्गिमात्रेण वा युतम् ।

संस्कृताग्निप्रनाद्यैतत् पर्णवत् प्रकृतौ स्थितम् ॥ ८ ॥

लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात् क्रतौ युतिः ।

पर्णस्याहवनीयादौ शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता ॥ १० ॥

अनारभ्याधीतं पर्णमयीत्वं यथा जुह्वप्रनाद्या प्रकृतौ
निविष्टम् । तथैवाग्निप्रनाद्या तत्संस्काररूपमाधानं
प्रकृतौ निविशत इति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । द्विविधो
हि जुह्वा आकारः । लौकिकः शास्त्रीयश्च । अरतिमात्र-
दैर्घ्यहंसमुखत्वग्विलत्वादिरूपो दृश्यमानो लौकिकः ।
अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः । तयोर्पूर्वीयत्वं क्रतुप्रवेश-
मन्तरेण नास्ति । तत्र यदि लौकिकाकारमात्रे पर्यव-
स्यति । तदा पर्णमयीत्वं विफलं भवेत् । काष्ठान्तरेणापि
तदाकारस्य सुसंपादत्वात् । अतोऽपूर्वीयत्वाय पर्णतः
क्रतौ प्रविष्टा । आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीयाकारः ।
स च विधिवलादाधानेनैव जन्यते । नान्यथा । तस्मादा-
धानस्य क्रतुप्रवेशं विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंपाद-

नासमर्थत्वादग्निहोत्रेण तत् संयुज्यते । तथा सति पर्ण-
वैषम्यात् प्रकृतावप्रविश्याग्नीनुत्पाद्य क्रतुवत् स्वातन्त्र्येण-
वतिष्ठते । ततो लौकिकोपायसंपादितसुवर्णब्रौह्मादिवदा-
धानसंपादितानां स्वतन्त्राणामेवाहवनीयाद्यग्नीनां पश्चा-
द्वाक्यैः क्रतुषु विनियोगोऽस्तु ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

संस्कृते पवमानेष्ट्या वक्त्रौ सेष्टिनं वेष्टयः ।

वक्त्रौ तत्संस्कृते कार्याचोदकस्यानुरोधतः ॥ ११ ॥

चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः ।

अनङ्गत्वेष्ट्यसिद्धिभ्यामिष्टयस्तदसंस्कृते ॥ १२ ॥

पवमानादीष्टिभिराहवनीयाद्यग्नयः संस्क्रियन्ते । संस्कृते-
ष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिक्रतवः प्रवर्तन्ते । तथा सति
विमताः पवमानेष्टयस्ताभिरिष्टिभिः संस्कृते वक्त्रौ
कर्त्तव्याः । इष्टित्वात् । इतरेष्टिवत् । चोदकोऽप्येवं सत्यनु-
गृहीतो भवति । एताभिरिष्टिभिः संस्कृते वक्त्रौ प्रकृत्यनु-
ष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि पवमानेष्टिर्विकृति-
स्तथापि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमानेष्टिमतिदेष्टुं
प्रभवति । प्रकृतौ प्रयाजादिवत् पवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात् ।
किञ्च । एतस्याः पवमानेष्टेः संस्कृताग्निसिद्धयर्थं पवमानेष्ट्यन्त-
राङ्गोकारे तत्रापि तथेत्यनवस्थायामिष्टिरेव न सिध्येत् ।
तस्यास्ताभिरिष्टिभिरसंस्कृते वक्त्रौ पवमानेष्टयः कर्त्तव्याः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमीवसवनीयानुष्वन्त्यपशुष्वमी ।

उपाकरणमुष्णास्तु धर्माः साधारणा न वा ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात् साधारणा अग्नी ।

पशुधर्मा ग्रहात् सोमयागे ते स्युर्निरर्थकाः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात् प्रसिध्यति ।

द्वयोरितरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते ॥ १५ ॥

अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबन्ध्यश्चेति ते त्रयः पशवो ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे समाम्नाताः । पशुधर्मोपाकरण-
पर्यग्निकरणादयस्तन्नाम्नाताः । प्रजापतेर्जायमाना इमं
पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपसर्गनमुपाकरणम् । दर्भज्वा-
लया त्रिःप्रदक्षिणीकरणं पर्यग्निकरणम् । त एते धर्मा-
स्तिष्वपि पशुषु साधारण्येन विधीयन्ते । त्रयाणामपि
ज्योतिष्टोमप्रकरणपाठसाम्यात् । ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे
पठितानेतान् धर्मान् स एव ग्रहीष्यति । न तु पशव इति
चेत् । न । तस्य सोमयागत्वात् । सोमो ह्यभिषवादीन्
धर्मानाकाङ्क्षति । न तु यूपनियोजनविश्रसनादीन् ।
तस्मादङ्गिन्यनर्थकाः सन्तोऽङ्गेषु निविशमाना अविशेषत-
स्तिष्वपि पशुष्ववतिष्ठन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । अस्यैव विशेषः
सन्निधिलक्षणः । सौत्यनामकादङ्गः प्राचीन औपवसथ्य-
नामकेऽङ्गे धिष्ण्यनिर्माणादूर्ध्वमेते धर्मा आम्नाताः । अग्नी-
षोमीयस्यापि तदेव स्थानम् । सवनीयस्तु सौत्येऽहनि
श्रूयते । आश्विनं ग्रहं गृह्णीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयान्नेयं
सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । अनुबन्ध्यस्त्ववभृथान्त आम्नातः ।
ततः सन्निधिना ते धर्मा अग्नीषोमीये संबध्यन्ते । सव-
नीयानुबन्धयोस्तु चोदकादितिदिश्यन्ते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

शाखाच्छेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः ।

प्रातश्च सन्ति वा सायंस्थानास्ते पूर्ववत् स्थिताः ॥१६॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववद्वेह विद्यते ।

बलिनीऽतः प्रकरणात् प्रातर्दोहेऽपि सन्ति ते ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पलाशशाखाच्छेदनम् । तथा

शाखया वत्सापाकरणमित्यादयो दोहधर्माः समान्नाताः ।

दोहो च द्वौ विद्येते । अमावास्यायां रात्रावेको दोहः ।

प्रतिपदि प्रातरपरो दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन प्राथमिके

सायंदोहे प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्त इति चेत् । मैवम् ।

वैषम्यात् । पूर्वं हि सोमे विशसनादिधर्माणामनन्वयात्

प्रकरणमानर्थक्यप्रतिहतम् । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रति-

हतिः । ततः प्रकरणेन स्थानं बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते

धर्मा अभ्युपेयाः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

अहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते ।

त्रिषु वा निश्चितस्थानादाद्यः पूर्ववदुत्तरः ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने सत्यैन्द्रवायवादयो ग्रहाः

माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयादयः । तृतीयसवन आदि

त्यादयः । तत्र सादनसंमार्गादयो धर्माः प्रातःसवनीय

अहसन्निधावान्नायन्ते । उपोमेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनु

ग्रोमे ध्रुव इति । दशापवित्त्रेण अहं संमार्ष्टीति च

ध्रुवव्यतिरिक्तानां ग्रहाणामधस्तान्मृत्तिकोपवेशनं कृत्वा

तत्र सादनम् । ध्रुवस्तु न तथा । पूर्वाधिकरणे शाखाह

यादयः प्रधानयोर्दक्षिणयसोर्धर्माः समान्नाताः । तत्र दक्षि

पूर्वेद्युः सायंदोहमन्तरेण न सिध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थं
केवलं सायं दुह्यते । न तु सायंदोहस्यासाधारणत्वेन
धर्मः सहैकस्मिन् देशे पाठोऽस्तीति स्थानं न निश्चितम् ।
इह तु तद्विहितमिति प्रातःसवन एव ते धर्मा इति चेत् ।
मैवम् । सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्वम् । प्रकरणेन
ज्योतिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते । तस्मिन् निश्चितमपि स्थानं
वाक्यप्रकरणाभ्यां बाधित्वा त्रिषु सवनेषु सादना-
दयोऽवतिष्ठन्ते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

एकत्रैवोत सर्वत्र रशनावेष्टनादयः ।

अग्नीषोमीय एवैते क्रमास्त्रिङ्गादितोऽन्तिमः । १८ ॥

अग्नीषोमीयपशुसन्निधौ रशनया यूपस्य वेष्टनम् ।
रशनायास्त्रिवृत्त्वं दर्भमयत्वं चेत्यादयो धर्मा अज्ञाताः ।
परिव्ययत्यूर्वे रशनेति । त्रिवृद्भवतीति । दर्भमयी भवतीति
च । तत्र ये रशनया वेष्टनादयस्ते सर्वे सन्निधेरवान्तर-
प्रकरणाच्चाग्नीषोमीय एव स्युदिति चेत् । मैवम् ।
सवनौयपश्चावपि तत्सद्भावो लिङ्गादवगम्यते । त्रिवृता
यूपं परिवीयान्नेयं सवनौयं पशुमुपाकरोतीति त्रिवृत्त्व-
परिव्याणयोः सिद्धवदनुवादो लिङ्गम् । किञ्च । तृतीया-
श्रुत्या वाक्येन च परिव्याणस्य यूपधर्मता । न तु पशु-
धर्मता । यूपस्य त्रयाणां पशूनां तन्त्रमिति वक्ष्यते । तस्मात्
सर्वेषु पशुष्वेते धर्माः स्युः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

ग्रहधर्मा अनारभ्योक्तास्तदाभ्यहयेन हि ।

विद्यन्ते वा प्रकरणादाद्यो वाक्यादिहान्तिमः ॥ २० ॥

अनारभ्य द्वौ ग्रहौ श्रुतौ । अंशं गृह्णातीति ।
अदाभ्यं गृह्णातीति च । तयोः सादनसंमार्गादयो ग्रह-
धर्मा न विद्यन्ते । कुतः । आरभ्याधीतेष्वैन्द्रवायवादि-
ष्वेव प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वादिति चेत् । मैवम् । यद्वाः
साद्यन्त इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगमे तयोरपि ग्रहयो-
रनिवार्यत्वात् । न चैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः ।
ज्योतिष्टोमो हि प्रकरणी । तस्मात् सन्ति तयोर्धर्माः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादिषु नोचिताः ।

सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारभ्याक्तं ततो न ते ॥ २१ ॥

प्रकृतापूर्वसम्बन्धात् तादृशादपि वाक्यतः ।

अखण्डत्वादयोऽन्यर्थचित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥ २२ ॥

अनारभ्य श्रूयते । चित्रिणोरुपदधातीति । अग्नि-
प्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः । अखण्डामकृष्णां कुर्या-
दिति । पूर्वत्रांशदाभ्ययोरुत्पत्तिवाक्यस्यानारभ्याधीतत्वे-
ऽपि विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम् । चित्रिण्यादि-
नामकानां त्विष्टकाविशेषाणां विनियोजकवाक्यमप्यना-
रभ्याधीतम् । तच्च चित्त्वन्तरे ताश्चित्रिणोर्विनियुङ्क्ते ।
अखण्डत्वादिधर्मास्तु प्रश्नां चित्तौनां मध्ये प्रथमचिता-
वान्नाताः । तस्मात् ते चित्रिण्यादिषु नोचिता इति प्राप्ते
ब्रूमः । यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि
प्रकरणपाठो नास्ति तथापि य एवं विद्वानग्निं चिनुत
इति प्रकृतं यदेतदग्न्यपूर्वं तत्सम्बन्धित्वेनैव चित्रिण्यादयो-

ऽप्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । अखण्ड-
त्वादयश्चाग्निसाधनभूतेष्टकाधर्माः । न तु प्रथमचिति-
धर्माः । तस्मादग्निसाधनभूतासु चित्रिण्यादीष्टकास्वपि
ते सन्ति ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

विधयोऽभिषवाद्याः स्युः फलाख्ये चमसे न वा ।

नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वादस्ति तद्विधिः ॥ २३ ॥

नित्ये कृतार्थाः संस्काराः पश्चाद्भाविनिमित्तजे ।

न विधेयाः किन्तु तत्र प्राप्यन्तामतिदेशतः ॥ २४ ॥

न्यग्रोधमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यत्र स
फलचमसः । स च नैमित्तिकः । राजन्यवैश्यौ निमित्ती-
कृत्यं विहितत्वात् । सोमस्तु नित्यः । उपाधिक्रममनु-
पजीव्यैव सोमेन यजेतेति विहितत्वात् । तस्य च नित्यस्य
सोमस्य यथा यागसाधनत्वम् । तथा फलचमसस्यापि
तदस्ति । तस्मात् सोममभिषुणोति सोमं क्रीणाती-
त्यादयो यागद्रव्यसंस्कारविधयः सोम इव फलचमसेऽपि
प्रवर्तन्ते इति प्राप्ते ब्रूमः । नित्या अभिषवादिसंस्कारा
नित्यं सोमं संस्कार्यं लब्ध्वा चरितार्थाः सन्तो नान्यं
संस्कार्यमपेक्षन्ते । फलचमसस्तु सोमविकारत्वात् पश्चाद्भावी ।
ततो निरपेक्षाः संस्कारविधयो न तत्र प्रवर्तन्ते । न
चैतावता संस्काराभावः । चोदकेन तत्सिद्धेः । तस्मात्
सोममात्रसम्बन्धिनो विधयः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

तौवारादिप्रतिनिधेरतुल्यो वा विधिः समः ।

पुरेवातुल्यता साम्यमाकाराद् ब्रीहिता यतः ॥ २५ ॥

ब्रीहिभिर्यजेतेति विहितानां ब्रीहीणामसंभवे नीवाराः
प्रतिनिधित्वेन स्वीकार्या इति वक्ष्यते । तत्र पूर्वन्याये-
नावघातादिविधयो ब्रीहिषु कृतार्थाः पञ्चाङ्गाविनि नीवा-
रादौ न प्रवर्तन्त इति चेत् । मैवम् । ब्रीहिशब्दो हि
जातिविशेषेणाकारविशेषेण चोपेतं द्रव्यमाचष्टे । नीवारा-
दिषु जातितो ब्रीहिशब्दार्थत्वाभावेऽप्याकारे ब्रीहिशब्दार्थ-
त्वेन ब्रीहीनवहन्तीति विधिः प्रवर्तते । यथा ब्रीहिजातावेव
समीचीनानां ब्रीहीणामभावे जलवज्जराद्युपघातेन मार-
विकलेष्वपि विधिः । तथा जातिविकलेष्वपि ब्रीहिषु
मुख्यैकदेशरूपत्वाद् विधिरस्तु ।

षष्ठदशाधिकरणमारचयति ।

पूतीकाभिषवोऽतुल्यस्तुल्यो वा सोमतुल्यता ।

नास्ति नैमित्तिकत्वेन तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥ २६ ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुणुयादिति
श्रूयते । तत्र सोमाभावं निमित्तीकृत्य पूतीकलताखण्डानां
विहितत्वात् कलचमसवन्नैमित्तिकत्वेन सोमाभिषव-
क्रयादिविधिः पूतीकेषु न तुल्य इति चेत् । मैवम् । नीवारवत्
प्रतिनिधित्वात् । ननु प्रतिनिधित्वे पुरुषेण स्वयमेवोपादित-
मित्तत्वाद् विधिर्नापेक्षितः । अत एव नीवारेषु विधिर्न श्रुत
इति चेत् । न । विधेर्निवमार्थत्वस्य षष्ठे वक्ष्यमाणत्वात् ।
तस्मादभिषवक्रयादिविधिः सोमपूतीकयोस्तुल्यः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

उक्थादिषु समो दीक्षणीकाद्यङ्गविधिर्न वा ।

एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता ॥ २७ ॥

उक्त्यादयः कामयोगादु विकाराः प्रक्रिया ततः ।

अग्निष्टोमाम्नके ज्योतिष्टोममात्रे च तद्विविधः ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमः स्वयमेकोऽपि समाप्तिभेदाद् भिद्यते ।

यज्ञायज्ञीयस्तोत्रेषु समाप्तावग्निष्टोम इत्युच्यते । तस्मा-

दपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्त्यस्तोत्रेषु समाप्तावुक्त्य इत्युच्यते ।

एवं षोडश्यादयोऽपि । तादृशस्य सप्तसंस्थावती ज्योतिष्टो-

मस्य प्रकरणे दीक्षणीयेष्टिप्रायणीयेष्ट्यादीनामङ्गानां विधि-

रान्नातः । स च विधिन्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थाविशेषे-

ऽग्निष्टोमे यथा प्रवृत्तः । तथैवोक्त्यादिष्वपि प्रवृत्तंते ।

कुतः । प्रकरणसम्बन्धस्य समानत्वात् । किञ्च । यथाग्नि-

ष्टोमः फलवत्त्वाद्ङ्गविधिभिः संयुज्यते । एवमुक्त्यादयोऽपि ।

तेषां च फलमेवास्त्वयते । पशुकाम उक्त्यं गृह्णीयात् ।

षोडशिना वीर्यकामः सुवीत । अतिरात्रेण प्रजाकामं

याजयेदिति । तस्मात् सप्तस्यपि संस्थासु सृज्यमानो-

ङ्गविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । यदेतदुक्त्यादीनां फलमु-

दाहृतं तत् तु तेषां विकारत्वं गमयति । काम्यो गुणः

अग्रमाशो नित्यमर्घं विस्तृत्य निविशत इति न्यायाद्यथा

गोदोहनगुणोः नित्यं चमससाधनकामयां प्रक्षयनं विस्तृत्य

निविशते । एवमुक्त्यादयो नित्यामग्निष्टोमसंस्थां विस्तृत्य

संस्थान्तरत्वं गमयन्ति । ततोऽग्निष्टोमस्य गुणविकारा-

उक्त्यादय इति न सर्वसाधारणं प्रकटयम् । किञ्चग्नि-

ष्टोमस्यैवासाधारण्यम् । ननु ज्योतिष्टोमिना यजेतियुक्तत्वा-

ज्ज्योतिष्टोमस्यैव प्रकटयम् । ननु स्वयमेकोऽपि समाप्तिभेदा-

चेत् । वाङ्म । असौ ज्योतिष्टोमी न कदाचिद्व्यग्निष्टोमं
व्यभिचरति । उक्थ्यादीनामप्यन्तर्भावितान्निष्टोमकत्वात् ।
उक्थ्यादींस्तु व्यभिचरति । विनापि तैरन्निष्टोमदशायां
ज्योतिष्टोमत्वसम्भवात् । अतोऽग्निष्टोमसंख्यस्य ज्योति-
ष्टोमस्येदं प्रकरणं सप्ततैव दीक्षणीयाद्यङ्गविधिं निवे-
शयति । उक्थ्यादिषु चोदकादङ्गान्यतिदिश्यन्ते ।

इति माधवीये जैमिनौयन्यायमालाविस्तरे

तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः पादः ।

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

मुख्याङ्गैव वेद्यादेः प्रयाजाद्यङ्गतापि वा ।

तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १ ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता ।

मुख्यार्थत्वात् प्रयाजादेः स्वापूर्वव्यवधानतः ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । वेद्यां हवींष्यासादयति ।
बर्हिषि हवींष्यासादयतीति । तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते । वेदिं
खनति । बर्हिर्लुनातीत्यादयः । मुख्यानि हवींष्याग्नेयपुरो-
डायादीनि । अमुख्यहवींषि तु प्रयाजाद्यर्थानि । तत्र स्वस्वधर्म-
सहितानि वेद्यादीनि प्रकरणबलात्मुख्यहविषामेवाङ्गानि ।
वेद्यां हवींष्यासादयतीति वाक्यात् सर्वहविरङ्गतेति चेत् ।
न । प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् । यदि वाक्यं
प्रकरणैरपेक्षेण सततम् स्यात् । तदासादनमात्रपर्य-
वसानेन वागाभावे वैयर्थ्यं स्यात् । सोमिकहविषामप्येत-
द्देयासादनं प्रकल्पेत । तस्मात्मुख्यहविरङ्गं वेद्यादिक-

मिति प्राप्ते ज्ञेयः । अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारिण
प्रकृतापूर्वसाधनभूतद्विषयः वेद्यादेरङ्गत्वम् । प्रयाजादि-
हवींश्चपि स्वीक्रीयमान्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्ये वेति
तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्युक्तम् । एवं च सति वाक्यस्यात्यन्त-
संकोचो न भविष्यति ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोरुत ।

मुख्य एव द्वयोरस्तु कर्तृकर्मगतत्वतः ॥ ३ ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोजिनः ।

विनापि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः ॥ ४ ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोजिनः ।

विनापि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे केशश्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजमान-

संस्कारा आम्नाताः । ग्रहेः सोमहोमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः ।

अग्नीषोमीयपश्वादिकमङ्गम् । तत्र द्वयोर्मुख्याङ्गयोरिते

वपनादय उपकुर्वन्ति । कुतः । कर्तृधर्मत्वात् । यजमानो

हि कर्तृत्वा वपनादिभिः संस्क्रियते । कर्तृत्वं च यथा

मुख्यं प्रति तस्य विद्यते । तथाङ्गं प्रत्यप्यस्ति । तस्मादुभयां-

रूपकार इति चेत् । नैवम् । द्वौ हि यजमानस्याकारौ ।

क्रियाकर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति । तयोरदृष्टः फलभोगः ।

क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा । तथा सति वपनादिकृतोपकारस्या-

दृष्टत्वाङ्गीकृतेषां वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य एव पर्य-

वस्यन्ति । वपनादिसंस्काररहितैरप्यृत्विग्भिः कृषीवलादि-

भिश्च क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यन्ते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे

वपनादिभ्योऽप्युपकारो नास्ति । तस्माद्दृष्टफलभोजिनीऽस्य
यजमानस्य योऽयन्नदृष्टरूपः शास्त्रीयः संस्कारः सोऽयं
मुख्ये कर्मणि युक्तः । नाङ्गेषु । नात्र पूर्ववहाव्यमस्ति
नेन परम्परया फलसाधनेष्वङ्गेषु वपनाद्युपकारः शङ्कते ।
प्रकरणं तु मुख्यस्यैव । न त्वङ्गानाम् । तस्मान्न तेषूपकारः ।

तृतीयाधिकरणमारभ्यति ।

मुख्यार्थं सौमिकी वेदिरुभयार्थेति मुख्यगा ।

चिकीर्षितत्वाच्च मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसम्भवात् ॥ ५ ॥

मुख्यपीकस्य हेतुत्वात्तदन्तरं चिकीर्षितम् ।

मुख्यवत्तेन तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ॥ ६ ॥

दार्शिकीं वेदिं मध्येऽन्तर्भाव्य प्राचीनवंशो मण्डपोऽ-
र्वास्थितः । ततः पूर्वस्यां दिशि सदोहविधानादौनां
पर्याप्तो भूभागविशेषस्तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिको
वेदिरित्युच्यते । सेयं मुख्यसोमयागस्यैवोपकारं करोति ।
न त्वमुख्यानामग्नोषोमौयाद्यङ्गानाम् । कुतः । मुख्यस्य
चिकीर्षितत्वात् । न चाङ्गान्यपि चिकीर्षितानौति वाच्यम् ।
चिकीर्षास्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् । एवं श्रूयते ।
षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची चतुर्विंशतिरग्रेण त्रिंशज्जघनेनेत्यति
शक्यामह इति । अस्यायमर्थः । श्रूयमाणेनानेन दैव्यप्रमाणेन
तिर्यक्प्रमाणत्वेन च प्रमिते भूभागे फलहेतुं सोमयागं
कृतुं शक्यामह इति निश्चित्य तथैव कुर्यादिति सेयं
चिकीर्षा मुख्यविषया । इत्यति शक्यामह इति परिमाणस्य
शक्तेरुपपन्नत्वात् । अङ्गानां तु पशूनामिष्टीनां च सदो-
हविधानादिमण्डपनिरपेक्षायां यथोक्तपरिमाणमन्तरिका-

प्यनुष्ठातुं शक्यत्वात् स उपन्यासस्तत्र निरर्थकः । सोमस्य
त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यामेव सम्भवति । न त्वन्यत्र । तस्मात्
सः वेदिर्मुख्यस्यैवोपकरोतीति प्राप्ते ब्रूमः । इयति शक्या-
मंह इत्यत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शक्तिरक्ता । तादृशस्यैव
फलं प्रति पुष्कलहेतुत्वात् । अतो मुखप्राङ्गयोश्चिकीर्षा-
यास्तुल्यत्वाद्देदिरुभयार्था । न चात्र वपनादिसाम्यं
शङ्कनीयम् । दृष्टोपयोगाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु
हविरासादनादिदृष्ट उपयोगः । स च मुखप्राङ्गयोः सम
इत्युभयार्थत्वम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

चतुर्होत्रा पौर्णमासीं सृष्टेर्दाज्यादिमर्शने ।

मन्त्रो मुख्य उताङ्गेऽपि मुख्ये तद्वाचिशब्दतः ॥ ७ ॥

शब्दस्य कर्मेवाचित्वात् तत्र मर्शनवर्जनात् ।

विभक्त्यव्यत्यये मन्त्रो मुखप्राङ्गहविषादेयोः ॥ ८ ॥

दर्गपूणेमाभयोः श्रूयते । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभि-
सृजेत् पञ्चहोत्राभावास्यामिति । पृथिवी होतृत्यादिकां
मन्त्रश्चतुर्होता । तस्मिन् मन्त्रे यच्चाङ्गानां चतुर्णां श्रुत-
त्वात् । अथवा तस्य मन्त्रस्याभिमानित्वेनात्मभूतः कश्चित्
पुरुषः प्रजापतिना चतुर्वीरभामन्त्रितः प्रत्युत्तरसुवाचेति स
पुरुषश्चतुर्होतः । तदीयनाम्ना मन्त्रोऽपि चतुर्होत इत्युच्यते ।
पूज्यानां प्रत्यक्षनामग्रहणमयुक्तमित्यभिप्रायेण हतशब्द-
स्थाने होतृशब्दः पठ्यते । अयमर्थः सर्वोऽपि तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे श्रूयते । आत्मनात्मनित्यामन्त्रयत तस्मै चतुर्होतः
प्रत्यश्रूणात् स चतुर्होतोऽभवच्चतुर्होतो ह वै नामैषः । तं

वा. एतं चतुर्हंतं सन्तं चतुर्हंतित्याचक्षते परोक्षेण परोक्ष-
प्रिया एव हि देवा इति । अग्निर्हंतित्यादिको मन्त्रः पञ्च-
होता । तत्राप्युक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र सोऽयमाज्यादि-
हविष उपस्पर्शनार्थो मन्त्रः । असौ मुख्य एव हविषि
निविशते । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविर्विषयत्वा-
दिति प्राप्ते ब्रूमः । पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवाचिनौ ।
न तु हविर्वाचिनौ । न च कर्मणोरुपस्पर्शनं सम्भवति ।
अथ कालविवक्षायां विभक्तित्वत्ययेन सप्तम्यर्थो व्याख्यायेत ।
तदा कालसम्बन्धस्य मुख्याङ्गयोरुभयोस्तुल्यत्वादुभयविध-
हविरुपस्पर्शने मन्त्रो विनियुज्यते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

दण्डदीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशभिर्युतम् ।

इयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येत्युक्तिसम्भवात् ॥ ८ ॥

मुख्याङ्गद्वयं मैवं पारम्पर्यविद्धम्बना ।

वचनस्य न युक्तातः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षादक्षिणं श्रूयते । दण्डेन दीक्षयतीति ।
तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुभयो-
रुपकरोति । तथा दक्षिणापि । न च वाच्यम् । दक्षिणा
सोमस्य दीक्षा सोमस्येति वाक्ये षष्ठ्या मुख्यसम्बन्ध एवाव-
गम्यते । न त्वङ्गसम्बन्ध इति । दीक्षादक्षिणे सोमेनैव
साक्षात् सम्बन्धेयाताम् । स सोमः पुनरङ्गैः संबद्ध इति
परम्परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि सम्बन्धोऽस्ति । तस्मा-
दुभयार्थं दीक्षादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः । अव्यवहितसम्बन्ध-
श्च षष्ठ्या अभिधेयोऽर्थः । तदसम्भवे तु परम्परासम्बन्धः

कथञ्चिद् युज्यते । इह तु तत्सम्भवात् पारम्पर्यं न युक्तम् ।
तस्मात् प्रधानार्थं दीक्षादिकम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं यूपान्मुत लक्षयेत् ।

देशं यूपान्भावेन वेदिभागोऽत्र बोध्यते ॥ ११ ॥

वह्निर्वेद्यर्धमित्येतद् वाक्यं भिद्येत तद्विधौ ।

मीयमानस्य यूपस्य तावान् देशोऽत्र लक्ष्यते ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीवे पशौ यूपं मिनोतीति प्रकृत्य श्रूयते ।
अर्धमन्तर्वेदि मिनोत्यर्धं वह्निर्वेदीति । यूपं स्थापयितुं
किञ्चिद्विस्तारवानवटोऽपेक्षित इति बभूवुत्सायां तन्निर्ण-
याय यूपमूलस्य स्थूल्यमङ्गल्यादिभिर्मातव्यम् । तस्य च
मीयमानस्य यूपस्य वेद्यन्तरभागोऽङ्गत्वेन विधीयत इति
चेत् । मैवम् । यथा संस्कृतो वेद्यन्तर्भागोऽर्धमन्तर्वेदीत्यनेन
वाक्येन विधीयते । तद्वदसंस्कृतो वेदिवह्निर्भागो वह्नि-
र्वेदीत्यनेन वाक्येन विधातव्यः । ततो वाक्यं भिद्येत ।
यदा तु वेदेरभ्यन्तरवाह्यभागभ्यामुपलक्षितोऽसंस्कृतो
लौकिको देशो मीयमानयूपोचितो विधीयते । तदा नास्ति
वाक्यभेदः । तस्मान्नौकिकदेश एवात्र यूपान्गत्वेन विधी-
यते । न तु संस्कृतवेदिभागः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हविर्धाने स्थितो ब्रूयात् सामिधेनीरिहाङ्गता ।

हविर्धानस्य तास्त्राहो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥ १३ ॥

वाक्यात् स्यादङ्गता मैवं प्रकृत्या पश्चिमोक्तितः ।

देशः प्राप्तो साधवेन लक्ष्यः अकटसविधिः ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उत यत् सुन्वन्ति सामिधेनी-
स्तदन्वाहुरिति । हविर्धानमण्डपगतवोर्दक्षिणोत्तरभागयो-
रवस्थितयोर्हविर्धानिनामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं
शकटमत्र यत्तच्छब्दाभ्यामभिधीयते । तस्य समीपे सोम-
स्याभिषवः । उतत्ययं शब्दोऽथशब्दार्थं वर्तते । अथ यास्मिन्
हविर्धाने सोममभिषुण्वन्ति तास्मिन् सामिधेनीरनुब्रूयु-
रित्यर्थः । इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं
प्रतीयते । न चात्र पूर्ववद्वाक्यभेददोषः शङ्कितुं शक्यः ।
एकवाक्यतायाः स्पष्टं प्रतिभासादिति प्राप्ते ब्रूमः । सामि-
धेनीनामिष्ट्यङ्गतया दर्शपूर्णमासावत्र प्रकृतिः । प्रकृतौ
चाहवनीयाग्नेः पश्चिमो देशः सामिधेनीनां स्थानम् ।
इहात्तरवेदेराहवनीयाधिकरणत्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य
पश्चिमदेशावस्थानात् स देशयोदकेन प्राप्त इति न देशस्य
सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यम् । किन्तु दक्षिणोत्तरहविर्धान-
समीपदेशयोरनियमनं प्राप्तौ दक्षिणस्येव हविर्धानस्य
समीपदेश इति नियन्तुं हविर्धानेन सन्निधिर्लक्ष्यते । तथा
सति नियममात्रविधानात्तावत् भवति । त्वत्पक्षे त्वभिष-
वापलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधे-
न्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम् । तस्माद् देशलक्षणा ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

यजमानेन कर्त्तव्यं निखिलं त्याग एव वा ।

कर्त्तव्यानिफलश्रुत्वा युज्यते सर्वकर्त्तृता ॥ १५ ॥

प्रयोजकेऽपि कर्त्तृत्वमस्ति नो चेत् क्रयो वृथा ।

कार्यं तेन त्यागमात्रमृत्विजोऽन्यत्र कर्त्तृता ॥ १६ ॥

स्वर्गकामो यजतेति स्वर्गभोक्तृर्वागकर्तुं च सामानाधि-
करण्यादेकत्वं गम्यते । पाणिनिश्च स्वरितञितः कर्त्तृभिप्राये
क्रियाफल इति सूत्रेण क्रियाफलस्य कर्त्तृगामित्वे सत्या-
क्षनेपदं विदधाति । अतः स्वाङ्गकर्मानुष्ठानमन्तरेण
फलासम्भवान्निखिलं यजमानेन कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
निखिलानुष्ठानाभावेऽपि प्रयोजकतया यजमानस्य सर्व-
कर्त्तृत्वमस्ति । षड्भिर्हलैः कर्षतीत्यत्र तद्दर्शनात् । यदि
स्त्रेणैव सर्वमनुष्ठीयेत । तदानौमृत्विजां परिक्रयो तथा
स्यात् । तस्माद् यजमानेन त्यागमात्रं कार्यम् । अन्यत्र
साङ्गप्रधाने क्रीतत्विजोऽनुष्ठानम् । तथा सति साक्षात्
परम्परया च सर्वकर्त्तृत्वस्य यजमाने सम्भवात् तस्य फलं न
विरुध्यते ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

न क्रीतकर्त्तृसङ्ख्याया निवमोऽस्त्यस्ति वा न हि ।

अविशेषादस्ति यावत्कार्यं तावन्त एव ते । १७ ।

ये यजमानेन क्रीताः कर्त्तारि ऋत्विजस्तेषां संख्या-
विशेषो यद्यपि न श्रुतस्तथापि कार्यानुसारेण सोऽव-
गन्तव्यः । ते च कार्यविशेषाः कर्त्तृसंयुक्ता एवं श्रूयन्ते ।
पुराऽध्वर्युर्विमजति । प्रतिप्रस्थाता मन्यन् न जुहोति ।
नेष्टा पत्नीमुदानयति । उन्नेता चमसानुव्रयति । प्रस्तोता
प्रस्तौति । उद्गाता उद्गायति । प्रतिहर्त्ता प्रतिहरति ।
सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्यामाह्वयति । होता प्रातरनुवाकमनुब्रूते ।
मैत्रावरुणः प्रेष्यति । अष्ट्यावाको यजति । आवस्तुद्वयाव-
स्तोत्रीयामन्वाहति । एवं ब्रह्मवाक्प्राश्नः स्वाग्नीध्रपोतृणां

हन्दांसि कर्माण्युदाहर्ष्याणि । तस्माद् यावन्ति कार्याणि
तावन्त ऋत्विजो वरीतव्याः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

चमसाध्वर्यवो नान्य ऋत्विग्भ्योऽन्येऽथवाचिमः ।

यौगिक्या सञ्ज्ञया मैवं षष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । चमसाध्वर्यून् वृणीत इति । ३
पूर्वत्र कार्यानुसारेणाध्वर्युमुख्या ऋत्विज उक्तास्तेभ्यो
व्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः । यौगिकसञ्ज्ञया तदभेद
प्रतीतेः । यथा देवदत्त एव पश्चिक्रियायोगात् पाचक
भयति । तथाध्वर्युप्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यव
इति चेत् । मैवम् । मध्यतः कारिणां चमसाध्वर्यवो होत्र
काणां चमसाध्वर्यव इति षष्ठ्या भेदावभासात् । मध्यतः
कारिणोऽध्वर्यु, होत्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरु
णादयः । तस्मादृत्विग्भ्योऽन्ये ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

तान् वृणीतेति बहुता नास्ति वास्ति ग्रहैक्यवत् ।

नेति चेन्नात्र वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ॥ १९ ॥

चमसाध्वर्यून् वृणीत इति यद् बहुत्वं श्रुतं तन्न विव-
क्षितम् । ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वादिति चेत् । मैवम् ।
ग्रहवैषम्यात् । ग्रहं संमार्ष्टीत्येतद् ग्रहाणां नोत्पत्ति-
वाक्यम् । चमसाध्वर्यूणां त्वेतदेवात्पत्तिवाक्यम् । तत-
स्तेषामुपादेयत्वात् तद्गतं बहुत्वं विवक्षितम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

नेवत्तस्यसि वा तेषां न निग्रामकवर्जनात् ।

चमसानां दशत्वेन चमसाध्वर्यवी दध ॥ २० ॥

सष्टोऽर्थः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

तेभ्योऽन्यः शमिता नान्यो नान्यः संज्ञापृथक्कृतः ।

वरणाभावतो नान्यः संज्ञाभेदस्तु यौगिकः ॥ २१ ॥

शमितार उपेत न यन्नमित्यस्मिन् मन्त्रे श्रुतायाः
शमितसंज्ञायाः पृथक्कादुक्तेभ्योऽन्यः शमितेति चेत् । मैवम् ।
पृथग्वरणाभावात् । संज्ञाभेदस्तु पशुसंज्ञपनयोगादुपपद्यते ।
यद्यप्ययं मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे पठितस्तथाप्यध्वर्युः परावृत्तिः
श्रवणादध्वर्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थात्रादयः शमितारः । अतः
एव श्रूयते । परावर्त्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानादिति ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

अन्ये स्युरूपगातार उदितेभ्यो न वा यथा ।

लोकेऽत्रापि तथा मैवं नाध्वर्युरिति लिङ्गितः ॥ २२ ॥

यथा लोके मुखेभ्यो गायकनायकादिभ्योऽन्ये पार्श्वस्था
उपगातारस्तथात्रापि चेत् । मैवम् । तदुयुक्तेभ्यः पुरुषेभ्य
उपगातारोऽन्ये भवेयुः । तदानीमध्वर्युः प्रसक्त्यभावात्वा-
ध्वर्युरूपगायेदिति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादुक्तेष्वेव
यौगिकः संज्ञाभेदः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

सोमविक्रय्येक एषु न वा वरणवर्जनात् ।

एकः कत्वर्थता नास्ति विक्रयश्चेति मियते ॥ २३ ॥

क्रय एव ज्योतिष्टोमाकृत्वेन श्रुतः । न तु विक्रयः । न
चाविहितमृत्विजः कुर्वन्ति । तस्मादन्यो विक्रयः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

किञ्चित्किञ्चनाम सर्वेषु समानमुत केषुचित् ।

ऋतौ यजनमेतेषां तुल्यमित्यस्ति नाम तत् ॥ २४ ॥

सौम्याध्वरस्य सप्त दश चेत्यादिसङ्ख्याया ।

न सर्वेषां समं नाम केषाञ्चिद् योगरूढितः ॥ २५ ॥

ऋत्विक्शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तऋतौ यजनम् । तच्च ब्रह्मादिष्विव चमसाध्वर्येष्वप्यस्ति । तस्मात् सर्वेषामृत्विजा-
मृत्विङ्नाम समानमिति चेत् । मैवम् । संख्याश्रुतिविरा-
धात् । सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशत्विज इति हि
श्रूयते । तस्माद् योगमतिक्रम्य शास्त्रीयरूढिमप्याश्रित्य
केषुचिद्देवैतन्नामेत्यवगन्तव्यम् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

संख्याता अपि ये कंचिन्नियता वाविशेषतः ।

आद्यो न दक्षिणादाने दीक्षायां च विशेषणात् ॥ २६ ॥

ये सप्तदश संख्यातास्ते ब्रह्मादिषु चमसाध्वर्येषु च ये
केचिद्विष्कया ग्रहीतव्याः । विशेषस्याश्रवणादिति चेत् ।
मैवम् । दक्षिणावाक्ये दीक्षावाक्ये च विशेषश्रवणात् ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्युक्त्वा तद्विशेषः श्रूयते । अग्नौषे
ददाति ब्रह्मणे ददातीत्यादिना । दीक्षावाक्यं च सप्तप्रक-
रणे ये यजमानास्त ऋत्विज इत्युक्त्वा नन्तरमेवमाश्रयते ।
अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततः सद्-
गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा ऋ-
दीक्षयति ब्रह्मणाष्टं सिमं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुमेवा-
वरुणं होतुस्ततः सिमं दीक्षयित्वा ऋतुं सिमं दीक्षयत्यग्नीं

ब्रह्मणः प्रतिहर्त्तारमुद्गातातुरक्षायाकं होतुस्ततस्तमुन्नेता
दीक्षयित्वा पादिनी दीक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सुब्र-
ह्मण्यमुद्गातातुर्गावस्तुतं होतुस्तमन्वो ब्राह्मणो दीक्षयतीति ।
अस्यावमर्थः । अध्वर्युर्यजुर्वेदप्रोक्तं करोति । तस्य पुरुषास्तयः ।
प्रतिप्रस्थाता नष्टोन्नेता चेति । एते चत्वारो दीक्षयितारः ।
ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति । तस्य पुरुषास्तयः ।
ब्राह्मणाच्छंस्यन्नीत्पोता चेति । उद्गातोद्गामं करोति ।
तस्य पुरुषास्तयः । प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्यश्चेति ।
होता शंसनं करोति । तस्य पुरुषास्तयः । मैत्रावरुणो-
ऽच्छावाको ग्रावस्तुञ्चेति । चतुर्षु वर्गेषु ये प्रथमास्ते दक्षिणं
सपूर्णां प्राप्नुवन्ति । ये द्वितीयास्तदर्धं ते प्राप्नुवन्तौत्य-
र्धिनः । ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्तीति तृतीयिनः ।
ये चतुर्थास्ते चतुर्थमंशं प्राप्नुवन्तीति पादिनः । तानेतानुक्त-
क्रमेण स सपुरुषः संस्करोतीति । अत्र दीक्षावाक्ये
निर्दिष्टा अध्वर्युप्रभृतय एव ऋत्विजः षोडश । न तु
चमसाध्वर्यव इति नियमो द्रष्टव्यः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

सदस्ये यजमाने वा साप्तदशं वृत्तत्वतः ।

सदस्ये कुरुते किञ्चिन्नासौ स्वामिनि तत्त्वतः ॥ २७ ॥

अध्वर्युं ब्रह्मादिषाड्दशसु व्यवस्थितेषु सप्तदशसंख्यापूरकः
कश्चिद्वृत्तिगणेष्विहः । सोऽत्र सदस्यो भविष्यति । सदस्य-
वस्थितः सदस्यः । न च तस्य वरणाभावः । केकाचिन्ना-
सायां तद्वरणाभावात् । ततः साप्तदशं सदस्ये
पर्यवसितमिति चेत् । नैवम् । प्रसी सदस्यः किञ्चिदपि

न करोति । सदस्य इदं कुर्यादिति विध्यभावात् । न च
विना क्रियामृत्युयजननिमित्त ऋत्विक्शब्दस्तस्मिन्नवकल्पते ।
यजमानस्तु त्यागं करोतीति तस्मिन्नपपद्यते । तस्मात्
साप्तदश्यं यजमाने युक्तम् ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

न कार्यं नियतं तेषां नियतं वाग्रिमो यतः ।

शक्ताः केन किमित्यत्र नियतिः स्यात् समाख्यया ॥ २८ ॥

तेषामध्वर्युप्रभृतीनां कार्यं न नियतम् । यतः सर्वे
सर्वत्र शक्ताः । प्रकरणं च सर्वसाधारणत्वान्न नियतमिति
चेत् । मैवम् । समाख्याया नियामकत्वात् । यस्मिन्
कर्मण्याध्वर्यवमिति समाख्या तत् कर्मध्वर्योः । एवमितर-
त्रापि ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो वक्त्रिराद्योऽस्तु पर्णवत् ।

पर्णन्यायोऽतिदिष्टे स्यादुपदिष्टे तु सर्वशः ॥ २९ ॥

यथा यस्य पर्णमयी जुह्वमवति न स पापं श्लोकं शृणो-
तीत्यसौ पर्णविधिः प्रकृत्यर्थः । एवमाधानस्याप्यनारभ्याधौत-
त्वादाहित आहवनीयाद्यग्निः प्रकृत्यर्थ इति चेत् । मैवम् ।
वैषम्यात् । पर्णतायां क्रतुप्रवेशे जुह्वारम् । सा च जुहूः
प्रकृतावैव विहिता विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते । आहवनी-
याद्यग्नेस्तु क्रतुप्रवेशे द्वारं होमः । स च कश्चित् प्रकृतावैव
विहितः सन् विकृतावति दिश्यते । तद्यथा प्रयाजमारिष्टा-
दिहोमाः । साहस्ये विषये यदाहवनीये जुहोतीति वाक्ये-
नाग्निः प्रकृतावैव विधीयते । विकृती तु होमेन सहाति-

दिश्यते । तस्मात् तत्र पर्यग्रायः । यस्तु होमो विकृता-
वपदिश्यते । तद्यथा साङ्गहण्यामिवामनहोमः । तत्र
हारभूतस्य होमस्य विकृतावपदिश्यमानतया हारिणोऽपि
प्रकृताविव विकृतावपि । वाक्येन विधेर्वारयितुमशक्य-
त्वात् । तस्मात् सर्वार्थो वक्तिः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

यस्मै त्रावरुणः प्रेष्यत्यनु चाहेति बाधनम् ।

होत्रादिकसमाख्यायास्तत्सर्वत्रोक्त कुत्रचित् ॥ ३० ॥

आद्यांऽसु वचनान्मैव साहित्योक्त्युपलभ्यनात् ।

प्रेषानुवचने यत्र सहिते तत्र बाधनम् ॥ ३१ ॥

अग्नीषोमीयपथौ श्रूयते । मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु
चाहेति । तदेतद्वाक्यं प्रेषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकट्टकतां
विदधाति । तेन च वाक्येन समाख्या बाध्यते । अग्नये
समिध्यमानायानुब्रूहि । यूपायान्यमानायानुब्रूहीत्यादि-
प्रेषाणामध्वर्युकट्टकत्वदर्शनादाध्वर्यवाः प्रेषा इत्यस्ति
याज्ञिकानां समाख्या । तथा प्र वो वाजा अभि द्यवः ।
अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्याद्यनुवचनानां होतृकट्टक-
त्वदर्शनादनुवचनानि होत्राणीति याज्ञिकसमाख्या ।
प्रेषानुवचने च द्विविधे । व्यस्ते समस्ते च । पूर्वादाहृते
व्यस्ते । होतायच्चदग्निं समिन्धेत्याद्यनुवचनमन्त्र-
स्यान्ते होतय्यजेति प्रैव आन्नातः । एते प्रेषानुवचने समस्ते ।
तेषु व्यस्तसमस्तेषु प्रेषानुवचनेषु सर्वत्र प्रवक्ष्येन वाक्येन
समाख्यां बाधित्वा होतृकट्टकत्वमध्वर्युकट्टकत्वं च परि-
त्यज्य मैत्रावरुणकट्टकत्वमेवाभ्युपेतमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

प्रेष्यति चानु चाहेति चकारद्वयेन प्रेषानुवचनयोः समुच्चयो
वाक्येऽस्मिन्नपलभ्यते । ततः समुच्चितयोरेव समाख्या-
बाधनम् । व्यस्तयोस्तु यथासमाख्यं होत्रादिकर्तृकत्व-
मेवाभ्युपेयम् ।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

चमसैश्चमसाध्वर्युर्जुहोत्वध्वर्युरेव वा ।

संज्ञाविशेषादाद्योऽस्तु मैवमध्वर्युसंज्ञया ॥ ३२ ॥

विशेषस्यानपेक्षत्वात्ते नान्यस्या अपेक्षत्वात् ।

अध्वर्युर्जुहुयाच्छक्तेस्तदशक्नौ परोऽपि वा ॥ ३३ ॥

चमसाध्वर्युरित्येवंविधसंज्ञाविशेषाच्चमसाध्वर्यव एव चम-
सैर्जुहुयुरिति चेत् । मैवम् । अध्वर्युसंज्ञाया निरपेक्षत्वेन
प्रबलत्वात् । केवलाध्वर्यौ चमसाध्वर्युषु चानुमतोऽध्वर्यु-
शब्दः सामान्यरूपः । चमसशब्दस्तु चमसाध्वर्युष्वेति
विशेषरूपः । तच्च विशेषमनपेक्षैवाध्वर्युशब्द ऋत्विक्-
संज्ञारूपेण वर्तितुं प्रभवति । चमसशब्दस्तु सामान्यवाचि-
नमध्वर्युशब्दमपेक्षैव पुरुषेषु संज्ञा भवति । तथा सत्याध्वर्यवो
होम इत्यनया निरपेक्षया समाख्याध्वर्युरेव सत्यां शक्नौ
चमसैर्जुहुयात् । ग्रहहोमव्यापृतत्वेन कदाचित् तदशक्नौ
चमसाध्वर्यवो जुहुयुः ।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ।

अथेन उद्गातवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्वमू ।

उद्गात्राध्वर्युषा कार्यं । यथाप्रकृति वाग्निमः ॥ ३४ ॥

आख्याविशेषादाख्यायाः पूर्वभावी हि चोदकः ।

प्रकृतादिव कर्त्तारस्तत्तदर्थे व्यवस्थिताः ॥ ३५ ॥

श्येनयागः सामवेदे समान्नात इति तत्रत्याः सर्वे
पदार्था उद्गातानुष्ठेयाः । वहिष्यवमानाज्यपृष्ठादिस्तोत्रे-
ष्विवौद्गातत्वसमाख्यायाः श्येनेऽपि सत्त्वात् । तथा
यजुर्वेदे समान्नातो वाजपेयः सर्वोऽप्यध्वर्युणानुष्ठेयः ।
समाख्याविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः । श्येनवाजपेयो हि
ज्योतिष्टोमविकारौ । तत्र चोदकस्तत्तत्पदार्थांस्तैस्तैः
पुरुषैरनुष्ठेयतया समर्पयति । अङ्गेष्वतिदिष्टेषु पश्चात्
माङ्गप्रधानानुष्ठापकस्य प्रयोगवचनस्य प्रवृत्तिः । प्रयोग-
वचनाधीना तु समाख्यात्यन्तजघन्या । ततः प्रबलचोदक-
वशात् प्रकृताविव नानाविधाः कर्त्तारः स्वस्वधर्मेषु व्यव-
तिष्ठन्ते ।

• इति माधवौये जैमिनौयन्यायमालाविस्तरे

तृतीयस्याध्यायस्य सप्तमः पादः ।

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

दक्षिणादिपारिक्रोतिर्ऋत्विजः स्वामिनोऽथवा ।

परिक्रयः समाख्यानानाट्विजः स्याद् यथेतरत् ॥ १ ॥

परिक्रयात् पुराध्वर्युहोत्रादीनामभावतः ।

परिक्रयणकत्वं यजमानस्य नत्विजः ॥ २ ॥

दक्षिणादानेन कर्मकराः परिक्रेतव्याः । तत्र हवि-
त्यागव्यतिरिक्तं सर्वमात्विज्यमिति निर्णीतम् । दक्षिणा
र वादशशतरूपाध्वर्युर्वेद उद्गातवेदे च समान्नाता ।
प्रत्वाहार्यदक्षिणाध्वर्युर्वेदे । ततः समाख्यया परिक्रेत-

त्वमृत्विज इति चेत् । सैवम् । ऋत्विजां परिक्रयसोत्तर-
कालीनानां तत्कर्तृत्वासंभवेन यजमानस्यैव तत्कर्तृत्वात् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुत्तृजः ।

स्वामिनः पूर्ववन्मैत्रमध्वर्योर्वचनादयम् ॥ ३ ॥

य एतामिष्टकामुपदध्यात् स त्रीन् वरान् दद्यादित्युप-
धातुरध्वर्योस्त्रिवरदानं वाचनिकम् । न ह्यस्ति वचन-
स्यातिभारः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथवा ।

अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात् तद्वेदोक्तेः तस्य ते ॥ ४ ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमृत्विजः ।

क्रीणाल्यतः क्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा ॥ ५ ॥

अप उन्दन्तु जीवस इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विध-
यश्च यजुर्वेदे समाम्नाताः । केशश्मश्रू वपते । न खानि
निकृन्तत इति । शक्तश्चाध्वर्युर्वपनादौ । तस्मादध्वर्योस्ते
वपनादयः संस्कारा इति चेत् । सैवम् । वपनादि-
संस्कारा यजमानगतमालिन्यमपनीय यागयोग्यतामुत्-
षादयितुं क्रियन्ते । तथा च द्राघ्यणम् । केशश्मश्रू वपते
सृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रुसृतामेव त्वचममेध्या-
मपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेधमुपैतीति । न ह्यध्वर्युर्वपनेन
यजमानगताः सृता त्वगपैति । योग्यस्य हि कर्माधिकारे
सति पश्चात् प्रयासरूपेषु व्यापारेषु स्वयमशक्तः सकर्मकरा-
मृत्विजः परिकीर्णाति । लोकेऽपि रोगिणः स्वामिनः औष-

धाद्यानयन एव भृत्यो जीवनदानेन परिकीयते । न तु तदौषधं भृत्यः सेवते । तस्मादितरक्रिया ऋत्विजाम् । संस्कारास्तु यजमानस्य । क्वचित् तु वचनादृत्विज्यमपि संस्कारोऽस्तु ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

नाश्नाति द्वाहमित्येतत् तपः कस्य तयोर्द्वयोः ।

दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्काराद्ध्वर्योर्युज्यते तपः ॥ ६ ॥

फलान्तरायपापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ।

लिङ्गात् तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवत्ततः ॥ ७ ॥

ज्यातिष्टोमे द्वाहं नाश्नाति त्रहं नाश्नातीत्यादिनोक्तं तपोऽध्वर्योर्युक्तम् । तस्य दुःखात्मकत्वेन परिकीतपुरुषैः कर्तुं मुचितत्वात् । दुःखत्वादेव फलभोक्तृसंस्कारत्वाभावाद् यजमानस्य न युक्तमिति चेत् । मैवम् । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिबन्धकदुःखजनक यत् पापं तस्य नाशकत्वेन दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसम्भवात् । अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतलिङ्गं कल्पसूत्रकारेणैवमुदाहृतम् । यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति । यदास्मिन्नन्तर्न किञ्चन भवत्यथ मेध्यो भवति । यदास्य कृष्णं चक्षुषा नश्यत्यथ मेध्यो भवति । यदास्य त्वचास्थि संधीयतेऽथ मेध्यो भवति । पीवा दीक्षते कृशो यजते । यदास्याङ्गानि द्दोयन्ते जुहोत्येव तदिति विज्ञायत इति । न हि दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति । यथा लोके पाटनमन्तरेण विषवशाकां नोपशान्तिः । तद्वत् । तस्माद्दुःखरूपस्य नाशकत्वेन तपोऽपि यजमानस्यैव ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

हिरण्यमालिताद्यास्तु संस्कारा वचनात्मताः ।

ऋत्विजां ते यथाख्यानं कर्त्तव्या निखिलैरुत ॥ ८ ॥

आद्य आख्यावशान्नैवं सर्वसन्निधिपाठतः ।

प्रति मुख्यं गुणावृत्तेः कर्त्तव्या निखिलैरपि ॥ ९ ॥

वाजपेये श्रूयते । हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्तीति ।
श्येने श्रूयते । लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः
प्रचरन्तीति । यद्यपि हिरण्यमालित्वादीनां संस्कारत्वाद्य-
जमानविषयत्वं पूर्वन्यायेन प्राप्तं तथापि वचनादयमृत्विक्-
संस्कारः । तत्र हिरण्यमालित्वं यजुर्वेदोक्तत्वादध्वर्युणामेव ।
लोहितोष्णीषादिकं सामवेदोक्तत्वादुद्गातृणामेवेति समा-
ख्यावशादभ्युपेयमिति चेत् । मैवम् । हिरण्यमालिन
ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वेषामृत्विजां सन्निधौ पठ्यमानां
हिरण्यमालित्वसंस्कारः सन्निधिना समाख्यां बाधित्वा
सर्वैर्ऋत्विग्भिः संबध्यते । किञ्च । संस्कार्यत्वाद्ऋत्विजां
प्राधान्ये सति प्रति प्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषामप्यृत्विजां
हिरण्यमालित्वादिसंस्कारोऽभ्युपेतव्यः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वृष्टिकामी सदा नीचैर्मिनुयादिति कामना ।

अध्वर्योः स्वामिनो वायो वाक्यान्मातुस्तदुच्यते ॥ १० ॥

परस्मैपदतोऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थता ।

प्रतीतातो वाक्यबाधे तपोवत् स्वामिनोऽस्तु तत् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः
स्यादिति नीचैः सदा मिनुयादिति । यथा पुरस्तात् पञ्चाचा-

वस्यती हविर्धामप्राचीमवंशावुक्षी । तथा सदो नोक्षम् ।
किन्तु नोक्षैः कार्यमित्यर्थः । अथ हृष्टिकामनाध्वर्योरुक्ता ।
यः कामयेत स मिनुयादिति वाक्येन कामयितृमात्रोरेक-
त्वावगमात् । मातृत्वं चाध्वर्योरित्यविवादम् । तस्मात् स
एव कामयितेति चेत् । मैवम् । मिनुयादिति परस्मैपदे-
नाध्वर्युव्यापारफलस्य परगामिता प्रतीयते । हृष्टिलक्षण-
फलस्य यजमानगामित्वात् परस्मैपदश्रुत्या वाक्यं बाधित्वा
कामस्य यजमानकर्तृकत्वं द्रष्टव्यम् । यजमानकामितां
हृष्टिं पर्जन्यः सम्पादयत्वित्येवं योऽध्वर्युः कामयेत स नोक्षै-
र्मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयम् । एवंविदुदगातात्मने वा
यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायतीत्यृत्विजोऽपि
कामं इति चेत् । तर्हि तस्मिन् ऋषीथोपासने वचना-
दृत्विजोऽपि फलमस्तु ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अयुर्दा इति मन्त्रोक्तिः कस्याध्वर्योः समाख्याया ।

तदुवाधे लिङ्गतः स्वामिगामिता कामवन्मता ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते । आयुर्दा अग्ने अस्यायुर्मै देहीति ।
तस्यैतस्य मन्त्रस्य पाठोऽध्वर्योर्यजमानस्य वेत्ययं संग्रहः
कस्येत्यनेन सूचितः । एतन्मन्त्रपाठोऽध्वर्योर्भवितुमर्हति ।
समाख्यावशादिति चेत् । न । अस्मिन् मन्त्रे आयुर्मै देहीति
फलस्य ह्यात्मसम्बन्धः प्रतीयते । स च यजमानस्य युक्तः ।
नाध्वर्योः । तस्मात् कामवन्मन्त्रोऽपि याजमानः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

वाजस्य मेत्यशुं ब्रूयादेको हो वा कृतार्थतः ।

एकः काण्डद्वये पाठादध्युस्वामिनावभौ ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाजस्य मा प्रसवेनेत्येष मन्त्रोऽध्यु-
काण्डे यजमानकाण्डे चान्नातः । तत्रैकेन पठिते सति
मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्तत्र पठेदिति चेत् । मैवम् ।
काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादुभाभ्यां पठनीयः ।
तयोः पठतोरशयभेदोऽस्ति । अनेन मन्त्रेण प्रकाशित-
मर्थमनुष्ठायामीत्यध्युर्मनुते । अत्र न प्रमदिष्यामीति
यजमानः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

वाचयेत् स्वामिनं ज्ञात्वा वाचनीयौ च एव वा ।

अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद् वाचयेदमुम् ॥ १४ ॥

वाजपेये श्रूयते । ऋत्वीर्यजमानं वाचयतीति । आयु-
र्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः ऋत्विजः । तत्र मन्त्र-
तदर्थभिन्नमनभिन्नं चोभावपि वाचयेत् । विद्वांसं वाचये-
दित्येवं विशेषस्याश्रवणात् । अनभिन्नं तदेव शिक्षयित्वापि
वाचयितुं शक्यत्वादिति चेत् । मैवम् । अध्ययनविधिवत्ताद-
धीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मादभिन्न-
मेव वाचयेत् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

वत्सं चोपसृजेत् तददुखां चाधिश्रयेदिति ।

द्वादशहन्धकर्मैतत् स्वामिनो वेतरस्य च ॥ १५ ॥

आद्यः पाठात् स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रयात् ।

महाकाण्डोक्तितोऽप्यन्यो हन्धतैवात्र कीर्त्यते ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाजमानकाण्डे श्रूयते । द्वादश हन्धानि

दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृज-
त्युखां चाधिश्रयत्यवहन्ति दृषदौ च समाहन्तीत्यादि ।
तत्र पलाशशाखया वत्सापाकरणमेकं कर्म । दोहनेन
सम्पादितं क्षीरं धारयितुं पिठरस्थापनमपरं कर्म । तदेत-
दुभयमेकं द्वन्द्वम् । तथा ग्रीहीणामवघातो दृषदुपलभ्योः
पाषाणान्तरेण समाघात इत्येतदुभयं द्वितीयं द्वन्द्वम् ।
एवं द्वादश कर्मद्वन्द्वान्यनुष्ठेयान्याम्नातानि । तेषां याज-
माने काण्डे पठितत्वात् समाख्यया यजमानेन तान्यनुष्ठेया-
नीति प्राप्ते ब्रूमः । यजमानस्य यानि कर्माणि तान्यनुष्ठातु-
मेव परिक्रीता ऋत्विजः । किञ्च । यजुर्वेदे याजमानमिद-
मवान्तरकाण्डम् । महाकाण्डं त्वाध्वर्यवमेव । तत्रैवैते
वत्सापाकरणादयो धर्मा आम्नाताः । तस्मादध्वर्युरेव
ताननुतिष्ठेत् । याजमाने तु काण्डे न तेषामनुष्ठानप्रकार-
श्चादितः । किन्तु परिगणनया द्वन्द्वतासम्पादनमात्रमात्रा-
तम् । तेन यजमानस्तामानुपूर्वीं मनसि निधायाध्वर्यो-
रनुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुसन्धातुं प्रभवति । तस्मादध्वर्यो-
रेवानुष्ठानम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

यो होताध्वर्युरेष स्यादित्याध्वर्यवमाचरन् ।

हीत्रं कुर्यान्नवा त्यागहेत्वभावात् करोति तत् ॥ १७ ॥

हीतैको युगपत् कर्मद्वयं कर्तुं न हि प्रभुः ।

सृजेशोदकतः प्राप्तं हीत्रं वाचनिकार्थकत् ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीयपशौ परिवीरसीत्यनेन परिव्याणकरण-
मन्ये वाध्वर्युं यूपस्य रश्मया परिव्याणं करोति । तदानीं

क्रियमाणं तत् परिव्याणं होता युवा सुवासा इत्यनेन
मन्त्रेणानुवदति । तदेतदुभयं चोदकपरम्परया कुण्ड-
पायिनामयने प्राप्तम् । तत्राध्वर्योर्होतुश्च समास आजातः ।
यो होता सोऽध्वर्युरिति होतारमनूयाध्वर्युस्त्वविधानादध्व-
र्युं कार्यं होतानुष्ठेयम् । ततः परिवोरसीत्यनेन करण-
मन्त्रेण होता यूपपरिव्याणं कुर्वीत । तदानीं स्वस्य चोद-
कतः प्राप्तं होतमपि होता न त्यजेत् । न हि त्यागहेतुं
कश्चिन्निर्धेयं पश्यामः । तस्मात् क्रियमाणं तत् परिव्याणं
युवा सुवासा इत्यनेन मन्त्रेण होतानुवदेदिति प्राप्ते
ब्रूमः । द्वयोरध्वर्युर्होतोरुचितं कर्मद्वयमेको होता युगपत्
कर्तुं न शक्नोति । ततोऽन्यतरस्यावश्यम्भाविनि त्यागं
चोदकतः प्राप्तं होतमेव त्यजेत् । आध्वर्यवं तु यो होता
सोऽध्वर्युरित्यनेन प्रत्यक्षवचनेन प्रापितत्वादनुष्ठेयम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

प्रोक्षणाद्यादानं कुर्यादध्वर्युरितरोऽथवा ।

आख्यवाच्यः सादयेति प्रेषितोऽन्योऽस्तु सिद्धतः ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीनां केनचित् पात्रेण वेद्या-
मासादनं श्रुतम् । तदेतद् यजुर्वेदोक्तत्वादाध्वर्यवमिति
चेत् । मैवम् । प्रेषमख्यविरोधप्रसङ्गात् । प्रोक्षणीरासा-
दय । इक्ष्वावर्हिंरूपसादव । अग्नीदग्नीन् विहर । बर्हिः
स्तृषीहीत्यादिनाध्वर्यवेऽप्युग्रमाचमानीधसम्बोधनम् ।
मध्यमपुरुषस्याग्रे न तदनुष्ठाने सम्पुपद्यते । तस्मात्ताद्वर्यवम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

अग्नीत् प्रोक्षेदुताध्वर्युरग्नीद्वयविरोधतः ।

आस्थाविरोधादध्वर्युः प्रैषद्वारायैकद्वयतः ॥ २० ॥

यथा प्रोक्षणीराम्नीध्र आसादवति । तथा प्रैषमन्त्र-
मप्याम्नीध्र एव पठतु । विरोधाभावादिति चेत् । मैवम् ।
आध्वर्यवसमाध्यायाः पूर्वोदाहृतसम्बोधनमध्यमपुरुषयोश्च
विरोधात् । न च प्रोक्षणासादनादीनामध्वर्युकर्तृकत्वा-
भावेऽपि समास्थाविरोधस्तदवस्थ इति वाच्यम् । प्रैष-
द्वारा प्रयोजककर्तृत्वेऽपि तदविरोधात् । तस्मादध्वर्योरिव
प्रैषमन्त्रः ।

चतुर्दंशाधिकरणमारचयति ।

ममान्न इति कस्यचित् फलं लिङ्गेन वक्तृगम् ।

श्रुत्वा स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तन्नोपचर्यताम् ॥ २१ ॥

ममान्ने वर्चो विह्वेष्वस्त्वित्ययमाहवनीयस्याधाने
करणभूतो मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते । विशिष्टं हवनं येषां
यज्ञानां ते विह्ववाः । तेषु वर्चस्तेजसोपलक्षितं यत् फलं
तन्ममास्त्वित्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुरध्वर्योस्तत् फल-
मिति चेत् । मैवम् । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजते-
त्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वं
प्रतीयते । न च परिकीतस्याध्वर्योर्दक्षिणातिरिक्तफल-
सम्बन्धो न्यायः । तस्माच्छ्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तल्लिङ्गं
यजमानपरत्वे नोपचरणीयम् । मदौषयजमानस्य तद्वर्चोऽ-
स्त्वित्युपचारः । तस्माद्यजमानपाठ्येष्वसुर्दा अन्ने अस्वा-
युर्मै देहीत्यादिषु क्लिप्तमाणासुवादिषु प्रत्यगाग्नीमन्त्रेषु
श्रुतं फलं यथा याजमानम् । तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु
करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

मां मा सन्ताप्तमित्येतत् कस्मिन् स्वामिनि पूर्ववत् ।

अध्वर्यावस्तु तत्तेन स्वामिकर्मोपयोगतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोराधारहोमार्थमान्यपूर्णं सुक्सुवौ गृही-
त्वा नाभिसमौपे हस्तेन धारयति । तत्रायं करणमन्त्रो-
ऽध्वर्युणा पठ्यते । अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विजि-
हाथां मां मा सन्ताप्तं लोकं मे लोककृतौ कुरुतमिति ।
भोः सुक्सुवरूपावग्नाविष्णू युवां नाभिदेशे धारयन्नहमध्व-
र्युर्मां वामवक्रमिषं युवयोरतिक्रामं न कृतवान् । युवां च
मत्तो वियुक्ती भवतम् । ततो मां देहधारिणं मा सन्ताप्तं
मम देहे सन्ताप्तं ज्वरादिरूपं मा कुरुतम् । स्थानकृतौ
युवामाधारहोमाय स्थानं कुरुतमित्यर्थः । तत्र पूर्वोक्त-
वैर्चीन्यायेन सन्ताप्ताभावोऽपि यजमानस्यैव । न त्वध्वर्यो-
रिति चेत् । नैतम् । अध्वर्यावसन्तप्ते सत्यविघ्नेन स्वामिनः
कर्म समाप्यते । तस्मादध्वर्युगतोऽपि सन्ताप्ताभावो यज-
मानस्यैव फलमिति नात्र मच्छब्दस्योपचारः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

भद्रंतमौ सहेत्येतत् कस्मिन् स्वामिनि युज्यते ।

द्वित्वश्रुत्या द्वयोरेतदध्वर्युयजमानयोः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः
फलकयोरधस्ताच्चतसृष्याम्नेवादिविदिक्षु चत्वार उपरव-
नामका गत्ता अरविमात्रखाता अधोभागे परस्परमिलिता
ऊर्ध्वभागे परस्परं प्रादेशमात्रव्यवहृता वर्तन्ते । तेष्वे-
कस्मिन् उपरवे यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति । तथैवा-

ध्वर्यास्मिन् स्वहस्तं प्रसार्याधस्ताद् यजमानहस्तं
गृह्णाति । तदा यजमानः किमत्रेत्यनेन मन्त्रेण फलं
पृच्छति । अध्वर्युश्च भद्रमित्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो
यजमानस्तन्नौ सहेत्यनेन मन्त्रेण तत् फलं स्वकीयत्वेन
स्वीकरोति । तस्माद्यजमानस्यैव तदिति चेत् । मैवम् ।
नावित्यनेन द्विवचनेन सहेत्यनेन चोभयगामितयेव
स्वीकारात् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

धर्माणां प्रकृतिस्थानां विकृतावविशेषतः ।

प्राप्तिविशेषतो वाच्यो विशेषस्थानिरूपणात् ॥ २४ ॥

प्रकृतौ कार्यकृदन्तं विकृतौ स्युर्न चेतरे ।

यूपावटास्तृतिः कार्यं न हि प्राकृतवर्हिषः ॥ २५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वेदिधर्मा वर्हिर्धर्माश्च हविरासादना-
दयोऽङ्गप्रधानार्था इति पूर्वत्र निर्णीतम् । ते च धर्मा
विकृतावतिदिश्यमाना नियामकाभावात् सर्वेऽप्यतिदिश्य-
न्तामिति प्राप्ते ब्रूमः । कार्यमत्र नियामकम् । प्रकृतौ
हि हविरासादनं वेदिकार्यम् । तच्च विकृतावपि प्राप्य-
माणं स्वसिद्धये खननादीन् वेदिधर्मान् प्रापयति । यूपा-
वटास्तरणरूपं तु कार्यं न प्रकृतावस्ति । दर्शपूर्णमासयो-
र्यूपावटाभावात् । तच्चास्तरणकार्यं विकृतौ विधीयमान-
मप्यप्राकृतकार्यतया प्राकृतान् खननादीन् वर्हिःसंस्कारान्
प्रापयति । तस्मात् प्रकृतिगताः कार्यकृदन्तं एव विकृतौ
प्राप्यन्ते । अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

यद्वर्हिस्तत्पवित्रार्थं न वाच्यस्तस्य सम्भवात् ।

संस्कृतं स्तरणे क्षीणं पवित्रं त्वम्यतो भवेत् । २६ ।

दर्शपूर्णमासयोराममन्ति । समावप्रच्छिन्नागौ प्रादेश-
मात्रौ दभौ पवित्रे करोतीति । तत्र यदेतद्देदिस्तरणार्थं
लवणसंस्कृतं बहिस्तेन पवित्रसम्भवादास्तरणवत् पवित्रमपि
बहिषः कार्यमिति चेत् । मैवम् । आस्तरण एव संस्कृतस्य
सर्वस्य बहिष उपक्षीणत्वात् । न हि वेदिं स्तृणातीति
विहितस्य स्तरणस्याकस्माद् बहिरेकदेशे संकीर्णो युक्तः ।
तस्माद् यथा यूपावटमसंस्कृतेन बहिषा स्तृणाति । तथा
पवित्रनिष्पत्तिरपि शास्त्रीयलवणादिसंस्काररहितैः परि-
भोजनौघनामकैर्दभैः सम्पादनौघाः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

पुरोडाशस्य शकलमैन्द्रवायवपात्रके ।

अवदध्यात् पुरोडाशो नवोऽथ सवनीयकः ॥ २७ ॥

सिद्धस्य सवनार्थत्वान्नवं सम्पाद्य तत्क्रिया ।

सवनीयेन तत्कार्यं संस्कार्यत्वाद् द्वितीयया ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे
निदधातीति । तत्र सवनीयपुरोडाशस्य शकलं यद्यपि
निष्पन्नं तथापि तस्य यजनार्थत्वेन संस्कृतबहिर्वदुपक्षया-
श्रूतनं कश्चित् पुरोडाशं सम्पाद्य तदीयशकलेनैन्द्रवायवाय
पात्रप्रक्षेपक्रिया कर्त्तव्येति चेत् । मैवम् । सवनीयपुरोडाश-
शकलेन सन्निधानं कर्त्तव्यम् । कुतः । संस्कार्यत्वात् ।
शकलं निदध्यादिति द्वितीयया संस्कार्यत्वं गम्यते । इष्ट-
शिष्टस्य हि प्रतिपत्तिरूपः संस्कारः । न चात्र कृतज्ञं यज-
नार्थम् । अवदानस्त्रेयस्तथा पुरोडाशभागस्यावशेषितत्वात् ।

यथात्र पूर्वसिद्धपुरोडाशशकलम् । तथा धाना प्राश्निनपात्र
पयस्यां मैत्रावरुणपात्र इत्यत्रापि पूर्वशेषस्यैव प्रक्षेपः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

काम्या उपांशु यष्ट्याः किं तदङ्गप्रधानयोः ।

प्रधान एव वा नात्र विशेषोक्तिरतो द्वयोः ॥ २८ ॥

मुख्यानामेव काम्यत्वात् तेष्वेव परिचोदना ।

अङ्गानामतथाभावादुपांशुत्वं प्रधानगम् ॥ ३० ॥

इदमाम्नायते । यज्ञार्थवर्णं वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु
यष्ट्या इति । अथर्ववेदोक्तकर्मवयस्तेषु काम्या इष्टया
गोप्याः । तस्मात्तासामुपांशुत्वं युक्तमित्यर्थः । यथा वेदि-
धर्माणां बर्हिर्धर्माणां चाङ्गप्रधानयोः समानो विधिः ।
तथोपांशुत्वस्यापि । न ह्यत्र कश्चिद् विशेष आम्नात इति
चेत् । मैवम् । काम्यत्वस्यैवात्र विशेषनियामकत्वात् ।
न त्वङ्गानां काम्यत्वमस्ति । करणपौष्कल्यसम्पादकानां
तेषां फले साक्षात् सम्बन्धाभावात् । ततः साक्षात्फल-
साधने प्रधान एवापांशुत्वम् । अङ्गेषु तु तत्तद्देदानु-
सारेण ध्वनिविशेषः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

नवनीतं श्येन आज्यं मुख्ये ऽङ्गे वास्तु मुख्यगम् ।

विधेयमाज्यमप्राप्तं दृतिस्थं नवनीतकम् ॥ ३१ ॥

मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे चोदकप्राप्तमाज्यकम् ।

अनूय दृतिसंस्थामं नवनीतगुणो विधिः ॥ ३२ ॥

श्येने श्रूयते । दृतिनवनीतमाज्यं भवतीति । दृती
विरसंगृहीतं नवनीतं यस्याज्यस्य प्रकृतिद्रव्यं तदेतद्वै-

दृशमाज्यं मानान्तरेण पूर्वमप्राप्तत्वात् प्रधानकर्माणि विधे-
यमिति चेत् । मैवम् । प्रधानस्य सोमयागविकारत्वे ना-
ज्यापेक्षाया अभावात् । अङ्गे ष्विष्टिविशेषेषु चोदकप्राप्तस्या-
ज्यस्य प्रकृतिद्वयत्वेन यथोक्तनवनीतगुणो विधीयते ।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

सुत्याकालगताङ्गेषु गुणः सर्वेषु चोदितः ।

आद्यो वैशेषिकाङ्गत्वाद् वाक्यात् सर्वाङ्गसङ्गतिः । ३३॥

योऽयं श्येनस्याङ्गेषु कृतिनवनीतत्वगुणो विहितः सो
ऽयं सुत्याकालीनेष्वेव सवनोपपशुतत्परोडाशरूपेष्वङ्गेषु ।
न तु कालान्तरवर्त्तिदौर्लभ्योपायङ्गेषु । विमतो गुणः
सुत्याकालीनाङ्गमात्रगः । श्येनवैशेषिकत्वात् । पशुसाहि-
त्यवत् । यथा सह पशूनालभत इति विहितं पशुसाहित्यं
श्येन एव विशेषत्वेनोच्यमानं सुत्याकालीनेष्वेव सवनोप-
पशुष्ववस्थितम् । तथा नवनीतमिति प्राप्ते ब्रूमः । यदान्यं
तद्वद्वतिनवनीतमिति वाक्येन सर्वाङ्गगताज्यविषयत्वप्रतीता-
बनुमानं कालात्ययापदिष्टम् । तस्मात् सर्वेष्वङ्गेषु तन्नव-
नीतम् ।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ।

शाक्यायने पुरोडाशास्तरसा इति मांसता ।

सर्वत्र सवनोद्ये वा सर्वत्र नवनीतवत् ॥ ३४ ॥

तरसाः सवनीयाः स्युरिति तत्संनिधिः स्मृतः ।

पुरोडाशस्य मांसत्वं तेष्वेवातो नियम्यते ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशत्सु संवत्सरैष्वनुष्ठेयं शाक्यानामशनम् । तत्र
संस्थिते । संस्थितेऽह्नि गृहपतिर्मुग्गयां याति स

यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भव-
न्तीति । तत्र यथा नवतीक्ष्णेषु निविष्टम् । तथा
मांसत्वमपि सर्वेषु पुरोडाशेषु निविशत इति चेत् ।
मैवम् । तदा हि ये पुरोडाशास्ते तरसा इति वचनव्यक्तौ
व्यवहितान्वयः स्यात् । तरसशब्दपुरोडाशशब्दयोर्मध्ये
सवनीयशब्देन व्यवधानात् । इह तु तरसाः सवनीया इत्य-
नयोः सन्निधिः श्रूयते । तथा सति ये सवनीयास्ते तरसा
इत्यनेन सन्निध्यनुगृहीतेन वाक्येन मांसत्वं सवनीयपुरो-
डाशेष्वेव नियम्यते ।

इति माधवोये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीयस्या-

ध्यायस्याष्टमः पादः । समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

शेषशेषित्वसिद्धौ किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकम् ।

इत्यपेक्षोदयादुक्तिश्चतुर्थस्य प्रयुक्तये ।

अनेन द्वितीयचतुर्थयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

चिन्ता न कार्या कार्या वा क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः ।

अफलत्वान्न कर्त्तव्या प्रयुक्तौ क्रियतामियम् ॥ १ ॥

कचिदेतद्विचारेण कचित् फलविधेर्वशात् ।

कचित् साक्षादिहाध्याये प्रयुक्तिर्बहुधोच्यते ॥ २ ॥

क्रत्वर्थोऽयं पुरुषार्थोऽयमिति विवेकस्य प्रयोजनं
किमपि न पश्यामः । तस्मात् काकदन्तविचारवदयं
विचार उपेक्षणीय इति चेत् । मैवम् । तेन विचारेण
प्रयुक्तेर्ज्ञातुं शक्यत्वात् । साक्षाद्वा परम्परया वा प्रयुक्ति-
निर्णयोपयुक्तं सर्वमिह चिन्तनीयम् ।

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

क्रत्वर्थादेर्नास्ति वास्ति लक्षणं नास्त्यनिरूपणात् ।

क्रत्वर्थे यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम् ॥ ३ ॥

कर्तावनुष्ठेयः क्रत्वर्थ इत्युक्ते गोदोहनादावतिव्याप्तिः ।
पुरुषेणार्थमानः पुरुषार्थ इत्युक्ते प्रयाजादीनामप्यनुष्ठेयतया
पुरुषेणार्थमानत्वादतिव्याप्तिः । तस्मात् तयोर्दुष्टं लक्षणं
दुर्निरूपमिति चेत् । मैवम् । क्रतुस्वरूपपीकस्यायैव यो

विधीयते स क्रत्वर्थः । प्रायाजादयस्तादृशाः । न हि प्रया-
जादिभिः पुरुषस्य कश्चित् प्रीतिविशेष उत्पद्यते येनैते पुरु-
षार्था भवेयुः । दर्शपूर्णमासक्रतुस्तु तैः प्रयाजादिभिः फल-
जननसामर्थ्यलक्षणं पौष्कल्यं प्राप्नोति । तस्मात् ते
क्रत्वर्थाः । पुरुषप्रीतये विधीयमानाः पुरुषार्थाः । दर्शपूर्ण-
मासादयो गोदोहनादयश्च तादृशाः । न हि दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां कस्यचित् क्रतोः पौष्कल्यं भवति । तयोरेव
क्रतुत्वात् । नापि गोदोहनं क्रत्वर्थम् । तदभावेऽपि चम-
सेन क्रतुपौष्कल्यसिद्धेः । तस्मात् सुनिरूपणं तदुभय-
लक्षणम् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

फलं विधेयं नो वाच्यो भावनांशत्वतोऽन्यत् ।

न भाव्यांशो विधेयः स्याद्रागात् तत्र प्रवर्त्तनात् ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गः फलत्वेन
श्रूयते । तत्र विमतं फलं विधेयम् । भावनांशत्वात् । करण-
वदिति कर्त्तव्यतावच्चेति चेत् । मैवम् । अप्रवृत्तप्रवर्त्तनं
हि विधानम् । फले तु पुरुषः सौन्दर्यं जानन् स्वयं रागा-
देव प्रवृत्त इति व्यर्थस्तत्र विधिः ।

तृतीयवर्णकमारचयति ।

गोदोहनं इयार्थं स्यान्न वा भानाद् इयार्थता ।

अन्यथापि क्रतोः सिद्धेः केवलं पुरुषाय तत् । ५ ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । चमसेनापः प्रणयेन्नोदोहनेन
पशुकामस्येति । तत्र गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं
चेत्याकारहयमस्ति । पशुफलजनने पुरुषप्रीतिर्भाति । अपां

प्रणयनेन क्रतुपौष्कल्यमपि भातीति चेत् । मैवम् । गोदो-
हनमन्तरेण फलासिद्धेर्भवतु पुरुषार्थत्वम् । क्रतुस्तु तदभावे-
ऽपि चमसेन सिध्यतीति न क्रत्वर्थता ।

चतुर्थवर्षकमारचयति ।

द्रव्यार्जनं स्यात् क्रत्वर्थं पुमर्थं वा क्रताविदम ।

नियतत्वात् पुमर्थत्वं दृष्टं क्रत्वर्थतार्थिकी ॥ ६ ॥

ब्राह्मणस्य द्रव्यार्जने प्रतियहयाजनाध्यापनानि निय-
तानि । तत्र तत्र श्रुतानि राजन्यस्य जयादिकं वैश्यस्य
कृष्यादिकं शूद्रस्य सेवादिकम् । तत्र यदेतद् द्रव्यसम्पादनं
तदेतत् क्रत्वर्थम् । कुतः । अर्जनोपायानां नियतत्वात् ।
पुरुषप्रीतेस्तु येन केनापि द्रव्येण सिद्धत्वात् । अर्जनोपाय-
नियमस्तत्र निरर्थकः । क्रतौ तु नियमापूर्वं परमापूर्वाप-
योगोति सार्थको नियम इति प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यार्जने रागः
प्रवर्तको दृष्ट इति न विधिरपेक्ष्यते । फलं च शुद्धिदृष्ट्या-
दिरूपं दृष्टमेव । अत एव स्मर्यते । षष्ठां तु कर्मणामस्य
त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विशुद्धान्न
प्रतियह इति । क्रत्वर्थे जीवनाभावात् क्रतुरेव न सिध्येत् ।
पुरुषार्थतायां त्वैहिकप्रीतिकारिभोजनादिवत् क्रतोराम-
षिकप्रीतिकारितया पुरुषकार्येष्वन्तर्भावात् क्रत्वर्थताप्यार्थ-
कोति सिध्यति । उपायनियमस्तूपायान्तरेषु प्रत्यवाय-
विवक्षयोपपद्यते । तस्माद्द्रव्यार्जनं पुरुषार्थम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

नेचेतोयन्तमादित्यं क्रत्वर्थं तत्र वाचिमः ।

फलस्वाकल्पनीयत्वात् क्रतौ प्राप्तं निषिध्यते । ७ ।

व्रतोक्त्या पर्युदासत्वे संकल्पोऽनीक्षणोऽत्र सः ।

न कत्वङ्गममानत्वात् पुमर्थः पापहानये । ८ ॥

अनारभ्य श्रूयते । नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं वन्तं
कदाचनेति । तत्र नञ्पदमभिधातृत्वा प्रतिषेधं ब्रूते । न
पु पर्युदासम् । प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वकः । प्राप्तिश्च वैदिकस्य
निषेधस्य वैदिकी प्रत्यासन्ना । तथा सति कर्तौ यत्रादि-
येक्षणं विहितं तत्रायं निषेध उदयान्तमयोद्देशेन प्रवर्तते ।
एवं च सति फलं न कल्पनीयम् । पर्युदासमाश्रित्य
पुरुषार्थत्वाङ्गीकारेऽधिकारसिद्धये फलं कल्पनीयं स्यात् ।
अस्मात् कत्वर्थो निषेध इति प्राप्ते ब्रूमः । तस्य व्रतमित्युपक्रम्य
नेक्षेतोद्यन्तमित्याम्नातत्वादनौक्षणरूपं किञ्चिदनुष्ठेयम् ।
तच्च पर्युदासत्वे सत्यवकल्पते । ईक्षणस्याभावः प्रतिषेधपक्षे
नञर्थः । पर्युदासपक्षे त्वौक्षणादितरः संकल्पो नञपदेन
लक्ष्यते । स च सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयव्रतत्वेन विधीयते ।
यद्यपौक्षणादितरे बहवो व्यापारा अनुष्ठानयोग्याः सन्ति
तथापि कायिकवाचिकव्यापारविशेषस्याप्रतीयमानत्वान्मान-
सव्यापारस्यावर्जनीयत्वाच्च सङ्कल्प एव परिशिष्यते ।
सङ्कल्पनीयश्चार्थः प्रत्यासन्त्या धात्वर्थनिषेधः । तथा सत्युद्यन्त-
मस्तं यन्तं चादित्यं नेक्षिष्य इत्येवंरूपः सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेय-
त्वेन विधीयते । न च तस्य सङ्कल्पस्य कत्वङ्गत्वम् । तदुक्तं-
श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणाभावात् । न च पुरुषार्थत्वेऽपि प्रमाणा-
भावः । एतावता ह्येनसायक्तो भवतीत्यनेन वाक्येनेक्षितुः
पुरुषस्य प्रत्यवायसम्बन्धमुपपन्नस्य तत्प्रत्यवायनिवारणफल-
कस्यानीक्षणसङ्कल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात् । कतङ्ग-

त्वविवक्षायां तु कृतुवैकल्यरूपो विपक्षबाध उपन्यस्येत ।
तस्मादमीक्षणसङ्ख्यादीनि प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

दश यज्ञायुधानीति हविष्टेन विधिर्न वा ।

आद्योऽप्राप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ॥ ८ ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ।

स्फेनोद्धन्तीति यत् प्राप्तं तदत्रानूय संस्तवः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फाञ्च कपालानि चेत्याद्यनुक्रम्यैतानि
वै दश यज्ञायुधानीत्यान्नातम् । तानि चात्र हविष्टेन
विधीयन्ते । कुतः । मानान्तराप्राप्तत्वेनापूर्वार्थत्वात् । यदि
तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत् । तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो
विकल्पो वास्त्विति प्राप्ते ब्रूमः । आग्नेयोऽष्टाङ्कपात
इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पञ्चाष्टिष्टानामायुधानां
विकल्पः समुच्चयो वा न सम्भवति । आयुधत्वं यज्ञसाधन-
त्वम् । तच्च स्फेनोद्धन्ति कपालेषु अपयतीत्यादिशास्त्र-
सिद्धमेवानूय यज्ञायुधानि सम्भवन्तीत्येष सम्भरणविधिः
स्तूयते । तस्मान्नास्ति हविष्टम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

पशुरालभ्य इत्यत्र पश्वैक्ये यजनाङ्गता ।

नास्त्यस्ति वाद्यः स्वपदे श्रुत्या पश्वङ्गतागतेः ॥ ११ ॥

आदी स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके ।

योगः कर्तुं पशौ चेति क्रमे यागाङ्गताङ्गिता ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीयं पशुमाशुभेतेत्यत्र पशोरिकत्वं यजनाङ्ग-
न भवति । तस्य श्रुत्या पशुसम्बन्धावगमात् । पशुमित्ये

तस्मिन्नेकस्मिन्नेव पदे पशुतदेकत्वयोः अवणात् पदान्तर-
नैरपेक्ष्येण परस्परसम्बन्धोऽवगम्यते । यागस्वालभेतेत्यनेन
पदान्तरेणोपात्तः । तत्र वाक्येन सम्बन्धावगतिः । वाक्याच्च
श्रुतिर्वलीयसी । तत एकत्वस्य यागाङ्गत्वाभावादुभाभ्यां
बहुभिर्वा यागोऽनुष्ठातुं शक्य इति प्राप्ते ब्रूमः । पशुमिति
पदं यद्यप्येकं तथापि प्रकृत्वा पशुनिर्दिष्टः । प्रत्ययेन
कारकत्वमेकत्वं चेत्युभयं निर्दिष्टम् । तत एकत्वस्यासम्ब-
तरे कारके प्रथमं सम्बन्धो भवति । कारकत्वं नाम
क्रियाहेतुत्वम् । तथा सति कारकद्वारा क्रियायामपि
सम्बन्धः प्रत्ययेनैवावगतः । क्रियाविशेषश्च सन्निहितपदा-
न्तरोपात्तो याग इति यजनाङ्गत्वमेकत्वस्य सिध्यति ।
तच्चैकत्वं स्वयममूर्त्तं तथा यागक्रियां निष्पादयितुमसमर्थं
सत्तत्र समर्थं पशुद्रव्यं पश्चादवच्छिनत्ति । तत एकत्वस्य
यागाङ्गत्वान्न बाभ्यां त्रिभिर्वा यागसिद्धिः एवमनङ्गाहौ
युनक्ति । वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इत्यत्र द्वित्वबहुत्वयो-
र्विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

न पुंलिङ्गे विवक्षा वा विवक्षानुपयोगतः ।

आद्योऽनुष्ठित्यपेक्षत्वात् संख्यावत्तद्विवक्षताम् ॥ १३ ॥

पशुमालभेतेत्यत्र पशुपदे पुंलिङ्गमविवक्षितम् । कुतः ।

शब्दार्थविचारेऽनुष्ठानविचारे च तदुपयोगादर्शनात् ।

अलिङ्गेऽपि वृत्तपदार्थे पुंलिङ्गो वृत्तशब्दः प्रयुज्यते । तथा
पुं व्यक्तावपि स्त्रीलिङ्गो मक्षिकाशब्दः प्रयुक्तः । ततो न लिङ्गस्य
शब्दार्थत्वेन विवक्षास्ति । अनुष्ठानमपि पुं व्यक्तिसौव्यक्त्योः

समानम् । एकत्वावच्छिन्नपशुत्वे वैषम्याभावात् । तस्मा-
द्विवक्षितं लिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । यथा पशुत्वजातिर्यथा
वा तदेकत्वं शब्दार्थः । एवं वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्या-
मनन्यथासिद्धाभ्यां लिङ्गस्यापि कुतः शब्दार्थता न स्यात् ।
वृद्धमक्षिकाशब्दयोस्तु न वयमर्थतः साधुतां ब्रूमः । किन्त्व-
भियुक्तप्रयोगमात्रबलेन साधुत्वम् । न चानुष्ठानसाम्यम् ।
पुं पशौ विशेषसङ्गावात् । वाक्त आप्यायतामित्यादिभि-
र्मन्त्रैस्तत्तदवयवस्याप्यायनकाले मेढ्रं त आप्यायतामिति
मन्त्रेण तदवयवस्याप्यायनश्रवणात् । तस्मादेकत्ववत्
पुं लिङ्गमपि विवक्षितम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्विष्टकृत् संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोग्यपि ।

प्रयोजनैक्यमेकस्मिन् युक्तं कर्मण्यतः क्षयः ॥ १४ ॥

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद् द्रव्यसंस्कृतिः ।

त्यागादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् ॥ १५ ॥

योऽयं स्विष्टकृद् यागः सोऽयमुपयुक्तहविःसंस्कार इत्य-
विवादम् । तत्र संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यभावे सति
तावतैवोपक्षीणः स्विष्टकृद् यागो नापूर्वस्योपकरोति । न
ह्येकस्मिन् कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
कर्मण एकत्वेऽप्यंशभेदात् प्रयोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्र-
पाठो द्रव्यप्रक्षेपो देवतोद्देशत्यागश्चेति त्रयोऽंशाः । तत्र
त्यागे परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते । तस्मात्
स्विष्टकृदुभयायः । एवमन्यप्रयाजपशुपुरीडाशावप्युदा-
हायी ।

..

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

शेषत्वमुपरिग्रह्ये चिन्तनीयमुत्तरेतत् ।

शेषो भानान्न तस्यात्र प्रयुक्त्याख्यफलेरणात् ॥ १६ ॥

वक्ष्यमाणेष्वधिकरणेषु शेषत्वमेव चिन्ताविषयः । यथा-
तीतेष्वधिकरणेषु क्रतुशेषोऽयं पुरुषशेषोऽयमिति चिन्तितम् ।
तद्वत् । अत उपरितनग्रह्ये तत्र तत्र पर्यंतादीनां शेषत्व-
विचारस्य भासमानत्वादिति चेत् । मैवम् । शेषत्वस्य
यत् प्रयुक्तिरूपं फलं तदेव प्राधान्येन विचार्यते । शेषत्वं
तु तदुपयोगित्वेनेति न तद्विचारः प्रधानभूतः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

आमिक्षा वाजिनं च स्यादध्यानीतेः प्रयोजकम् ।

उतामिक्षैव सामर्थ्यं द्रव्योत्पत्त्यं ततोऽग्रिमः ॥ १७ ॥

आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दान्मन्त्रतो रसात् ।

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्पादि वाजिनम् ॥ १८ ॥

इदमाम्नायते । तस्मै पयसि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्या-
मिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति । तत्र पयसि दधिप्रक्षेपा-
दामिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते । तथा वाजिनद्रव्यमपीति
दध्यानयनस्य जनकत्वसामर्थ्यमुभयद्रव्यविषयं तुल्यमेव ।
तस्मादुभयमपि प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः । न ह्यव्यान्तर-
मामिक्षा । किन्तु पय एवेति तच्छब्दादिभिरवगम्यते ।
यस्मिन् पयसि दधिप्रक्षेपः सामिक्षेति तच्छब्देन पयः
परामृश्यते । आमिक्षायागस्य पुरोऽनुवाक्यायामेवाम्नातम् ।
जुषन्तां युज्यं पय इति । पयोऽरसश्च मधुर आमिक्षाया-
मनुवर्त्तते । न तु वाजिने । ततः प्राधान्येन पयसो

घनीभावावस्थां जनयितुं दध्यानीतमित्यामिक्षैव प्रयो-
जिका । अनुनिष्पाद्येव बाजिनम् । न तु प्रयोजकम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

सोमक्रयण्यनयने पदकर्म प्रयोजकम् ।

न वाद्योऽद्याञ्जनस्यापि क्रयवत् सन्निकर्षतः ॥ १८ ॥

तृतीयया क्रयार्था गौस्तदूरानयनस्य च ।

तादर्थ्यत्तित्प्रयुक्तं तन्न प्रयोजकता पदे ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे सोमक्रय आम्नायते । एकहायन्या
क्रीणातीति । सेयमेकहायनी गौर्यदा सोमं क्रेतुमानीयते ।
तदाध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतोऽनुगच्छति । तदप्याम्नातम् ।
षट्पदान्यनुनिष्क्रामतीति । ततः सप्तमे पदे हिरण्यं
निधाय हुत्वा तत्पदगतं रजो गृह्णीयात् । तदपि श्रूयते ।
सप्तमं पदमध्वर्युरञ्जलिना गृह्णाति तदेतद्रजः संगृह्य हवि-
र्धानयोः शकटयोरक्षे तेन रजसा युक्तमञ्जनं प्रक्षिपेत् ।
तदपि श्रुतम् । यज्ञं वा एतत् सम्भरन्ति यत् सोमक्रयण्ये
पदमिति प्रसृत्य यर्हि हविर्धाने प्राची प्रवर्त्तयेयुस्तर्हि
तेनाक्षमुपाञ्जरादिति । तत्र यथा क्रयः सन्निकृष्टः । तथैव
पदकर्माप्यद्याञ्जनं सन्निकृष्टम् । अथोच्येत । दध्यानयन
मामिक्षया यथा संयुक्तम् । न तथाद्याञ्जनं सोमक्रयण्यनय-
नेन संयुक्तमिति । तन्न । क्रयेऽपि तदसंयोगस्य तुल्यत्वात् ।
अथासंयुक्तोऽपि क्रयो गवानयनेन निष्पद्येत । तर्ह्यद्या-
ञ्जनमपि तेन निष्पाद्यमिति समानत्वात् क्रयवत् पदकर्मपि
सोमक्रयण्यनयनस्य प्रयोजकमिति प्राप्ते ब्रूमः । एक-
हायन्या क्रीणातीति तृतीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थता गम्यते ।

गोदारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवानयने प्रयोजकः । न च पदकर्मार्थत्वं गोर्वा तदानयनस्य वा क्वचिच्छ्रुतम् । तस्मात् तदप्रयोजकम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अपणं तुषवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ।

उत अपणमेवाद्यो वापार्थत्वात् तृतीयया ॥ २१ ॥

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छ्रपणार्थता ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनम् ॥ २२ ॥

कपालेषु अपयतीति अपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीति कपाले तुषधारणं श्रुतम् । ते च तुषाः सकपाला रक्षसां भागोऽसीति मन्त्रेण नैऋत्यां दिश्यवस्थापनीयाः । तत्र अपणं यथा कपालसम्पादनस्य प्रयोजकम् । तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः । एकहायन्येति तृतीयया यथा क्रयार्थत्वम् । तथा कपालेनेति तृतीयया कपालस्य तुषवापार्थत्वावगमादिति चेत् । मैवम् । नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापसाधनत्वं श्रुतम् । किं तर्हि यत् कपालं पुरोडाशश्रपणार्थोपात्तमासादितं च तस्य कपालस्य साधनत्वम् । एतच्च पुरोडाशकपालेनेति विशेषनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं अपणेन कपालं प्रयुज्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापेन प्रयुक्तिः सम्भवति । तस्माच्छ्रपणेनैव प्रयुक्तं कपालं तुषोपवापेऽपि प्रसङ्गात् सिध्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

हृदादिः शक्नुदादिषु पञ्चालम्भप्रयोजकः ।

हृदादिरेव वाङ्मोऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्यतः ॥ २३ ॥

हविषो यागशेषत्वाद् हृदादेर्हविरात्मनः ।

प्रयोजकत्वं तस्यैव नेतरस्यात्तथात्वतः ॥ २४ ॥

अग्नीषोमीयपथी श्रूयते । हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यर्थं जिज्ञाया
अथ वक्षस इति । तथान्यदपि श्रुतम् । शक्नुत् संप्रविध्यति ।
लोहितं निरस्यतीति । तत्र हृदयादीनां शक्नुदादीनां च
प्रकरणपाठसाम्यात् पशुसाध्यत्वसाम्याच्च हृदयादिवच्छ-
क्नुदादिकमपि पञ्चालम्भस्य प्रयोजकमिति चेत् । मैवम् ।
पशुयागो हि हविःसाध्यः । हविष्ट्वं चात्तुं योग्यत्वाद् हृदया-
दीनामेव । न त्वयोग्ययोः शक्नुलोहितयोः । तस्माद् हृदयादि-
रेव प्रयोजकः । शक्नुत्संप्रवेधो लोहितनिरसनं चेत्येतदुभयं
शेषप्रतिपत्तिमात्रम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

प्रयोजकः स्विष्टकृत् किं पुरोडाशोत्तरार्धयोः ।

यद्वा प्रकृतोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥ २५ ॥

उत्तरार्धेति शब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति ।

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैव वर्त्तताम् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । उत्तरार्धात् स्विष्टकृते सम-
वद्यतीति । सोऽयं स्विष्टकृद् यागः कस्यचिन्नूतनस्य पुरो-
डाशस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः । तदुभयाभावे स्वसिद्धा-
भावादिति चेत् । मैवम् । उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनाम-
त्वाद् भागवाचित्वाच्च प्रकृतं कश्चिद्वागिनमाकाङ्क्षते ।
अग्न्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भागवांस्य । तस्मात्त-

मेवोपजीव्य स्थिष्टकृद् यागः प्रवर्त्तते । न त्वन्यस्य प्रयोजकः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

अभिघार्यं प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम् ।

शेषधारणतत्पात्रे कार्यं नो वाभिधारणम् ॥ २७ ॥

नान्यथा तेन ते कार्यं न कार्यं प्रतिपत्तितः ।

प्राजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिधारणात् ॥ २८ ॥

प्रकृतौ श्रुतम् । प्रयाजशेषेण हवींश्चभिधारयतीति ।

तदेतद् विकृतावतिदिष्टम् । विकृतयश्च वाजपेयगताः

पशवः । ते च द्विविधाः । क्रतुपशवः प्राजापत्यपशवश्चेति ।

आग्नेयं पशुमालभत इत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः ।

इतरे तु सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति

विहिताः । एते चोभयविधाः पशवः प्रातःसवने सहैवोप-

क्रम्यन्ते । ततः सर्वेषामर्थं सकृदेव प्रजाया अनुष्ठेयन्ते ।

तत्र क्रतुपशूनां प्रातःसवन एवालम्ब्यव्यत्वात् तदौयहविषां

प्रयाजशेषेणाभिधारणं निर्विघ्नमेव सिध्यति । प्राजापत्यपशूनां

तु पर्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानौमनुष्ठानम् । आलम्बस्तु

माध्यन्दिने सवने । तत्कालविशेषस्य ब्रह्मसाम्नालभत

इति विधानात् । तेषां च प्राजापत्यानां हविषामभिधार-

णार्थं प्रातःकालीनः प्रयाजशेषो धारयितव्यः । न चात्र

जुह्वां तद्धारणं सम्भवति । क्रतुपश्वनुष्ठाने जुह्वा व्यापृतत्वात् ।

अतः पात्रान्तरं सम्पाद्य तस्मिन्नयं शेषो धारयितव्यः ।

अन्यथा प्राजापत्यहविषां प्रयाजशेषेणाभिधारणासिद्धेः ।

तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे सम्पादनौये इति प्राप्ते ब्रूमः ।

ते उभे न कर्त्तव्ये । कुतः । अभिधारणस्य शेषप्रतिपत्ति-

रूपत्वेन हविःसंस्कारत्वाभावात् । न हि दृष्टे प्रतिपादने
 सत्यदृष्टार्थः संस्कारो युक्तः । दृष्टं च जुहा रित्तीकरणम् ।
 अन्यथा प्रयाजशेषोपेतायां जुह्वामाज्यभागार्थतया गृह्य-
 माणं संकीर्त्येत । ततो रित्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव
 प्रकृतौ शेषेणाभिधारणम् । अस्तु वा तत्र हविःसंस्कारोऽपि ।
 तथापि प्राजापत्यवपायामभिधारणं व्यर्थम् । रूक्षत्वनिवा-
 रणाय ह्यभिधार्यते । न च प्राजापत्यवपायां रूक्षतास्ति ।
 ब्रह्मसाम्नैव तद्रूक्षताया निवारितत्वात् । अत एव श्रूयते ।
 शम्या वा एतर्हि वपा यर्ह्यनभिष्टता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम
 यद् ब्रह्मसाम्न्यालभते तेनाशम्यास्तेनाभिष्टता इति । अशम्या
 अरूक्षा इत्यर्थः । तस्माच्छेषधारणतत्पात्रे न कर्त्तव्ये ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमायीपभृतं घृतम् ।

जुह्वामानयतीत्यीपभृतं नैषा प्रयोजयेत् ॥ २८ ॥

प्रयोजयेदुतानीतिः प्रयाजाद्यखिलार्थता ।

श्रुतीपभृत आज्येऽतो जीहवेन विकल्पनात् ॥ ३० ॥

न प्रयोजकता मैवं त्रितयार्थं तु जीहवम् ।

अतिहायेड इत्युक्तेचतुर्थे सा प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । अतिहायेडो बर्हिः प्रति
 समानयति जुह्वामौपभृतमिति । अस्यायमर्थः । पञ्चानां
 प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इट्शब्देन बहुवचनान्तेना-
 भिधीयते । तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य बर्हिर्नामकं चतुर्थं
 प्रयाजं होतुमुपभृत्संज्ञकायां सुचि स्थितं घृतं जुह्वामाने-
 तव्यमिति । तदेतदानयनमुपभृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयो-

जकम् । तथा हि जुह्वपभृद्भवायु तिसृषु सुखाज्य-
ग्रहणप्रकारस्तद्विनियोगश्चैवमान्नायते । चतुर्णुक्तां गृह्णा-
त्यष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायां यच्च जुह्वां गृह्णाति प्रयाजिभ्यस्तद-
यदुपभृति प्रयाजानुयाजिभ्यस्तत्सर्वस्मै वा एतदयज्ञाय
गृह्णाते यद्भ्रुवायामाज्यमिति । तत्र जीह्वं केवलप्रया-
जार्थम् । औपभृतं प्रयाजानुयाजार्थमिति प्रयाजेषु जीह्व-
मौपभृतं चोभयं विकल्पते । तथा सति यदा जीह्वेन
प्रयाजा इज्यन्ते । तदानीमौपभृतस्यानयनमेव नास्ति ।
कुतः प्रयोजकत्वम् । यदा त्वौपभृतेन प्रयाजहोमः । तदा-
नीमौपभृतस्यार्धं पञ्चप्रयाजार्थम् । इतरदनुयाजार्थम् ।
तयोः प्रयाजसाधनमर्धं प्रथमप्रयाजकाल एव जुह्वामानीत-
मिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समानयनं विधीयते ।
यत्वनुयाजार्थमितरद्वर्धमुपभृत्यवशिष्टं तन्मध्ये किञ्चि-
च्चतुर्थप्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । तत्वनुयाजैरेव प्रयुक्तमिति
प्राप्ते ब्रूमः । यज्जीह्वं तत् प्रयाजत्रितयार्थम् । यत्त्वौप-
भृतं तदवशिष्टप्रयाजद्वयार्धमनुयाजार्थं चेत्येवं वाक्यद्वयस्य
व्यवस्थायां सम्भवन्त्यामष्टदोषग्रस्तो विकल्पो नाश्रयितुं
शक्यः । यदा जीह्वस्वीकारः । तदानीमौपभृतवाक्यस्य
प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यज्येत । अप्राप्तमप्रामाण्यं स्वीक्रि-
येत । पुनरपि कदाचिदौपभृतस्वीकारे त्यक्तं प्रामाण्यं
स्वीक्रियेत । स्वीकृतमप्रामाण्यं त्यज्येतेत्यौपभृतवाक्ये
चत्वारो दोषाः । जीह्ववाक्येऽप्येवं चत्वार इत्यष्टौ
दोषाः । यथोक्तव्यवस्था चातिहायेक इति वाक्यादध्यव-
सीयते । तथा सत्वौपभृतस्यानुयाजा यथा प्रयो-

जकाः । तथैव चतुर्थपञ्चमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

जुह्वपभृदध्रुवास्त्राज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितिः ।

सर्वार्थमविशेषात् स्यात् प्रयानार्थं तु जौहवम् ॥ ३२ ॥

प्रयाजानुयाजहेतुः स्यादौपभृतमाज्यकम् ।

जौहवमन्वार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता ॥ ३३ ॥

चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यादिषु ग्रहणवाक्येष्वेतदर्थमिति विशेषनियामकस्याश्रवणात् पात्रत्रयगतमाज्यं सर्वार्थमिति चेत् । मैवम् । यज्जुह्वां गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तदित्यादिभिर्वाक्यैर्व्यवस्थावगमात् । सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

अष्टावुपभृतीत्यत्र किमष्टैकग्रहे विधिः ।

चतुर्द्वयग्रहे वाच्यः स्यादष्टश्रुतिमुख्यतः ॥ ३४ ॥

चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वान्न बाध्यते ।

चतुर्हित्वं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ॥ ३५ ॥

ग्रहणवाक्ये चतुर्जुह्वां गृह्णातीत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विहितम् । तथैवाष्टावुपभृतीत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विधातव्यम् । न तु चतुर्गृहीतद्वयम् । तथा सत्यष्टश्रुतेर्मुख्यत्वावगमात् । अष्टसंख्यावयवभूतयोर्द्वयोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने सत्यष्टशब्दस्यावयवलक्षणा प्रसज्येतेति प्राप्ते ब्रूमः । प्रसज्यतां नाम लक्षणा । मुख्यार्थस्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः । चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनारभ्यश्रुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्यप्येतत् सर्वहोमविषयतया

सामान्यरूपम् । औपभृतं तु प्रयाजानुयाजविषयतया विशेषरूपम् । तथापि होमस्य फलवत्त्वेन प्राधान्याद् ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात् प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तम् । न तूपसर्जनानुसारेणाष्टगृहीतम् । तस्मादुपभृति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चमप्रयाजार्थम् । अपरं त्वनुयाजार्थम् । नन्वेवं तर्हि चतुर्गृहीतस्यैव हविष्टाच्चतुरूपभृतीत्येव विधातव्यम् । न त्वष्टावुपभृतीति विधियुक्त इति चेत् । मैवम् । तथा सत्यनुयाजार्थं चतुर्गृहीतं न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयेत । तदानीमुपभृतः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्वाद् द्वितीयस्मै पात्रान्तरमन्विष्येत । यद्युपभृतीत्येव द्वितीयमपि चतुर्गृहीतं विधीयेत । तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथगेवानुष्ठानादुपभृत्येकप्रयत्नेनानयनं न सिध्येत् । अत उभयस्य समौपभृतस्यानयनार्थमष्टावुपभृतीत्युच्यते । तस्मात् सामीप्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविष्टासिद्धये द्वे चतुर्गृहीते अत्र विधीयेते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

स्वरं कुरुत इत्यत्र स्वरयूपात् पृथक्छिदाम् ।

प्रयोजनेन वाद्योऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः ॥ १ ॥

आद्यस्य यूपखण्डस्य स्वरत्वाख्यविशेषणे ।

विहिते लाघवं तस्मादर्धनिष्पन्न एव सः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । यूपस्य स्वरं करोतीति
तत्र यूपो यथा छेदनस्य प्रयोजकः । तथा स्वररपि छेदः
प्रयोजयति । कुतः । करोतीत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतिः
करोतिधातांहि भावना मुख्योऽर्थः । तत्र यूपशब्दोप-
लक्षितः खुदिरादिवृत्तः । करणं छेदनादिरिति कर्तव्यता ।
छिन्नेन वृत्तेण स्वररुत्पादनौय इति विशिष्टविधिः ।
उत्पन्नस्य स्वरोर्विनियोग एवमान्नातः । स्वरुणा पशु-
मनक्तीति । तस्मात् स्वरुच्छेदनस्य प्रयोजक इति प्राप्ते
ब्रूमः । छिद्यमानयूपस्य यः प्रथमं पातितः शकलः स
स्वररिति स्वरुत्त्वनाममात्रविधौ लाघवाद् यूपवत् स्वरुं
छेदनस्य प्रयोजकः । किन्तु यूपप्रयुक्ते छेदने स्वयमनुनि-
श्चयते ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखा वास्तु दिक्श्रुतेः ।

आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलक्ष्यते । ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्यत् पलाशशाखया वत्सानपाकरोतीति
पलाशशाखां प्रकृत्य श्रूयते । यत् प्राचीमाहरेद्देवलोक-
मभिजयेदिति । तत्र प्राचीशब्दस्य दिग्वाचित्वाद्दिगाहरणं
द्वितीयया विधीयत इति चेत् । मैवम् । अशक्यत्वात् ।
ततो वृत्तस्य प्राची शाखात्रोपलक्ष्यते । तथा सति प्रकृतानु-
ग्रहो भवति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

शाखां छित्त्वोपवेशं च मूले कुर्वीत शाखया ।

नुदेद् वत्सान् कपालानि स्थापयेदुपवेशतः । ४ ।

इयं प्रयोजकं कृत्तेर्वत्सापाकृतिरेव वा ।

आद्योऽग्रमूलयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥ ५ ॥

उपवेशं करोतीति साकाङ्क्षोऽन्यार्थमूलतः ।

पूर्यतेऽतो मूलभागः प्रादेशपरिमाणकः

उपवेशोऽनुनिष्पादी स तस्माद् युज्यतेऽन्तिमः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । मूलतः शाखां परिवास्थोप-
वेशं करोतीति । येयं पलाशशाखा कृत्वा वृक्षादाहृता
तां पुनश्चिक्त्वा मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेशः कार्यः ।
तयोरग्रमूलयोः शाखाभागयोः पृथग्विनियोग आम्नातः ।
शाखया वत्सानपाकरोतीति । उपवेशेन कपालान्युपद-
धातीति । तदिदं कार्यद्वयं वृक्षच्छेदेन समाहृतया शाखया
निर्धियते । तस्मादुभयमपि छेदनाहरणादेः प्रयोजकमिति
चेत् । मैवम् । उपवेशं करोतीत्युक्ते केन द्रव्येणेत्याकाङ्क्षायां
मूलत इति वक्तव्यम् । पुनरपि कस्य मूलमित्याकाङ्क्षायां
वत्सापाकरणार्थं कृत्वायाः पलाशशाखाया मूलमित्या-
काङ्क्षा पूरणीया । तस्माच्छेदने वत्सापाकरणमेव प्रयो-
जकम् । उपवेशस्वनुनिष्पादी । नन्वादच्छेदने तथास्तु ।
द्वितीयच्छेदनस्योपवेशः प्रयोजकः । परिवासनसम्बन्धेन
मूलेनोपवेशकर्तव्यताविधानात् । अन्यथा परिवास्थोपवेशं
करोतीति समानकर्तृत्वपूर्वकालत्ववाचिनो स्यप्प्रत्ययस्यानु-
पत्तेरिति चेत् । मैवम् । परिवासनस्योपवेशसम्बन्धो
वाक्येन प्रतीयते । शाखासम्बन्धस्तु शाखामिति द्वितीया-
दित्या । पूर्वच्छिन्नाया अपि शाखायाः पुनर्मूलापादानक-
छेदोऽपेक्षितः । अन्यथा समूलां शाखां वृक्षेनोदयस्य

वत्सापाकरणं दुःशकं स्यात् । अत एव मूलत इत्यपादाने
 पञ्चमी श्रुता । तथा सति प्रथमच्छेदनापादानभूतो
 वृक्षोऽतंस्कृतत्वाद् यथा लौकिकः । तथा द्वितीयच्छेदना-
 पादानभूतं मूलमपि लौकिककाष्ठम् । अवश्यमङ्गारेषु
 कपालोपधाने कस्यचित् काष्ठस्योपदानमर्थात् प्राप्तम् ।
 तदेवात्रोपवेशं करोतीत्यनूद्यते । शाखां परिवास्य त्यक्ते
 मूले सन्निहिते सति कपालोपधानार्थं काष्ठान्तरान्वेषण-
 प्रयासो न कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः । एवं च सति दोहन-
 रहितायां पौर्णमास्यां वत्सापाकरणार्थायाः शाखाया
 अभावादुपवेशाय शाखाच्छेदो न कर्त्तव्यः ।

चतुर्धाधिकरणमारचयति ।

प्रस्तरं शाखया सार्धं प्रहरेत् प्रहृतिस्त्रियम् ।

शाखाया अर्थकर्मत्वं प्रतिपत्तिरुतोचिता ॥ ७ ॥

विहितः प्रस्तरे यागः शाखायाः साहचर्यतः ।

तथात्वादर्थकर्मत्वे हृतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ।

पौर्णमास्यां ततो नैव हृतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । सह शाखया प्रस्तरं प्रहर-
 तीति । तत्र शाखाहरणमर्थकर्म । कुतः । प्रहृतिशब्देन
 यागस्याभिधानात् । एतच्च सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीत्येत-
 दाक्यमुदाहृत्य विचारितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्-
 साहचर्याच्छाखाप्रहरणमपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् ।
 अर्थाय क्रतुसाकस्यप्रयोजनाय क्रियमाणमर्थकर्म । ततः
 प्रहरणे पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यत इति प्राप्ते

ब्रूमः । सूक्तवाक्येण प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र हरतिधातोर्याक-
वाचित्वं गीतम् । किन्तु मान्त्रवर्णिकदेवतामुपलभ्य द्रव्य-
देवताभ्यां यागः कल्पितः । शाखाप्रहरणे तु नास्ति देवता ।
ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिधातुरत्र परित्या-
गमेवाचष्टे । तथा सति वत्सापाकरण उपयुक्तायाः पलाश-
शाखाया उपयोगान्तराभावाद् यागदेशेऽवकाशलाभाय यत्र
काप्यवश्यं परित्यागे प्राप्ते शास्त्रेणाहवनीय एव त्यागो
नियम्यते । तेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति ।
प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपोद्दृष्टोऽर्थः । यथा राज्ञा चर्वितस्य
ताम्बूलस्य सौवर्णे पतद्ग्रहे प्रक्षेपः । तद्वत् । ततः प्रहरणं
प्रतिपत्तिकर्म । तेन तदभावेऽपि क्रतुवैकल्याभावात् पौर्ण-
मास्यां स्वसिद्धिहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रणीताभिस्तु संयौति वेद्यां निमयतीति किम् ।

अपां द्वे प्रापके किंवा हविःसंयवनं तथा ॥ १० ॥

अपः प्रणयतीत्युक्तेः समत्वादुभयार्थता ।

श्रुत्या संयवनार्थास्ता निर्नीतेः प्रतिपत्तिता ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । अपः प्रणयतीति । अमसेन
पात्रेण प्रणीतानां तासामपां प्रयोजनमेवं श्रूयते । प्रणी-
ताभिर्हवींषि संयौतीति । अन्तर्वेदि प्रणीता निमयतीति
च । हवींषि पुरोडाशार्थानि पिष्टानि । तत्र हविःसंयवनं
वेद्यां निमयनं चेत्येतदुभयमपां प्रणयनस्य प्रयोजकम् ।
कुतः । अपः प्रणयतीत्यस्य प्रणयनीत्पत्तिवाक्यस्योभयत्र
समानत्वात् । न ह्यस्मिन् वाक्ये संयवनस्य कश्चिद्विशेष-

सम्बन्धः प्रतीयत इति चेत् । मैवम् । विनिर्द्योगवाक्ये प्रणी-
ताभिरिति तृतीयाश्रुत्या संयवनसाधनत्वावगमात्-
संयवनमेव प्रयोजकम् । निनयनवाक्ये तु प्रणीता इत्य-
नया द्वितीयया संस्कार्यत्वावगमान्नियनं प्रतिपत्तिरूपः
संस्कार इति न प्रणयनस्य प्रयोजकम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ।

उतार्थकर्मताद्योऽसु धारणे कृतकृत्यतः ॥ १२ ॥

युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्क्रिया ।

स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोपेक्षोऽर्थकर्म तत् ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । क्रौते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं
प्रयच्छतीति । तदेतद्दण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कुतः ।
दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमानो ह्यध्व-
र्युणा दीक्षासिद्धयर्थं दत्तं दण्डमा सोमक्रयाद् धारयति ।
अत एवान्नातम् । दण्डेन दीक्षयतीति । यदौचितो
दण्डं प्रयच्छतीति च । तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य दानं
प्रतिपत्तिरिति चेत् । मैवम् । दण्डे भविष्यदुपयोगस्यापि
सङ्गावात् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषाननुवदति ।
तदामीमवलम्बनाय दण्डोपेक्षितः । अतः एवान्नातम् ।
दण्डी प्रैषानन्वाहति । तथा सति प्रतिपत्तिकर्मरूपादुप-
युक्तसंस्कारादर्षकर्मरूप उपयपयोक्त्यमाणसंस्कारः प्रशस्तः ।
उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते
तु प्रतिपत्तिरूपसंस्कारस्य संस्कारमात्रपर्यवसायित्वेन
कार्यपर्यवसानाभावादप्रशस्तत्वम् । तस्मान्न मैत्रावरुण-

संस्काराय तद्दानमर्थकम् । तथा सति निरुद्धपशावसत्त्वपि
दीक्षिते दण्डसम्पादनस्यैतद्दानं प्रयोजकम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

चात्वाले कृष्णशृङ्गस्य प्राप्तिर्यः सोऽर्थकम् वा ।

प्रतिपत्तिः सार्थकत्वादायोऽन्योऽस्तूपयोगतः ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । नीतासु दक्षिणासु चात्वाले
कृष्णविषाणां प्रास्यतीति । यजमानेन दत्ता दक्षिणा
ऋत्विग्भिर्यदा नीताः । तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं
कृष्णशृङ्गस्य शृङ्गं चात्वालनामकगच्छे परित्यजेत् । सोऽर्थं
परित्यागोऽर्थकम् । कुतः । सप्रयोजनत्वात् । प्रतिपत्ति-
तायामपूर्वाभावे निरर्थकः स्यात् । अतोऽपूर्वलाभयार्थ-
कमेत्वमिति चेत् । मैवम् । कृष्णविषाणया कण्डूयतीति
तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरःकण्डूतावुपयुक्तस्य विषाणस्य
प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् । न च प्रतिपत्तावत्यन्तमपूर्वाभावः ।
चात्वाल एव प्रासनमित्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वेन
प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसद्भावात् । तस्मात्
प्रासनं प्रतिपत्तिकर्म ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

पात्रस्यावभृथे सोमलिप्तस्य नयनं तु किम् ।

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुतेः ॥ १५ ॥

प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविद्वतः ।

पात्रस्य तदसम्बन्धात् प्रक्षेपः प्रतिपत्तये ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । चतुर्गृहीतं वा एतदुयञ्जस्य
यदजीषं यदप्रावाणो यदौडुम्बरी यदभिषवहणसुके

तस्माद् यत् किञ्चित् सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृतं यन्तीति ।
 निष्पीडितस्य सोमस्य नीरसो भागः ऋजीषम् । तदेतद्वजीष
 ग्रावादि सोमाभिषवादौ सोमेन लिप्यते । तस्य सोम-
 लिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधनत्वमभ्युपेयम् । कुतः ।
 तेनावभृथं यन्तीत्यनया श्रुत्यावभृथसाधनत्वावगमात् ।
 तस्मात् सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हविष्टेन नीयत इति चेत् ।
 नैवम् । वारुणेनैककपालेनावभृथमवयन्तीत्यनेनोत्पत्ति
 वाक्यशिष्टपुरोडाशहविषावरुद्धेऽवभृथे सोमलिप्तपात्रस्य
 हविष्टेन सम्बन्धाभावात् । तथा सत्यवभृथशब्देन तदीय
 देशं लक्षयित्वा तस्मिन् देशे सोमलिप्तपात्रस्य नयनमत्र
 विधीयते । तच्च नयनं प्रतिपत्तये भवति । पात्रस्य पूर्वमुप-
 युक्तत्वात् । तस्मादेतत् प्रतिपत्तिकर्म ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

समे यजेत देशादेरनुवादाऽथवा विधिः ।

प्रयोगानुपपत्त्यैव प्राप्तत्वादननुवादता ॥ १७ ॥

समे वा विषमे वेति पार्त्तिकत्वनिवृत्तये ।

अप्राप्तांशानुपातेन नियमोऽत्र विधीयते ॥ १८ ॥

इदमान्नायते । समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । प्राचीन-
 प्रवणे वैश्वदेवेन यजेत । पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ।
 अमावास्यायाममावास्याया यजेत । पशुबन्धस्य यज्ञक्रतोः
 षड्विजः । दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोद्यत्वार ऋत्विजः ।
 चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चविजः । अग्निहोत्रस्य
 यज्ञक्रतोरेक ऋत्विक् । सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्त-
 दशविजः । सोमेन यजेतिति । क्रतुशब्दो मानस उपास-

नेऽपि वर्तते । स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर
इत्यत्र क्रतुशब्देन ध्यानविधानात् । तद्व्यावृत्तये यज्ञ-
क्रतोरिति विशेष्यते । तत्र देशकालकटुद्रव्याणि न विधी-
यन्ते । किन्त्वनूयन्ते । कुतः । प्राप्तत्वात् । न हि देशादि-
भिर्विना प्रयोगः सम्भवति । अतोऽर्थापत्त्या तत्प्राप्तिरिति
चेत् । मैवम् । अर्थापत्त्या पाक्षिकी समदेशादिप्राप्तिः !
विषमदेशादीनामपि सम्भवात् । ततो यस्मिन् पक्षे प्राप्ति-
र्नास्ति तस्मिन् पक्षे समदेशादयो विधीयन्ते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

श्वेतालम्भोऽनुवादो वा श्वैत्यस्य विधिरग्रिमः ।

द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः पूर्ववत् तन्नियम्यते ॥ १८ ॥

इदमाम्नायते । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति ।
तत्र श्वैत्यगुणस्य द्रव्यनिरपेक्षस्य क्रियान्वयाभावाद् द्रव्य-
सहितस्य तदन्वये द्रव्यविधिनैवावर्जनीयतया तत्प्राप्ते-
रनुवादः श्वैत्यस्येति चेत् । मैवम् । पूर्वन्यायेन पाक्षिकत्व-
निवृत्तये नियमविधित्वाङ्गीकारात् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अवघातेऽपि नियमो देशादाविव तेन सः ।

प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात् सम्बन्धः प्रक्रियोक्तितः ॥ २० ॥

यथा देशकालकटुद्रव्याणां पक्षेऽप्राप्तौ नियमो
विहितः । एवमवघातोऽपि तण्डुलनिष्पत्त्यर्थं लोक्तः
प्राप्तोऽपि पाक्षिकनखविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते ।
सति चावघातस्य विधौ प्रधानेनान्नेयादियार्तिनासौ
प्रयुज्यते । न चात्र सम्बन्धाभावादप्रयुक्तिरिति वाच्यम् ।

प्रधानयागप्रकरणपठितत्वेन सम्बन्धसिद्धेः । तस्मादवधाता
दयो विधीयन्ते प्रधानेन प्रयुज्यन्ते च ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अनिरूप्या निरूप्या वा यागहोमददातयः ।

त्यागादाद्यो यजिस्त्यागः प्रक्षेपो होम इष्यते ॥ २१ ॥

आकाङ्क्षा यागशब्दस्य त्यागेनैव निवर्तते ।

यागस्योपरि होमस्य विधेः क्षेपावसानता ॥ २२ ॥

स्वीयं द्रव्यं परित्वज्य परकीयं यथा भवेत् ।

तथा सम्पादनं दानं त्यागेऽप्येषामियं भिदा ॥ २३ ॥

इदमास्नायते । सोमेन यजेत । अग्निहोत्रं जुहोति ।

हिरण्यमात्रेयाय ददातीति । तत्र यागहोमदानशब्दाना-
मर्था निरूपयितुं न शक्यन्ते । त्रिष्वपि द्रव्यत्यागस्य संज्ञा-
वात् । ततो विधेयानामर्थानां प्रधानभूतानामनिर्णयादि-
तरत्र विध्यनुवादविवेकः पूर्वोक्तो व्यर्थ इति चेत् । मैवम् ।
देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः । त्वत्तस्य वङ्गौ प्रक्षेपो होमः ।
स्वकीयद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दान-
मिति सुनिरूपा एते पदार्थाः । दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेतेति विहितस्य यागस्योपरि चतुरवत्तं जुहोतीति
होमस्य विधानात्त्यागमात्रात्मको यागः । प्रक्षेपाधिको होम
इत्यवगम्यते । यत्र तु यजत्यादिपदं न श्रुतम् । किन्त्वाम्नेर्योऽ-
ष्टाकपाल इत्येतावच्छ्रुतम् । तत्राप्युद्देश्याया देवताया-
स्त्यजनीयद्रव्यस्य च श्रुतत्वादुद्देशत्वाग्रूपो यागोऽर्थ-
सिद्धः । तस्मात् प्रधानविधेयानां यामादीनां सुनिरूप-
त्वाद्विधिविवेको न व्यर्थः ।

तयोदशाधिकरणमारचयति ।

यदातिथ्याबर्हिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम् ।

साधारण्यविधिर्वाद्यस्तदीयस्योपसङ्गतेः ॥ २४ ॥

बर्हिःश्रुत्येकताभासान्नातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्योपसङ्गिष्व बर्हिरेतत् प्रयुज्यते ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां
तदग्नीषोमीयस्य चेति । क्रीतं सोमं शकटेऽवस्थाप्य प्राचीन-
वंशं प्रत्यानयनेऽभिमुखो यामिष्टिं निर्वपति सेयमातिथ्या ।
तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठेयमाना उपसदः । औपवसथ्ये
दिनेऽनुष्ठेयमानोऽग्नीषोमीयः । तत्रातिथ्येष्टौ विहितं
यद्बर्हिस्तद् यदि तस्या इष्टेराच्छिद्योपसत्सु विधीयते ।
तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि तत्रोप-
युक्तमितरत्र विधीयेत । तदा विनियुक्तविनियोगरूपो
विरोधः स्यात् । तस्मादातिथ्याबर्हिषो ये धर्मा अश्वबाल-
त्वादयस्ते धर्मा उपसत्सूपसंक्रियन्त इत्यतिदेशपर वाक्य-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशत्वे लक्षणा
प्रसज्येत । श्रुत्वा तु बर्हिष आतिथ्योपसदग्नीषोमीये-
ष्वेकत्वं प्रतिभाति । अतः साधारण्यमत्र विधेयम् । आति-
थ्यार्थं यद्बर्हिरूपादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थम् ।
किन्तूपसदर्थमग्नीषोमीयार्थं चोपादेयमिति विधिवाक्य-
स्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयास्त्रयोऽप्यस्य बर्हिषः
प्रयोजकाः ।

इति साध्वीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

जुह्वाः पर्णमयीत्वे न न पापश्रुतिरस्मानात् ।

वैरिदृग्बुध्ननं वर्म प्रयाजैः पुरुषाय किम् ॥ १ ॥

क्रतवे वाग्निमो भानात् फलस्य न हि साध्यता ।

विभाति क्रतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ॥ २ ॥

इदमान्नायते । यस्य पर्णमयी जुह्वर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति । यदाहुं चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते । यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्या इति । तत्र यज्जुह्वाः प्रकृतिभूतं पर्णद्रव्यं यच्चाज्जनेन चक्षुषः संस्कारो यच्च प्रयाजानुयाजरूपं वर्म तत् त्रितयं पुरुषार्थत्वेन विधीयते । कुतः । पापश्लोकश्रवणराहित्यादेः पुरुषसम्बन्धिफलस्य प्रतिभा-
नादिति चेत् । मैवम् । फलं हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रतिभासते । न शृणोति । वृङ्क्ते । वर्म क्रियत इति वर्तमानत्वनिर्देशात् । अतः क्रत्वर्था एते विधयः । तत्र पर्णमयीत्वस्यानारभ्याधीतस्यापि वाक्येन क्रतुसम्बन्धः । संस्कारकर्मणोस्तु प्रकरणेन । क्रत्वर्थानां तु निष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया अभवाद् वर्तमाननिर्देशस्य विपरिणामं कृत्वापि फलं कल्पयितुं न शक्यम् । तस्मात् फलवत्त्वममहेतुः पापश्लोकश्रवणराहित्यादिरर्थवादः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

मृगमये प्रणयेत् कामी नित्येऽप्येतदुत्तेतरत् ।

आकाङ्क्षासन्निधिसास्ति तस्मान्नित्येऽपि मृगमयम् ॥ १ ॥

कामार्थत्वादधीन्यत्वं सामान्यविहितेन च ।

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वान्नित्यार्थमितरद् भवेत् ॥ ४ ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते । मृगमयेन प्रतिष्ठा-
कामस्य प्रणयेदिति । तत्रापां प्रणयनस्य नित्यप्रयोगेऽपि
मृगमयमेव साधनम् । कुतः । नित्येऽपि पात्रस्याकाङ्क्षित-
त्वात् । न च लोकसिद्धं किञ्चित् पात्रमुपादीयत इति
वाच्यम् । श्रौते कर्मण्यत्यन्तमश्रुताश्रुतस्य सन्निहितत्वा-
दिति प्राप्ते ब्रूमः । कामार्थं मृगमयमान्नातम् । तच्च
सति कामं योग्यम् । न हि पात्रिकं कामं निमित्तीकृत्य
प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो
विहितेन निवर्तते । अपः प्रणयतीति हि पात्रविशेष-
मनुपन्यस्य विहितम् । तच्चान्यत्रानुपपन्नं सत्पात्रं
किञ्चित् सामान्येन कल्पयति । तस्मान्नित्यप्रयोगे तत्
काम्यं मृगमयं नान्वेति । किन्त्वितरत् पात्रं यत् किञ्चि-
दुपादेयम् । चमसेनापः प्रणयेदिति नित्ये पात्रं विधीयत
इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्तासु ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

दध्ना त्विन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यदुत तद्वधि ।

अन्यत् स्यात् पूर्ववन्मैवं संयोगस्य पृथक्कातः ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते । दध्नेन्द्रियकामस्य शुद्ध्यादिति ।

तत्र दध्नः काम्यत्वाच्चित्येऽग्निहोत्रे पूर्ववन्मायेन न तद्वधि
प्रयोक्तव्यम् । किन्त्वस्यदेव किञ्चिद् द्रव्यमिति चेत् ।
मैवम् । दध्ना जुहोतीत्यस्मिन् वाक्यान्तरे कामसंयोगमनु-
पन्यस्य नित्यहोमसंयोगेन ध्वनिविधानात् । तस्मादेक-

स्यापि दध्नी वाक्यद्वयेन नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरुद्धम् ।
 एवमग्नीषोमौघपथौ खादिरे वध्नाति । खादिरं वीर्यकामस
 यूपं कुर्वीतेत्याद्यदाहरणीयम् । चतुर्धाधिकरणमारचयति
 पयोव्रतं ब्राह्मणस्य पुंसि तत्क्रतवेऽथवा ।

पुंयोगादग्निमो मैवं नैष्कल्यात् क्रतुशेषता ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्यान्नभाजनाभावे व्रतमान्नायते
 पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति ।
 तत्र ब्राह्मणादि पुरुषयोगादेतद् व्रतं पुरुषार्थमिति चेत् ।
 मैवम् । इन्द्रियवीर्यादिवत् फलस्यात्रानुक्तत्वात् । क्रतु
 शेषत्वं तु प्रकरणादवगम्यते । ब्राह्मणादिपुरुषा द्रव्य-
 विशेषव्यवस्थायै निमित्तत्वेनोपन्यस्यन्ते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

नैवास्ति विश्वजिदयागे फलमस्तुत नाश्रुतेः ।

भाव्यापेक्षाद् विधेः कल्प्यं फलं पुंसः प्रवृत्तये ॥ ७ ॥

इदमान्नायते । विश्वजिता यजेतेति । तत्र फलस्या-
 श्रुतत्वान्नास्ति विश्वजिदयागे फलमिति । मैवम् । फलस्य
 कल्पनीयत्वात् विश्वजिन्नान्ना यागेन कुर्यादित्युक्ता भावना
 भाव्यमपेक्षते । किं कुर्यादित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । अतो
 भाव्याकाङ्क्षापूरणाय किञ्चित् फलमवश्यमध्याहर्त्तव्यम् ।
 अध्याहृते च तत्कामिनः पुरुषस्यात्र प्रवृत्त्या यागानुष्ठानं
 सिध्यति । अन्यथा निरधिकारित्वादननुष्ठाने विधिनिर-
 र्थकः स्यात् । तस्मात् फलं कल्पनीयम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सर्वं फलमुतैकं स्यात् सर्वमस्त्वविशेषतः ।

एकेन तस्मिन्नाकाङ्क्षमतीऽनेकं न कल्प्यते ॥ ८ ॥

तस्मिन् विश्वजिति पशुपुत्रवौर्ध्वेन्द्रियादिकं सर्वं फल-
त्वेन कल्पनीयम् । कुतः । एतदेवास्य फलमित्यत्र विशेष-
हेतोरभावादिति चेत् । मैवम् । लाघवस्यैव विशेषहेतुत्वात् ।
सप्तमाधिकरणमारचयति ।

एकं यत् किञ्चिदथवा निश्चितं न नियामकम् ।

तस्मादाद्यः सर्वपुंसामिष्टत्वात् स्वर्ग एव तत् ॥ ९ ॥

विश्वजिति कल्पमानं यदेकं फलं तदिदमेवेति निया-
मकं नास्ति । तस्मादिच्छया केनचित् कस्मिंश्चित् फले
कल्प्यमानेऽर्थात् सर्वफलत्वे गौरवमेव स्यादिति चेत् ।
मैवम् । स्वर्गस्य पञ्चादिफलवद् दुःखमिश्रितत्वाभावा-
न्निरतिशयसुखाच्च सर्वपुरुषाणामिष्टत्वात् स्वर्ग एव विश्व-
जितः फलम् ।

अष्टमाधिकरणमाचरयति ।

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठायै रात्रिसत्त्वमिहाग्रिमः ।

पूर्ववत् स्यात् प्रतिष्ठात्र श्रुता तेनाश्रुताद् वरम् ॥ १० ॥

सत्त्वकाण्डे श्रूयते । प्रतितिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्री-
रुपयन्तीति । ब्रह्मवर्षस्त्रिनोऽब्दादा भवन्तीति च । द्वादशाहा-
दूर्ध्वं भाविनस्त्रयोदशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्त्वविशेषाः ।
त्रयोदशसंस्थाका रात्रयो यस्मिन् सत्त्वविशेषे सोऽयं त्रयो-
दशरात्र इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततया प्रायेण
निर्देशो भवति । कश्चित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं
प्राधान्यमभ्युपेत्यैक एव सत्त्वविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रि-
शब्देनाकाङ्क्ष्यते । तद् यथा । त एता विंशतिरात्रीरपश्य-

निति । तादृशे रात्रिसत्त्वे विश्वजिज्ञायायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय इति प्राप्ते ब्रूमः । अस्य रात्रिसत्त्वविधेः स्तावकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन् वाक्येऽत्यन्तमश्रुतात् स्वर्गात् प्रत्यासन्ना । तस्मात् प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्त्वं कुर्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीया ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

श्रुताश्रुते श्रुतं वैकं सौख्यसत्त्वप्रवृत्तये ।

आद्या मैवं श्रुतेनैव फलाकाङ्क्षानिवर्त्तनात् ॥ ११ ॥

सौख्यं चक्रे निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र ब्रह्मवर्चसं श्रुतं फलम् । स्वर्गोऽश्रुतं फलम् । तदुभयमप्यभ्युपेयम् । तथा सति स्वर्गस्य सर्वैरपेक्ष्यमाणत्वात् सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिर्लभ्येतेति चेत् । मैवम् । श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिज्ञायायेन स्वर्गफलकल्पनाया असम्भवात् । तस्माच्छ्रुतमेव फलम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ।

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूयते ॥ १२ ॥

उत्पत्तिचोदनासिद्धे आश्रित्य विधिभाविने ।

फलसंयोगबोधिर्न भवेदेव फले विधिः ॥ १३ ॥

इदमस्मादर्थते । एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाः क्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति । एकस्मै वा अन्ये यज्ञकर्तव्यः कामायाः क्रियन्ते सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम इति । तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोरनं फले विधिः । विधायकस्य लिङ्ङादेर्भाविनावधिर्न आख्यातस्य चामा-

वात् । अनुवादस्तु भविष्यति । सर्वकामानां प्राप्तत्वात् ।
 न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधानात् स्वर्गः
 एव प्राप्तः । न तु कामान्तरमिति वाच्यम् । अङ्गोपाङ्ग-
 कामानामपि प्राप्तत्वात् । सामिधेय्यो दर्शपूर्णमासयो-
 रङ्गम् । तत्र कामाः श्रूयन्ते । एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रति-
 ष्ठाकामस्य । चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्येति ।
 तथा साम्नाय्ययागस्य दोहनमङ्गम् । तत्साधनं ब्रह्मा-
 पाकरणमुपाङ्गम् । तत्र पलाशशाखाहरणे काम आम्नातः ।
 यं कामयेत पशुमान् स्यादिति । बहुपर्णां तस्मै बहुशाखा-
 माहरेत् पशुमन्तमेवैनं करोतीति । त एते सर्वकामा
 अनूद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । मा भूतामस्मिन् वाक्ये विधि-
 भावने । तथाप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे ते समाश्रित्य तादर्थ्य-
 वाचिना चतुर्थ्या फलसंयोगो बोध्यते । तस्मादेष फले
 विधिः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

ज्योतिष्टोमश्च सर्वार्थः सर्वं सकृदनुष्ठिते ।

दद्यात् पृथक् प्रयोगाद्वा सकृत्तस्याग्निशेषतः ॥ १४ ॥

एकैकस्थानपेक्षस्य फलस्यैव हि साधनम् ।

चोदितं तेन कामास्ते पर्यायेण भवन्त्यमी ॥ १५ ॥

यथा दर्शपूर्णमासौ सर्वकामार्थौ । तथा ज्योतिष्टोमश्च
 सर्वकामार्थ इति पूर्वाधिकरणेनैव सिद्धम् । तत्रोभयत्र कामा
 नैमित्तिकाः । ज्योतिष्टोमादिसकृदनुष्ठितम् । तच्च
 सर्वेषु कामेष्वविशिष्टम् । न हि निमित्तसाधारण्ये सति
 नैमित्तिकानां पर्यायो भवति । वक्षिषामीत्ये सति दाह-

प्रकाशयोः पर्यायादर्शनात् । तस्मात् ज्योतिष्टोमे सक्तदनु-
ष्ठिते सत्येकं फलं यथा निष्पद्यते । तथा फलान्तराणामपि
वारयितुमशक्यत्वाद् युगपत् सर्वफलसिद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः ।
न ज्योतिष्टोमं निमित्तीकृत्य कामा विधीयन्ते । कामाना-
मननुष्ठेयत्वात् । किं तर्हि पुरुषस्य स्वतः प्राप्तान् कामानु-
द्दिश्य तत्साधनत्वेनैव ज्योतिष्टोमो विधीयते । यद्यपि
सर्वेभ्य इति स्वर्गपश्चादिफलानामेकैकैव शब्देनोद्दिश्यमान-
त्वात् साहित्यं प्रतिभाति तथापि न तदस्ति । उद्देश्यगत-
त्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात् । न च शब्दतः साहित्य-
नियमाभावेऽप्येककर्मफलत्वादर्थतः साहित्यमिति वाच्यम् ।
स्वर्गपश्चादौनां परस्परनिरपेक्षानामेव फलत्वात् । तस्मा-
देकैकस्य साधनत्वेन कर्म चोच्यते । अत एव सर्वेभ्य इति
निर्देशोपपत्तिः । अथवा साहित्यनियमान्मिलितमिद-
मेकमेव फलं सम्बन्धमिति सर्वशब्दो नोपपद्यते । तस्माद्
यदा यत् फलम् तदा तत्सिद्धये ज्योतिष्टोमः प्रयो-
ज्यः । एकमपि वृद्ध्यादिफलं यदा काम्यते । तदा
कारीरीष्टिः पुनः पुनः प्रयुज्यते । किमु वक्तव्यम् । फल-
भेदे प्रयोगभेद इति । तस्मात् प्रति फलं पृथक् प्रयोगः ।

इदंशाधिकारणमारचयति ।

चित्तया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा ।

आयः स्वर्गेण तुल्यत्वाद् देहस्योत्पादकत्वतः ॥ १६ ॥

चित्तोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पनम् ।

पुं प्रवृत्त्यादिनापेते प्रतिबन्धे भवेत् फलम् ॥ १७ ॥

काम्यकर्माणां च यूपन्ते । चित्तया यजित पशुकामः ।

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इति ।
 तत्र यथा स्वर्गफलस्यामुषिकत्वं नियतम् । एवं पश्वादि-
 फलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्गर्हीतिष्टोमो देहान्तरस्योत्-
 पादकः । तर्हि चित्रादिरपि तथेति चेत् । मैवम् । वैष-
 म्यात् । अस्मिन् देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्यत्वादश्रुताप्यन्य-
 देहात्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । चित्रया त्वन्यदेहोऽवश्य-
 मुत्पाद्यत इति नियमो न श्रुतः । नापि किञ्चित् तस्य
 कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्वादिफलस्य भोक्तुं
 शक्यत्वात् । अस्मिन् देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्वा-
 द्यलाभाद् वेधं चित्रादिफलमामुषिकमेवेति चेत् । न ।
 प्रतिग्रहादेः प्रतिबन्धनिवृत्तावपयुक्तत्वात् । तस्मादसति
 प्रतिबन्धे फलमैहिकम् । सति त्वामुषिकम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

इष्टा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसवं यजेत् ।

कालं वा बोधयेद् वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १८ ॥

क्वाश्रुत्या भाति कालोऽत्र मैवमङ्गत्वबोधनम् ।

श्रुतेमुख्यं प्रक्रिया च तथा सत्यनुगृह्यते ॥ १९ ॥

इदमाम्नायते । वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेत ।
 अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेति । तत्रेष्टेति क्वाप्रत्यया
 वाजपेयस्य पूर्वकालीनतां ब्रूते । तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पति-
 सवस्य वाजपेयोत्तरकालीनतां बाधयतीति प्राप्ते ब्रूमः ।
 बृहस्पतिसवस्य वाजपेयाङ्गत्वविधानमेव क्वाश्रुतेमुख्योऽर्थः ।
 समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैक-
 कर्तृकतायां तद्विधानात् । यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल इत्युक्तं

तथापि तच्च नियतम् । सुखं व्यादाय स्वपितृत्वञ्च काले-
 क्येऽपि प्रयोगात् । वाक्येष्वप्रकरणसम्यक्कृत्येऽनुवृत्त्यते ।
 अन्यथा स्वप्रकृत्ये बृहस्पतिसर्वे कालविधानात् प्रकरणं
 बाधेत । अङ्गत्वे कर्मान्तरत्वेन प्रसिद्धबृहस्पतिसर्वत्वा-
 भावात् तच्छब्दोऽनुपपन्न इति चेत् । न । मासाग्निहोत्र-
 ग्राह्येन तद्वर्मातिदेशार्थत्वात् । तस्माद् वाक्यमिदमङ्गत्व-
 बोधकम् । अस्मिन् चित्वेत्यत्राप्येवं योजनीयम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः ।

द्वयोरङ्गसुतैकस्य द्वयोः स्यात् प्रक्रियावशात् ॥ २० ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमासयोगप्रभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते । संस्थाप्य पौर्णमासीं वैमृ-
 धमनु विवर्पतीति । तत्रेयं वैमृधेष्टिः प्रकरणबलात् प्रया-
 ज्ञादिवद्दर्शपूर्णमासयोर्द्वयोरप्यङ्गमिति चेत् । न । वाक्यस्य
 प्रबलत्वात् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्तप्रति-
 धानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमा-
 प्तप्रतिप्रायेण तदुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृ-
 कत्ववाचिक्ताप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

क्रिस्ताग्निमाकृतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति ।

आङ्गं कालोऽथवाङ्गं स्यादतिपाराध्यं मन्व्यथा ॥ २२ ॥

प्राग्वाग्निमाकृतस्यास्य ज्ञाता सोमार्थता तथा ।

अनुयाजस्य पञ्चार्थाः संयोगः कालसिद्धये ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आग्निमारुतादूर्ध्वं मनुयाजैश्च-
रन्तीति । आग्निमारुतं नाम किञ्चिच्छस्त्रम् । मनुयाजा
देवं बर्हिरित्यादिभिः पाशुकहोत्रकाण्डपठितैरेकादशभि-
र्मन्त्रैः साध्या होमाः । तत्राग्निमारुतशस्त्रस्यानुयाजा अङ्ग-
मित्येवमङ्गाङ्गिभावबोधनायायं संयोगः । यद्यनुयाजा-
नामयं कालोपदेशः स्यात् । तदानीमाग्निमारुतोपन्यासस्य
स्वार्थो न किञ्चिदित्यत्यन्तपारार्थ्यं स्यात् । तस्माद् बृह-
स्पतिसववद्वै मृधवश्चानुयाजा अङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । इत-
रस्तोत्रशस्त्रवदाग्निमारुतशस्त्रस्य सोमाङ्गत्वं पूर्वमेवा-
वगतम् । अग्नीषोमीय विकृतौ सवनीयपशावतिदेशतः
प्राप्तानामेकादशानुयाजानामपि प्रयाजवत् पञ्चङ्गत्वमव-
गतम् । ततः परस्परमङ्गाङ्गिभावासम्भवात् कालोपदेशा-
र्थोऽयं संयोगः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन वाग्वकः ।

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा ह्यपारार्थ्याय चाङ्गता ॥ २४ ॥

दर्शादिलक्षणे काले सोमयागो विधीयते ।

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताङ्गाङ्गिता तयोः ॥ २५ ॥

इदमाच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजे-
तेति । तत्राभयोरग्निमारुतानुयाजवदव्याधीनत्वाभावात्
दर्शपूर्णमासोक्तेः पारार्थ्यपरिहाराय सोमस्य दर्शपूर्णमा-
साङ्गत्वबोधकोऽयं संयोग इति चेत् । मैवम् । स्वतन्त्र-
फलवतः सोमस्याङ्गत्वाभावात् । फलवत् सङ्गिभावफलं
तदङ्गं भवतीति न्यायात् । न चात्र बृहस्पतिसवव्यायेन

सोमधर्मकमफलं कर्मान्तरं विधीयत इति शक्यं वक्तुम् ।
 सोमशब्दस्य बृहस्पतिसवशब्दवन्नामत्वाभावेन धर्माति-
 देशकत्वाभावात् । क्षाप्रत्ययस्त्वसत्यप्यङ्गाङ्गिभावे कर्त्तव्य-
 मात्रेणोपपद्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासशब्दस्य पारार्थ्यमभ्य-
 पेत्यापि तदुपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम् । एत-
 देवाभिप्रेत्य रथत्वरूपमस्यास्त्रायते । एष वै देवरथा
 यद्दर्शपूर्णमासौ यो दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजते रथ-
 स्पष्ट एवावसाने वरे देवानामवस्यतीति । अवसाने
 निश्चिते । वरे मार्गे । यथा रथेन क्षुप्ते मार्गे गन्तुः
 कण्टकपाषाणादिबाधराहित्येन सुखं भवति । तथा
 प्रथमं दर्शपूर्णमासाविष्टवत् उत्तरकाले तदिष्टिविकृतिषु
 सोमाङ्गभूतदौक्षणीयाप्रायणीयादिषु धर्मानुष्ठानं सुकरं
 भवतीत्यर्थः । तस्मात् कालार्थः संयोगः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

वैश्वानरेष्ट्या पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाग्रिमः ।

कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥ २६ ॥

जाते यस्मिन्निष्टिमेतां निर्वपेत् तस्य पूतता ।

तच्चेप्मितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्त्तते ॥ २७ ॥

काम्येष्टिकाण्डे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे
 जात इति प्रकृत्य श्रूयते । यस्मिन् जात एतामिष्टिं निर्व-
 पति स पूत एव तेजस्वान्नाद इन्द्रियावौ पशुमान् भवतीति ।
 तत्र पितुः प्रबुद्धस्य कर्तृत्वम् । न तु मुग्धस्य पुत्रस्य ।
 ततोऽनुष्ठानफलशोर्वैयधिकरणपरिहाराय पितुरेव पूतत्वा-
 दिफलमिति चेत् । मेवम् । यस्मिन् जाते निर्वपति

स पूत इति वाक्येन फलस्य पुत्रसम्बन्धावगमात् । न
चात्र निष्कलस्य पितुरप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पुत्रनिष्ठ-
पूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्वफलबुद्ध्या प्रवृत्तिसम्भवात् ।
तस्मात् पुत्रस्य पूतत्वादि ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ।

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽग्रिमः ॥ २८ ॥

जातकर्मणि निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् ।

प्रागेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरुर्ध्वमस्तु सा ॥ २९ ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वान्नैमित्तिकस्य काल-
विलम्बायोगाज्जन्मानन्तरमेवेष्टिरिति चेत् । मैवम् । स्तन-
प्राशनं तावज्जातकर्मानन्तरं विहितम् । यदि जात-
कर्मणः प्रागेव वैश्वानरेष्टिर्निरूप्येत । तदा स्तनप्राशन-
स्यात्यन्तविलम्बात् पुत्रो विपद्येत । तथा सति पूतत्वादिक-
मिष्टिफलं कस्य स्यात् । तस्मान्न जन्मानन्तरं किन्तु जात-
कर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचापगतेऽथवा ।

निमित्तसन्निधेराद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः ॥ ३० ॥

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं
जन्म सन्निहितं भवति तथाप्यशुचिना पित्रानुष्ठेयमान-
मङ्गविकलं भवेत् । जातकर्मणि तु विपत्तिपरिहाराय
तात्कालिकी शुद्धिः शास्त्रेणैव दर्शिता । ततो मुख्य-

सन्निधेरवश्यं बाधितत्वाच्छुद्धिस्तथाङ्गवैकल्यं वारयितुं
माशौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्यात् ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

अग्निं चित्वा यजेत् सौत्रामण्यात्यङ्गेष्टिरीदृशी ।

अङ्गिकाले स्वकाले वा स्यादाद्योऽन्याङ्गवन्मतः ॥ ३१ ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः ।

स्वकाले चादकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥ ३२ ॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत् । वाजपेयेनेष्टा
बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र सौत्रामणीबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं
पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गमङ्गिकालेऽङ्गिना सह प्रयोक्तव्यम् ।
इतरेषामङ्गानां तथा प्रयुज्यमानत्वादिति चेत् । मैवम् ।
क्लाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निर्वृत्ते
सति पश्चात् कर्मान्तरत्वेन सौत्रामण्यादेर्विहितत्वात् ।
यदाङ्गिना सहैकप्रयोगः स्यात् । तदा क्लाप्रत्ययप्रापितः
पूर्वात्तरकालविभागो बाध्येत । न ह्यङ्गिना सह प्रयोक्त-
व्यानामुखासम्भरणादीनां चयने निर्वृत्ते पश्चाद्विधानं
श्रुतम् । ततः पृथक्प्रयोगेऽवश्यम्भाविनि सति स्वस्वचोदक-
प्रापिते काले तदनुष्ठानं युक्तम् । सौत्रामण्या इष्टिप्रकृति-
कत्वात् पर्वकालचोदकप्राप्तः । चयनेन सहैकप्रयोगे तु
पर्वण्युखासम्भरणादिविधानादन्यस्मिन् दिने सौत्रामणी
प्रसज्येत । तथा बृहस्पतिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वाद्
वसन्तकालचोदकप्राप्तः । वाजपेयेन सह प्रयोगेऽपि शरदि
वाजपेयस्य विहितत्वाद् बृहस्पतिसवोऽपि शरदि प्रसज्येत ।
तस्मादितिदिष्टे पर्वणि वसन्ते च तदनुष्ठानम् । ननु सर्व-

वाङ्मापूर्वः प्रधानोऽपूर्वः जनयितव्यम् । इह तु पूर्वकालीनेन
साङ्गप्रधानानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीन-
मङ्गं निरर्थकमिति चेत् । न । तस्यैवापूर्वस्यानेनाङ्गेन
प्राबल्यदर्शनाः कल्पनीयत्वात् । तस्मान्नाङ्गिनः कालेऽ-
नुष्ठानम् । किन्तु स्वकाल इति स्थितम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थस्या-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

राजसूयेऽनुमत्यादि देवनादि च ते उभे ।

मुख्ये उत्तैकमुख्यत्वं स्यादाद्यः प्रक्रियैक्यतः ॥ १ ॥

यागानां राजसूयत्वादङ्गित्वं फलवत्त्वतः ।

देवनाद्यफलं यत् तदङ्गं फलवतो यजेः ॥ २ ॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो बहवः श्रुताः ।
अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति । नैऋतमेकक-
पालम् । आदित्यं चतुर्निर्वपति । आग्नेयैषावसिकाद-
शकपालमित्यादयः । यथैता इष्टयः । तथा पशवोऽपि
श्रुताः । आदित्यां मल्हां गर्भिणीमासभते । मावतीं पृश्निम् ।
प्रठौहीमस्तिभ्यामिति । मल्हा मणिक्ता गसस्तनयुक्तेत्यर्थः ।
तस्या अदितिर्देवता । पृश्निरुत्पतनुः । तस्या मवतो
देवता । यावता वयसा वर्षस्यरूपेण पृष्ठे भावं लोढुं
शक्तिर्भवति तावद् वयसा प्रठौही । तस्या अस्तिनी

देवता । एवमभिषेचनीयदशयेयादयः सोमयागाः श्रुता
 तथा वस्त्रोक्तवपावां होम इत्यादयो दर्विहोम
 श्रुताः । यथैत इष्टिपशुसोमदर्विहोमाश्चतुर्विध
 यागरूपाः । एवमयागरूपा अपि श्रुतादयः श्रुताः
 प्रष्टौहीर्दीव्यति । अक्षैर्दीव्यति । राजन्यं जिनाति
 शौनःशोपमाख्यापयंत इत्यादयः । तत्र यागा यत्र
 सुस्थाः । तथा देवनादौनामपि मुख्यत्वं युक्तम् । प्रकर
 पाठस्योभयत्र समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । राजा स्व
 राज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्याख्यातवाच्यायां भावनाय
 धातुबोधो यागः करणम् । राजसूयशब्दस्याप्रसिद्ध्यत्वा
 द्यागसामानाधिकरण्येन तन्नामधेयं भवति । तथा राज
 सूयेन यागेन स्वराज्यं भावयेदिति वाक्यार्थपर्यवसाना
 दनुमत्यादौनां यागानामेव फलवत्त्वादङ्गित्वम् । तत्सन्निधौ
 अयमाणमफलं देवनादिकं यागाङ्गम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

एकस्यैवाभिषेच्यस्य तदङ्गं निखिलस्य वा ।

राजसूयस्यापकर्षादाद्यः प्रक्रिययोत्तरः ॥ ३ ॥

यदेतद्देवनादिकमङ्गमित्युक्तं तदेतदभिषेचनीयसोम
 यागस्यैकस्यैवाङ्गम् । कुतः । अपकर्षात् । यद्यप्यभि
 षेचनीयविधेरूर्ध्वं तत्सन्निधौ देवनादय आम्नातास्तथा
 प्यभिषेचनीयमध्ये तेऽपकथ्यन्ते । माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभि
 षिच्यत इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध
 न्दिनसुवने स्तोत्रकालेऽपकथ्यते । तस्मिन्नपकथे सति
 ततः पूर्वमाम्नातानां देवनादौनामर्थसिद्धोऽपकर्षः । ततो

माहेन्द्रस्तोत्रादिवदभिषेचनीयप्रयोगान्तःपातित्वाद् देव-
नादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः । किं तद-
ङ्गत्वे सन्निधिः प्रमाणं किंवा प्रयोगपरिकल्पितमवान्तर-
प्रकरणम् । उभयथापि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य प्रबलत्वा-
द्देवनादिकं राजसूयस्याङ्गम् । राजसूयशब्दस्यानुमत्यादीन्
सर्वान् यागानभिधत्ते । तस्मात् सर्वेषामेतदङ्गम् ।
अनुष्ठानं तु राजसूयमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनबला-
दभिषेचनीयगतमाहेन्द्रस्तोत्रकाले तदनुष्ठायते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरेदिति ।

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादाद्यः प्रतीयते ॥ ४ ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधिस्ततः ।

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरेष्टिवत् ॥ ५ ॥

राजसूये संसृच्छब्दवाच्यान्याग्नेयाष्टकपालादीनि दश-
हवींशान्नातानि । तेष्वष्टमनवमदशमानि सौम्यत्वाद्भूवैष्ण-
वानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाम्नायते । पुरस्तादुपसदां
सौम्येन प्रचरन्त्यन्तरा त्वाद्देशोपरिष्ठाद् वैष्णवेनेति ।
योऽयं राजसूये सोमयागस्तस्मिन्नतिदिष्टानामुपसदामादि-
मध्यावसानेषु सौम्यादीनां त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन
चोच्यते । ततो वाक्यात् सौम्यादीन् उपसदामङ्गानीति प्राप्ते
ब्रूमः । उपसदामिति षष्ठ्या कालवाचिना पुरस्तादिति
शब्देनान्वयात् सौम्यादीनां कालविषयसम्बन्धपरमिदं
वाक्यम् । न त्वङ्गाङ्गिभावपरम् । ततो न कस्याप्यङ्गं
सौम्यादिकम् । किंस्वनुमत्यादिवत् प्रधानम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

मुख्यतामनहोमस्य साङ्ग्रहण्यङ्गतायवा ।

मुख्यत्वमविरुद्धत्वात् फलाय स्यात् तदङ्गता ॥ ६ ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते । वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेद्
ग्रामकाम इति । तन्नामनहोमाः श्रुताः । ग्रामनमस्या-
मनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । त एत
ग्रामनहोमाः साङ्ग्रहण्येष्ट्या सह समप्रधानभूताः । न हि
तेषां मुख्यत्वे कश्चिद् विरोधाऽस्ति । दृष्टं ह्याग्नेयादिष्वनु-
मत्यादिषु च बहूनां मुख्यत्वमिति चेत् । मैवम् । दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकाम इति वाक्येन स्वाराज्यकामो राजसूये-
नेति वाक्येन च यथा बहूनां फलसम्बन्धावगमः । तथाम-
नहोमानाम् । फलसम्बन्धाभावे सति प्राधान्यायोगात् ।
साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम इति वाक्यं तु साङ्ग्रहण्या
एव फलसम्बन्धं बोधयति । न त्वामनहोमानाम् । तस्मात्
फलवत्याः साङ्ग्रहण्याः सन्निधावाक्ताता अफला ग्रामन-
होमास्तदङ्गम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

नित्यनेमित्तिकत्वे वा नित्यतैव दधिग्रहे ।

देवान्तरायाज्यैष्ठ्याश्च स्यादस्योभयरूपता ॥ ७ ॥

निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र यदिशब्दादयो न हि ।

अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोषिता ॥ ८ ॥

द्योतिष्टोमे श्रूयते । यां वै काश्चिद्ध्वयुर्व्यजमानश्च
देवसामन्तरितस्तस्या आहुत्येते यत्प्राजापत्यं दधिग्रहं
गृह्णाति शमवत्येवैनमिति । सोऽयं दधिग्रहो नित्यो

नैमित्तिकस्येत्युभयात्मकः । कुतः । आकारद्वयसाधक-
सम्भावात् । देवतान्तरायेण तद्देवताक्षोभमुपन्यस्य ग्रहेण
शमनाभिधानादन्तरायो निमित्तम् । ग्रहो नैमित्तिक इति
प्रतिभाति । तथा ज्येष्ठत्वमान्नातम् । ज्येष्ठो वा एष
ग्रहाणामिति । ज्येष्ठत्वं नाम प्रशस्तत्वम् । तच्च नित्यत्वे
सत्युपपद्यते । नैमित्तिकस्य पाक्षिकत्वादप्रशस्तत्वम् । तस्मा-
द्देतुद्वयबलादुभयात्मकत्वमिति चेत् । मैवम् । देवता-
न्तरायस्य निमित्तत्वाभावात् । निमित्तत्वे यदिशब्द
उपबध्येत । सप्तमी वा श्रूयेत । यच्छब्दो वान्तरायकर्त्तृ-
रध्वर्युयजमानयोः सामानाधिकरण्येन प्रयुज्येत । यदि
रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् ।
भिन्ने जुहोति । यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं चिनुत
इत्यादिषु संप्रतिपन्ननिमित्तेषु तद्वर्गनात् । तस्मात् केवलं-
नित्यत्वमेव दधिग्रहस्योचितम् । देवताक्षोभतत्समाधानो-
पन्यासो विधेयद्रधिग्रहस्तुतयेऽर्थवादः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

नित्यो नैमित्तिको वा स्याद् यागो वैश्वानरश्चितौ ।

नित्यः पुरेव यच्छब्दादविरोधाच्च पश्चिमः ॥ ८ ॥

अग्निचयने श्रूयते । यो वै संवत्सरमुख्यमभृत्वाग्निं
चिनुते यथा सामिगर्भो विपद्यते तादृगेव तदात्तिमाच्छे-
द्वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्ताद्विर्वपेदिति । छन्ना पिठरः ।
तामुखां युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादिप्रपाठकान्नातैर्हन्तेः
सम्पाद्य तस्यामुखायामग्निं निधाय प्रहुङ्क्यामे द्वादशोद-
यामे वा शिष्ये तामुखामवस्थाप्य तच्छिष्यं स्वकण्ठे बद्धा

तमुल्लमग्निं संवत्सरं भूत्वा पञ्चादिष्टकाभिरग्निसेतव्यः ।
 अभरणे त्वपूर्णगर्भपातवद्दिनाशः स्यात् । ततो वैश्वानरेष्टिं
 चयनात् प्रागेव कुर्यादित्यर्थः । अत्राप्यन्तरायवाक्य-
 वद्भरणवाक्यस्यार्थवादत्वान्नित्या वैश्वानरेष्टिरिति चेत् ।
 मैवम् । यः पुमानभूत्वाग्निं चिनुते स निर्वपेदिति कर्तृ-
 समानाधिकृतयच्छब्दबलादभरणेष्ट्योर्निमित्तनैमित्तिकभावा-
 वभासात् । किञ्च । दधिग्रहस्य नित्यस्य पाञ्चिकत्वरूपं
 नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावादेक-
 मेव नैमित्तिकत्वमित्यविरोधः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

नित्या षष्ठी चितिर्नी वा पञ्चापेक्षत्वतोऽग्निमः ।

अपहृक्तावप्रतिष्ठानिमित्तीकृतितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

अग्नौ श्रूयते । संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदते ।
 योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाञ्चितयो भवन्त्यथ
 षष्ठीं चितिं चिनुत इति । लाङ्गलेन कृष्टे व्याममात्रे
 भूप्रदेशे नानाविधाभिरिष्टकाभिः पञ्चाकारेण स्थानं निष्ठा-
 यते । सेयं चितिः । तादृश्यः पञ्च चितयः पूर्वाः क्रियन्ते ।
 ततः षष्ठी चितिः । तत्र षष्ठां पूरणी षष्ठीति व्युपत्तौ
 पूर्वाः पञ्च चित्तीरपेक्षते । अन्यथा षट्संस्थापूरकत्वासम्भ-
 वात् । तस्मादेकप्रयोगनियमादितरचितिवन्नित्येति चेत् ।
 मैवम् । अग्निं चित्वेति पूर्वाभिरेव पञ्चभिश्चितिभिर्नित्य-
 स्याग्निचयनस्य समाप्तौ सत्यां पञ्चाद्योऽत्र न प्रतितिष्ठत्यसौ
 षष्ठीं चिनुत इति कर्तृसमानाधिकृतेन यच्छब्देनाप्रतिष्ठां
 निमित्तीकृत्य विधानात् षष्ठी नैमित्तिकी । ततः पञ्च-

चित्तिको नित्योऽग्निः । नैमित्तिकस्त्वेकचित्तिक इति न प्रयोगैक्यम् । पूरणप्रत्ययस्त्वभिधानापेक्षयोपपद्यते । पूर्वाः पञ्च चित्तयोऽभिहिताः । अथाभिधास्यमानां षष्ठी चितिं चिनुत इति वचनव्यक्तिः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

ऋत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृयज्ञः कर्तौ हि सः ।

अमावास्योक्तितो मैवं तत्कालोक्तेः पुमर्थता ॥ ११ ॥

एवमान्नायते । अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृ-
यज्ञेन चरन्तीति । तत्रामावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधी-
यमानत्वादयं पिण्डपितृयज्ञः ऋत्वङ्गमिति चेत् । मैवम् ।
अमावास्याशब्दस्य कालवाचित्वात् । कर्मणि त्वयं शब्दो
लाक्षणिकः । न च वाक्येन ऋत्वङ्गत्वाभावेऽपि प्रकरणेन
तद्वेदिति वाच्यम् । तस्यानारभ्याधीतत्वात् । तस्मादयं
पुरुषार्थः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

रज्जुर्द्वितीया पश्वर्था यूपार्था बान्वयात् पशौ ।

पश्वर्था त्रिवृता यूपं परिवीयेति यूपगा ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता
यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति । तत्र सव-
नीयपशोरग्नीषोमीयविक्रतित्वाच्चोदकप्राप्तं यूपपरिव्याणं
कालोपलक्षणार्थमनूय परिव्याणोत्तरकाले त्रिवृद्रश्नीप-
लक्षितपशोरुपाकरणं विधीयते । ततो रश्नायाः पञ्चम्य-
यात् पशुबन्धनेन पशोरितस्ततोऽपक्रमणनिवारकरूपदृष्टा-
र्थलाभाच्च पश्वर्था रश्नेति चेत् । मैवम् । त्रिवृतेति द्वितीयया

यूपमिति द्वितीयया शेषशेषिभावावगमादव्यवहितान्वय-
लाभाच्च रश्मना यूपार्थाः । कालसाश्वितं ग्रहं ग्रहीत्वेत्य-
नेनैवोपलक्षितः । पश्वनपक्रमणवद् यूपदार्ढ्यमपि दृष्टमेव
प्रयोजनम् । न च परिव्याणेन दार्ढ्यमतिदेशादेव सिद्धमिति
वाच्यम् । तस्मिन् सति पुनर्विधानादेव द्वितीयया रश्मनया
परिव्याणात्तराङ्गीकारात् । तस्मादियं द्वितीया रश्मना
यूपार्थाः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

स्वरूपं पशौ वाङ्गं यूपस्येत्युक्तितोऽग्रिमः ।

स्वरुणा पशुमञ्जरादित्युक्तेः पश्वङ्गता स्फुटम् ॥ १३ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । यूपस्य स्वरुं करोति ।
स्वरुणा पशुमनकीति । तत्र स्वरूपसम्बन्धाभिधानाद्
यूपाङ्गत्वमिति चेत् । सैवम् । स्वरुणा पशुमिति तृतीयया
द्वितीयया चाङ्गाङ्गिभावावगतौ सम्बन्धसामान्यवाचिन्याः
षष्ठ्या यूपाङ्गच्छेदनजन्यत्वाभिप्रायेण नेतुं शक्यत्वात् ।
तस्मात् स्वरुः पश्वङ्गम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

आधारादेष मुख्यत्वं न वाग्नेयादिवत् तु तत् ।

षण्मुख्या नामतः सिद्धाः शेषा अन्येऽङ्गसंस्तुतेः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराधाराज्यभागप्रयाजानुयाजादयः काल-
संयोगमन्तरिणाम्नाताः । आग्नेयादयः षड्यागाः कालसं-
योगेन चोदिताः । तत्राग्नेयादीनां यथा प्राधान्यमङ्गी-
कृतम् । तथैवाधारादीनामप्यङ्गीकर्तव्यम् । यथा राज-
सूये परस्परविलक्षणानामिष्टिपशुसोमानां बहूनां समः

प्राधान्यम् । तद्वत् । एकप्रकरणपाठसोभवत्वापि समानः ।
 तस्मादाधारादीनामग्नेयादीनां च समप्राधान्यमिति प्राप्ते
 ब्रूमः । राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यत्र राज-
 सूयशब्दो राजसम्बन्धात् प्रवर्त्तमानो राजकर्तृकाणामेक-
 प्रकरणपठितानां सर्वेषां यागानां नामधेयं भवति । दर्श-
 पूर्णमासशब्दौ तु कालवाचिनौ सन्तौ कालसंयोगेन
 विहितानामग्नेयादीनां षष्ठां यागानां नामधेयतां प्रति-
 पद्येते । ततो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन
 तन्नामधेयवशादाग्नेयादयः षडेव यागाः फलसम्बन्धित्वेन
 प्रतीयमाना मुख्याः । अन्ये त्वान्यभागाधारादयस्तन्नाम-
 रहिता निष्फला अग्नेयादीनां शेषाः । एवं सत्यङ्गत्वेन
 स्तुतिरूपपद्यते । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागा-
 वित्यान्यभागी यज्ञशरीरस्याङ्गिनोऽङ्गत्वेन स्तूयेते । यत्-
 प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्व्यज्ञाय क्रियत इति
 यज्ञशरीरोपकारकवर्मत्वेन प्रयाजानुयाजाः स्तूयन्ते ।
 एवमाधारादिषूदाहार्यम् । एतच्च सति सादृश्ये सम्भ-
 वति । तस्मादाधारादीनां नास्ति मुख्यत्वम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

मुख्या न वा दीक्षणीया मुख्या स्यात् सोमसाम्यतः ।

ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स्युरिति सोमैकमुख्यता ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्या प्रकरणे ऐन्द्र-
 कायवग्रहादयः सोमयागा दीक्षणीयादीष्टयोऽम्बोषोमी-
 यादिपञ्चवक्त्राः । तन्नामग्नेयादिपक्षपातिदर्शपूर्णमा-
 सनामवज्ज्योतिष्टोमनाम्नः सोमपक्षपातित्वाभावेन राज-

सूयनामवत् प्रकृतसर्वयागसाधारणत्वात् सोमसमानानां
 दीक्षणीयादीनामप्यस्ति मुख्यत्वमिति चेत् । मैवम् । सोम-
 यागपक्षपाते हेतुसंज्ञावात् । ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य
 सोऽयं ज्योतिष्टोम इति हि तद्व्युत्पत्तिः । अत एव
 ब्राह्मणम् । त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः । एतानि
 वाच तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति । स्तोमानां
 ज्योतिष्टे यज्ञप्रकाशकत्वम् । न चेष्टयः पशवो वा त्रिवृ-
 दादिस्तोमयुक्ताः प्रतिभासन्ते । तस्माज्ज्योतिष्टोमनान्ना
 सोमयागानामेव फलसम्बन्धावगमादफला इष्टिपशवा न
 मुख्या इति सोमयागानामेव प्राधान्यम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थ-

स्याध्यायस्य चतुर्थः पादः । समाप्तश्च

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

—•••—

द्वितीयादित्रये प्रोक्तं भेदशेषप्रयुक्तिभिः ।

अनुष्ठेयमनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईर्यते ॥

अनेन चतुर्थपञ्चमयोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् । द्वितीयाध्याये कर्मभेदनिरूपणात् पृथगनुष्ठेयत्वमवगतम् । तृतीयाध्याये शेषशेषित्वनिरूपणान्निवेशनः सङ्गमन इति मन्त्रेण वक्त्ररूपस्थानमनुष्ठेयम् । न त्विन्द्रोपस्थानमित्याद्यनुष्ठेयव्यवस्थावगता । चतुर्थाध्याये प्रयुक्तिनिरूपणादनुष्ठेयमेव निश्चीयते । पलाशशाखाच्छेदनस्य वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम् । न तु प्रस्तरेण सह प्रहृतिः प्रयोजिका । तथा सति पौर्णमास्यां वत्सापाकरणाभावे सत्यप्रयोजकप्रहृत्यर्थे शाखाच्छेदनं न कर्त्तव्यमिति । एवं त्रिभिरध्यायैरनुष्ठेयस्वरूपे निश्चिते सत्यनुष्ठानक्रमस्याकाङ्क्षितत्वात् पञ्चमाध्याये सोऽभिधीयते ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽथ नियम्यते ।

अमानत्वादमियतिर्नियतिर्वेदमानतः ॥ १ ॥

य एतेऽनुष्ठेयाः पदार्था गृहपतिब्रह्मोदगादहोददीक्षादयस्तेषां पदार्थानां नास्ति क्रमनिर्णयः । क्रमबोध-

कस्य प्रमाणस्याभावादिति चेत् । मैवम् । पदार्थेषु तदनुष्ठाने च यथा वेदः प्रमाणम् । तथैव क्रमेऽपि वेदः प्रमाणम् । तस्मात् क्रमस्य नियतत्वात् क्रमनिरूपकः पञ्चमाध्याय आरम्भणीयः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

न विधेयो विधेयो वा क्रमो नैवाक्रियात्वतः ।

क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यवद् युज्यते विधिः ॥ २ ॥

यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वाभावात् स्वरूपेण न विधियोग्यता तथापि यथा दध्ना जुहोतीत्यादावक्रियारूपं दध्नि द्रव्यं क्रियाविशेषणं सद् विधीयते । दधिसाधनकं होमं कुर्यादिति । एवमनेन क्रमेण कर्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयताम् ।

तृतीयवर्णकमारचयति ।

दीक्षयित्वा गृहपतिं ब्रह्माणं दीक्षयेदिति ।

क्रमः पाठाद् विधेयो वा पाठाद् दीक्षाविधिः श्रुतेः ॥ ३ ॥

द्वादशाहस्य सत्त्वत्वात् सर्वेषां याजमान्यतः ।

चोदकेनैव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमविधिर्मतः ॥ ४ ॥

द्वादशाहे श्रूयते । अध्वर्युं गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उक्तातारं ततो होतारमिति । तत्र गृहपत्यादिदीक्षाणामनुक्रमः पाठादवगम्यते । विधेयत्वं तु गृहपत्यादिदीक्षाणामेव । कुतः । दीक्षयेदिति श्रुत्या तद्विध्यवगमात् । न हि श्रौतस्य विधेयस्य सम्भवे सति वाक्यार्थः क्रमो विधातुमर्हितः । तस्मान्न विधेय इति प्राप्ते श्रूमः । द्वादशाहे सत्त्वे य ऋत्विजस्तो यजमाना इति

ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वे सति चोदकप्राप्ता
दीक्षा न विधातव्या । ततो दीक्षामनूयाख्यातेन क्रमो
विधीयते । यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दो नास्ति तथापि
वाक्येन प्रतीयते । स च प्रतीक्षमानः क्रमो मानान्तरेण
कर्त्तव्यतया प्राप्त्यभावादिह विधीयते । नन्वेकस्य कर्त्तु-
र्युगपदनेकपदार्थानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्रमस्य कर्त्तव्य-
तापि प्राप्तेति चेत् । न । विशेषस्याप्राप्तत्वाद् व्युत्क्रमेणा-
प्यनुष्ठातुं शक्यत्वात् । तस्माद् वाक्यावगतं क्रमविशेषं
नियन्तुमयं विधिः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात् सर्वत्र दर्शनात् ॥ ५ ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वं पाकोऽवगम्यते ।

यवाग्वेति श्रुता होमद्रव्यतातोऽर्थतः क्रमः ॥ ६ ॥

ग्रहपत्यादिदीक्षासु पाठप्राप्तस्यैव क्रमस्यादृतत्वादि-
हापि होमपाकयोः पाठात् प्राप्तः क्रम आदरणीय इति
चेत् । मैवम् । द्रव्यमन्तरेण होमासम्भवाद् द्रव्यनिष्पत्त्यै
पाकस्यैव प्राथमिकत्वावश्यभावात् । होमद्रव्यत्वं च
यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति तृतीययावगम्यते । तस्मात्
पाठक्रमं बाधित्वार्थतः क्रमोऽत्राभ्युपगम्यतः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

स्याद् वसन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वान्यवद् भवेत् ।

शाखान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्यजमाने काण्डे प्रयाजानुयाजानु-

मन्त्रणमन्त्राग्राम्नाताः । वसन्तमृतूनां प्रीणामि । ग्रीष्म-
मृतूनां प्रीणामीत्यादयः । तेषां नियतः क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः ।
कुतः । अन्येष्वग्नेयोपांशुयाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियत-
क्रमदर्शनेनात्रापि क्रमनियमस्य बुद्धिस्थत्वादिति चेत् ।
मैवम् । अत्र नियामकाभावान्न तावदत्र पाठो निया-
मकः । वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण
तैत्तिरीयशाखायां पठितानां शाखान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्श-
नात् । नाप्यत्र यवागूपाकवदर्थो नियामकः । वसन्त-
मन्त्रे समिदयागैकविषययागस्य कस्यचित् प्रयाजस्यानु-
मन्त्रणेऽप्यनुपपत्त्यभावात् । नाप्यत्र लिङ्गं नियामकम् ।
वसन्तमन्त्रे समिदयागैकविषयस्य विशेषसामर्थ्यस्यादर्शनात् ।
तस्मादत्र नास्ति नियतः क्रमः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

प्रयाजेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

श्रुत्यर्थाभावतो मैवं क्रमः पाठान्नियम्यताम् ॥ ८ ॥

समिधो यजति । तनूनपातं यजतीत्यादिषु प्रयाजेषु
नियतः क्रमो नास्ति । कुतः । क्रमप्रापकप्रमाणाभावात् ।
यथा गृहपत्यादिदीक्षानुवादेनाख्यातश्रुत्या क्रमो विव-
क्षितः । तथात्र क्रमविधायिका श्रुतिर्नास्ति । यजती-
त्याख्यातेन समिदयागादिपदार्थानामन्यतोऽप्राप्तानां विधा-
नात् । यथा च दीक्षयित्वेति क्वाश्रुतिः । तत्र उद्गातारमिति
पञ्चमी श्रुतिर्वा । तादृश्यपि नात्र श्रुतिरुपलभ्यते । न च
पाकहोमयोरिवार्थतः क्रमो वक्तुं शक्यः । समिदयागम-
न्तरेणापि तनूनपादयागस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तस्मान्ना-

स्यत्र क्रमनियम इति चेत् । मैवम् । वाक्यपाठेन प्रतीतस्य
क्रमस्य बाधाभावेनाभ्युपेयत्वात् । तस्मादस्ति क्रमनियमः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

उपाकृतानां किं सप्तदशानां व्युपबन्धने ।

क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियामकविवर्जनात् ॥ ८ ॥

आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।

क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिषु क्रमस्यात्र नियामिका ॥ १० ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति विहि-
तानां पशूनामुपाकरणनियोजनादयः संस्काराः कर्त्तव्याः ।
तत्रेदृशे पशवुपक्रम ईदृशे च समाप्तिरिति नियमकारिणः
शास्त्रस्याभावादैच्छिकेन क्रमेशोपाकरणरूपः प्रथमः सं-
स्कारोऽनुष्ठितः । उपाकृतानां यूपे नियोजनं संस्कारान्तरं
कर्त्तव्यम् । तदानीमीदृशः पशुः प्रथमं नियोक्तव्य इति
क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावान्नास्ति क्रम इति
चेत् । मैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियो-
जनादिसंस्कारेषु स्वीकर्त्तव्यत्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथम-
प्रवृत्तिरपि क्रमं नियन्तुमर्हति । प्रवृत्त्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य
त्यागे कारणाभावात् । प्रावृत्तिकक्रमस्वीकारे प्रथमपशवु-
पाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पञ्चन्तरे-
ष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेव पदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च सप्त-
दशेति विधिवलादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य
पञ्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात् प्रथमपञ्चोर्यदि
नियोजनं क्रियेत । तदा द्वाविंशत्पदार्थैर्व्यवधानं स्यात् ।
तत् तु नाभ्यनुज्ञातम् । तस्मात् प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्राथम्यमग्नीषोमीये सायस्कास्यक्रतावत ।

सवनीयेऽग्निमो यस्मात् प्रकृतौ तदपेक्षितम् ॥ ११ ॥

आश्विनग्रहसामीप्यं सवनीयपशोः स्थितिः ।

नियमे तत्क्रमे स्थानाच्छिष्टयोः प्राकृतौ नयः ॥ १२ ॥

सायस्कनामकः कश्चित् सोमयागः । तत्र श्रूयते ।

सह पशूनालभत इति । प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरीप-
वसथ्ये पूर्वदिन आलभ्यते । सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातः-
सवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते । अनुबन्ध्याऽवभृथादूर्ध्वं-
मालभ्यते । इह तु त्रयोऽपि पशवः सहालम्बव्याः । सोऽयं
सहालम्बः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भव-
तोत्थेतदवश्यमभ्युपेतव्यम् । तथा सति प्रधानसोमप्रत्या-
सत्तिलाभाक्तेषु त्रिषु पशुष्वग्नीषोमीयस्य प्रथममुपाकर-
णम् । कुतः । प्रकृतौ तत्प्राथम्यस्यापेक्षितत्वादिति चेत् ।
मैवम् । सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्त्तते । आश्विन-
ग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् । आश्विने गृहीते
सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति । प्रकृतौ तदानन्तर्यं स्व-
कृप्तत्वात् । ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानाच्चिहिते सति
स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्धयोः प्रकृताविव पूर्वोत्तर-
भावो द्रष्टव्यः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्वर्मगः क्रमः ।

नास्यस्ति काल नास्येष तन्नियामकवर्जमात् ॥ १३ ॥

वाङ्मनानुवाक्याभाडेन स्त्रीप्राथम्यं हि सुस्थमीः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्वाभ्युत्थक्रमतः क्रमः ॥ १४ ॥

चित्तायागे सप्तमां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्यमा-
 ऋयेते । सारस्वती भवतः । एतच्च दैव्यं मिथुनमिति ।
 सरस्वती च सरस्वांसेति विगृह्यसमासे कृते पुमान् स्त्रियेति
 सूत्रेणैकशेषात् सारस्वताविति भवति । तौ देवते ययो-
 र्यागयोस्तौ सारस्वतौ यागौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्य-
 शेषादवगम्यते । तयोर्द्यागयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकतः
 प्राप्ताः । तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंवागस्य वा प्रथमं
 निर्वापः कार्यः । कुतः । श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानाना-
 मन्यतमस्य नियामकस्याभावादिति प्राप्ते ब्रूमः । हौत-
 काण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये प्राज्जाते । प्र णो
 देवी सरस्वतीति । पश्चात् पुं देवतायाः । पीपिवांसं
 सरस्वत इति । अनेन याज्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्द्या-
 गयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततो धर्माणां
 मुख्ययागार्थत्वाभ्युत्थक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयाग-
 ष्यैव प्रथमं निर्वापः कार्यः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

उपांशुयाजे पूर्वत्वमग्नीषोमीयकेऽथवा ।

धर्मानुष्ठान आद्योऽसु मुख्ययोस्तादृशक्रमात् ॥ १५ ॥

युक्तमौषधधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः ।

पाठक्रमस्याविसम्बादान्धधर्मासु पश्चिमाः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दुपांशुयाजोऽग्नीषोमीयस्येतदुभयं पौर्ण-
 मास्यामाज्जातम् । तत्रोपांशुयाजस्यान्धे द्रव्यम् । आन्धस्य
 धर्मा उत्पवनचतुष्टयं हीतत्वादयः । अग्नीषोमीयस्य पुरो-

हाशो द्रव्यम् । तस्य धर्मा निर्वापावघातादयः । तत्र मुख्यौ वागावुपांशुयाजान्नोषोमीयौ पूर्वोत्तरभाविनौ । तथा सति पूर्वन्यायेन धर्मक्रमस्य मुख्यक्रमाधीनत्वादाज्यधर्माणां मनुष्ठाने प्राथम्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । औषधधर्मा निर्वापादयः पूर्वमान्नाताः । पञ्चादाज्यधर्माः । तत्र मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुसारेणौषधधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते । मुख्यक्रमानुसारी तु क्रम उपपत्त्या कल्पनीयः । तस्मादग्नीषोमीयपुरोडाशार्थेभ्य औषधधर्मेभ्य ऊर्ध्वमाज्यधर्मा अनुष्ठेयाः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमीय आग्नेयात् पूर्वो नो वास्तु पूर्वता ।

ब्राह्मणक्रमतो मैवं मन्त्रक्रमवलित्वतः ॥ १७ ॥

स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ।

प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनापि कृतार्थता ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठश्च द्वितीयानुवाके समान्नातः । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति । आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाक आन्नातः । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्यतो भवतीति । तत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ब्रूमः । मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि होमकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निमूर्धेत्यादिके आग्नेयौ याज्यानुवाके

आम्नाते । ततः प्रजापते न त्वदेतामीत्यादिके प्राजापत्ये ।
 ततोऽग्नीषोमा सवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्य-
 वकाण्डेऽप्यग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः
 पूर्वमान्नातः । याजमानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्यया-
 न्नादो भूयासमित्याग्नेयस्य पश्चादग्नीषोमयोरहं देव-
 यज्यया वृत्रहा भूयासमित्याम्नायते । मन्त्रक्रमश्च प्रबलः ।
 मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थे
 विधिनापि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान्
 मन्त्रान् बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथम-
 मनुष्ठानम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

सारस्वताज्ये पूर्वत्वं बार्हस्पत्यचरावत ।

धर्माणामाज्यनिष्ठानां प्राथम्यमुपदेशतः ॥ १८ ॥

सक्रमाणां पदार्थानां चोदकप्रापितत्वं ।

प्राथम्यमन्तरङ्गत्वादाग्नेयविकृतौ चरौ ॥ २० ॥

अध्वरकल्याभिधायामिष्टौ हविस्त्रयं श्रूयते । आग्नी-
 वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्भिचरन् सरस्वत्याज्यभागा
 स्याद् बार्हस्पत्यश्चरुरिति । तत्र सारस्वतस्य वे धर्मास्ति
 एव पूर्वमनुष्ठेयाः । कुतः । सारस्वतयागस्य बार्हस्पत्यात्
 पूर्वमुपदिष्टत्वात् । मुख्यक्रमेण हि धर्माणां क्रमो युक्त इति
 प्राप्ते ब्रूमः । न तावदत्राज्यधर्मा औषधधर्मा बोपदिश्यन्ते ।
 किन्तु चोदकेन प्राप्यन्ते । चोदकश्च सक्रमानेव पदार्था-
 नतिदिशति । प्रकृतौ चौषधधर्माणां प्रथममनुष्ठेयत्वाद्विहापि
 बार्हस्पत्यश्चधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । किञ्च । आग्नेयस्य

प्रथमभाविनो विकृतिमाहस्यत्यश्चरः । उपांशयाजस्य पश्चा-
द्भाविनो विकृतिः स्वारस्वतमात्म्यम् । अतोऽन्तरङ्गत्वाच्च-
रुधर्मा एव पूर्वभाविनः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

साकमेधेष्टयस्तिस्त्रो द्यह्ये स्युः सद्य एव वा ।

प्रातरादेर्द्वयोरङ्गोः सत्त्वात् प्रकृतिवद् द्यह्ये ॥ २१ ॥

साङ्गमुख्यानुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः ।

श्रौतं सद्यस्त्वमन्यत् तु चोदकात् तेन दुर्बलम् ॥ २२ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेधनामके तृतीये पर्वणि श्रूयते ।
अग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपेन्नरुदभ्यः सान्त-
पनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं मरुदभ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां
दुग्धे सायमोदनमिति । ता एतास्तिस्त्र इष्टयो द्यह्ये
कालीनाः । यथा प्रकृतौ पर्वण्यन्वाधानादिकं प्रतिपदोष्टि-
रिति द्यह्यकालीनत्वम् । तद्वत् । ननु प्रातर्मध्यन्दिनसायं-
शब्दैरेकस्मिन्नेवाङ्गि त्वयः कालास्तिष्ठणामिष्टीनां
विहिताः । तन्न । द्वयोरङ्गोः प्रातरादिकालसङ्गावात् ।
पूर्वेद्युः प्रातरादिकालेषु स्वकीयेषु तासामुपक्रमः । परेद्युः
प्रातरादिषु नाः समापनीयाः । ततो द्यह्यकालीनत्वमिति
प्राप्ते ब्रूमः । अत्राग्नयेऽनीकवते प्रातरष्टाकपालं निर्वपे-
दिति साङ्गं प्रधानं प्रातःकालीनतया विधीयते । प्रातः-
शब्दश्च स्वत एकमेव प्रातःकालमभिधाय पर्यवस्यति ।
प्रातरग्निहोत्रमित्यादौ तद्दर्शनात् । तस्मात् साङ्गस्य
प्रधानस्यैकस्मिन्नेव प्रातःकाले विधानात् सद्यस्कालीनत्वं
श्रौतम् । चोदकेन त्वन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेद्युः प्रातः प्रधानं

परेद्यः प्रातरिति कल्प्यते । उपदेशश्चोदकाद् बलीयान् ।
तस्मादेकाहकालीना इष्टयः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेषूत्कर्ष इत्यमू ।

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाग्निमः ॥ २३ ॥

अन्येषां मुख्यकालत्वान्मैवं व्युत्क्रमसंस्कृतः ।

प्रयाजान्ते ह्यनुयाजादिके चैतौ समूहके ॥ २४ ॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते । तिष्ठन्तं
पशुं प्रयजन्तीति । प्रकृतौ हविष्यासादिते पश्चात् प्रयाजा
इज्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते
पश्चादेव प्रयाजाश्चोदकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाज्जीव-
त्येवं पशावपकृष्यन्ते । तथा सवनौयपशावनुयाजानां
मुत्कर्षः श्रूयते । आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति ।
तत्र प्रयाजमात्रस्यापकर्षः श्रुतः । अनुयाजमात्रस्योत्कर्षः ।
तावुभौ श्रुत्यनुसारेण तथैवाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रया-
जान्तस्याङ्गकलापस्यापकर्षः स्यात् । तदा प्रयाजेभ्यः
पूर्वभाविनामाधारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षादत्यन्त-
व्यवहितानां प्रधानकालीनत्वं न स्यात् । प्रयाजमात्रे
त्वपकृष्टे सत्याधारादीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्यते ।
एवमनुयाजमात्र उत्कृष्टे तत ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवाक्यं-
सुवाकादीनामनुत्कर्षात् प्रधानसन्निधिर्न विनश्यति ।
तस्मात् प्रयाजमात्रस्यापकर्षोऽनुयाजमात्रस्योत्कर्ष इति
प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य कृतत्वात् सक्र-
माणामिव पदार्थानां चोदकेनातिदेशाद् व्युत्क्रमे सति

पूर्वेण पदार्थेनोत्तरस्य पदार्थस्य बुद्धावनुपस्थापितत्वं
दनुष्ठानमेव लुप्येत । तस्मात् प्रयाजान्तस्याङ्गसमूहस्याप-
कर्षः । अनुयाजादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः ।

तयोदशाधिकरणमारचयति ।

सावनेष्वैष्टिकानां किं सौमिकेभ्यो न पूर्वता ।

पूर्वता वात्र नियमो नास्ति तद्धेतुवर्जमात् ॥ २५ ॥

प्रतिप्रस्थातृनिर्वापं ह्यध्वर्योरपि कर्तृता ।

प्रोक्षणाद्याः पुरा पश्चात् सौमिकाः स्युः प्रवृत्तितः ॥ २६ ॥

सोमे प्रातरनुष्ठेयोऽनुवाकः पठितः । ततः प्रचरणी-
होमादयः पठिताः । ततः सवनीयादयः । ते च चोदका-
गतनिर्वापादियुक्ताः । ततो वहिष्यवमानस्तोत्रं पठितम् ।
तत्राध्वर्युर्होत्रे प्रातरनुवाकप्रेषं दत्त्वा तदानौमेव प्रति-
प्रस्थातारमेवं प्रेष्यति । प्रतिप्रस्थातः सवनीयाच्चिर्वपस्वेति ।
ततः प्रचरणीहोमादिभ्य ऊर्ध्वं प्राप्नोऽपि सवनीयपुरोडाश-
निर्वापः पूर्वस्मिन्नेव प्रातरनुवाककाले प्रेषवशादपकृष्टः ।
सवनीयपुरोडाशानामलङ्कारप्रेषोत्कर्ष एवमान्नातः । वहि-
ष्यवमाने स्तुत आहवनीदग्नीन् विहर बर्हिः स्तृणीहि पुरो-
डाशानलङ्घुर्विति । एवं स्थिते सति प्रकृतौ निर्वापोत्तर-
भाविनोऽलङ्करणपूर्वभाविनः प्रोक्षणादयो ये पदार्थास्तेऽत्र
चोदकप्राप्ताः । तेषां निर्वापवदपकर्षस्यालङ्करणवदुत्कर्ष-
स्यानुक्तत्वादुभयोर्मध्यकाल एवानुष्ठानं प्राप्तम् । तथा
सति प्रचरणीहोमादिभिर्बहिष्यवमानान्तेः सौमिकपदार्थैः
सह प्रोक्षणादिपदार्थानामैष्टिकानामेककालत्वेनानुष्ठानात्
निर्वापर्यकलङ्घे सति नियामकाभावादैच्छिकः क्रम इति

प्राप्ते ब्रूमः । प्रातरनुवाकप्रचरणौहोमयोः सौमिकयोः
पाठप्राप्तमनुक्रमं विच्छिद्य प्रैषविधिवलादैष्टिको निर्वापः
प्रवृत्तः । तेन च निर्वापेण तदनन्तरमावि प्रोक्षणादिकं
बुद्धावपस्थाप्यते । न तु सौमिक प्रचरणौहोमादिकं तदा
केनचिदुपस्थाप्यते । ननु निर्वापः प्रतिप्रस्थापककर्तृकः ।
प्रोक्षणादिकमध्वर्युकर्तृकमिति न निर्वापः प्रोक्षणादिक-
मुपस्थापयतीति चेत् । मैवम् । निर्वापेऽध्वर्योरपि कर्तृ-
त्वमस्ति । प्रयोजकत्वात् । अतोऽसौ प्रोक्षणादीनामुप-
स्थापकः । अतस्ते पूर्वमनुष्ठेयाः । पश्चात् सौमिकाः प्रच-
रणीहोमादयः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा ।

प्रयाजवत्तदन्तत्वान्नयनं चापकृष्यताम् ॥ २७ ॥

अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा ।

प्रयाजाधारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम् ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनवंशगतो वक्त्रिराग्नी-
ध्रीये प्रणेतव्यः । सोमस्य प्राचीनवंशे पूर्वमवस्थापित इदानीं
विधाने प्रणेतव्यः । तयोर्बभूवोः प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद-
गान्नातः । तदेतत् सर्वं सुत्यादिनात् प्राचीन औपवसथ्ये
देने प्राप्तम् । तत्र यूपच्छेदो दिनत्रयात् पूर्वस्मिन् दीक्षा-
नालेऽपकृष्टः । दीक्षासु यूपं छिनत्तीति तद्विधानात् ।
विधानपक्षे प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्थापककर्षात्
प्रणयनमप्यपकृष्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयाजाधारादीना-
मेव प्रधानं प्रत्यक्षमेकप्रयोगान्तःपातित्वादवश्यभावी

परस्परक्रम इति प्रजाजापकर्षं तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षो
युक्तः । इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गम् । यूपच्छेदस्व-
ग्रीषोमीयपथोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योन्यं क्रमो-
ऽपेक्षितः । तस्याच्छ्रुतस्य यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

सवनीये पिष्टलेपफलीकरणहोमकौ ।

उत्क्रष्ट्यौ न वायः स्यादनुयाजोत्तरत्वतः ॥ २८ ॥

पञ्चार्थाः स्य, रनुयाजाः पुरोडाशगतौ तु तौ ।

उक्तौ होमौ प्रयोगस्य भेदान्नोत्कर्षमर्हतः ॥ ३० ॥

सवनीयपुरोडाशे पिष्टलेपफलीकरणहोमौ चोदकेन
प्राप्तौ । दृषदुपलाकपालादिष्ववशिष्टो यः पिष्टलेपस्तमद्वत्य
जुह्वां चतुर्गृहीत आज्ये प्रक्षिप्य दक्षिणाम्बौ जुहोति ।
फलीकरणशब्देन तण्डुलकणा उच्यन्ते । तानपि तथा
जुहोति । तावैतौ होमौ प्रकृतिवदिहाप्यनुयाजोत्तर-
कालीनौ । ते चानुयाजा आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्क्रष्टा इति
सूफवाकादिवदेतौ होमावुत्क्रष्टव्याविति चेत् । मैवम् ।
उत्क्रष्टमाणा एतेऽनुयाजाः पञ्चार्थाः । न तु पुरोडाशार्थाः ।
पुरोडाशप्रसङ्गसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । एतद्धोमौ तु पुरो-
डाशार्थौ । न च तयोः प्रसङ्गसिद्धिः । पथौ पिष्टाद्य-
भावेन तद्धोमासम्भवात् । एवं सत्युत्तमप्रणयनवद्धोमयोः
प्रयोगभेदान्नास्त्यनुयाजैः सहोत्कर्षः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

पुरोडाशाभिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दर्शके ।

न वायोऽस्यपक्रष्टाया वेदेकैर्गुण्यहानये ॥ ३१ ॥

अभिवासात् परा वेदिर्नास्ति तत्क्रमबोधतः ।

प्रागेव विहिता दर्शं वेदिर्नास्तीत्यपकर्षणम् ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु स्थापितस्याच्छा-
दनमाज्जातम् । भस्मनाभिवासयतीति । तत उर्ध्वं वेदि-
राज्जाता । तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रतिपद्यनुष्ठानं
कृतम् । दर्शयागे तु वेदेरपकर्ष आज्जातः । पूर्वद्युरमावा-
स्यायां वेदिं करोतीति । तत्र वेदेः पूर्वभाविनोऽभि-
वासनास्तस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः कर्तव्यः । अन्यथा वेदे-
र्वैगुण्यप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः । यदि दर्शः पौर्णमासी-
विकारः स्यात् । तदा पौर्णमास्यां कृतः क्रमोऽतिदिश्येत ।
न त्वसौ विकार इति कश्चित् क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोन्नेयः ।
क्रमोन्नयनं सर्वेषु पदार्थेष्वज्जातेषु पश्चात् पाठादिभिः
सम्पद्यते । वेदिपदार्थस्याभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससा-
धारण्येनाज्जातः । विशेषतस्तु दर्शयागे पूर्वद्युरेवाज्जा-
यते । तदा सत्यभिवासनवेद्योः क्रमबोधात् प्रागेव दार्शि-
कवेदेः पूर्वदिनसम्बन्धावगमात् तदेव तस्याः स्थानमिति
वेदेरपि तावन्नास्त्यपकर्षः । तत्र कुतोऽभिवासनास्तस्याङ्ग-
समूहस्यापकर्षः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

दैवात् सान्नापनी सायं प्राप्ता चेदग्निहोत्रकम् ।

उत्कर्षति न वोत्कर्षं पौर्वापर्यस्य भावतः ॥ ३३ ॥

भिक्षप्रयोगप्राप्तत्वादग्निहोत्रं अकारणम् ।

इष्टिमध्येऽपि इत्याद्यं यागशेषः समाप्यते ॥ ३४ ॥

चातुर्मास्येषु अथक्रमेण नामकी प्रवर्तिता सान्नापनीवेदिः

३१२ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० १ अधि० १८

श्रूयते । मरुदभ्यः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुमिति ।
तां चेष्टिं समाप्य सायंकालेऽग्निहोत्रं ह्वयते । यदि
कदाचिद्द्वैविकान्मानुषादा प्रतिबन्धात् सेष्टिः सायमुप-
क्रान्ता । तदा सेष्टिरग्निहोत्रस्योत्कर्षमापादयति ।
कुतः । इष्ट्यग्निहोत्रयोः पौर्वापर्यसङ्गावेनेष्टिं समाप्यैवा-
ग्निहोत्रस्यानुष्ठेयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयोगभेदान्ना-
नयोः शास्त्रीयः कश्चित् क्रमोऽस्ति । सान्तपनीया तु
स्वकालाद् भ्रष्टा । अग्निहोत्रस्यापि तदुभयो मा भूदि-
तीष्टिमध्येऽप्यग्निहोत्रं स्वकालेऽनुष्ठाय पश्चादिष्टिगेषः
समापनीयः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

उक्थ्योत्कर्षे षोडशी नोत्कथ्ये तोत्कथ्यतेऽथवा ।

स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत् षोडशिग्रहे ॥ ३५ ॥

न तं पराञ्चमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वभावेनात् ।

सस्तोत्रे ग्रह उत्कथ्ये स्तोत्रकालः प्रबाध्यताम् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे षोडशिग्रहं प्रकृत्य श्रूयते । तं पराञ्चमुक्-
थ्येभ्यो निगृह्णातीति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयात् प्रागे-
वोक्थ्यग्रहास्तयो गृह्यन्ते । तेभ्यः परस्ताच्चायं षोडशी
विहितः । यदि कदाचिद्द्वैवादुक्थ्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्व-
मुत्कथ्येरन् । तदा तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशिग्रहस्य
नास्त्युत्कर्षः । कुतः । पूर्वन्यायेन कालस्यानुसरणीय-
त्वात् । कालो ह्येवमान्नातः । समयाध्युषिते सूर्ये षोड-
शिनः स्तोत्रमुपाकरोतीति । समयोऽस्तमयः । तं प्राप्ते
सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः । सोऽयमुत्कर्षे सति बाध्येत ।

तच्चायुक्तम् । पूर्वत्राग्निहोत्रस्य स्वकालमवाधितुमेवेष्टिम-
ध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारादिति प्राप्ते ब्रूमः । पराश्वमिति शब्दे-
नोक्थ्येभ्य उत्तरकालः षोडशग्रहाङ्गत्वेन विधीयते ।
ततो मुख्यग्रहस्य कालमवाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं
वाधित्वा सस्तोत्री ग्रह उत्क्रष्टव्यः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्या-
ध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वाजपेये किमेकैकपशौ सर्वसमापनम् ।

सर्वेषु वैकैकधर्म आद्यः साहित्यसिद्धये ॥ १ ॥

वचनात् पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ।

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ २ ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्
पशवुपाकरणनियोजनादिसंस्काराः सर्वे समापनीयाः ।
तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्त्तव्यमिति प्रयोगवचनेनावगतं
धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं
प्रापयति । प्रकृतावुपाकरणनियोजनादीनां साहित्य-
दर्शनात् । तस्मादत्र काण्डानुसमयः । न तु पदार्थानु-
समय इति प्राप्ते ब्रूमः । सप्तदश प्राजापत्यान् पशूना-
लभत इति वचनात् पशुसाहित्यमवगतम् । तच्च प्रबलम् ।
प्रत्यक्षेण पशुनित्येतेनैकशब्देन प्रापितत्वात् । धर्मसाहित्यं
तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितम् । किन्तु प्रयोगवचनेन परिः

कल्पते । यद्येकस्मिन् प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात् ।
तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिर्नोप-
पद्येत्यर्थापत्तिः । चोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचन-
मनुमीयते । तदुभयं प्रत्यक्षात् पशुसाहित्यवचनाद् दुर्ब-
लम् । तस्माद् वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीत्यनेन
प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमबाधितुं सर्वेषु पशुष्वे-
कैक उपाकरणादिधर्मः कर्त्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयोऽ-
भ्युपेतव्यः । न तु काण्डानुसमयः । अस्मिन्नपि पक्षे
प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते ।
एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

प्रतिग्रहे तु बह्वश्वे पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा ।

अस्ति तत्साम्यतो मैवं पुरोडाशस्य शेषतः ॥ ३ ॥

यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्क-
पालान् निर्वपेदित्यत्र शतसंख्यादियुक्तबह्वश्वप्रतिग्रहे बहु-
पुरोडाशेषूदाहृतप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम् । तत्र
पूर्वन्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिश्रयणादिधर्मोऽनु-
ष्ठेय इति चेत् । मैवम् । तत्रेषु कपालेषु क्रमेण पुरो-
डाशानधिश्रित्य यावता कालेन प्रथमपुरोडाशे द्वितीय-
संस्कारं कर्त्तुमागच्छति तावतासौ शुष्को भस्मीभवति ।
तस्मादेकैकस्मिन् पुरोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनमित्येवं
काण्डानुसमयोऽभ्युपेतव्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

निर्वाणे तु किमेकैकमुष्टेरक्यता न वा ।

अस्यैकैकप्रतिष्ठानात् कपालादिषु तत्समम् । ४ ॥

चतुरो निर्वपेन्मृष्टीनिति निर्वापसंश्रयात् ।

एकैकमुष्टेरंशत्वात् पदार्थत्वं चतुष्टये ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरग्न्याग्नीषोमीयनिर्वापयोः श्रूयते ।
चतुरो मृष्टीन् निर्वपेति । तत्रैकैको मुष्टिर्मुष्ट्यन्तरने-
रपेक्षेण प्रतितिष्ठतीत्येकैकस्य मुष्टेर्निर्वापाङ्गभूतपदार्थ-
त्वमस्ति । ततो द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेणैकैकमुष्टिं निरूप्य
ततो द्वितीयमुष्टिरित्येवंविधः पदार्थानुसमयः कर्तव्यः ।
एवं कपालोपधानादिषु योजनीयम् । द्वयोः पुरोडाशयो-
रर्थे क्रमेणैकैकं कपालमुपधाय पश्चाद् द्वितीयमुभयत्र क्रमे-
णोपधेयमिति प्राप्ते ब्रूमः । यदि निर्वापपदार्थत्वं
लौकिकं स्यात् तर्ह्येकस्य मुष्टेस्तदसु । इह त्वेकविधि-
गम्य एकः पदार्थः । विधिस्य चतुःसंख्याविशिष्टानेव
मृष्टीन् विदधातीति मुष्टिचतुष्टयमेकः पदार्थः । एकमुष्टिस्तु
तदंशः । न तु संपूर्णः पदार्थः । एवमाग्न्यपुरोडाशे
कपालाष्टकोपधानमेकः पदार्थः । अग्नीषोमीये त्वेकाद-
शकपालोपधानम् । एवं सर्वत्रैकविधिविहितस्यैव पदार्थ-
त्वान्नांशानामनुसमयोऽस्ति ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वावदानके ।

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तेनानुसमयस्ततः ॥ ६ ॥

अवद्यतिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थतः ।

अतोऽनुसमयस्तत्र होमान्ताच्च तु केवलात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विर्द्विषोऽवद्यतीत्येकेन विधिना

विहितत्वाद् द्विसंख्याविशिष्टमवदानमेकः पदार्थः । तत-
 स्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कर्त्तव्यः । आग्नेयस्य हिरव-
 दानं कृत्वा तद्धोमात् प्रागेवाग्नीषोमीयस्य हिरवदान-
 मिति प्राप्तं ब्रूमः । अवदानं होमपर्यन्तमेकः पदार्थः ।
 होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तेः । होमविधिर्नैवाक्षिप्तं
 होमार्थमवदानम् । अत एव चतुरवत्त्वं जुहोतीत्येकेन
 विधिना सावदानक एको होमपदार्थो विहितः । उपस्त-
 रणाभिघारणाभ्यां सह यश्चतुरवत्तं तस्मिन् हविर्विषयमव-
 दानद्वित्वं विधातुं द्विहविषोऽवद्यतीत्युच्यते । ततो
 होमान्तस्यावदानस्यैकपदार्थत्वादाग्नेयमवदाय हुत्वा
 पश्चादग्नीषोमीयावदानमित्यनुसमयः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

यूपाञ्जनादिरेकैकः संघो वानुसमीयते ।

एकैकः पूर्ववन्मैवं वचनात् काण्डसङ्गतेः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ यूपस्य घृतेनाञ्जनमुच्छ-
 रणमवटस्य घृत्यूहणं यूपमूलस्य परिवृंहणं मध्ये रश्म-
 नया परिव्याणमित्येते पदार्था आम्नाताः । ते चैकयूप-
 पक्षे तथैव कर्त्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते ।
 एकयूपो वैकादशिनो वा अग्न्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति ।
 एकविंशत्यश्वमेधस्येति । तत्र बहुयूपेष्वञ्जनादिरेकैकः
 पदार्थः प्राजापत्यपशुपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्तं
 ब्रूमः । अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृज-
 तीति वचनेन यजमानस्य यूपत्यागविधेधाञ्जनादि काण्ड-
 आनुसमय उपपद्यते । तस्मात्कात्र पदार्थानुसमयः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

किं देवावदानेषु काण्डानुसमयोऽयम् ।

एकानुसमयोऽस्वाद्यः प्रकृतौ तस्य दर्शनात् ॥ ८ ॥

पश्वैक्यात् प्रकृतावस्तु विकृतौ तद्वहुत्वतः ।

सजातीयपदार्थानुसमयोऽनन्तरत्वतः ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते । देवतान्यवदाय न तावत्येव
ह्येतव्यम् । सौविष्टकृतान्यवदति । सौविष्टकृतान्यवदाय न
तावत्येव ह्येतव्यम् । ऐहान्यवदतीति । अत्र प्रधानदेवता
र्थानि त्रिष्टकदर्शनीडाभक्षणार्थानि चेति त्रिविधान्यव-
दानानि । तानि च तेनैव क्रमेणानुष्ठायन्ते । प्राजापत्येषु
सप्तदशसु पशुषु तानि चोदकप्राप्तानि । तत्र तेषां त्रिवि-
धानामवदानानां काण्डमेकैकस्मिन् पश्यावनुसमेतव्यम् ।
तथा सति प्रकृतिसादृश्यलाभादिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ
पश्वैकत्वेन पदार्थानुसमवप्रसक्त्यभावादस्तु काण्डानुष्ठा-
नम् । इह तु पदार्थानुसमयो युज्यते । देवावदानरूपमेकं
पदार्थं सर्वेषु पशुषु सम्पाद्य पश्चात् सौविष्टकृतावदानम् ।
तच्च सर्वेषु कृत्वा पश्चादैहावदानम् । एवं च सत्युपाकर-
णादिष्विव पशूनां साहित्यमबाधितं भवति । ततः पश्चा-
जन्तर्थाय सजातीयो देवावदानरूपो यः पदार्थः स एव
सर्वेषु पशुष्वनुसमेतव्यः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

नानाबीजेषु नानात्वसुखुल उत्तैकता ॥

अजिनास्तदृणादीनां भिन्नत्वात् स्यादनेकता ॥ ११ ॥

स्तदृणादौ तण्डुलान्ते पदार्थैक्यादनुकम्यात् ॥ १२ ॥

उलूखलैक्यं नीवारश्यामाकादाववस्थितम् ॥ १२ ॥

राजसूये नानावीजेष्टिरास्मात्ता । अग्नये ऋहपतये पुरो-
हायमष्टाकपालां निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणाम् । सोमाय
वनस्पतये श्यामाकं करुमित्वादि । तत्र तेषां बीजानामव-
घाताजिनास्तरणादयश्चोदकेनातिदिष्टाः । कृष्णाजिनास्त-
रणमुपर्युलूखलस्थापनम् । तत्र बीजावापोऽवघातः शूर्पेण
परावपणं कणेभ्यस्तण्डुलानां विवेचनम् । ते चैते कृष्णाजि-
नास्तरणादयः पृथग्विधिभिर्विहितत्वाद्भिन्नाः पदार्थाः ।
ततो नानाबीजेषु कृष्णाजिनास्तरणमनुसमवेतव्यम् । तथा
सति यावत्प्रो बीजजातयस्तावानि कृष्णाजिनानि । तदु-
लूखलस्थाप्यनेकत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । व्रीहीनवहन्तीति
विहितोऽवघात एकः पदार्थः । स च कृष्णाजिनास्तरणा-
दितण्डुलनिष्पत्त्यवसानः । तं च पदार्थं कृष्णव्रीहिष्वनु-
हाय श्यामाकेषु स एव पदार्थोऽनुष्ठेयः । तथा सत्यनुक्रमे-
णैकमेवोलूखलं सर्वेषु बीजेष्वन्वेतुं शक्नोति । तत उलू-
खलकृष्णाजिनादीनां नास्त्वेकत्वम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्रयाजानुयाजसिद्धौ पात्रैक्यमुत भिन्नता ।

त्रयोपभृद् द्वयोरर्थे दृष्टातो विकृतौ तथा ॥ १३ ॥

विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शृङ्गान्यष्टषडान्ययोः ।

एकपात्रे अहायोगाद् द्रव्यैक्यं प्रकृतौ द्वयोः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयपणौ प्रयाजानुयाजसाधनद्रव्यं धारयितुं
मेकमेव पात्रं कर्तव्यम् । कुतः । प्रकृतावुभयार्थस्यान्य-
त्रैक्येवोपपत्ता धृतत्वेन विकृतावपि तदतिदेशादिति

प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतिवत् केवलेनाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते ।
अनुयाजास्तु पृषदाज्येन यष्टव्याः । पृषदाज्ये नानुयाजान्
यजतीति तद्विधानात् । पृषदाज्यं नाम दधिमिश्रमाज्यम्
न हि शुद्धमिश्रयोरैकेन पात्रेण धारणं भवति । तस्मादत्र
पृथक् पात्रम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्टेभ्यः पुरा न वा ।

प्रत्यक्षपाठान्, ख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता ॥ १५ ॥

प्राकृते प्रथमो बोधो वैकृते चरमस्ततः ।

नारिष्टहोमाः पूर्वाः स्युरुपहोमास्तु पृष्ठतः ॥ १६ ॥

अग्न्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकादिनक्षत्राणामिष्टयः
काम्या विहिताः । अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपा-
लमित्यादयः । तत्र प्रधानहोमा अग्निर्नः पातु कृत्तिका
इत्यादियाज्यानुवाक्यापुरःसरं श्रूयन्ते । तत्रोपहोमा एव-
माज्जाताः । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा । कृत्ति-
काभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा । दुलायै स्वाहेत्यादयः ।
नारिष्टहोमाश्च चोदकेन प्राप्ताः । दश ते तनुवो यज्ञ
यज्ञिया इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो नारिष्टहोमाः । ए-
तेभ्यो नारिष्टहोमेभ्यः पूर्वमुपहोमाः कर्त्तव्याः । कुतः ।
अष्टाकपालं निर्वपेत् सोऽत्र जुहोतीति प्रत्यक्षपाठेन मुख्य-
सामीप्यमुपहोमानां प्रतीयते । तत्त्वतिदिष्टैर्नारिष्टहोमै-
र्व्यवधाने बाध्येत । तस्मादुपहोमानां पूर्वत्वमिति प्राप्ते
ब्रूमः । नक्षत्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्त्रीपकारक-
मङ्गजातमपेक्षते । तदा चोदकः प्राकृतनारिष्टहोमाः

दिकं बोधयति । प्रत्यक्षवाक्यं तु वैकृतमुपहोमादिकम् ।
तयोर्मध्ये क्लृप्तोपकारितया नारिष्टहोमाद्यङ्गत्वं सहसा
बुध्यते । उपहोमाद्यङ्गता तूपकारे कल्पिते पश्चाद् बुध्यते ।
ततः प्रधानप्रत्यासत्त्या नारिष्टहोमाः पूर्वमनुष्ठेयाः । उप-
होमाः पश्चादनुष्ठेयाः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अभिषेच्यप्राकृताङ्गसमाप्तौ देवनादयः ।

मध्ये वा पूर्ववत् सर्वसमाप्तौ देवनादयः ॥ १७ ॥

अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात् पूर्वं प्रत्यक्षपाठतः ।

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ १८ ॥

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य सन्निधौ विदेवन-
शूनःशेषाख्यानाभिषेकाः क्रमेणान्नाताः । तत्राभिषेच-
नीये चोदकप्राप्तमङ्गजातं नारिष्टन्यायेन प्रथमं समाप्य
पश्चाद् विदेवनादयः कार्या इति प्राप्ते ब्रूमः । माहेन्द्रस्तोत्रं
प्रत्यभिषिच्यत इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽभि-
षेकोऽपकृष्टः । अभिषेकात् पूर्वभावित्वं विदेवनादीनां
प्रत्यक्षपाठप्राप्तम् । ततो माहेन्द्रस्तोत्रादपि पूर्वस्मिन्
काले प्रयाजाधारवद् विदेवनादीनामपकर्षः कर्त्तव्यः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

चयने दीक्षणीयादि सावित्राद्यथवा पुरा ।

प्राकृतत्वादिहाद्यः स्यादन्यः प्रत्यक्षपाठतः ॥ १९ ॥

अग्निचयने सावित्राणि जुहोतीति सावित्रहोम-
प्रसिद्धाः । ततो महता प्रबन्धेनोखासम्भरद्वयार्दकमा-

आद्य पश्चादाम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण
इत्यादिना दीक्षणीयादिकमाज्ञातम् । तत्र दीक्षणीया-
दिकं प्रकृतौ कृतोपकारतया शीघ्रं बुध्यमानत्वात् सा-
वित्रहोमादिभ्यः पूर्वमनुष्ठेयमिति चेत् । मैवम् । प्रत्यक्ष-
पाठेन क्रमावगमात् । चोदकप्राप्तस्यापि दीक्षणीयादे-
रग्निकाण्डे सावित्रादिभ्य ऊर्ध्वं पुनःपाठात् सावित्रा-
दिष्वनुष्ठितेषु पश्चादनृष्ठानं कार्यम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

चयने रुक्मभृत्यादिः पुरोत स्वामिसंस्कृतिः ।

पाठादाद्योऽन्तिमः कृतक्रमात् पाठस्य न क्षतिः । २०॥

अग्निचयने दीक्षणीयादेरूर्ध्वं रुक्मधारणमाज्ञातम् ।
कण्ठे धृतः सन्नुरसि लम्बमानः सौवर्ण आभरणविशेषो
रुक्मशब्दार्थः । उखास्थितोऽग्निः शिष्योऽवस्थापितुः कण्ठे
धार्यमाण उरःप्रदेशं यथा न दहति । तथा व्यवधायक-
त्वेन तद्वारणम् । अत एव ब्राह्मणम् । रुक्ममन्तरं प्रति-
मुञ्चतेऽमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्त इति । यजमानसंस्काराश्च
वपनादयः प्रकृतौ दीक्षणीयानन्तरभाविन इह चोदकेन
प्राप्ताः । तेभ्यः पूर्वमेव रुक्मप्रतिमोकः पदार्थः । तस्य
प्रत्यक्षेण पाठात् । सावित्रादिषु तस्यादृतत्वादिति चेत् ।
मैवम् । यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं प्रकृतौ
कृतम् । रुक्मस्य तु पाठेन तत् कल्पनीयम् । तस्मात् सं-
स्काराः पूर्वभाविनः । न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः ।
दीक्षणीयाया इव संस्काराणां रुक्मप्रतिमोकादूर्ध्वं पुनः-
पाठाभावात् । न च दीक्षणीयानन्तर्ये बाधिते रुक्मप्रति-

अन्ते वा मध्यतो धायाशब्दितामां तथेक्षणात् । ५ ॥

इध्यमानेध्यवत्योस्ता मध्ये धायाविधानतः ।

आगन्तूनामधायानां निशेषोऽन्ते हि युज्यते ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु श्रूयते । एकविंशतिमनु-
ब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्येति । तत्र पठिताः सामिधेन्य ऋच
एकादशैव । त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुक्तमामिति विधाना-
दावृत्त्या पञ्चदश सम्पद्यन्ते । अवशिष्टानां षष्णामृचां दशत-
यीपठितानामागमेन संख्यापूरणं वक्ष्यते । तस्य चागन्तीर्म-
न्त्रस्य सामिधेनीनां श्रूयमाणानां मध्ये निवेशो युक्तः । कुतः ।
धायाशब्दीदितामागन्तूनां मन्त्राणां मध्ये निवेशदर्शना-
दिति चेत् । मैवम् । धायानां मध्यदेशस्य विहितत्वात् ।
इयं वै सामिध्यमानवती । असौ समिद्धवती । यदन्तरा
तद्धाया इति श्रूयते । पठितास्त्रिकादशसु सामिधेनीषु समि-
ध्यमानो अध्वर इत्यसावृगष्टमी । समिद्धो अग्न आहुते-
त्यसौ नवमी । तयोर्मध्ये धायानां स्थानम् । धायात्वं
न सर्वेषामागन्तुमन्त्राणाम् । किन्तु केषाञ्चिदेव । पृथुया-
जवत्यौ धाय्ये इत्यादिविशेषविधानात् । पृथुयाजा अमर्त्य
इत्याद्यृगद्वयमित्यर्थः । न च धायानामिवेतरेषामागन्तूनां
मन्त्राणां पठितसामिधेनीक्रमविच्छेदेन मध्ये निवेशनाय
किञ्चित् प्रमाणमस्ति । तस्मादागन्तूनामन्ते निवेशः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

स्तोमवृद्धौ किमागन्तीर्मध्येऽन्ते वासु मध्यतः ।

हादशाहवदन्यत्र मध्यान्तर्त्तनं मध्यतः ॥ ७ ॥

इदमाचार्यते । एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याज

येत् । त्रिणवेनीजस्तोमम् । त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकाम-
 मिति । तत्र प्रकृतौ वहिष्यवमानस्तोत्रे त्रयस्तृचा
 भवन्ति । उपास्तौ मावता नर इत्यादिरेकः । दविद्युतत्या
 रुचेत्यादिर्द्वितीयः । पञ्चमानस्येत्यादिस्तृतीयः । तेषु
 त्रिषु तृचेष्वर्ध्वगानेन त्रिवृत्स्तोमो भवति । न त्वत्र
 पञ्चदशसप्तदशस्तोमादौ नामिवावृत्तगानमस्ति । स च
 वहिष्यवमानविक्रतावतिरात्रे चोदकेन प्राप्तः । तत्र त्रिवृत्-
 स्तोमं बाधितुमेकविंशादिस्तोमा विहिताः । वहिष्यव-
 मान आवृत्तगानाभावाच्चिषु तृचेष्ववस्थिताभिर्नवभिर्ऋ-
 मिरेकविंशस्तोमपूरणाभावात्तत्पूरणाय चत्वारस्तृचा
 प्रागमयितव्याः । त्रिणवस्तोमपूरणाय षट् तृचाः । त्रय-
 स्त्रिंशस्तोमपूरणाय षष्ठी तृचाः । ऋगाममनं चोपरिष्ठा-
 ह्यते । तेषां चागन्तूनां मन्त्राणां प्राकृतवहिष्यवमानमध्ये
 निवेशः कार्यः । कुतः । द्वादशाहे तद्दर्शनादिति प्राप्ते
 भूमः । द्वादशाहे हि वचनमेवमाज्जायते । स्तोत्रीयानु-
 रूपौ तृचौ भवतः । वृषण्वन्तस्तृचा भवन्ति । तत्त उत्तमः
 पर्यास इति । अयमर्थः । प्राकृतानां वहिष्यवमानमता-
 नां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रोयोऽनुरूपः पर्यासश्चेति त्रीणि
 नामानि । तत्र चोदकागतयोरनुरूपपर्यासयोस्तृचयो-
 मध्ये वृषण्वद्भ्युक्तास्तृचाः कर्तव्या इति । न चैवमति-
 रात्रे मध्ये निवेशमाय वचनमस्ति । तस्मात् कृतकमम-
 बाधितुमागन्तूनामन्ते निवेशः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आर्भवे साम्ना प्रागन्तीरन्ते मध्येऽथवाग्रिमः ।

पूर्ववत्त्रौणि यज्ञस्येत्युक्त्या मध्ये निवेशनम् ॥ ८ ॥

पूर्वोदाहृतैऽतिरात्रे माध्यन्दिनार्भवपवमानवीक्षोदक-
प्राप्तौ पञ्चदशसप्तदशस्तोमौ बाधितुमेकविंशादिविहङ्ग-
स्तोमो वचनादनुष्ठीयते । तत्र वहिष्यवमानवट्टगागमनं
न भवति । किन्तु सामागमेन स्तोमपूरणमिति दशमं
वक्ष्यते । तस्य चागन्तोः साम्नः पूर्वीक्तानामृचामिवान्ते
निवेशनात् पठितानां वृचानां मध्ये तत् साम चरमवृत्ते
गातव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । त्रौणि ह वै यज्ञस्योदराणि
गायत्री बृहत्यनुष्टुप् चात्र ह्येवावपन्त्यत एवोदपन्तीति हि
विशेष आम्नायते । अयमर्थः । स्तोमस्य विहङ्गये साम्ना-
मावापः क्रियते । क्लासाय चीडापः । तावभावावापाद-
वापौ गायत्र्यादिष्वेव । नान्यत्रेति । उच्चा ते जातम-
म्यस इत्येष माध्यन्दिनपवमानस्याद्यस्तृचः । स्वादिष्ठयेत्येष
आर्भवपवमानस्य । तावुभौ गायत्रीच्छन्दस्कौ । तयोरा-
वापः । न तु त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दस्क्रयोरन्ययीस्तृचयोः
सामावपनीयम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अदाभ्यग्रहचित्रिण्यावङ्गे किं सवने चितौ ।

यागैऽग्नौ वात दृष्टत्वादाद्य आवर्त्यतां ततः ॥ ९ ॥

यागाग्न्योः फलवत्त्वेनानारभ्योक्तेस्तदङ्गता ।

सवते सवने तस्मान्नैवावृत्तिश्चितौ चितौ ॥ १० ॥

अनारभ्य श्रूयते । योऽदाभ्यं गृहीत्वा सोमाय यजत
इति । चित्रिणीरूपदधातीति च । तत्र ग्रहाणां सवन-
निष्पादकत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टम् । अदाभ्यग्रहस्यापि सवननि-

आश्रयतया सवनाङ्गत्वे सति प्रति सवनमदाभ्य आवर्त्त-
नीयः । तद्येष्टकाभिचितिनिष्पत्तिदर्शनाच्चित्रिणीनामिष्ट-
कानां चित्त्वङ्गत्वे सति प्रति चयनं चित्रिणीनामावृत्तिरिति
प्राप्ते ब्रूमः । सोमयागः फलवान् । न तु सवनम् । तद्यै-
वाम्निः फलोपेतः । न तु चितिः । तत्रानारभ्याधीतस्य
वाक्यात् सम्बन्धः फलवत्त्वेन युक्त इति सवनचयने प्रत्यम-
ङ्गत्वान्नास्ति तयोरावृत्तिः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

चित्रिण्यादेरुत्तमायामुपधानं पुराथवा ।

अथवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः ॥ ११ ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया
इष्टकाया उपधानं युक्तम् । तथा सति प्रकरणाधीतानां
कृतक्रमाणामिष्टकानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्येतेति चेत्
मैवम् । यां काञ्चिद् ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां
मध्यमायां चिताविति वाक्येनानारभ्याधीतेन ब्राह्मणेन
विहितानामिष्टकानां मध्यमचितौ निवेशः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

लोकंपृणात् ऊर्ध्वं स्याच्चित्रिण्युत ततः पुरा ।

वादरायणदृष्ट्योऽर्ध्वं पूरणीक्तेस्ततः पुरा ॥ १२ ॥

चित्रिणीरुपदधाति । वज्रिणीरुपदधाति । भूतेष्टका
उपदधातीति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लो-
कंपृणाभिधाया इष्टकाया ऊर्ध्वमुपधेयम् । कुतः । वादराय-
णेन तथा दृष्टत्वात् । अन्ते तु वादरायण इति सूत्रेण वाद-

रायस्य मतमुपपन्नम् । स चागन्तूनामन्ते निवेशमाह ।
 लोकंपृणा च प्रकरणपठितानामस्मिमेष्टका । ततस्तस्या
 जर्ध्वं चित्रिण्यादिकमिति प्राप्ते ब्रूमः । लोकं पृण च्छिद्रं
 षष्ठेत्यनेन मन्त्रेणोपधीयमानेष्टका लोकंपृणा तस्याः कर्म-
 णूनत्वादिदोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादवग-
 म्यते । ब्राह्मणेऽप्येवमाज्जातम् । यदेवास्थौनं यच्छिद्रं तदे-
 तया परिपूरयति लोकं पृण च्छिद्रं षष्ठेति । यद्येतस्या
 षष्ठकाया जर्ध्वं चित्रिण्यादय उपधीयेरन् । तदा चित्रि-
 ण्यादिगते स्तनत्वच्छिद्रत्वे न पूर्येयाताम् । तस्मात्लोकंपृ-
 णातः पूर्वं चित्रिण्यादुपधानम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाग्निहोत्रकम् ।

आधानेनाव्निनिष्पत्तेस्तन्मात्रे कर्म सम्भवेत् ॥ १३ ॥

आधानस्यानपेक्षस्य नाम्न्युत्पादकता मता ।

समुच्चितस्य हेतुत्वात् कर्म स्यादिष्टिसंस्कृते ॥ १४ ॥

अन्याधानादूर्ध्वं विलम्बः पवमानेष्टयः क्रियन्ते । द्वा-
 दशसु रात्रिषु अनुनिर्वपेद्वितीष्टिकालविधानात्ताभ्यः पुरा
 द्वादशसु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमात्रेणाहवनी-
 याद्यग्नेर्निष्पत्त्यादिति प्राप्ते ब्रूमः । आधानेन पवमा-
 नेष्टिनिर्पेक्षेणाहवनीयाद्यग्निर्नेत्पद्यते । अथवा पवमा-
 नेष्टिवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । न च विकल्पः । आधानमुपजीव्य
 तस्मादुत्तरकाले विधानात् । तत इष्टिभिः समुच्चित्यैवा-
 धानमन्युत्पादकमितीष्टिभिः संस्कृते वक्त्रो यथादग्निहो-
 त्रानुष्ठानम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

न धावेद्वर्षतीत्यादि चित्तौ सत्यां क्रतावुत ।

आद्यचित्तेर्निमित्तत्वान्न क्रतावग्निचित्तवतः ॥ १५ ॥

इदमाम्नायते । अग्निचिद्वर्षति न धावेन्न स्त्रियमुपेया-
दिति । तान्येतान्यग्निचिद्वृतानि चित्तौ निष्पन्नायां सत्यां
ततः प्रभृति प्रवर्तन्ते । न तु चित्तेऽग्नौ क्रत्वनुष्ठानं प्रती-
जन्ते । कुतः । अग्निचित्पदेन चयनस्य निमित्तत्वेनोप-
न्यासात् । न हि सति निमित्ते नैमित्तिकस्य विलम्बी-
युक्त इति प्राप्ते ब्रूमः । क्रतावुपयोक्तुमग्निश्चयनेन संस्क्रि-
यते । न चानिष्पन्ने क्रतौ चयनसंस्कार फलभाग्भवति ।
तस्मात् क्रतौ निष्पन्ने सति पश्चाच्चयनसाफल्यादयं पुरुषो
ऽग्निं चितवानित्यमुमर्थमर्हतीति क्रत्वन्ते तानि
वृतानि ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किंवेष्ट्यैवोक्तितोऽयिमः ।

युक्तः संस्कार इष्ट्यैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व-
पेद्वीक्षिष्यमाण इति । अन्यदापे श्रुतम् । दण्डेन दीक्षयति ॥
मेखलया दीक्षयति । कृणाजिनेन दीक्षयतीति । तत्रेष्टि-
वदण्डादीनामपि साधनत्वाभिधानात् सर्वैरियं दीक्षेति
चेत् । मैवम् । इष्टेः क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं युक्तम् ।
दण्डादयस्तु द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति । न चै-
तावता दण्डादिवैयर्थ्यम् । दीक्षितोऽयमित्यभिव्यक्तिर-

यस्य दृष्टप्रयोजनस्य सङ्गावात् । तस्मादिष्टैव दीना
सिध्यति ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

काम्यनैमित्तिकाः कार्या यथापाठं न वाग्रिमः ।

पाठस्य क्रमहेतुत्वान्न प्रयोगपृथक्त्वतः ॥ १७ ॥

काम्ययागाः श्रूयन्ते । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्व-
पेत् प्रजाकाम इत्यादयः । तथा नैमित्तिकयागाश्च तस्मिन्
काण्डे आस्ताताः । अग्नये पथिकृते पुरोडागमष्टाकपालं
निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमा-
सीं वातिपातयेदित्यादयः । तत्र पाठः क्रमहेतुरिति प्रदा-
जोदाहरणेन वर्णितत्वाद्यथा पाठमेते यायाः क्रमेण
कर्त्तव्या इति चेत् । सैवम् । एकप्रयोगाभावेन परम्पर-
क्रमाकाङ्क्षाया अभवात् । तस्मात् कामो वा निमित्त-
वा यदीत्पद्यते । तदा तत्रोचितो यागः कर्त्तव्यः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

एतेनानिष्ट्वेति सर्वसंस्थोऽग्निष्टोम एव वा ।

अविशेषात् सर्वसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽत्र वर्ण्यताम् ॥ १८ ॥

अग्निष्टोमप्रक्रियात्वात् तस्य प्रथमयज्ञतः ।

तेनेष्ट्वान्वेन यष्टव्यं संस्था प्रागन्तवोऽपराः ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां
यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वान्वेन यजेत गर्त्तपतित-
सैव । ह तज्जीर्यते प्रसीयत इति । यथा गर्त्तपतितमुच्छिष्टं
पक्षवत्यादिकं पुनर्न लाप्यपशुम्यते । केवलं जीर्यते ।
यथा प्रश्नसतोऽनुष्ठितं यज्ञान्तरं फलाय नोपयुक्तम् । यज-

मानस्य तेनापराधेनापमृत्युभाग् भवतीत्यर्थः । अग्नि-
ष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडश्यतिरात्रोऽष्टोर्यामी वाज-
पेयश्चेति ज्योतिष्टोमस्य सप्त संस्थाभेदाः । तत्र संस्था-
विशेषमनुपन्यस्य ज्योतिष्टोम इत्येव प्रकृतत्वादेतेनानिष्टे-
येतच्छब्दात् सर्वसंस्थोपेतो ज्योतिष्टोमोऽत्र परामृश्यते ।
मतः सप्त संस्था अनुष्ठाय पश्चाद् यज्ञान्तरमनुष्ठेयमिति
गमि ब्रूमः । ज्योतिष्टोमस्य ह्यग्निष्टोमसंस्थेव नैजं रूपम् ।
प्रग्निष्टोमस्य नित्यत्वात् । अत एव प्रकरणमेतदग्निष्टोम
स्येत्येतच्छब्देन स एव परामृश्यते । अत्यग्निष्टोमादि-
संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नित्यज्योतिष्टोमस्वरूपत्वमत-
एवायुक्तमिति षट्संस्था आगन्तुकाः प्रकारविशेषाः । तस्मा-
दग्निष्टोमस्यैव प्रथमयज्ञत्वात् तेनेष्टा यज्ञान्तरमनुष्ठातुं
शक्यते ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

अन्येनेत्यत्र संस्थानामुक्तिः सर्वस्य वाग्रिमः ।

संनिधेस्तद्विकारस्य सर्वस्योक्तिर्हि वाक्यतः ॥ २० ॥

पूर्वादाहृत एव वाक्ये दोऽयमन्येनेत्यन्वयशब्दः सोऽ-
ग्निष्टोमेन सजातीयानत्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदानेव परानु-
गतिः । तेषामेव बुद्धौ संनिहितत्वादिति चेत् । मैवम् ।
यज्ञानां प्रथमो यज्ञ इत्यनेन वाक्येन सर्वयज्ञप्रतियोगि-
कस्य प्राथम्यस्योपन्यासात् । बुद्धौ संनिहिता अग्रेषयज्ञा-
धन्यशब्देनोच्यन्ते । तस्मादत्यग्निष्टोमादयः संस्थाभेदा एका-
हाहीनसत्त्वरूपाश्च सोमविकृतिरूपाः सर्वे यागा अग्निष्टो-
मात् प्रकुन्तानुष्ठेयाः । सोमविकृतीनामेवायं नियमः ।

न त्विष्टिपशूनामित्यस्मिन्नर्थे लिङ्गमिदमान्नायते । प्रजा-
पतिर्वा अग्निष्टोमः स उत्तरानेकाहानसृजत ते सृष्टा
अब्रुवन् वयं स्वेनात्मना प्रभवाम इति तेभ्यः स्वां तनुं
प्रायच्छत्तया प्राभवन्निति । तस्मात् सोमविकृतिष्वयं
नियमः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

एकस्तीमेऽन्यगब्दः स्याद् बहुस्तीमेऽपि वाग्निमः ।

त्रिवृदन्येत्यर्थवादान्नान्यमात्रस्य सम्भवात् ॥ २७ ॥

अत्र पूर्वोदाहृतोऽन्येत्ययमन्यगब्द एकस्तीमके क्रतौ
वर्तते । कुतः । अर्थवादेन तदवगमात् । यी वै त्रिवृ-
दन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदश स तं
य सप्तदशः स तं य एकविंशः स तमित्यर्थवादः । अस्या-
यमर्थः । त्रिवृदाद्यशत्वारः स्तीमा अग्निष्टोमे विद्यन्ते ।
तेषु त्रिषु त्रिवृत्स्तीमी विकृतिरूपं यज्ञमाप्नोति । स
त्रिवृत्स्तीमस्तं यज्ञं दीपयति । प्रकाशयति । सर्वतो
व्याप्नोतीति स्तीमान्तरस्यापवेशाय त्रिवृत एव सर्वास्मिन्
यज्ञन्वरूपे व्याप्तावयमेकस्तीमकः क्रतुर्भवति । एवं पञ्च-
दशादिस्तीमव्याप्तिर्योजनीया । तथा सत्यर्थवादादेक-
स्तीमनामकानामेव बहुष्यत्वात्त एवान्यगब्देनोच्यन्ते ।
एकस्तीमकाश्च षड्रात्रादिष्वहीनेष्वान्नाताः । त्रिवृदग्नि-
ष्टोमी भवति । पञ्चदश उक्थ्यो भवतीत्यादयः । तस्मात्
तद्विषयोऽन्यगब्द इति प्राप्ते ब्रूमः । स तं दीपयतीत्यत्र
प्रकाशकत्वमात्रमुच्यते । तच्च व्याप्तिमन्तरेण सम्बन्धमात्रा-
दप्युपपद्यते । तस्मादग्निष्टोमप्रतियोगिकतया बहुस्तीमे-

कस्तीमसाधारणत्वेन श्रूयमाणस्यान्यशब्देस्य संकोचहेत्व-
भावात् सर्वविषयोऽयमन्यशब्दः ।

इति माधवीये जैमिनौयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमस्या-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

आश्विनो दशमः पाको यवाग्वा ऐच्छिकः क्रमः ।

नियतो वाग्रिमः पाठश्रुत्यर्थानां समत्वतः ॥ १ ॥

पाठात् क्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्य श्रुतेः क्रमः ।

कृमिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थो प्रबलौ ततः ॥ २ ॥

न्योतिष्ठोम ऐन्द्रवायवादिग्रहेष्वाश्विनग्रहस्तृतीयस्थाने
पठितः । तस्य च दशमस्थानत्वं वाचकनैव शब्देनाग्रा-
यते । आश्विनो दशमो गृह्यत इति । तत्र क्रमबोधको
श्रुतिपाठौ समबलौ । तथाग्निहोत्रहोमादूर्ध्वं यवागू-
पाकः पठितः । स चार्थवशात् पूर्वं प्राप्तः । तत्रार्थपाठौ
समबलौ । तस्मादुभयत्वेच्छिकः क्रम इति प्राप्ते क्रमः ।
पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः । किन्त्वन्यथानुपपत्त्या
क्रमं कल्पयति । दशम इत्येषा श्रुतिसु साक्षादेव क्रम-
मभिधत्ते । ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबला । तथा पाठः
क्रमं कल्पयन् वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । असमर्थं
च यवाग्वाः पूर्वमग्निहोत्रमनुष्ठायितुम् । द्रव्यमन्तरेण
होमासम्भवात् । तस्मात् पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणीऽर्थः

उपजीव्यत इत्यर्थेऽस्य पाठात् प्राबल्यम् । तथा सति श्रुत्यर्थो
पाठं बाधित्वा क्रमं नियच्छतः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अवदानादि सान्नाय्ये पूर्वमाग्नेयकेऽथवा ।

धर्मप्रावृत्तिक्रमतः सान्नाय्ये पूर्वतोचिता ॥ ३ ॥

प्रदानं पूर्वमाग्नेयेऽवदानं च तथोचितम् ।

अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमबलित्वतः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यधर्मा वत्समापाकरणदीहना-
दयः प्रथममान्नाताः । पुरोडाशधर्मा निर्वोपावघातादयः
पश्चादन्नाताः । तैतैव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम् ।
ततः प्रावृत्तिकक्रमेणावदानमपि सान्नाय्ये पूर्वमेव कर्तव्य-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । याज्यान्वाक्यादिमन्त्रबलादाग्नेये
पूर्वप्रदानमित्युक्तम् । तच्च प्रदानं फलप्रत्याप्त्या मुख्यम् ।
अवदानं तु तदङ्गम् । तथा सति मुख्यक्रममनुसृत्यावदान-
मप्याग्नेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिकक्र-
मात् प्रबलः । प्रावृत्तिके हि क्रमे सान्नाय्ये पूर्वमवदान-
मभिधारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमकृत्वैवाग्नेयेऽवदाना-
दीनि कर्तव्यानि । तथा सति सान्नाय्येऽनुष्ठितान्यवदा-
नादीन्यङ्गानि मुख्यात् प्रदानादिप्रकथ्यन्ते । मुख्यक्रमाश्र-
यणे त्वाग्नेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्
सान्नाय्ये तदनुष्ठेयते । तत्र नास्त्यङ्गाङ्गिविप्रकर्षः ।
नन्ववदानादिप्रदानान्त एकः पदार्थ इत्युक्तम् । तत्र
कुतः क्रमविधारः । एवं तर्हि कृत्वाचिन्तासु । अथवा
स्त्रिष्टकवदानादिविषयैव चिन्तासु ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

दर्शादोष्टा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेराद्यो न सोमस्याधानानन्तरताश्रुतेः ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेतति क्षाप्रत्ययेना-
वगम्यमानः क्रमो नियत इति चेत् । मैवम् । सोमेन
यज्यमाणोऽग्नीनामधीतेत्याधानानन्तरताया अपि श्रव-
णात् । तस्मादिष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाग्रिमः ।

उत्कर्षतो मैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तं
तत्त्वं ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतम् । कुतः । उत्कर्षश्र-
वणात् आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया । स सोमेनेष्टाग्नीषो-
मीयो भवति । यदेवाहः पौर्णमासं हविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपे-
त्तर्हि स उभयदेवतो भवतीति । अस्यायमर्थः । प्रजापते-
र्मुखादग्निर्ब्राह्मणस्येत्युभावत्पन्नौ । ततो ब्राह्मणस्याग्निरैक
एव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणः । न तु सौम्यः । सोमस्य
तद्देवतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजेत । तदा
सोमोऽप्यस्य देवतेत्यग्नीषोमीयो भवति । तस्याग्नीषोमी-
यस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासमग्नीषोमीयं पुरोडाशरूपं
हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत् । तदा स ब्राह्मणो देवतादय-
सम्बन्धी भवतीति । यद्यप्यत्र कर्मोन्तरं किञ्चिद्विधीयत
इति कश्चिन्न्यते तथापि पौर्णमासं हविरिति विस्पष्ट-
प्रत्यभिज्ञानात् कर्मोन्तरम् किन्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमा-

दूर्ध्वमुत्कर्षः । तस्माद्विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव निवृत्तमिति
प्राप्ते ब्रूमः । नात्र दर्शशब्दः पौर्णमासशब्दो वा कश्चिद्या
गवाची श्रूयते । पौर्णमासमित्येष तद्वितान्तो हविर्विशेष
त्वेनोपन्यस्यते । तच्च हरिरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमिति
देवताद्वयेन संस्तवादवगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष
उत्कर्षः । न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः । तथा सति
ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशे सोम पूर्वत्वनि-
यमः । इतरत्र क्षत्रियवैश्ययोः रिवास्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे
विकल्पेते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

नतूर् नित्याहितः कालो बाध्यः सोमस्य बाधिमः ।

अङ्गसाम्यात् पुरैवास्य बाधात् सोमीयबाधनम् ॥ ७ ॥

इदमाज्जायते ! सोमेन यज्यमाणोऽग्नौनादधीत ।
नतूर् न सूर्येन न च त्रिमिति । सूर्यतिधातुर्दर्शनार्थं वर्तते ।
कृतं न च त्वं वा न परीक्षेतेत्यर्थः । अग्नेन निषेधेनाधानस्य
विहितः कालो बाध्यते । न तु सोमस्य विहितः कालः ।
वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नौनादधीत । कृत्तिकास्त्रिमादधीते-
त्यादिना वसन्ताद्युत्तवः कृत्तिकादिनक्षत्राणि बाधान-
कालत्वेन विधीयन्ते । सोमस्यापि वसन्ते ज्योतिषा यजे-
तेत्युर्विहितः । पुष्यनक्षत्रमपि शास्त्रान्तरेण प्राप्तम् ।
तत्र यद्यप्याधानं न सोमस्याङ्गं तथाप्यङ्गभूताग्निः संस्कार-
त्वादङ्गतुल्यमेवेति तदौय एव कालो बाधनीय इति चेत् ।
मेवम् । पूर्वमेव तत्कालस्य बाधितत्वात् । यदैवैनं यज्ञ
उपनमेदधादधीतिति सोमयागादिचिकीर्षया आसमाधा-

नस्योपदिशता शास्त्रेण वसन्तवत् कृत्तिकादिकालो
बाधितः । तस्माद्वतुनक्षत्रप्रतीक्षानिषेधेन सोमकाल एव
बाध्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

आज्यं चोत्कथ्यते नो वा तस्याग्नीषोमयोगतः ।

आद्यः प्रजापतिं विष्णुं वा यष्टुं शक्तितोऽन्तिमः ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य सोमादूर्ध्वमुत्कर्षं इत्युक्तम् ।
तद्वदुपांशुयाजाद्यं यदाज्यं तस्योत्कर्षः कार्यः । अग्नी-
षोमसम्बन्धस्य समानत्वादिति चेत् । मैवम् । विष्णु-
प्रजापत्योरपि विधिकल्पितदेवत्वेन यष्टुं शक्यत्वात् ।
तस्मान्नाज्यस्योत्कर्षः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

द्वाहकालाः किमैन्द्राग्नाद्याः सद्यस्कालगा उत ।

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं विकृत्युक्तिविशेषतः ॥ ९ ॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः । सौम्यं
चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादयो विकृतयो द्वाह-
कालाः । कुतः । प्रकृतौ तद्दर्शनात् । पर्वण्यम्बाधान-
मिक्षस्य बहिष्यस्य संनहनं प्रतिपदीष्टिरिति द्वाहकालत्वं
प्रकृतौ दृष्टम् । तथैव विकृतावपि युक्तमिति चेत् । मैवम् ।
एकाहकालत्वस्य वाचनिकत्वात् । य इष्ट्या पशुना सोमेन
वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति वचना-
द्योदकप्राप्तं द्वाहकालत्वं बाध्यते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

आमिक्षादेरनियतिः स्नात् सोमादूर्ध्वमिव वा ।

अविशेषादग्निमोऽन्यो नासोमेति विशेषतः ॥ १० ॥

वैश्वदेव्यामिच्छेत्यादिः सान्नाय्यविकारः । अग्नीषोमीय-
मेकादशकपालं निर्वपेदसन्ते ब्रह्मवर्चसकाम इत्यादिरग्नी-
षोमीयपुरोडाशविकारः । तस्योभयस्य सोमात् प्रागूर्ध्वं
वा यथेच्छमनुष्ठानम् । कुतः । विशेषनियामकस्याभा-
वादिति चेत् । मैवम् । नासोमयाजी संनयेदिति निषे-
धेन सान्नाय्यं सोमादूर्ध्वमुत्कथ्यते । अग्नीषोमीयस्य पुरो-
डाशस्योत्कर्षः पूर्वमेव दर्शितः । तस्मात्तद्विकारयोरप्युत्-
कर्षो युक्तः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

एकाहानामनियमो दर्शादेरूर्ध्वमेव वा ।

सोमवत् प्रथमो मैवमनुक्तेः स्यात्तदूर्ध्वता ॥ ११ ॥

गवा यजेतत्यादिना गवादिनामकाः सोमविकारा
एकाहा आम्नाताः । तेषामपि सोमवदिष्टिपूर्वत्वं विक-
ल्पितमिति चेत् । मैवम् । सोमपूर्वत्वं वचनेन साक्षान्नोक्तम् ।
किन्तु सोमेन यज्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्याधानानन्तर्याभि-
धाने सत्यर्थादिष्टेः पूर्वं सोमानुष्ठानं सम्पद्यते । तस्माद-
नुक्तं पूर्वभावित्वं चोदको नातिदिशति । अर्थसिद्धमप्य-
तिदिश्यतामिति चेत् । न । इहासम्भवात् । सकृदेवा-
धानम् । तथा सति तदानन्तर्यं प्रकृतावुपक्षीणम् ।
न ह्येकस्यानन्तर्यस्य भिन्नकालयोः प्रकृतिविकृत्योः
सम्बन्धः सम्भवति । तस्मादिष्ट्युत्तरकालीनत्वं सोमस्य नि-
वारयितुं समर्थस्याधानानन्तर्यस्य विकृतिष्वनतिदेशाद्

दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेतेत्युक्तस्योत्तरकालीनत्वस्या-
तिदेशेनेष्टे कर्त्तव्यमेव गवादिविकृतयोऽनुष्ठेयाः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

पञ्चमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अनुष्ठानक्रमः सर्वः पञ्चमे सुनिरूपितः ।

कोऽनुष्ठातेत्यपेक्षायामधिकारोऽत्र वक्ष्यते ॥

अनेन पञ्चमषष्ठयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

कर्माधिकारः कर्त्तुर्नो किंवास्ति न पदश्रुतेः ।

धात्वर्थभाव्यताभानात् फलभोगविवर्जनात् ॥ १ ॥

बलीयस्या विधिश्रुत्यावरुद्धा भावनात् च ।

भाव्यः स्वर्गः पुमर्थत्वात् कमियोगाच्च सोऽस्त्यतः ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । तत्र
यागक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम् । फलभोक्तृतया स्वामि-
त्वमधिकारः । तादृशोऽधिकारो यागकर्त्तुर्नास्ति । कुतः ।
फलभोगाभावात् । तथाहि यजेतेत्यत्राख्यातेन भावना-

भिधीयते । तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः । एकपदीपातत्वात् ।
 स्वर्गस्तु पदान्तरोपातत्वाद्वाक्येन भाव्यतयाभ्येतव्यः ।
 तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते । स्वर्गस्य भाव्यत्वा-
 भावे सति गुणत्वमभ्युपेयम् । स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची ।
 किन्तु सुखसाधनं चन्दनादिद्रव्यं ब्रूते । लोके तस्या-
 व्यवहारात् । तच्च कामयितुं योग्यम् । तेन द्रव्येण विना-
 यागानिष्पत्तेः । तस्मादस्मिन् वाक्ये फलानभिधाने तद-
 भीगाभावात् कर्तुं योग्यं कर्तृत्वमेव । न त्वधिकार इत्य-
 धिकारलक्षणं नारब्धव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । यजेतेत्यत्र
 प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न मन्तव्यम् ।
 किन्तु लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति । तन्माख्यात-
 त्वाकारेण भावनामाचष्टे । विधित्वाकारेण पुरुषं प्रवर्त्त-
 यति । पुरुषश्च स्वाभिमतफलमन्तरेण न प्रवर्त्तत इति
 तदपेक्षितं स्वर्गमेव भाव्यतया विधिरूपादत्ते । स्वर्गशब्द-
 चीतकृष्टे सुखे कृत् । द्रव्ये तु लाक्षणिकः । तस्मात्
 सुखस्य भाव्यत्वं विधिश्रुत्या सिद्धम् । धात्वर्थस्य तु भाव्यत्व-
 मेकेन पदेन प्रतीयमानमपि न प्रत्ययेनावगम्यते । किन्तु
 प्रकृत्या । तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं भावनायां प्रत्यासन्नम् ।
 एकेनैव विधिरूपेण आख्यातप्रत्ययेनावगमात् । कमि-
 योगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वम् । तस्मात् फलभोगसम्भवे
 कर्त्तुरधिकारोऽस्तीत्यधिकारलक्षणमारब्धव्यम् ।

द्वितीयाधिकारमरचयति ।

अन्यादेवास्त्वसौ नो वा स्वर्गं कृत्वात् स विद्यते ।

प्रधानोक्त्यनुसारेण यथाशक्त्यङ्गवर्त्तनम् । ३ ॥

नैवाज्यावेक्षणादीनां पुरुषं प्रति चोदना ।

क्रतुं मति विधिस्तस्मान्नाशक्तस्याधिकारिता ॥ ४ ॥

अन्धः पङ्क, बधिरो मूको मवाखादयश्च तिर्य्यञ्च इत्यादीनां चेतनत्वेन निरतिशयसुखरूपे स्वर्गे कामना सम्भवति । अथोच्येत । केषुचिदङ्गेषु शक्तिर्नास्ति । तथाहि । अन्धो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः । पङ्क, विष्णुक्रमेष्वशक्तः । बधिरो नाध्वर्य्युक्तं शृणोति । ततः क्लृप्तीर्वाचयतीति विहितस्यानुष्ठानं न सिध्यति । मूकोऽनुमन्त्रणादावशक्तः तिर्य्यञ्चो बहुष्वशक्ता इति । तत्र यथाशक्त्यङ्गानामनुष्ठेयत्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते । स चाज्यावेक्षणाद्यङ्गवाक्यानुसारेण न संकीचयितुं युक्तः । किन्तु प्रधानानुसारेणाङ्गानुष्ठानमेव संकीचयितुं युक्तम् । तस्मादन्धादेरप्यस्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः । यद्याज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन् । तदा तस्मिन्पिऽपि न क्रतोर्वैकल्यम् । इह तु क्रत्वङ्गतया ते विहिता इति तस्मिन्पि क्रतुरेव न निष्पद्येत । तस्मादशक्तस्य नास्यधिकारः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

स्त्रिया न सोऽस्त्यस्ति वा नो पुलिङ्गेन तदीरणात् ।

प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावन्नाविवक्षितम् ॥ ५ ॥

अस्त्यङ् श्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ।

यदिभक्तिविकारादेरर्थस्तत्प्रकृतं तु ॥ ६ ॥

स्वर्गकामो यजेतेति पुलिङ्गशब्देनाविकारिणोऽभिधानात् सोऽधिकारः स्त्रिया नास्ति । न च ग्रहैकत्ववर्जिङ्गमविवक्षितमिति वाच्यम् । एकत्ववर्जिङ्गस्य प्रत्ययार्थत्वाभावात् ।

प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहत्ववद्विवक्षितं पुंलिङ्गमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 अस्ति स्त्रियाः कर्माधिकारः । कुतः । पुंलिङ्गस्याविवक्षित-
 त्वात् । न ह्येकत्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तम् ।
 किन्तु हेश्यगतत्वम् । इहापि यः स्वर्गकामः स यजेतेति
 वचनव्यक्तौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसंख्यया सदृशत्वा-
 न्नास्ति विवक्षितत्वम् । न च प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । किन्तु
 स्त्रीलिङ्गं तावडावादिभिः स्त्रीप्रत्ययैरभिधीयते । पुंलिङ्गं
 तु वृत्तानित्यस्मिन् द्वितीयबहुवचने विभक्तिविकारेण नका-
 रादेशलक्षणेनाभिव्यज्यते । एवं फलमित्यस्मिन् प्रथमैक-
 वचने नपुंसकाभिव्यक्तिः । तस्मात्लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावा-
 दुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च स्त्रिया अस्यधिकारः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

दम्पतिभ्यां पृथक् कार्यं सह वाख्यातसंख्यया ।

पृथङ्मैवमवैगुण्यात् कर्तैक्यं देवतैक्यवत् ॥ ७ ॥

यजेतेत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वा-
 भावेन विवक्षाया वारयितुमशक्यत्वादेककर्तृकत्वाय दम्प-
 तिभ्यां पृथगेव कर्मानुष्ठेयमिति चेत् । मैवम् । वैगुण्यप्रस-
 ज्ञात् । कर्मणि तत्र तत्र पञ्चावेक्षणं यजमानावेक्षणं चेत्यु-
 भयमान्नातम् । तत्र यजमानप्रयोगे पञ्चावेक्षणं लप्येत ।
 पत्नोप्रयोगे च यजमानावेक्षणं लप्येतेति सहेतीरवैगुण्याय
 द्वयोः सहाधिकारः । न च यजेतेत्येकत्वं विरुद्धम् । अग्नौ
 षोमौ देवतैक्यत्र यथा व्यासक्तयोर्देवतैक्यम् । तथा दम्पत्यो-
 र्देकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात् । तस्माद्दम्पत्योः सहाधि-
 कारः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

पुंसोरिकस्य बाधानं वसानावित्यती द्वयोः ।

एष क्षौमविधिर्द्वित्वं दम्पत्योरिकता ततः ॥ ८ ॥

बाधाने श्रूयते । क्षौमे वसानावग्निमादधीयातामिति ।
तत्र वसानाविति पुंलिङ्गद्विवचनादुभयोः पुंसोराधाने-
ऽधिकार इति चेत् । मैवम् । क्षौमस्याप्राप्तस्य विधीयतया
पुंल्लित्वस्यापि विधाने वाक्यभेदान्न तद् विधीयते । किन्तु
दम्पत्योः सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूय ते पतिश्च पत्नी
चेति विगृह्य पतिशब्दस्यैकशेषात् पुंलिङ्गद्विवचनमवि-
रुद्धम् । तस्मादाधानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

उपस्थानादि दम्पत्योक्त पुंसो द्वयोरिदम् ।

यजमानत्वमाख्येन विदत्त्वात् पुंस एव तत् ॥ ९ ॥

अगन्तु सुवरित्यनेन मन्त्रेणोद्यन्त्य मित्तमहरित्यादि-
मन्त्रैश्च कर्त्तव्यमादित्यविषयमुपस्थानम् । आदिशब्देन
वसन्तमतृणां प्रीणामोत्यादिना विहितमवमन्त्रणादि ।
तत् सर्वं दम्पतिभ्यामुभाभ्यां कर्त्तव्यम् । कुतः । यजमा-
नत्वस्योभयोः समानत्वात् । ततो यजमानत्वसमाख्यया
यथा पुंसानुष्ठीयते । तथा स्त्रियापीति चेत् । मैवम् ।
अध्ययनरहितया स्त्रिया तदनुष्ठातुमशक्यत्वात् । तस्मात्
पुंस एवोपस्थानादिकम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

शूद्रोऽपि यष्टा नो वा स्यादेवैधाध्ययनेन वा ।

सपदेष्टुमुखाद् वास्य कतुवित्त्वेन यष्टृता ॥ १० ॥

तैवर्णिकैर्वेदविद्भिः कृतार्था विधयः कृतोः ।

नाक्षिपन्ति चतुर्थस्य विद्यां तद् यष्टुता कुतः ॥ ११ ॥

लिखितपाठादिना तात्कालिकाचार्योपदेशेन वा शूद्र-
स्याप्यनुष्ठानहेतुभूतविद्यासम्भवाच्छूद्रोऽपि यागाधिकारीति
चेत् । मैवम् । क्रतुविधिवैयर्थ्यपरिहाराय हि शूद्रस्या-
विहितापि विद्या कल्पते । क्रतुविधयश्च तैवर्णिकानुष्ठान-
नैव चरितार्थाः सन्तो न शूद्रस्य विद्यां कल्पयन्ति । तैवर्णि-
कानां तु विद्या न कल्पनीया । अध्ययनविधिनैव विहित-
त्वात् । तस्मान्न शूद्रस्य यागाधिकारः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

धन्येव कर्त्तातान्योऽपि धन्येव विधिसार्थतः ।

अन्योऽधिकुरुते द्रव्यमाक्षिपेद् भुक्तिवत्क्रतुः ॥ १२ ॥

यथा विद्याधिकारहेतुः । तथा धनमपीति धनिन एव
यागाधिकारः । तावता विधीनां सार्थकत्वात् । विध्य-
न्यथानुपपत्त्या द्रिद्रस्य धनार्जनमाक्षेप्तुमशक्यम् । तस्मा-
च्छूद्रवद् द्रिद्रोऽपि न कर्माधिकारीति चेत् । मैवम् ।
धनिकस्यापि धनार्जनं न यागविधिभिराक्षिप्तम् । भोज-
नादिभिर्धनकार्यैरेव तस्याक्षिप्तत्वात् । अत एव विद्याया
अध्ययनविधिरिव धनार्जनस्य न कोऽपि विधिरस्ति ।
राजनादिविध्य उपायनियमार्था इति श्रुतम् । तस्माद्
भोजनादिवत्क्रतोरपि धनकार्यत्वेन धनार्जनापेक्षत्वाद-
द्रिद्रोऽपि धनार्जनं कृत्वा क्रतावधिकरीति ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

अङ्गहीनो न कुरुते कर्त्ता वा नाद्यमत्वतः ।

समाधायाङ्गवैकल्यं करोति द्रव्यहीनवत् ॥ १३ ॥

कश्चिदक्षिरोगेणाज्यमवेक्षितुमसमर्थः । अन्यो वात-
रोगेणास्त्राधीनपादो विण्णुक्रमेण्यसमर्थः । अतो नाङ्गहीनः
कर्माधिकारीति चेत् । मैवम् । धनहीनो यथा धनं सम्पा-
द्याधिकरोति । तथा विकलाङ्गोऽप्यौषधादिना वैकल्यं
समाधायाधिकरोतु ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

असमाधेयवैकल्ये कथं काम्येष्वकर्तृता ।

नित्येषु त्वाहिताग्निश्चेद् यथाशक्ति करोति हि ॥ १४ ॥

कथामित्यनेन संशयः सूचितः । वैकल्यस्य समाधातु-
मशक्यत्वेनाक्षमत्वादत्यन्तमनधिकार एवेति चेत् । मैवम् ।
काम्येष्वङ्गवैकल्ये फलासिद्धिर्मास्तु तत्राधिकारः । नित्यानां
त्वाहिताग्निना त्यक्तुमशक्यत्वादौषदङ्गलीपं सोढापि नित्ये-
ष्वधिकरोति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

विधिर्वरण एकादावपि स्यान्निरूपक एव वा ।

अविशेषात् पक्ष आद्यो वाक्यभेदाय तूत्तरः ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरार्षेयं वृणीत इति विधायेदमाज्जातम् ।
एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न
पञ्चातिवृणीते इति । ऋषिर्गोत्रप्रवर्त्तकः कश्यपभरद्वाजादिः ।
तस्य सम्बन्ध आर्षेयः । तं वृणीते कथयति । उच्चारयति ।
कश्यपगोत्रोऽहम् । भरद्वाजगोत्रोऽहमिति तदुच्चारणम् । एक-
मार्षेयमुच्चारयति । तत्रोदाहृतम् । द्वावार्षेयानुच्चारयति ।
उपमन्युवशिष्टगोत्रोऽहमित्यादि । त्रीनार्षेयानुच्चारयति ।

आङ्गिरसबाह्वस्यभारद्वाजगोत्रोऽहमित्यादि । न चतुर
 आर्षेयानुच्चारयेत् । पञ्चार्षेयानतिक्रम्य षडादीनार्षेयान्नै-
 वोच्चारयेदित्यर्थः । तत्रैकार्षेयद्व्यर्षेयत्र्यर्षेयवाक्येषु विशे-
 षादर्शनादेकं वृणीत इत्यादयस्त्रयोऽपि विषय इति चेत् ।
 मैवम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तत्परिहाराय त्रीन् वृणीत
 इत्यस्यैव विधित्वमस्तु । एकं वृणीते द्वौ वृणीत इत्येतदुभय-
 मवयुत्यानुवादेन स्तावकम् । एकवरणद्विवरणे अप्रशस्ते
 अपि यदा कर्त्तव्ये । तदा त्रिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्त्तव्यत्वं
 किमु वक्तव्यमिति स्तुतिः । चतुर्निषेधपञ्चातिक्रमनिषेधा-
 भ्यामपि त्रित्वमेव स्तूयते । न च तयोर्निषेधो विधातव्यः ।
 प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तेः । चतुरादयोऽत्यन्तविलम्बका-
 रित्वादप्रशस्ताः । त्रित्वं तु न तथेति प्रशस्तम् । तस्मात्
 कर्मण्यधिकुर्वेन् यजमानस्त्रीनेवोच्चारयेत् । न न्यूनं नाप्य-
 धिकमिति तात्पर्यार्थः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

विप्रादिरेव रथकदन्यो वाद्योऽस्तु योगतः ।

रुद्धेर्वर्णान्तरं तस्याधाने वर्षर्तुं रुच्यते ॥ १६ ॥

आधाने श्रूयते । वर्षासु रथकार आदधीतेति । तत्र
 रथं करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकार इति चेत् ।
 मैवम् । रुंस्त्रीर्णजातिविशेषे रुद्धत्वात् । वैश्यायां क्षत्रि-
 यादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी ।
 तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथाच याज्ञ-
 वल्क्यः । माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायत इति ।
 तस्य च रथकारस्याधानकालो वर्षर्तुः ।

तयोद्देशाधिकरणमारचयति ।

द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः ।

कर्मधारयमुख्यत्वात्निषादो रौद्रयागकृत् ॥ १७ ॥

वास्तुमयं रौद्रं चक्रं निर्वपेदिति प्रकृत्य श्रूयते । एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति । वास्तुशब्दः किञ्चित् प्रकृति-द्रव्यविशेषमाह । एतस्यामिष्टावधिकारी निषादस्थपति-शब्दवाच्यस्त्वैवर्णिकः । कुतः । निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासस्य त्वैवर्णिके सम्भवात् । तस्य चाधीत-वेदत्वेन विद्यासम्भवाच्चेति चेत् । मैवम् । निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात् । षष्ठीसमासे तु सङ्कीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्सम्बन्ध उपलब्ध्येत । न त्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति । ततस्तात्-कालिकाचार्योपदेशादिना विद्यां सम्पाद्य धनिको निषादो रौद्रयागं कुर्यात् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सत्त्वे पलांशः प्रत्येकं सर्वं वाद्यः समूहके ।

कर्तृत्वादस्य एकैकस्यापि तत्त्वाद बहुत्वतः ॥ १ ॥

इदमाम्नायते । ऋद्धिकामाः सत्त्वमासौरन्निति । अत्र सत्त्वे बहूनां समुदायस्य कर्तृत्वभावगतम् । सप्तदशावराः सत्त्वमासौरन्निति अवणात् । कर्तृत्वेन समुदायस्यैव फलि-

त्वात् पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव । न तु सर्वं फलमेकै-
कस्यैवेति चेत् । मैवम् । एकैकस्यापि समुदायान्तःपातिनः
कर्तृत्वसद्भावात् । अथवा समुदायस्यैकत्वेन सप्तमासीर-
न्निति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्येत तस्मादेकैकस्य कर्तुः
सर्वफलसद्भावात् सर्वफलकामिनामेवात्राधिकारः । न
त्वंशफलकामिनाम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

दर्शं कर्तृव्यनियमो नास्त्युतास्ति न कामिनि ।

उद्देश्ये ग्रहवत्संख्या यतो नैव विवक्षिता ॥ २ ॥

आख्यातोपात्तसंख्यात्र विधेयस्य विशेषणम् ।

विवक्षितातः सेत्यत्र कर्तृव्यं विनियम्यते ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकाम
उद्देश्यः । तद्वत्तं चैकत्वं ग्रहेकत्ववद्विवक्षितम् । तस्मा-
देको द्वौ बहवो वा दर्शपूर्णमासयोरधिकारिण इति प्राप्ते
ब्रूमः । माभूत् स्वर्गकामपदगतस्यैकत्वस्य विवक्षा ।
यजेतेत्याख्यातगतं तु यदेकत्वं तद्विधेयस्य विशेषणात् ।
विधेया तु क्रिया । सा च स्वसिद्धये कारकान्तरवत् कर्त्ता-
रमप्याक्षिपतीति क्रियाद्वारा कर्त्तापि विधेयः । अतो
विधेयकर्तृगता येयमेकत्वसंख्या सा विवक्षितेति कर्तृरे-
कत्वं नियम्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्त्तते ।

आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात् ॥ ४ ॥

वितर्था यजेत पशुकामः । कारौर्था हृष्टिकामो यजे-

तेत्यादिषु कामप्रेरितेन पुरुषेण कर्मोपक्रान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनापि निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते । तदा कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च समापनीयमिति चेत् । मैवम् । प्रक्रान्तस्य कर्मोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् । देवताभ्यो वा एष आह्वयते यो यक्ष इत्युक्ता न यजते । त्रैधातवीयेन यजेतेति तदुभयं श्रुतम् । तस्मात् समापनीयम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

समाप्यमसमाप्यं वा लौकिकं शास्त्रकल्पनात् ।

आद्यो नो गृहकथादौ शास्त्रकल्पकवर्जनात् ॥ ५ ॥

रथगृहनिर्माणादिरूपं यस्मैलौकिकं कर्म तदपि तच्चक्षुतावुक्तमिति वेदमूलत्वकल्पनाच्चित्रायागादिवन्निवृत्तेऽपि कामे समापनीयमिति चेत् । मैवम् । रथादौ रमणीयत्वस्य प्रयोजनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धरुपायावगमात् । तत्रोहापोहकुशलपुरुषोत्प्रेक्षामूला तच्चस्मृतिर्न वेदं कल्पयितुं प्रभवति । तस्मादवश्यं समापनीयमिति नास्ति नियमः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

पर्युदासो निषेधो वा नाद्याद् गृहजनमित्यसौ ।

नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः कल्प्यं संकल्पतः फलम् ॥ ६ ॥

पदान्वयात् तु नञ्विध्योर्निषेधोऽनर्थेहानये ।

संकल्पे लक्षणाप्राप्तिर्नैव काम्यविधिस्ततः ॥ ७ ॥

अनारभ्य श्रूयते । न कलञ्जं भक्षयेन्न लघुनं न गृहजनमिति । तत्र न भक्षयेदिति सन्निधिवशाच्चञ्धात्वोरन्वये

सत्यभक्षणमिति पर्युदासः सम्पद्यते । तथा सति नेष्टेतो-
द्यन्तमादित्यमित्यादाविव सङ्कल्पो विधेयः । तस्य चाभ-
क्षणसङ्कल्पस्य विश्वजिज्ञासेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीय
इति चेत् । मैवम् । पदैकदेशस्य धातोः पदान्तरेणा-
न्वेतुमयोग्यत्वादिधायकपदस्य नञ्पदेनान्वये सति राग-
प्राप्तां भक्षणप्रवृत्तिमनूद्य निषेधस्य विधेयत्वात् । न च
निषेधो व्यर्थः । नरकपातनिवारकत्वात् । एवं च सत्य-
श्रुतं न किमपि कल्पनीयम् । त्वत्पक्षे त्वश्रुतः सङ्कल्पः
सङ्कल्पनीय इति तदर्थं भक्षणशब्दे लक्षणाश्रयितव्या ।
तस्मात् स्वर्गकामिनो नात्राधिकारः । किन्तु नरकाङ्गीत-
स्याधिकारः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्राङ्मुखत्वादिनियम उपनीतेः पुराप्युत ।

ऊर्ध्वं मन्त्रान्यसाध्यत्वादाद्योऽन्योऽस्तु तथा स्मृतेः ॥८॥

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत । गुरुरनुगन्तव्योऽभिवाद-
यितव्यश्च । वृद्धः प्रत्युत्थेयः संमन्तव्यश्चेत्यादिस्मार्त-
नियम उपनयनात् प्रागप्यनुसर्त्तव्यः । तस्य नियमस्य
वैदिकैर्मन्त्रैराहवनीयाद्यग्निभिर्वा साध्यत्वं नास्तीति प्रा-
गपि तत्सम्भवादिति चेत् । मैवम् । श्रौतस्याध्ययनादि-
नियमस्योपनयनान्तरभावित्वेन वेदमूलस्मृतिप्राप्तनियम-
स्याप्युत्तरस्मिन्नेव काले युक्तत्वात् । अत एव स्मर्यते ।
उपनयनादिनियम इति । प्रागुपनयनात् कामचार-
वादभक्षा इति च । तस्मादुपनयनात् पूर्वं नास्ति
नियमः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

यावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा निमित्ततः ।

कालाङ्गलोपादाद्यः स्यादवैधात्यागतोऽन्तिमः ॥ ८ ॥

इदमाम्नायते । यावज्जीवमग्निहीनं जुहोति । याव-
ज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्र जीवनस्य निमि-
त्तत्वेनोपन्यासात् सति निमित्ते नैमित्तिकस्यावश्यभावा-
ज्जीवतोऽनुष्ठानसातत्यमत्र वर्ण्यते । ननु सायंप्रातः-
कालावग्निहीताङ्गत्वेन चोदितो । अमावास्यापौर्णमा-
सीकालौ दर्शपूर्णमासयोः । तथा सत्यङ्गलोपः सातत्ये
प्रसज्येत । नायं दोषः । प्रधानलोपाद्वरमङ्गलोप इति
न्यायात् । तस्मात् सातत्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि
सायंप्रातरादिकालोऽङ्गं तथाप्यनुपादेयतया प्रयाजादि-
वद्विधेयो न भवति । किन्तु तस्मिन् काले स्वतः प्राप्ते
सति कर्मानुष्ठेयतया विधीयते । तस्य च कालस्य जीवन-
रूपनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः । तथा सत्युक्तकाल-
विशिष्टमेव जीवनं निमित्तम् । तस्मिन् निमित्ते जीवन-
रूपो विशेषांशो यथा न वैधो नापि त्यक्तुं शक्यः । तथा
विशेषणांशः कालोऽप्यविवेयो न त्यक्तुं शक्यश्च । तस्माद-
वैधस्य त्यागासम्भवाच्च सातत्यम् । किन्तु स्वकालेऽनु-
ष्ठानम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सकृत्कृतिकृताहुतिर्दर्शदेः शास्त्रसार्थतः ।

सकृत् स्यात् कालसंयुक्तजीवनाहुतितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासादीनां सकृदेवानुष्ठानम् । तावता विधि-

शास्त्रस्य चरितार्थत्वादिति चेत् । मैवम् । कालविशिष्ट-
जीवननिमित्तस्यावृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्त्तनीयत्वात् ।
तस्मादावृत्तिः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

क्रतौ सकृद्देहोमोऽसकृदा क्रतुसिद्धिः ।

सकृन्निमित्तभेदस्यावृत्तौ होमोऽसकृद्वेत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कुम्भ्यादिपातभेदमाज्यादिस्कन्दनं च
निमित्तीकृत्य होम आम्नायते । भिन्ने जुहोति । स्कन्ने
जुहोतीति । सोऽयं होमः सकृत् कार्यः । तावतैव
क्रतूपकारसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । भेदस्य स्कन्दनस्य
वा निमित्तस्यावृत्तौ होमस्याप्यावर्त्तनीयत्वात् । तस्मा-
न्नास्ति सकृत्त्वनियमः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

यथाकाम्यमुतावृत्तिगुरोरनुगमादिषु ।

स्यादाद्यः प्रीतिहेतुत्वान्नियमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

गुरुरनुगमस्तव्योऽभिवाद्यश्चेति विहितेषु गुरुप्रीति-
रूपस्य दृष्टस्यैव प्रयोजनत्वात् प्रीत्यनुसारेणानुगमनादिकं
सकृदा स्वेच्छया कर्त्तव्यमिति चेत् । मैवम् । दृष्टार्थेष्वपि
विहितेषु नियमादृष्टसम्भवात् । यदा यदा गुरुगमनादि-
निमित्तं सम्पद्यते । तदा तदानुगमनादीन्यनुष्ठेयानि ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सोमाधीतिप्रजं काम्यं नित्यं वा कामतोऽग्निमः ।

वीप्सानुष्ठेयविज्ञानलोकैस्तन्नित्यतेष्यते ॥ १३ ॥

इदमाज्जायते । सोमेन यजेत । स्वाध्यायमधीयीत ।

प्रजामुत्पादयेदिति । तत्र सोमः काम्यः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति कामसंयोगेनास्मात्तत्वात् । अध्ययन-प्रजोत्पादनयोरपि विश्वजिज्ञासेन स्वर्गं फलत्वेन कल्पिते कमियोगोऽपि कल्प्यते । तस्मादिदं त्रयं काम्यमिति चेत् । मैवम् । वीप्सादिना नित्यत्वसिद्धेः । वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वीप्सा प्रतिवसन्तं निमित्तीकृत्य सोमयागं विधत्ते । अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम् । दृष्ट-प्रयोजनस्यानुष्ठेयविज्ञानस्य सम्भवात् । तत्र क्रत्वनुष्ठानस्य नित्यत्वाच्चेतोर्ध्ययनस्यापि नित्यत्वमनिवार्यम् । अनुत्पाद्य सुतान्न लोकं गच्छतीति स्मृतेर्लोकसिद्धयर्थमुत्पादनस्यापि नित्यत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेणेदमास्मात्तम् । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्छायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजाया पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासीति । अत्र ब्राह्मणग्रहणमितरयोरप्युपलक्षणार्थम् । सोमादिविधिषु विशेषस्याश्रवणात् । तस्मात् सोमादिकं नित्यम् ।

इति माधवोये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठ-

स्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नित्ये सर्वाङ्गसंहारः शक्त्या वायः फलित्वतः ।

शक्त्या त्यागासम्भवेन निमित्ते जीवने स्थिते ॥ १ ॥

यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ नित्ये कर्मणि
सर्वास्सङ्गाम्यपसंहृत्य तद्विशिष्ट एव प्रयोगः कर्तव्यः ।
कुतः । भावनांशस्य कथम्भावस्य समुचितैः सर्वैरङ्गैः
परिपूरणेन सर्वाङ्गीपेतस्यैव प्रधानस्य फलवत्त्वादिति चेत् ।
मैवम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिशब्दवाच्यं प्रधानम् ।
तस्य च स्ववाक्यगतजीवननिमित्तनान्वयात् सति जीवने
प्रधानं कर्म त्यक्तुमशक्यम् । ततो वाक्यान्तरात्तद्वङ्गेष्व-
शक्यं किञ्चिदङ्गं परित्यज्यापि शक्यैरङ्गैरुपेतं प्रधानं
कर्मानुष्ठेयम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

काम्ये शक्त्योत सर्वाङ्गं शक्त्या लोपस्य सम्भवात् ।

मैवं लोपे निष्फलत्वाच्छाब्दमङ्गं न लुप्यते ॥ २ ॥

प्रधानानुष्ठिती यदज्जीवनस्य निमित्तता ।

काम्यस्य न तथा यस्मात् काम्यं त्यक्तुं हि शक्यते ॥ ३ ॥

यथा नित्येष्वग्निहोत्रादिकर्मस्वशक्यमङ्गं परित्यक्तम्
तथा काम्येष्वप्येन्द्राग्निसौर्यादिष्वशक्याङ्गलोपसम्भवाच्छ-
क्याङ्गीपेतमनुष्ठेयमिति चेत् । मैवम् । अङ्गलोपे काम्य-
मानफलानुत्पत्तिः । सर्वाङ्गीपेतमेव हि प्रधानं फलसाधनं
विहितम् । तत्र प्रधानस्य त्यागे यथा नास्ति फलम् ।
तथाङ्गत्यागेऽपि । फलसाधनत्वं हि शास्त्रैकसमधिगम्यम् ।
ततो यद्यावदङ्गं वा प्रधानं वा शब्दोपात्तं तस्य लोपे
साधनत्वं नास्ति । न हि यमनसाधनस्य रथस्य
चक्राद्यङ्गेष्वन्यतमस्य वैकस्ये गमनसाधनत्वं दृष्टम् । तस्माद्
यदा सर्वाङ्गीपसंहारः कर्तुं शक्यते । तदैव काम्यमङ्ग-

हेयम् । न च नित्येऽप्येवमस्त्विति शङ्कनीयम् । जीवनं
 निमित्तौक्त्य तत्र विधानात् । यथा गृहदाहं निमित्तौ-
 क्त्य विहिता क्षामवतीष्टिरवश्यं कर्त्तव्या । यथा वा लोके
 निमित्तभूतायां बुभुक्षायां सत्यां भोजनमवश्यं कर्त्तव्यम् ।
 तथा जीवने सति कर्मावश्यमनुष्ठेयम् । न च जीवनवत्
 फलकामनाया अपि निमित्तत्वं शङ्कनीयम् । सत्यामपि
 कामनायां कर्मणोऽवश्यम्भावाभावात् । न हि कामिनः
 कर्मानुनष्ठाने प्रत्यवायः श्रूयते । ननु शास्त्रीयप्रत्यवाया-
 भावेऽपि फलानुत्पत्तिलक्षणी बाधोऽस्त्येव । यथा बुभुक्षो-
 रभोजने राजदण्डाभावेऽपि पित्तक्षीभरूपो बाधोऽस्ति ।
 तद्वदिति चेत् । सैवम् । तर्हि यथा फलं सिध्यति ।
 तथा कामिना प्रयतितव्यम् । फलं च शब्दावगतसर्वाङ्गी-
 पसंहारमन्तरेण न सिध्यतीत्युक्तम् । नित्ये तु न फलं
 साधनत्वेन विधिः । किन्तु जीवननिमित्तसंयोगेन । तथा
 सत्यङ्गवैकल्येऽपि निमित्तनैमित्तिकसंयोगः श्रुत्यभिमतो
 नापैति । ततो विकलाङ्गमपि कर्त्तव्यमेव । अत एव
 नित्यस्याकरणे प्रत्यवायप्रायश्चित्ते शास्त्रेष्ववगम्यते ।
 काम्येष्वङ्गवैकल्ये शास्त्राभिमतफलसाधनत्वाभावाद्विक-
 लाङ्गं न प्रयोक्तव्यम् । अत एव तत्त्यागे प्रत्यवायप्रायश्चित्ते न
 स्तः । तस्मात् काम्यं कृत्स्नाङ्गीकृतं यदा कर्त्तुं शक्नु-
 यात् । तदा कुर्यात् । नित्यं तु यथा शक्नुयात् । तथा
 कुर्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम् । तदेव यादृक्कीदृक्
 होतव्यमिति । तस्मान्नित्येष्वङ्गवैकल्येऽपि । काम्येष्वङ्ग-
 क्षोपो न सोढुं शक्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

नीवारादिद्रव्यभेदात् कर्मान्यत् स्यात्तदेव वा ।

द्रव्यकर्मैक्यतः पूर्वस्तत्त्वेषु दतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वीह्यसम्भवे नीवारादि स्वीक्रियते ।
तदा कर्मान्तरं तदित्यभ्युपेयम् । कुतः । द्रव्यकर्मणो-
रेकत्वात् । द्रव्यं हि कर्मणः स्वरूपम् । ततो द्रव्यान्तरत्वे
कर्मान्तरत्वमनिवार्यमिति चेत् । मैवम् । द्रव्यकर्मणो-
रौषद्भेदस्यापि भावात् । द्रव्यमाश्रयः । कर्माश्रितम् ।
आश्रयाश्रितयोर्भेदाभेदावभ्युपगम्य तादात्म्यसम्बन्धो
वर्ण्यते । तस्माद् द्रव्यभेदेऽपि न कर्म भिद्यते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति विद्यते वा न विद्यते ।

मानाभावादस्ति कर्मचोदनाक्षेपिका यतः ॥ ५ ॥

नित्यकाम्ययोः कर्मणोः श्रुतस्य व्रीह्यादिद्रव्यस्यापचारे
द्रव्यान्तरं प्रतिनिधित्वेन कुत्रापि न विहितम् । ततो
मानाभावान्नास्ति प्रतिनिधिरिति चेत् । मैवम् । कर्म-
चोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुपपन्ना द्रव्यसामान्यमाक्षिपति ।
तत्र व्रीहिशास्त्रं नियामकम् । तच्चासम्भवाद्यदा न प्रव-
र्त्तते । तदा मा भून्नियमः । तथापि सामान्याक्षेपस्य
वारयितुमशक्यत्वात्तत्सामान्यं क्वचिद्विशेषे पर्यवस्यतीति
प्रमाणसङ्गादास्ति प्रतिनिधिः । ततो द्रव्यान्तरेणापि तत्
कर्मानुष्ठातव्यमेव । न तु श्रुतद्रव्याभावमात्रात् कर्मक्षेपः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

देवान्निमन्त्रोच्चनादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा ।

पुरीवास्तौह यन्मुख्ये कार्यं तत्रेति नास्त्यसौ ॥ ६ ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालः । सौख्यं चरुमित्यादावुक्ता
अग्निमूर्त्यादयो देवाः । आहवनीयादयोऽग्नयः । बर्हि-
र्देवसदनं दामीत्यादयो मन्त्राः । प्रोक्षणादयः क्रियाः ।
एतेषां देवादीनामपचारेऽपि नौवारद्रव्यवत् प्रतिनिधि-
रस्तीति चेत् । मैवम् । कार्यसिद्धभावात् । पुरोडाश
निष्पादनं कार्यं व्रीह्यपचारेऽपि नौवारेण सिध्यति ।
देवादिकार्यं तु नान्येन सिध्यति । न ह्याग्नेययागो
विष्णुना निष्पद्यते । नाप्याहवनीयकार्यो होमोऽसंस्कृतेन
वह्निना सिध्यति । नापि बर्हिर्देवसदनं दामीत्येतन्मन्त्र-
साध्यमर्थप्रकाशनमन्येन मन्त्रेण सिध्यति । नापि प्रोक्ष-
णकार्यमदृष्टमविहितेनान्यार्थं विहितेन वा क्रियान्तरेण
सिध्यति । तस्मान्नास्ति देवादीनां प्रतिनिधिः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

माषाद्याः प्रतिनिध्यर्हा न वाद्यस्तद्वारणात् ।

नाहर्हि अयज्ञियत्वोक्तेरर्थात् तद्वि निवारणात् ॥ ७ ॥

मौहं चरुं निर्वपेच्छीकाम इत्यत्र मुह्नाभावे मा-
षाद्याः प्रतिनिधित्वमर्हन्ति । कुतः । मुह्नकार्यं चरु-
निष्पादने समर्थत्वात् । निवारकस्य प्रतिषेधवचनस्या-
भावाच्चेति चेत् । मैवम् । अयज्ञिया वै माषा वरकाः
कोद्रवा इति माषादिधान्येष्वयज्ञियत्ववचनस्य निषेधेत
पर्यवसानात् । तस्मान्नाहर्हि माषाद्याः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिर्न वा द्रव्यवदस्ति सः ।

न मृते प्रेरकाभावाज्जीवनेऽप्यफलित्वतः । ८ ॥

यथा यागसाधनद्रव्यस्य प्रतिनिधिः । तथा कर्त्तृ-
यजमानस्यापि प्रतिनिधिरस्त्विति चेत् । मैवम् । किं
यजमाने मृते सति प्रतिनिधिरन्विष्यते । किंवा
कार्यान्तरव्यापृते । नाद्यः । असम्भवात् । अन्यस्मिन्नप-
चरिते यजमानः प्रतिनिधिं गृह्णाति । यजमानेऽपचरिते
कोऽन्यः प्रतिनिधिं गृह्णीयात् । को बाध्वर्युप्रभृतीन्
प्रेरयेत् । न द्वितीयः । यजमानकार्यस्य फलित्वस्या-
न्यस्मिन्नसम्भवात् । सम्भवे वा तस्यैव स्वामित्वेन प्रति-
निधित्वाभावात् । तस्मान्नास्ति यजमानस्य प्रतिनिधिः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

मृते सच्चिणि नान्यः स्यात् स्याद्वा नात्रापि पूर्ववत् ।

स्यादस्वाम्यपि कर्त्तृशे साप्तदश्यस्य सिद्ध्ये ॥ ८ ॥

सच्चिषु बहुयजमानेष्वेकस्मिन् मृते प्रतिनिधिर्नास्ति ।
कुतः । पूर्वाधिकरणे यजमानप्रतिनिधेर्निराकृतत्वादिति
चेत् । मैवम् । भङ्गन्तरेण तत्सिद्धेः । सच्चिषां हि
कार्यद्वयम् । फलभोक्तृत्वं यागकर्तृत्वञ्च । तत्र प्रति-
निधेः फलित्वाभावेऽपि कर्तृत्वं सम्भवति । ऋत्विक्कार्यं
कर्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण साप्तदश्याभावात् । षोडशैव
कार्याणि निष्पद्येरन् । एकं कार्यं लप्स्येत । तस्माद्य-
जमानस्य प्रतिनिध्यभावेऽप्यृत्विजः प्रतिनिधिसङ्गात्
पुरुषान्तरं प्रतिनिधापयितव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

स स्वाम्यप्यतर्कैव स्वामी तत्स्थानगतत्वतः ।

अनारब्धः फलाभावादस्वामी कर्तृमात्रता ॥ १० ॥

यः सर्वाङ्गः प्रतिनिधिस्तस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यजमानत्वमप्यस्तीति चेत् । मैवम् । आरब्धसमाप्तिः पर्यन्तमनुष्ठितुः फलमुक्तम् । प्रतिनिधिसु नारब्धवान् । अतः फलभावाद्यजमानत्वं नास्ति । किन्तु कर्तृत्वमात्रमेव । मृतस्य तु समाप्त्यभावेऽपि फलमाप्नायते यो दीक्षितानां प्रमीयेतापि तस्य फलमिति ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्या वा नाफलित्वतः ।

अन्येषां सप्तदश्यार्थमफलिन्यपि ते मताः ॥ ११ ॥

सत्त्वे योऽयं प्रतिनिधिस्तस्य फलित्वाभावात् फलयोग्यताहेतवो वपनादिसंस्कारा न कर्त्तव्या इति चेत् । मैवम् । अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन् संस्कृते सत्यन्येषां यत् सप्तदश्यं तत् संस्कृतेषु सप्तदशसु स्थितं भवति । ततः सप्तदशावराः सत्त्वमासीरन्नित्येतच्छास्त्रमनुगृहीतं भवति । अन्यथा संस्कृताः षोडशैवेति तच्छास्त्रं बाध्येत । यदि बहूनां यजमानानामलाभादवरा अन्यसंख्या यजमानाः स्युः । तदापि सप्तदशापेक्षिताः । न तु ततोऽन्यसंख्या इत्यग्रे । तस्मादफलिन्यपि तस्मिन् संस्काराः कर्त्तव्याः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

किञ्चित् प्रतिनिधेयं स्याच्छ्रुततुल्यमुताग्रिमः ।

आक्षेपाच्च समद्रव्ये मुख्यंशानुगमो यतः ॥ १२ ॥

श्रुतव्रीह्यपचारे नीवारप्रियंश्वादिकं किञ्चिद् द्रव्यं प्रतिनिधातव्यम् । प्रधानविधिना सामान्यतो द्रव्यमात्र-

स्याक्षिप्तत्वादिति चेत् । मैवम् । व्रीहिभिर्यजेतत्यत्र न जातिः पुरोडाशं निष्पादयति । किन्तु व्रीहित्वजात्युपलक्षिता अंशा एव तन्निष्पादका इत्यंशानां मुख्यद्रव्यत्वम् । ते चावयवाः सदृशे नीवारादौ बहवोऽनुगच्छन्ति । भूयोऽवयवसामान्यं सादृश्यमित्यभ्युपगमात् । तस्मादत्यन्त-सदृशमेव प्रतिनिधेयम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

यवाः प्रतिनिधेयाः किं व्रीह्यर्थं तत्समा उत ।

मुख्यलाभादग्निमोऽन्तो व्रीहिपक्षे यवाविधेः ॥ १३ ॥

व्रीहीणामसम्भवे यवानां प्रतिनिधित्वं युक्तम् । यवैर्यजेतति विहितत्वेन मुख्यद्रव्यलाभादिति चेत् । मैवम् । व्रीहियवयोर्विकल्पत्वेन व्रीहिपक्षे यवविध्यभावात् । तस्मात् सदृशमेव प्रतिनिधातव्यम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

सोमाभावे भवेत् पूतिविधिः प्रतिनिधावुत ।

नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तन्नियम्यते ॥ १४ ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतीकानभिषुण्णयादिति लिङ्प्रत्ययस्य विधिवाचित्वादिदं वाक्यं पूतीकसताखण्डानां विधायकमिति चेत् । मैवम् । सदृशतया प्रतिनिधित्वेन प्राप्तेषु पूतीकादिद्रव्येषु नियममात्रविधौ लाघवात् । तस्मात् पूतीकद्रव्यं नियम्यते ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

प्रतिनिध्यपचारे तु तेन मुख्येन वा समम् ।

प्रक्रान्तत्वादग्निमोऽन्त्यः श्रुतांशसमलाभतः ॥ १५ ॥

सन्नेषु प्रवृत्तः पुरुषो ब्रह्मा वेदत्रयमधीतवान् । तस्मिन्
मृते तादृशस्याभावात् स्वशाखामात्राध्यायी प्रतिनिधा-
पितः । तेन च प्रयोगः प्रक्रान्तः । तस्मिन्नप्यपचरिते पुनः
पुरुषान्तरान्वेषणायां लब्धेऽपि त्रिवेदिनि तमुपेक्ष्य प्रति-
निधिना समं स्वशाखामात्राध्यायिनं गृह्णीयात् । एक-
वेदाध्यायिकर्तृकप्रयोगस्य प्रक्रान्तत्वादिति चेत् । मैवम् ।
अध्वर्यून्नाहोतृणां प्रयोगेषु प्रसक्तं वैकल्यं समाधातुं
ब्रह्मणो वेदत्रयाध्ययनमपेक्षितम् । अतो मुख्येन सदृशं
त्रिवेदिनमेव गृह्णीयात् । तथा सति त्रिवेदिनश्चप्रति-
पादकश्रुत्यभिमतैर्बहुभिरंगैर्मुख्यसादृश्यं लभ्येत । तस्मा-
न्मुख्येन सदृशस्य ग्रहणम् । न तु प्रतिनिधिना सदृशस्य ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

पूतीकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम् ।

प्राच्यः श्रुतांशसादृश्यात् पूतीकाविधितोऽन्तिमः ॥ १६ ॥

यदा सोमप्रतिनिधेः पूतीकस्यापचारः स्यात् । तदा
तेन पूतीकेन सदृशं द्रव्यान्तरमुपादेयम् । पूतीकानभिषु-
ण्वादिति श्रुतैः पूतीकांशैः सादृश्यलाभादिति चेत् ।
मैवम् । नास्ति पूतीकानां विधिः । किन्तु नियमार्थं
तदवचनमित्युक्तम् । ततः श्रुतस्य सोमसमांशस्य लाभाय
सोमसमं द्रव्यान्तरमुपादेयम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

प्रतिनिध्युद्यमे मुख्यलाभे प्राक्तं तु किं हयोः ।

सदृश्येन प्रतिनिधिमुख्यं शाखापक्षलाभतः ॥ १७ ॥

यदा मुख्यान् व्रीहीन् लब्ध्वा नीवारैः सदृशः सतः ।

तदा कथञ्चिद् व्रीहिलाभेऽपि सङ्कल्पमन्त्रो मा भूदिति
नीवारा एवोपादेया इति चेत् । मैवम् । मुख्यशास्त्रार्थ-
लाभेन सङ्कल्पं बाधित्वा व्रीहय एव कर्त्तव्याः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ब्राह्ममेतयोः ।

अमुख्यस्तक्षणाद् यूपः खदिरस्तक्षणात् पुनः ॥ १८ ॥

यदा यूपार्थं खदिरमलब्ध्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते
सति पशुनामुख्यः खदिरो यदि पशुनियोजनात् प्रागेव
लभ्येत । तदा तक्षणादिसंस्कृतः प्रतिनिधिः कदर एव
ब्राह्मः । असंस्कृतात् संस्कृतस्य प्रशस्तत्वादिति चेत् ।
मैवम् । मुख्ये खदिरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्त्तव्यः ।
तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात् प्रतिनिधिः संस्कृ-
तोऽपि त्याज्यः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

पशौ नियुक्ते खदिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

सादगुण्याय पुनः कार्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्न हि ॥ १९ ॥

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते । तदूर्ध्वं
खदिरो यदि लभ्येत । तदापि पूर्वन्यायेन मुख्यलाभात्
सादगुण्याय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेत् ।
मैवम् । गुणभूतो यूपः । पशुनियोजनं प्रधानभूतम् ।
न हि गुणानुसारेण प्रधानस्यावृत्तिर्युक्ता । तस्मान्नियोजनं
पुनर्न कार्यम् ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

अमुख्यमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा न किम् ।

आद्यो बहुगुणालोपाच्च मुख्ययास्तु लोपनम् ॥ २० ॥

अमुख्यः कदरः स्थूलत्वात्तच्चणादिसंस्कारयोग्यः ।
मुख्य खदिरः सूक्ष्मत्वादयोग्यः । तदा तच्चणादिवहुगुण-
लापो मा भूदिति प्रतिनिधिरेवादरणीय इति चेत् ।
मैवम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सोढुं शक्यत्वात् । तस्मात्
कुर्यादपि मुख्य एवोपादेयः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

नियोजनेऽप्ययोग्यश्चेत् खदिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन स एव स्याद्वैयर्थ्येन हीतरः ॥ २१ ॥

यदा त्वत्यन्तकृशत्तात्तच्चणादिरहितोऽपि खदिरो
नियोजनेऽप्ययोग्यः । तदापि मुख्यत्वात् खदिर एवो-
पादेय इति चेत् । मैवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावा-
न्वियोजनयोग्यः प्रतिनिधिरेव ग्राह्यः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

शेषकार्येष्वपूर्याश्चेद् व्रीहयः किं तदेतरत् ।

व्रीहयो वा सर्वसिद्धये नीवारादिकमिष्यते ॥ २२ ॥

पुरोडाशतया व्रीहे प्रधानत्वादलोप्यता ।

शेषकार्याणि लुप्यन्तां मुख्यवैगुण्यतो वरम् ॥ २३ ॥

स्विष्टकृदिडाप्राशित्रभक्षणादीनि शेषकार्याणि । तेष्व-
पर्याप्ताः प्रधानमात्रपर्याप्ता व्रीहयो यदा लभ्यन्ते । तदानीं
सर्वकार्यसिद्धये व्रीहिभ्य इतरनीवारादिकमुपादेयमिति
चेत् । मैवम् । व्रीहयः पुरोडाशाद्यंतया प्रधानयागस्य
निष्पादता इति न लोपमर्हन्ति । अतः प्रधानस्यावैगु-

स्त्राय द्रव्याभावे शेषकार्याणि लोपमर्हन्ति । तस्मादल्प-
अपि वीक्ष्य एवोपादेयाः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठ-
स्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।
अवत्तनाशे तच्छेषात् पुरोडाशादवद्यति ।
यजेदाज्येन वाद्योऽत्र मध्यपूर्वाधसम्भवात् ॥ १ ॥
कृतस्य मध्यपूर्वाधे ये शेषस्ये न ते ततः ।
हविर्नाशादाज्यविधिः सुतरां सर्वनाशने ॥ २ ॥
दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते । मध्यादव-
द्यति । पूर्वाधादवद्यतीति । तद्यद्यवत्तं नश्येत् । तदानी-
मवशिष्टात् पुरोडाशात् पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः । अव-
दानापादानयोर्मध्यपूर्वाधयोः शिष्टेऽपि सम्भवादिति चेत् ।
मैवम् । कृतस्य पुरोडाशगते मध्यपूर्वाधे अपादानत्वेन श्रूयते ।
न त्ववशिष्टभागगते मध्यपूर्वाधे । ततो मुख्यस्य हविषो
नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम् । अत एव श्रूयते । यस्य
सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वाज्येन ता देवताः
परिसंख्याय यजेतेति । तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषण-
त्वेनाविवक्षितत्वान्नाशमात्रे सर्वत्राज्यस्य विधिः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषाद् ग्राह्यो न वाग्निसः ।

शेषसत्त्वान्न शेषेऽन्यप्रतिपत्त्यवरोधनात् ॥ ३ ॥

इडाभक्षणार्थं प्राशित्रभक्षणार्थं वावत्तं यदि नश्येत् ।
तदा शेषस्य सङ्गावात् तस्माच्छेषात् पुनरवदेयमिति चेत् ।
मैवम् । तस्य शेषस्यान्वया प्रतिपत्त्या शंयुवाककालीन-
भक्षणरूपयावरुद्धत्वात् । तस्मादवत्तनागे द्रव्याभावादि-
डादिकं लुप्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

शेषभक्षाः किमन्येषामृत्विजां वान्यभक्षणम् ।

ऋत्विजां परिसंख्यानात् स्वाम्यप्राप्ती ततोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये प्राशित्रादिशेषभक्षास्तेषां भक्षण-
मृत्विग्भ्योऽन्यैः कर्तव्यम् । कुतः । ऋत्विजां परिसंख्यात-
त्वात् । ऋत्विजां कर्मकरत्वादेव भक्षणप्राप्ती सत्यां पुन-
रप्येवमान्नायते । यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्तीति ।
तदेतत् पुनरान्नातं परिसंख्यार्थम् । यजमानसहिता
ऋत्विजः प्राशित्रादिकं न भक्षयेयुरित्यर्थः । तस्मादृत्विग्-
भ्योऽन्येषां प्राशित्रादिभक्षणमिति चेत् । मैवम् । यज-
मानस्य कर्मकरत्वाभावेन पूर्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधी-
यते । तस्मादपरिसंख्यातत्वादृत्विज एव प्राशित्रादिभक्षणम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

कपालभेदने होमो भग्ने घृष्टेऽथवीभयोः ।

आयो भेदस्य भङ्गत्वात् संस्कार्यत्वेन मध्यमः ॥ ५ ॥

संस्कृताविनिमित्तत्वान्नित्या नित्यविरोधनम् ।

निमित्तता समा भङ्गे वर्षे वा तद् द्वयोर्हुतिः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालं प्रकृत्य श्रूयते । भिन्ने जुष्टा-
तीति । तत्र भेदशब्दस्य भङ्गवाचित्वात् कपालभङ्गे सौम्य

होम इत्येकः पक्षः । होमस्य संस्काररूपत्वादत्यन्तम
संस्कार्याभावात् संघर्षमात्रजन्येषद्भङ्गस्यापि भेदशब्दा
त्वात् कपाले घृष्टे सत्ययं होम इति द्वितीयः पक्षः । र
स्कारपक्षे भिन्नशब्दस्य संस्कार्यप्रतिपादनेनोपक्षयावि
मित्तप्रतिपादकत्वं न स्यात् । तथा सति होमस्य नैमि
त्तिकत्वाभावेन नित्यत्वं वक्तव्यम् । कपालभेदस्य कादा
चित्कत्वात् संस्कार्यमनित्यमिति नित्यानित्यसंयोगवि
रोधः प्राप्नोति । ततो भिन्नशब्दो निमित्तप्रतिपादकः
निमित्तत्वं च भङ्गसंघर्षयोः समानम् । तस्मादुभयोरपि
निमित्तयोर्नैमित्तिको होमः कर्त्तव्य इति राजान्तः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

क्षामे यागो द्वयोः सर्वदाहे वा पूर्ववद्वयोः ।

अंशदाहस्य नित्यत्वात् सर्वदाहे पुनर्यजिः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । अथ यस्य पुरोडाशौ क्षाय
तस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति । यदा तद्विः स तिष्ठेताथ स
तदेव हविर्निर्वपेत् । यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति ।
अस्यायमर्थः । यस्य यज्ञस्य पुरोडाशावाग्नेयाग्नीषोमीयौ
क्षायतोऽत्यन्तदाहेन भस्मीभवतस्तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति ।
न त्वयं यज्ञो यजमानाय फलं प्रयच्छति । यदि तादृश
हविष्को यज्ञ आ समाप्तेरनुष्ठीयेत । तदा तत्प्रत्यवाय
परिहाराय पुनस्तदेव हविर्निरूप्य यज्ञमनुतिष्ठेदिति ।
तत्र पुरोडाशे क्षामे सति यो यागो विहितः स पूर्वाह्न
भेदन्यायेनाल्पदाहसर्वदाहयोर्द्वयोरपि कर्त्तव्य इति चेत् ।
मैवम् । तमेषु कपालेषु पुरोडाशमवस्थाप्योपर्थ्यङ्गारैरधि

वामने कृते सति सूक्षांशदाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वेन नित्य-
त्वात् पुनर्यागस्यांशदाहो निमित्तं न भवति । सर्वदाहस्य
कादाचित्कत्वान्निमित्तमिति तत्रैवेयं प्रायश्चित्तरूपेष्टिः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

आर्त्ता पञ्चशरावो यः स दीहद्वयसंक्षये ।

एकनाशेऽपि वाद्योऽस्य हविर्वदुभयोक्तिः ॥ ८ ॥

हविरात्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्यवस्यति ।

उभयोक्त्यविवक्षायामेकनाशेऽप्यसौ भवेत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दीहौ प्रकृत्य श्रूयते । यस्योभयं हवि-
रार्त्तिमाच्छेदैर्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति । सोऽयं
यागो दीहद्वयक्षयं निमित्तोक्त्यानुष्ठेयः । न त्वेकदीह-
क्षयम् । कुतः । उभयशब्दस्य श्रुतत्वात् । आर्त्तिशब्दस्य
विशेषणत्वेन श्रूयमाणो हविःशब्दो यथा विवक्षितार्थः ।
तथा हविःशब्दविशेषणस्योभयशब्दस्यापि विवक्षितार्थत्वा-
दुभयहविरार्त्तिरेव निमित्तमिति चेत् । मैवम् । आर्त्ति-
मात्रोपन्यासे साकाङ्क्षत्वान्निमित्तं न पर्यवस्यतीति हविः-
शब्दार्थो विवक्षितव्यः । तावतैव निमित्तस्य पर्यवसित-
त्वादुभयशब्दार्थो न विवक्षितः । हविरार्त्तिकमात्रस्य नि-
मित्तत्वे सति सायंदीहप्रातर्दीहात्योर्दुभयोर्निमित्तत्वं
सिद्धमेवात्रोभयशब्देनानूद्यते । तस्मादेकनाशे द्वयनाशे-
ऽप्यसावोदनो निर्वपणीयः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अभिषुत्य ततो हुत्वा खादेदेकैकहेतुता ।

संहृत्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्निमः ॥ १० ॥

होमाभिषवकर्त्तात्र भङ्गाङ्गत्वेन चोच्यते ।

निमित्ततार्थिकी तस्मात् साहित्यं हेतुगं मतम् ॥ ११ ॥

अथोतिष्ठामे श्रूयते । हविर्धाने आबभिरभिषत्याहव
नीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति ।
तत्राभिषवहोमयोरेकैक एव भक्षणहेतुः । कुतः । साहित्य-
स्याविधेयत्वात् । अभिषवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्यते । तत्र
साहित्यविधौ वाक्यं भिद्येत । अभिषवहोमौ भक्षणहेतुः ।
तौ च सहितावित्येवं तदुभेदः । तस्मात् साहित्यस्यावधेय-
त्वादभिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वमिति प्राप्तं
ब्रूमः । नात्र निमित्तमुपन्यस्यते । किन्तु होमाभिषवयोः
कर्त्ता भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्विधीयते । तत्रा मय
भिषवहोमयोर्यन्निमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यं
भेददोषाभावात् साहित्यं प्रतीयमानं विवक्षितमिति
संहतयोरेव तयोर्निमित्तत्वम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

एकोऽपि वङ्गानुगमः पुनराधेयकारणम् ।

हावेव वाद्यो द्वित्वोपेक्षणात् पञ्चशराववत् ॥ १७ ॥

द्वयोरुत्पादकत्वेन पुनराधेयचोदना ।

नैकस्यातो द्वानुगमो हेतुः सूर्योदयादिगः ॥ १३ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते । यस्योभावग्नी अनुगतावभिनि-
श्लोचेयातां सूर्यो वाभ्य, दियात् पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्ति-
रिति । आहवनौयगार्हपत्यावुभावग्नी अनुगतौ नष्टौ
यदा भवतः । तदा सूर्यस्यास्तमय उदयो वा यदि भवेत् ।
तदा पुनराधेयं करिष्यमित्यर्थः । तत्र यथा पञ्चशराव-

वाक्ये निमित्तविशेषणभूत उभयशब्दार्थो न विवक्षितः ।
तथा निमित्तस्य वङ्गानुगमस्य विशेषणं द्वित्वमुपेक्षणी-
यम् । तत एकस्याप्यनुगमस्य निमित्तत्वमस्तीति चेत् ।
मैवम् । अग्नी आदधीतेति द्वित्वविशिष्टयोरन्योरुत्पाद-
नाय पुनराधेयं चोदितम् । न त्वेकस्योत्पादनाय ।
न ह्येकस्मिन्ननुगते द्वयोरुत्पादनं सम्भवति । तस्मान्नैमि-
त्तिकद्वित्वोपपत्तये निमित्तयोरपि वङ्गानुगमयोर्द्वित्वं
विवक्षितव्यम् । तस्मादस्तमयकाल उदयकाले वा वङ्गि-
हयनाशः पुनराधेयहेतुः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो भिन्नकर्म वा ।

दोहद्वयार्त्तिती दर्शे द्रव्यं स्यादीप्सितत्वतः ॥ १४ ॥

प्राप्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते ।

शक्ये विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥ १५ ॥

योऽयं पञ्चशराव भोदनः पूर्वमुदाहृतः । नासौ
कर्मन्तिरूपः । किन्तु पूर्वस्मिन्नेव कर्मणि दोहद्वयरूपे
ऽप्येऽपचरिते सति तत्प्रतिनिधिद्रव्यत्वेनायं विधीयते ।
तः । दर्शयागे द्रव्यस्यापेक्षितत्वादिति चेत् । मैवम् ।
तद् पञ्चशरावमिति द्रव्यदेवतयोः प्रतीतौ कर्मन्तिरविधे-
रित्युक्तमशक्यत्वात् । यदि पूर्वस्मिन्नेव कर्मण्युभयं
विधीयते । तदा कर्मणः प्राप्त्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयोर्विधौ
अर्थः भिद्येत । तस्माद् द्रव्यदेवताभ्यां विशिष्टं कर्म-
न्तिरं विधीयते ।

दर्शमाधिकरणमारचयति ।

दर्शं प्रत्याम्नाय एतदङ्गं वा हविरात्तिः ।

दर्शयागे निवृत्तेऽस्य प्रत्याम्नायतया विधिः । १६ ॥

पूर्वद्रव्यमिनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य सम्भवात् ।

अनिवृत्तेस्तदङ्गं स्यादात्तिवैगुण्यहानये । १७ ॥

पञ्चशरावद्रव्यकमिन्द्रदेवताकं यत् कर्मान्तरं कथितं
तदेतद्दर्शयागस्य प्रतिनिधित्वेन विधीयते । कुतः । उभय-
हविरात्त्यां दर्शयागस्य निवृत्तत्वादिति चेत् । मैवम् ।
पूर्वयोर्दधिपयसोर्नाशेऽपि पयोऽन्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शं
ऽनुष्ठेयमाने हविरावर्त्तिकृतं वैगुण्यं परिहरन्नयं पञ्च-
शरावयागो दर्शयागस्याङ्गं भवति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सच्चायागुरते योऽयं यजेद् विश्वजितेत्यसौ ।

यः कोऽप्युत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथवाग्निमः ॥ १८ ॥

अविशेषात् प्रवृत्तोऽस्तु सच्चाङ्गं हि तथा भवेत् ।

निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेदिदम् ॥ १९ ॥

इदमाप्नायते । यः सच्चायागुरते स विश्वजिता यजे-
तेति । आगुरते सङ्कल्पयति । तत्र सच्चं सङ्कल्प्य कश्चि-
दनुष्ठातुं प्रवृत्तः । अपरो न प्रवृत्तः । तयोर्दुभयोर्मध्ये
यः कोऽपि विश्वजिता यजेतेति । विशेषस्याश्रवणात् ।
एवमप्रवृत्त एव यजेतेत्यपि विशेषो न श्रूयते । तस्मादुभयो-
रन्यतर इत्याद्यः पक्षः । सच्चं प्रवृत्तस्य विश्वजिदनुष्ठाने
सच्चाङ्गत्वं विश्वजितो लभ्यते । तस्मात् प्रवृत्त एव विश्व-
जितं कुर्यादिति द्वितीयः पक्षः । यः सच्चायावगुरत इति

निमित्तत्वेनोपन्यासात् सकलं यद्दि सत्त्वं मानतिष्ठेत् ।

तदा प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिदं यागं कुर्यादिति राजान्तः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

वत्सैर्दर्शं सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः ।

व्रतकालं लक्षयेद् वा वत्सयुक्ते व्रते विधिः ॥ २० ॥

भाति रागाद् व्रतप्राप्तेर्वत्समात्रं विधीयते ।

व्रतस्याकरणं वत्सः कालगीम्नदपाकृतः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति
वत्सैरमावास्यायामिति । व्रतं भोजनम् । अत एवाभ्यायते ।
अमाषममांसं बहुसर्पिष्कं व्रतयतीति । तदेतद् व्रतं वत्स-
संयुक्तमत्र विधीयते । कुतः । वत्सैरिति तृतीयया साहि-
त्यस्य प्रतिभानादित्येकः पक्षः । रागत एव प्राप्तत्वाद् व्रतं
न विधातव्यम् । किन्तु वत्समात्रं विधीयतामिति द्वितीयः
पक्षः । न हि वत्सः पाण्यादिवद्व्रतस्य करणम् । ततो
न तस्य विधिः । किन्तु वत्समानामपाकरणेन काल उप-
लक्ष्यते । तस्मिन् काले व्रतमुपेयात् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

साम्नाय्यिनः स कालः स्यादितरन्यापि वाग्रिमः ।

वत्ससत्त्वाज्ञेयकालो ह्यन्यस्याप्यस्यतोऽन्तिमः ॥ २२ ॥

यस्य साम्नाय्यमस्ति तस्यैवायं व्रतकालः । कुतः । लक्ष-
कस्य वत्सापाकरणस्य सज्ञावात् । यस्त्वमावास्यायां सा-
म्यं न करोति । किंत्वैन्द्राग्नं पुरोडाशं करोति । न
तस्य वत्सापाकरणमस्ति । नापि पूर्णमास्यां तद् विद्यते ।
तस्मात् साम्नाय्यिन एव स काल इति चेत् । मैवम् । वत्स-

सापाकरणाभावेऽपि तदुपलक्षितकालस्य विद्यमानत्वात् ।
तस्मात् सर्वस्यापि स कालः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

प्रस्तरं शाखया युक्तं हरेच्छाखा विधीयते ।

कालो वा प्रतिपत्त्यर्थः प्रहृत्यालोपलक्ष्यते ॥ २३ ॥

आद्योऽङ्गत्वविधिर्भावात् प्रतिपत्तिमपेक्षते ।

शाखोपयुक्ता तेनान्यः प्रस्तरे प्रातिपादनात् ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते । सह शाखया प्रस्तरं प्रहर-
तीति । तत्र प्रस्तरप्रहरणं प्रति शाखाया अङ्गत्वेन विधि-
र्भासते । सत्यङ्गत्वे शाखया विना प्रस्तरप्रहरणस्य वैगुण्य-
प्रसङ्गात् सावाय्यरहितेनापि शाखा सम्पादनीयेति चेत् ।
मैवम् । शाखा वत्सापाकरणादावुपयुक्ता । तस्याः पुन-
रङ्गत्वविधिर्न सम्भवति । विनियुक्तावनियोगस्यान्याय्य-
त्वात् । तस्माच्छाखा प्रतिपत्तिमपेक्षत इति तत्प्रतिपत्त्यर्थः
कालः प्रस्तरप्रहरणेनोपलक्ष्यते । तथा सति यदा प्रस्तरं
प्रहरति । तदा शाखामपि विद्यमानां प्रहरेत् । न तु
सावाय्यरहितेन सम्पादनीया ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यासमालाविस्तरे

षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

— — —

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

इष्टिरभ्युदये दर्शात् कर्मान्यदुत देवताः ।

पूर्वास्त्याग्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ॥ १ ॥

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरचोदना ।

देवताः प्रकृतास्त्यक्ता द्रव्यमन्याभ्य उच्यते ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ता-
वन्द्रमा अभ्युदेति त्रीधा तण्डुलान् विभजेत् । ये मध्यमाः
यस्त्रानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् । ये
स्यविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंचरम् । येऽनिष्ठास्तान्
विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरमिति । अयमर्थः । दर्श-
भ्रात्या केनचिच्चतुर्दश्यां हविर्निरुप्तं भवति । ततः
प्रत्यूषे पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति । तदा निरुप्ता-
स्तण्डुलास्त्रीधा विभक्तव्याः । अखण्डिता ईषत् खण्डिता
अतिसूक्ष्मकणाश्चेति त्रैविध्यम् । ते त्रिविधा दात्रादि-
गुणविशिष्टेभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्य इति । तदेतत् प्रकृताः
दर्शकर्मणोऽन्यत् कर्म । कुतः । कालापराधप्रायश्चित्तार्थं
द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इदं
प्रायश्चित्तं कृत्वा परेद्युर्दर्शकर्मनानुष्ठेयमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
हविर्निरुप्तमिति प्रकृतं यद्दर्शकर्म तत् परित्यज्य कर्मा-
न्तरविधिकल्पने प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् ।
अतस्तस्मिन्नेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेव-
ताभ्यो दर्शसम्बन्धिनीभ्योऽपनयोऽत्राभिधीयते । तण्डुलो-
पसञ्चितं यद्द्विद्विधिरूपं ब्राह्मिरूपं च पूर्वद्युर्निरुप्तं तद्द्वि-
पूर्वदेवतात्मनोऽग्नेरिन्द्राच्च विभजेदिति देवताहविषोः
परस्परविभागोऽत्र विधीयते । न तु तण्डुलानां स्यविष्ठ-
मध्यमाणिष्ठरूपस्यविधिविभागो विधीयते । तस्य प्राप्त-
त्वात् । ते मध्यमाः स्युरित्यादिविनिर्गमभेदाद्वर्चप्राप्तः

स विभागः । ततः पूर्वदेवतास्यक्ता दाहत्वादिगुणयु-
क्ताभ्योऽन्यादिदेवताभ्यः पूर्वनिवृत्तं हविः प्रदातव्यम् ।
ननु प्रतिपदि प्रातर्निवापकालः । न तु दर्शं । तथा सति
दर्शभ्राज्यापि चतुर्दश्यां निर्वपाभावात्निर्वपादूर्ध्वं चन्द्रो-
दयो न प्राप्नोति । नैषः दोषः । दध्नी इत्यहकालीनत्वे-
नार्थसिद्धे पूर्वद्युर्दोहातश्चने तदभिप्रायेण निवृत्तमित्यु-
च्यते । यद्वा । ब्रीहिनिर्वापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथाच
श्रूयते । यदि विभियादभिनोदेयतीति महापात्रे हवोषि
निर्वपेदिति । अयमर्थः । भ्राज्या प्रमाणेन वा दर्शोऽय-
मिति निश्चितवत्तच्चन्द्रोऽभ्युदेयतीति भीतिर्नास्ति । तदा
तस्मिन्नेव दिने प्रौढपात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । ततो निवृ-
त्तस्यैव हविषस्तास्मिन्नेव कर्मणि कालव्यत्यासं निमित्ती-
कृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उपदिश्यते ।
ततो दर्शस्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगः । न तु दर्शलोपप्रा-
यश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय पश्चात् स्वकाले
नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

देवत्यागस्तथोपांशवश्रुते देवतान्तरे ।

आगलोपोऽप्रसक्तत्वात् कृत्वा चिन्तयेमिच्छते । ३ ।

पूर्वोदाहृते वाक्ये यथा पुरोडाशे सावाय्ये च हविषि
पूर्वदेवतात्यागः । तथैवोपांशुयाजहविष्याण्ये पूर्वदेवतां
त्यक्त्वा प्रयोगान्तरं कर्तव्यमिति चेत् । नैवम् । पुरोडाश-
सावाय्ययोरिवान्ये देवतान्तरस्याश्रयवशात् । तस्मात् पूर्व-
देवतायास्त्यक्त्वादन्यदेवताया अश्रयवशाच्च निर्देवत उपप-
त्तिः ।

याजो लय्यते । मनूपांशुयाजस्य दग्धे प्रसक्तिरेव नास्ति ।
तत् कृतो देवतापनयो लोपो वेति चेत् । एवं तर्हि कृत्वा-
चिन्तासु ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात् पूर्वमप्युत ।

एकैराद्योऽन्तिमः पक्षो निरुप्तैरविवक्षया ॥ ४ ॥

सा पूर्वोक्ताभ्युदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति
कर्त्तव्या निरुप्तं हविरभ्युदेतीत्युक्तत्वादिति चेत् । मैवम् ।
हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वेन तद्विषेषणस्य निर्वापस्या-
विवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हवि-
रभ्युदेति तच्च हविर्यदि निरुप्तमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मा-
न्निर्वापात् प्रागपि चन्द्रोदये सत्याविहितकाले कर्मापक्रम-
मात्रेणैयमिष्टिः कर्त्तव्या ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

प्राक् प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाग्रिमः ।

तण्डुलोक्तैर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् । ५ ॥

निर्वापात् प्राग् यदा चन्द्रोदयः । यदा चन्द्रोदया-
दूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः ।
कुतः । तण्डुलान् विभजेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं
प्राकृतदेवतापनयश्रवणात् । निर्वापस्तु ब्रिहीणामेवेति
तस्मिन् काले प्राकृत्योऽग्न्यादिदेवता नापनीता इति प्राप्त-
ब्रूमः । वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्योऽग्न्यादिदेवताभ्यो
निर्वापः कर्त्तव्यः । कुतः । तण्डुलशब्देन हविर्मात्र-
स्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपयसोरतण्डुलत्वेन देवता-

पनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु ब्रौह्मीणामपि
हविर्देन प्राकृतदेवतासम्बन्धमपनोय देवतान्तरसम्बन्धस्य
कर्तुं युक्तत्वाद्वैक्यतीभ्यो निर्वपेत् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्राक्यतीभ्योऽप्यनिर्वापेऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ।

प्राक्यतीभ्यो वैक्यतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह ॥ ६ ॥

प्राक्यतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैक्यतीभ्यो निमित्ततः ।

शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥ ७ ॥

यदा प्राक्यतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्यु-
देति । तदा मुष्टित्वरूपोऽवशिष्टोऽंशः प्राक्यतीभ्यः स एव
निर्वप्यः । कुतः । प्राक्यतीनां प्रवृत्तत्वादित्येकः पक्षः ।
चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्याव-
श्यभावाद्वैक्यतीभ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः ।
अस्तु प्राक्यतदेवतापनयो निमित्ताधीनः । अन्यदेवता
संयोगस्त्वंशस्य न सम्भवति । अन्याश्च देवताः प्राक्यत-
देवतास्थाने निवेशनीयाः । प्राक्यतदेवतानां च निर्वाप-
पदार्थेन संयोगः क्लृप्तः । न तु पदार्थांशेन । तत्स्थान-
पतितानां वैक्यतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य
प्राक्यतीभ्योऽपनीतत्वाद्वैक्यतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप
इति राहान्तः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सेष्टि. सावायिनो वा स्यादन्त्यस्यापि दधिश्रुतेः ।

नामस्यैत्वग्निमोऽन्त्यः स्यादेवमात्रविधानतः ॥ ८ ॥

न हि सान्नाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते । तदभावे
च दधनि चरुं शृते चरुमिति विधिर्न सङ्गच्छेत । तस्मात्
सान्नाय्येन एव सा पूर्वोक्ताभ्युदयेष्टिरिति चेत् । मैवम् ।
अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने
वाक्यं भिद्येत । ततस्तण्डुलवत् प्राप्तयोर्दधिशृतयोरनूद्य-
तया विध्यभावादुदके चरुश्रपणसम्भवाच्च सान्नाय्यिवदन्य-
स्यापि मेष्टिरस्ति ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

सत्ताय दीक्षितानां चेत् साम्युत्थानाभिवाञ्छनम् ।

यजिद्विश्वजिता क्रीते राजन्ये तत् पुरापि वा ॥ ८ ॥

प्रायः सोमविभागोक्तेरक्रीते तदसम्भवात् ।

अथेष्टप्राप्तविभागस्यानुवादादन्तिमो भवेत् ॥ १० ॥

इदमास्नायते । सत्ताय दीक्षितानां साम्युत्तिष्ठामेत् ।
सोमं प्रविभज्य विश्वजिता यजेतेति । सत्त्रिणां मध्ये यः
कोऽपि सत्त्रैकदेशमनुष्ठाय सत्त्रं परित्यज्य यदि गन्तु-
मिच्छेत् । तदा स्वकीयं सोमं विभज्य तेन सोमेन विश्व-
जिदुयागं कुर्यादित्यर्थः । तदेतद्विश्वजिदनुष्ठानं सोमे
क्रीते पश्चादुत्तिष्ठामायां भवति । न तु पूर्वम् । कुतः ।
उच्यमानस्य सोमविभागस्य सोमक्रयात् पूर्वमसम्भवादिति
चेत् । मैवम् । नात्र सोमविभागोऽङ्गत्वेन विधीयते ॥
किन्तु क्रीतराजस्य द्रव्यान्तरविभागप्राप्तोऽनूद्यते । सोम-
ग्रहणं तु प्रदर्शनायम् । तस्मादुत्तिष्ठामां निमित्तीकृत्या
विश्वजिन्मात्रस्य विधानात् सोमक्रयात् प्रागप्युत्तिष्ठामो-
र्विश्वजिद् भवति ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युर्दीक्षा एकादशोऽथवा ।

स्याद्भृतेर्वननादाद्यः प्रत्यक्षश्रुतितोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षापक्षाः श्रूयन्ते । तत्कल्प
सूत्रकार उदाजहार । एका दीक्षा तिस्र उपसद पञ्चमी
प्रसूतस्तिस्त्री वा दीक्षास्तिस्त्र उपसदः सप्तमीं प्रसूतश्चतस्री
वा दीक्षास्तिस्त्र उपसदोऽष्टमीं प्रसूत इति । तथान्यदपि
श्रुतम् । द्वादश दीक्षा इति । दीक्षणीयेष्वाम् सम्पन्नः
संस्कारो दीक्षा । सा चैकस्मिन्दिनेऽनुष्ठानादेका भवति ।
तदूर्ध्वं त्रिषु दिनेषूपसन्नामका होमाः । पञ्चमे दिने सोम-
यागः । एवं त्रिषु चतुषु द्वादशसु वा दिनेषु दीक्षाधर्मा
वाङ्मनियमादयोऽनुवर्तनीया इत्यर्थः । तत्र ज्योतिष्टोमे
द्वादशदीक्षापक्ष उपादेयः ॥ कुतः । द्वादशरात्रिर्दीक्षा
भृतिं वन्वीतीति श्रवणात् । यजार्थं याज्ञया द्रव्यसम्पादनं
भृतिवननम् । तच्च नित्यम् । तत्संयोगेन द्वादशस्वपक्षोऽपि
नित्यः । एकादिपक्षाणां तु विकृतिषुत्कर्ष इति भाष्यका-
रस्य मतम् । तदेतत् पूर्वपक्षीकृत्य वार्त्तिककारेणैव
सिद्धान्तः कृतः । दीक्षितो भृतिं वन्वीतीत्येतावदेवात्र
विधीयते । द्वादशेत्युक्तिसु प्रदर्शनार्था । एवं सति
प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धा एकादिपक्षा अबाधिता भविष्यन्ति ।
अस्मात् सर्वे पक्षा ज्योतिष्टोमे विकल्पिताः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

द्वादशाहे किमेकादिविकल्पा द्वादशैव वा ।

आद्यः प्रकृतिवत् पक्षा द्विकानामुक्तिर्तोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

द्वादशाहस्य न्योतिष्टोमविक्रतित्वादेकादिदीक्षा द्वाद-
शाहे विकल्पिता इति चेत् । सैवम् । अभौन्धत एव
दीक्षाभिरिति श्रुतस्य दौक्षाबहुत्वस्य वाक्यशेषेण द्वादश-
संख्यायां पर्यवसानात् । तथा च षट्संख्याकानि द्विकानि
श्रूयन्ते । द्वाभ्यां लोमावद्यति । द्वाभ्यां त्वचम् । द्वाभ्याम-
सृक् । द्वाभ्यां मांसम् । द्वाभ्यामस्थि । द्वाभ्यां मज्जान-
मिति । किञ्च । षट्त्रिंशदहो वा एष यद् द्वादशाह इत्या-
स्मात् । तत्रोपसदो द्वादश सत्या द्वादशेत्येतद्विवादम् ।
तथा सति दीक्षाणां द्वादशत्वमन्तरेण षट्त्रिंशत् संख्या न
पूर्यते । तस्माद् द्वादशाहे द्वादशैव दौक्षा नियताः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

• गवामयन उक्ता तु या काचित् पूर्णिमाथवा ।

चैत्री माघ्यत काचित् स्यादविशेषात् प्रशंसया ॥ १३ ॥

चैत्री स्यात् क्रय एकाष्टकायामित्युपवर्णितम् ।

माघ्यकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकातो माघ्यपूर्णिमा । १४ ॥

गवामयने श्रूयते । चतुरहे पुरस्तात् पौर्णमास्यै
दोक्षेरन् । तत्तान्काष्टकायां क्रयः सम्पद्यत इति । पौर्ण-
मास्याः पूर्वस्मिंश्चतुरहे दोक्षेरन् । एकादश्यां दीक्षामार-
भेत । तथा सति पौर्णमास्या उपरितने सप्तमौदिने द्वादश
दौक्षा पूर्यन्ते । तदुपरितन्वासष्टम्यां सोमक्रय इत्यर्थः ।
तत्र विशेषणमुक्तत्वाद्वा काचित् पूर्णिमेत्येकः पक्षः ।
चित्रापूर्णिमामे दोक्षेरन् । मुखं वा एतत् संवत्सरस्य
यच्चित्रापूर्णिमास इति प्रशस्यमावतया चैत्री पौर्णमासीति
द्वितीयः पक्षः । याज्ञिकसमाख्यया माघ्यकृष्णाष्टम्या एका-

एकात्वात् तत्र सोमक्रयसम्पत्तये माध्याः पौर्णमास्याः पूर्व
स्यामेकादश्यां दीक्षारब्ध्या ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

कुतोऽप्यवभृथोत्कर्षे जुहुयादग्निहोत्रकम् ।

न वायोऽप्रतिषिद्धत्वान्मैवं दीक्षानुवर्त्तनात् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षोपक्रमदिनमारभ्य पञ्चमे सप्तमे वा
दिने सुत्या भवति । तस्मिन् सुत्यादिने त्रिषु सवनेष्वनु-
ष्ठितेष्ववभृथः कर्त्तव्यः । तस्मिन् कृते दीक्षानियमा निव-
र्त्तन्ते । तथा सति कदाचिद्दैवान्मानुषाहा विघ्नादव-
भृथस्य केषुचिद्दिनेषूत्कर्षो भवति । तेषु दिनेषु दीक्षित-
नियमा न सन्ति । कुतः । नियमावधेरवभृथकालस्याति-
क्रान्तत्वात् । ते च नियमा एवमान्नायन्ते । दीक्षितो
न ददाति न पचति न जुहोतीति । तेषां नियमा-
नामभावे प्रागप्यवभृथाहानहीमादयः कार्या इति प्रार्थ-
ब्रूमः । दीक्षोन्मोचनस्यावभृथः साधनम् । न तु
कालः । अतोऽवभृथकालेऽतिक्रान्तेऽपि यावदवभृथं दीक्षा-
नुवर्त्तते इत्यवभृथोत्कर्षे दीक्षितधर्माणां निषेधानाम-
प्युत्कर्षाहानहीमादयस्तेषु न कार्याः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

दीक्षानुवर्त्तौ कर्त्तव्यः प्रतिहोमो न वाग्रिमः ।

पुं दीषान्न तथाप्यस्य दीक्षायां शास्त्रवारणात् ॥ १६ ॥

अवभृथोत्कर्षे दीक्षानुवर्त्तौ यावत्सु दिनेष्वग्निहोत्रं
न हुतं तावत्कालीनापराधपरिहाराय प्रतिहोमः क-
र्त्तव्यः । यथा सायंकालीने प्रातःकालीने वा होमे पुरुषा-

पराधातिफतिते कास्मात्तरे होमः क्रियते । तद्वत् । अस्ति
 ह्यत्र पुरुषापराधः । अवभृथोत्कर्षस्य तत्कृतत्वात् । न
 खल्ववभृथोत्कर्षः शास्त्रेण विहितः । तस्मात् प्रतिहोमः
 कार्य इति प्राप्ते ब्रूमः । भवत्ववभृथोत्कर्षोऽपराधकृतः ।
 तथापि दीक्षायामनुवृत्तायां दीक्षितो न ददातीत्यादि-
 शास्त्रेणैव होमो निवारित इति नास्ति होमकर्त्तव्यता ।
 सायंकालीनादिहोमस्य तु कर्त्तव्यस्यैव सतोऽकरणात्
 प्रतिहोमः प्राप्नोतीति वैषम्यम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

दैवादुदवसानीयोत्कर्षे होमे कृतिर्न वा ।

कृतिर्दीक्षोन्मोचनाम्नो पुनराधेयसम्भिते ॥ १७ ॥

‘कृतेऽवभृथे पश्चादुदवसानीयोऽष्टिर्विहिता । सा यदि
 केनापि निमित्तेनोत्कृष्टा । तदानौमवभृथेन दीक्षायां
 उन्मत्तत्वाद्दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधाभावाद्होमः क-
 र्त्तव्यः । तदकरणे च प्रतिहोमः कार्य इति चेत् । मैवम् ।
 एतया पुनराधेयसम्भितयेष्टाग्निहोत्रं जुहुयादिति वचने-
 नोदवसानीयायां कृतायां पश्चादग्निहोत्राधिकारप्रतिपाद-
 नात् । ततस्तदुत्कर्षेऽग्निहोत्रं प्रतिहोमं वा कुर्यात् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

कृत्वाचिन्ताक्रमो नो चेत् प्रतिहोमेऽतिपाततः ।

क्रमोऽस्वग्निष्टोमकादौ सायं षोडशिनीतरः ॥ १८ ॥

अवभृथोदवसानीययोरुत्कर्षे होमकर्त्तव्यतां तद-
 करणे प्रतिहोमं वाभ्युपेत्य कृत्वाचिन्ता क्रियते । अवभृथो-
 दवसानीययोरिष्ट्योरनुष्ठितयोः सत्योः पूर्वमतिपन्नानां

होमानां प्रतिहोमा युगयद् बहवः प्राप्ताः । तेषु नियामका
भावाच्चास्ति नियतः क्रम इति पूर्वपक्षः । अतिपातक्रमस्य
बुद्धिस्थस्य त्यागे कारणाभावात् प्रतिहोमेऽपि स एव क्रमः
इति राक्षान्तः । तत्राग्निष्टोमस्य सूर्यास्तमयात् प्रागे
समाप्तत्वात् सायंहोमः प्रथममतिपद्यते । षोडशिनम्
रात्रौ समाप्तेः प्रातर्होमः प्रथममतिपद्यते । तस्मादनेनैव
क्रमेण प्रतिहोमं कुर्यात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

भिन्ने होमो यत्र तत्र प्रकृते वा निमित्ततः ।

सर्वत्र स्यात् फलित्वाय प्रकृतेनैकवाक्यता ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । भिन्ने जुहोति । स्तवे
जुहोतीति । तत्र पात्रभेदद्रव्यस्कन्दनयोर्होमनिमित्तत्वात्
कृत्वन्तरेषु लोकव्यवहारे वा यत्र निमित्तं सम्पद्यते तत्र
सर्वत्र होतव्यमिति चेत् । मैवम् । फलकल्पनाप्रसङ्गात् ।
प्रकृतेन तु दर्शपूर्णमासकर्मणा सहैकवाक्यतायां ततफले
नैव फलवत्वं सिध्यति । तस्माद्दर्शपूर्णमासयोरुक्तनिमित्तेन
क्रियमाणो होमस्तदङ्गम् । न तु गृहदाहेष्टिवत् स्वतन्त्रं
कर्म ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

व्यापकमपसु किं तत् स्यादनिश्चयमहेतुतः ।

आय्यानीज्यं केशकीटदूषितं तत् प्रसिद्धितः ॥ २० ॥

इदमाम्नायते । व्यापकमपसु हरतीति । तत्र व्याप-
कशब्दस्यार्थो निश्चितुमशक्यः शक्यो वेति संशयः । निश्चा-
यकस्य हेतारभावादशक्य इति चेत् । मैवम् । केशकी-

अदिभिर्दूषितं यद् द्रव्यमाख्यैरभीज्यं तदेवात्र प्रसिद्ध-
लाद व्यापन्नमिति निश्चितुं शक्यते ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

उदगातुः प्रतिहर्तुं च सहापच्छेदनेऽस्ति न ।

प्रायश्चित्तमुतास्थ्यत्र न निमित्तविघाततः ॥ ११ ॥

एकेकस्यैव विच्छेदकर्तृत्वान्न विहन्यते ।

कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमर्तो भवेत् ॥ २१ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यद्युद्गातापच्छिद्येतादक्षिणी
यज्ञः संस्थाप्योऽथान्यथाहर्तव्यस्तत्र तद्व्याद्यत् पूर्वस्मिन्
दास्यन् स्यात् । यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्वस्वं दद्या-
दिति । अस्यायमर्थः । प्रातःसवने बहिष्पवमानेन स्तोत्र-
माणी ऋत्विजः शालाया बहिः प्रसर्पन्ति । तदानोमेकस्य
पृष्ठतोऽन्य इत्येवं पिपीलिकावत् पङ्क्त्याकारेण गन्तव्यम् ।
तत्र पुरतो गन्तुः कच्छे गृहीत्वैव पृष्ठतोऽन्यो गच्छेत् ।
एवं मति यदि प्रमादादुदगाता गृहीतं कच्छं मुञ्चेत् ।
तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रक्रान्ती यज्ञः समापनीयः । तं
समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः । तस्मिन् प्रयोगे पूर्वं
यद्विद्वत्सितं द्रव्यं तद् दद्यात् । यदा प्रतिहर्ता मुञ्चेत् ।
तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति । तत्र यद्युद-
गातुप्रतिहर्तारौ युगपन्मुञ्चेताम् । तदानीमुक्तं प्रायश्चित्त-
निमित्तं विहन्येत । एककर्तृको ह्यपच्छेदो निमित्तत्वेन
श्रुतः । अयं तूभयकर्तृकत्वान्नैकेन व्यपदेष्टुं शक्यते ।
तस्माच्छ्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहितत्वाच्चास्ति प्रायश्चित्त-
मिति प्राप्ते भूमः । द्वौ ह्यपच्छेदौ । तयोरेकैकस्यैकैक

एव कर्त्तेति निमित्तस्य नास्ति विघातः । कालमात्रैक्या-
देकापच्छेदभ्रान्तिः । तस्मान्निमित्तविघाताभावादास्तु
प्रायश्चित्तम् ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयो विकल्पो वा प्रायश्चित्तद्वयेऽग्रिमः ।

अदक्षिणत्वं पूर्वस्मिन् प्रयोगेऽन्यत् पश्चिमे ॥ २३ ॥

प्रयोगे पश्चिमे नास्ति निमित्तं तेन तद् द्वयम् ।

प्रातमेकप्रयोगेऽतो विरुद्धत्वाद्विकल्पते ॥ २४ ॥

अदक्षिणत्वं सर्वस्वादक्षिणत्वं चेति यत् प्रायश्चित्तद्वयं
निमित्तभेदेन श्रुतं तन्निमित्तद्वयसन्निपाते समुच्चेतव्यम् ।

यद्यदक्षिणत्वसर्वस्वानयोरन्योन्यविरोधः । तर्हि प्रयोग-
भेदेन व्यवस्थापनीयम् । अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे

दक्षिणा न दातव्या । उत्तरप्रयोगे सर्वत्वं दातव्यम् ।

सत्यपि प्रयोगभेदे कर्मण एकत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते

ब्रूमः । न ह्युत्तरप्रयोगेऽपच्छेदो विद्यते । न चास्ति नि-

मित्तं प्रायश्चित्तं युक्तम् । तस्मात् प्रथमप्रयोग एव नि-

मित्तद्वयवशात् प्रायश्चित्तं प्राप्तम् । तच्चान्योन्यविरुद्धत्वाद्

विकल्पते ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

अपच्छेदक्रमे पूर्वः प्रबलः स्यादुत्तरे ।

असञ्जातविरोधेन पूर्वोत्तरबाधनम् ॥ २५ ॥

निरपेक्षोत्तरज्ञानं जायते पूर्वबाधया ।

न बाधकान्तरं तस्य तेन प्रबलमुत्तरम् । २६ ॥

उद्गाहप्रतिहृतं कृतयोरपच्छेदयोर्गोपये कमानवल-

त्वादसु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः । यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्या-
ताम् । तदानीमसञ्ज्ञातविरोधित्वेन पूर्वस्य प्रबलत्वाच्छ्रुति-
लिङ्गादाविवोत्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यत इति चेत् । मैषम् ।
श्रुतिलिङ्गादावुत्तरस्य पूर्वसापेक्षत्वात् पूर्वेण निरोधे सत्य-
न्तरयोरुपपत्तिरेव नास्ति । इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं
वाक्यद्वयादुत्पद्यत इति नास्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः । उत्-
पद्यमानं चोत्तरज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोत्-
पद्यते । ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात् पूर्वज्ञानमेवो-
त्तरस्य बाधकमस्त्विति चेत् । न । पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशया-
मविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात् । उत्तरकाले
तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञानं कथमन्तरस्य बाधकं भवेत् । न
चान्यत् किञ्चिदुत्तरस्य बाधकं पश्यामः । तस्मादुत्तरका-
लीनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

उद्गातुः पश्चिमच्छेदे पुनर्भागस्य दक्षिणा ।

शतं द्वादशयुक्तं स्याद्यदि वा सर्ववेदसम् ॥ २७ ॥

तद्व्याप्यत् पुरा दित्सुरित्युक्तेः शतदक्षिणा ।

प्रतिहर्तुः पुराच्छेदात् सर्ववेदसबाधितम् ॥ २८ ॥

शतदानं पूर्वयागे सर्ववेदसदित्सुता ।

प्राप्तित्यूर्ध्वं प्रयोगे तद्वातव्यं सर्ववेदसम् ॥ २९ ॥

यद्युद्गाता पश्चादपच्छिद्यते । तदा तस्यापच्छेदस्य
प्रबलत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् । तच्च प्रायश्चित्त-
तीदृशं प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे

पूर्वदित्सिता दक्षिणा दातव्येति । पूर्वं च गवां द्वादश
धिकं शतं दित्सितम् । तस्य ज्योतिष्टोमदक्षिणारूपे
विहितत्वात् । तस्मादुत्तरप्रयोगे द्वादशशतं देयमिति
प्राप्ते ब्रूमः । प्रतिहर्तुः प्रथममपच्छेदे सति तन्निमि-
त्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथमप्रयोगे प्राप्तम् । तेन
च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादशशतस्य बाधात् सर्वस्वं दित्-
सितम् । न चोद्गात्रपच्छेदेन पश्चाद्गाविना सर्वदित्सा
बाध्यत इति शङ्कनीयम् । बाधकस्य दक्षिणान्तरस्य तत्रा-
नुक्तत्वात् । यदिदित्सितं तदुत्तरप्रयोगे देयमित्येतावदेव
तत्रोच्यते । दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम् । अत उत्तरका-
लोऽनोद्गात्रपच्छेदानिमित्तेऽपि पुनःप्रयोगे पूर्वकालीनप्रति-
हर्तृपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यम् ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

अहर्गणे चेदुद्गात्रच्छेद आवर्त्यतां गणः ।

किंवा यत्र दिने छेदस्तदेवावर्त्यतां दिनम् ॥ ३० ॥

गणावृत्तिः प्रयोगैक्यात् प्रयोगेऽवान्तरः पृथक् ।

तेनाहरेकमावर्त्यमनङ्गत्वान्न हीतरत् ॥ ३१ ॥

द्वादशाह्यहर्गणे यदि कस्मिंश्चिदहन्युद्गातापच्छे-
द्येत । तदा तमहर्गणं दक्षिणारहितं समाप्य पुनरपि
गण आवर्त्तनीयः । तत्र पूर्वं दित्सिता दक्षिणा दातव्या ।
कुतः । गणप्रयोगस्यैकत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । महा-
प्रयोगस्यैकत्वेऽप्यवान्तरप्रयोगस्य भिन्नत्वात्तद्वशेनैकमेवाह-
रावर्त्तनीयम् । न ह्यन्येषामङ्गामेतदङ्गत्वमस्ति । तत

कस्याङ्गं ग्राह्येतावितरावृत्तिप्रसङ्गो नास्ति । तस्मादेक-
वैवाङ्ग आवृत्तिः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

षष्ठस्याध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

षष्ठं पादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्त्वेऽधिकारिणः ।

तुल्यकल्पा एव वाद्यो वसिष्ठादिविधानतः ॥ १ ॥

नराशंसोऽद्यङ्गतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ।

नाराशंसोऽवधौ सन्निकर्षात् सादृगुण्यतोऽन्तिमः ॥ २ ॥

प्रयाजेषु पुरुषभेदेनानुष्ठानप्रकारो भिद्यते । राज-
न्यवसिष्ठादीनां नराशंसो द्वितीयः प्रयाजः । तनून-
पादन्येषाम् । तत्र वसिष्ठादिवध्न्याश्वशुनककण्वकश्यप-
संज्ञतिगोत्रोत्पन्ना ये नराशंसप्रयाजवन्तः । ये चान्ये
तनूनपात् प्रयाजकाः । त एते भिन्नकल्पा अपि मिलित्वा
सप्तदशावशाः सत्त्वेऽधिकारिणः स्युः । कुतः । नराशंस-
मुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानात् । तथा सति
सन्निष्ठां मध्ये केषाञ्चिद्वसिष्ठादिगोत्रजत्वेऽपि तदङ्गत्वं
सिध्यतीति प्राप्ते ब्रूमः । वसिष्ठादीन् यजमानानुद्दिश्य
नराशंसो विधीयते । तत्र सति विधायकपदगतस्य
धात्वर्थस्य विधेयत्वात् सन्निकर्षः । वसिष्ठादिविधौ तु
पदान्तरोपात्तत्वाद्भिन्नकर्षः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नरा-

अंसविधौ नराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां सादृगुण्यम्
इतरेषां तु वैगुण्यम् । तनूनपादनुष्ठाने तु वैपरीत्यम्
सर्वथा भिन्नकल्पानां सर्वेषां सादृगुण्यं न सिध्यति
अतः सादृगुण्याय तुल्यकल्पा एवाधिकारिणः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सायुज्यकामौ यजतोऽनेन राजपुरोहितौ ।

राज्ञः पुरोहितौ राज्ञोऽस्तौ वा राजात्मकावुत ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वन्द्वनमामौ वा तुल्यत्वायाग्रिमौ द्वयोः ।

सिद्धौ द्वितीयो राजोक्तिसार्थत्वाय तृतीयकः ॥ ४ ॥

अव्याहत्यै चतुर्थः स्यादचनाञ्जिन्नकल्पता ।

तनूनपादराशंसौ विकल्पेते समत्वतः ॥ ५ ॥

कुलाययज्ञं प्रकृत्य श्रूयते । एतेन राजपुरोहितौ
सायुज्यकामौ यजेयातामिति । तत्र राज्ञः पुरोहितस्य
च भिन्नप्रयाजकल्पत्वाद्भिन्नप्रयाजकल्पत्वाय पुरोहितयो-
रधिकारो वाच्यः । तथा सति राज्ञः पुरोहिताविति
षष्ठौसमास इत्याद्यः पक्षः । पुरोहितं वृणीत इत्युपा-
देयगतस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वाद्वाजदशमन्तरेण पुरोहित-
द्वयासम्भवाद्वाजपुरोहितस्य राजपुरोहितश्चेत्यास्मिन्नर्थे कृतैक-
शेषत्वादुभयो राज्ञोः पुरोहिताविति द्वितीयः पक्षः ।
अराज्ञः पुरोहिताभावाद् व्यावर्त्याभावे राजपदं व्यर्थम् ।
ततो राजानो च तौ पुरोहितौ चेति कर्मधारयसमास
इति तृतीयः पक्षः । राजत्वपुरोहितत्वधर्मौ भिन्नजाति-
वर्तिनावेकस्मिन् व्याहतौ । तस्माद्वाजा च पुरोहित-
श्चेति द्वन्द्वसमास इति चतुर्थः परिशिष्यते । तत्र वचन-

बलाद्भिन्नकल्पयोरपि सहाधिकारः । उभयोः समप्रधान-
त्वान्नराशंसतनूनपातौ विकल्पेते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सत्त्वं वर्णत्रयस्यैव विप्रस्यैवाविशेषतः ।

त्रयस्य मैवं स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥ ६ ॥

ऋद्धिकामाः सत्त्वमासौरत्रित्यत्र विप्रा इति विशेषो न
श्रूयते । तस्माद्वर्णत्रयस्य सत्त्वाधिकार इति चेत् । मैवम् ।
विप्राणामेवात्विज्यमिति द्वादशे वक्ष्यते । ऋत्विक्कायं
यजमानाः सत्त्वे समान्नाताः । ये यजमानास्त ऋत्विज
इति । तस्माद्विप्राणामेव सत्त्वम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

विप्रस्य सत्त्वं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ।

वैश्वामित्रस्यैव वाद्य ऋद्धिच्छत्वेन मध्यमः ॥ ७ ॥

ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठे ब्रह्मता स्तोमभागतः ।

विश्वामित्रसमानानामेव होतृत्वमिदमे ॥ ८ ॥

ऋद्धिकामस्य सत्त्वं विहितम् । ब्राह्मणस्य सर्वे ऋद्धिं
वाञ्छति । तस्माद्विप्रस्य सर्वस्य सत्त्वाधिकार इत्याद्यः
पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मा भवतीति वचनादवासिष्ठस्य ब्रह्मत्वा-
सम्भवादु ब्रह्मत्वाय वासिष्ठस्याधिकारी वाच्यः । तथा सति
भिन्नकल्पत्ववारणाय तुल्यकल्पा एवाधिक्रियन्त इति
द्वितीयः पक्षः । वासिष्ठो ब्रह्मेति वाक्यं न वासिष्ठस्य
ब्रह्मत्वाधिकारबोधकम् । रश्मिरसि चयाय त्वेत्यादयो
मन्वाः स्तोमभागाः । तानधीयानः स्वयमवासिष्ठोऽपि
ब्रह्मतामर्हतीति स्तोमभागप्रशंसारूपेऽर्थवादे वासिष्ठो

ब्रह्मेति पठितत्वात् । तस्माद्वैश्वामित्रो ह्येतेति विहितसं
ज्ञातृत्वस्य सिद्धये वैश्वामित्रस्य तत्सममानकल्पानां चाधि-
कारः । नान्येषाम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अनाधातुश्च तत् किंवा धातुरेवाग्निमी यतः ।

एकस्याग्निषु तत् सिद्धिर्न स्वाग्निष्वात्मनेपदात् ॥ ९ ॥

तत् सत्त्वमग्न्याभनरहितस्यापि सम्भवति । कुतः ।
सत्त्विणां मध्ये कस्यचिदाहिताग्नित्वे तदीयेष्वग्निषु तेन
सह प्रवृत्तैरनाहिताग्निभिरपि तस्य सत्त्वस्य साधयितुं
शक्यत्वादिति चेत् । मैवम् । आदधीतेत्यात्मनेपदमाधान-
फलस्य कर्तृगामितां दर्शयति । तत् फलं चाग्नीनां
कर्मयोग्यता । अतो येऽनाहिताग्नयो न तेऽधिकारिणः ।
यथाहिताग्निस्तस्यैव कर्मयोग्यता । नान्यस्य । किञ्च ।
सोमविकृतीनामिष्टिपूर्वकत्वं निर्णीतम् । इष्टिश्चाधान-
पूर्विका । तस्मादाधातुरेव सत्त्वाधिकारः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ।

अविरोधादग्निमीऽन्यो मृतदाहे विरोधतः ॥ १० ॥

सत्त्विणां मध्ये यस्य कस्यचित् सम्बन्धिभिर्जुह्वादिपातैः
सत्त्वं प्रयोक्तव्यम् । कुतः । अविरोधात् । अन्यदौयेष्वग्नि-
ष्वात्मनेपदं यथा विरुध्यते । नैवमत्र विरोधः कश्चिदुपलभ्यत
इति प्राप्ते ब्रूमः । यस्य जुह्वादयः स चेत् सत्त्वमर्थ-
स्त्रियते । तदा मृतेन सह जुह्वादयो दहन्ते । आहि-
ताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपातैश्च दक्षिणहस्ते जुह्मासा

दयेदित्यादिवचनैस्तद्वगमेमात् । पात्रदाहे चावशिष्टः सन्न-
प्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात् साधारणा भिक्षा एव
जुह्वादयः सन्ने सम्पादनीयाः ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

सामिधेनीसप्तदश्यं वैकृतं वैश्यगाम्युत ।

वर्णत्रयस्य वाच्योऽसु वैश्यकर्तृ विधानतः ॥ ११ ॥

प्रकृतौ पाञ्चदश्यस्य बाधकं वैश्य ईरितम् ।

विकृतौ त्रयगं वाक्यं त्रयोऽतोऽत्राधिकारिणः ॥ १२ ॥

अध्वरकल्पादिष्विष्टविकृतिषु श्रूयते । सप्तदश सामि-
धेनीरनुब्रूयादिति । तदेतत् सामिधेनीसप्तदश्यं वैश्यस्य
भवितुमर्हति । कुतः । प्रकृतौ सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येति
वाक्येन सप्तदश्याङ्गभूतकर्तृतया वैश्यस्य विहितत्वात् ।
तस्मात् सप्तदश्यद्वारा वैश्य एवाध्वरकल्पादिष्वधिक्रियत
इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति
वर्णत्रयसाधारणेन पाञ्चदश्यं विधाय वैश्यं निमित्तीकृत्य
पाञ्चदश्यबाधकतया सप्तदश्यं विहितम् । ततः सप्त-
दश्यवाक्यस्य प्रकृतावेवान्वयसम्भवान्न विकृतिषूत्कर्षः ।
अतः विकृतिगतं सप्तदश्यवाक्यं तद्वर्णत्रयसाधारणम् ।
तस्मादध्वरकल्पादौ वर्णत्रयस्याधिकारः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्या-

ध्यायस्य षष्ठः पादः ।

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्धन एव वा ।

स्वत्वादाद्यः पितृत्वादावत्यागाद्धन एव तत् ॥ १ ॥

इदमामनन्ति । विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति । तत्र धन इव पित्रादिष्वात्मीयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादौ नामपि तद्दानमिति प्राप्ते ब्रूमः । आत्मसम्बन्धत्यागपूर्वकं परसम्बन्धापादनं दानमित्युच्यते । न हि दायमानं पितरि स्वकीयपितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा सम्भवति । किञ्च । स्वशब्दस्यात्मा ज्ञातिरात्मीयं धनं चेति चत्वारोऽर्थाः । तेष्वेकस्मिन् प्रयोगे एक एवार्थवाच्यः । प्रकृतौ च गवादिधनस्य दक्षिणात्वादिहापि धनवाचित्वं युक्तम् । तस्माद्धनस्यैव दानम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

देया न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम् ।

पालनस्यैव राजत्वान्न स्वं भूदीयते न सा ॥ २ ॥

यदा सार्वभौमी राजा विश्वजिदादौ सर्वस्वं ददाति । तदा गोपथराजमार्गजलाशयायन्विता महाभूमिस्तं दातव्या । कुतः । भूमेस्तदौयधनत्वात् । राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति स्मृतेरिति प्राप्ते ब्रूमः । दुष्टशिक्षाशिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ इति गृह्यत्वं स्मृत्यभिप्रेतमिति न राज्ञा भूमिर्धनम् । किन्तु तस्यां भूमौ स्वकर्मफलभुञ्जानानां सर्वेषां प्राणिनां साधारणं धनम् । अतोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमेर्दानं नास्ति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

दानं केसरिणां नो वा विहितप्रतिषेधतः ।

विकल्पः पर्युदासोऽयं येयजामहनीतितः ॥ ३ ॥

न केसरिणी ददातीति विश्वजिति श्रूयते । तत्र सर्वस्वदानविधानात् केसरिदाननिषेधाच्चाश्वदानं विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः । नायं प्रतिषेधः । किन्तु पर्युदासः । तत्प्रकारश्च दशमस्याष्टमे पादे येयजामहमन्त्रो दाहरणेन व्युत्पादयिष्यते । ततस्तेन न्यायेनाश्वपर्युदासे सत्यश्वव्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति विधिनिषेधयोरेकवाक्यतालाभाच्चाश्वस्य पाक्षिकमपि दानम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अर्जयित्वापि किं सर्वं देयं यदा यदस्ति तत् ।

सर्वोद्देशविधेराद्यो न प्राप्ते सर्वताविधेः ॥ ४ ॥

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते । पुरुषेण भोग्यं शय्यासनादिकं यत् सर्वं तदातव्यमिति । तस्मादविद्यमानं सर्वमर्जयित्वापि देयमिति चेत् । नैवम् । षोडशकप्राप्तं दानमुद्दिश्य सर्वत्वविधानात् । सर्वशब्दश्च प्रसिद्धवाचित्वात् विद्यमानविषयः । तस्माद्यदस्ति तदेव देयम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

धर्मार्थसेवकः शूद्रो देयो नो वा स दासवत् ।

देयोऽस्वत्वात् पराधीनत्वाभावाच्च न दौयते ॥ ५ ॥

यस्तु शूद्रो विहितं स्वधर्ममवगन्तुं सेवते सोऽपि सर्वस्वमध्यपातित्वात्तर्भदासवद्देय इति चेत् । नैवम् । त्रीणि

क. दानेन तस्मिन् सेवके स्वत्वाभावात् स्वेच्छाचारित्वेः
परस्वत्वापादनासम्भवाच्च न देयः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

भूतं भावि च देयं स्यात् कालेऽवस्थितमेव वा ।

आद्यः सर्वश्रुतेरन्त्योऽसम्भवादन्त्योस्तदा ॥ ६ ॥

विश्वजिज्ञासाकर्तव्य इत्यध्यवसायादूर्ध्वं दक्षिणादानां
पूर्वं यत् स्त्रेन भोग्यं सञ्चितं तद्भूतम् । यच्च दक्षिणादा
नादूर्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितं तद्भावि । तदुभयमपि
सर्वशब्दार्थत्वाद्वातव्यमिति चेत् । मैवम् । भूतस्य विना
शसम्भवाद्भाविनस्तदानीमप्राप्तत्वेनाविद्यमानस्य दानार्थो
मात्रं दक्षिणाकालेऽवस्थितमेव देयम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं त्रयं देयमुत्प्रेष्ये ।

शिष्टाथवा दक्षिणार्थमेवाद्यः सर्वशब्दतः ॥ ७ ॥

क्रतुशेषस्तदा बाध्यः प्रधानत्वादबाधनात् ।

मध्येऽन्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात् सर्वताविधिः ॥ ८ ॥

प्रकृतौ कर्मास्मिन् एव यजमानेनात्मीयं धनं त्रिधा
व्यवस्थापितम् । वचनबलात् । इदं मे भुक्त्यर्थमिदं मे
यज्ञार्थमिदं मे दक्षिणार्थमिति । तदेतत् त्रयमपि
दक्षिणार्थत्वाद्वातव्यमित्येकः पक्षः । दक्षिणा हि माध्यं
दिने सवने दीयते । तत ऊर्ध्वं तृतीयसवनमारभ्योदवसा
नीयान्तः क्रतुभागोऽवशिष्टः । स च द्रव्याभावाद् बाध्येत ।
न चाङ्गभूतया दक्षिणया प्रधानस्य कर्ता बाधो युक्तः ।
ततस्तदबाधनाय क्रत्वर्थं भागमवस्थाप्यावशिष्टं सर्वं देयं

मिति द्वितीयः पक्षः । यद्दक्षिणाख्येन विधीयते तत्सर्व-
मित्यनूद्य विधानाद्दक्षिणाग्रं एव भागो दातव्य इति
राज्ञान्तः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

विश्वजित्यष्टरात्रादौ शतं वा द्वादशाधिकम् ।

सर्वं वाद्यशोदकीर्त्तिरन्त्या नामातिदेशतः ॥ ८ ॥

एतद्भाष्ये वार्त्तिके तु सप्ताहासु जिष्टक्षया ।

आद्यः सिद्धान्तितः प्राप्तिमात्रत्वे नेदमीरितम् ॥ १० ॥

इदमाम्नायते । अथैतस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदभिजि-
तावेकाहावभित उभयतो ज्योतिर्मध्ये षडहः पशुकामो
द्येतेन यजेतति । ज्योतिर्गौरायुरित्येतैस्त्रिभिर्नामभिरभि-
धेयानां त्रयाणां यागानामारोहावरोहाभ्यामुभयतो
द्वितीयेऽह्नि सप्तमेऽह्नि च ज्योतिर्यस्य स उभयतो ज्योतिः-
षडहो भवतीति सोऽयं मध्ये प्रयोक्तव्यः । आदौ विश्व-
जित् । अन्तेऽभिजिदित्यर्थः । तत्राहर्गणस्य द्वादशविकृति-
त्वाद् द्वादशाहस्य च ज्योतिष्टोमविकृतित्वाच्चोदकपरम्परया
द्वादशशतदक्षिणाष्टरात्रे प्राप्ता । ततः प्रथमस्याह्नी विश्व-
जितोऽपि सैव दक्षिणेति प्राप्ते ब्रूमः । स्वतन्त्र एको
विश्वजित् । तस्य नाम्ना तदीया धर्माः प्रथमेऽहनि विश्व-
जित्यतिदिश्यन्ते । तस्मात् सर्वस्वं देयम् । तदेतद्भाष्यकारस्य
मतम् । वार्त्तिककारस्तु द्वादशशतमित्येवं सिद्धान्तितवान् ।
विश्वजिद्व्यतिरिक्तेषु सप्तवहःसु चोदकप्राप्तां द्वादशशत-
दक्षिणामवाधितुं विश्वजित् नामातिदेशप्राप्ता सर्वस्व-
दक्षिणा बाधनीया । युक्तो हि बहूनामनुग्रहः । न च

विश्वजिति सर्वस्वमितरत्नासर्वत्वं यत्कृत् शक्यम् । अहर्गण
स्यैकैव दक्षिणेति दशमे वक्ष्यमाणत्वात् । सूत्रकारस्
नामातिदेशस्य प्राबल्यमात्रं व्युत्पादितवानिति द्रष्टव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

न्यूनैऽप्युक्तशतात् किं स्यात् सर्वताधिक एव वा ।

सम्भवादग्रिमोऽन्यः स्यादानत्यै सर्ववर्णनात् ॥ ११ ॥

यदेतद् द्वादशशतं प्रकृतितो विश्वजिति प्राप्तं तस्माद्यूनं
कस्यचिद्धनम् । तस्मिन्नपि सर्वता सम्भवति । विद्यमान-
स्थानवशेषितत्वात् । तस्मादल्पधनयुक्तस्यापि विश्वजित्यधि-
कार इति प्राप्ते ब्रूमः । ज्योतिष्टोमे हि द्वादशशतं विधाय
पश्चादुक्तम् । यद्येतावता नानमेषुरपि सर्वस्वेनेति । तत्रा
धिकस्यैव सर्वत्वादिहापि तदेव युक्तम् । तत्तु चोदकप्राप्त
मपि पाक्षिकत्वपरिहारायेह नियम्यते । तस्माद्वृत्तिजां
वशीकारायाधिक एव सर्वता द्रष्टव्या ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

देयैका षट्शतं वापरिमितं त्विति वारयेत् ।

एकादिकां पूर्वसंख्यां यद्वा संख्यान्तरे विधिः ॥ १२ ॥

नञ्प्रयोगान्निषेधः स्याद् व्युत्पत्त्या मानशून्यता ।

रुद्ध्या बहुत्वं नैकादिनिषेधोऽन्यविधिस्ततः ॥ १३ ॥

आधाने श्रूयते । एका देया षड्देया द्वादश देयाश्चतु-
र्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति ।
तत्रापरिमितशब्दगतेन नञ्प्रदेन परिमाणं निषिध्यते ।
तथा सत्यपरिमितशब्दव्युत्पत्त्या देयद्रव्यस्य परिमाणशून्यता
प्रतीयत इत्येकादिका पूर्वाक्योक्ता गवां संख्या निवार्यत

इति प्राप्ते ब्रूमः । अपरिमितशब्दस्य रूढ्या बहुत्वमर्थः ।
तत्रैव प्रयोगबाहुल्यात् । ततो नैकादिपक्षा निवार्यन्ते ।
किन्तु संख्यान्तरं विधीयते ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

अर्वागपि बहुत्वं तत्सहस्रादूर्ध्वमेव वा ।

सम्भवादग्रिमोऽन्त्यः स्यात् सहस्रानन्तरोक्तितः ॥ १४ ॥

अपरिमितशब्देन बहुत्वं विधीयते । तत्सहस्रादूर्वा-
गपि भवति । कुतः । द्विशतत्रिशतादौ बहुत्वसम्भवादिति
चेत् । मैवम् । एकादिपक्षे पूर्वस्मादुत्तराभिष्टद्धिदर्शने-
नात्रापि सहस्रपक्षमनुपन्यस्य पश्चादभिधीयमानं बहुत्वं
सहस्रादूर्ध्वं पर्यवस्यति ।

द्वीदशाधिकरणमारचयति ।

माषान्मे पचतेत्येतद्वाष्णिष्वेवाखिलेषु वा ।

उक्तेर्विधेयं तौ पक्षौ कृत्वाचिन्तार्थवादतः ॥ १५ ॥

इदमाम्नायते । इति ह स्माह वट्कुर्वाणिर्माषान् मे
पचत न वा एतेषां हविर्गृह्णातीति । तत्र वाष्णिरित्युक्त-
त्वादृष्णिगीत्राणामेवायं माषपाकविधिरिति चेत् । मैवम् ।
दृष्णिगीत्रोत्पन्नेन वट्कुनाम्ना माषपाकस्य सम्बन्धो नात्र
विधीयते । किन्तु माषपाकमात्रम् । वट्कुसम्बन्धस्तु
स्तावकत्वेनोपन्यस्यते । तस्मात् सर्वेषां माषपाकाधिकारः ।
तावेतौ पूर्वोत्तरपक्षौ कृत्वाचिन्तयोपन्यस्तौ । परमार्थतस्तु
माषपाकवाक्यमर्थवादः । तस्मादारण्यमेवाश्रीयदित्यनेन
दर्शपूर्णमासयोरारण्याशनविधिना सह स्तावकत्वेना-
त्वयात् ।

तयोदयाधिकरणमारचयति ।

सहस्रवत्सरं सत्तं गन्धर्वादेर्नृणामुत ।

रसायनेन सिद्धानां कुलकस्योऽथवीक्षितः ॥ १६ ॥

तदायुर्वाथ सार्धद्विशतानामुत मासगा ।

वत्सरोत्तिरुत द्वादशरात्रेषु दिनेषु वा ॥ १७ ॥

आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वान्नुष्णामेवाग्निसम्भवे ।

द्वितीयोऽस्तु रसस्यायुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥ १८ ॥

कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्थासम्भवे सति ।

पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्त्विणी यदि ॥ १९ ॥

षष्ठोऽस्तु यो मास एव संवत्सर इतीरणात् ।

सहस्रमासा नाधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥ २० ॥

वत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ।

न रात्रिष्वद्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥ २१ ॥

स्वारस्यान्निवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ।

त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहुरुच्यते ॥ २२ ॥

नाहः सङ्गस्ततोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ।

तस्माद्विंशसृजां सत्तं सहस्रदिनमिष्यते ॥ २३ ॥

इदमाम्नायते । पञ्चपञ्चाशतस्त्रिंशतः संवत्सराः पञ्च-

पञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत

एकविंश । विंशसृजामयनं सहस्रसंवत्सरमिति ।

तत्र सहस्रसंवत्सरसत्तं गन्धर्वादीनामेवाधिकारः । तेषां

दीर्घायुषः सद्भावादित्याद्यः पक्षः । वसन्ते ब्राह्मणो

ऽग्निमादधोतेत्यादिविधानान्यनुष्णानामेवाहवनीयाद्यग्नयः

सम्भवन्ति । नान्येषां गन्धर्वादीनामिति चेत् । तर्हि

रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां मनुष्याणामधिकार इत्यसु
द्वितीयः पक्षः । रसस्यारीत्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव । न
त्रायुर्हेतुत्वमिति चेत् । तर्ह्येकस्मिन् कुले समुत्पन्नानां
पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसम्भवात् कुलाधिकार
इति तृतीयः पक्षोऽसु । कृत्स्नकर्तुः फलं भवति । न च
पितृपुत्रादिष्वेकोऽपि कृत्स्नं करोति । तस्मान्नास्ति फल-
मिति चेत् । तर्हि सत्त्वविधायकवचनबलादेव सत्त्विकां
दीर्घमायुर्भविष्यतीति चतुर्थः पक्षोऽसु । न ह्यस्य वचनस्य
सोऽर्थः सम्भवति । तद्वाचकपदाभावात् । न च कल्पयितुं
शक्यते । सम्भावितायुष्माणामपि सत्त्वान्तरेषु प्रवृत्तानां
दैवान्स्त्रियमाणानां तत्सत्त्वविधिवलादायुर्हृद्दृग्दर्शनादिति
चेत् । तर्हि पञ्चपञ्चाशत् इत्यस्य शब्दस्य पुरुषपरत्वमङ्गी-
कृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते वत्सर-
चतुष्टयेन सत्त्वस्य सहस्रसंवत्सरत्वं सम्पद्यत इति पञ्चमः
पक्षोऽसु । चतुर्विंशतिपरमाः सत्त्वमासीरन्नितिवचना-
दभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत् । तर्हि यो मासः
स संवत्सर इति वचनात् संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे
सति सहस्रमासं सत्त्वमित्येष षष्ठः पक्षोऽसु । अष्टमे वत्-
सर उपनीतो द्वादशवर्षाणि वेदमधीत्य विंशतिवयस्को
विवाहं कृत्वा जातपुत्रीऽग्निमादधीत । तस्मादाधाना-
दूर्ध्वमस्यायूषि न सन्ति सहस्रं मासा इति चेत् । तर्हि
संवत्सरस्य प्रतिमा वै द्वादश रात्रय इति वचनात् संवत्-
सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः । तथा सति रात्रौणां द्वादश-
सहस्राणि सम्पद्यन्ते । तासु च रात्रिषु षष्ठ्यत्तरशतत्रय-

दिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत्संवत्
 रेभ्य ऊर्ध्वं मासचतुष्टयं भवति । तत्परिमितं चायुराः
 नादूर्ध्वमपि सम्भवतीति सप्तमः पक्षोऽस्तु । संवत्स
 प्रतिमा वै द्वादश रात्रय इत्यस्मिन् वाक्ये संवत्सरशब्द
 न रात्रिपरः । किन्तु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते
 तस्मान्न सप्तमः पक्षो युक्त इति चेत् । एवं तर्हि संवत्स
 रशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु । तथा सति त्रिवृत
 संवत्सरा इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति । त्रिवृत
 पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचका
 सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्नहनि यागरूपे लक्षणय
 वर्तन्ते । सत्रेषु तथाविधप्रयोगबाहुल्यात् । न त्वहःसं
 क्वचिदपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामाना
 धिकरण्यात् संवत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहन्यवयवलक्षणय
 वर्तते । त्रिवृतः संवत्सरा इत्युक्ते त्रिवृतस्तोमकयाग
 युक्तान्यहानीत्युक्तं भवति । तस्माद्विश्वसृजामृषीणामिदं
 सत्रं सहस्रदिनमिति रावान्तः ।

इति माधवोये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

षष्ठ्याध्यायस्य सप्तमः पादः ।

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

चतुर्होत्राख्यमन्त्रेण होमः साग्निरुतोभयोः ।

अनग्निके विधिर्वाद्यो होमत्वात् क्रतुहोमवत् ॥ १ ॥

उभयोः पुरुषार्थत्वात्तृतीयो वचनात्, तत् ।

अनाहिताग्नेरेषा वा इत्यम्बो लौकिके हुतिः ॥ २ ॥

इदमाम्नायते । प्रजाकामं चतुर्होता याजयेदिति ।
 पृथिवी होता द्यौरध्वर्यु रित्यादिको मन्त्रश्चतुर्होता । तेन
 प्रजाकामं याजयेत् । सोऽयं होम आहिताग्निना कर्त्तव्यः ।
 अग्निहोत्रादिकृतुहोमेषु तथात्वदर्शनादित्येकः पक्षः ।
 अनारभ्याधौतत्वेन कृतुप्रवेशाभावात् पुरुषार्थतया विहितो
 होमः आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारण इति द्वितीयः
 पक्षः । अनाहिताग्नेरयं होमविधिरिति तृतीयः पक्षोऽ-
 युक्तः । कुतः । वचनबलात् । तत् तु वचनमेवमाम्नातम् ।
 एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिर्यश्चतुर्होतार इति । तस्य
 आहवनीयाद्यभावात्लौकिकेऽग्नौ तद्धोमः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

यस्तूपनयने होमो वैदिके वा स लौकिके ।

वक्त्रो पूर्ववदत्रोक्तेरभावाद् वैदिकेऽस्तु सः ॥ ३ ॥

आधानं विदुषो विद्यानुपनीतस्य नास्त्यतः ।

असम्भवा वैदिकाग्नेर्होमोऽग्नौ लौकिके ततः ॥ ४ ॥

यथा पूर्वत्रानाहिताग्नेर्होमविधायकं वाक्यमस्ति ।
 तथोपनयनहोमस्य लौकिकाग्निविधायकवचनाभावादाह-
 वनीये स होम इति चेत् । मैवम् । विद्वानेव आधानेऽधि-
 कारी । न चानुपनीतस्य विद्यास्ति । तत आहवनीया-
 सम्भवात्लौकिकेऽग्न्यावुपनयनहोमः कर्त्तव्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

स्थपतीष्टिर्वैदिकेऽग्नौ लौकिके वाद्य आक्षिपेत् ।

आधानमिष्टिरन्त्यः स्यादवैधेनान्यसंस्कृतेः ॥ ५ ॥

एतया निष्ठादस्थपतिं याजयेदिति विहिताया इष्टे-

सोदकप्राप्तेश्चाहवनीयादिषु, कर्त्तव्यत्वादाधानमन्तरेणा
वनीयाभावादाधानमाक्षिप्याहितं तस्मिन् वैदिकेऽग्नावि-
'मिष्टिरिति चेत् । मैवम् । अत्रैवर्णिकत्वादविहितेनाधा-
नाग्निसंस्कारासिद्धेः । तस्माल्लौकिकेऽग्नौ सेष्टिः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अवकीर्णपशुः कुत्र विप्राद्याधानसम्भवात् ।

वैदिके लौकिके ब्रह्मचारिण्याधानवर्जनात् ॥ ६ ॥

इदमाम्नायते । यो ब्रह्मचार्य्यं वकिरेत् स गर्दभं पशु-
मालभेतिति । तत्रावकीर्णिनो विप्रादेश्चैवर्णिकस्याधान-
सम्भवाद् वैदिकेऽग्नावयं पशुरिति चेत् । मैवम् । जायापतं
अग्निमादधौयातामित्युक्त्या ब्रह्मचारिण आधानाभावात्
तस्माल्लौकिकेऽग्नौ स पशुः कार्य्यः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

चौलादि सर्वदा पुण्याद्वादौ वात्राविशेषतः ।

आद्याऽन्यः पूर्वपक्षादौ दिनानां स्मृतिर्तो विधेः ॥ ७ ॥

चौलोपनयनादीनां वैदिकानां कर्मणां तिथ्यादिविशेष-
स्याश्रवणात् सर्वदा तदनुष्ठानं युक्तमिति चेत् । मैवम् ।
शुक्लपक्षोत्तरावणपुण्यदिनादौनां स्मृतिषु विहितत्वात् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

याच्ञाक्रयावभावे स्तो विद्यमानेऽपि वाग्रिमः ।

द्रव्यार्थत्वादपूर्वार्थं कुर्यात्तो द्रव्यवानपि ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे धनभिन्ना समान्नाता । द्वादश रात्री-
र्दीक्षितो भृतिं वन्वीतिति । सोमक्रयस्यान्नातः । अरुणया
पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीति । तदुभयान्नानं धनसोमयो-

द्रव्यशीलभार्षमिति द्रव्याभावे तदनुष्ठेयमिति चेत् ।
 मैवम् । इतराङ्गवदेतदुभयं कृत्वङ्गतया नित्यवदान्नातम् ।
 तथा सति यदि द्रव्याभावे वन्वीत क्रीणाति चेति पाक्षि-
 कत्वं कल्प्यते । तदा नित्यवच्छवणमुपरुध्यते । तस्मात्
 सत्यपि द्रव्ये तदुभयमदृष्टार्थं कर्त्तव्यम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अन्याभावेऽथ भावेऽपि पयोमजादयोऽग्निमः ।

निमित्ते सत्यनुष्ठानान्नियमादृष्टतीऽन्तिमः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । पयो ब्राह्मणस्य व्रतमिति । तदेत-
 दसत्यन्यस्मिन् भक्षे कर्त्तव्यम् । कुतः । अन्याभावस्य
 निमित्तत्वान्निमित्ते सति नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वादिति
 चेत् । मैवम् । न ह्यत्रान्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः ।
 तस्मात् सत्यप्यन्यस्मिन् भक्षे नियमादृष्टाय पय एव व्रतं-
 येत् । एव मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अग्नीदग्नीन् विहरेति
 प्रैषार्थं पूर्वमेवाग्नीध्रेण बद्धेऽपि दर्गपूर्णमासयोः स प्रैषः
 कर्त्तव्यः । वाजपये सत्यपि वासीऽन्तरे दर्भमयं परिधा-
 पयतीति विहितमनुष्ठेयम् । पशौ यत् पशुर्मायुमकृतेति
 मन्त्रेण संज्ञप्तहीमो विहितः । स च मारणवेलायङ्-
 मकृतेऽपि पशुना शब्दे कर्त्तव्यः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अजीर्णमन्त्रवे कार्यं व्रतं नो वाग्निमो विधेः ।

रोगीत्पत्या प्रधानस्य विरोधान्न पयोव्रतम् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । मध्यन्दिनेऽपररात्रे व्रतं व्रतय-
 तीति । तत्र यस्याजीर्णः सम्भावितः तेनापि विहितत्वात्

पयो व्रतयितव्यमिति चेत् । मैवम् । रोगोत्पत्त्या प्रधाना-
नुष्ठानविघ्नप्रसङ्गात् । तस्मात्तथाविधवलायां पयो वर्जयेत् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमीयकः कोऽपि छाग एवोत चोदिते ।

अविशेषेण कोऽपि स्याच्छागे मन्त्रे विशेषणात् ॥११॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति ।

तत्र विहिते पशौ विशेषस्याश्रवणाद्यः कोऽपि पशुरालम्ब्य
इति चेत् । मैवम् । छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहीति
मन्त्रे विशेषितत्वात् । तस्माच्छाग एवालम्ब्यः । शाखान्तरे
विधावेवानोऽग्नीषोमीय इत्येवं विशेषः श्रूयत इति चेत् ।
तर्हि कृत्वाचिन्तास्तु ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

षष्ठ्याध्यायस्याष्टमः पादः ।

समाप्तश्च षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

प्रमाणाद्यधिकारान्तैः षड्विचारैर्निरूपिते ।

उपदेशेऽतिदेशोऽथ तत् सापेक्षो निरूप्यते ॥

अनेन षष्ठसप्तमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपा-
दितः । तथा हि । यत्रापेक्षितस्यार्थजातस्य प्रतिपादक

ग्रन्थसन्दर्भः पठ्यते स उपदेशः । अतिदेशस्तु पूर्वाचार्यै-
र्दर्शितः । अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः ।
अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयत इति । प्राकृतात्
कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु । धर्मप्रवेशो येन स्यात्
सोऽतिदेश इति स्मृत इति च । तत्रोपदेशः षड्भिरध्यायै-
र्विचारितः । ततः षष्ठाध्यायस्योपदेशविचारत्वात् पूर्वभावि-
त्वम् । सप्तमाध्यायस्यातिदेश विचारत्वात्तदुत्तरभावित्वम् ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादो प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

यज्यन्वयेन सार्वार्थ्यान्नातिदेशो विचार्यताम् ॥ १ ॥

अङ्गप्रधानयोर्मूल्यापूर्वभेदसमन्वयात् ।

प्रकृतार्थं ततः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योति-
ष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्व-
थागार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः
करणम् । प्रयाजादय इतिकर्तव्यता इत्येतावदविवा-
दम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्युः ।
तदानौमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा कर-
णोपकरणत्वलक्षणं सर्वसम्मतमवान्तरवैषम्यं बाध्यते ।
किञ्च । अवघातपेषणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्य-
न्वयो दृष्टः । तद्वदङ्गत्वसामान्यात् प्रयाजादीनामपि
यज्यन्वयो युक्तः । यजिधातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोम-
सौर्यश्वेनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुगतं यागमात्रं ब्रूते ।
तथा सति सौर्यश्वेनादिष्वप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्राप्ते-

४०६ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० १ अधि० १

रतिदेशविचारो न कर्त्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः । अपूर्वं हि मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिर्न मुख्यः । फलरहितत्वात् । फलवति मुख्ये प्रयाजविधानं युक्तम् । अतः करणेति कर्त्तव्यतयोरुभयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत् करणभूतयजिविशेषेण चान्विताः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन् प्रकरणे आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्ती प्रकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् सौख्येनानादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्त्तव्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

इषौ समानमितरच्छेनेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवैशेषिकाणां वातिदेशानुवादकम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वात्तद्धर्माद्योदकात् समाः ।

श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषु वैशेषिकं प्रति ॥ ४ ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छेनं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णीषादि तेनातिदिश्यते ॥ ५ ॥

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावेकाहौ ज्योतिष्टोमविकारौ । तयोरुभयोर्यज्योतिष्टोमधर्माद्योदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिषुप्रकरणेऽनेन वाक्येनानूद्यते । समानमितरच्छेनेनेति । नन्वत्रेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना । तत्प्रतियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेत् । न । पूर्ववाक्यविहितस्य विशेषधर्मस्य

प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिको धर्मो विहितस्तं
परित्यज्येतरश्चोदकप्राप्तं सर्वं श्येनेन समानमित्यर्थः ।
तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । इतरशब्दः
प्रतियोगिसजातीयं ब्रूते । तद्यथा । देवदत्त एवाधोते ।
नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽध्ययनप्रसक्तिमान्यज्ञदत्तादिमणिवक्त्रः
प्रतीयते । न तु गवाश्चघटपटादिः । एवमत्रापिषुवैशेषि-
कस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात् तत्सजातीयं श्येन-
गतं लोहितोष्णीषादिरूपं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन
प्रतिभाति । तच्च प्रकृताभावाच्च चोदकेन प्राप्तम् । तस्मा-
दिषावनुष्ठेयत्वे नातिदिश्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमात्रगः ।

भवेदङ्गविधिस्थो वा हविर्विध्यन्वयाङ्गवेत् ॥ ६ ॥

अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ मैवमङ्गविधेरपि ।

समानः सोऽन्वयोऽङ्गानां विधिरप्यतिदिश्यताम् ॥ ७ ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीय-
नामकानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि वि-
हितानि । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । सौम्यं चरुम् ।
सावितं द्वादशकपालम् । सारस्वतं चरुम् । घृण्यं चरुम् ।
मारुतं सप्तकपालम् । वैश्वदेवौमामिक्षाम् । द्यावापृथि-
व्यमेककपालमिति । तेषां हविषां ब्राह्मणेऽर्थवाद-
भान्नातः । वार्त्तघ्नानि वा षटानि हवींषीति । अङ्ग-
विधयोऽपि तत्रान्नाताः । त्रेधा सन्नद्धं वह्निर्भवन्ति । त्रेधा
सन्नद्ध इध्माः । नव प्रयाजा इज्यन्ते । नवानुयाजा इति

एवं स्थिते वरुणप्रघासेषु पूर्वोक्तान्याग्नेयादीनि पञ्च हवींषि
विधाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेतेषु पञ्चस्वतिदिशति
एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणीति
तत्तार्थवादमात्रस्यातिदेशो न्यायः । तस्य हविर्विधिभिः
सह स्तुत्यस्तावकरूपेणान्नयसम्भवादङ्गविधीनां च तदसम्भ-
वादिति चेत् । मैवम् । उपकार्योपकारकभावेन हविषा
मङ्गानां चान्वयात् । तस्मादर्थवादसहितानामङ्गविधीना-
मतिदेशः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

श्रुतमेककपालस्य ब्राह्मणस्यातिदेशनम् ।

तत्पूर्ववत्तथैन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण इत्यपि ॥ ८ ॥

एककपालब्राह्मणं वैश्वदेवे वरुणप्रघासेषु च पठितम् ।
ऐन्द्राग्नब्राह्मणं वरुणप्रघासेष्वेवान्नातम् । एवं स्थिते साक-
मेधेषु विहितयोरिककपालैन्द्राग्नयोब्राह्मणातिदेश आम्ना-
यते । एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्न एतद्ब्राह्मण एककपाली-
यद्ब्राह्मण इतरश्चेति । तत्रोभयत्र पूर्वन्यायेनार्थवाद-
सहिताङ्गविधिकाण्डस्य सर्वस्यातिदेशः । पूर्वन्यायस्य
विषयव्याप्तये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मारणीयं बीजकथनम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशनम् ।

साकमेधेषु वरुणप्रघासस्यादुताग्रिमः ॥ ९ ॥

प्रकृतादर्थबाहुल्यादन्तिमः सन्निधानतः ।

ऐन्द्राग्नसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः ॥ १० ॥

वैश्वदेवे व्यावापृथिव्य एककपालः । वरुणप्रघासेषु

ताय एककपालः । तयोः पृथग्ब्राह्मणमाम्नातम् ।
 साकमेधेषु वैश्वकर्मण एककपालः । तस्मिन् वैश्वदेविकैक-
 कपालब्राह्मणमतिदेष्टव्यम् । कुतः । प्रकृतित्वेन तस्मिन्
 उपदिश्यमानधर्मबाहुल्यात् । वारुणप्रधासिकस्य तद्वि-
 त्तित्वाद्वा एव धर्मविशेषा उपदिष्टाः । शमीमय्यो
 हिरण्ययो वा स्रुचो भवन्तीत्यादयः । तत्र बहूनामनुग्रहो
 प्राप्य इति प्राप्ते ब्रूमः । वारुणप्रधासिकब्राह्मणस्य प्रत्या-
 न्नत्वात् तस्यैवातिदेशो युक्तः । ऐन्द्राग्नब्राह्मणं तत्रत्य-
 न्वातिदिश्यते । वैश्वदेवे तदभावात् । तत्साहचर्या-
 देदमपि तत्रत्यमेव । ननु प्रकृतिभूताद् वैश्वदेविकैक-
 कपालादेव वारुणप्रधासिक इव साकमेधोयेऽपि चोदकेन
 मतिदेशसिद्धौ ब्राह्मणातिदेशवाक्यमिदं व्यर्थमिति चेत् ।
 । । हिरण्यत्वाद्यधिकधर्मातिदेशायापेक्षितत्वात् । तस्मात्
 वारुणप्रधासिकैककपालब्राह्मणस्यैवातिदेशो युक्तः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तम-

स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अतिदेश्यं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम् ।

गायतीत्यृगानयुक्ता शब्दार्थौ गानमेव वा ॥ १ ॥

इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभि त्वेत्युक्प्रसिद्धितः ।

लाघवादतिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमी भवेत् ॥ २ ॥

इदमाम्नायते । कवतीषु रथन्तरं गायतीति । कथा

नश्चित्वा भा भुवदित्याद्यास्तिस्त्र ऋचः कवत्यः । तासु वाम
 दिव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् । तद् बाधितुं रथन्तरं
 साम तास्वतिदिश्यते । तत्रातिदेशस्य स्वरूपं निश्चितुं रथ-
 न्तरशब्दार्थश्चिन्त्यते । गानविशेषयुक्ताभि त्वा शूर नोनम
 द्वितीयमृथन्तरमित्युच्यते । कुतः । अध्येतृप्रसिद्धितः ।
 रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ता अध्येतारः स्वरस्तोभ-
 विशेषयुक्तामभि त्वेत्युचं पठन्ति । न तु स्वरस्तोभमात्रम् ।
 तस्माद्गानविशिष्टाया ऋचो रथन्तरशब्दार्थत्वमिति प्राप्ते
 ब्रूमः । स्वरादिविशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपसङ्गच्छरव्यतिरिक्तं
 यद् गानं तदेव रथन्तरशब्दार्थः । कुतः । लाघवात् ।
 किञ्च । कवतीष्वृक्षु गानमतिदेष्टुं योग्यम् । न त्वृचस्तद्
 योग्यतास्ति । कया नोऽभि त्वेत्यनयोऽर्कचोर्युगपदाधा-
 राधेयभावेन पठितुमशक्यत्वात् । तस्माद्गानविशेष एव
 रथन्तरशब्दार्थः ।

इति साधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमः

स्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचतति ।

मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नासास्तिहोत्रतः ।

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन् धर्माणां नातिदेशकम् ॥ १ ॥

सतातिदेशकं नैव वयोमान्नः समत्वतः ।

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये सम्पादितत्वं ॥ २ ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान् धर्मास्तन्नामातिदिशेदिह ॥ ३ ॥

कुण्डपायिनामयने श्रूयते । मासमग्निहोत्रं जुहोतीति । तत्राग्निहोत्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादस्मिन् मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदिष्टं नाहति । कुतः । तस्य नाम्नः उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यत्वात् समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । अग्नये होत्रं यस्मिन् कर्मणि तदग्निहोत्रमित्यवयवाश्रये नित्याग्निहोत्रे सम्पाद्य तन्नामधेयत्वं प्रथमाध्याये निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं सम्भवति । अनेकार्थस्यान्याय्यत्वात् । मुख्यत्वासम्भवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगादित्तुं नित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

गवामयन आद्येऽङ्गि प्रायणीयेति नाम दत्तम् ।

तद्वाद्गाहिकादङ्गी धर्मानतिदिशेन्न वा ॥ ४ ॥

पूर्वन्यायेनातिदिशेन्नैवं प्रथमता द्वयोः ।

अङ्गीमुख्येति मुख्यत्वं समं नातिदिशेदतः ॥ ५ ॥

द्वाद्गाहे प्रथमस्याङ्गः प्रायणीयमिति नाम । तथैव गवामयनेऽपि । तत्राग्निहोत्रनामन्यायेनातिदिशेन्न इति चेत् । मैवम् । प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्राथम्यस्य द्वयोर्मुख्यत्वेनोभयत्र मुख्यत्वेऽप्यनेकार्थत्वप्रसङ्गाभावात् । प्रारभ्यायति गच्छति प्रवर्तते कर्मानेनेति प्रायणीयम् । अतो नेतन्नाम धर्मानतिदिशति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

विश्वजित् सर्वपृष्ठः किमनुवादी रथन्तरम् ।

वृहता वा समुच्चयेन यदा षाड्गहिकानि षट् ॥ ६ ॥

अतिदेश्यानि तत्राद्यो माहेन्द्रादिचतुष्टये ।

पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह सम्भवात् ॥ ७ ॥

समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं बह्वपेक्षया ।

न तु द्वयोरतः षष्ठां पृष्ठानामतिदेशकम् ॥ ८ ॥

विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवतीति श्रूयते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दो-
 नुवादः । कुतः । प्राप्तत्वात् । तथाहि । ज्योतिष्टोमे माध्य-
 न्दिनपवमानानन्तरभाविनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तो-
 त्राणि सन्ति । अभि त्वा शूर नोनुमः । कया नश्चित्वा प्रा-
 शुवत् । तं वो दस्ममृतीषहम् । तरोभिर्वो विद्वसुमित्येतेषु
 चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदशस्तोमतामापाश्व
 गोयन्ते । एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्म-
 णोक्तविधानेन सप्तदशधाभ्यासः सप्तदशस्तोमः । तादृशेषु
 स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते । सप्तदशानि पृष्ठानीति । तानि
 पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्राप्तत्वात् सर्वपृष्ठशब्देनानूद्यन्त
 इत्येकः पक्षः । रथन्तरपृष्ठहृत्पृष्ठयोर्योतिष्टोमे विकल्पि-
 तयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्राप्तौ सर्वशब्देन समुच्चयो
 विधीयते । तथा सत्यनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यतीति
 द्वितीयः पक्षः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यम् । न तु द्वयोः । तस्मा-
 दनेन सर्वपृष्ठशब्देन षट्संख्याकानि पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ।
 षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च पृष्ठानि
 षड्रथन्तरहृहृरूपवैराजशाकरैवतसामभिर्बिष्याद्यानि ।
 यद्यपि विश्वजित एकाहत्वाज्ज्योतिष्टोमविकृतित्वमेव ।
 न तु षडहविकृतित्वम् । तथापि सर्वपृष्ठोक्तिबलात्तानि
 षट्पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

निष्कामेन तुषैश्चावभृथं यन्तीत्यनूद्यते ।

नोरोत्सेकः कर्मणो वा विधिः सौमिकधर्मणः ॥ ८ ॥

यो दर्शपूर्णमासाभ्यां वारुण्यां चोदकागतः ।

व्युत्सेकोऽनूद्यतामेष मेवं कर्मणि सौमिके ॥ १० ॥

मुख्योऽवभृथशब्दोऽयं तत्सादृश्यविवक्षया ।

धर्मानितिदिशन् कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥ ११ ॥

वरुणप्रघासेषु श्रूयते । वारुण्या निष्कामेन तुषैश्चावभृथं यन्तीति । निष्कास आभिचाया लेपः । प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो माज्यन्तामित्यादिमन्त्रैर्दर्शपूर्णमासयोर्दिक्षु सर्वान्त्रप उत्सिच्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको निष्कासविधानाद्येनवभृथशब्देन वारुण्यामिचायाम् चोदकप्राप्तोऽनूद्यते । अस्ति हि व्युत्सेकस्यावभृथत्वम् । एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इति श्रुतत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । सौमिके कर्मण्यवभृथशब्दो मुख्यः । तस्य शब्दस्योद्भिदादिविधेयक्रियासामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् । तत्रैव वैदिकप्रयोगबाहुल्याच्च । व्युत्सेके त्वपूर्वसम्बन्धादुपचर्यते । न हि सौमिके कर्मणोव व्युत्सेकोऽवभृथभावनामंगत्ववतीं पश्यामः । येन तत्र मुख्यत्वमागच्छति । तस्मात् सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकरणे प्रयुज्जान आम्नायो मासाग्निहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मानितिदिशन् कर्मान्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते । न च विपर्ययेणात्रैव मुख्योऽवभृथशब्दोऽस्त्विति । शङ्कनीयम् । अपेक्षितस्य धर्मकलापस्याभावात् । तस्मात् सौमिकधर्मापेक्षितकर्मान्तरविधिः ।

४१४) जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० वेप्रश्नः ९

षष्ठमाधिकरणमारचयति ।

तत्र द्रव्यं पुरोडागसुषनिष्कासकावुत ।

प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥ १२ ॥

सुषनिष्कासयोरत्र साक्षाच्छ्रुत्युपदेशतः ।

अतिदेशप्रापितस्य पुरोडागस्य बाधनम् ॥ १३ ॥

अत्र पूर्वोक्ते कर्मान्तरे धर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरो
डाशोऽतिदिश्यते । अतिदेशश्चोपदेशाद् दुर्बलः । तस्मात्सुष
निष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वैष्णवैत्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽत्राग्निहोत्रवत् ॥ १४ ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानितिदिशत्यतः ॥ १५ ॥

अतिथ्येष्टौ वैष्णवौ नवकपालौ विहितः । तत्र श्रुतां
वैष्णवशब्दो राजसूयगते वैष्णवैत्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्नि-
होत्रवन्नवकपालधर्मानितिदिशतीति पूर्वपक्षः । विष्णुदे-
वतास्येति विग्रहे विहितस्तद्विज्ञप्रत्ययो देवतासभिधत्ते ।
न तु धर्मान् । तस्माच्चातिदिशति ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

निर्मन्यग्रनेष्टकापाके बर्हिषावटसंस्तुती ।

अतिदेशो न वाद्योऽस्तु धर्मार्थं तन्न पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अग्नीषोमीयपगौ धर्मवान्निर्मन्योऽग्निरास्मातः । स च
निर्मन्यग्रशब्दोऽग्निरवयव इष्टकापाके प्रयुक्तः । निर्मन्ये-
नेष्टकाः पचन्तीति । तथा दर्शपूर्णमासयोः सधर्मकं बर्हि-

राम्नातम् । स च बर्हिःशब्दः पशौ प्रयुक्तः । बर्हिषा यूपा-
वष्टमवस्तृणातीति । तत्रोभयत्र धर्मसिद्धयर्थमतिदेश इति
चेत् । न । पूर्वोक्तवैष्णवशब्दवत्, ख्यया कृत्या विधिसम्भवे
धर्मलक्षकत्वायोगात् । अग्निमन्यनस्य बर्हिर्लवनस्य च
लोकसिद्धत्वेन शास्त्रीयधर्माभावेऽपि लौकिकधर्मैरुभयं
निष्पाद्यते । तस्मान्नास्त्यतिदेशः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सौमिकं प्राक्तनं वा स्याद् द्वयोः प्रणयनं श्रुतम् ।

आद्योऽप्राप्तत्वतो मैवमनामत्वेन वादगोः ॥ १७ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते । द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद् द्वाभ्यां
यन्तीति । तत्र सौमिकं यत् सधर्मकमग्निप्रणयनं तदेव
ग्रहीतव्यम् । कुतः । सोमस्य चातुर्मास्यप्रकृतित्वाभावेन
तदीयप्रणयनस्यात्र चीदकप्राप्तस्य विध्यहत्वात् । दर्शपूर्ण-
मासगतं त्वग्निप्रणयनं चीदकप्राप्तत्वादविधेयम् । तस्मात्
सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनशब्देनातिदिश्यन्त इति प्राप्ते
ब्रूमः । नार्थं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो
नामधेयम् । किन्तु निर्मज्यबर्हिरादिशब्दवल्लौकिक एव ।
ततो न धर्मातिदेशः । यदि प्राक्तनप्रणयनस्य प्राप्तत्वा-
द्विधिवैयर्थ्यम् । तर्ह्यर्थवादसम्बन्धाय तद्वाक्यमस्तु ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणोस्तत्र सञ्जकात् ।

आद्यन्तयोरुक्तगत्या मध्ययोः पर्वणो भवेत् ॥ १८ ॥

तस्माद् द्वाभ्यां यन्तीत्येतेनार्थवादेन सम्बन्धाय पुनर्विधम-

मात्रं प्राकृतमग्निप्रणयनं चोदकप्राप्तमपि श्रूयत इत्युक्तम् ।
 तद्वै श्वदेवशुनासीरीययोराद्यन्तयोः पर्वणोर्भवितुमर्हति ।
 कुतः । प्रसञ्जकात् । तथाहि । न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपनि-
 र्वपन्ति न शुनासीरीय इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्वणोर्-
 उत्तरवेदिं प्रसञ्जयति । अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् । उत्तर-
 वेदिश्चाग्निप्रणयनार्था । तस्मादुत्तरवेदिप्रसक्तिद्वारेणाद्यन्त-
 योरिदमग्निप्रणयनमिति प्राप्ते ब्रूमः । ऊक्तं वा एतौ यज्ञस्य
 यद्वरुणप्रघासाः साकमेवाश्चेति गमनसाधनत्वमुरुत्वं
 मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम् । तत्सन्निधौ द्वयोः प्रणय-
 न्तोति चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनमर्थवादार्थं पुनर्विधाय
 द्वाभ्यां यन्तीत्यर्थवादेनोरुत्वकल्पनायुक्ताभ्यां पर्वण्यो-
 गमनमुपन्यस्यते । तस्मान्मध्यमयोस्तत्प्रणयनम् । न चात्रो-
 त्तरवेद्यभावात् प्रणयनाभाव इति शङ्कनायम् । उपास्य
 वपन्तीत्यनेनानारभ्यश्रुतेन वाक्येनोत्तरवेद्युपवापस्य विहित-
 तत्वात् । सा चात्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषेधान्ना-
 म्यमयोर्व्यतिष्ठते । तस्यां चोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निर्विधी-
 यते । एतदर्थमेव हि साधेवादं पुनर्विधानम् ।

उक्तमधिकरणद्वयमकाकृत्य वार्तिककारेण योऽभि-
 हितो निर्णयस्तं दर्शयति ।

अनामत्वाच्च वैयर्थ्यात् सौमिकं प्राकृतं न च ।

अपूर्वं तत् प्रणयनं शाखान्तरमभीक्षितः ॥ १६ ॥

आहवनीयाद्वाग्निं प्रणयत इति शाखान्तरे मध्यमयो-
 नूतनं प्रणयनं विहितम् । तेन समानवचनत्वादत्राप्यपूर्वं
 प्रणयनं विधीयते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

न विकारा विकारा वा स्वरसामादयो न हि ।

वैष्णवव्यायतो मैवमनन्यगतिलिङ्गतः ॥ २० ॥

गवामयने हयोर्मासषट्कयोर्मध्ये वर्त्तमानं विषुव-
त्रामकं प्रधानभूतमेकमहर्विच्यते । तच्च दिवा कीर्त्यम् ।
तस्मात् प्राचीनास्तयः स्वरसामनामका अहर्विशेषाः ।
तथोपरिष्ठादपि त्रयः स्वरसामानः । तदेतदभिप्रेत्य
श्रूयते । अभितो दिवा कीर्त्यं त्रयः स्वरसामान इति ।
तेषु च ग्रहसातत्यसप्तदशस्तोमादयो धर्मा विहिताः ।
अन्वत् त्वेवं श्रूयते । पृष्ठयः षडहो द्वौ स्वरसामानाविति ।
तावेतावहर्विशेषौ पूर्वोक्तानां स्वरसामानां न विकारौ ।
कुतः । वैष्णवसमानत्वात् । यथा कैणवशब्दो देवतारूप-
गुणविधानेन मुख्यवृत्तित्वान्न धर्मानतिदिशति । तथा
सामविशेषरूपगुणविधायकः स्वरसामशब्द इति प्राप्ते
ब्रूमः । अनन्यमतिकलिङ्गवशात् स्वरसामानौ विकारौ
भवतः । तथाहि पृष्ठयः षडहो द्वौ स्वरसामानावित्येवं
योऽयमष्टाह उपन्यस्तस्तत्र षट्सहस्रः क्रमेण त्रिहत्पञ्च-
दशः सप्तदश एकविंशस्त्रिणवस्तयस्त्रिंश इत्येवं स्तोम-
षट्कं चोदकेन प्राप्तम् । एवं स्थिते तृतीयषष्ठदिवसगतयोः
सप्तदशत्रयस्त्रिंशयोरर्थव्यत्यासं विधाय सप्तमाष्टमयोरङ्गोः
सप्तदशस्तोमं सिद्धवत्कृत्य त्रिषु चरमेष्वहसु सप्तदशस्तो-
मनैरन्तर्यमर्थवादेनानुवदति । यत् तृतीयं सप्तदशमहस्र-
त्रयस्त्रिंशस्थानमभि पर्याहरन्तीति व्यत्यासविधिः ।
त्रयाणां सप्तदशानामनवानताया इत्यर्थवादः । तत्र यद्य-

न्ययोरङ्गोः सप्तदशस्तीर्णं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत् । तदा
नैरन्तर्यमुपपद्येत । न त्वन्यथा । तस्मान्न वैष्णवस्यायेन
गुणविधिः । किन्तु धर्माणामतिदेशकः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

वासोऽनसो वानतक्षणातिदेशकरे न वा ।

आद्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः ॥१॥

वासो ददादीत्यनो ददातीति श्रूयते । तत्र यथा यूप-
शब्दस्य शास्त्रीयच्छेदनतर्क्षणादिक्रियां प्रवृत्तिनिमित्तम् ।
तथा वासःशब्दस्य लौकिको कुविन्दकर्तृका तन्तुवा-
नक्रिया । अनःशब्दस्य च वर्षकिकर्तृका दानतक्षणा-
क्रिया । तस्माद्वासोऽनःशब्दयोः क्रियातिदेशकत्वाद्दानतक्षणे
कारयित्वा तदुभयं हातव्यमिति चेत् । न । गवांश्चादिव
जातिवाचित्वात् पाचकादिशब्दानां क्रियामुपलभ्य प्रयुज्य-
मानत्वात् क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासःशकटादिषु
क्रियामनुपलभ्यापि जातिमुपलभ्य शब्दं प्रयुङ्क्ते । तस्माद्
वासोऽनःशब्दौ न क्रियामतिदेशतः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

वैदिको लौकिको बाग्निनिधेयः संस्कृतवैशात् ।

आद्यो होमाय संस्कारी जात्यर्थत्वेन लौकिकः ॥२॥

गर्गादिरात्रे प्राज्यदोहसामानि प्रकृत्य श्रूयते । अग्निं
मुपनिधाय स्तुवीतेति । तर्त्तापनिधेयोऽग्निवैदिकः स्यात् ।
कुतः । आधानादिसंस्कारस्य प्रयोजनाकाङ्क्षितया समस्तं
वैदिककर्मण्येषत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आहुवनीये जुहोति ।
गार्हपत्ये हवीषि अपयतीत्यादिभिर्होमादिभिः संस्कारा-

तादृशं निवर्त्तिता । ततो नाहवनीयादिशब्दवदग्निशब्दः
संस्कारनिमित्तः । किन्तु वासःशब्दवज्जातिवाची । तथा
इति लौकिकत्वान्नाधानादिसंस्कारमतिदिशति । लौकिक-
कार्येष्विव वैदिककार्येष्वयग्निर्लौकिकः शेषभावं भजते ।
स्य सर्वकार्यसमर्थत्वात् । ततोऽग्निशब्दो जातिमात्र-
पस्थापयँ लौकिकवज्जिमात्रेण चरितार्थो विनाहवनी-
यादिसंस्कारवाचकं विशेषणं न वैदिकस्योपस्थापको
वति ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

संस्कारः स्यादुपशये न वा यूपोक्तितोऽग्निमः ।

न स्यात् प्रयोजनाभावात् तुष्णीं क्तेन यूपता ॥ २३ ॥

यूपैकादशिन्यां श्रूयते । उपशयो यूपो भवतीति ।

एकादशानां यूपानां समूह एकादशिनी । तत्र दक्षिणतो-
वस्थापित एकादशी यूप उपशयः । तथाच श्रूयते ।
दक्षिणत उपशय इति । तस्मिन्नुपशये परिव्याणादिको
यूपसंस्कारोऽस्ति । संस्कारनिमित्तकस्य यूपशब्दस्य तत्र
युक्तत्वादिति चेत् । न । संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात् ।
शुं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते । तच्च नियोजनमितरेषु
शसु यूपेष्वस्ति । न त्वेकादश उपशये । तथाच तैत्ति-
रीयब्राह्मणम् । सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशयो
पशुरिति । परिव्याणादिसंस्काराभावेऽप्यमन्तकाच्छेद-
ादयः केचिद्वर्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते । तावताल्पेन
ादृश्येन गौणी तत्र यूपोक्तिः । तस्मान्न यूपशब्दो धर्मा-
तिदिशति ।

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ।

पृष्ठैरुपस्थितौ स्तोत्रधर्माः सन्ति न वाग्निमः ।

अग्निहोत्रनयान्मैवं मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥ २४ ॥

अग्निचयने श्रूयते । पृष्ठैरुपतिष्ठत इति । तत्र पृष्ठशब्दो ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिनसवनगतस्य स्तोत्रस्य नामधेयमिति प्रथमाध्याये निर्णीतम् । सोऽयमग्निचयनगतीपस्थानकर्मणि प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दन्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्मानुपस्थानेऽतिदिशतीति चेत् । मैवम् । अत्र पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात् । मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दो जुहोतिना समानाधिकृतः कर्मपरः । अत्र तूपान्मन्त्रकरण इत्येतत् पाणिनीयं सूत्रमुपशब्दयुक्तात्तिष्ठतेर्धातोरात्मनेपदं विदधत्तृतीयान्तस्य पृष्ठशब्दस्य मन्त्रात्मककरणपरतां दर्शयति । यद्यपि स्तोत्रकर्मवार्चं पृष्ठशब्दस्तथापि तत्साधनभूतान्श्रुन्तरादिसामीपेताभिस्तत्पशूरेत्यादिमन्त्रानुपलक्षयति । न च लक्षणाश्रयणमेव दोष इति वाच्यम् । त्वत्पक्षेऽप्याश्रयणीयत्वात् । किञ्च । त्वत्पक्षे यथा नित्याग्निहोत्रवाचिनाग्निहोत्रशब्देन तद्धर्मानुपलक्ष्य तैश्च धर्मेऽस्तद्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते । तथा स्तोत्रवाचिना पृष्ठशब्देन तद्धर्मापलक्षणद्वारेणापस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणीयमिति विप्रकथ्यते । तस्मात् पृष्ठशब्दो न स्तोत्रधर्मानतिदिशति ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सौर्यं चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।

न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते ह्युपकारिणः ॥ १ ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवचसकाम इत्यत्रावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते । कुतः । प्रापकप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गा-
दोनामभावादिति चेत् । मैवम् । विमती याग उपकरणा-
पेक्षः । करणत्वात् । लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासव-
दित्यनुमानेन तत्प्रापणात् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाथ वैदिकः ।

आद्यो निबन्धराहित्यादग्न्यो धीसन्निकर्षतः ॥ २ ॥

तत्र सौर्यं चरावपेक्षितः प्रधानविधिशेषोऽङ्गकलापः
स्थालीपाकादिगतो लौकिको ग्रहीतव्यः । कुतः । अनि-
बद्धत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्गविशेषे निबद्धः सन्न
ततो विवर्जयितुं शक्यत इति चेत् । न । वैदिके करणे
वैदिकविध्यन्तस्य बुद्धिसन्निकर्षात् । यथा प्रकरणेन कचि-
न्निबद्धः । तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्यताम् । किञ्च ।
प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति सौर्ययागविशेषे कृष्णल-
होमविधानाय सिद्धवत् प्रयाजोऽनूद्यते । तच्च वैदिकेति-
कर्त्तव्यताया लिङ्गम् । तस्माद्वैदिको ग्राह्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

गावामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ।

एकाहिकी वानुमानादाद्योऽन्यो नामबाधनात् ॥ ३ ॥

गवामयने ज्योतिर्गौरायुरिति ज्योतिरादिनामका-

स्त्वयो यागा विहिताः । तेषु द्वादशाहिकीतिकर्तव्यत
युक्ता । कुतः । अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात् । गवामयन
हि द्वादशाहविकृतिरिति वक्ष्यति । अतस्तत्तत्स्वन्धिलिङ्गेन
तदीयधर्मप्रापकश्चोदकोऽनुमीयत इति प्राप्ते ब्रूमः । सन्ति
ज्योतिरादिनामकास्त्वय एकाहाः । तदीयधर्मा गवामय-
निकेषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिर्नामभि-
प्राप्ताः । नाम चानुमानिकाश्चोदकात् प्रबलम् । प्रत्यक्षशु-
त्वात् । अतश्चोदकस्य बाधितत्वादेतत्त्वैकाहिकीतिकर्त-
व्यता ग्राह्या ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्च सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात् स निरूपितः ।

विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमेऽथ निरूप्यते ॥

अनन्त सप्तमाष्टमयोरेध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ।

सप्तमस्य चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणेनानुमानिकवाक्यकृतोऽ-
तिदेशोऽस्तीति सप्तमोक्तं निरूपितम् । अष्टमे तु तद्वि-
शेषा निरूप्यन्ते ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात् कर्मणोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥ १ ॥

विहितेतिकर्त्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद-
युक्ताद् यतः कुतश्चित् कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते । कुतः ।
नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न
कार्येति चेत् । मैवम् । शास्त्रार्थस्य व्यवस्थाया निर्या-
मकत्वात् । तस्मान्नियतादेकस्मात् कर्मणो धर्मातिदेशः ।
तेन विशेषचिन्ता कर्त्तव्या ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

तद्वितीक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा न ह्यशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ २ ॥

दृग्पूर्णमासयोरग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र त-
द्वितीक्त्या देवतानिर्देश एकदेवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं
निर्वाप इत्येतान्याग्नेय यागसम्बन्धितया श्रूयमाण-
त्वादाग्नेयलिङ्गानि । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि
तान्यपलभ्यन्ते । न तेषामाग्नेयधर्मातिदेशं नियन्तुं
सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैक-
समधिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः । लिङ्ग-
स्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं तच्छब्दो विदधाति ।
तथा सति प्रनाद्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौर्यो-

ऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ।

तृतीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

विध्यन्त ऐष्टिकः सोमे स्याद्वी वा स्यात् प्रवृत्तितः ।

उपदिष्टैर्नैरपेक्ष्याद्विध्यन्तो नैष्टिकोऽत्र हि ॥ ३ ॥

ऐष्टिको विध्यन्तः प्रयाजादिः । स च सोमाङ्गभूते दीक्षणीयादौ प्रवृत्तत्वात् सोमेऽप्यनिवार्य इति चेत् । मैवम् । प्रत्यक्षोपदिष्टैरभिषवाद्यङ्गकलापैः सोमस्य निराकाङ्क्षत्वात् । तस्मान्नैष्टिको विध्यन्तः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वाद्व्यत्तानवधारणात् ॥ ४ ॥

लोकवत्सन्निपत्यारादुपकारिद्वयश्रुतः ।

इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥ ५ ॥

अलौकिकत्वे नैतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निश्चेतुमशक्यत्वादिष्ट्यादीनां नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेत् । मैवम् । लोकसदृशत्वात् । यथा लोके भुजिक्रियायामोदनः करणम् । तस्य सन्निपत्योपकारिणः शाकसूपादयः । आरादुपकारिणः पीठप्रदीपादयः । तथा भावनायां यागः करणम् । अवघातादयः सन्निपातिनः । प्रयाजादय आरादुपकारिणः । अतो नात्यन्तमलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते । तथा श्रुते श्रुत्या निश्चीयताम् । तस्मादिष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

ऐन्द्राग्नादौ सौमिकः स्यादैष्टिकी वा द्वयोरिह ।

सम्भवादौच्छिकोऽन्त्योऽत्र स्यात् कपालादिलिङ्गतः । ६ ॥

ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादौ
सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्त्योरन्यतर इच्छया ग्राह्यः । कुतः ।
उभयत्र विध्यन्तसम्भवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेत् । न ।
कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविशेषैरेष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

न पशावैष्टिका स्याद्वा न कपालाद्यभावतः ।

स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्रुच्यसाम्यतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमीयपशावैष्टिकी विध्यन्ती नास्ति । कुतः ।
पूर्वेवंदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभावादिति चेत् । मैवम् ।
आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते
व्यक्ते । तथाग्नीषोमीयपशुमित्यत्रापि । न तु सामेन
यजेतत्यत्रैव देवताया अव्यक्तत्वम् । तदेतद्व्यक्तद्रव्यदेव-
त्वमकं लिङ्गम् । एकादश प्रयाजान् यजतीति प्रयाजवत्त्वं
द्वितीयम् । स्रुच्यमभिघार्य जुह्वा पशुमनक्तीत्यभिघारा-
ञ्जने लिङ्गान्तरे । आलम्भो लिङ्गान्तरम् । द्रष्टावपीपा-
मालभत इति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशावैष्टिकः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सवनीयादिके दार्शो दैक्षो वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्त्यो लिङ्गतो ह्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ८ ॥

सवनीयानुबन्ध्यनिरुद्धादिपशुषु दर्शपूर्णमाससम्बन्धी
विध्यन्तः । कुतः । दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमी-

यपशुविध्यन्तः । दीक्षितेनानुष्ठयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथमभा-
वित्वात् । तस्य चाग्नीषोमीयस्येष्टिविकृतित्वान्न प्रकृतित्व-
मस्ति । अतो न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशाहं इति प्राप्ते ब्रूमः ।
आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् । तच्च सवनीयादि-
ष्वस्ति । तथा प्रातःसवनादिषु वपादिप्रचारोऽपरं लिङ्गम् ।
इष्टिं प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विक-
ध्यते । तस्मादग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्व-
तिदिशेत् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

स्यादैकादशिने दैक्षात् सौत्याद् वाद्योऽस्तु पूर्ववत् ।

रश्नाद्वयसौत्यत्वविशेषास्त्रिङ्गतोऽन्तिमः ॥ ८ ॥

एकादशिनाः पशव एवमान्नायन्ते । आग्नेयः कृष्ण-
ग्रीवः । सारस्वती मेषी । बभ्रुः सौम्यः । पीणः श्यामः ।
शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः । शिल्पी वैश्वदेवः । ऐन्द्रोऽरुणः ।
मारुतः कल्माषः । ऐन्द्राग्नः संहितः । अधीरामः सार्वित्रः ।
वारुणः कृष्णः । एकः शितिपृष्ठस्तु शृङ्गरहित इति । यद्य-
प्यश्वमेधप्रकरण एते पठितास्तथापि ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽ-
प्येते विधीयन्ते । तत्रैवान्नेयेन वापयति । मिथुनं सार-
स्वत्या करोति । रेतः सौम्येन दधाति । प्रजनयति
पीणनेत्यादिना । तेष्वैकादशिनेषु दैक्षादग्नीषोमीया-
विध्यन्तस्यातिदेशः स्यात् । कुतः । अग्नीषोमीयस्य पशु-
प्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादिति चेत् । मैवम् ।
सौत्यगतविशेषलिङ्गदर्शनात् । सुत्याकाले भवः सौत्यः
सवनीयः पशुः । तत्र चोदकप्राप्ता रश्नैका । वाचनिकी

द्वितीया । एतच्च तृतीये निर्णीतम् । तदेतद्रशनादय-
मग्नीषोमीयपशावसम्भवात् सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकम् ।
सुत्याकालीनत्वं द्वितीयम् । ते च द्वे लिङ्गे एकादशिनेषु
दृश्येते । तत्रेदमाम्नायते । द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां
द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिव्ययतीति । सुत्याकालत्वं
च तेष्वस्ति । ततः सौत्याद्धर्मातिदेशः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथवा ।

आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वविशेषतः ॥ १० ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणाः श्रूयन्ते । वसन्ते ललामां-
स्तीन् वृषभानालभेतेति । तत्र रशनादयादिवद्विशेषलिङ्गा-
भावाद्वैक्षादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेश इति चेत् । न । गण-
त्वेन विशेषलिङ्गनैकादशिनैभ्योऽतिदेशात् । एकादशि-
नानां पशुगणप्रकृतित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथा हि सौ-
त्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमाम्नायते । यच्चिषु यूपेष्वालभेत
वह्निर्धास्या इन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनये-
देकयूप आलभत इति । यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः
स्यात् । तदा चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रय-
प्रसक्त्यभावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानम् । पुनरेकयूप-
विधानं च व्यर्थं स्यात् । एकादशिनानां प्रकृतित्वे तु
प्रतिपशु पृथग् यूपातिदेशेन प्रसक्तिसङ्गावादुपपद्यते ।
तस्मात् पशुगणेष्वैकादशिनैभ्योऽतिदेशः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

इष्टेः सोमस्य वा धर्माविश्वजित्प्रमुखेष्विह ।

अविशेषादैच्छिकाः स्युः सोमस्याव्यक्तिसाम्यतः ॥ ११

विश्वजिता यजेत । अभिजिता यजेत । द्वादशाहेन यजेतत्यादिषु नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मा इच्छया ग्रहीतव्या इति चेत् । मैवम् । अव्यक्तत्वलिङ्गेन सोमसाम्यात् । उत्पत्तिवाक्ये देवतानभिधानमव्यक्तिः । तस्मात् सोमस्य धर्मानतिदिशेत् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाग्रिमः ।

पूर्ववद्दिनसंघादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥ १२ ॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तत्वलिङ्गेन सोमस्य धर्मा इति चेत् । न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गताहःशब्दः षष्टिषट्कात्मकदिनपरः । द्विरात्रादिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एतदेकं विशेषलिङ्गम् । अहःसंघो द्वितীয়म् । द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते । तत्र ह्यभीन्वत एव दीक्षाभिरित्युक्ता दीक्षासुग्मानि षड्पन्थस्तानि । द्वाभ्यां लोमावद्यति । द्वाभ्यां त्वचम् । द्वाभ्यामसृक् । द्वाभ्यां मांसम् । द्वाभ्यामस्थि । द्वाभ्यां मज्जा नमिति । तस्मादहर्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

द्वादशाहस्य गव्यस्य वादित्याद्यङ्कितायने ।

पुरेवाद्यो गव्यधर्मा वत्सरत्वादिलिङ्गतः ॥ १३ ॥

आदित्यानामयनं तपस्विनामयनमित्यादिष्वहर्गणत्वादिलिङ्गेन द्वादशाहस्य धर्मा इति चेत् । न । गव्य-

लिङ्गस्य विशेषस्य सत्त्वात् । गवां सम्बन्धि गव्यं गवामयन-
मिति यावत् । तस्य धर्मा एतेषु ग्राह्याः । कुतः ।
संवत्सरसाध्यत्वसामान्यात् । षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिवससाध्य-
त्वनियमसद्भावाच्च । तत्र उपगायन्तीत्येतस्य गवामयनगत-
माहाव्रतिकधर्मस्य दर्शनाच्च । तस्माद् गव्यस्य धर्माः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

साद्यस्क्रौ सौमिकः पूर्वधर्मो वाव्यक्तभावतः ।

सौमिकः स्यादेकनामैकसंघस्थत्वतोऽन्तिमः ॥ १४ ॥

साद्यस्क्रौ इत्येकनामका एकसंघवर्त्तिनी बहवो
यागाः श्रुताः । तथा साहस्रा इति । तस्मिन् साद्यस्क्रौ-
संघे प्रथमः साद्यस्क्रौ धर्मसंयुक्तः समान्नातः । एवं साह-
स्रेष्वपि । तत्र धर्मरहिते द्वितीयादिके साद्यस्क्रौ साहस्र-
वाव्यक्तत्वसाम्यात् सौमिको धर्म इति चेत् । मैवम् ।
एकनामतैकसंघवर्त्तित्वाभ्यां विशेषलिङ्गाभ्यां प्रथम-
साद्यस्क्रौ प्रथमसाहस्रधर्मस्यैवोचितत्वाद् द्वितीयादिकसाद्य-
स्क्रौदिष्वतिदेशः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

फलं च नियमः कर्त्ता संघः सौख्यं न वाग्रिमः ।

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्वविभेदतः ॥ १५ ॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो
यावज्जीविकत्वम् । कर्त्ता स्वर्गकामः । संघ आग्नेया-
दीनां पक्षां संहित्यम् । त एते चत्वारः सौख्यं प्रयाजादि-
वदतिदेष्टव्या इति चेत् । न । वैषम्यात् । प्रयाजादि-

राकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादतिदिश्यते । विध्यादिस्त्वनाकाङ्क्षितः
सौम्यं चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः प्रत्यक्षश्रवणात्
अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याकाङ्क्षा वर्ण्येत । तस्मात् प्रधान
क्रमेणोऽनाकाङ्क्षितस्य विकृतावप्रवृत्तेस्तत्सम्बन्धा फला
दयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वान्नातिदिश्यन्ते ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत् प्रणयनाश्रयात् ।

अनङ्गत्वान्नपेक्षाया अभावान्नातिदिश्यते ॥ १६ ॥

चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्येति दर्शं
पूर्णमासयोः श्रुतम् । गोदोहनं सौम्येऽप्यतिदेष्टव्यम् ।
कृतः । तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सङ्गावादिति चेत् ।
मैवम् । क्रत्वङ्गतया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितम् ।
न त्वनङ्गं पुरुषार्थं गोदोहनम् । अतः फलनियमादि-
वन्नातिदेशः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

स्पर्शनद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृताविव नो तत्र तस्य शाब्दत्ववर्जनात् ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वय-
साध्यमान्नातम् । चतुर्होत्रा पौर्णमासौमभिमृशेत् पञ्च-
होत्रामावास्यामिति । पृथिवी होतृत्यादिमन्त्रश्चतुर्होता ।
अग्निर्होतृत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता । तदेतदुभयं सौम्यादौ
चोदकप्राप्तं सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् ।
कृतः । प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्यायोः कालभेदेन व्यवस्थित-
त्वादिति चेत् । न । प्रकृतौ तद्व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् ।

शब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मादुभयं विकृता-
विच्छया विकल्पप्रताम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

षट्सु कस्याप्युताग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमी यतः ।

अविशेषो न देवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः
सौर्ये कर्त्तव्यः । अस्यैवेति विशेषनियामकस्याभावा-
दिति चेत् । न । देवतैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्य-
शब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि
कर्त्तुं शक्यत्वाद्देवतैक्यमनिश्चितमिति चेत् । न । विधि-
शेषार्थवादीक्तावमुमेवादित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदेशा-
दग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नयेऽभियतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् ।
अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तः । न त्वग्नौषोमौयैन्द्राग्नयाः ।
यद्यप्येन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देव-
तैक्यमस्ति तथाप्यौषधद्रव्यकत्वमाग्नेये विशिष्यते । तस्मात्
तस्यैव विध्यन्तः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

देवो बली हविर्वेन्द्रे पुरोडाशेऽग्निमी यतः ।

देवो सुख्योऽन्तरङ्गं तद्विः कर्मण्यतो बलि ॥ १९ ॥

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदित्यत्र देवतासाम्येन सा-
न्नायधर्मः प्राप्नोति । हविःसाम्येन पुरोडाशधर्मः । तत्र देवो
बली । कुतः । मुख्यत्वात् । तच्च प्राथमिकेन पदेनोच्यमान-
त्वात् प्रातिपदिकार्थत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । हविस्तु द्वितीयेन
पदेनोच्यते । तत्राप्येकादशसु कपालेषु संस्कृत इत्यस्मिन्नर्थे

४३२ जैमिनौयन्यायमालाविस्तरे पा० १ अधि० १८

विहितस्य प्रत्ययस्यार्थः । अतो मुख्यत्वाद्देवतासामान्यं प्रबलमिति प्राप्ते ब्रूमः । त्यज्यमानतया त्यागरूपे कर्मणि हविः प्रत्यासन्नम् । देवता तु मनसैवोद्देश्यमानत्वाद्यागक्रियाया बहिरङ्गम् । यत् तु मुख्यत्वमुक्तं तच्छब्दीपाधिकम् । न तु स्वाभाविकम् । तस्मात् स्वाभाविकेनान्तरङ्गत्वेन हविःसामान्यस्य प्रबलत्वात् पुरोडाशधर्मः कार्य इति । एवमाग्नेयं पय इत्यत्र सान्नाय्यधर्मा द्रष्टव्यः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

क्षणलेषु घृतस्योत ब्रोहेस्तेजोयुतेर्भवेत् ।

घृतस्य मैवं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा ॥ २० ॥

प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतक्षणलमित्यत्र क्षणलेषूपांशु याजद्रव्यघृतस्य धर्माः कर्त्तव्याः । क्षणलान्व्यसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति चेत् । मैवम् । सुवर्णसकलव्रीह्यैर्वैशद्यसाम्यात् । न हि घृतस्य प्रबलकाठिन्यविरलत्वादिरूपं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दशौषधद्रव्यविषयः क्षणलेषु प्रयुज्यमान औषधधर्मान् प्रापयति । तस्माद् ब्रोहिधर्माः कर्त्तव्याः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

क्षीरस्याज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्निमी यतः ।

द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्वर्णाच्च सम्भवात् ॥ २१ ॥

चित्रायागे श्रूयते । दधि मधु घृतमापो धानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति । तत्र मधुन्यदके च द्रवत्वसामान्येन सान्नाय्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् । न । घृतेऽप्यग्निसम्पर्केण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्मा

नामस्यवनादीनां सम्भवात् तयोधर्माणां द्रोहनादीनामस-
म्भवाच्चोपायजगतस्यान्यस्य धर्माः कर्तव्याः ।

इति साधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तारेऽष्टम-
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेर्वा सोमशब्दतः ।

आद्यो मैवं हविःसाम्यात् सोमशब्दः प्रशस्तये ॥ १ ॥

सौत्रामण्यां सुरायहाः श्रुताः । आश्विनं गृह्णाती-
त्यादिना । चातुर्मास्येषु वाजिनयागः श्रुतः । वाजिभ्यो
वाजिनेमिति । ततोभयत्र सोमस्य विध्यन्तः कार्येः । कुतः ।
सोमो वै वाजिनं सुरा सोम इति वाजिने सुरायाश्च सोम-
शब्दप्रयोगात् । सोमशब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवद्द्वयमानतिदिश-
तीति चेत् मैवम् । ऐष्टिकहविःसाम्यात् । औषधविकृता
सुरा । साम्राय्यविकृतं वाजिनम् । तस्मादैष्टिको विध्यन्तः ।
सोमशब्दस्त्वर्थवादगतत्वान्नाग्निहोत्रादिनामवदतिदेशकः ।
यदि वाजिनस्य प्रतिप्रत्तिकर्मत्वमस्ति धर्मपिच्छा । तर्हि
तस्मिन्नेव कृत्वाचिन्तास्तु ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

पुरोडाशस्य साम्राय्यस्य वा धर्मः पशो यतः ।

देवैक्यमाद्यस्तस्मान्नो हविर्जन्मादिसाप्यतः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशावग्नीषोमीयपुरोडाशधर्मः कार्यः ।
कुतः । देवतैक्यादिति चेत् । मैवम् । साम्राय्यं पशोरुत्पन्नम् ।

पशुरपि पशोरेकत्पन्नः । श्रवणार्थमुखा साक्षाद्यपग्नोः समा ।
हविःसाम्यं च बलीय इत्युक्तम् । तस्मात् साक्षाद्यधर्माः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

दधोऽत्र पयसो वायो घनत्वस्य समत्वतः ।

द्रवत्वासत्तिकालेभ्यो धर्मः स्यात् पयसः पशौ ॥ ३ ॥

साक्षाद्यधर्मवत्यस्मिन् पशौ घनत्वेन दधो धर्म इति
चेत् । मैवम् । द्रवति गच्छतीति द्रवत्वं पशावप्यस्ति ।
पयसि च तद्विद्यते । प्रत्यासन्नं च पयः । साक्षात् पशु-
प्रभवत्वात् । दधि तु पयसा व्यवहितम् । एकाहकालीने
च पशुपयसी । इहकालीनं दधि । तस्मात् पशौ पयसो
धर्मः कार्यः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

द्वयोर्दधोऽथ पयस आमिच्छायां द्विजत्वतः ।

द्वयोर्दधो घनत्वेन प्राधान्यात् पयसो भवेत् ॥ ४ ॥

तस्मै पयसि दध्यानयति । सा वैश्वदेव्यामिच्छेति
अतागामामिच्छायां साक्षाद्यगतयोर्दधिपयसोर्धर्मः कार्यः ।
कुतः । आमिच्छाया उभयजन्यत्वादित्येकः पक्षः । घनत्व-
साम्यस्याधिक्यादधिधर्म इति द्वितीयः पक्षः । पयस्या-
मिच्छासुत्पादयितुं सहकारित्वेन दध्यानीयते । ततः
पयस एव मुख्यकारणत्वात्तद्धर्म एव न्यायः ।

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

अहीनमन्त्रयोर्द्वादशाहान्तावव्यवस्थितौ ।

व्यवस्थितौ वाविशेषादाद्योऽन्तः स्वस्वलिङ्गतः ॥ ५ ॥

प्रायणीयोऽतिरात्रः । पृष्ठः षडहः । त्रयश्छन्दीमाः ।

अविवाक्यमहः । उदयनीयोऽतिरात्रः इत्येवमहर्गणो
 द्वादशाहः । स च याज्ञिकप्रसिद्धा द्विविधः । सत्त्वमहीन-
 सेति । संज्ञाव्यवस्थया द्वयोर्धर्मो आम्नाताः । एकी द्वौ
 बहवौ वाहीनेन यजेरन् । अदीक्षिता याजयेयुः । गृहप-
 तिसप्तदशाः सत्त्वमासीरन् । स्वयमृत्विजो ब्राह्मणाः सत्त्वमु-
 पेयुरित्यादयः । ततो द्विविधो द्वादशाहस्य विध्यन्तः ।
 द्वादशाहस्याहर्गणानां प्रकृतिरित्युक्तम् । अहर्गणाश्च
 द्विविधाः । द्विरात्रादय एकादशरात्रान्ता अहीनाः ।
 तयोदशरात्रादौ च सत्त्वार्णि । तत्राहीनसत्त्वयो
 द्वादशाहविध्यन्तावव्यवस्थया प्राप्नुयाताम् । कुतः । व्यव-
 स्थापकाविगेषाभावादिति चेत् । मैवम् । तत्तत्क्षिप्तं
 व्यवस्थापकत्वात् । आसीरन्, पेयुरिति चोदनादयं यज
 मानबहुत्वनियम ऋत्विग्यजमानैक्यं च सत्त्वलिङ्गम् ।
 यंजतिचोदना यजमानबहुत्वविकल्पं ऋत्विग्यजमान-
 भेदस्याहीनलिङ्गम् । एतच्च दशमाध्याय एवं विचारि-
 श्यामः । अहीनसत्त्वयौलक्ष्यभेदो नास्त्यस्ति वा न हि ।
 आवृत्तिसाम्यादायः स्यादित्यासिभ्यां तयोर्भिदेति । एतच्च
 लिङ्गद्वयं द्वादशाहे श्रूयते । द्वादशाहेन प्रजाकामं याजये-
 दिति । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति । द्वादशाह-
 मृद्धिकामा आसीरन्निति च । द्विरात्रादिषु यजति-
 चोदनैवम् । द्विरात्रेण यजेत । त्रिरात्रेण यजेतत्यादि ।
 तयोदशरात्रादिषु सत्त्वलिङ्गमेवम् । तयोदशरात्रमृद्धि-
 कामा उपेयुरिति । चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा आसी-
 रन्निति च । तस्माद्यथास्तिङ्गं धर्मव्यवस्था ।

महाधिकरणमारचयति ।

किं पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपाय्ययनस्य च ।

अहीनत्वं सञ्चिता वातिरात्रैकत्वतोऽग्रिमः ॥ ६ ॥

उपायिलिङ्गतः सच्चै प्रबलं विधिवोक्त्यगम् ।

सच्चान्तरेभ्योऽहीनत्वलिङ्गेनेतत् प्रशस्यते ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्र एवंविधः । त्रिष्टुदग्निष्टुदग्निष्टोमस्त्रिरात्रो
दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्र इति । कुण्डपायिनामयन-
स्योपक्रमे मासान्निहीतम् । अवसाने दशरात्रः । महा-
व्रतमुदयनीयोऽतिरात्र इति । तयोरुभयोरपि द्वावतिरात्रौ
नास्ति । अन्ते तु विद्यते । तदिदमन्यतरतोऽतिरात्रत्वमही-
नलिङ्गम् । सम्प्रतिपन्नाहीनेषु तद्दर्शनात् । श्रुतिश्च
भवति । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति । तस्मात्
सच्चलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्याभावादहीनलिङ्गसद्भावाच्च
तयोरहीनत्वमिति चेत् । मैवम् । उपायिचोदनारूपस्य
सच्चलिङ्गस्य दर्शनात् । सच्चै यज्ञे यं काममिच्छन्ति
त एनं पञ्चदशरात्रमुपेयुरिति । कुण्डपायिनामयनेऽपि ।
भूतिकामा उपेयुरिति । इदं च लिङ्गं विधिवोक्त्यगत्वात्
प्रबलम् । या तु पञ्चदशरात्रे सल्लिङ्गा श्रुतिरुदाहृता तथा
सच्चान्तरेभ्योऽधिकत्वेन प्रशस्यते । इतराणि केवलसच्चा-
ण्येव । पञ्चदशरात्रसु स्वरूपेण सच्चरूपोऽप्यन्यातिरात्रत्व-
लिङ्गेनाहीन इत्यपि व्यवहारमर्हतीति । तस्मात् सच्चै
यत उभे । तयोः सच्चवमनिवाति दिशेत् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

ऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

आग्नावैश्वानराग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ।

आग्नीषोमीयविकृतिरधवा व्यत्ययी द्वयोः ॥ १ ॥

प्रथमत्वतृतीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमी भवेत् ।

द्विदेवत्वैकदेवत्वसाम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ २ ॥

हविर्गणः कश्चिच्छ्रूयते । आग्नावैश्वानरमेकादशकपालं
निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुं वाहस्यत्यं चकुमिति । गणान्तरं
चैवमाज्जायते । अग्नये पवनानायाग्नये पावकायाग्नये शुचये-
ऽष्टाकपालमिति । तत्राग्नावैश्वानरस्य प्रथमस्थानत्वादा-
ग्नेयविकृतित्वं युक्तम् । शुचिदेवकस्य तृतीयस्थानत्वादा-
ग्नीषोमीयविकृतित्वमिति चेत् । न । द्विदेवतात्वादिना-
म्यस्य श्रूयमाणत्वेनाद्यसिद्धस्यानती बलीयस्त्वान् । तस्मा-
दाग्नावैश्वानरोऽग्नीषोमीयविकृतिः । शुचिदेवकः आग्नेय-
विकृतिः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

त्रिवृत्स्वहःस्वादिमस्य द्वादशाहस्य वाग्निमः ।

शब्दत्रिवृत्त्वतोऽन्यः स्यादहःसंस्थानुसारतः ॥ ३ ॥

जनकसप्तदशरात्रे श्रूयते । चत्वारि त्रिवृत्स्वहान्यग्निष्टो-
ममुखानीति । तत्र त्रिवृत्स्तोमविशिष्टं यत् प्रथममहस्तस्य
विध्यन्त उत्तरेषु त्रिष्वहःसु कर्तव्यः । पूर्वन्यायेन शब्दस्य
त्रिवृत्त्वसामान्यस्य विद्यमानत्वादिति चेत् । मैवम् । तदा-
नीमेकस्यैवाहयतुराहत्या चत्वार्यहानि न सिध्यैयः ।
किञ्च । अग्निष्टोममुखानीत्याग्नयेकस्यैवाग्निष्टोमत्वो विधी-

यते । त्वत्पक्षे तूत्तरेषामपि तत्राणामग्निष्टोमस्यास्य सु-
शब्दो नोपपद्यते । ततो द्वादशाहस्य विध्यन्ती आहः ।
द्वादशाहे षड्हा षड्हे त्रिहत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश
इत्येतेषां चतुर्धामज्जां परस्परविलक्षणानां संघत्वयोग्यानां
विध्यन्ते स्वीकृते सति नोक्तदोषद्वयम् । ननु पञ्चदशा-
दीनां त्रिहत्त्वमयुक्तमिति चेत् । न । वचनेन स्तोममात्र-
बाधात् । तद्व्यतिरिक्तस्तु विध्यन्तीऽतिदेष्टव्यः ।

तृतीयाधिकरणमारभ्यति ।

चत्वारः षड्हा द्वादशाहस्य षड्हस्य वा ।

चतुर्विंशतिसंघार्थमाद्योऽन्यः षड्हश्च्युतेः ॥ ४ ॥

षट्त्रिंशद्रात्रे श्रूयते । षड्हा भवन्ति । चत्वारो
भवन्तीति । तत्राहःसंज्ञकानां सोमयागानां संख्याविशेषः
षड्हपदान्तर्गतेन षट्शब्देनाभिधीयते । सा च षट्संख्या
पुनश्चतुःसंख्याया विशिष्यमाणा चतुर्विंशतिसंख्याकानां
मज्जां संघे पर्यवस्यति । अहःसंघस्य च प्रकृतिर्द्वाद-
शाहः । अतस्तस्मिन्संघस्य दर्शनार्त्तस्यैव विध्यन्तः
प्रवर्त्तते । यदि सकृत्प्रवृत्त्या चतुर्विंशतिसंख्या न पूर्येत ।
तर्हि यावत्पूर्तिं सोऽभ्यस्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः । षड्भि-
रहोभिर्निष्पाद्यः कर्मविशेषः षड्हशब्दवाच्यः । ते च कर्म-
विशेषाश्चत्वारः । तथा सति चतुर्विंशतिसंघो नात्र
शाष्टः । ततः शाब्दस्य षड्हनामकस्य कर्मविशेषस्य
विध्यन्ती न्यायः । यदि विलक्षणा षड्हाश्चत्वारो न स्युः ।
तर्ह्येक एव चतुरभ्यस्यताम् । त्वत्पक्षेऽपि द्वादशाहोऽभ्य-
स्यते । तस्मात् षड्हत्वलिङ्गात् तस्यैव विध्यन्ताः ।

चतुर्धाधिकरणमारचयति ।

शतीकथ्ये ज्योतिषो यद्वा द्वादशाहस्य नामतः ।

आद्यः समाप्तिनामैतत् संघत्वादन्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

शतीकथ्यं भवति । शतातिरात्रं भवति । पञ्चाग्नि-
ष्टोमः । पञ्चोक्त्य इत्यादयः श्रूयन्ते । तेषु ज्योतिष्टोम-
विध्यन्तः कार्यः । कुतः । उक्त्यः षोडश्यातिरात्रोऽग्नि-
ष्टोम इत्यादीनां ज्योतिष्टोमनामत्वादिति चेत् । मैवंम् ।
उक्त्यादीनि स्तोत्राणि । तथा सति यस्य कर्मणः समाप्ति-
र्येन स्तोत्रेण क्रियते तस्मिन् कर्मणि मंथानिमित्तवत्
उक्त्यादिशब्दो वर्तते । ततो द्वादशाहगतेष्वहःसूक्त्यादि-
नामसम्भवात् संघत्वलिङ्गेन द्वादशाहस्य विध्यन्तो भवति ।
तत्राध्यन्तो प्रायणीयोदयनीवो वर्जयित्वा मध्यवर्तिनी
दशरात्रस्य विध्यन्तो द्विरात्रादिविज्ञातिष्वतिदेष्टव्य इति
दशमाध्याये वक्ष्यते । तथा सति दशरात्रो दशसूक्तोऽग्नौ-
स्थमानः प्रत्यहमुक्त्यस्तोत्रेण समाप्यमानः शतीकथ्यनाम-
तामापद्यते । एवमितरत्रापि योज्यम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

शतीकथ्यादौ स्तोत्रहृदिर्गणादेकाहतोऽथवा ।

आद्यो गणविकारत्वादन्त्योऽत्र स्तोत्रजम्मतः ॥ ६ ॥

पूर्वादाहते शतीकथ्ये शतातिरात्रे च स्तोत्रहृदि रपै-
क्षिता । तथा हि । ज्योतिष्टोमः सप्तसंस्थः । तत्राग्निष्टोमः
प्रथमसंस्था । तत्र द्वादश स्तोत्राणि । प्रातःसवने वहिष्यव-
मानस्तोत्रमेकं चत्वार्यष्टाज्यस्तोत्राणि । माध्यन्दिनसवने
माध्यन्दिनः पवमान एकांशोऽत्र चत्वारि षष्ठस्तोत्राणि ।

तृतीयसवने आर्भवं पवमान एकं स्तोत्रं यज्ञायज्ञीयसा-
मसाध्यमग्निष्टोमस्तोत्रमपरम् । तेन स्तोत्रेणायं प्रकृतिरूपो
यज्ञः संतिष्ठते । तद्विकृतिषु प्रथमायामग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वं
जीष्म, कथ्यस्तोत्राणि भवन्ति । तैः सा विकृतिः संतिष्ठते ।
ततोऽप्यूर्ध्वं षोडशेन स्तोत्रेणान्या विकृतिः संतिष्ठते । एवं
विकृत्यन्तरेषु द्रष्टव्यम् । तस्मात् समाप्तिनिमित्तान्य-
ग्निष्टोमोक्त्यषोडशतिरात्रादिनामानि । एतदेवोपजीव्य
पूर्वाधिकरणे द्वादशाहगतानामङ्गामुक्त्यादिनामसम्भवात्
तदीयदशरात्रविध्यन्तः शतीकथ्यादावतिदिष्टः । तस्य च
दशरात्रस्याद्यन्तौ द्वावग्निष्टोमौ । तथा सति दशकत्वस्तद-
भ्यासे विंशतिरग्निष्टोमाः सम्पद्यन्ते । तेषामुक्त्यप्रत्वं सम्पा-
दयितुं प्रत्यग्निष्टोममुक्त्यनामकं स्तोत्रं वर्धनीयम् ।
अन्यथा शतीकथ्यप्रत्वं न स्यात् । किन्त्वशोत्य, कथ्यप्रत्वमेव
स्यात् । पूर्वं शतातिरात्रेऽपि प्रत्यहमतिरात्रत्वप्रयोजकं
स्तोत्रं वर्धनीयम् । तत्र गणत्वेन द्वादशाहविकारत्वात्त-
दीयस्तोत्रातिदेय इति प्राप्ते ब्रूमः । उक्त्यादिस्तोत्रा-
ण्येकाहज्योतिष्टोम उत्पन्नानि । तस्मादेकाहाद्यथा द्वाद-
शाहेऽतिदिश्यन्ते । तथा शतीकथ्येऽप्येकाहादेवार्तिदि-
श्यन्ताम् । अन्यथा भिक्षुको भिक्षुकान्तराक्षिप्सत इति
न्यायः आपतेत् । या त्वतिदेयपरम्परा तत्र तत्रोदाहृता
न तत्र सर्वत्र प्रबलं लिङ्गमुपन्यस्ताम् । इह तु गणत्वमह-
र्गितम् । न तु स्तोत्रमूलम् । तस्माद् द्वादशाहीयस्तोत्र-
गतान् विशेषानुपेक्ष्य तद्विधेयवर्जितानि स्तोत्राणि ज्योति-
ष्टोत्रादतिदिष्टव्यानि ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अहर्गायत्रमित्यत्र वर्णलोप ऋचोऽथवा ।

आद्यः संख्योक्तितो मैवं गद्यादौ तत्प्रसङ्गतः ॥ ७ ॥

वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसर्वेन यजतेति श्रुतम् । तत्रेदं
मपरमान्नातम् । गायत्रमेतदहर्भवतीति । तस्मिन्नेकाहे
बृहस्पतिसवरूपे प्रकृतिभूतात् ज्योतिष्टोमान्नानाच्छब्दांसि
विष्टुवादीन्यतिदिष्टानि । तेष्वधिकाक्षराणि विलीप्य
चतुर्विंशत्यक्षराणि परिशेष्य गायत्रीत्वं सम्पादनीयम् ।
कुतः । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्रीत्यक्षरसंख्यायास्तच्छब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तत्वश्रवणादिति चेत् । मैवम् । अतिप्रसङ्गात् ।
कविभिर्निर्मितगद्ये तत्तद्देशीयभाषासु च तयाक्षरसंख्याया
गायत्रीत्वं केन वाच्येत । तस्माद्दशतय्यामुत्पन्नासु चतुर्विं-
शत्यक्षरास्त्वृक्षु वर्णमानः कश्चिद्दृगवान्तरजातिविशेषस्तत्
प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मात्तासामृचामाममः कर्तव्यः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टम-

स्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत् ।

गुणासम्भवतो लोकेवेदयोर्नाम तद्वेत् ॥ १ ॥

इदमान्नायते । यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यादिति ।
तत्र दर्व्या होमो दर्विहोम इति तृतीयाप्तमासे सति दध्ना
जुहोतीत्यादाविव होमानुवादेन गुणविधिवसम्भवाद्-

व्याख्यो गुणो विधीयत इति चेत् । मैवम् । न तावन्नोक-
सिद्धे स्यात्तौपाकाष्टकादिहोमे दर्विगुणो विधातुं शक्यः ।
लौकिकशिष्टाचारादेव तत्र साधनप्राप्तेः । नापि
वेदसिद्धेऽग्रहोत्तनारिष्टादिहोमे । तत्तद्विहित जुह्वादि-
साधनप्रसङ्गात् । तस्माद्दर्विहोम इति नामधेयम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

लौकिकस्योत सर्वस्य नामाद्योऽम्बष्ठवाक्यतः ।

निमित्तसाम्याद्देऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥ २ ॥

अम्बष्ठानां दर्विहोमिको ब्राह्मण इति स्मृतावम्बष्ठ-
स्वामिके स्मार्त्तहोमे तत्प्रयोगात्लौकिकस्यैव होमस्य
तन्नामेति चेत् । मैवम् । दर्व्यां होमो दर्विहोम इति
प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वादर्विहोमं
कुर्यादिति श्रुत्युक्तेर्वैदिकहोमनामलिङ्गत्वाच्च सर्वस्यैव
होमस्यैतन्नाम ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यजतंपि नाम स्याज्जुहोतरेव वाग्रिमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेलक्षणात्तथा । ३ ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजति चोदनानां च भवि-
तुमहेति । कुतः । विशेषाश्रवणादिति चेत् । मैवम् जुहो-
तिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजतिचोदनानां
तन्नामत्वे लक्षणा स्यात् । तस्माज्जुहोति चोदनानाम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्रिमः ।

अव्यक्तेर्यज्यभावाच्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥ ४ ॥

जयाभ्याताननारिष्टादिषु दर्विहोमेषूत्पत्तिवाक्ये
 देवताया अश्रवणादव्यक्तसिद्धेन सोमधर्माः कर्त्तव्या इति
 चेत् । मैवम् । सोमे श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्यावाभावात् ।
 किञ्च । पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेति दर्विहोम-
 मन्त्रेषु स्वाहाकार आम्नातः । स च सोमविध्यन्ताति-
 देशे विरुध्यते । तेन स्वाहाकारविरोधिनो वषट्कारस्य
 प्राप्यमाणत्वात् । किञ्च । उदाहृतैर्मन्त्रगतचतुर्थ्यन्तैः पदै-
 र्देवताममर्पणान्नास्थव्यक्तत्वम् । तस्माद्दर्विहोमानामपूर्व-
 क्रमेत्वाच्चास्ति तत्र कस्यापि विध्यन्तस्यातिदेशः ।

इति माधवीये जैमिनौयन्यायमालाविस्तरेः

ऽष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तश्चाष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ।

अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो नवमे पुनः ।

अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा ॥ • ॥

अष्टमनवमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपजीव्योप-
 जोकरूपेणोपन्यस्तः । मन्त्रसामसंस्कारेष्वतिदिष्टपदार्थेषु
 यत्रास्युहो यत्र च नास्ति तदुभयमत्र विचार्यम् । ऊहस्य

अंशमेवमाहुः । प्राक्तनस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः ।

अहः प्रयोगो विवक्षित ऊच्यमानतथोदित इति ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे

प्रथमवर्णकमारचयति ।

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां धर्मः किं यजयेऽथवा ।

अपूर्वायात्र निर्णीतिः स्मार्थ्यते सप्तमीदिता ॥ १ ॥

सप्तमस्याद्याधिकरणेऽवघातादीनां धर्माणां यज्वन्वर्थं निराकृत्यापूर्वान्वयो निर्णीतः । स एवात्रोद्धारभोपयोगित्वेन स्मार्थ्यते । यदि यज्यर्थाः स्युः । तदा सर्वत्र यज्योपादिश्यन्ते । न त्वतिदेशः क्वाप्यस्ति । ततोऽतिदिष्टपदार्थविषय ऊहो नारम्भेत । अपूर्वार्थित्वे तु प्रकरणनियमितत्वादश्रुतधर्मकेष्वतिदेशादूह आरम्भणीयः ।

अवघाते व्रीहिरूपं विवक्ष्येत न वा श्रुतेः ।

आद्यः साधनतामात्रमवर्ज्यत्वाद विवक्ष्यते ॥ २ ॥

व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद विवक्षितम् । तथा सति नोवारश्चरुभवतीत्यत्र नोवाराणां प्रयोगो नोहः । यदा व्रीहिष्वेव जिवतीऽवघातो व्रीहिसिद्धौ निवर्त्तते । तदा कुत ऊहावसर इति प्राप्ते ब्रूमः । व्रीहिस्वरूपविवक्षायामपि व्रीहिगतीऽपूर्वसाधनत्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः । अन्यथावघातवैयर्थ्यापत्तेः । ततोऽपूर्वसाधनत्वाकारोऽप्यर्थं विवक्षितव्यः । तत्र व्रीहिरूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात् । तद्विवक्षायां तु नोवाराणामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसद्भावादवघातविषयत्वेनोहः सिध्यति ।

तृतीयवर्णकमारचयति ।

नापूर्वस्य निमित्तत्वमस्ति वा न प्रयोजकत्वम् ।

अस्ति शब्दात् प्रयोजकत्वमार्थिकी तु निमित्तता ॥ ३ ॥

अवघातप्रयाजाद्यनुष्ठाननिमित्तत्वमपूर्वस्य नास्ति ।

कुतः । अपूर्वस्य प्रयोजकत्वात् । निमित्तत्वप्रयोजकत्वयोः

भिन्नसाध्यरूपेण विरुद्धत्वात् । यस्मिन् विद्यमाने क्रियते

तन्निमित्तम् । यत्र सिद्धार्थं क्रियते तत् प्रयोजकम् ।

वर्णिता चापूर्वस्य सप्तमाद्याधिकारणनिर्णयस्मारणेन प्रयो-

जकता । ततो यजतेर्निमित्तत्वं वक्तव्यम् । तथा सति

यजतिवद्वीक्षादिस्वरूपस्यापि निमित्तत्वेन तदभावे सत्य-

अघाताभावानीवाराध्यहो नास्तीति प्राप्ते भ्रमः ।

अपूर्वस्य शाब्दं प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितम् । इह त्वार्थिकी

निमित्तता वर्ण्यते । यद्यपि स्वरूपेण साध्यमपूर्वं तथापि

मनसि विपरिवर्तमानत्वाकारे भिन्नत्वमप्यस्ति । अतो

यजतेर्निमित्तत्वाभावानुद्घातमेव वीहिस्वरूपस्याप्यनिमि-

तत्वावाराध्यहः सम्भवति ।

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

मुसलाद्युत्तमं हन्त्ये स्यादपूर्वाय वीक्षितः ।

आद्यः प्रकरणादन्यो अर्थः तत् स्याद्विहान्यथा ॥ ४ ॥

प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति श्रूयते ।

तत्र प्रोक्षणमुलूखलमुसलद्रव्यद्वारा हन्त्यर्थम् । कुतः ।

वाक्येन तच्छेषत्वप्रतीतेरिति चेत् । मेवम् । प्रकरणेन-

पूर्वशेषत्वावगमात् । न च वाक्यं प्रकरणाद् बलीय इति

शक्यम् । अपूर्वशेषत्वाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पूर्वपक्षे

यत्रावघातस्तत्रैव प्रोक्षणम् । तथा सति नैकतचरो
कृष्णानां ब्रीहीणां मखनिभिन्नमिति श्रुतेषु नखेषु
प्रोक्षणं नोच्यते । सिद्धान्ते त्वपूर्वस्य प्रयोजकत्वादस्ति
तत्रोदः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

मन्द्रादिकमपूर्वाय परायावान्तराय वा ।

फलादाद्यो नो समं तल्लक्षणा तु विशिष्यते ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यावत्या वाचा कामयेत तावत्या
दोक्षणीयायामनुब्रूयान्मन्द्रं प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्या-
यामुपांशूपसत्सूक्ष्मैरग्नीषोमीय इति । तत्र ध्वनेरुच्चावच-
भावः परमापूर्वप्रयुक्तः । तस्य फलवत्त्वादिति चेत् । सैवम् ।
अवान्तरापूर्वोऽपि समानं फलवत्त्वम् । परमापूर्वजननंदा-
देण फलसम्बन्धात् । समानं च फलवत्त्वे सन्निकृष्टलक्षणया
निर्णयः । तथाहि । दोक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्मवाचिनः ।
न च मन्द्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम् । अपूर्व
प्रयुक्तेर्निर्णीतत्वात् । ततो दोक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं
लक्षणीयम् । तत्र वाक्यगतमवान्तरापूर्वं सन्निकृष्टम् ।
तदुद्धारकं परमापूर्वं विप्रकृष्टम् । तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता
एते धर्माः । अश्वमेधगतत्रैधातवीयायामूहाभावः फलम् ।
तथाहि । अश्वमेधे समान्नायते । त्रैधातवीया दोक्षणीया
भवतीति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तः स्यात् । ततस्तस्योप-
कारविशेषनिबन्धन इति तत्कार्यापन्नायां त्रैधातवीयायां
भविष्यति । अथाग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः । तदा त्रैधातवीयायां
तदपूर्वं न भवति । किंस्वयेदेवेति नास्त्युदः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अगन्मादेः स्वर्गदेवौ हेतू यदात्र चोदितम् ।

आद्यो लिङ्गान्मैवमङ्गस्यापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमामयोमन्त्रौ श्रुतौ । अगन्म सुवरित्येकः ।

अग्नेरहमुज्जितिमनूजेषमित्यपरः । तथौरुभयोः स्वर्ग-
देवौ क्रमेण प्रयोजकौ । कुतः । तस्मिन्दर्शनात् । तथा
सति सौम्यं चक्षुः निर्वपेद् ब्रह्मवर्चमकाम इत्यत्र स्वर्गान्यो-
रभावात्तात्पर्यं इति प्राप्ते ब्रूमः । चोदितं यदपूर्वं
तस्यैव फलवत्त्वेनानुष्ठेयतयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता ।
ततो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विष्णुतावगन्म
ब्रह्मवर्चसम् । सूर्यस्याहमुज्जितिमनूजेषमित्येवं मन्त्रयो-
रस्युक्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाद्योऽस्य फलदत्वतः ।

न विधेये गुणो ह्येषोऽपूर्वस्य फलितोचिता ॥ ७ ॥

आग्नेयोऽश्वकपाल इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु धर्माणाम-
न्यादिर्देवः प्रयोजकः । कुतः । यागेन पूजिताया
देवतायाः फलपदत्वात् । सम्भवति हि फलप्रदत्वम् ।
मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात् । विग्रहो
हविःस्वीकारस्तद्भोजनं तृप्तिः प्रसादश्चेत्येतच्चैतन्मन्योचितं
पञ्चकम् । सहस्राक्षो गोत्रभिर्हज्रबाहु रिति विग्रहः ।
अग्निरिदं हविरनुषतेति हविःस्वीकारः । अहीन्द्र
प्रस्थितेमा हवींषीति हविर्भोजनम् । तप्त एवेनमिन्द्रः
पञ्जया पशुभिस्तर्पयतीति तृप्तिरसादौ । ततः सेवित-

राजादिवत् पूजितदेवतायाः फलप्रदत्वेन प्राधान्यात् सैव धर्माणां प्रयोजिका । तथा सति यत्र सौर्यादावग्निर्नास्ति तत्राग्निदेवतायां नियता धर्मा एव तावन्नास्तिदिश्यन्ते । कुतस्तत्रोहस्य प्राप्तिरिति पूर्वपक्षः । किं देवतायाः फलप्रदत्वलक्षणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते । वस्तुसामर्थ्याद्वा । नायः । स्वर्गकामो यजतेति शब्देन विधेयस्य यागस्य फलप्रदत्वावगमात् । द्रव्यदेवते तु सिद्धत्वेन विध्यनर्हः । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणत्वम् । तथा देवताया अपि । यदि यागस्य कालान्तरभावि फलं प्रति व्यवहितत्वम् । तर्हि तत्साधनभूता देवता ततोऽपि व्यवहिता । का तर्हि फलस्य गतिः । अपूर्वमिति वदामः । तच्च श्रुत्या श्रुतार्थापत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुचितम् । नापि वस्तुसामर्थ्याद्देवस्य फलप्रदत्वम् । विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थतात्पर्याभावात् । अन्यथा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादिपञ्चकयुक्तं कल्पेयम् । तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । ततो न राजादिवत् फलप्रदत्वम् । किञ्च । विग्रहादिमहदेवतावाद्यपि न विना कर्मणा फलमभ्युपगच्छति । नतः प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोभयवादिसिद्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किञ्च । मन्त्रापि त्रगुरुश्रूपायां विनापि देवतां फलप्रदत्वमुभयवादिसिद्धम् । तस्मात् फलप्रदमूर्धमेव धर्माणां प्रयोजकम् । तथा सत्यम्नादिदेवाभावेऽप्यपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशादस्ति तत्रोहस्यावकाशः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वीह्यादयः प्रयोक्तारोऽपूर्वं वा प्रोक्षणादिषु ।

वाक्यश्रुतिभ्यामाद्यः स्याच्चोदिताकाङ्क्षयान्तिमः ॥ ८ ॥

ब्रोहीन् प्रोक्षतोत्यत्र वाक्येन द्वितीयाश्रुत्या च प्रोक्षणे
ब्रोहिस्वरूपं प्रयोजकमिति चेत् । मैवम् । फलवत्त्वेन
कर्त्तव्यतया चोदितस्यापूर्वस्येतिकर्त्तव्यतायामाकाङ्क्षा
भवति । ब्रोहिस्वरूपं तु सिद्धत्वात् कर्त्तव्यतया चाद्यते ।
किन्तु गुणत्वेन । ततो द्रव्यस्वरूपस्य नैतिकर्त्तव्यता-
काङ्क्षा । तस्माद्वाक्यश्रुतौ उपेत्य प्रकरणादपूर्वस्य प्रयोज-
कत्वमेष्टव्यम् । न चापूर्वप्रयुक्ते भ्रुवादी प्रोक्षणातिप्रसङ्गः ।
प्रकृतापूर्वाय हविराकारस्य विवक्षितत्वात् । सप्तमस्य
प्रथमाधिकरणे सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च
सामान्येनापूर्वप्रयुक्तत्वमतिदेयारम्भसिद्धये वर्णितम् । तदे-
वात्रापि प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णक ऊहारम्भसिद्धये
स्मारितम् । द्वितीयवर्णके पुनः सन्निपत्योपककारिणां विवे-
षाकारेण साधितम् । पुनरपि तार्क्याय द्वितीयाधिकर-
णस्य प्रथमवर्णक ऊहारम्भसिद्धये स्मारितम् । तृतीय-
पञ्चमाधिकरणयोश्च क्रमेण वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चोपजीव्य
प्रवृत्तास्त्वयः पूर्वपक्षाः निराकृताः । अतो न पुनरुक्तिभ्रमः
कर्त्तव्यः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

प्राचीनोपांशुतापूर्वं परमेऽवकन्तरेऽथवा ।

यत्रयोगादादिमोऽन्त्यो देशवन्वश्रुतत्वतः ॥ ९ ॥

ष्योतिष्टोमे श्रूयते । त्वरा वा एषा यज्ञस्य तस्मा-
 द्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरन्तीति ।
 अत्रोपांशुता परमापूर्वं सम्बद्धा । परमापूर्वप्रयुक्तित्वर्थः ।
 कुतः । शकुनिग्राहकगतिन्यायेन यज्ञसम्बन्धावगमात् ।
 तथाहि । यज्ञस्य सम्बन्धि यत्किञ्चिदग्नीषोमीयात्
 प्राचीनमारादुपकारकं प्रधानहविःसंस्कारकं च । तस्य
 सर्वस्योपांशुत्वं विधीयते । यज्ञो नाम परमापूर्वम् । तस्य
 यज्ञस्य साध्यत्वात् । येयमुपांशुत्वानुष्ठितिः । एषा त्वरा कृद्ग-
 गतिः । यथा शकुनिं जिष्टन्नतः प्रच्छन्नगतिर्भवति शनैः
 पादन्यासी दृष्टिप्रणिधानमशब्दकरणं चेति तत् सर्वं शकु-
 निग्रहणाय । तथैवानुष्ठातुरुपांशुत्वानुष्ठानं कृद्गतिरूपम-
 नुष्ठानसाध्याय यज्ञशब्दनिर्दिष्टाय परमापूर्वाय । सति च
 परमापूर्वप्रयुक्तत्वे कुण्डपायिनामयनेऽप्यग्नीषोमीयपशोः
 प्राचीनेषूपान्शुत्वस्योह इति प्राप्ते ब्रूमः । अवान्तरापूर्वप्रयु-
 क्तमुपांशुत्वम् । कुतः । देशसम्बन्धेन श्रुतत्वात् । अग्नीषोमी-
 यात् प्राचीनं यत् किञ्चिदिति मर्यादया देशलक्षिता ये
 पदार्थास्ते श्रूयमाणेन वाक्येनापांशुसम्बद्धाः प्रतीयन्ते ।
 यज्ञसम्बन्धस्तु न वाक्येन श्रूयते । यज्ञस्य त्वरेत्यन्वयप्रतीतिः ।
 न हि यज्ञस्य यत्किञ्चित् प्राचीनमित्यन्वयः सम्भवति ।
 तस्मादित्यनेन पदेन व्यवधानात् । तस्मान्मर्यादावच्छिन्न-
 पदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । यज्ञस्य त्वरेत्य-
 क्तनार्थवादेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेवोपांशुत्वं प्रशस्यते । एवं
 सत्युदाहृतीहाभावः फलम् । यत् तु द्वितीयाधिकरणस्य
 द्वितीयवर्णकेऽग्नीषोमीयात् प्राचीने दौक्षणीयादौ त्वरा

न्तरमुक्तं तद्दीक्षणीयादिसंयोगात्तत्त्वप्रधानविषयम् ।

इदं तत्पांशुत्वमङ्गविषयमिति न विरोधः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

प्रणीतावाग्यमे पक्षौ योजनीयौ पुनरेव तौ ।

पुरा हविष्कृदाह्वानाद्ये तत्रापूर्वकारिताः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोरनूयते । यज्ञं तनिष्यन्तावध्वर्य्यं यज-
मानौ वाचं यच्छत इति । तत्र प्रणीतासम्बन्धिनि-
वाङ्निगमे यज्ञसंयोगात् परमापूर्वं प्रयोजकमिति पूर्वपक्षः ।
यज्ञशब्दस्य तनिष्यन्तावित्यनेनान्वयः । न तु वाग्यमेन ।
ततो न परमापूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति हविष्कृदाह्वाने
वाग्विमर्गस्य विहितत्वात्ततः पुरा ये प्रोक्षणादिपदार्थास्ते-
ष्वान्वतास्तत्त्वत्वेनावान्तरापूर्वेण प्रयुज्यन्ते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

विकर्षप्रोक्षणे कार्ये प्रतीष्टकमुतैकधा ।

आद्योऽवयव्यसत्त्वेन मैवं भूदेशसत्त्वतः ॥ ११ ॥

इष्टकाभिरग्निं चिनुत इति श्रुतम् । तत्रेदमास्त्रा-
यते । मण्डूकेनाग्निं विकर्षति । वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं
विकर्षति । हिरण्यशकलगहस्त्रेणाग्निं प्रोक्षति । दध्ना
मधुमिश्रेणाग्निं प्रोक्षतीति । शाखाग्रं मण्डूकं बद्ध्वा तेन
विकर्षतोत्यर्थः । ते च विकर्षणप्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्तव्यं ।
कुतः । चिताभ्य इष्टकाभ्यः पृथगाग्निशब्दाद्येस्य कस्याचिद्-
वयविद्रव्यस्याभावादिति चेत् । मैवम् । उपहिताभिरिष्ट-
काभिः संयुक्तस्य प्रदेशस्यावयविद्रव्यत्वात् । तस्य चाम्नाया-

धारत्वेनाग्निशब्दायत्वम् । तस्मादम्बरेकत्वात् सकृदे
विकर्षणप्रोक्षणे कुर्यात् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्ये तरेषु वा ।

अविशेषादादिमोऽन्योऽसंस्थितत्वोक्तिर्लिङ्गतः ॥ १२ ॥

द्वादशाहे श्रूयते । पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्
इति । तत्र द्वादशसंख्याकेषु सर्वेष्वहःसु पत्नीसंयाजान्तं
कर्मानुष्ठायवशिष्टं हारियोजनादिकं त्याज्यम् । कुतः ।
एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तिः । नेतरेष्विति विशेषः निर्या-
मकाभावादिति चेत् । मैवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्त-
लिङ्गेन प्रागुक्तमादङ्गी यानीतराण्यहानि तेषु पत्नीसंया-
जान्तान्यहानि संतिष्ठन्त्य इत्यस्य विधेः शेष एवमास्मायते ।
न बहिर्ननुप्रहरत्यसंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । तत्र पत्नी-
संयाजैः सर्वेषामङ्गां समाप्तावसंस्थितत्वं व्याहन्येत । तस्मात्
संतिष्ठन्त इति शब्दो न समाप्तिवचनः । किं तर्हि सत्येव
तदहःसम्बन्धिकत्तेश्च शेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अयं
च कर्तव्यशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः । तथा सति द्वादशाना-
मङ्गां विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति । तथा हि ।
द्वादशाहेन यजेतति सहप्रयोगो विहितः । अत एव दीक्षीप-
सदादिकं तन्त्रेणानुष्ठेयते । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयाजा-
न्तमनुष्ठाय हारियोजनादिकं बहिःप्रहरणान्तं कर्तव्य-
त्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमेत । एकमुत्तरत्रापि । तत्र
सर्वत्रावशिष्टं कर्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम् । तथा मत्स्यपु-
ष्पकैक्यं वदुपमं हारस्याप्येकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति ।

एकैकस्याङ्गः पद्मीसंयाजैः समाप्तौ भिक्षाः प्रयोगाः प्रसज्ये-
रन्तः । यत्तु दशमस्याङ्गो मानसग्रहेण समापनं तदाचनि-
कम् । तस्मादुत्तमव्यतिरिक्तानामेवाङ्गां पद्मीसंयाजानन्तरं
आपारीपरमः ।

दशनाधिकरणमारचयति ।

त्रिरनूक्तिर्चो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाग्रिमः ।

स्त्रीलिङ्गत्वाच्च तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनौः प्रकृत्य श्रूयते । त्रिः
प्रथमामन्वाहेति । सोऽयं त्रिरभ्यासः आदौ पठितस्य
प्र वी वाजा इत्यृग्विशेषस्य धर्मः । कुतः । प्रथमामित्यस्य
पदस्य स्त्रीलिङ्गत्वादृक्परत्वोपपत्तेरिति चेत् । नैतद्यु-
क्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टापप्रत्ययादपि पूर्वपठितस्य
स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वात् ।
अतो विकृतिष्वन्यस्या अप्यृचः प्रथमस्थाने पठितायास्त्रि-
रभ्यासः कर्त्तव्यः । स्थानान्तरे पठितायाः प्र वी वाजा
इत्यस्या अप्यृची नास्त्यभ्यासः ।

एकादशाधिकरणे वृत्तिकारमतमारचयति ।

प्रतिप्रयोगमारम्भयजिरस्ति न वास्त्यसौ ।

अङ्गत्वेन न तत्सर्वधर्म आधानवद्भवेत् । १४ ॥

आम्नावैशाखमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावार-
सामान इति विहितं यमारम्भणीयेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोर्वा-
वज्जीवमावर्त्तमानयोः प्रतिप्रयोगमावर्त्तनीया । कुतः ।
प्रवाजादिवदङ्गत्वादिति चेत् । नैतद्युक्तम् । कुतः ।
सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यावज्जीवं मया दर्शपूर्ण-

मासी कर्त्तव्यावित्यध्यवसाय आरम्भः । स चैक एव ।
तेन चारम्भेण प्रयुक्तैयमिष्टिः । तस्मान्नावर्त्तनीया ।
यथाधानं सर्वक्रतुसाधारणत्वात् सकृदेव कर्त्तव्यम् । तद्वत् ।
आधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादशस्य तृतीयपादे वक्ष्यते ।

स्वकीयं मतमारचयति ।

अन्वाधानाङ्गमारम्भा यद्वा पुरुषसंस्कृतिः ।

फलवत्त्वादादिमोऽन्वः प्रयोगाच्च पृथक्फलम् ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनारम्भरूप
त्वादारम्भप्रयुक्तैयमिष्टिरन्वाधानस्याङ्गम् । तथा सति
यागफलेनैव फलवती स्यात् । कर्तृसंस्कारपक्षे पृथक्
फलं कल्प्यते । तस्मात् प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्ग-
भूतैयमिष्टिरावर्त्तनीयेति प्राप्ते ब्रूमः । आरम्भो नाम
पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिः । न त्वन्वाधानपदार्थः । अतो
नान्वाधानाङ्गम् । किन्त्वारप्स्यमानो निर्वपेदिति पुरुष-
संयोगात्तत्संस्कारीऽयम् । न च फलकल्पनाप्रसङ्गः । कृता-
रम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिगृहीतत्वेन पृथक्फला-
काङ्क्षाया अभवात् । नन्वेवमपि तत्तत्प्रयोगानारप्स्यमा-
नस्य संस्कारावावृत्तिः स्यात् । न स्यात् । प्रयोगमार-
प्स्यमान इत्यश्रुतत्वात् । दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इति
हि श्रूयते । तयोश्चैक एवारम्भः । तस्मान्नास्त्यावृत्तिः ।

डादशाधिकरणमारचयति ।

सवित्राख्याद्यहमीयं न वार्थः सङ्गतस्ततः ।

अहो नाविस्तृतस्यैव निर्वापान्वयसम्भवात् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः श्रूयते । देवस्य त्वा
सवितुः प्रसवेऽग्निनीर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं
निर्वापामीति । तत्र सवित्राद्विपूषशब्दाः कर्मणि संगत-
देवतारूपमर्थमभिधातुमर्हन्ति । तथा सति दृष्टप्रयो-
जनलाभात् । अग्निश्च कर्मसमवेता देवता । ततः
कयाचिदपि व्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम् ।
अथोच्येत । अग्निशब्देनैवाग्निरभिधानात् पुनस्तदभि-
धानं व्यर्थम् । किञ्च । देवतान्तरेषु कृष्टास्ते शब्दा नाग्नि-
मभिदध्युरिति । एवं तर्हि तास्तिस्त्री देवता अग्निना
सह कर्मणि विकल्पन्ताम् । ततः प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकल्-
पित्वतिदेशे सति सवित्रादिशब्दस्यानं तत्तद्देवतावाचकः
शब्द ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूमः । नातोहः कर्तव्यः ।
कुतः । अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनान्वयस-
म्भवात् । न हि प्रकृतावग्निना सह सवित्रादिदेव-
तानां विकल्पः । वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात् । तस्मान्ना-
स्त्यूहः ।

तथादशाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

तत्राग्निशब्दो नोहः स्यादूह्यो वा स्तावकत्वतः ।

सवित्रादिवदाद्यो नो समवेतार्थवर्णनात् ॥ १७ ॥

तस्मिन् पूर्वादाहृत एव मन्त्रेऽग्नये जुष्टमित्ययमग्नि-
शब्दो विकृतिषु नोहनीयः । कुतः । देवतान्तरवा-
चिसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेन
पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः कर्मण्यसमवे-
तायोः सवित्रादिशब्दाः । अग्निशब्दस्त्वग्नेये कर्मणि सम-

वेतमर्थं ब्रूते । नन्वत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः । निर्वापात्
पूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात् । तद्योगादग्निशब्दोऽपि तथा
स्यादिति चेत् । मैवम् । जुष्टं यथा भवति । तथा निर्वपा-
मौति क्रियाविशेषणत्वेन भविष्यज्जीषणपरत्वे सति समवे-
तार्थत्वात् । तस्मात् सौख्ये यागे सूर्याय जुष्टं निर्वपामौ-
त्येवमूहनीयम् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

नीष्ट जुष्टोऽथवा धान्यशब्दो नासङ्गमोक्तितः ।

जुष्टो लक्षणार्थस्य गोपानस्यैव सङ्गतिः । १८ ॥

दृषदि पेषणाय तण्डुलावापे मन्त्रो विहितः । धान्य-
मसि धिनुहि देवानिति । सोऽयं धान्यशब्दोऽसमवेतमर्थं
ब्रूते । निस्तुषाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभावात् ।
ततः सवित्वादिशब्दवन्नोहनीय इति चेत् । मैवम् । लक्षणा-
वत्या धान्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात् । यथा
गावः पीयन्त इत्यत्र मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थत्वं
लोका वर्णयन्ति । किन्तु दुग्धं लक्षयित्वार्थं समवेतमेव
प्रतिपद्यन्ति । तद्वत् । तस्माच्छाक्यानामयर्न षट्त्रिंशत्-
संवत्सरे धान्यशब्द ऊहनीयः । तत्र ह्येवमान्नायते ।
संस्थितं संस्थितेऽहनि गृहपतिर्भृगवां वाति । स तत्र यान्
भृगान् हन्ति तेषां तरसमयाः सवनीयाः पुरोडासा
भवन्तीति । तत्र दृषदि पेषणाय मांसमावपन्मांसमसि
धिनुहि देवानित्येवं मन्त्रमूहेत । न च धान्यशब्दवत्तत्त्वकी
भृगशब्द ऊहे प्रयोक्तव्य इति वाच्यम् । लक्षणावृत्तेः
प्रकृतावार्थिकत्वेनातिदेशानर्हत्वात् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

ऊह्यो यज्ञपतिर्नो वा वृद्धार्थोत्साहतोऽग्रिमः ।

प्रत्यक्षेण कृतस्त्रमन्त्र इदार्थो नोहनं ततः ॥ १८ ॥

दर्गपूर्णमासयोरिडोपह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदान्नायते ।

देव्या अध्वर्यव उपह्वता मनुष्या य इमं यज्ञभवान्ये च यज्ञ-
पतिं वर्धयन्ति । ये देव्या अध्वर्यवो यज्ञमवन्ति ये च
मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति ते सर्वेऽप्यत्रोपह्वता इत्यर्थः ।
अस्मिन् वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकयनेनोत्साहजननेन सम-
वेतोऽर्थः प्रतीयते । तत इडोपह्वानमन्त्रात् पृथक् कृत्याभि-
वृद्धार्थं जपे मन्त्रवाक्यमिदं लिङ्गेन विनियुज्यताम् । तथा
सति सत्त्वे यज्ञपतीनां बहुत्वाद् बहुवचनान्ततया शब्द
ऊहनीय इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रत्यक्षश्रुत्या कृतस्त्रो मन्त्र इडो-
पह्वाने विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कृतस्त्रे मन्त्र उपलभ्यते ।
प्रकरणं चेदमिडायाः । ततः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधान्न
लिङ्गविनियोगः सम्भवति । तदभावे च यज्ञपतिवृद्धि-
प्रतिपादकमवान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन
महैकवाक्यतामापन्नमिडां प्रशंसति । प्रशंसा चैकवचना-
त्वेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति सत्त्वे
तदूहः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा न हि पूर्ववत् ।

मन्त्रः फलप्रधानोऽत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ॥ २० ॥

दर्गपूर्णमासयोः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति प्रहरण-
करणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाकमन्त्रे वाक्यमेतदान्नायते ।

अयं यजमान आयुराशास्त इति । तत्र पूर्वोक्तयज्ञपति-
 शब्दवत् सत्त्वेषु यजमानशब्दो नोहितव्य इति चेत् ।
 मैवम् । वैषम्यात् तथा हि । सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः ।
 क्रियाप्रकाशकः फलप्रकाशकश्चेति । पूर्वोदाहृतमन्त्र इडो-
 पह्णानक्रियाप्रकाशकः । उपहृतं रथन्तरं सह पृथिव्येत्य-
 स्मिन्ननुवाके तदुपह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् ।
 इडोपहृतीपहृतेडोपो अस्मा इडा ह्वयतामिडोपहृता । दैव्या
 अथर्व उपहृता इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपह्वानक्रियाया
 एव प्राधान्यावभासात् । तन्मध्यपतितं त्वेकमेव यज्ञपति-
 वाक्यं वृद्धिफलं गमयतीति न तस्य स्वार्थो विवक्षितः ।
 सूक्तवाकमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति । न तु प्रहरणक्रि-
 याम् । इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यास्मिन्ननुवाके सूक्त-
 वाकमन्त्रे सर्वस्मिन् फलावभासात् । अयं यजमान आयु-
 राशास्ते । सुप्रजास्त्वमाशास्ते । उत्तरां देवयज्यामा-
 शास्ते । भूयो हविष्करणमाशास्ते । दिव्यं धामाशास्त
 इत्यादिभिः सर्वैरप्यवान्तरवाक्यैः फलस्यैवावभासनात् ।
 तस्माद्विवक्षितं फलम् । फलिनश्च सत्त्वेषु सर्वे यजमानाः ।
 ततः सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन
 सर्वेषु सत्त्वेषूहनीयः ।

षोडशाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

हरिवच्छब्द उह्यः स्यान्नो वेन्द्रसमवायतः ।

ऊह्यो मेवं स्तावकत्वादसतास्तिसम्भवात् । २१ ।

ज्योतिष्टोमे सुब्रह्मण्याह्वानार्थं निगदे पठ्यते । इन्द्रा-

ग ऊ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्च मेने गीरा-

वस्कन्दिमहस्यायै जारेति । सोऽयं निगदो विकृतावग्नितृति
 चोदकेनातिदिष्टः । तत्राग्नेयी सुव्रज्जण्या भवतीत्यग्नि-
 सम्बन्धविधानादिन्द्रपदं परित्यज्याग्न आगच्छेत्यूहः
 कुतः । तस्मिन्निगदे यानीन्द्रपदस्य विशेषणानि हरिव
 इत्यादिसंबन्धान्तपदानि तान्यूहनीयानीति तावत्
 प्राप्तम् । कुतः । इन्द्र एव नियमेन समवेतस्यार्थस्याभि-
 धानात् । अग्नौ तस्याभावात् । स चार्थस्तत्तत्सम्बन्धान्तपद-
 मनूय व्याचक्षाणेन ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः । तथा च श्रूयते ।
 हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरौताभ्यां
 द्वेष सर्वं हरतीति । मेधातिथेर्मेधेति मेधातिथिं हि
 काण्वायनिं मेषो भूत्वा जहार । वृषणश्वस्य मेन इति वृष-
 णश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभूव तामिन्द्रश्चकमे ।
 गौरावस्कन्दिमिति गौरमृगो भूत्वा राजानं पिबतीति ।
 एतस्यार्थस्येन्द्र एवान्वितस्याग्नावसम्भवात् तत्परित्यागे-
 नामेकचितानि कानिचिद्विशेषणान्यूहनीयानीति प्राप्ते
 ब्रूमः । इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवेतदेवताप्रकाशकत्वान्न-
 स्तावकत्वमित्यस्ति तस्योहः । हरिवदादिशब्दा ब्राह्म-
 णशाखातगुणाभिधानद्वारेणेन्द्रं सुवन्ति । सुतिश्च विद्य-
 मानगुणवदविद्यमानेनापि गुणेन कर्तुं शक्यते । तस्मा-
 दग्निस्तुतिसम्भावान्नास्त्यूहः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

ऊह्यं तस्यै शृतं नो वा भाविवृत्त्या समन्वयात् ।

एकाब्दायां साण्ड ऊहो नोहः साम्यात् स्तुतिर्द्वयोः॥२२॥

ज्योतिष्टोम एकहायन्या मन्त्र एवमान्नायते । इयं गौः

सोमक्रयणी । तथा ते क्रीणामि । तस्यै शृतं तस्यै शर-
स्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतच्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै
घृतं तस्या आमिचा तस्यै वाजिनमिति । साद्यस्कृ-
त्वेवमान्नातम् । त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयण इति । तस्मिन्
साण्डे पूर्वाक्तो मन्त्वश्वोदकेनातिदिष्टः । तस्मिन्मन्त्रे पूर्व-
भागस्य समवेतार्थत्वादयं साण्डः सोमक्रयणः । तन क्रीणा-
भीत्येवमूहोऽस्ति । तथैव तस्यै शृतमित्याद्युत्तरभागस्य
स्यूहः । यद्यप्येकहायन्याम् शृत्यादिकं न सम्भवति
तथापि त्रिचतुरवर्षात्तरकाले भविष्यति । साण्डोऽपि
क य ाश्चिद्वाव वत्सीत्पादनेन क्षीरादिनिमित्तम् । तत-
स्तस्मिन्नपि समवेतोऽर्थ उत्तरभाग ऊहनीयः । तथा सति
तस्यै शृतमित्येवं पुंलिङ्गतया पठनीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
एकहायन्यामपि मुख्यया वृत्त्या समवेतार्थत्वाभावेन स्तुति-
त्वात् साण्डोऽपि स्तुतित्वान्नास्त्यूहः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

दैव्या इत्यस्ति मेष्यां नो वास्मा इति पशूक्तितः ।

अस्ति मैवं पश्वनूक्तेः पुं व्यक्तित्वाविवक्षया ॥ २२ ॥

अग्निगुनामा दैव्यः शमिता । तं प्रति प्रेषमन्त्रो
होत्रे पाशुके पठ्यते । दैव्याः शमितार आरभध्वमुत
मनुष्या उपनयत मेध्या इत्यादि । अतिरात्रे सवनीय-
पशुरेवमान्नायते । सारस्वती मेष्यतिरात्र इति । तस्यां
मेष्यामप्युदाहृतो मन्त्रोऽस्ति । कुतः । पशुधर्मविधेः
सर्वपशुसाधारणत्वेनाग्नीषोमीयपशाविव मेष्यां सम्भवात् ।
ननु तस्मिन् मन्त्रे प्रास्मा अग्निं भरतीति पुंलिङ्गं चतु-

र्थन्तपदं श्रुतम् । तच्च न मेष्यां युक्तमिति चेत् । मैवम् ।
 प्रस्मै पशव इत्युक्त्या प्रातिपदिकार्थस्य जातिमात्रस्य विव-
 क्षितत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । पशुशब्दस्तावन्न मन्त्रे पठितः ।
 तथा सति प्रयुक्त इदं शब्दः पुरोवर्त्तिनीं व्यक्तिमाचष्टे ।
 व्यक्तिविशेषश्चाग्नीषोमीये पुमात्मक इति श्रूयमाणचतु-
 र्थकवचनद्योत्यं लिङ्गमपि विवक्षितम् । तस्मान्न मेष्याम्-
 स्त्वयं मन्त्रः । ननु पशुधर्मा अग्नीषोमीय एवोपदिष्टाः ।
 प्रकरणेन तन्नियमादिति तृतीयेऽभिहितम् । अष्टमेऽप्य-
 ग्नीषोमीयपशुः सवनीयादिपशूनां प्रकृतिरित्युक्तम् । ततो
 मेष्यामयं मन्त्रश्चोदकप्राप्तः । पुंलिङ्गं चोदनीयमिति चेत् ।
 एवं तर्हि कृत्वाचिन्तास्त ।

• अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

इरागिराविकल्पः आदुतेरा वा विशेषतः ।

आदो मैवं बाधपूर्वमेराया विहितत्वतः ॥ २४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति ।
 यज्ञायज्ञेत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्यत्पन्नं साम यज्ञायज्ञी-
 यम् । तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते । यज्ञायज्ञा वो
 अग्नये गिरागिरा च दक्षस इति । तत्र सामगा योनि-
 गानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति । गायि-
 रेति । ब्राह्मणे तु गकारलोपपूर्वकमाकारयकारादिकं
 गानं विधीयते । ऐरं कृत्वोदुगेयमिति । गिराशब्दे
 गकारलोपादिराशब्दो भवति । इरायाः सम्बन्धि गान-
 मैरम् । तादृशं कृत्वा प्रयोगकालं उद्गानं कर्त्तव्यमि-
 त्यर्थः । तत्र योनिगानब्राह्मणयोः समानबलत्वेन विमे-

४६२ जैमिनीयन्यायमासाविस्तरे पा० १ अधि० १८

षाभावाद्विकल्पेन प्रयोक्तव्यमिति प्राप्तं ब्रूमः । न गिरा
गिरेति ब्रूयाद्यद्गिरागिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता
गिरेदिति गकारसहितगाने बाधकमुक्त्वा गकाररहित-
मिरापदं गेयत्वेन विधीयते । तत्पदादेरिकारस्य गाना
र्थमाकारो यकार ईकारश्चेति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते । तत
आयीरद्वरेत्येवं गातव्यम् ।

एकीनविंशाधिकरणमारचयति ।

इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा गीत्यनुक्तिः ।

न गेयं गीयमानस्य स्थानेपातात् प्रगीयते ॥ २५ ॥

ब्राह्मणेन विहित इराशब्दो न गातव्यः । कुतः ।

ऐरमिति शब्देन गीतेरनुक्तत्वात् । पाणिनीयेन विमुक्ता
दिभ्योऽसिति सूत्रेणैराशब्दादण्प्रत्ययो भत्वर्थीयो विहितः ।
तथा सतीरापदोपेतं कृत्वेत्येतावानेवार्थो भवति । यदि
प्रगीतरापदसम्बन्धस्याद्वितेन विवक्ष्येत । तदानीमाकारो
यकार ईकारो रेफ आकारश्चेत्येतैः पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नमा-
यीरारूपं गीयमानैराशब्दप्रातिपदिकं भवति । तादृशात्
प्रातिपदिकात् पाणिनीयेन वृद्धाच्छ इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे
सत्यायीरौयं कृत्विति ब्राह्मणपाठो भवेत् । तस्मात्
गेयमिति प्राप्तं ब्रूमः । गीयमानस्य गिरापदस्य स्थाने
इरापदं विधीयत इति पदमात्रस्य बाधः । गानं तु न
बाध्यते । किञ्च । विमुक्तादिसूत्रेणाण्प्रत्ययेऽपि पूर्व-
स्मान्मतौ छः सूक्तसाम्नोरिति सूत्रात् सामानुवृत्तेरैरं सामे
त्यर्थो भवति । सामत्वं च गीतिसाध्यम् । यदा तु तस्य

विकार इत्यस्मिन्नर्थेऽणप्रत्ययः । तटानीमिराया विकार
इति विशदं यथोक्तं गानं लभ्यते । तस्माद् गातव्यम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे
नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

सामोक्तिष्वहदाद्युक्ती गीतायामृचि केवले ।

गानं वा गान एवेति स्मार्थ्यते सप्तमोदितम् ॥ १ ॥

सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो ह्रद्द्रथन्त-
रादिशब्दाश्च गानमात्रे वर्तन्ते । न तु गानविशिष्टाया-
मृचनेत्ययं नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः । सोऽत्र वक्ष्य-
माणविचारोपयोगितया स्मार्थ्यते ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथवाग्रिमः ।

वेदसामसमानत्वाद्धिधिसार्थत्वतोऽन्तिमः ॥ २ ॥

यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे सामैकैकं गायन्ति सोऽय-
मूहग्रन्थो नित्यः । न तु पुरुषेण निर्मितः । कुतः ।
अनध्यायवर्जनेन कर्त्तुरस्मरणेनाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या
च वेदसामनामकयोनिग्रन्थसदृशत्वादिति चेत् । मैवम् ।
अपौरुषेयत्वे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यद्योन्यां तदुत्तरयो
र्गायतीति विधीयते । अयमर्थः । अपौरुषेयत्वेन
सम्प्रतिपन्नवेदसामनामके ग्रन्थे कया नश्चित आ भुवदित्ये-
तस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्वामदेव्यनामकं सामोपादिष्टं

तदेवोत्तरयोक्तृचोः कस्त्वा सत्यो मदानाम् । अभी षु ण
 सखीनामित्यनयोर्द्वितीयतृतीययोर्गातव्यमिति । अयं विधि
 रुद्रग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात् । वेदसामवदध्ययनादे
 तत्सिद्धेः । उपरितन ऋग्वये सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽ
 सामस्वरूपस्य तदाधारभूतानां तिसृणामृचां च वेदत्व
 दनध्याया वर्जनीयाः । कर्तुरस्मरणं जीर्णकूपारामादि
 ष्विव चिरकालव्यवधानादुपपन्नम् । अस्मरणमूलैवाध्य
 यकानां वेदत्वप्रसिद्धिः । यथा बह्वृचा अध्यापका महा
 व्रतप्रयोगप्रतिपादकमाश्वलायननिर्मितं कल्पसूत्रमरण्ये
 ऽधीयानाः पञ्चममारण्यकमिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति
 तद्वत् । न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वाच्यम् । प्रथमारण्य
 केन पुनरुक्तत्वात् । अथेवादराहित्येन ब्राह्मणसाहचर्या
 भावाच्च । तस्मात् पञ्चमारण्यकवद्रूढः पौरुषेयः । पौरुषे
 यस्य च न्यायमूलत्वाद्यत्र वक्ष्यमाणन्यायविरोधस्तदप्रमा
 णम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद् गुणो वा वाह्यपाठतः ।

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताक्षरैः सुतः ॥ ३ ॥

रथन्तरं गायतीत्यादौ यद्गानं विहितं तदेव साम
 शब्दार्थं इति प्रतिपादितं स्मारितं च । तदेतद्गानमृत्
 प्रति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः । यागप्रयोगाद्वहिरध्ययन
 कालेऽपि पठ्यमानत्वात् गुणकर्मत्वे तु ब्रीहिप्रोक्षणादि
 वदयागप्रयोगमध्य एव गानमनुष्ठीयेत । ततो वहिर्गानस्य
 विश्वजिदादिवत् फलं कल्पनीयम् । मध्यकालीनगानं च

प्रयाजादिवदारादुपकारकम् । तस्मान्न ख्यमेतत् । न तु
गुणकमेति प्राप्ते ब्रूमः । न तावद्वहिष्णाठः प्रधानकर्मत्वं
कथयितुं शक्नोति । भूमिरधिकशुष्केष्टिन्यायेन प्रयोगपा-
टवाय गानाध्ययनोपपत्तेः । यथा भूमिरधिको भूमौ
रथमालिख्याभ्यासं करोति । यथा वा छात्रः शुष्केष्ट्या
प्रयोगपाटवं सम्पादयति । तद्वत् । नापि गुणकमेत्वं
प्रयोजनाभावात् प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम् । गानेन
संस्कृतैर्ऋगक्षरैः स्तुतिसम्भवात् । आज्यैः स्तुवते । पृष्ठैः
स्तुवत इति स्तुतिविधानात् । तस्मादृगक्षराणां स्वरविशि-
ष्टत्वाकाराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमित्यदृष्टस्याकल्पनीय-
त्वाद् गानं संस्कारकर्म ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अंगे सामक्षं कृतस्त्रं वा प्रत्यृचं तिसृभिः श्रुतेः ।

अंगेभ्यं स्तुतेरंगैरसिद्धैः प्रत्यृचं भवेत् ॥ ४ ॥

एकं सामलक्षणे क्रियते स्तोत्रीयमिति श्रूयते । तत्र लेधा
विभक्तेषु सामांशेष्वेकैकोऽंश एकैकस्यामृचि गातव्यः ।

कृतः । एकस्य साम्नस्तिसृभिरृग्भिर्निष्पादनस्य

श्रवणादिति प्राप्ते ब्रूमः । स्तोत्रीयमिति निष्पादकत्वं

कृतस्य साम्नो विधीयते । न तु सामांशानाम् । स्तुति-

र्नाम गुणकथनपरमेकं वाक्यम् । तच्च वाक्यमेकस्यामृचि

सम्पूर्णम् । ततः कृतस्त्रेन साम्ना तद्वाक्यं संस्कार्यमिति

प्रत्यृचं सामाभ्यसनीयम् । तथा सति द्वितीयतृतीययो-

र्ध्वोक्तैव साम्न आदर्शमानतया सामान्तःत्वाभावाद्-

क्तृयनिष्पाद्यत्वमप्यविरुद्धम् । तस्मात् प्रत्युचं कृत्स्नं साम
समापनीयम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

तिसृष्वृक्षूदितं साम विषयासु समासु वा ।

यथेच्छानियमादन्यः शरलेशापनुत्तये ॥ ५ ॥

विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा तिसृष्वृक्षू
स्वेच्छया साम गातव्यम् । इत्यमेवेति नियामकस्य कस्यांच-
दभावादिति चेत् । मैवम् । शरलेशप्रसङ्गस्य नियामकत्वात् ।
शरो हिंसा । शेषोऽल्पत्वम् । अ हिंसायां लिङ् अल्पीभाव
इत्येतद्वातुद्वयदर्शनात् । यद्यधिकच्छन्दस्कायां योनावत्
पञ्चं साम न्यूनच्छन्दस्कयोरुत्तरयोगीयेत् । तदा सामभा-
गेनैव तत्पूर्त्तेरवशिष्टः सामभाग आश्रयाभावाच्चिंसेत ।
यदि योनेरप्यधिकच्छन्दस्कयोगीयेत् । तदा साम्नोऽल्पत्वा-
दवशिष्ट ऋग्भागः सामरहितः स्यात् । तस्मात् समान-
च्छन्दस्कास्वेव गातव्यम् ।

पञ्चमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

छन्दः स्थयोरुत्तरास्थयोर्वा गीतेरिहोहनम् ।

अविशेषाद्विकल्पः स्यादन्यः संज्ञाबालित्वतः ॥ ६ ॥

सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते । छन्द उत्तरा-
चेति । तत्र छन्दोनामके ग्रन्थे नानाविधानां साम्नां
योनिभूता एवर्चः पठिताः । उत्तराग्रन्थे तृचात्मकानि
सूक्तानि पठितानि । एकस्मिंस्तृचे छन्दोगता योन्यृक्
प्रथमा । इतरे द्वे उत्तरे । एवं स्थिते सति रथन्तरमुत्तर-
योगीयति । यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयतौत्यत्र द्विविधे उत्तरे

सम्भाविते । रथन्तरस्य छन्दोग्रन्थेऽभि त्वा शूरेतीयमृग्यो-
नित्वेन पठिता । तस्या उपरि त्वामिद्धि हवामह इत्या-
दयो बृहदादिसाम्नां योनयः पठिताः । उत्तराग्रन्थे त्वभि
त्वा शूरेति सूक्ते तस्या ऋच ऊर्ध्वं न त्वा वा अन्य इत्येषा
साम्नः कस्याप्ययोनिभूता पठिता । तत्र छन्दोग्रन्थापेक्षया
समान्तरयोर्योनी द्वे रथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरे भवतः । उत्त-
राग्रन्थापेक्षया तृचगते द्वितीयतृतीये स्वयोन्युत्तरे भवतः ।
तत्र विशेषनियामकाभावाद्वयोः कयोश्चिदुत्तरयोगानिमिति
चेत् । मैवम् । उत्तरेति संज्ञा सहसा वृद्धिस्था भवति ।
प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् । पूर्वपठितां योनिमचमपेक्ष्य यदु-
त्तरात्वं तद्विलम्बेन प्रतीयमानत्वाद् दुर्बलम् । ईदृशमेवा
त्तरात्वं छन्दसि पठितयोः स्वयोन्यनन्तरभाविन्योः सामा-
न्तरयोन्यादौ योऽर्चोः । तृचगतयोस्तु द्वितीयतृतीययो-
रुत्तरात्वं संज्ञया वर्तते । अतस्तयोरेव गानम् । एवं सति
पूर्वाधिकरणनिर्णीतं समास्त्रेव गानमनुगृहीतं भवति ।
किञ्च । तृचात्मकेषु सूक्तेषु या प्रथमा योनिभूता तन्नाम्ना
छन्दोग्रन्थस्य योनिग्रन्थ इत्यध्यापकसमाख्या । इतरस्य तु
तृचसंवरूपस्य ग्रन्थस्योपरितनयोर्नामधेयेनोत्तरेति स-
माख्या । स एव ग्रन्थः कर्मङ्गिसमर्पकं प्रकरणम् । पञ्च-
दशसप्तदशादिस्तीमानां तृचेष्वेवोत्पत्तेः । तस्मादुत्तरा-
ग्रन्थस्थयोस्तृचगतयोर्द्वितीयतृतीययोरयमूहः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

तैशीकेति जगत्वी द्वे आनेत्रे गीतयेऽथवा ।

बृहत्यावादिभः साम्यान्नोत्तरात्वश्रुतर्बलात् ॥ ७ ॥

द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि त्रैशोकनामकं साम विहितम् ।
 तच्च विश्वाः पृतना इत्येतस्यामतिजगत्यामुत्पन्नम् ।
 तस्मिंश्च तृचे तस्याः योनेरुत्तरे द्वे बृहत्या निमिं नमन्तो-
 त्यादिके आम्नाते । तत्र बृहत्यावुपेत्य तयोः स्थाने द्वे उत्-
 पत्तिमिद्वे अतिजगत्यावानीय तासु तिसृषु गेयम् । तथा
 सति समासु गानं पूर्वत्र निर्णीतमनुगृह्यते । अतिजग-
 तोषु सुवन्तीति श्रूयमाणमतिजगतीबहुत्वमन्यथा नोप-
 पद्येतेति चेति । मैवम् । उत्तरयोगायतौत्यक्तस्य संज्ञा-
 रूपस्योत्तराशब्दस्याधोयमानयोर्बृहत्यामस्यत्वात् । श्रुतिश्च
 बहुत्वलिङ्गात् समासु गानमिति न्यायाच्च बलीयसी । यदे-
 तदतिजगतीबहुत्वं तद्बृहत्याः स्लोकारेऽप्युपपद्यते । एक-
 विंशस्तामस्यात्र विहितत्वेन तत्तमिद्वये प्रथमाया अति-
 जगत्याः समकृत्व आवर्त्तनीयत्वात् । तस्मात् त्रैशोकं साम
 बृहत्योरुहनीयम् ॥

षष्ठाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

रथन्तरे ककुब्वाद्या आया वाद्योऽर्थवत्त्वतः ।

पुनः पदाप्रसिद्धादेरन्योऽर्थोऽन्यत्र वीक्ष्यताम् । ८ ॥

इदमाम्नायते । न वै बृहद्रथन्तरमेकच्छन्दो यत्तयोः
 पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे इति । अयमर्थः । बृहद्रथन्तरं
 तदेतत्सामद्वयमितरसामवदेकच्छन्दस्कं न भवति । यस्मात्
 कारणात्तयोर्बृहद्रथन्तरसाम्नोराश्रयभूतास्वृत्तौ पूर्वा बृह-
 तीच्छन्दस्का । उत्तरे तु द्वे ऋचौ ककुप्छन्दस्के । इतरिषां
 वामदेव्यादिसाम्नामाश्रये तृचेऽवस्थितास्तिस्र ऋच एकाच्छ-
 न्दस्का उत्तराग्रन्य आम्नाताः संश्रविलेशपरिहाराय समासु

गायेदिति न्यायेन निर्णीताश्चैव । इह तु वाचनिकं
विषमच्छन्दस्कासु गानमिति । तत्र रथन्तरस्याश्रयतया
तृचो नोत्तराग्रस्ये समाम्नातः । किं तर्हि प्रगायस्तदा-
श्रयत्वेनाम्नातः । स च द्वाभ्यामृग्भ्यां निष्पन्नत्वात्तृचो
भवति । तयोश्च द्वयोर्ऋचोरभि त्वा शूरत्येषा प्रथमा ।
सा च वृहती । न त्वावा अन्यो दिव्य इत्येषा द्वितीया ।
सा च पङ्क्तिच्छन्दस्का । तथा सति तां पङ्क्तिमपनीय
तस्याः स्थाने दशतयीगते द्वे उत्पत्तिककुभावचो ग्रही-
तव्ये । कुतः । अर्थवत्त्वात् । उदाहृतेन ककुभावुत्तरे
इति वाक्येन रथन्तरसाम्न आश्रयत्वेन ककुभोर्विनियुज्य-
मानयोः ककुवत्पत्तिरर्थवती भवति । अन्यथा वैयर्थ्यं
स्यात् । किञ्च । आम्नाताया एकस्याः पङ्क्तैः स्त्रीकारे
सत्यृचोर्द्वयोरेव लाभोदेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति
वचनं विरुध्यते । तस्माद्रथन्तरसाम्नि द्वे ककुभावुत्तरे
ग्रहीतव्ये । अयमेव न्यायो वृहत्साम्नपि योजनीय
इति प्राप्ते ब्रूमः । आम्नातयोर्ऋचोर्पङ्क्त्योरेव ककुवत्प्रथ-
नीया हि । अभि त्वा शूरत्येषा वृहती प्रथमा स्तोत्रीया ।
तस्यामविकृतायामेव रथन्तरं गातव्यम् । ततस्तस्यामृचि
चतुर्थं पादं पुनरुपादायोत्तरस्याः पङ्क्तैः पूर्वार्द्धेन सह
ग्रथनीयम् । सेयमष्टाविंशत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीयास्तोत्रीया ।
सा चैका ककुप् संपद्यते । तस्यां च ककुभि चरमं
पादं पङ्क्तेरुत्तरार्द्धेन सह प्रग्रथ्य तृतीया स्तोत्रीया
कर्त्तव्या । साच द्वितीया ककुप् संपद्यते । अनेन प्रग्रथन-
प्रकारेण द्वयोर्ऋचोराम्नातयोस्तृचनिष्पत्तेर्नास्त्युक्तो वचन-

विरोधः । अस्मिंश्च ग्रथने पुनःपदेति श्रौतीक्तिलिङ्गम् ।
 तथाच श्रूयते । एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनःपदा ।
 तद् यत् पदं पुनरारभते तस्माद् वत्सो मातरमभि
 हिं करोतीति । अयमर्थः । या बृहती पुनःपदा
 भवति सैषा प्रतिष्ठिता । स्थिरा भवति । पदं चतुर्थः
 पादः । सोऽप्युगन्तरसम्पादनाय पुनः पठ्यते । ततः सा
 बृहती पुनःपदा । सेयमुज्ज्ञाता । तस्याः पादो वत्सः ।
 तथा सति यस्मादत्र चतुर्थं पादमुज्ज्ञाता पुनरारभते तस्माद्
 वत्सो मातरमभिवीक्ष्य हिमिति शब्दं करोतीति । न
 केवलं लिङ्गमात्रेण प्रग्रथनम् । किन्तु छन्दोगानां प्रसि-
 द्ध्यापि । ते ह्येवं स्मरन्ति काकुभः प्रगाथ इति । किञ्च ।
 प्रगाथशब्दार्थपर्यालोचनेनापि ग्रथनं गम्यते । प्रकर्षण-
 गानं यत्र स प्रगाथः । प्रकर्षो नामान्नातादृक्पाठादाधि-
 क्यम् । तच्च पूर्वाक्तरात्या पादाभ्यासपुरःसरमुगन्तरसम्पा-
 दनेनापजायते । तस्मान्नोत्पत्तिककुभौ ग्रहीतव्ये । किं
 तर्हि प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ सम्पाद्य तासु तिसृषु रथ-
 न्तरं गातव्यम् । तथा बृहदापि । एवं सति षड्क्तीः पाठः
 सार्था भवति । न चैवं ककुबुत्पत्तैर्वैयर्थ्यमिति शङ्कनी-
 यम् । वाचः स्तोमे तदुपयोगात् । तस्मान्न कापि प्रग्रथने
 ऽनुपपत्तिः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

यौधाजये रौरवे च बृहत्योरागभौऽथवा ।

ग्रथनं पूर्ववत्पत्तौ षष्टिलिङ्गमिहोच्यते ॥ ६ ॥

इदमाम्नायते । रौरवयौधाजये बार्हते त्वचे भवतः

इति । अयमर्थः । रौरवनामकं किञ्चित् साम । तत्रा-
यौधाजयनामकमपरम् । तयोर्द्वयोः साम्नोर्बृहतीच्छन्दस्का-
स्तृच आश्रय इति । उत्तरायण्यै तु तस्य सामद्वयस्याश्रय-
एकः प्रगाथ आम्नातः । तस्मिंश्च प्रगाथे पुनानः सोमेत्य-
साविकप्रथमा । सा च बृहती । दुहानं जंघर्दिव्यमित्यसां-
वृग्द्वितीया । सा तु विष्टारपङ्क्तिः । तामेतां विष्टारपङ्-
क्तिमपनीयं तस्याः स्थान उत्पत्तिर्बृहत्यौ द्वे ऋचावानेतव्ये
इति पूर्वपक्षः । बृहतीविष्टारपङ्क्त्योः प्रग्रथनविशेषेण
द्वे बृहत्यावृत्तरे सम्पादनीये इति राडान्तः । तत्रोभयत्र
युक्तिः पूर्वन्यायेन द्रष्टव्या । लिङ्गं त्वेवमास्मायते । षष्टि-
स्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनसवनमिति । अयमर्थः । रौरवयौधा-
जयनामके सामनी माध्यन्दिनसवने गीयेत । तस्मिंश्च
सवने त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः षष्टिर्भवन्तीति । सेयं षष्टिसंख्या
प्रग्रथनपक्षे उपपद्यते । तथाहि । माध्यन्दिनसवने पञ्चमाम
एकः । पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि । पवमाने त्रीणि सूक्तानि ।
उच्चा ते जातमित्येकं सूक्तम् । तत्र गायत्र्यस्तिभ्र ऋचः ।
पुनानः सोमेति द्वितीयं सूक्तम् । तच्च प्रगाथरूपम् । तत्र
पूर्वा बृहती । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । प्र तु द्रव परि-
कीर्णमिति तृतीयं सूक्तम् । तत्र त्रिष्टुभस्तिभ्रः । पृष्ठस्तोत्रे-
ष्वभि त्वा शूरेति प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम् । तत्र पूर्वा बृहती ।
उत्तरा पङ्क्तिः । कथा नञित् इति द्वितीयम् । तत्र
तिस्रो गायत्रयः । तं वो दक्षमृतीषहमिति तृतीयं
प्रगाथरूपम् । तत्र बृहतीपङ्क्त्यौ । तरोभिर्वा विद्वसुमिति
प्रगाथरूपं चतुर्थम् । तत्रापि बृहतीपङ्क्त्यौ । एव-

सस्मिन् सवने सप्त सूक्तानि । तेषु नव सामानि गीयानि ।
 प्रथमे सूक्ते गायत्रमामहीयवं चेति द्वे सामनी । द्वितीये
 रौरवं यौधाजयं च । तृतीयं श्रीश्मनम् । चतुर्थे रथन्तरम् ।
 पञ्चमे वामदेव्यम् । षष्ठे नौधसम् । सप्तमे कालेयम् ।
 तत्र प्रथमसूक्तस्य सामद्वयनिष्पत्तये द्विरावृत्तावाश्रयभूता
 ऋचः षड्गायत्र्यो भवन्ति । पञ्चमसूक्तमता वामदेव्यसामा
 श्रयभूतास्तिस्त्र ऋचः सप्तदशस्तोमसिध्यर्थमावर्त्यमानाः
 सप्तदश गायत्र्य इत्येवं मिलित्वा त्रयोविंशतिर्गायत्र्यः ।
 षष्ठे सूक्ते बृहतीपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन बार्हतस्तृचो भवति ।
 तथा सप्तमेऽपि । तत्रोभयत्र सप्तदशस्तोमे सति चतुस्त्रिं-
 शद्बृहत्यो भवन्ति । द्वितीयसूक्तेऽपि प्रग्रथनेन बार्हतं त्वं
 सम्पाद्य सामद्वयार्थमावृत्तौ षड्बृहत्यो भवन्ति । चतुर्थ-
 सूक्ते रथन्तरसामार्थं पूर्ववर्णकोक्तरीत्या प्रग्रथने सति
 द्वे ककुभावुत्तरे भवतः । प्रथमा तु स्वतः सिद्धा बृहती ।
 तत्र सप्तदशस्तोमे कृते सति पञ्च बृहत्यो द्वादश ककुभश्च
 सम्पद्यन्ते । तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणमेवमाश्रा-
 यते । पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया
 पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया
 सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभि-
 रिति । अयमर्थः । एका स्वतः सिद्धा बृहती । प्रग्रथिते
 द्वे ककुभावित्येवं विधस्तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावर्तनीयः ।
 प्रथमे पर्याये त्रिबृहती गातव्या । सकृत् सकृत् ककुभौ ।
 द्वितीये पर्याये सकृद्बृहती । त्रिवारमनन्तरा ककुप् । सकृ-
 द्बृहती । तृतीये पर्याये सकृद्बृहती । त्रिस्त्रिः ककुभाविति ।

हिकरोति हिंकारोपलक्षितं गानं कुर्यादित्यर्थः । तदेवं
तृतीयसूक्तव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूक्तेषु त्रयोविंशतिर्गायत्रः
पञ्चचत्वारिंशद्बृहत्तो द्वादश ककुभः सम्पन्नाः । तत्र
ककुबष्टाविंशत्यक्षरा । तस्यां षोडशाक्षरे गायत्रीपाद-
द्वये योजिते चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् सम्पद्यते । अनया
दिशा द्वादशानां ककुभां त्रिष्टुप् सम्पादनाय चतुर्विंशति-
र्गायत्रीपादा योजनीयाः । तथा सत्यष्टौ गायत्र्यो गताः ।
पञ्चदश गायत्र्योऽवशिष्यन्ते । तासां पञ्चचत्वारिंशत् पादाः ।
तांश्च तावतीषु बृहतीषु संयोज्य त्रिष्टुभः सम्पादनीयाः ।
तत एताः पञ्चचत्वारिंशत्ककुप्सु निष्पन्ना द्वादश तृतीये
सूक्ते स्वतः सिद्धास्तिस्त्र इत्येवं प्रग्रथनपक्षे षष्टिस्तिष्टुभ
उत्तराग्रथ्ये समास्माता एव लभ्यन्ते । उत्पत्तिबृहत्यानयने
तु प्रकरणान्नातानां तावतीनामलाभात् प्रकृतहानाप्रकृत-
प्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । तस्मात् त्रिष्टुभः षष्टिरित्येतद्बृहती-
प्रग्रथनस्य लिङ्गम् । प्रग्रथनप्रकारस्त्वभिधीयते । पुनानः
सोम इत्यस्या बृहत्याश्चतुर्थं पादं पुनरुपादाय द्विरभ्यस्य
दुहान ऊर्ध्वदिर्व्यमित्येतस्या विष्टारपङ्क्तेः पूर्वार्द्धेन संयो-
जयेत् । सा बृहती भवति । एतदीयं चतुर्थं पादं द्विरभ्य-
स्यात्तरार्द्धेन योजयेत् । सापि बृहती भवति । तस्माद्योधा-
जयरोरवयोर्बृहत्तो उत्तरे प्रग्रथनीये । एवं नौधसकालेय-
योरपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयवर्णकमारचयति ।

श्यावाश्वान्यीगवेऽनुष्टुबानेया ग्रथ्यतेऽथवा ।

पुरेव लिङ्गं जगतीचतुर्विंशतिकीर्त्तनम् ॥ १० ॥

इदमावायते । पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः
सप्तसामा । गायत्रसंहिते गायत्रे त्वचे भवतः । श्यावा-
श्वान्धीगवे अनुष्टुभे त्वचे भवतः । उष्णिहि सफम् । ककुभि
षौष्कलम् । कावमन्यं जगतीष्विति । अयमर्थः । अस्ति
तृतीयसवने पवमान आर्भवसंज्ञकः । तस्मिन् पञ्च सूक्तानि
सप्त सामानि । स्वादिष्ठया मदिष्ठयेत्येकं सूक्तम् । तस्मिन्
गायत्रास्तिस्त्र ऋचः । तासु गायत्रं संहितं चेति हे
सामनी । पुरोजिती वो अन्वस इति सूक्तान्तरम् । तत्रैका-
नुष्टुप । उत्तरे हे गायत्र्यौ । तासु श्यावाश्वमान्धीगवं चेति
हे सामनी । इन्द्रमच्छ सुता इत्यपरं सूक्तम् । तस्मिन्नुष्णिह
स्तिस्त्रः । तासु सफं साम । पवस्त्र मधुमत्तम इति
प्रगाथः । तस्मिन् पूर्वा ककुप् । उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र
षौष्कलं साम । अभि प्रियाणि पवते चनोहित इत्यन्यत्
सूक्तम् । तत्र तिस्रो जगत्यः । तासु कावं साम । एतेषां
पञ्चानां सूक्तानां मध्ये पुरोजिती वः पवस्वेत्यनयोः सूक्तयो-
र्यद्यपि हे छन्दसी तथापि समासु गानं निष्पादयितुं
प्रग्रथने कृते सत्यैकैकमेव छन्दः सम्पद्यते । ततो गायत्रानुष्टु-
बुष्णिक्ककुब्जगतीभिः पञ्चच्छन्दाः पवमानोऽस्मिन् सप्त
आवपनीय इति । तत्र पुरोजिती व इत्यस्मिन् सूक्ते श्यावाः
श्वमान्धीगवं च समासु गातुमुत्तरे गायत्रावावाप्नाते परि-
त्यज्य हे उत्पत्यनुष्टुभावानेतव्ये इति पूर्वपक्षः । चतुर्थे
पादं पुनरुपादाय हे अनुष्टुभौ ग्रथनीये इति राजान्तः ।
ततोभवत्क पूर्ववर्णकद्वयन्यायेन युक्तिर्द्रष्टव्या । लिङ्गं
स्वेवमावायते । चतुर्विंशतिजगत्यस्तृतीयसवन एका च

ककुभिति । सेयं संख्या प्रग्रथन उपपद्यते । तथा हि ।
 गायत्रसंहितयोः साम्नोराश्रये गायत्रे त्वचे द्विरभ्यस्ते सति
 षड्गायत्री भवन्ति । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टा-
 चत्वारिंशत्यक्षरा जगती । ततः षडभिर्गायत्रीभिस्तिस्त्रो-
 जगत्यो भवन्ति । श्यावाश्वान्धीगवयोराश्रयभूताः प्रग्र-
 थिता द्विरभ्यस्ताः षडनुष्टुभो भवन्ति । मिलित्वा सप्त-
 जगत्यः सम्पन्नाः । सप्तस्य पौष्कलस्य च सामान्तरवत्तृचे-
 गानं न कर्तव्यम् । किंत्वेकैकस्यामृचि । तत् कुतोऽवग-
 म्यते । उणिहि ककुभीति सप्तम्येकवचनान्ताभ्यां विशेष-
 विधानात् । अष्टाविंशत्यक्षरयोः णिककुभीरेका जगती
 गायत्रीपादश्च सम्पद्यते । ककुभिमध्यमः पादो द्वादशाक्षरः ।
 उणिहि च परः पाद इति तयोर्भिदः । कावस्याश्रयभूताः
 स्वतः सिद्धास्तिस्त्रो जगत्य इति मिलित्वा पवमानेऽस्मिन्ने-
 कादग जगत्यो भवन्ति । गायत्रीपादश्चातिरिच्यते । आर्भ-
 वपवमानवत्तृतीयसवने यज्ञायज्ञीयस्तीवमेकमस्ति । तस्य
 चाश्रयो यज्ञायज्ञ वा अग्नय इत्यसौ प्रगाथः । तत्र पूर्वा
 ब्रह्मती । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । तयोः प्रग्रथनेन ककुभा-
 वुत्तरे कर्तव्ये । तत्रैकविंशस्तीमः । तस्या विधायिका
 विष्टुतिरेवमाप्नायते । सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः
 स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स
 तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स
 एकया स तिसृभिरिति । अयमर्थः । प्रथमाया ब्रह्मत्या-
 स्तिपु पर्यायेषु त्रिवारमेकवारं पुनस्त्रिवारमिति सप्त ब्रह्मत्याः ।
 अथमायाः ककुभः प्रथमद्वितीययोः पर्याययोस्त्रिपादः ॥

अन्ये सकृत् । उत्तमायाः ककुभ आदौ सकृत् । द्वि-
तीयद्वितीययोस्त्रिस्त्रिरित्येवं चतुर्दश ककुभः । तासु
ककुप्सु द्वादशाक्षरा मध्यमपादाश्चतुर्दश । तेषु सप्त
पादाः सप्तसु संहतीषु योजनीयाः । ततः सप्त जगत्पौ
भवन्ति । अवशिष्टा अष्टाक्षराः ककुभामाद्यपादा अन्य-
पादाश्च मिलित्वाष्टाविंशतिः । तेषु पङ्क्तिभिः पादैरेका
जगतीत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशतिपादैश्चतस्रो जगत्पौ भवन्ति ।
ये तु द्वादशाक्षरा सप्त पादाः पूर्वमवशिष्टास्तेषु पवमानश्रे-
षोऽष्टाक्षरः पादो योजनीयः । ककुभां शेषेष्वष्टाक्षरेषु
चतुर्धु पादेषु चत्वार्यक्षराणि योजनीयानि । ते द्वे जगत्पौ ।
भवतः । तदेवं यज्ञायज्ञीयस्तीक्ष्णे त्रयोदश जगत्पः पूर्वीक्ताः ।
पवमानगता एकादशेति चतुर्विंशतिर्जगत्पः । चतुरक्षर-
वर्जिताश्चत्वारोऽष्टाक्षरपादा मिलित्वा ककुबेका भवति ।
अनेन लिङ्गेन श्यावाश्वमान्धीगवं च प्रग्रथितं त्वचे
गातव्यम् । न तु ततोत्पत्त्यनुष्टुबानयनमिति स्थितम् ।

चतुर्थवर्णकमारचयति ।

चतुःशते प्रग्रथनमृचः पादस्य वाग्रिमः ।

त्वचे मुख्यत्वतो मैवमृगन्यत्वस्य वर्णनात् ॥ ११ ॥

गवामयने ब्रह्मसाम विहितम् । अभीवर्त्ता ब्रह्मसाम
भवतीति । तत् प्रकृत्य श्रूयते । चतुःशतमैन्द्रा बार्हताः
प्रगाथा इति । चतुरक्षरशतसंख्याका इन्द्रदेवताका
संहतीच्छन्दस्काः प्रगाथा ऋग्दयार्त्तिकाः । तेष्वेकप्रगाथगतं
द्वे ऋचौ । द्वितीयप्रगाथगतामेकामृचं च प्रग्रथ्य
त्वचेऽभीवर्त्तनामकं साम गातव्यम् । तथा सत्यान्नाता-

नामविकृतानामेव तिसृणामृचां लाभानृचस्य मुख्यत्वं
भवति । पूर्वोक्तरीत्या पादप्रग्रथने तु विकृतत्वादमुख्य-
स्तृचः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः । अन्या अन्या ऋचो
भवन्ति तदेव सामेत्युचामन्यत्वमत्र वर्ण्यते । तच्च
पादप्रग्रथने सम्भवति । ऋक्प्रग्रथने तु येयम्पूर्वस्य
लृचस्यान्या सैवोत्तरस्य लृचस्याद्येत्यन्यत्वमृचो न
स्यात् । तस्मात् पादस्य प्रग्रथनम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयेया विकल्पया वा विभिन्ना मीतिहेतवः ।

आद्यः प्रयोगग्रहणाद्धैकत्वाद्विकल्पनम् ॥ १२ ॥

छान्दोग्ये तलवकारादिशाखाभेदेषु विलक्षणा गीति-
हेतवोऽक्षरविकारादय आम्नायन्ते । ते सवे कर्मानुष्ठाने
समुच्चेतव्याः । कुतः । प्रयोगवचनेन सर्वेषां परिगृहीत-
त्वात् । मैवम् । एकैकशाखोक्तेरेवाक्षरविकारादिभिर-
ध्ययनकाल एव गीतिस्वरूपनिष्पत्तेः । तन्निष्पत्तिलक्ष-
णस्य प्रयोजनस्यैकत्वात् प्रयोगवचनपरिगृहीता अपि
श्रीह्रियववद् बहुद्वयन्तरवच्च विकल्पन्ते ।

अष्टमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति ।

ऋक्सामभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नैव वाग्निमः ।

पुरेव मैवमृङ्निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात् ॥ १३ ॥

कचित् कमेविशेषे श्रूयते । ऋचा सुवते । साम्नाः
सुवत इति । तत्र पूर्वन्यायेन विकल्प इति चेत् । मैवम् ।

ऋङ्निन्दासामप्रशंसयोर्वाक्यशेषेऽवगमात् । यदृचा सुवते

तदसुरा अन्ववायन्त्यत्साम्ना सुवते तदसुरा नान्ववायन्त्य

एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेत्यृचं निन्दित्वा साम प्रशस्य
लिङ्प्रत्ययेन साम विहितम् । तस्मात्साम्नैव स्तुतव्यम् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

गामस्य नियमो नीत विद्यते वङ्गपस्थितौ ।

नाम्ना न द्वयतोऽस्यैव प्रकृतित्वाच्छ्रुतेरपि ॥ १४ ॥

कचित् कर्मविशेषे श्रूयते । अयं सहस्रमानव इत्येत-
याहवनीयमुपतिष्ठत इति । असांख्यगप्रगीता संहिता-
ग्रन्थे सामन्नाता । प्रगीता गानग्रन्थे । ततो वङ्गरूप-
स्थाने तस्यामृचि गानं न नियतम् । किन्तु विकल्पित-
मिति प्राप्ते ब्रूमः । अस्यैव नियमो गाने । कृतः ।
सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात् । ऋचां संहितापाठो-
ऽत्र गानायैव । न ह्याधारमन्तरेण गातुं शक्यते । अथो-
च्येत । अयं सहस्रैत्यृक्प्रतीकपूर्वकेण वाक्येनोपस्थान-
विधानाद्वाक्यस्य प्रकरणात् प्रबलत्वाद्वाचैवोपस्थानमिति ।
तत्र । प्रकृतप्रगीतमन्त्रवाचिन्या एतयेति सर्वनामश्रुतिः
प्रबलतरत्वात् । तस्मात् प्रगीतयोपस्थानम् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

तैस्वर्यादि समुच्चये विकल्प्यं तान एव वा ।

प्रयोगावर्धतो द्वौ नो वचनात् स्मृतिकल्पितात् ॥ १५ ॥

अग्निमूर्धेत्यादियाज्यापुरोऽनुवाक्यादयो मन्त्राः साम-
प्रसङ्गा द्विचार्यन्ते । ते च कस्याच्चिच्छाखायां तैस्वर्येणा-
धीयन्ते । कैश्चिच्चातुःस्वर्येण । उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो
व्यतिरिक्तचतुर्थः स्वर एकश्रुतिः । तां चाध्यापकाः प्रचय-
इत्याचक्षते । तत्र प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गोपसंहारित्वात्

समुच्चयस्त्वैस्वर्यादीनामित्येकः पक्षः । अध्ययननिवृत्ति-
लक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वाद्विकल्प इति द्वितीयः पक्षः ।
नैतो द्वौ पक्षौ युक्तौ । एकश्रुतेर्व्याकरणसूतौ विहितत्वात् ।
तथा च पाणिनीयं सूत्रम् । यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्साम-
स्विति । अग्निं गृह्णामि सुरथमित्यादयो मन्त्रा यजमा-
नेनैव जप्यन्ते । न्यूङ्हाः प्रणवाः । सामानि रथन्तरादीनि ।
एतभ्यो जपादिभ्यो व्यतिरिक्तानां मन्त्राणां यज्ञकर्मण्येक-
श्रुतिर्भवति । अनया च स्मृत्यानुमितं वेदवाक्यमेतत् ।
तानो यज्ञकर्मणोति । तान इत्येकश्रुतेः पूर्वाचार्यसंज्ञा ।
न चैकश्रुतित्वे स्वराध्ययनं व्यर्थमिति वाच्यम् । स्वरवि-
शेषेण बहुव्रीहितत्पुरुषसमासादिनिश्चये सत्यर्थविशेषस्या-
वबोधः शक्यत्वात् । जपादिषु तु यथाध्ययनं स्वरः प्रयो-
क्तव्यः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

आयीभावो योनिवशादुत्तरावशतोऽथवा ।

गीत्यर्थत्वादादिमोऽन्त्यो वर्णाभिव्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

यद्योन्यां तदुत्तरयोगायतीति श्रूयते । तत्र कथा
नश्चित्र आ भुवदित्यसावृग्योनिः । तस्यामृचि कथेत्यक्षर-
द्वयमाद्यो भागः । नश्चित्र आ भुवदित्यक्षरषट्कं द्वितीयो
भागः । तस्मिन्भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरित-
नमिकारं विलोप्य तस्य स्थान आयीभावमान्नाय
गीतिर्निष्पादिता । कस्त्वा सत्यो मदानामित्यनन्तरभावि-
न्युत्तरा । तस्यां योनित्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरि-
तनं यकारमीकारं लोपयित्वा तयोः स्थान आयीभावः

कार्यः । अभी षु ण इत्यसावपरोत्तरा । तस्यामपि चतुर्थाक्षरे णकारस्योपरिस्थोपरितनमकारं लोपयित्वा तस्य स्थान आयौभावः कर्त्तव्यः । अथवा गौतिनाशप्रसङ्गादिति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र योनौ वर्णान्तरस्यागमः । किं तर्हि विद्यमान एव चकारस्योपरितन इकारः सामप्रसिद्धया प्रक्रियया वृद्धः सन्नैकारो भवति । तस्य संध्यन्तरत्वादकारः पूर्वभागः । इकार उत्तरभागः । तावभी विश्लेषेण गोयमानावायौभावं प्रतिपद्येत । तथा च सामगा आहुः । वृद्धं तालव्यमायौभवतीति । तथा सत्युत्तरयोश्चतुर्थाक्षरे नास्ति तालव्य इकार इत्यायौभावो न कर्त्तव्यः । अभी षु णः सखीनामविता जरितृणामित्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्योपरितन इकारः पूर्ववदायौभवति । सोऽयमायौभाव उक्तरोत्या वर्णाभिव्यञ्जकत्वादुत्तरागतवर्णवशेन कर्त्तव्यः । गौत्यर्थत्वाभावेन योनिक्रमे तेन विनापि न गौतिर्विनश्यति ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

स्तोभा नेत प्रदिश्यन्ते नागौतित्वेन वर्णवत् ।

स्वरादिवत् प्रदिश्यन्ते गौतिकालोपयोगतः ॥ १७ ॥

बामदेव्यसाम्नौ योनौ द्वयोरर्द्धयोर्मध्य ओंकारद्वयेन ह्यौशब्देन हायौशब्देन च निष्पन्नः स्तोभ एवमानातः । ओं ओं ह्यौ हायौति । सोऽयं स्तोभो नोत्तरयोरतिदिश्यते । कुतः । अगौतित्वात् । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति गौतिमात्रमतिदिश्यते । तत्र प्रथमाया ऋचौ

वर्णं यथा नातिदिश्यन्ते । तत्रा स्तोभा अपीति प्राप्तं
ब्रूमः । स्वरः वर्णविक्षेपो विराम इत्येते गीत्युपयोगित्वाद्
यथातिदिश्यन्ते । तत्रा स्तोभा अपि गीतिकालपरि-
च्छेदकत्वादतिदिश्यन्ताम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किंवास्ति न विवर्णता ।

आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥ १८ ॥

न तावद् विवर्णत्वं तल्लक्षणम् । वर्णविकारस्य विप-
रीतवर्णत्वेन स्तोभत्वप्रसङ्गात् । अग्न आ याहौत्यस्यामृ-
च्यकारस्य स्थान ओकारं कृत्वा गावन्ति ओम्मायीति ।
अधिको वर्णः स्तोभ इत्युक्ते सत्यभ्यासेऽतिव्याप्तिः । पिब
सोमंमिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतस्यामृचि दत्तुत्वेत्यच्चरत्वं गान-
काले विरभ्यस्तम् । अतो विकाराभ्यासयोरतिव्याप्ते-
र्नास्ति लक्षणमिति चेत् । मैवम् । अधिकत्वे सत्यृग्वि-
लक्षणवर्णः स्तोभ इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात् । लोकेऽपि
सभायां विप्रलम्भकेनोच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं कालक्षेप-
मात्रहेतुकं शब्दराशिं स्तोभ इत्याचक्षते । तस्मादस्ति
लक्षणम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

न स्युः स्युर्वातनीवारा व्रीहिस्थानेऽमित्तमं हि ।

विकारतद्धितात्ते स्युः प्रीक्षणादिरतो भवेत् ॥ १९ ॥

मध्वाग्रनखपूतत्वपरिधीरापदेष्वपि ।

ये धर्माः षड्रहादीनां ते कार्याः स्थानपाततः ॥ २० ॥

सामोहो गतः । अथ संस्कारोहः । वाजपेये नैवा-

रश्मिः श्रुतः । तत्र नौवाराणां ब्रोहिस्थानपाते प्रमाणा-
भावाद् ब्रोहिधर्माः प्रोक्षणावघातादयो नौवारेषु न कर्त्तव्या
इति चेत् । मैवम् । नैवार इत्यस्य विकारार्थतदितस्य
ब्रोहिस्थानीयत्वे प्रमाणत्वात् । यथा ग्रीहयस्तण्डुल-
द्वारेण हविर्निष्पादसाधनम् । तथा नौवारा अपि । तस्मात्
सन्ति प्रोक्षणादयः । अयं न्यायो मध्वशनादौ योजनीयः ।
संस्थितं पृष्ठे षडङ्गे मध्याशयेद् घृतं वेत्यत्र षडङ्गधर्मा व्रत-
नियमादिर्मध्वशनं कर्त्तव्यः । राजसूये नैऋतं चक्रं नखा-
वपूतमित्यत्रोत्खलमुसलयोर्धर्मः प्रोक्षणं नखेषु कर्त्तव्यम् ।
चातुर्मास्येषु परिधी पशुं नियुञ्जीतेत्यत्र यूपधर्मः पशुनि-
योजनं विस्मृतेनैव परिधी श्रुतम् । ज्योतिष्टोम ऐरं
कृत्वोद्देयमित्यत्र गिरापदधर्मः आयीभावादिरिरापदे
कर्त्तव्यः ।

तयोदशाधिकरणमारचयति ।

न यूपधर्माः परिधी सन्ति वान्यार्थकत्वतः ।

नाविरोधादञ्जनाद्याः स्युर्नियोजनसाधने ॥ २१ ॥

चातुर्मास्येषु यूपकार्यं पशुनियोजनं स्थविष्ठे मध्यम-
परिधावाच्चायते । परिधी पशुं नियुञ्जीतेति । तत्र नियो-
जनकार्येण परिधेयूपस्थानीयत्वेऽपि न यूपधर्मास्तक्षणा-
दयोऽञ्जनादयश्च तत्र युक्ताः । तः । अग्निपरिधानार्थं
मध्यमपरिधेरितरपरिधिषु दुत्पन्नत्वादिति चेत् । वादम् ।
अन्यार्थमुत्पन्नस्यापि वचनान्नियोजनसाधनत्वमस्ति । यूपी-
ऽपि पशुनियोजनार्थं संस्क्रियते । ततो नियोजनसाधनं प-
रिधी युक्ताः संस्काराः । ननु परिधिस्त्वक्सहितः शयानश्च ।

तत्र तज्जणीच्छायौ यूपधर्मे विरुध्यते ! एवं तर्हि तौ
मा भूताम् । अविरुद्धास्त्वञ्जनादयः कर्त्तव्याः । तथा सति
संस्कारनिमित्तस्य यूपशब्दस्य परिधावपि मुख्यत्वाद् यपा-
याज्यमानायां न ब्रूहीत्यस्मिन् प्रेषमन्त्रे परिधयेऽज्यमानाये-
त्येवमूही न कर्त्तव्यः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

श्रुतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा न हि ।

अपाकार्यत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥ २२ ॥

अभ्युद्देष्ट्यां श्रुते चरुम् । दधनि चरुमिति श्रुतदध्नौ
आस्नाते । तयोः प्रणीता धर्मा न कर्त्तव्याः । हविश्रपणा-
द्यमुत्पन्ना उत्पवनादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीताः । दधि-
पयसौ तु श्रपणार्थं नीत्स्वने । किन्तु हविश्चेन प्रदानार्थं
मुत्पन्ने । ततः साम्याभावानीत्स्वनादयो धर्मास्तयो-
रिति चेत् । मैवम् । अन्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र
चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् ।
ततः समानत्वात्तद्धर्माः सन्ति ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

बृहद्रथन्तरे धर्मेः संकीर्णं वा व्यवस्थिते ।

पृष्ठैक्यात् संकरो धर्मे निर्देशादेर्यवस्थितिः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे विकल्पितं पृष्ठस्तोत्रं विहितम् । बृहत्-
पृष्ठं भवति । रथन्तरं पृष्ठं भवतीति । तत्रोभयत्र
धर्माः श्रुताः । बृहति प्रस्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत् ।
रथन्तरे प्रस्तूयमाने संमीलयेदित्यादयः । तं उभयत्र
संकीर्णम् । पृष्ठसिद्धिलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वादिति

४८४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० २ अधि० १७

चेत् । न । निर्देशभेदात् । साङ्ख्ये त्ववैलक्षण्येन
बृहदिति रथन्तरमिति च द्वौ निर्देशौ नोपपद्येयाताम् ।
किञ्च । उभयधर्मसाहित्यं विरुद्धम् । उच्चैर्गेयं बलवद्-
गेयमिति बृहद्धर्मः । नोच्चैर्गेयं न बलवद्गेयमिति रथ-
न्तरधर्मः । तस्मादुभयोर्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

तयोर्धर्माः समुच्चया न वा कण्वरथन्तरे ।

द्विस्थानत्वाद्भाष्ये प्राच्यो विरोधादार्त्तिकेऽन्तिमः ॥२४॥

वैश्यस्तोमे कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवतीति श्रूयते ।

तत्र कण्वरथन्तराख्यसाम्नः पृष्ठस्तोत्रसाधनयोः प्राक्तनयोः
बृहद्रथन्तरयोः स्थाने पतितत्वादुभयसम्बन्धिधर्माः समुच्चे-
तव्याः । ये तु विरुद्धा धर्मा उच्चैर्गेयं नोच्चैर्गेयमित्यादयस्ते
विकल्पन्ताम् । समुद्रध्याननिमीलनादीनां विरोधाभावात्
प्रकृताविव निर्देशभेदस्यात्राभावाच्च समुच्चय इति भाष्य-
कारस्य मतम् । विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थाने पतितत्वा
द्विरुद्धधर्माचारस्यात्र विकल्प एव युक्तः । न तु समुच्चय इति
वार्त्तिककारस्य मतम् । तत्रोभयत्र तत्तन्मतविपरीतः
पूर्वपक्ष उन्नेयः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

द्विसामके द्वयोर्धर्मसाङ्ख्ये वा व्यवस्थितिः ।

पृष्ठैक्यात् संकरो मैवं धर्माणां सामगत्वतः ॥ २५ ॥

गोसव उभे कुर्यादित्यादिना गोसवादौ बृहद्रथन्तरं
सामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं विहितम् । तत्र पृष्ठस्तोत्रस्यैक-
त्वेन धर्मव्यवस्थाया असम्भवादृष्ट्युभयधर्माः कर्तव्याः ।

रथन्तरेऽप्युभयधर्मा इत्येवं साङ्ख्यमिति चेत् । मैवम् ।
न ह्येते षष्ठस्तोत्रप्रयुक्ता धर्माः । किन्तु सामप्रयुक्ताः ।
ततः साम्नीर्भद्राजर्मा व्यवतिष्ठन्ते ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।

स्तः संवदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते । सुवेण पार्वणौ जुहोतीति ।
तत्र पवेशब्दः कालविशेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ
होमावारादुपकारकतया प्रयाजादिवत्सौर्यादिविकृति-
विकृतिदिश्येते इति चेत् । मैवम् । पर्वगब्दस्याग्नेयादि-
त्रिकसंघपरत्वात् । दानार्थवाचिनः पृणातंधीतोनिष्पन्नो-
ऽयं पवेशब्दः । स च प्रियते दौयतेऽस्मिन्नित्यधिकरण-
व्युत्पत्त्या कालमावष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सन्
प्रकरणवशादाग्नेयादिकमेतयसंघमाह । तथा च मन्त्र-
वर्णाऽप्यनुगृहीतो भवति । ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं
यजामह इत्येको मन्त्रः । अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनु-
रिव भूय आप्यायमानेत्यपरो मन्त्रः । तत्राग्नीषोमवत्कमे-
तयसङ्घस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च संवस्य विकृतिः
सौर्यादिः । किन्त्वाग्नेयस्यैव । ततः सङ्ख्यार्थयोर्होमयो-
र्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

संकीर्णा सङ्ख्योर्होमौ न वा प्रकरणादुभौ ।

संकीर्णवृत्तकार्यस्य भेदादेतौ व्यवस्थितौ ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात् प्रयाजादिवद्दर्शेऽस्मि

४८६ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० १ अधि० २०.

होमद्वयं कर्त्तव्यम् । पूर्णमासेऽपि तद्येति चेत् । मैवम् ।
उपकार्ययोग्यं वस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यव-
स्थाया युक्तत्वात् ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

देवता यजयो वा स्युः प्रयाजे समिदादयः ।

विष्णादिवद्देवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमात्रात् । समिधो यज-
तीत्यादिना । तत्र यथा विष्णुं यजति वरुणं यजती-
त्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्णादयो देवताः । तथा
समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागैर्देवताः संस्क्रियन्त
इति दृष्टार्थत्वलाभ इति चेत् । मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या
तद्वितेन वा देवता निर्दिश्यते । तद् यथा । यदग्नये सायं
जुहुयात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इति । न चात्र समि-
दादिषु चतुर्थीतद्वितौ विद्येते । तादर्थ्यप्रतीती देवता
भवति । न च द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते । किंत्वीमित-
तमत्वम् । तच्च कर्मनामत्व उपपद्यते । अग्निहोत्रं जुहो-
तीत्यादौ तद्दर्शनात् । यथा पाकं पचतीत्युक्ते पचि-
क्रियायाः कर्त्तव्यता प्रतीयते । तथा समिधो यजतीत्युक्ते
समिदुयागः कर्त्तव्य इत्यर्थो भवति । विष्णुं यजती-
त्यादौ तादर्थ्यमुपचर्यते । प्रयाजमन्त्रेषु समिधो अग्न-
आज्यस्य वियन्त्वित्यादिषु समिदादिशब्दैर्बहुवचनैक-
वचनान्तैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमित्तीकृत्य ता-
दृशैरेव शब्दैरिह यागा अभिधीयन्ते । समिधो यजति ।
तन्नूनपातं यजति । इडो यजति । बर्हिर्ग्रेजति । स्वादो

कारं यजतीति । तस्मान्नात्र देवतासंस्कारविधिः । किन्तु
यामाः केवला विधीयन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्य-
विशेषानवगमात् प्रकरणेनारादुपकारकत्वम् । पञ्चमप्रया-
जस्य तु वक्ष्यमाणज्यभागादिदेवतासंस्कारकत्वं दशमे-
ऽभिधास्यते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवम-
स्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

अग्निव्रीह्यादयो नोह्या ऊह्या वा न हि चोदनात् ।

विवक्षा देवहविषोर्दृष्टत्वादूह्यते ततः ॥ १ ॥

प्रकृतावगन्धे जुष्टं निर्वपामीति देवताविषयो मन्त्र
श्रान्नातः । व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति द्रव्यविषयः ।
विकृतिषु सूर्याय जुष्टं निर्वपामीति नीवाराणां मेध सुम-
नस्यमान इत्येवमूहो न कर्त्तव्यः । कुतः । चोदकेन यथा-
वस्थितस्यैव मन्त्रपाठस्यातिदिष्टत्वादिति चेत् । मैवम् ॥
प्रकृतौ देवताहविलक्षणयोरेव विवक्षा । तथा सति तत्-
प्रकाशनरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य लाभात् । अग्निव्रीहिशब्द-
विवक्षायामदृष्टार्थी मन्त्रपाठः प्रसज्येत । तस्मात् सूर्य-
नोधारलक्षणार्थप्रकाशनायोहः कर्त्तव्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

हरितोक्तिः पौण्डरीके न त्याजा त्यज्यतेऽथवा ।

बाह्यदृष्टार्थत्वतो मैवं गुणाद् द्रव्यस्य भासनात् ॥ २ ॥

मौक्तं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकाम इत्यत्र पौण्डरीकाणि
बर्हीषि भवन्तीति श्रुतम् । तत्र स्तारणमन्त्रश्चोदकप्राप्तः ।
दर्भैः स्तृणीत हरितैरिति । तत्र पूर्वन्यायेन दर्भशब्दस्थाने
पुण्डरीकशब्दः प्रयोक्तव्यः । हरितशब्दस्तु प्रकृतौ नापूर्वाश्र-
द्रव्यवाची । ततोऽसमवेतार्थत्वाद्विज्ञतावप्यदृष्टार्थमनूहेन
प्रयोक्तव्य इति चेत् । मैवम् । गुणद्वारा गुणिद्रव्यप्रकाशनं
सति दृष्टार्थत्वलाभेन समवेतार्थत्वात् । तस्मात् पुण्डरीकैः
स्तृणीत रक्तैरित्यूहनीयम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

यूपस्पर्शं वैदिकं वा लौकिकं मन्त्रकीर्त्तनम् ।

आद्यः प्रकरणान्मैवं लौकिकं प्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशुप्रकरणे यूपस्पर्शस्य प्रायश्चित्त-
सामान्नातम् । यद्येकं यूपमुपस्पृशेदेष ते वायौ इति ब्रूया-
दिति । तदिदमुच्छ्रयणाज्जनादिकालीनवैदिकस्पर्शं भवति ।
कुतः । तत्प्रकरणादिति चेत् । मैवम् । यूपो वै यज्ञस्य दु-
रिष्टमामुञ्चते यद्यूपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चेत्तस्माद्यूपो
नोपस्पृश्यत इति प्रतिषिध्य पश्चात् प्रायश्चित्तान्नानात् । प्र-
तिषेधश्च लौकिकस्पर्शविषयः । वैदिकस्य विहितत्वात् ।
तस्मात्लौकिकं स्पर्शं प्रायश्चित्तम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

पाशं पाशान् द्वयोः पश्वोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयम् ।

एकैकत्वे द्वयत्वे किमेकस्योहोऽथवा द्वयोः ॥ ४ ॥

एकैकत्वेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदापि च ।

अविकारेण बह्वर्थे एकार्थं समवायतः ॥ ५ ॥

प्राकृतत्वादुभावूह्य एकार्थोऽत्र विवक्षया ।

वक्ष्योऽप्यूहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरकृतमितः ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नौषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ
द्वौ पाशमन्त्रौ भिन्नयोः शाखयोरान्नातौ । अदितिः पाशं
प्रमुमोक्ते तमित्येकत्र । अदितिः पाशान् प्रमुमोक्ते
तानित्यपरत्र । तावभौ पाशद्वयोपेतायां विकृतौ चोद-
केनातिदिष्टौ । सा च विकृतिरेवमान्नायते । मैत्रं स्वत-
मालभेत वाक्यं क्षणमपां चौषधीनां च संधावन्नकाम
इति । तत्रैकेनैव मन्त्रेण चरितार्थत्वान्न द्वयोरितिदेश
इत्याद्यः पक्षः । तदाप्यविकृतस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वाद् बहु-
वचनान्तो मन्त्रो युक्तः । प्रकृतावेकस्मिन् पशावसमवेता-
र्थतया बहुवचनस्य विकृतावनूहनीयत्वादित्येकः पक्षः ।
तादृग्बहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसमवेतार्थः प्रकृतौ
भवति । एकवचनान्तस्तु मन्त्रः प्रकृतौ समवेतार्थत्वादि-
कृतावतिदिश्यताम् । स च द्विवचनान्तत्वेनोहनीय इति
पक्षान्तरम् । प्रकृतौ विद्यमानयोरुभयोर्मन्त्रयोर्विकृता-
वतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्यावान्तरत्वे-
नोपन्यस्तावुभावपि पक्षावयुक्तौ । मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे
त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावनूहनीयः ।
बहुवचनान्तो यथावस्थित एव पठनीय इति पूर्वपक्षः ।
लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरकृतशक्तित्वाद् द्विवच-
नान्ततया सोऽप्यूहनीय इति साद्वान्तः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

उत्क्रष्टव्यो न वा मन्त्रो वक्ष्योऽसङ्गतत्वतः ॥

उत्कर्षो न विकल्पोऽसौ गुणे त्वन्यायकल्पना ॥ ७ ॥

योऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रस्तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपाशयुक्तेषु पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः । एकस्मिन् पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वादिति चेत् । नासावत्कष्टयः । किंत्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः । न हि पाशानित्यत्र प्रधानांशस्यानन्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्तयोः प्रातिपदिकं प्रधानम् । धर्मिवाचकत्वात् । विभक्तिस्तु कर्मत्वकरणत्वादिधर्मवाचकत्वाद्गुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेस्तु कर्मादिकारकवाचित्वात् प्राधान्यम् । वचनस्य कारकसंख्याभिधायित्वाद्गुणत्वम् । तथा सति बहुवचनान्ते पाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे संगच्छेते । गुणभूते तु बहुवचने लक्षणावृत्तिः कल्पनीया । पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यत इति । तस्माद्गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य कृतस्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठो न वाञ्छनीयः । किन्तु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानबलत्वादिकल्पः कर्तव्यः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

पत्नीमिति द्विपत्नीदावृह्यं नो वीह्यतेऽर्थतः ।

नोपदेशस्य सामान्यादितिदेशाप्रवृत्तितः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नायते । पत्नीं संनह्येति ।

तत्रैकपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थं एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयोगिऽर्थवशाद्गूहनीय इति चेत् । मैवम् । किमुपदेश-

प्राप्तस्योहः । अतिदेशप्राप्तस्य वा । नाद्यः । उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यद्येकपत्नीकप्रयोगाद्येमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात् । तदानीमेकवचनं विवक्ष्येत । न त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विपत्नीकबहुपत्नीकप्रयोगयोर्मेन्त्र एव नोपदिश्येत । तत्र कुत ऊहानूहचिन्तावकाशः । साधारणे तूपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया पत्नीपदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभयमेव पाशव्यायेन विवक्षितम् । एकवचनं त्वदृष्टार्थतया सर्वप्रयोगेऽसमवेतार्थतया पत्नीपदेषु यथावस्थितमेव पठनीयम् । नाप्यतिदेशप्राप्तस्योह इति द्वितीयः पक्षः । द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरविकृतित्वेनातिदेशायोगात् । तस्मादत्र नास्त्यूहः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

ऊह्यो नो वैष विकृतावृह्याऽपाठेन पाशवत् ।

नादृष्टच्छान्दसत्वाभ्यां पागे छान्दसता न हि ॥ ८ ॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरूहनीयः । कुतः । पाठाभावात् । प्रकृतावर्थाऽसारेण प्राप्तेऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः । विकृतौ तु बाधनस्य पाठस्याभावेनास्मदायत्तप्रयोगेऽर्थानुसारेणीहो युक्तः । अत एव पूर्वत्र द्विपाशयुक्तायां विकृतावेकवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहित इति चेत् । मैवम् । पत्नीमित्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथावस्थितपाठे सति विकृतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितव्यत्वात् । अथाचेत् ।

प्रकृतौ छान्दसत्वेन व्यत्ययेनैकवचनमेव द्वित्वबहुत्वयोरप्य-
र्थयोर्वर्त्तत इति । एवं तर्हि विभक्तावप्यूहमन्तरेणैव
द्वित्वबहुत्वाभिधानान्माभूदूहः । न चैवं पाशेऽप्यूहो मा-
भूदिति शङ्कनीयम् । प्रकृतावेकवचनबहुवचनयोरेकस्मि-
न्नेव पाशे वैदिकप्रयोगदर्शनात् । द्वित्वे तदभावात् ।
तस्मात् पाशस्योहो विभक्तौ । न तु पत्नीपदस्य ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमीयसवनस्यास्तुल्यविधयो यदि ।

आस्मा इति तदा मन्त्रे पत्नीन्यायेन नोहनम् ॥ १० ॥

अग्निष्टोमीकथ्यषोडश्यातिरात्ररूपासु ज्योतिष्टोमस्य
संस्थास्त्रैकोत्तरवृद्धाः सवनीयाः पशव आस्नाताः । आग्नेयः
पशुरग्निष्टोम आलभ्य ऐन्द्राग्न उक्थ्य द्वितीयः । ऐन्द्री
वृष्णिः षोडश्यानि तृतीयः । सारस्वती मेथ्यतिरात्रे चतु-
र्थीति । त एते सवनीयपशवोऽग्नीषोमीयपशुना समान-
विधयो न तु तद्विकृतय इति कस्यचित् पूर्वपक्षिणो मतम् ।
तदेवाभ्युपगम्य कृत्वाचिन्ता क्रियते । अधिगुप्रैषमन्त्रे
आस्मा अग्निं भरतेति वाक्ये पुंलिङ्गचतुर्थ्यैकवचनान्त
ब्रह्मशब्दः पठितः । तस्य मेथ्यां स्त्रीलिङ्गतया नास्त्यूह
इति प्रथमपादे निर्णीतम् । इह त्वैकवचनस्य पशुद्वित्वबहु-
त्वयोः पत्नीशब्दवत् पूर्वात्तरपक्षौ द्रष्टव्यौ । अर्थानुसारेण
द्विवचनबहुवचनयोरूह इति पूर्वः पक्षः । उपदेशस्य साधा-
रणत्वेन सर्वत्र समवेतार्थयोः प्रातिपदिकविभक्त्योरेव विव-
क्षितत्वेनैकवचनस्याविवक्षितत्वात् कथञ्चिद्विवक्षितत्वेऽपि
छान्दसेन वचनव्यत्ययेन द्वयर्थबह्वर्थवाचित्वान्नास्त्यूह इति

राज्ञान्तः । परमार्थतस्तु मवनोद्यपशूनामग्नीषीमीयविकृति-
त्वादस्यैव लिङ्गवचनयोः पाश्र्वन्यायेनोहः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

ब्रीहिप्रतिनिधावूहो ब्रीहीणामिति नास्ति वा ।

अर्थादूहो न सादृश्यादंशानां साधनत्वतः ॥ ११ ॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे भूयोऽवयवसामान्योपेतं द्रव्या-
न्तरं तस्य प्रतिनिधिर्भवति । तद् यथा । ब्रीहीणामपचारे
नीवारास्तेषां स्थाने निविशन्ते । तदेतत् षष्ठेऽध्यायेऽव-
स्थितम् । प्रतिनिहितेषु नीवारेषु ब्रीहीणां मेधेत्ययं मन्त्र
उहितव्यः । कुतः । अर्थानुसारादिति चेत् । मैवम् ।
नीवारे चरी नीवाराणां साधनत्वेन विहितानां ब्रीहिस्था-
नीयतया भवति मन्त्रस्योहः । इह तु न नीवाराः साधन-
त्वेन विहिताः । किन्तु भूयोऽवयवसादृश्यद्वारा प्राप्यन्ते ।
ततोऽवयवानामेव साधनत्वम् । तथा सति ब्रीह्यवयवेष्व-
विकारेण यथा ब्रीहिशब्दः । तथा नीवारावयवेष्वपि प्रवृ-
त्तेर्नास्त्यूहः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

द्विपश्वोश्चक्षुरादूहो न वोहः पशुभेदतः ।

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकैभावादनुहनम् ॥ १२ ॥

अग्नीषीमीयपशावध्रिगुप्रेषे पशुसम्बन्धिवचनचक्षुरादीनां
सूर्यादिसंसर्गं आम्नायते । सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं
प्राणमन्त्रवसृजतात् । दिशः श्रोत्रमित्यादिः । मैत्रं श्वेत-
मालभेत वारुणं कृष्णमिति विहितयोर्द्वयोः पश्वोर्मन्त्र-
गताश्चक्षुरादिशब्दा द्विवचनान्तत्वेनोहनीयाः । कुतः । पशु-

भेदेन चक्षुरादीनां भिन्नत्वादिति चेत् । मैवम् । त
 ह्यत्रेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं चक्षुःशब्देन विव
 क्षितम् । तद्विवक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादेक
 वचनात्तच्चक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसङ्गात् । गोलकस्य सूर्यादि
 प्राप्तप्रसम्भवाच्च । यत् तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तज्जी
 मात्रं तदत्र चक्षुरादिशब्दैर्विवक्षितम् । तच्च पञ्चनेकत्वेऽपि
 ततो निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात् समुद्रप्रविष्टनदीवद
 भेदेनावतिष्ठते । तस्मान्नास्त्यूहः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ।

आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नेवाभिगुप्यैषे श्रूयते । एकधास्य त्वचमाच्छ्रिता
 दिति । किन्धीत्यर्थः । तत्र द्वयोः पञ्चोरेकधेत्यस्य शब्दस्य
 नास्ति विकारः । कुतः । तस्य शब्दस्येह सहत्ववाचित्वात् ।
 एकधा गाः पाययतीत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् पञ्चने
 कत्वेऽपि त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य
 घटत इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतावेकस्मिन् पशौ यौगपद्य-
 लक्षणोऽर्थो न सम्भवति । ततः सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः ।
 त्वगियमवयवशो बहुकृत्यो न क्तेत्तव्या । किन्तु सर्वापि
 सकृदेकप्रयत्नेनेत्युक्तं भवति । यत् प्रकृतौ सकृत्त्वं तदेव
 विकृतावुचितम् । ततः प्रतिपशु सकृत्त्वमभिधातुमेकधेत्यर्थं
 मन्त्रोऽभ्यसितव्यः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अविकारो विकारो वा स्यान्मिधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वामिदेवार्थं एकार्थो वान्तिमेऽपि किम् ॥ १४ ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्यायत्वतोऽग्रिमः ।

अर्थमत्त्वादिकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥ १५ ॥

मन्त्रैक्यादर्थं एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन्नायया हिता ।

देवार्थाग्नीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥ १६ ॥

अग्निगुप्तेषु निगदस्यादाविदमास्त्रायते । दैव्याः शमि-

तार उत मनुष्या आरभध्वम् । उपनयत मेध्या दुर
आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति । शाखान्तरे तु मेध-
पतये मेधमिति । अयमर्थः । शमितारः पशुघातिनो
द्विविधाः । दैव्या मानुषाश्च । तानुभयान् सम्बोध्य होता
कर्त्तव्यविशेषानिर्दिशति । आरम्भः कर्त्तव्यः । मेधो
यज्ञः । तद्योग्या दुरः पदार्थान् हिंसाहेतूनिहानयत ।
किं कुर्वन्तः । यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये वा यज्ञमाशासाना
इति । तत्रैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विवचनान्तस्य च
बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूह ऊहो वेति संशयः । ऊहप-
क्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थो द्विवचनान्तस्या-
ग्नीषोमी देवते इत्येवमर्थभेदः । किंवा शब्दद्वयस्यैक
एवार्थ इति संशयः । एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थो
देवतैव वेति संशयः । तत्रः अग्नीषोमीये पशौ यजमानो-
ऽग्नीषोमी चेति त्रयो मेधस्य पतयः । तेष्वेकवचनस्य
द्विवचनस्य चान्यायनिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य वच-
नस्य विकृतावनूह इत्याद्यः पक्षः । प्रकृतौ समवेतार्थत्वे
सम्पादयितुं शक्ये सत्यन्यायनिगदत्वाभावाद्विकृतावनूहः
कर्त्तव्य इति द्वितीयः पक्षः । अस्मिन् द्वितीयपक्षेऽपि

४८६ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ३ अधि० १३

प्रकृतावपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद् विकृतिषु बहुयजमान-
युक्तास्वहीनादिषु यजमानानुसारणैकवचनान्त ऊह-
नीयः । अनेकपशुयुक्तासु विकृतिषु देवतानुसारेण द्विव-
चनान्त ऊहनौयः । सोऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः
पक्षः । शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो
न युक्तः । किंत्वेक एवार्थ इति पक्षान्तरम् । तदापि
देवतायाः सम्प्रदानत्वेन स्वामित्वाभावान्मेधपतिशब्द-
योग्यता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च
यजमाने स्वत एकत्वम् । जायया सह द्वित्वमित्येकवचन-
द्विवचने उभे अपि समवेतार्थः । ततो यजमानद्वयोपे-
तायां विकृतावेकवचनान्तो द्वित्वेनीहनीयः । यजमान-
बहुत्वोपेतायां विकृतौ द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वपक्षः ।
मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाशासनीयम् । तस्य सिद्धत्वात् ।
देवतार्थत्वं त्वाशासनीयम् । ततो मेधमाशासाना इत्येतद्
देवतायां समवेतार्थं सम्प्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्या-
न्मेधपतित्वमविरुद्धम् । देवताकारेणैकत्वादग्नित्वसीम-
त्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उपपद्येत । तस्माद्देव-
तानुसारेण विकृतावूह इति राजान्तः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

आदित्येष्वेकवाच्येषु ऊह्यो नो वीह्यतेऽन्यवत् ।

गणार्थत्वादनृहोऽतो विकल्पः प्रकृताविव ॥ १७ ॥

प्रजापशुसम्पत्तिकामस्य बहुदेवत्यः पशुराम्नायते ।
यः कामयेत प्रयेयपशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एताम-
विंशामादित्येभ्यः कामाया लभेतेति । वशा बभ्या ।

कामाय कामुकेभ्य इत्यर्थः । अत्र चीदकमातो
मेधपतय इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद्
बहुवचनान्तत्वेनोहनीयः । यथा मेधपतिभ्यामिति द्विव-
चनान्त ऊह्यते । यथा वा पाश इत्येकवचनान्त ऊह्यते ।
तद्वदिति चेत् । मैवम् । प्रकृतावग्नीषोमयोर्गणैकत्वमेक-
वचनान्तो ब्रूते । आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्य-
नृहः । तस्माद्विकृत एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृता-
विवादापि विकल्पते ।

चतुर्दशधिकरणमारचयति ।

कृष्णग्रीवादिकेनोह ऊहो वास्य न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधित्सया ॥ १८ ॥

. यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आम्नाताः ।
प्रेवाग्नेयेन वापयति मिश्रणं सारस्वत्या करोति रेतः
सौम्येन दध्नाति प्रजनयति पौष्णेनेत्यादिना । ते च
स्वनामभिरन्यत्वान्नाताः । आग्नेयः कृष्णग्रीवः । सारस्वती
मेधी । बभ्रुः सौम्यः । पौष्णः श्याम इत्यादिना । तत्रा-
स्यैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्यादित्येष्विव नोह इति
चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम् ।
इहत्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम् । अतो बहून् देवानभिधातुं
बहुवचनान्तत्वमूहनीयम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

षड्विंशतिवङ्कयोऽस्येत्यनूहः स्यादतीह्यते ।

ऊर्होऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावर्त्यतेऽथवा ॥ १ ॥

षड्विंशतेन ताव्यासः समस्योक्तिर्भवेदुत ।

अनूहोऽकरणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥ २ ॥

संख्यायाश्च पशोर्गुणैर्वङ्गीणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा युज्यतेऽन्यस्ता अनुष्ठेति शेषतः ॥ ३ ॥

अभिगुप्रेषे वाक्यमिदमात्रायते । षड्विंशतिरस्य

वङ्कयस्ता अनुष्ठेति च प्रावयतादिति । अयमर्थः । वङ्क्यो

वक्राणि पार्श्वार्थानि । तान्यस्य पशोः षड्विंशतिसंख्यानि ।

एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात् ।

ताश्च वङ्गीरनुष्ठानुक्रमेण गणयित्वेति यावत् । उभ्या-

वयतादुद्धरतादिति । सोऽयं मन्त्रो वङ्गीणामुद्धरणे करण-

तया न विनियुक्तः । किन्तु संज्ञपनात् प्राक्पशौ नीयमाने

होत्रा प्रयुज्यते । ततोऽसमवेतार्थत्वादनूह इत्याद्यः पक्षः ।

अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम् । शमितृणामुद्धरणोपायस्या-

वश्यकत्वेन दृष्टार्थत्वात् । तस्मात् प्रकृतौ समवेतार्थतया

विहतावूहः । तदापि चत्वारः पक्षाः । तत्र संख्या मुख्यत्वेन

प्रकाश्या । तेन द्वयोः पशोर्द्विगुणितां षड्विंशतिसंख्यां

प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द ऊहनीय

इत्याद्यः पक्षः । पशोर्द्विगुणितत्वेन मुख्यत्वात्तद्वाचकं पशु-

न्तमस्येति पदं पशुनुसारेणावर्त्तनीयमिति द्वितीयः पक्षः ।

युक्तिर्योगः षड्विंशतिसंख्यायाः पशुना सह सम्यन्तः ।

तस्य मुख्यत्वात् प्रतिपशु विभक्तां संख्यां प्रकाशयितुं षड्विं-

विंगतिपदस्याभ्याम इति तृतीयः पक्षः । अत्र सर्वत्र मुख्यान-
सारेण पदान्तराण्यूहनीयानि । संख्येयानां वङ्गीणां
मुख्यत्वात् । तासामियत्रा समस्य वक्तव्या । ततो द्विप-
ष्ठागदनयोर्वङ्गयः । अष्टसप्ततिरेषां वङ्गय इत्येवं यथायोग-
मूहनीयमिति चतुर्थः पक्षः । अयमेव सिद्धान्तो वाक्य-
शेषानुगुण्यात् । ता अनुष्ठयेत्ययं वाक्यशेषः । स च
व्याख्यातः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा ।

गिरापदवदाद्यः स्यान्नैवकारहतत्वतः ॥ ४ ॥

निषेधः प्राप्तपूर्वोऽतः प्रापकोऽत्रानुमीयते ।

निषेधकप्रापकाभ्यां चतुस्त्रिंशद्विकल्पते ॥ ५ ॥

अश्वमेधे त्रयः सवनीयाः पशवः श्रुताः । अश्वस्तूपरो
गोमृगस्तो प्राजापत्या इति । तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्गयः ।
तथा च मन्त्रः । चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्गीरश्वस्य
स्वधितिः समेतौति । वाजीगन्धर्ववाहको जातिविशेषः ।
अत एव आम्नायते । हयो भूत्वा देवानवहदर्वासुरान्
वाजी गन्धर्वानिति । देवबन्धुर्देवानां प्रियः । स्वधितिश्छे-
दनहेतुः शस्त्रमित्यर्थः । एवं सत्यभिगुप्तैषे विशेषोऽयमाप्ना-
यते । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूया-
दिति । सोऽयं चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यादिकाया ऋचः
प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवन्नित्यो न तु विकल्पितः । यथा न
गिरागिरेति ब्रूयादैरं कृतोक्तमित्यत्र गिरापदनिषेधः

पुरःसरमिरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिः ।
 तथा चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधपुरःसरं षड्विंशतिमन्त्रे विहिते
 सति नित्यनिवृत्तिर्निषिद्धस्येति चेत् । मैवम् । षड्विंशति-
 रित्येव ब्रूयादित्येवकारेण विधित्वप्रत्ययबाधात् । षड्विंशतिमन्त्रस्तावच्चोदकतः प्राप्तत्वान्न विधेयः । तस्य चतु-
 स्त्रिंशन्मन्त्रेणापवादप्रसक्तौ न चतुस्त्रिंशदित्यनेनापवादकं
 मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यानपोदितत्वेन यथापूर्व-
 मवस्थानमनूयत इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः ।
 गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः । अप्राप्तत्वादिरापदं तत्र विधी-
 यते । तेन च विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधितं स
 बाधो न गिरागिरेति प्रतिषेधेनानूयतेऽतो दृष्टान्ते निषे-
 धानुवादो दाष्टान्तिके विध्यनुवाद इति महद्द्वेषम्यम् । ननु
 विधिवाक्यस्यैवकारस्यानुवादत्वे सति न चतुस्त्रिंशदित्य-
 स्मिन्निषेधे कृतस्रवाक्यतात्पर्यान्निषिद्धस्य निवृत्तिस्तदवस्था
 स्यात् । मैवम् । प्रापकस्यापि सद्भावेन निषेधप्राप्तिभ्यां
 चतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्य विकल्पितत्वात् । अथोच्येत । चतुस्त्रिं-
 शद्वाजिन इत्ययं मन्त्रः केवलं स्वरूपेणैव पाठितः । न त्वस्या-
 धिगुप्तैषवत् प्रापकं किञ्चिदस्तौति । तन्न । प्रापकवचनस्य
 कल्पनीयत्वात् । अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तेः ।
 तस्मात् प्रसज्जकैनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषे-
 धेन च समानबलतया चतुस्त्रिंशदित्ययं मन्त्रोऽस्वस्याधि-
 गुप्तैषे विकल्पते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

पृथग्वचनमग्नस्य स्यादन्याभ्यां समस्य वा ।

प्रायः पदे निषिद्धेऽत्र विशेषो नियतो यतः ॥ ६ ॥

वङ्गीयत्तानुक्तिदोषादृगेवात्र निषिध्यते ।

पक्षे प्राप्तः प्राक्तनोऽस्मिन् समस्योक्तिः पुरा यथा ॥ ७ ॥

पूर्वोक्ताश्वस्य तूपरगोमृगाभ्यां समस्य वङ्गीयत्ता न वक्तव्या । किन्तु पृथगेव । कुतः । यस्माच्चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्ययं मन्त्रविशेषोऽश्वस्य नियतः । ननु प्रत्यक्षनिषेधेनानुमितविधिना च विकल्पः पूर्वमुक्तः । तन्न । ऋचो निषेधाभावात् । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयादित्यृचि प्रथमपदमात्रं निषिध्यते । ननु निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वमुपजीव्य विधिरनुमितः । तत्रानुमापकस्य निषेधस्याभावेनानुमेयस्य विधेरप्यभावाच्चतुस्त्रिंशदित्यस्या ऋचः प्राप्तिरेव नास्ति । तत्र कुतो नियतिरिति चेत् । न । प्रकरणपाठमन्त्रलिङ्गाभ्यां विनियोगविधेरनुमेयत्वात् । तस्मादनेन मन्त्रेणाश्वस्य पृथग्वचनमिति प्राप्ते ब्रूमः । यदि चतुस्त्रिंशदित्येकमेव पदं निषिध्येत । तदा तस्यामृचि वङ्गीणामियत्ता नोच्येत । ननु षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादित्यनेन वाक्येन संख्यावाचिपदान्तरप्रक्षेपविधानादियत्तोच्यत इति चेत् । न । तस्य वाक्यस्यैवकारेण विधिशक्तेः कुण्ठितत्वात् । तस्मान्न पदमात्रस्य निषेधः । किन्तु कृत्स्नाया ऋचः । तथा सति पूर्वोक्तविकल्पस्य तदवस्थत्वादृग्विशेषविधिपक्षे पृथग्वचनं कर्तव्यम् । तन्निषेधपक्षे चोदकप्राप्ते प्राक्तनेऽग्निगुप्रेषे प्रथमाधिकरणन्यायेन समस्य वक्तव्यम् । तत्र तूपरगोमृगयोः प्रत्येकं षड्विंशतित्वादशस्य चतुस्त्रिंशत्त्वात् समासेन षड्शीतिरेषां वङ्गीय इत्येवमूहनीयम् ।

चतुर्थाधिकणमारचयति ।

पक्षी वपाऽथ वोरूकोरलयोरविशेषतः ।

पक्षी वपा सन्निधानाद् भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥ ८ ॥

अभिगुपैषे वचनमिदमाम्नायते । वनिष्टुमस्य मा रावि-
ष्टोरूकं मन्यमाना इति । वनिष्टुर्वपासमीपवर्ती कश्चित्
पश्वङ्गविशेषः । तं मा राविष्ट । तस्य लवनं मा कुहत् ।
व्यत्ययेन लकारस्य रेफः । किं कुर्वन्तः । उरूकं मन्य-
मानाः । वनिष्टावूरूकवृद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः । अत्रोरूक-
शब्देन काकविरोधो कश्चिदुलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधी-
यते । कुतः । रलयोरविशेषात् । पर्यङ्कः पल्यङ्कः ।
रोमाणि लोमानीत्यादिदर्शनात् । उरूकशब्दः सादृश्य-
लक्षणकः । पक्षिसदृशं वनिष्टुं विवेकेन मन्यमाना मा रावि-
ष्टेति वाक्यार्थः । तस्मादुरूकः पक्षीति प्राप्ते ब्रूमः । उरूक-
शब्देनात्र वपा लक्ष्यते । कुतः । वनिष्टुसन्निधानात् । सति
हि सन्निधावूरूकभ्रान्तिर्वनिष्टौ सम्भवति । भ्रान्तिप्राप्तं च
लवनमत्र निषिध्यते । उरूकं मन्यमाना वनिष्टुं मा रावि-
ष्टेत्युक्तत्वात् । वपालवमकाले भ्रान्त्या वनिष्टोर्यल्लवनं तस्य
निषेधे सति दृष्टोऽर्थो लभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्ट-
त्वात् । त्वत्पक्षे तु वनिष्टोरलवनमेव नास्ति । तच्चा-
युक्तम् । हृदयाद्यङ्गबलवितव्यत्वात् । वनिष्टुमग्नीध्रे षड्-
वत्तं सम्पादयतीत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो लवननिषे-
धस्यासमवैतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् । तस्मा-
द्वपावचन उरूकशब्दः । यद्यपि वपायामप्रसिद्धस्तथाप्यूरू-
विस्तीर्णमूको मेदो यत्रेत्यवयवार्थद्वारा मेदस्त्विन्यां वपायां

युक्त उरुकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विकृतिष्वैकवचनान्त उरुकशब्द ऊहनीयः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्रशसेत्यसिरर्थः स्यात् सुतिर्वा क्छेदनादसिः ।

सुतिः कात्स्न्याय बाह्वीः स्यात् स्वधितिश्छेदसाधनम् ८॥

अधिगुपैषे वाक्यान्तरमात्रातम् । प्रशसा बाह्व इति । तत्र शसु हिंसायामित्यस्माद्धातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रातिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति । तच्चासेर्वाचकम् । तदेत् केनचिद् बाह्वणवाक्येनानूयते । दशप्रयाजानि द्वाह शसमाहरेत्यसिर्वै शस इत्याचक्षत इति । सोऽयमसिर्बाह्वीश्छेदनहेतुः । तस्माद् दृष्टार्थलाभादसिः प्रशसेत्यस्य पदस्यार्थ इति चेत् । मैवम् । शंस सुतावित्यस्माद्धातोरयमुत्पन्नः प्रशसावित्यस्य द्वितीयादिवचनान्तस्य शब्दस्य क्छान्दस औकारलोप आकारादेशे च कृते प्रशसेति भवति । बाह्वीः प्रशस्तत्वं नाम कात्स्न्यम् । प्रशस्तौ बाह्व कण्ठादित्युक्ते निःशेषेणोद्धर्तव्यौ बाह्व इतौ दृशौ दृष्टार्था लभ्यते । नात्र क्छेदनसाधनत्वमसिः सम्भवति । स्वधितेस्तत्साधनत्वेन विहितत्वात् । तस्मात् सुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ बहुवचनान्तत्वेन प्रशसेति पदमूहनीयम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सादृश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युक्त्या विवक्षितम् ।

प्रसिद्धसन्निधेराद्यस्तत्सत्त्वादखिलोद्धृतिः ॥ १० ॥

अधिगुपैषवचन एतदाम्नायते । श्येनमस्य वक्षः

कणुतादिति । तत्र यथामी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ता-
मित्युक्ते प्रसिद्धसिंहसन्निधानात् पिष्टपिण्डेषु सिंहसादृश्यं
कर्त्तव्यतया प्रतीयते । तथैवास्य पशोर्वक्षः श्येनं
कणुतादित्यत्र श्येनसादृश्यं वक्षसि कर्त्तव्यतया प्रतीयते ।
ततो वक्ष उद्धृत्य कर्त्तव्यतया पाये पक्षचरणचञ्चुादिकं सम्पाद्य
श्येनसंस्थानं कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । वक्षसि श्येनसा-
दृश्यं स्वत एव पूर्वमस्ति । ततो यथा तत्र नश्यति तथा
साकल्येनोद्धरणोयमिति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते ।
तथा सति हविरविकलं भवति । अंसादिष्वनेन न्यायेन
साकल्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या । एतदेवाभि-
प्रेत्य श्रूयते । गात्रं गात्रमस्यानूनं कणुतादिति ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

ज्योतिषती भवेन्नीवा दर्शार्थोदुधतलोपने ।

निमित्तसत्त्वात् स्यान्नाग्निहोत्रार्थोदुधतिवर्जनात् ॥११॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाम्नायते । अग्नये ज्योति-
षते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुदुधतोऽहुतेऽग्नि-
होत्र उदायेदिति । प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्ह-
पत्यादुदुधत्याहवनीयेऽग्निः प्रक्षिप्यते । सोऽयमुदुधतो-
ऽग्निः कदाचिदहुतेऽग्निहोत्रे यदि शाम्येत्तदानीमिय-
मिष्टिः प्रायश्चित्तमित्यर्थः । तत्र दर्शपूर्णमासार्थमुदुधतस्या-
प्यग्नेः शान्तौ सेयं ज्योतिषतौष्टिर्भवेत् । कुतः । अन्य-
ज्ञानस्य निमित्तस्य सङ्गावादिति चेत् । नैवम् । अग्निहो-
त्रार्थमुदुधतस्यैवाग्नेरुद्धानं निमित्तमिति प्रकरणादवग-
म्यते । अनया चेष्ट्याग्निहोत्रार्थैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते ।

तथा सत्यग्निहोत्रस्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति ।
अतोऽग्निहोत्रार्थोदधृतोदानस्य निमित्तस्याभावान्नैमित्ति-
कौष्टिर्न प्रवर्तते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

धार्योदाने सास्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ।

गतश्रीत्वनिमित्तं तत्परार्थत्वाच्च विद्यते ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते । धार्यो गतश्रिय आहवनीय इति ।
गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते । त्रयो वै गतश्रियः शश्रुवान्
ग्रामणी राजन्य इति । श्रीर्वो गौतमी भारद्वाज इति
कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्धार्यमाणस्याहवनीयस्य सर्व-
कर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुदाने सा ज्योति-
षतौष्टिर्विद्यत इति चेत् । मैवम् । न ह्यस्य धारणेऽग्नि-
होत्रं निमित्तम् । किन्तु गतश्रीत्वम् । सर्वकर्मसमुदा-
यस्य चोदनया कयाचिदप्यचोदितत्वात् सर्वार्थत्वं शङ्कितु-
मप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य धृतोऽग्निः प्रसङ्गात्
सर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्निहोत्रेऽप्युपकरोतीति चेत् । उपकरोतु
नाम । नैतावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तं लभ्यते । अग्नि-
होत्रार्थमुद्धृतस्योदानं तन्निमित्तम् । न चात्र तदस्ति ।
किन्त्वन्यस्य यस्य कस्यचित् कर्मणोऽर्थे समुद्धृतस्य गतश्रीत्व-
निमित्तं धारणं क्रियते । तस्मान्निमित्ताभावान्नास्ति सेष्टिः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

दर्शार्थोद्धरणे वाचेत्यादिना वा समन्वयकम् ।

कर्तुं स्याच्च निमित्तस्य कालस्यात्र विवर्जनात् ॥ १३ ॥

अस्यग्निहोत्रे वङ्गुद्धरणमन्त्रः । वाचा त्वा होत्रा प्राणे-
 नोदुगात्रा चक्षुषा ध्वर्युणा मनसा ब्रह्मणा श्रोत्रेणाग्नीधे-
 तैस्त्वा पञ्चभिर्देवैर्ऋत्विग्भिरुद्धरामीति । सोऽयं मन्त्रो
 दर्शपूर्णमासार्थेऽपि वङ्गुद्धरणे पठनीयः । कुतः । तदुद्धरण-
 स्याग्निहोत्रेऽप्यङ्गत्वात् । उद्धृते हि तस्मिन्नग्नी पर्वणि
 सायं प्रतिपदि प्रातश्चाग्निहोत्रमनुष्ठीयते । यदि तत्र मन्त्रो
 न पठ्यते तदानीमग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं विगुणं स्यात् । ततः
 समन्त्रकं कर्तुं मन्त्रः पठनीय इति चेत् । मैवम् । अग्नि-
 होत्राङ्गे समन्त्रकान्युद्धरणे निमित्तस्य कालस्यासम्भवात् ।
 अधिवृत्तसूर्य्य आविःसूर्य्य च काले क्रमेण सायं प्रातश्चाग्नि-
 होत्रवङ्गुद्धरणं विहितम् । दर्शपूर्णमासार्थं तु पर्वणि
 प्रातरग्निहोत्रे हुते पश्चादग्निमुद्धृत्यान्वाधानं क्रियते । अतो
 निमित्तस्य कालस्याभावान्नैमित्तिकं समन्त्रकोद्धरणं नास्ति ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

प्रदेयधर्माः स्युर्ना वा पयसि प्रायणीयगे ।

चरुवत् स्युः पाकहेतुः सप्तम्या स्युर्न ते ततः ॥ १४ ॥

ज्यातिष्टोमे श्रूयते । आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरु-
 रिति । तत्र चरुपयसोरुभयोर्देवतासम्बन्धेन प्रदेयद्रव्य-
 त्वसाम्याद्यथा चरौ निर्वापावघातादयः समन्त्रकाः प्रदेय-
 द्रव्यधर्मा अनुष्ठीयन्ते । तथा पयसि समन्त्रका वत्सा
 पाकरणादयः प्रदेयद्रव्यधर्मा अनुष्ठेया इति चेत् । मैवम् ।
 आधारवाचिन्या पयसीति सप्तम्या अवणहेतुत्वावगमात् ।
 ततो न ते धर्माः कर्त्तव्याः । किन्तु प्रणीताधर्मा उत्पक्व-
 नादयस्तत्र कर्त्तव्याः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

पयोदध्नोरभ्युदये न ते स्युर्वा स्युरेव ते ।

प्रवृत्तत्वाद्देवयोगमात्रोक्तेः सन्ति तेऽन्यवत् ॥ १५ ॥

अभ्युदयेष्टिरेवमान्नायते । वि वा एतं प्रजया पशु-
भिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्च-
न्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद् ये मध्यमाः स्युस्ता-
नमनये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद् ये स्याविष्ठास्तानि-
न्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय
शृते चरुमिति । अयमर्थः । यस्य यजमानस्य दर्शकर्मणि
हविर्भ्रान्त्या चतुर्दश्यां निरुप्तं भवति तत उषसि पूर्वस्यां
दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तं यजमानमध्वर्युः प्रजया पशु-
भिश्चं वियोजयति तदीयं च वैरिणं वर्द्धयति । ततः प्रवृत्ते-
ऽस्मिन् दर्शकर्मणि चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य पूर्वदेवतापनय-
नेन तण्डुलानां देवतान्तरसम्बन्धः कर्त्तव्य इति । तदिदं षष्ठा-
ध्याये निर्णीतम् । इह तु पूर्वोक्तप्रायणीयन्यायेन सप्तमी-
निर्दिष्टयोर्दधिशृतयोः प्रदेयद्रव्यधर्मा न कर्त्तव्याः । किन्तु
प्रणीताधर्मा इति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः । प्राय-
णीयस्य पूर्वमप्राप्ततया द्रव्यं देवता च अपणायाधारभूतं
पयश्चेत्येवमनेकैर्गुणैर्विशिष्टं कर्मैकेन वाक्येन विधातुं
शक्यम् । इह तु कर्मणः प्रवृत्तत्वात्तस्मिन् कर्मणि तण्डु-
लानां नैमित्तिको देवतान्तरसम्बन्ध एक एव गुणो
विधातुं शक्यते । न तु दधिशृतयोः प्रणीतार्थत्वं गुणान्त-
रम् । अनेकगुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात्तण्डुलवत्
प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोर्दधिशृतयोः प्रदेयधर्माः कर्त्तव्याः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

स न्यायः पशुकामेष्टौ प्रायणीयनयोऽथवा ।

तुल्यश्रुतित्वात् स्यादाद्योऽपूर्वकर्मत्वतोऽन्तिमः ॥ १६ ॥

इदमाम्नायते । यः पशुकामः स्यात् सोऽमावास्याया-
मिष्टा वत्सानपाकुर्यादिति । तत्रेदमपरमाम्नातम् । ये
मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये
स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंचरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे
शिपिविष्टाय श्रुते चरुमिति । तत्राभ्युदयेष्ट्या समानश्रु-
तित्वात्तेनैव न्यायेन दधिश्रुतयोः प्रदेयधर्मा इति चेत् ।
मैवम् । पाठसाम्येऽप्यपूर्वकर्मत्वादर्थसाम्यं नास्ति । ततः
प्रायणीयन्यायेन सप्तम्या अपणाधारत्वावगमात् प्रणीता-
धर्मा एवात्र कार्याः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

मिश्रणे पयश्चादीनां सोमधर्मा न वाग्निमः ।

प्रदातुं मेलनान्नैवं संस्कारार्थत्वतः श्रुतेः ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे पयःप्रभृतिभिर्द्रव्यैर्ग्रहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य
मिश्रणमाम्नातम् । पयसा मैत्रावरुणं श्रौणाति शक्र-
भिर्मन्थिनं धामाभिर्हीरियोजमं हिरण्येन शुक्रमा-
न्येन पाद्वीवतमिति । तत्र मिश्रणं सोमेन सह प्रदाना-
र्थम् । ततः प्रदेयस्य सोमस्य ते क्रयादयः । ३८
पयःप्रभृतिषु कर्त्तव्या इति मैवम् । मे-
सोमसंस्कारार्थत्वात् । मै त्वादिभिर्द्रि-
तिभिः सोमस्य प्राधान्यं गम्य-
त्वादिभिस्तृ-

श्रुतिभिः पयःप्रभृतीनां तादर्थ्यम् । ततः संस्कारकाणां
प्रदेयत्वाभावान्न तद्धर्माः सन्ति ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

स्पर्शः परस्वदालम्भा यागी वोत्सर्गतोऽग्निमः ।

द्रव्यदेवान्वयाद्यागोऽङ्गरोतिविधिरुत्तरः ॥ १८ ॥

अग्नौ समाम्नायते । ईशानाय परस्वत आलभते
पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति । परस्वच्छब्देनारण्याः
पशुविशेषा उच्यन्ते । तेषामालम्भः स्पर्शमात्रम् । कुतः ।
पर्यग्निकृतानां तेषां पशूनामुत्सर्गविधानात् । यागपक्षे
तदसम्भवादिति चेत् । नैवम् । द्रव्यदेवतान्वयेन यागत्वा-
वगमात् । ईशानायेति देवताया निर्देशः परस्वत इति
द्रव्यं न । न हि यागमन्तरेण द्रव्यदेवतयोरन्वयः सम्भ-
वति । पर्यग्निकृतोत्सर्गवाक्येन कृत्वापकारप्राकृतप-
र्यग्निकरणान्ताङ्गरोतिविधीयते । तथा प्रत्यक्षविहितया
निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचनो न चोदकमपेक्षते । तस्मा-
दालम्भा यागः । इतरस्ताव गुणविधिः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

अन्यद्वाग्रमस्त्याग शेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥ १९ ॥

अङ्गरीत्या समासत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्तनात् ।

साम्याच्छेषः संस्थितस्तु याग आलम्भनादिवत् ॥ २० ॥

त्वाद्वा पात्रीदालम्भतेति प्रकृत्य पर्यग्निकृतं पत्नी-
वतमुत्सृजतीति । तत्र पुनः श्रूयते । आज्येन
शेषं संस्थापयति । इतिदमाज्यः । पशुद्रव्यस्य प्रतिनि-

धिर्भवेत् । कुतः । उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तद्वग-
मात् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिधायाज्ये-
नेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपदिश्य चोदक-
प्राप्तमुत्तरकालीनमङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति
प्राप्ते ब्रूमः । पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पान्नीवतः
पशुः समाप्तः । यदि पान्नीवतमालभेतेति विहितस्य
कर्मणः समाप्तिर्न स्यात् । स केवलं पशुद्रव्यत्यागः
क्रियते । तदा विहितो द्रव्यदेवतासम्बन्धरूपो यागो नानु-
ष्ठितः स्यात् । ततो देवतामुद्दिश्य त्यागोऽयम-
कर्त्तव्यः । तथा सति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनेव
साधिते कुतः प्रतिनिधिः । देवतोद्देशत्यागस्य चोत्पत्ति-
वाक्येनैव सिद्धत्वात् पर्यग्निकरणात्सर्गवाक्येनाङ्गरीति-
विधाने संस्थापनीयः शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्मादाज्य-
वाक्येन कर्मान्तरं विधीयते । देवता तु पान्नीवतशब्दस्यानु-
वृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरत्वेऽपि शेषत्वमुपचर्यते । पञ्चा-
ग्न्यद्रव्यकथोः पूर्वोत्तरकर्मणोः पान्नीवदाख्याया देवताया
एकत्वेनायवहितानुष्ठानेन चोपक्रमोपसंहारसदृशत्वात्
संस्थितिक्रियया चालम्भनिर्वापादिवद्यागो विवक्ष्यते ।
लिङ्प्रत्ययो वैदिकः । संस्थापयतीति लङ्पि प्रत्ययस्यापूर्वे-
भावनामभिधत्ते । तस्मादाज्यद्रव्यकं पान्नीवद्देवताकं शेषवत्
पशुयागसमनन्तरभाविकर्मान्तरमेवात्र विधीयते ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तञ्चायं नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

रूपान्तरत्वादासन्नं नवमे स्थितमूहनम् ।

निवृत्तित्वादिप्रकृष्टो दशमे बाध उच्यते ॥

अतिदिष्टपदार्थस्वरूपान्तरमूहनम् । ततः सन्निकृष्यते ।
बाधस्तु पदार्थनिवृत्तिः । ततो विप्रकृष्यते । तस्मान्नवम-
दशमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपन्नः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णक-
मारचयति ।

वेदिः स्वयंकृतत्वाद्दौ प्राकृतं सर्वमाचरेत् ।

लुप्तार्थं बाध्यतां वाद्यश्चोदकप्रापितत्वतः ॥ १ ॥

अपेक्षासत्तियोग्यत्वहानेरुद्धननादिकम् ।

बाध्यतः अपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यताम् ॥ २ ॥

रत्नीनामेतानि हवींषि भवन्तीति वाक्येन राजसूये
रत्निनामकानां देवानां सुखन्धीनि कानिचिद्धवींषि दर्श-
पूर्णमासेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि । तेषु मैत्रा-
वार्हस्पत्ये हविषि श्रूयते । स्वयंकृता वेदिर्भवति स्वयंदितं
बर्हिः स्वयंकृत इध्म इति । इष्टावुद्धननखननपरिलेखना-
दिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिर्निष्पाद्यते । स्फ्रेनोत्तमां त्वच-
मुषन्ति । देवस्य सवितुः सव इति खनति । स्फ्रेन वेदिं

परिलिखन् परिगृह्णातीति तद्विधानात् । यज्ञस्य घोषद-
सीत्यस्मिन्ननुवाके प्रोक्तेर्मन्त्रैर्दातच्छिन्नं बर्हिः सम्पा-
द्यते । त्रीन्परिधीनित्यादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिष्टः
सिध्यति । विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षां वरिष्यितुं
स्वयमित्युक्तम् । यथावस्थित एव भूपदेशो वेदित्वेन स्वीक-
र्तव्यः । इध्मावर्हिषी अपि स्वत एव छिन्ने शास्तीयच्छेदन-
निरपेक्षे ग्राह्ये इत्यर्थः । मत्र प्रकृतौ सप्रयोजनानामुद्धन-
मादीनां विकृतौ प्रयोजनं लुप्यते । उद्धननादिकृतस्य
वेद्यपकारस्य स्वयंशब्देन निवारितत्वात् । बर्हिःस्तरण-
हविरासादनादिधर्मा विकृतावप्यलुप्तार्थाः । तत्र संशयः ।
किं लुप्तार्थमलुप्तार्थं च सर्वमङ्गजातं विकृतावप्यनुष्ठेयमुत
लुप्तार्थं वर्जनीयमिति । चोदकस्य साधारणत्वात् सर्वमनु-
ष्ठेयमित्याद्यपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं ब्रूमः । अङ्गी ह्यङ्गीरूपकृतः
फलं साधयति । तथा च मत्यङ्गिनीऽङ्गकृत उपकारे साक्षा-
दपेक्षा । उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यामन्नश्चाङ्गिनं प्रत्य-
ङ्गिभ्य उपकारः । योग्यतापि साक्षादपेक्षां पूरयितुमुपकार-
स्य वास्ति । न त्वङ्गानाम् । वेदिनिष्पादनलक्षणदृष्टापकार-
युक्तानि प्रकृतावुद्धननादीन्यङ्गानि । विकृतौ तु वेद्याः स्वतः
सिद्धत्वेन निष्पादनोपकारी लुप्यते । तत उपकारद्वारका-
ण्याकाङ्क्षासन्निधिर्योग्यत्वान्युद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । तस्मा-
दुद्धननादीनि नानुष्ठेयानि । सोऽयं चोदकप्रापितस्योद्धन-
नाद्यनुष्ठेयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तित्वेन निश्चयो बाध इत्युच्यते ।
चोदकस्य त्वलुप्तोपकारैरुपकारद्वारेणाकाङ्क्षामन्निधिर्यो-
ग्यत्वयुक्तौ हविरासादनाद्यङ्गैश्चरितार्थता सन्दद्यते ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वास्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत् पाकमवघाते तु नास्ति सा ॥ ३ ॥

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे पठ्यते । प्राजा-
पत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छत कृष्णलमायुष्काम इति । कृष्णल-
शब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ ग्रीहीनवहन्तीति पुरो-
डाशहेतूनां ग्रीहीणामवघातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतूनां
कृष्णलानां क्षोदकवशादस्ति नो वेति सन्देहः । अस्तोति
पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुषीकरणं प्राकृत उपकारः । लुप्ते-
प्युपकारे तत्सत्तायां पाकवदिति निदर्शनम् । लुप्तेऽपि
विकृतिदोषकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः । तदव-
घातोऽप्यस्तु । घृते अपयतीति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः ।
अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्यादवघातो नास्ति ।

तृतीयवर्णकमारचयति ।

वैश्वदेवस्य तन्त्रे यः पक्षे विष्णुः स किं पुरा ।

आवाह्यो वा न वावाह्य आग्नेयाङ्गातिदेशनात् ॥ ४ ॥

वैश्वदेवावाहनस्य काले स्फाश्लेषवर्जनात् ।

विष्णुयागस्य सन्देहाद्दिष्णीरावाहनं न हि ॥ ५ ॥

काम्येष्टिष्वेवं श्रूयते । वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् आह-
व्यवांस्तं बर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फात्रेण व्यूहेदिदमहममुं
च व्यूहामीनि यं दिव्यात्तं ध्यायन्मदधोऽवसृज्येत यच्च
स्फात्रं आश्लिष्येत्तद्दिष्णव उरुक्रमायावद्यतीति । अस्याय-
मर्थः । अयं शत्रुक्षयार्थश्चरुः । तस्य प्रकृतिभूतादाग्नेय-
पुरोडाशादिष्वेव उच्यते । पुरोडाशशेषं यागोत्तरकाले

बर्हिष्यवस्थाप्य चतुर्णामृत्विजां भक्षविभागाय हस्तेन
 चतुर्धा कुर्यात् । तत इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्यो-
 र्दिदमग्नीध इति तत्तद्भागान् पृथगुपदिशेत् । अतोऽ-
 कर्मत्वान्न हस्तेन विभागः । किन्तु तीक्ष्णाग्नेण शस्या-
 स्फुरनामकेन यज्ञायुधद्वयेन । मन्त्रं चेदमिदमहं ब्रह्मभागं
 व्यूहामौत्येवमादिरूपं पठेदित्येतावान् विशेषः । ततो
 यदि कदाचिच्चरुलेशो व्यूहनकाले भूमौ पतेद्यज्ञायुधेन
 वा लिप्येत । तदा तं पतितं लिप्तं चरुलेशं तीव्रपरा-
 क्रमाय शत्रुक्षयसमर्थाय विष्णवेऽवद्येत । व्यूहनकाले-
 ऽवदानकाले च शत्रुं क्षीणं ध्यायेदिति । तत्र वैश्वदेविक-
 तन्त्रमध्ये चरुलेयस्याधःपाताश्लेषणपक्षे वैष्णवयागी
 विहितः । अतो वैश्वदेविकेऽनुष्ठितान्वाधारप्रयाजाज्य-
 भागादीन्यङ्गानि वैष्णवेऽपि प्रसङ्गादुपकुर्वन्तीति न पृथक्
 क्रियन्ते । आवाहनं त्वनुष्ठानवैषम्येण न प्रसङ्गात्
 सिध्यति । विश्वान् देवानावहेति तत्रावाहनम् । अत्र तु
 विष्णुमावहेति वैषम्यम् । सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले
 होत्रा देवतावाहनार्थं निगदः पठ्यते । सोऽयं वैश्वदेवा-
 वाहनस्य कालः । न खलु तदानीं विश्वः प्रसक्तः । प्रयाजा-
 ज्यभागप्रधानयागनारिष्टहोमचतुर्धाकरणेष्वनुष्ठितेष्वश्लेषण-
 पक्षे वैष्णवयागस्य प्राप्स्यमानत्वात् । अतोऽप्रसक्तोऽपि
 विष्णुर्भविष्यदयागमिद्वये पूर्वस्मिन् काल आवाह्यो न वेति
 सन्देहः । आवाह्यः । चोदकवशादिति प्राप्तम् । न च
 वैष्णवस्य वैश्वदेवप्रकृतित्वान्नास्ति चोदक इति शङ्कम् ।
 तयोर्भयोरप्याग्नेयविकृतित्वेनीभयत्राप्याग्नेयाङ्गानामति-

देशात् । तस्मान्मान्यानां विप्रादीनामनिमन्त्रणे भोज-
नार्थागमनादर्शनान्मान्यतमाया देवताया अनावाहने
हविःस्वीकारस्य दूरापेतत्वाद्प्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यद्याग-
मिध्यर्थमावाह्य इति प्राप्ते ब्रूमः । किं चतुर्धाकरणा-
दूर्ध्वमावाह्यते । किंवा प्रयाजेभ्यः पुरा । नाद्यः । अकाले
कृतमकृतं स्यादिति न्यायेनावाहनस्य निरर्थकत्वात् । न
द्वितीयः । विष्णुयागनिमित्तस्य भविष्यदाश्लेषस्य पाक्षि-
कत्वेन नैमित्तिकस्य विष्णुयागस्यापि पाक्षिकत्वात् ।
तथा सत्ययागपक्षे कृतमावाहनमनर्थायैव स्यात् । न हि
निमन्त्रितो विप्रादिरभोजितः सन्तुष्यति । प्रत्युत शपत्येव ।
एतदेवाभिप्रेत्योच्यते । देवताभ्यो वा एष आह्वयते यो
यत्नं इत्युक्त्वा न यजत इति । यागपक्षे तु विनाप्यावाहनं
याग उपपद्यते । कदाचिदनिमन्त्रितानामपि पूज्यानां
स्नेहातिशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छतां लोके दृष्टत्वात् ।
तस्मान्नास्ति विष्णोरावाहनम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिगा न वा ।

अलोपादादिमांसान्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारप्स्यमानपुरुषमंस्कारार्थमारम्भणीये-
ष्टिविधीयते । अग्नावैणवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्ण-
मासावारप्स्यमान इति । सेयं सोमयागाङ्गभूतासु दीक्ष-
णीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविहृतिषु कार्या न वेति
सन्देहः । दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूताया आरम्भणीयायास्तासु
प्रयाजादिवच्चोदकप्राप्ताया लोपकारणभावात् कार्यं त्याज्यः

पक्षः । किमारम्भणीयाव क्रियमाणा सती सोमयाग-
मारप्स्यमानस्य संस्कारः स्यात् । किंवा दीक्षणीयामारप्-
स्यमानस्य । नाद्यः । सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविक्रितित्वा-
भावेन सोमयागमारप्स्यमानस्य चोदकेनारम्भणीयाया
अप्राप्तत्वात् । न द्वितीयः । अङ्गानां दीक्षणीयादीनां
पृथगारम्भासम्भवात् । ननु दीक्षणीयायास्तन्त्रं प्रक्रमय-
तीति कस्यसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः । मैवम् । अस्या-
रम्भस्य पुरुषसंस्कारेष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ततः
प्रागनुष्ठितानामृत्विग्वरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानं प्रस-
ज्येत । तस्मादारम्भाख्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यत
इत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सा किमस्यनुमत्यादौ न वाङ्मन्यस्युपक्रमात् ।

संघस्योपक्रमो नेष्टेर्द्वारलोपान्न सा भवेत् ॥ ७ ॥

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिना राज-
सूये दर्शपूर्णमासेष्टिविक्रतयो विहिताः । तासु सारम्भणी-
यास्ति न वेति संशयः । दीक्षणीयादिवदनुमत्यादीना-
मन्याङ्गत्वाभावात् सोमयागवत् सर्वासामङ्गित्वेनोपक्रम-
सम्भवात्तदु द्वारेणारम्भणीयास्त्येति पूर्वपक्षः । यद्यप्यङ्गि-
भूता अनुमत्यादयस्तथाप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति ।
अन्यथा प्रधानेष्वग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः षट्कृत्वोऽनुष्ठानं
प्रसज्येत । अथोच्येत । प्रधानानां षण्णामग्नेयादीनां
संघस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात्तस्यैक आरम्भ इति । तर्ह्येवा-
पीष्टिपशुसोमदर्विहोमरूपाणामनेकेषां प्रधानानां संघस्य

भजनसूयत्वात् संवस्यैवोपक्रमोऽस्तु । न चासौ संघो
दर्शपूर्णमासविक्रतियेन तत्तारम्भणीया शङ्कते । अस्ति
चात्रावरः सर्वारम्भार्था यावः । अग्निष्टोममग्रे ज्योतिष्टोम-
माहरतीति ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थाभेदरूपस्याग्निष्टोम-
स्यान्नानात् । तस्मादनुमत्यादिष्विष्टिष्वारम्भद्वारस्य लोपात्
सारम्भणीया न भवेत् ।

चतुर्थीधिकरणमारचयति ।

तस्यां सास्ति न वाङ्मत्वेऽप्यस्य पृथगुपक्रमात् ।

अस्ति मैवं वर्चाऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने ॥ ८ ॥

येनमारम्भणीया सापीष्टित्वादर्थपूर्णमासविक्रतिः ।

अतस्तस्यामपि दर्शपूर्णमासयोरिवारम्भमानपुरुषसंस्का-
राय मानुष्ठेया न वेति संशयः । चोदकप्राप्तत्वादनुष्ठेया ।
ननु सामाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनारम्भ-
द्वारं लुप्यते । न । वैषम्यात् । ऋत्विग्वरणादिना प्रयोग-
मारभ्यानुतिष्ठतः पुरुषस्यानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया प्रवर्तते ।
दर्शपूर्णमासारम्भस्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात् सम्प-
द्यते । ततो दर्शपूर्णमासोपक्रमादन्य आरम्भणीयोपक्रम
इति द्वारसद्भावादारम्भणीयामारम्भमानः स्वसंस्कारार्थ-
मारम्भणीयां कुर्यात् । अनवस्था तु लोकसिद्धबीजाङ्कुरादि-
दृष्टान्तेन समाधेयेति प्राप्ते ब्रूमः । आरम्भणीयायामार-
म्भणीयान्तरं न कार्यम् । कुतः । अङ्गान्तरवदतिदेष्टुमश-
क्यत्वात् । तथाहि । प्रकृतौ समिधो यजतीत्यादिवाक्यैः
प्रयोज्याङ्गानां स्वरूपमुपदिश्यते । प्रकरणेन चाङ्गाङ्गिभावो

बोध्यते । ततः सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्या-
 दिकायां विकृतौ निर्घापलिङ्गानुमितं चोदकवाक्यमेवं प्रव-
 र्त्तते । इष्टिवच्चरौ प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयानीति । एवं च
 सत्यारम्भणीयायामिदं वाच्यम् । किमाङ्गावैष्णवमेकादश-
 कपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारस्यमान इत्येतद्वाक्यं समि-
 दादिवाक्यवदङ्गभूतामारम्भणीयां विदधातु । किंवा यथा
 सौर्यादिवाक्यमङ्गातिदेशमनुमापयति । तथा दर्शपूर्ण-
 मासाङ्गभूतायामारम्भणीयायामन्यस्या आरम्भणीयाया
 अङ्गातिदेशमनुमापयतु । उत्तोभयं करोत्विति । नाद्यः ।
 अङ्गविधावुपक्षीणत्वेनातिदेशानुमाने शक्त्यभावात् । न
 द्वितीयः । अविहितत्वेनातिदेशमन्याग्यस्याङ्गस्यातिदेशे शक्त्य-
 भावात् । न तृतीयः । वाक्यभेदापत्तेः । नन्वनन न्यायेन
 सौर्यवाक्येऽपि वाक्यभेदः स्यात् । एकस्यैव वाक्यस्य याग-
 विध्यङ्गातिदेशयोः प्रवृत्तत्वात् । मैवम् । वाक्यद्वयसङ्गावात् ।
 प्रत्यक्षं वाक्यं यागविधायकम् । अनुमितं वाक्यमङ्गातिदेश-
 कम् । तर्ह्यत्रापि तादृशं वाक्यद्वयं भवत्विति चेत् । बाढम् ।
 अत एवारम्भणीयायां प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयन्ते । तद्वदारम्भ-
 णीयान्तररूपमप्यङ्गमनुष्ठेयतामिति चेत् । न । दर्शपूर्ण-
 मासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकसमिदादिवाक्यवदारम्भ-
 णीयान्तररूपाङ्गविधायिनः कस्यचिद्वाक्यस्याभावात् । न हि
 प्रकृतावविद्यमानमङ्गं विकृतावतिदेशमर्हति । तस्मात्
 सम्प्रतिपन्नस्यैवारम्भणीयाविधायिनी वाक्यस्यैष्यङ्गस्वरूप-
 विधानाय समिदादिवाक्यस्थानीयत्वमतिदेशाय सौर्य-
 वाक्यस्थानीयत्वं चेत्याकारद्वयं वर्णनीयम् । तथा सत्या

• वृत्तिलक्षणी वाक्यभेदः केन वाच्येत । तस्मादारम्भणीयाया-
मारम्भप्रमाणपुरुषसंस्कारागारम्भणीयान्तरं न कार्यम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

यूपाहुतिः खलेवास्यां कार्या नो वातिदेशतः ।

कार्या होमच्छेदनार्था माच्छेद्यायां स युज्यते ॥ ८ ॥

अस्ति साद्यस्क्रिनामकः कश्चिद्व्यागः । सद्यस्क्रियान्-
क्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकाम इति तद्विधानात् । सन्ति
साद्यस्क्राः पशवः सह पशूनालभत इति श्रुतेः । तेषु पशुषु
वेद्युत्तरवेदियूपाः शास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षा एव गृह्यन्ते ।
अत एवाहाश्वलायनः । साद्यस्क्रिपूर्वरा वेदिः खलेवाली यूप
इति । खले बलोवद्बन्धनाय निखातो मेढिः खले-
वाली । तेषां च पशूनामग्नौषोमीयपशुविकृतित्वात्तदौय-
यूपकार्याः पशुनियोजनादयः खलेवास्यां क्रियन्ते । तथा
प्रकृतौ यूपमाप्तुं गमिष्यतः पुरुषस्याहुतिर्विहिता । यूप-
माच्छेत्स्यता होतव्यमिति । तां चाहुतिमापस्तम्बो
दर्शयति । उरु विष्णो विक्रमस्वेति स्त्रुवेणाहवनीये यूप-
हुतिं जुहोतीति । सेवमाहुतिः खलेवास्यां कार्या न
वेति संशयः । तद्वर्मातिदेशात् पशुनियोजनवत् कार्येति
पूर्वः पक्षः । यूपमाच्छेत्स्यतेति वाक्यस्यायमर्थः । अयूपं
खादिरादिकाष्ठविशेषं शास्त्रीयच्छेदनादिसंस्कारैर्यूपो-
कर्तुं काष्ठस्य शास्त्रीयच्छेदनयोग्यतायै होमः कर्त्तव्य
इति । न हि खलेवास्याः शास्त्रीयं छेदनमस्ति । पूर्वमेव
छिन्नस्य काष्ठस्य कृषीबलैः खले निखातत्वात् । तस्माच्छे-
दनद्वारलीपादाहुतिर्न विद्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

तस्यां स्थाण्वाहुतिः कार्या न वा स्थाणौ विधानतः ।

कर्त्तव्योपकरोत्यारात् पशौ सा प्रकृताविव ॥ १० ॥

यूपीयाव्रश्चनस्थाणुद्वारासौ यूपसंस्कृतिः ।

स्रग्वत्तत्सम्भवात् सेयमयूपाद्विनिवर्त्तते ॥ ११ ॥

अग्नौषोमीययूपप्रकरणे स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति श्रूयते ।

यूपे वृक्णे सत्यवशिष्टं वृक्षमूलं काष्ठरूपत्वेन स्थाणुरित्यु-
च्यते । तत्राहुतिविशेष एवं श्रूयते । वनस्पते शतवल्गो
विरोहेत्याव्रश्चने जुहोतीति । सेयमाहुतिस्तस्यां खलेवाल्यां
कार्या न वेति संशयः । स्थाणुमुपजौव्याहुतिविधानात्
खलेवाल्यामपि स्थाणुत्वात् सा कार्या । न च खलेवाल्याः
शास्त्रीयसंस्काराभावेनाहुतिर्व्यर्थेति शङ्क्यम् । पश्चाद्वारा-
दुपकारकत्वात् । यथा प्रकृतौ यूपोद्वयोजितस्याव्रश्चन-
स्थाणोरसंस्कार्यत्वेन पश्चादुपकारस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः ।
आवृश्चनतेऽस्त्रादित्याव्रश्चनमवशिष्टं वृक्षमूलम् । न खलु स्थाणु-
मात्रमाव्रश्चनमात्रं वोपजौव्येयमाहुतिः प्रवृत्ता । किं तर्हि
यूपप्रकरणबलेन यूपीयाव्रश्चनस्थाणुत्वमुपजौव्यं प्रवृत्ता ।
ततस्तद्वद्वारेणासावाहुतिर्यूपसंस्कृतिः स्यात् । तथा च दृष्ट-
संस्कारे सम्भवत्यदृष्टमारादुपकारकत्वं कल्पयितुमशुक्तम् ।
न च यूपवियोजितस्थाणुगतातिशयेन यूपसंस्कारो न
सम्भवति । यूपसम्बन्धित्वेन तत्सम्भवात् । यथाचार्यस्य
देवदत्तस्य गिरसोऽवतारिताया अपि स्रजः शिष्येण शुचि-
देशेऽवस्थापनम् । तत्सम्बन्धादाचार्यस्यैव संस्कारोऽव-

कल्पते तद्वत् । अतो यूपसंस्कारार्थेयमाहुतिरयूपात्कि-
कायाः खलेवास्या निवर्त्तते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अन्त्यः प्रयाजः आरात् किमुपकार्यं संस्कृतिः ।

स्वाहाकारेति देवोक्तेर्मातृवमन्त्रवर्णनात् ॥ १२ ॥

आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेरभावाद्यागमात्रके ।

विधित्वात् सौर्यादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्त्तनम् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमः प्रयाज एवमान्नायते । स्वाहा-
कारं यजतीति । स किमिष्टेरारादुपकारक एताज्य-
भागादिषु यज्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारक इति
संशयः । तत्र स्वाहाकारं यजतीति देवताविधिरिति
पूर्वपक्षाभिप्रायः । स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते । यागस्य
तदाकाङ्क्षात् । न च प्रत्यक्षवचनमुपेत्य मन्त्रवर्णादेवता-
कल्पनमुचितम् । नन्वेवं सति विधिमन्त्रयोर्वैयाधिकरण्यं
प्रसज्येत । विधिना हि स्वाहाकाराख्यदेवता विहिता ।
मन्त्रे तु यज्यमाणा आज्यभागादिदेवता अग्न्यादिदेवताः
प्रतीयन्ते । स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा प्रजापतिं
स्वाहाग्नीषोमावित्यादिको हि तन्मन्त्रः । नैष दोषः ।
मातृशब्दवन्मान्त्रवर्णिकाग्न्यादिशब्दानामनेकार्थत्वसम्भवात् ।
यथा मातृशब्दः प्रस्थादिना धान्यस्य मातारं जननीं चाचष्टे ।
तथाग्न्यादिशब्दाः स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षताम् ।
न च स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रियतामिति वाच्यम् ।
संस्क्रयायास्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मादिष्टेरा-
रादुपकारक इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपेयः । मैवम् । चतुर्थ्या

तद्विधेन वा सर्वक देवता विधीयते । न चात्र तौ विधीते ।
किं चायं विधिर्देवतायागावभौ विधत्ते । देवताविशिष्ट-
यागं वा । देवतामात्रं वा । यागमात्रं वा । नायः ।
वाक्यभेदापत्तेः । न द्वितीयः । गौरवप्रसङ्गात् । न
तृतीयः । अप्राप्तस्य यागस्याननुवाक्यत्वे सति तदनुवादेन
देवताविध्ययोगात् । तस्माच्चतुर्थः परिशिष्यते । तत्र च
द्वितीयान्वः स्वाहाकारशब्दः पौर्णमासीं यजत इत्यादा-
विव कर्मनामधेयं भविष्यति । तस्मादान्वभागादि-
देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः । एवं च सति सौर्यादि-
विकृतिषूत्तमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्यादिपदपरि-
त्यागी बाधविचारान्तर्गतस्याधिकरणस्य फलं भविष्यति ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

आन्यभागी य आग्नेयः किं मुख्याग्नेः स संस्क्रतिः ।

आरादुतीपकारी स्यात् पूर्वन्यायेन संस्क्रतिः ॥ १४ ॥

निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्विधावेकपदोक्तिः ।

उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्त्तते ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते । आन्यभागावग्नीषोमाभ्यां
यजतीति । तयोः प्रथम आग्नेयः । द्वितीयः सौम्यः ।
तत्र सौम्यस्य नास्ति सन्देहः । प्रधानदेवतासु केवलस्य
सोमस्याभावात् । अस्मिंश्च केवल आग्नेयपुरोडाशो
विद्यते । तस्मादाग्नेय आन्यभागः पुरोडाशदेवताया
अग्नेः किं संस्कार उतेष्टेरासादुपकार इति संदिह्यते ।
तत्र यथोत्तमप्रयाजो मन्त्रोक्तानां यज्यमाणदेवतानां
संस्कारः । तस्मा प्रथम आन्यभागोऽप्यग्निमग्न आवहेति

निगदोक्तस्य प्रधानयामदेवतारूपस्याग्नेः संस्कार इति
 पूर्वपक्षः । अत्रोच्यते । निगदस्तावदेवं पठ्यते । अग्नि-
 मन्म आबह । सोममाबह । अग्निमावहेति । अस्याय-
 मर्थः । भी आहुत्यधिकरणभूताग्ने हविर्ग्राहिण आण्यभाग-
 इयाष्टाकपात्पुरोडाशदेवतारूपानग्निः सोमोऽग्निरित्येतां-
 स्तीनिहेष्टावावहेति । तत्र पुरोडाशदेवतारूपादग्नेः
 प्रथमान्यभागदेवतारूपोऽग्निरन्य इति मस्यते । अन्यथा-
 बाह्यास्याग्नेरेकस्य द्विरुक्तिवैयर्थ्यात् । ततः प्रथमान्यभाग
 इज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वाभात् तत्संस्कारकत्व-
 मयुक्तम् । किं चान्यभागविधावग्नीषोमाभ्यां यजतौति
 देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते । तत्र यथा सोमस्य
 यागं प्रति गुणत्वं भवताभ्युपगतम् । तथान्नेरप्यभ्युपगन्त-
 व्यम् । तच्च संस्कारपक्षे विरुद्धम् । संस्कारत्वे प्राधान्याव-
 श्यभावात् । तस्मात् संस्कारपक्षासम्भवात् प्रथमान्यभागो
 द्वितीयान्यभागवदिष्टेरारादुपकारकः । एवं च सति
 त्रैर्ययागेऽपि प्रथमान्ययागेऽग्निर्न निवर्त्तत इति बाधाप्र-
 शादो विचारफलं भविष्यति ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

उपकारी संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ।

तद्वितीकृत्या इयोर्देवभेदावुपकृतिर्मता ॥ १६ ॥

संदंशान्विशितेऽङ्गत्वे दृष्टार्थः स्मृतिसंस्कृतिः ।

देवान्तरं चेद्विहतावग्नीषोमनिवर्त्तनम् ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीषोमौषपशौ श्रूयते । अग्नी-
 षोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादश-

कपालं निर्वपतीति । तत्र पश्यावुक्तः पुरोडाशः स किं पशोरारादुपकारक उत पशुदेवतासंस्कार इति सन्देहः । तत्राग्नौषोमीयं पशुमालभेतेति पशुविधौ तच्चित्तोक्त्याग्नौषोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ विधीयते । तथा पशुपुरोडाशे । तथा सति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात् संस्कारो न युक्तः । गुणत्वं च संस्कार्यत्वधिरोधीति पूर्वोक्तम् । तस्मात् पशोरारादुपकारक इति प्राप्ते ब्रूमः । देवताभेदादिना तावदिदं वक्तव्यम् । पशुः पुरोडाशश्चेत्युभौ किं स्वतन्त्रौ यागौ । किंवाङ्गाङ्गिरूपौ । तत्रापि किमङ्गम् । किंवाङ्गीति । तत्र पशुधर्मैरुभयतः संदृष्टस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गित्वे प्रकरणपाठो बाध्येत । तद्वदभिमतमुपकारकत्वं च न सिध्येत् । अङ्गत्वेऽपि दृष्टसम्भवाददृष्टकल्पनमन्याय्यम् । सम्भवति चात्र दृष्टम् । पुरोडाशवाक्यगतं तद्वितान्तपदेन पशुवाक्यविहिताया देवताया अनुवादे सति तदीयस्मरणपूर्वकनिर्वपिण पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात् । एवं च सति पशुवाक्ये गुणत्वेन प्रतीयमानाया अपि देवतायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात् संस्कार्यत्वमविरुद्धम् । तस्मात् पशुदेवतासंस्कारः पुरोडाशः । एवं च सत्यग्नौषोमीयपशुविकृतौ वायव्यपशुवग्नौषोमीयदेवतायां निवृत्तायां तदीयपशुपुरोडाशेऽपि सा निवर्त्तत इति बाधः फलिष्यति ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

सौर्यं चरौ चरुः स्थाली किंवात्रं लौकिकीकृतः ।

स्थाल्यस्या अपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥ १८ ॥

विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्धानं देवतातद्धितोक्तिः ।

योग्यत्वेन प्रदेयं तत् पुरोडाशहविर्यथा ॥ १८ ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्तुं तौदनमिति सन्देहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि स्वस्वदेशीयभाषाप्रसिद्धा यत् किञ्चिद् गकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पे पात्रे पाकाधिकरणे ताम्रादिमये प्रयुञ्जते । निघण्टुकारा-
श्चोखा स्थाली चरुरित्येताव्क्वब्दान् पर्यायत्वेनोप-
दिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं व्यक्तिः । यदि तस्या
अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत् प्रधानयोग्यता न स्यात् ।
तर्हि मा भूत् पुरोडाशविकृतित्वम् । कपालविकृतित्वं
तु भविष्यति । अपरयोग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपा-
लेषु हविः श्रप्यते । तथा स्थाल्यामपि श्रपयितुं शक्यते ।
तस्माच्चरुः स्थालीति प्राप्ते ब्रूमः । अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते ।
कुतः । श्रुतिप्रसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय
तद्वाक्यशेषे ह्यदिति मोदनेनेत्यौदनशब्देन चरुरनूयते । यदि
भोज्यान्ने चरुशब्दः कापि न प्रयुज्यते तर्ह्यौदनविशेषवाची
चरुशब्दोऽसु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः शब्दैक-
गम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविप्लवे तात्पर्यवन्तो नव-
स्त्रावितान्तरूपपक्वे जीवतण्डुले विशदसिद्धौदने चरुशब्दं
प्रयुञ्जते । सत्यौदनवाचित्वे सौर्यमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते ।
यथान्वेय इति देवतातद्धितसंयुक्तपुरोडाशः प्रदेयद्रव्यम् ।
तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः
पुमानिति पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्नवाची ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

चरुः कपाले पक्तव्यः क्वापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले चोदकप्राप्तेरनूपत्वतः क्वचित् ॥ २० ॥

स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात् कटाहे योग्यता न हि ।

चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिवर्त्तनम् ॥ २१ ॥

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्धं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकः । तथा विकृतौ चरीरित्याद्यः पूर्वं पक्षः । पुरोडाशस्यानूपत्वात् कपालगतोष्मणा पाकः सम्भवति । चरुस्वीदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्तव्यः । अतोऽप्राकृतकार्यत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्तीति यद्युच्येत । तर्ह्यनूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाहघटादौ यत्र क्वापि पाक इति द्वितीयः पक्षः । निरुक्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोऽस्थाल्यामेव पाक इति राडान्तः । पूर्वत्र चरुरोदन इति विवक्षितम् । न ह्योदने पेषणादिरस्ति । अतः पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्वद्वारेण चरुनिष्पादक स्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते । पेषणादीन् अनुक्रामति ।

पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।

मार्जनाध्यूहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्यसादनम् ॥ २२ ॥

पेषणं चूर्णनम् । यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणम् । वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः । तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम् । उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम् । प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघटनेन

सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम् । मार्जनं क्षणीकरणम् ।
अध्यहनं भस्मनाङ्गारैश्चोपर्याच्छादनम् । ज्वाला दर्भ-
पिक्कूलेः प्रज्वालनम् । व्युद्धृत्यसादनं कपालेभ्यः पुरोडाशं
वृथक्कृत्यान्तर्वेद्यवस्थापनम् । ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वा-
धिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्विचारि-
रितवानित्याशङ्क्य मन्दमत्यव्युदासायेत्याह ।

एतानि मन्दप्रज्ञस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत् सूत्रैर्निरूपितम् ॥ २३ ॥

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशम-

स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नास्त्यस्ति वा कृणालेषु पाकः श्रौतोऽप्यसम्भवी ।

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत् ॥ १ ॥

घृतं अपयतोति प्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्ले-
दनायोग्येषु न कर्तव्य इति पूर्वपक्षः । दृष्टार्थस्य विक्लेदन-
स्यासम्भवेऽप्यदृष्टार्थं कर्तव्यः । अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः ।

यदा तु पाकशब्द श्रौण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

उपस्ताराभिघारौ स्तस्तेषु नी वा इयं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसृतिर्दृष्टार्थो नेति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कृणालेषूपस्तरणमभिघारणम् । चेत्युभयं पाक-
वद् दृष्टार्थं कार्यमिति पूर्वपक्षः । न तावत् पाकवदत्र
प्रत्यक्षविधिरस्ति । चोदकसु दृष्टं दारमपेक्ष्यते । प्रकृता-

वुपस्तरणाभिधारणयोर्दृष्टार्थत्वात् सूक्ष्माणां पुरोडाशा-
वयवानां स्त्रुचि संसक्तिं निवारयितुं तदुभयं क्रियते ।
कृष्णालानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्तन्निधारण-
लक्षणं द्वारं नास्त्युपस्तरणाभिधारणद्वयं लुप्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः ।

चुशुषाकारनिर्धीतवचनात् स्यात् प्रदानवत् ॥ ३ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशित्वादिभागो भक्ष्यते । न तथा तेषु
कृष्णलेषु भक्षोऽस्ति । प्रीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्यासम्भवादिति
पूर्वपक्षः । चुशुषाकारं भक्षयन्ति निर्धयन्तो भक्षयन्तीति
प्रत्यक्षवचनमान्नायते । इक्षुदण्डभक्षणं तद्रसस्वाकारं च
यः शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं चुशुषेति । घृते निरूपेण
कृष्णलेषु यस्मिन्मन्यं तदन्तर्नेतुमिव वालाशुशुषां कृत्वा
तदान्यं निःशेषेण पिबन्तो भक्षयेयुरित्यर्थः । अनदनीय-
द्रव्याणामपि कृष्णालानां यथा वचनात् प्रदानम् । तदद-
भक्ष्याणामपि भक्षणं भवेत् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

सकृत्सहत्वयोरेकमेकधेत्यन्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावाद्बाधादन्यमेव हि । ४ ॥

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते । एकधा ब्रह्मण उपह-
तीति । तत्रैकधेत्ययं धाप्रत्ययः प्रकारवाची सन्नैकवार-
मित्यमुमर्थं वा बहूनां सहभावं वा ब्रूते । उपहारो भक्ष-
णाय समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्सहत्वयोरन्य-
तरद्विवक्षितमुत सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावा-

दुभयोर्मध्ये यत् किञ्चिदग्न्यतरदिति पूर्वपक्षः । अबाधोऽत्र
नियामकः । प्रकृताविष्टाप्रशितचतुर्धाकरणसंयुक्ताका-
लेषु चतुर्धाभक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः ।
अत्रापि शोदकप्राप्ताः । तत्र सकृत्त्वपक्ष उपरितनास्त्वय
उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्यैरन् । सहत्वपक्षे
कालविशेषा एव बाध्यन्ते । न तु त्रय उपहाराः । तस्मा-
दग्न्यपक्षरूपं सहत्वमेवैकधेत्यस्य शब्दस्यार्थः ।

पञ्चमाधिकरणमाश्चयति ।

सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि वाद्यो भागान्तरमबाधितुम् ॥ ५ ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणेऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं शोदकात् बाध्यत्वामन्यभक्षणम् ॥ ६ ॥

क्षणलभक्षण एवेदमप्यं श्रूयते । सर्वं ब्रह्मणे परि-
हरतीति । परिहारः सम्प्रेक्षणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजा-
मेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षभागाश्चोदकप्राप्ताः ।
तत्र सर्वता किं ब्रह्मसम्बन्धिचतुर्भागविषयीतेतरसम्बन्धि-
भागचतुष्टयेऽपीति सन्देहः । अर्धैर्युग्मभूतीनामृत्विजां ये
ये चत्वारो भागास्तेषां ब्रह्मनामदाधनादाद्यः पक्षोऽभ्युपेयः ।
तत्रैषा वचनव्यक्तिः । ब्रह्मसम्बन्धमनूय सर्वत्वपरिहारयोरे-
कमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयम् । यद् ब्रह्मणे सर्वं तत्
परिहरतीति । यद् ब्रह्मणे परिहरति तत् सर्वमिति ।
उभयथापि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसानाश्चोदकप्राप्ता अन्य-
भागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वपक्षः । सर्वत्वपरिहारा-
पनूय ब्रह्मसम्बन्धोऽत्र विधीयते यत् परिहर्तव्यं सर्वं तद्

ब्रह्मण इति वचनव्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागानामितरभागानां च यत् सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसम्बन्धे सति ब्रह्मभागानां ब्रह्मसम्बन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां ब्रह्मसम्बन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

युगपत् स्वस्वकाले वा तत् सर्वं भक्षयैदयम् ।

अविलम्बादादिभ्योऽन्यस्तत्तत्कालमबाधितम् ॥ ७ ॥

अतौताधिकरणद्वयेन युगपत् सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेदित्युक्तम् । तत्र भक्षयितुं युगपत् समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वावशेषितस्य विलम्बे कारणाभावाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्याबाधो विलम्बे हेतुः । तस्मात् स्वस्वकाल इत्यन्यः पक्षोऽभ्युपेयः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

चतुर्धाकृतिनिर्देशो तद्भक्षे स्तो न वाग्रिमः ।

चोदकात्तो तु ब्रह्मार्थव्यवस्थार्थत्वतोऽत्र न ॥ ८ ॥

प्रकृतौ पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा पञ्चादिदं ब्रह्मण इत्यादिना तत्तद्भागानिर्दिशेत् । तौ चतुर्धाकरणनिर्देशौ पूर्वोक्ते ब्रह्मभक्षे चोदकवशाविद्येते इत्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति । तत्र चतुर्धाकरणं ब्रह्मनानृत्तिजां विभागार्थम् । निर्देशो भागानामसाङ्गार्थः । अत्र तु ब्रह्मण एकत्वात्तावुभौ न विद्येते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

- ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्यै वाग्रिमः श्रुतेः ।
 वैरूप्यान्नियमानैवं दृष्टत्वादानतेः श्रुतिः ॥ ८ ॥
 भृतौ च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ।
 यचनात्तेन सन्नेषु स्वामिनां न भृतिः कश्चित् ॥ १० ॥
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ श्रूयते । तत्
 किमदृष्टार्थमानत्यर्थं वेति संशयः । भृत्यान् परिक्रीय
 वशीकारश्चानतिः । अदृष्टार्थं तत् स्यात् । अन्नहिर-
 ण्यादीनामदृष्टार्थत्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यदाव
 दानं भृतिः स्यात् । तदानोभत्याधिककर्मानुरूपेण द्रव्यं
 देयं स्यात् । वैरूप्यं तत्र दृश्यते । स्वल्पकर्मणि तेषां तवीये
 सहस्रं देयम् । अधिककर्मेण्यृतपेये स्वल्पां सोमचक्षममात्रं
 प्रदोयते । तथा द्वादशशतादिपरिमाणनियमा मन्त्रवत्त्व-
 नियमश्च भृतौ नोपपद्यते । कर्मकरानुमत्या न्यूनाधिक-
 भावसम्भवात् । तच्चरजकादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्मा-
 ददृष्टार्थमित्यग्रिमः पक्षः प्राप्नोति । मैवम् । आनतेर्दृष्ट-
 प्रयोजनत्वात् । दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थायां भृतावप्यस्ति ।
 भृतिर्देयेति प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रवत्त्वनियमाददृष्टमस्तु ।
 दृष्टस्याभावात् । वैरूप्यं तु वचनबलाद्भ्युपगम्यते । दक्षि-
 णाया भृतिरूपत्वं प्रत्यक्षवदवाक्यादप्यवगम्यते । दीक्षित-
 मदीक्षिता दक्षिणापरिकीता ऋत्विजो याजयेयुरिति ।
 तस्मादृत्विग्दानमानत्यर्थम् । एवं च सति सत्त्वेष्वृत्विजां
 यजमानत्वाद्भृतिरूपा दक्षिणा न कापि देयेत्येतद्विचारफलं
 द्रष्टव्यम् ।

- नवमाधिकरणमारचयति ।

क्रयाय प्रतिपत्त्यै वा चमसेडादिभक्षणम् ।

क्रयाय पूर्ववन्मैवं यागीये स्वत्ववर्जनात् ॥ ११ ॥

अक्रीतयजमानस्य भक्षसत्त्वाच्च तेन सा ।

प्रतिपत्तिः संस्कृतित्वात् सत्त्वेषु न निवर्त्तते ॥ १२ ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः । अस्ति चेष्टाविष्टाप्राशित्वादिभक्षः । तत्र भक्षेण प्रीतानामृत्विजामानतिसम्भवादृच्छिणान्ध्यायेन क्रयार्थं भक्षणमिति पूर्वपक्षः । यागदेवतायै सङ्कल्पिते द्रव्ये स्वत्वमसम्भमानो यजमानो न क्रीतुं शक्नोति । किञ्च यजमानपञ्चमाः सम्भूयेडां भक्षयन्तो त्यक्रीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते । तत्साहचर्यादृत्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते । तस्मात् प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः । तेन क्रयार्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन सत्त्वेषु न बाध्यते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विजां वरणं सत्त्वे कार्यं नो वात्र सोमवत् ।

कार्यं मैवं स्वकर्मात्वात् क्रयार्थं प्रकृतौ वृत्तिः ॥ १३ ॥

अग्निर्मे होतित्यादिमन्त्रैः सोमेवरणमात्रात्म ।

सोमवत् सत्त्वेऽपि तत् कार्यम् । अन्यथा वरणरहितानां

ऋत्विक्त्वाभावात् सत्त्वं न सिध्यति । अत एव तत्सिद्धये

सत्त्वप्रकरणे ये यजमानास्त ऋत्विज इति स्वतः प्रकृतानपि

यजमानाननूद्य वरणसाध्यऋत्विक्त्वं तेष्वधातव्यमिति विद-

धाति । तस्मादृत्विग्वरणं सत्त्वे कार्यम् । मैवम् । सत्त्वं

ह्यनुष्ठातृणां सर्वेषां स्वकर्म । न हि स्वकर्माणि क्रयार्थं

वरणमपेक्ष्यते । क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् । दानमेक

क्रयार्थम् । वरणं त्वदृष्टार्थमिति चेत् । मैवम् । वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनीत्साहजननार्थत्वात् । अन्यथा वरणकाले क्वचित् कल्याण्यो दक्षिणा इत्यृत्विजां प्रश्नः कथं संगच्छेत । न च सत्वासिद्धिः शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यम् । ऋत्विक्त्वं नाम किं कर्मकरत्वमुत यागकर्तृत्वमिति । यागे कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ये यजमानास्त ऋत्विज इति विरुध्यते । द्वितीये तु स्वत एव यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वादरणमन्तरेणाप्यृत्विक्त्वं सिध्यतीति । ईदृशमेवातिविज्यं वचनेन विधीयते । तस्माद्दानवदरणं सत्त्वे लुप्यते ।

एतादृगाधिकरणमारचयति ।

क्रयः कर्षो न वा सत्त्वे निषेधात् क्रीतिकल्पनम् ।

नित्यानुवाटेनालुप्तेन क्रयो वरणं यथा ॥ १४ ॥

सत्कारपुरःसरमग्निर्हीतित्यादिप्रार्थना वरणम् । तच्च चिकोर्पुं येजमानो वरणोयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सीमं ब्रूयात् । तेभ्यः सीमं प्राहेत्यापस्तम्बवचनात् । सीमाभिधानप्रकारश्चात्र कल्पे दर्शितः । ज्योतिष्टोमेनाग्निष्टोमसंस्थेन रथन्तरपृष्ठेन गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यक्ष्ये । तत्र त्वमज्ञाता भवेति । तत्र देयदक्षिणाद्रव्यनिश्चयेन ब्राह्मणाः स्वकीयाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति । सोऽयं क्रयः । स च प्रकृताविव सत्त्वे कार्यः । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देयद्रव्यनिश्चये लुप्ते सति तत्माध्यः क्रयो लुप्येतेति शङ्क्यम् । निषेधमुपजीव्य क्रयानुष्ठानस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । तथा हि । न ह्यत्र गौर्दीयते न

कासी न हिरण्यमिति सत्त्वे गवादिदानं निषिध्यते । स च निषेधः सत्यां प्रसक्ती सम्भवति । ततः सोमे देयद्रव्याणां सत्त्वे दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देयद्रव्याण्येवं श्रूयन्ते । गौशाम्नाश्वतरश्च गर्दभाश्वाजाश्वावयश्च ब्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च भाषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति । तत्र गोवा- सोहिरण्यानां विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चादक- प्राप्तानामभ्युपगमा प्रतीयते । ततो देयद्रव्यसङ्गावात् क्रयः कार्य इति पूर्वपक्षः । न ह्यत्र गौर्दीयत इत्यनेन निषेधान विधीयते । किंतु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त एव दानाभावं अनुद्यते । अदक्षिणानि सत्त्वाणीत्याहर्न ह्यत्र गौर्दीयत इति श्रुती परोक्ष्युपन्यासस्य प्रसिद्धिवाचकहिशब्दस्य च प्राप्तिगमकत्वात् । तस्मान्नित्यानुवादस्य कल्पकत्वाभावा- हरणवत्तदविनाभूतः क्रयोऽपि न कार्यः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

सत्त्वाङ्गस्यान्न वा पृष्ठशमनीयेऽप्यथाङ्गता ।

सौत्रामण्यादिवन्मैवं त्यागादूर्ध्वं विधानतः ॥ १५ ॥

श्रूयमाणा दक्षिण्यं पूर्वपक्षेऽत्र धर्मकत् ।

परिक्रयार्था सिद्धान्ते निमित्तं स्यात् समापनम् ॥ १६ ॥

अस्ति सोमविकृतिः पृष्ठशमनीयनामको यागः । सत्त्वा-

दुदवसायः पृष्ठशमनीयेन व्योतिष्ठोमेन सहस्रदक्षिणेन

यजेरन्निति । उदवसायेत्यनेन व्यपगत्येन सत्त्वसमाप्तिः

पूर्वकालत्वं सत्त्वपृष्ठशमनीययोरेककर्तृकत्वं च प्रतीयते ।

तथा सत्यग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । वाजपेयिनेष्ट्वा बृह-

स्पतिसूनेन यजेत । संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैश्वधा-

पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपतीत्यत्र सीतामण्यादीनां
 यथा चयनाद्यङ्गत्वम् । तथा पृष्ठगमनीयस्य सच्चाङ्गता भवि-
 ष्यति । अङ्गत्वे सति श्रूयमाणा सहस्रदक्षिणा सच्चैष्विव
 परिक्रयणार्था न भवतीत्यदृष्टार्थताभ्युपगम्यते । फलं च न
 कल्प्यम् । सत्त्वफलेनैव फलवत्त्वसिद्धेरिति पूर्वपक्षः । उदव-
 सानशब्दस्य त्यागवाचित्वात् सत्त्वत्यागादूर्ध्वं विधीयमानः
 कथं सच्चाङ्गं भवेत् । अग्निं चित्तेत्यादौ त्यागशब्दो नास्तीति
 वैषम्यम् । एककर्तृकत्वपूर्वकालत्वे तु निमित्तविवक्ष-
 याप्युपपद्यते । सत्त्वसमापनं निमित्तौक्त्य विधाने ग्रहदा-
 ङ्गत्वेनैव फलनैरपेक्ष्याद्विश्वाजिज्ञायेन फलं न कल्प्यम् ।
 सत्येवमनङ्गत्वे सोमवदक्षिणा परिक्रयार्था । दक्षिणायाः
 श्रौतत्वेनालोपः पूर्वोत्तरपक्षयोः समानः । न्यायेनाप्य-
 लोपः सिद्धान्ते विशिष्यते ।

तयोद्देशाधिकरणमारचयति ।

तत्र त्विजः सच्चिणः किमन्ये वा स्युर्ल्यबुक्तितः ।

त एव यष्टृभेदेऽपि क्रीतत्वाद्विजः परे ॥ १७ ॥

यस्मिन् पृष्ठगमनीये सच्चिणामेवात्विज्यम् । उदवसा-
 येति ल्यबन्तशब्देन कर्त्तृक्यप्रतीतेरिति पूर्वपक्षः । उदवसाय
 यजेरन्निति समभिव्याहारात् सच्चिभिः सहैकत्वं यष्टृणां
 प्रतीयते । न च त्विजो यष्टारः । यजमानेन तेषां दक्षि-
 णया क्रीतत्वात् । तस्माद्विजः सच्चिभ्योऽन्ये ।

चतुर्द्देशाधिकरणमारचयति ।

सम्भूद्वैकैक्या वा त्रयष्टृतायो बह्वक्तितः ।

द्विवागवद् बहुत्वस्य प्राप्तेरन्योऽस्तु सीमवत् ॥ १८ ॥

अस्मिन् पृष्ठशमनीये सत्त्विणां सम्भूय यजमानत्वमुत,
 प्रत्येकमिति संशयः । सम्भूयेत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । कुतः ।
 यजेरन्निति बहुवचननिर्देशात् । एतेन राजपुरोहितौ
 आयुज्यकामौ यजेयातामित्यत्रोपादेयगतद्वित्वस्य विवक्षित-
 त्वादुभौ सम्भूय यष्टारौ । तद्वदत्रापि । स्यात् मैवम् । उदवसा-
 र्थेत्यत्रोदवसातृणां यद् बहुत्वं प्राप्तं तदेव तत्समानाधि-
 क्षतेन यजेरन्नित्यनेनानूद्याप्राप्तो यागो विधीयते । द्वितीयं
 तु द्वित्वमप्यप्राप्तत्वेन विधीयत इति वैषम्यम् । ततो ग्रहं
 संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहैकत्वमिवोद्देश्यगतत्वाद्यजेरन्निति बहुत्व-
 मविवक्षितम् । एवमपीच्छया द्विशो बहुशो वा यष्टु-
 शक्यत्वादेकैकशो न नियम इति चेत् । न । चादत्तं
 तन्नियमसिद्धेः । सीमे तद्दर्शनात् । तस्मात्सत्त्विणः प्रत्येक-
 यजेरन्नित्यन्तः पक्षोऽत्रास्तु ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

अश्वीं पुरुषीं वानत्ये धर्मायै वानतिर्यतः ।

इष्टिर्न सत्त्वं धर्मायै सत्त्वाद्भक्तं वह्निर्न हि ॥ १८ ॥

सारस्वतसत्त्वे काशेष्टावश्वीं पुरुषीं धेनुके दत्त्वेति तुरण-
 मनृषगीजातीयानां स्त्रीणां दक्षिणात्येन दानं श्रुतम् ।
 तच्चानत्ययम् । कुतः । इष्टेरसत्त्वत्वात् । सत्त्वत्वं तु यज-
 मानानामेवात्विज्यादानसाध्यक्रयाभावेन तत्साध्यमानमसं-
 भवि स्यात् । इष्टिस्तु न सत्त्वम् । तत्सत्त्वणाभावात् । आसी-
 रन्न,पेयुरित्यनयोरेव्यतरचीदना तत्सत्त्वणम् । इह त्विष्टि-
 लक्षणभूता निर्वपतिचीदना पठ्यते । अग्नये कामायाष्टाकं
 मालं निर्वपति । इष्टौ च यजमानाद्विजां पृथक्कादा-

नत्यर्थं दानमिति पूर्वपक्षः । धर्मार्थं दानम् । कुतः ।
इष्टेः स्वरूपेणासत्तत्वेऽपि सत्ताङ्गत्वेनेतराङ्गैर्विवेष्टाव-
प्यस्यां यजमानानामेवात्विज्यात् । ननु द्वादशाहः सत्ताङ्ग-
प्रकृतिः । न च तत्र कामेष्टिरस्ति । अतो न सत्त्वं चोदके-
नेष्टौ यजमानात्विज्यप्राप्तिः । इष्टिचोदकेन त्वन्य एवत्विजः
प्राप्नुवन्ति । मैवम् । सत्त्वप्रयोगान्तःपातित्वेन प्रसङ्गाद्य-
जमानकर्तृकत्वमिष्टेः । तस्मादत्र दानमदृष्टार्थम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

कील्यै धर्माय वा द्वेष्टे दानं स्यादक्षिणीकृतः ।

क्रयाय मेवं द्वेष्टत्वं नत्विजो धर्मकृततः ॥ २० ॥

दशपूर्णमासयोः श्रूयते । यदि पत्नीः संयाजयन् कप-
लमभि जुहुयाद्देवानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्तस्यैकहायनी
गौर्दक्षिणा तां द्वेष्टाय दद्यादिति । अत्र । यजमानेन
द्वेष्टणीये पुरुषे यद्दानं तत् क्रयार्थम् । दक्षिणाशब्देन व्यव-
हृतानां प्रकृतौ क्रयार्थत्वदर्शनादिति पूर्वपक्षः । न ताव-
द्वत्विजो द्वेष्टत्वं युक्तम् । ऋत्विगाचार्यौ नामिचरितव्या-
विति शास्त्रात् । यस्तु द्वेष्टः पुरुषः । नासावृत्विक्ताभावेन
यागे कर्मकरत्वाभावात् क्रयमर्हति । तस्मादिदं दानम-
दृष्टार्थम् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

अस्थियागः किमस्यां स्याज्जीवतां वास्थिशब्दतः ।

अस्यां मैवमनर्हत्वाह्वयन्ते जीविनीऽस्थितः ॥ २१ ॥

इदं श्रूयते । यदि सत्ताय संदोषितामां यजमानः
प्रमौयेताथ तं दग्ध्वा कृष्णाजिनेऽस्थौन्युपनष्ट योऽस्थ

नेदिष्ठः स्यात् तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरंस्ततः
 संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति । अत्र संवत्सरेऽतीते यो
 यागः श्रुतस्तत्रास्थीन्येव कर्तृणि । कुतः । अस्थिशब्दस्य
 तत्र मुख्यत्वात् । मैवम् । अचेतनानामस्थ्यां यष्टुमनर्हत्वात् ।
 जीवतामप्यश्रुतत्वादयुक्तोऽयं याग इति चेत् । न । अस्थि-
 शब्दस्य तल्लक्षकत्वात् । एतदस्थिमता सह पुरुषेण पूर्व
 यष्टुं प्रकान्तत्वेन लज्जलक्षकयोरस्ति सम्बन्धः । जीवतां
 यष्टृत्वाद्याजयेयुरित्युक्तणिजयेभूताः स्युः । न खल्वत्रान्ये
 सम्भवन्ति । अस्य यागस्य सत्त्वाद्भावादिति चेत् । तर्हि
 परस्परं याजकाः सन्तु । तस्माज्जीवतामयं यागः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

अस्थिकर्तृमते चिन्तापञ्चकं स्याज्जपादिकम् ।

न वा तच्चीदकात् कुर्युर्न कुर्वीरन्नसम्भवात् ॥ १२ ॥

अस्थीनि कर्तृणीति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षिणी मतम् ।
 तदनुसारेणाधिकरणपञ्चकं कृत्वाचिन्तारूपेण प्रवर्त्तते ।
 प्रकृतौ यजमानस्य मन्त्रयपः केशश्मश्रुवपनं दीक्षानियमा
 इत्येवमादयः कर्तव्याः सन्ति । तत् सर्वं चीदकप्राप्तम-
 स्थीनि कुर्युरिति पूर्वपक्षः । अचेतमानां तदसम्भवात्
 कुर्वीरन्निति शाङ्कान्तः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

औडुम्बरीमानशुक्रस्रगौ नोतास्ति तद् द्वयम् ।

पूर्ववन्निति चेन्नैवमचेतन्येऽपि सम्भवात् ॥ २३ ॥

प्रकृतावीडुम्बर्गाः शाखाया यजमानप्रमाणत्वम् ।
 तथा शुक्रग्रहस्य यजमानस्यर्गः । तावुभावचेतनानामस्थ्यां

जपादिवक्त्रं विद्यते इति पूर्वपक्षः । अचेतनैरपि दण्डे नैव मातुं स्पृष्टुं च शक्यत्वाद्विद्यते इति राक्षान्तः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

वृष्टिकामः सदो नीचैरिति कामोऽस्ति वा न वा ।

वदते स्पर्शवत्कामश्चेतनस्यस्ततो न हि ॥ २४ ॥

यदि कामयेत वर्षकः पर्जन्यः स्यादिति नीचैः सदो मिनुयादित्यत्र सदोनामकस्य मण्डपस्य नीचमानेन गुणेन वृष्टिः फलतीत्युक्तम् । तस्यां वृष्टौ कामः स्पर्शवदस्यां विद्यत इति मन्दप्रज्ञस्य पक्षः । कामस्य चेतनधर्मत्वान्नास्तौति राक्षान्तः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा नित्यप्रवृत्तितः ।

स्यान्नैवं फलनिर्देशात् फलेच्छास्यां न युज्यते ॥ २५ ॥

इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूदित्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठति । तत्रैवं श्रूयते । आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ । आयुराशास्ते सुप्रजास्वमाशास्त इत्यादिः । तत्र सूक्तवाकगतोऽयं यजमानाशासनप्रतिपादको मन्त्रभागः । तमस्थियज्ञे होता पठेन्न वेति संशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः प्रस्तरप्रहरणमङ्गम् । तस्य नित्यत्वात्तस्मिन् विनियुक्तस्य सूक्तवाकमन्त्रस्य नित्यप्रवृत्तस्य तद्भागपाठोऽपि स्यादिति पूर्वपक्षः । यथा स्वर्गकाम इत्यत्र कामियोगेन साध्यताप्रतीतेः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः । एवमासाशमयोगादायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा चास्यां न युक्ता । तस्मात्तद्भागपाठो बाध्यते ।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

होतुकामो भवेन्नो वा होतुर्जीवनतो भवेत् ।

यजमानेष्टमेवासौ कामयेत्तेन नास्त्यसौ ॥ २६ ॥

प्रकृतावास्ति होतुकामः । यं कामयेत वसीयान् स्या-
दित्युच्चैस्तरां तस्य वषट् कुर्यादित्यादिः । सोऽस्थि-
यज्ञेऽपि निर्दिश्यताम् । कामयितुर्होतुर्जीवतस्तत्सम्भ-
वादिति पूर्वपक्षः । यां वै काश्चन यज्ञ ऋत्विज आशिष-
माशासते यजमानायैष तामाशिषमाशासत इति श्रुतं यज-
मानेष्टमेव होत्रा कामयितव्यम् । अस्थीनि त्वचेतनान्येष्टुं
न शक्नुवन्ति । तस्मादत्र नास्ति होतुकामः ।

तदेतदधिकरणपञ्चकं जीवतामयं याग इत्यस्मिन्
सिद्धान्तिपक्षे विरुद्धम् । अचेतनत्वमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् ।
तस्मात्तत्पक्षे चीदकप्राप्तानां यथोक्तधर्माणां नास्ति
ब्राधः ।

तयोर्विंशाधिकरणमारचयति ।

सर्वस्वारो नृतरुर्ध्वं त्यज्यतां वा समाप्यताम् ।

त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रैषादन्यैः समाप्यताम् ॥ २७ ॥

सर्वस्वाराख्यः क्रतुरेवं श्रूयते । मरणकामो ह्येतेन
यजेत यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तस्य
च क्रतोस्तृतीयसवने यजमानस्याग्निप्रवेश आम्नायते ।
आर्भवे स्तूयमान औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाहतंन वाससा
परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति संप्रेष्य संविश-
तीति । तस्य संशयपूर्वात्तरपक्षा विस्पष्टाः ।

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति ।

किं कार्यमत्र किं बाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम् ।

क्रत्वर्थमस्थिवत् कार्यं बाध्यते मृतकर्तृकम् ॥ २८ ॥

मरणादूर्ध्वं समापनीयः सर्वस्वारशेषो विषयः । तत्र बाध्याबाध्यानध्यवसायः संशयः । अनध्यवसायस्य संग-
यत्वं न्यायविद्भिर्दर्शितम् । अनवधारणत्वाविशेषादूहान-
अवसाययोर्न संशयादर्शान्तरभाव इति विप्रतिपक्षभावा-
न्नास्त्यत्र पूर्वपक्षः । यद्वा नियामकाभावादिच्छया
किमपि कार्यं किमपि बाध्यमिति पूर्वपक्षः । अस्थिकर्तृ-
त्वपक्षे शुक्रस्पर्शादिकं क्रत्वर्थं योग्यत्वात् कार्यम् ।
मृतयजमानकर्तृकं मन्त्रजपादिकमयोग्यत्वाद् बाध्यमिति
निर्णीतम् । एवमत्रापि यद्योग्यं क्रत्वर्थं तत् कार्यम् ।
यद्ययोग्यं यजमानकर्तृकं तद् बाध्यम् ।

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति ।

मृतेः प्रागायुरागीर्णः स्याद्वा नो मृतिकामनात् ।

प्रागार्भवाजीवनार्थमायुराशासनं भवेत् ॥ २९ ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योग्यमायुराशास्त इति
भागी यजमानविषयः । स किं सूर्यस्वारे यजमानमरणात्
पूर्वं वर्जनीयः पठितव्यो वेति संशयः सुमूर्षोर्यजमान-
स्यायुर्निरपेक्षत्वेनार्थलोपाहर्जनौय इति पूर्वं पक्षः ।
प्रागर्भवाख्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरण-
कालः । ततः पूर्वं जिजीविषुत्वात् पठितव्यः ।

षड्विंशाधिकरणमारचयति ।

आत्रेयदानतुं याव्याहृतोऽत्रेयु नाचरेत् ।

• कुर्यादानतिलोपान्नो ध ॥ ३० ॥

प्रकृतौ हिरण्यमात्रेयाय ददातीति श्रुतं ऋतुयाज्या
वरणं चास्ति तदुभयं सत्रेषु न कार्यं द्वारभूताया
आनतेर्लुप्तत्वात् यद्यप्यात्रेयः कर्मकरेभ्यो बहिर्भूतस्तथापि
तद्दानेन यजमानस्यौदार्यं पश्यन्तः ऋत्विजो धनकामा
आनता भवन्ति वरणस्य चानत्यर्थत्व मृत्विग्वरणे प्रारम्भ
कालीने प्रसिद्धं तस्मादानत्यर्थमुभयं नाचरेदिति पक्षे
पक्षः । प्रथमवरणेनैवानतिसिद्धेः कालान्तरे वरणमदृ-
ष्टार्थं धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भकाले स्वय-
मङ्गीकृताया भूतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्यात्रेय दान-
दर्शनं नानतिकरं तस्माददृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ।

सप्तविंशाधिकरणमारचयति ।

लुप्यते पवमानेष्टो निर्वापः क्रियतेऽथवा ।

लुप्यते साधनाभावात्तेन मुख्येन लुप्यते ॥ ३१ ॥

आधानप्रकरणगतायां पवमानेष्टो निर्वापसाधनं
नास्ति । अग्निहोत्रहवणी हि प्रकृतौ निर्वापसाधनं सा
चाधानकालेन सम्भवति । अग्निहोत्रस्याधानात्तरकालीन-
त्वेन तद्धोमसाधनभूतायास्तस्या अपि तथात्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः । मुख्यो निर्वापस्तं प्रतिगुणभूताग्निहोत्रहवणी
न हि गुणलोपेन मुख्यो लोपमर्हति किं चाधानकाले
स्वरूपेणैवा विद्यमानाया अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं
दूरापेतं ततः साधनाभावादित्यनुपन्यासः तस्मान्न निर्वापो
लुप्यते ।

अष्टाविंशाधिकरणमारचयति ।

अद्वावेः सप्तदशभिर्यश्चरस्तत्र मुष्टयः ।

- चत्वारः सतिनोवतः स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः । ३२ ।
 तत्किमाद्यशोदितत्वाच्छरावापूरणान्नसः ।
 द्वितीयोऽस्तीति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥ ३३ ॥
 तृतीयोऽस्त्वैकलोपोऽत्र धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।
 क्रियायोगाच्च तद्धर्मः प्राथम्यात्मानुगृह्यताम् ॥ ३४ ॥
 प्रकृतौ चतुरो मुष्टीनिर्वपतीति मुष्टितत्संख्ये श्रुते
 तथा वाजपेये विकृतिरूपः सप्तदशशरावश्चरुः श्रुतः तत्र
 चरौ मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्यते किं वापि न विद्येते उतो-
 भयोरिकमस्त्यन्यन्नास्ति यदैकं तदापि किं मुष्टिरेव किं
 संख्ये वेति संशयः चोदकप्राप्तेरुभयमस्तीत्याद्यः पक्षः ।
 प्राप्नोति चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणसमर्थस्य चरौ
 रतिपक्षेः सपक्षो न युक्तस्तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्ये
 इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेत् मैवम् । एकतरबाधेनैव
 पूरणाभावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात् ।
 नन्वलोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते
 तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽव-
 श्यभावो मैवम् । भिन्नविषयत्वेन बाधासम्भवात् शराव-
 सप्तदशसंख्ये यागसंबन्धे मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबन्धे
 इति विषयभेदः । कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः अन्यथानुपपत्त्यै-
 वेति वदामः । अनुपपत्तिश्च पूरणासम्भवे दर्शिता पूरणं
 चैकबाधेनाप्युपपद्यते मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसंख्यापेतैः
 कुडवादिभिः पूर्तिः स्याच्चतुःसंख्याबाधे यथोचितमधिक-
 संख्यापेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति । एवं तर्ह्येकलोप-
 इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । तत्र संख्याधर्मो मुष्टिधर्मः तदा

सति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्यामिद्धेः संख्या-
लोपोऽप्यवश्यभावी संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शक्नोत्य-
वस्थातुं तस्मात् संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्तं ब्रूमः । चतुः-
संख्या तावन्न मुष्टिनान्वेति । कर्मकारकवाचि द्वितीया-
विभक्त्यन्तस्य चतुरशब्दस्य सकर्मकेण निर्वपति धातुना
साक्षादन्वयात् अतश्चतुःसंख्या न मुष्टिधर्मः । पात्रिकाव्ययेन
तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्ट्योः क्रियासम्बन्धे
समाने सत्यपि प्रथमश्रुतत्वात् मानुगृह्यते । चरमश्रुतत्वेन
दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यत इति राद्धान्तः ।

एकोनत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

धेनुवत्सर्षभाश्वगो गवि वा गुणकौत्तनात् ।

अजेतिदिष्टेस्यैवं गो जात्येकगुणोक्तिः ॥ ३५ ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते द्यावापृथिव्यां धेनु मालमेत-
मारुतं वत्समैन्द्रसर्षभमिति तत्र धेनुशब्दो नवसूतिका-
माचष्टे वत्सशब्दो बालं वृषभशब्दः पृमांभं तथा सति
गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा तदेव
द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते
नाप्यतिदिश्यते प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो गां न विंशिं-
षन्तीति पूर्वः पक्षः । न खल्वेते यथोक्तगुणमामान्य-
वाचिनः किं तर्हि गोगतानेव तान् गुणानादुरतस्ते
शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां
मुख्यवृत्त्या विंशिंषन्तच्छागं बाधन्त इति राद्धान्तः ।

त्रिंशाधिकरणमारचयति ।

वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि छाग एव वा ।

विशेषानुक्तिः कोऽपि छाग एवास्त्वबाधनात् ॥ ३६ ॥

वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति अत्र श्वेतशब्दस्य
धेत्वादिशब्दवज्जातिविशेषवाचित्वाभावाद्यं कश्चिदपि पशुं
श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः । चोदकप्राप्तस्याजस्य
बाधकारणाभावात्तमेव समर्पयतीति राड्धान्तः ।

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति ।

खले वालो तण्डुलर्योः खादिरव्रैहता न वा ।

यूपोक्तेर्मुख्यवृत्त्यर्थमुद्देशात् खादिरीहि सा ॥ ३७ ॥

अवघाताद्यबाधार्थं व्रैहता तण्डुलेष्वपि ।

प्रत्यक्षवचनत्वार्थं कार्यं यूपेन लक्ष्यताम् ॥ ३८ ॥

अन्तरेण हविर्देवयोगान्नात्वातिदेगनम् ।

न नियन्तुं शक्यतेऽतः खादिरव्रैहतानयोः ॥ ३९ ॥

खले वालो यूपो भवतीति साद्यस्क्रि श्रुतं तथा दानि-
ष्टतमापोधानास्तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति चित्रा-
यागं श्रुतं तत्र प्रकृतौ यद्यूपस्य खादिरत्वं यच्च तण्डुलानां
व्रीहिसम्बन्धित्वं तदुभयमनयोर्विकृत्योरस्ति न वेति
संग्रहः । तत्र वा खले वालो सा यूपो भवतीत्येवमुद्देश्य-
विधेयभावे यूपशब्दस्य मुख्या वृत्तिर्न सिध्येत यूपाहुति
शास्त्रीयतत्त्वणादिरहितयाः खले वाल्या यूपशब्दवाच्य-
त्वासम्भवादतो यूपशब्देन यूपकार्यं पशुनियोजनादिकं
लक्षणायं स्याद्यो यूप सा खले वालौत्येवमुद्देश्यविधेय-
भावे तु संस्कृतस्य खादिरयूपस्य खले मेढित्वेन स्थापयितुं
शक्यत्वान्न कस्यापि शब्दस्य लक्षणावृत्तिः तस्मादस्ति खले
वाल्याः खादिरत्वं तथा चोदकप्राप्त्यावघाताद्यबाधार्थं

च तण्डुलैष्वपि ब्रैह्मत्वमस्तीति पूर्वः पक्षः । यूपमुद्दिश्य
खले वालीत्वविधाने यूपशब्दव्यवहितयोः खले
वाली भवति शब्दयोरश्रुतस्य नैरन्तर्यपाठस्य कथा-
त्वेन वाक्यं परोक्षं स्यात् ततः प्रत्यक्षवाक्यपरित्यागाद्वरं
यूपशब्दस्य मुख्यवृत्तिमात्रहानं तथा सति खले वाल्यां
पशुनियोजनादिकं कार्यमिति वाक्यार्थः सम्पद्यते तत्र
कृतो यूपः कुतस्तुरान्तर्दीयं खादिरत्वं तथा तण्डुलानां
पेषणसंवपनादिरहितानामिव प्रजापति देवतासम्बन्धोऽत्र
श्रूयते प्रकृतौ तु पेषणादिपरम्परया निश्चयस्य तण्डुल-
कार्यस्य पुरोडाशस्य हविषो देवतासम्बन्धः । अतो
समानत्वान्नात्र चोदकातिदेशः । तथा सति खादिरत्व-
ब्रैह्मत्वनियमाभावाद्या काचित् खले वाली तण्डुलाश्च न
केचित् सन्त्विति राडान्तः ।

द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति ।

खले वाल्यां जीषणञ्छेदनं तत्तर्णाच्छयी ।

स्युर्वानो चोदकात्स्युर्नो वैयर्थ्याच्च विरोधतः ॥ ४० ॥

जीषणं प्रीतिपूर्वको यूपीयवृक्षस्य लक्षणलक्षिततया
सैव्यत्व निश्चयः तल्लक्षणानि चापस्तम्बेर्नोक्तानि समञ्जातम-
शाखातम्बद्वयपर्यगाखमप्रतिशुक्लाग्रमसुषिरमित्यादीनि खले
वाल्यां चोदकप्राप्ता अपि जीषणादयो नो कर्तव्याः ।
कृतो वैयर्थ्यात् पूर्वसिद्धाया एव खले वाल्या यूपकार्यो
विनिर्यागमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वादप्यजीषणादिकं
कृतमप्यनर्थकम् । अपि च तत्तर्णादीनि यूपत्वसम्प्रादकानि
खले वाली तु न यूपः किन्त्वयूपे केवलं यूपकार्यमिति

• दिश्यते । तस्मात्तद्वृत्त्यादीनि तत्र न कर्तव्यानि किञ्च यथा
वृत्तस्य क्लेशादिना वृत्तत्वमपैति तथा खले बालोत्वमवा-
प्येयात् न हि वरदाताय कन्योद्वाहः । ज्योषणस्य तु वृत्तत्व-
दशायां कर्तव्यस्य न खले बालोत्वदशायां प्राप्तिरस्ति
तस्माज्ज्योषणादयो न सन्ति ।

तत्रास्ति शाधिकरणमारचयति ।

पर्यहणाद्यञ्जनादि न स्यात् साक्षात्पूर्ववत् ।

न स्याद् दृष्टादृष्टभावादविरोधाच्च तद् भवेत् ॥ ४१ ॥

सन्ति प्रकृतौ पर्यूहणादयस्तथा च कल्पसूत्रकारः
ब्रह्मवर्तिनं त्वाक्षत्रवर्तिनिर्मात प्रदक्षिणं पांशुभिः पर्यूह्य ब्रह्म
दृष्ट्वाक्षत्र दृष्ट्वेति मैत्रावरुणदण्डेन सम्भूमिपरिबृंहणं
क्षत्रोत्तमय पृथिवीमित्यग्निः परिषिञ्चतीति अस्ति चाञ्जन
प्राञ्जणादि तदेतदुभयविधमत्र खले वाल्या नास्ति अयूप-
त्येन छेदनादिवत्तन्निवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः न तावदुभयं
छेदनादिवदव्यर्थं बलीवर्दीदिभिश्चानीतस्य महेः पर्यू-
हणादिभिर्दृढीकरणस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवात् अञ्ज-
नादिकं प्रकृताविवाददृष्टार्थं न चैव नोभयेन खले वालित्व-
मपेति तस्मादयूपत्येऽपि साश्वेदमविरुद्धञ्च तद्वेत् ।

चतुस्त्रिंशदधिकरणं भाष्यकारयतेनारचयति ।

नावघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ।

न नाशः क्रमबाधे नोऽवघातो नात्र बाध्यते ॥ ४२ ॥

महार्पितयज्ञे हविः किञ्चिच्छ्रूयते पितृभ्यो बर्हि-
षदभ्यां धाना इति धानाशब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते
तासां धानानामवघाते सति सत्तुभावापत्तेर्धानात्वमेव

विनश्येदतस्तासामविनाशाय नास्त्यवधात इति पूर्वः पक्ष-
धाना अवहन्तया इति ह्यत्र चोटकवाक्यं तस्मिंश्च वाक्यं
भर्जनसम्पादितं धानात्वं पूर्वभावि पश्चाद्भावित्ववधान-
इति क्रमः प्रतीयते तं क्रमं बाधित्वा प्रथमतोऽवधाते सति
नास्ति धानात्वनाशः अवधातस्य पदार्थस्य बाधाहरं तद-
र्थस्य क्रममात्रस्य बाधनं तस्मादवधातः कार्यः ।

तदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनारचयति ।

पेषणं नूतनं मन्ये प्राकृतं वा क्रमान्तरात् ।

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रबाधस्य लाघवात् ॥ ४३ ॥

महापितृयज्ञे एवं श्रूयते पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभि-
वान्याये दुग्धे मन्यमिति मृतवत्त्वा धेनुरभिवान्या इव
द्रव्ये प्रक्षिप्य मथिताः सक्तवो मन्यास्तत्र यत् पेषणं तत्र
प्राकृतम् । कुतः क्रमव्यत्यासात् प्राकृतौ हि प्रथमतः पेषण-
पश्चात् पुरोडाशश्रपणम् अत्र तु प्रथमतः श्रपणेन धाना-
सम्पाद्य पश्चात् सक्तभावाय पेषणं तस्मान्नूतनमिति प्राप्ते
ब्रूमः चोटकप्राप्तप्राकृतपेषणं तत् क्रमयोरुभयोर्बाधे गौर-
वात् क्रममात्रं बाध्यं पेषणपदार्थस्तु स एवेति तद्वर्मा-
दृषदादिवन्मन्य इत्यादयोऽत्र कर्तव्याः ।

इति माधवोदये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

प्रयाजेकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते ।

पश्वादी सामिधेन्यादि विध्यन्तो नास्त्येतास्त्यसौ ॥ १ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नामौ चोदकस्याप्रवृत्तितः ।

लाघवाद् गुणमात्रस्य विधेः सोऽस्त्यतिदेशतः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशाषेकादशप्रयाजा श्रुताः । चातुर्मा-
स्येषु तव प्रयाजाः वायव्यपशौ हिरण्यगर्भं इत्याधारमन्त्र-
इत्यादिभिर्युक्तेषु पश्वादिषु प्राकृतेति कर्त्तव्यता सामि-
धेन्यादिनास्ति कुतः संख्या मन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रया-
जाधाराद्यङ्गस्य प्रत्यक्षविधौ सत्युपदिष्टेनेवाङ्गेन निरा-
काङ्गे पश्वादी चोदकस्याप्रवृत्तेरिति पूर्वः पक्षः । पश्वादि-
विधिस्तावदिति कर्त्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र प्राकृताङ्गा-
न्यतिदिश्य वा तदाकाङ्क्षा पूर्यतां विधास्यमानान्यङ्गा-
न्तराणि उपदिश्य वेति वीक्षायां क्लृप्तोपकारतया प्राकृ-
ताङ्गातिदेश एव न्यायः ततश्चातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्यङ्ग-
मनूय गुणमात्रविधौ लाघवं भवति गुणविशिष्टाङ्गविधौ
तु गौरवं स्यात् तस्मात् तत् संख्यान्तरमन्त्रान्तराभ्यां
पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्बाधेऽपि प्रयाजाधारसामिधेन्या-
दौति कर्त्तव्यताप्राप्नोत्येवातिदेशादिति राजान्तः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

हिरण्यगर्भं आधारे पूर्वस्मिन्न, तरेऽथवा ।

लिङ्गादाद्ये समं लिङ्गं क्लृप्तकार्यत्वतोऽन्तिमे ॥ ३ ॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्न इत्याधार-
माधारयतीति श्रुती मन्त्रः पूर्वस्मिन्नाधारे स्यात् कुतः मन्त्र-
लिङ्गात् प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्वं आधारः अस्मिन्नपि मन्त्रे
हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते प्रजापतिर्वै हिरण्य-

गर्भं इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः । अन्तिम आधारे
मन्त्रः कुतः क्लृप्तकार्यत्वात् प्रकृतावमन्त्रकः प्रथमाधारः
प्रजापतिं मनसा ध्यायनाधारयति इति ध्यानमात्रस्या-
भिधानाद्यत्तूणीमाधारयतीत्यं मन्त्रकत्वं साक्षादेव श्रुतं
द्वितीये आधारे ऊर्ध्वोऽध्वर इत्याद्यैन्द्री मन्त्री विहितः
अतो मन्त्रकार्यं तत्र क्लृप्तं तस्माद् द्वितीये आधारे
हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः यत्तु, प्रजापतिदेवता मन्त्रलिङ्गं
तद्दिन्द्रेऽपि समानम् । इन्द्रीऽपि हि प्रजानां पतिः तस्मा-
दूर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्रं बाधित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र
विधीयते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

किमुत्करासादनञ्च परिधौ च नियोजनम् ।

कर्मान्तर प्राकृतयोगुणो वाचोऽस्त्वसम्भवात् ॥ ४ ॥

पृथुतामुत्कराग्रस्य परिधेः स्थविष्ठताम् ।

आश्रित्य सम्भवात् कर्तुं गुणौ तौ लाघवान् मती ॥ ५ ॥

स पशुकेषु चातुर्मास्येषु श्रूयते । उत्करे वाजिनमासा-
दयति परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति एते आसादननियोजने
प्राकृताभ्यामन्ये कर्मणी विधीयते । इत्याद्यः पक्षो युक्तः ।
कुतः प्राकृतयोरत्यन्तमसम्भवात् । वेदेरुद्धृतानां पांशूनां
तोक्षणाग्रे राशिरुत्करः न हि तत्र वाजिनाख्यनोरस्या-
सादनं सम्भवति । नाप्यङ्गुली वदणौयसि परिधौ पशु-
नियोक्तुं शक्यते ततः प्राकृतस्य दृष्टप्रयोजनस्यासम्भवा-
ददृष्टार्थत्वं तदेतत्सदृशे आसादननियोजने कर्मान्तरे
विधीयेते इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयाजेतादगत्वादिवस्त्राधवात्

प्राकृतयोरेव वाजिना सादनपशुनियोजनयोरुत्तरपरिधि-
गुणौ विधीयेते । न च तीक्ष्णत्वेऽपि सूक्ष्मग्रवदयोग्यत्वं
सूक्ष्मग्रस्य पृथक्त्वेन स्वल्पपात्रासादनयोग्यत्वात् परिधि-
सौष्टिकवेद्यामिव नाणीयान् किन्तु उत्तरवेद्यां स्थाविष्ठस्त-
स्माद् गुणविधिः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतबाधकम् ।

समुच्चितं वा बाधः स्यात् कार्यैक्यात्तच्च वाक्यतः ॥ ६ ॥

अग्नी होमाङ्गता कृते रतिदिष्टेन तुल्यता ।

विना वृत्तिं द्वादशत्वसिद्धये स्यात् समुच्चयः ॥ ७ ॥

अग्निचयने दीक्षाहुतयः श्रूयन्ते षड्भिर्दीक्षयतीति
प्रकृतावपि स्रुवेण चतस्रो जुहोति दीक्षितत्वाये-
त्यादि दीक्षाहुतयः षड्विहिताः । तत्र मन्त्रा भिन्नाः
आकृत्यै प्रयुज्येऽग्नये स्वाहेत्यादयः प्राकृता मन्त्राः आकृति-
मग्निं प्रयुज्ये स्वाहा इत्यादयो वैकृताः तत्र वैकृतमाहुति-
मन्त्रपट्कं किं प्राकृतस्य बाधकं किं वा प्राकृतेन समुच्चितं
इति संशये बाधकमिति तावत् प्राप्तं कुतः कार्यैक्यात्
दीक्षणीयेष्वङ्गभूताहुत्युपकारलक्षणं यत् कार्यं प्राकृतानां
मन्त्राणां तदेव वैकृतानामपि न च विस्तृती तन्न प्रतीयते
इति शङ्क्यं स्वाहान्ततारूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युप-
कारकत्व प्रतीतिः आहुतीनाञ्च षड्भिर्दीक्षयतीति वाक्येन
दीक्षणीयाङ्गत्व प्रतीतिः तस्मात्तच्छ्रूयमाणैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां
बाध इति पूर्वः पक्षः । अग्नी मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि
प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धं तथापि होमाङ्गत्वं लिङ्गेन कल्प्यं तथा

५५२ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षा० ३ अधि० ६

चातिदेशकल्प्यैर्मन्त्रैस्तुल्यबलत्वाच्च बाध्यबाधकता एव
मपि न समुच्चये प्रमाणमस्तीति चेत् । अस्त्येव द्वादश
जुहोतीति संख्याविधानेन तत् सिद्धेः न च वैकृतानामेव
षष्णामावृत्या संख्या सिध्यतीति वाच्यम् । आवृत्तेरश्रुतत्वात्
न च सा कल्पयितुं शक्यते । अन्यथापि संख्योरपत्तेः तस्मात्
समुच्चय इति राजान्तः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

एकादिना समुच्चये पुनर्निष्कृत इत्यदः ।

बाधकं वा समुच्चयेऽमुभयोरित्युदीरणात् ॥ ८ ॥

आधानं दक्षिणापितमुभयोरित्यनूयते ।

ददातीत्य विधायित्वात् कार्यैक्याद् बाधकं भवेत् ॥ ९ ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणाद्रव्यान्तरदक्षि-
णाश्च बह्वः श्रूयन्ते एका देया षट्देया द्वादश देया इत्या-
दिना पुनराधाने तु पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेत्यादि श्रुतं
भग्नः सन् पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः सेयं पुनर्नि-
ष्कृतादिदक्षिणा किमितिदिष्ट्यैकादिसंख्यया दक्षिणया
समुच्चयत उत तां बाधत इति संशयः । उभयोर्देवाभ्या-
धेयिकौः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात् समुच्चय इति पूर्वः
पक्षः । ददातीति वर्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधान-
काले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीयमानञ्च मिलित्वोभयो-
रित्यनूयते । दक्षिणा स्वरूपस्य तत्कार्यस्यैकत्वादुपदिष्ट-
मितिदिष्टस्य बाधकम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

वासोवत्सं समुच्चये मन्वाहार्येण वा न वा ।

अविरोधात् समुच्चयं न कार्येक्याद्विरोधतः ॥ १० ॥

आग्नयणि श्रूयते वामो दक्षिणावत्सः प्रयजो दक्षिणेति
तदेतत् प्राकृतेऽन्वाहार्येण सह विरोधाभावात् समुच्चयत
इति मन्दः पूर्वपक्षः । एककार्यत्वेन विरोधित्वान्न
समुच्चयः किन्तु बाध इति राजान्तः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

अन्वाहार्यस्य धर्मोऽत्र न कार्यः क्रियतेऽथवा ।

न तद्धर्मत्वमीव साधनत्व प्रयुक्तिः ॥ ११ ॥

सन्त्यन्वाहार्यधर्माः तत्कल्पमूत्रकार उदाजहार दक्षि-
णमद्वा उपहर्त वा इति संप्रेष्यति । ये ब्राह्मणा उत्तरत-
स्तान्यजमान आह दक्षिणत एतेति तेभ्योऽन्वाहार्यं
ददाति । ब्राह्मणा अयं व भीदन इति प्रतिगृहीत उत्त-
रतः परीतेति संप्रेष्यतीति सोऽयं धर्मो वामो वत्सेन
कार्यः । तस्यान्वाहार्यनिमित्तत्वात् मैवम । अन्वाहार्यस्य
दक्षिणारूपेणाऽनतिमाधनत्व प्रयुक्तास्ते धर्माः क्रियन्ते
तत्साधनत्वं वामो वत्सेऽपि समानं तस्मादत्रापि सन्ति
ते धर्माः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ।

न वत्सनाशादश्वीती दक्षिणा मांसदानतः ॥ १२ ॥

अन्वाहार्ये पाकोऽस्ति पूर्वन्यायेन तद्धर्मातिदेशाद्
वत्सेऽपि पाकः स्यादिति चेन्न वत्सनाशप्रसङ्गात्
अस्त्विति चेन्न तथा सति मांसदानेन श्रुतज्ञाना श्रुत-
कल्पने प्रसज्येयातां तस्मान्नास्ति वत्से पाकः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

वासस्य स्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्यसौ ।

वैयर्थ्यादिप्यशक्यत्वापाको वाससि नोचितः ॥ १३ ॥

वासस उष्णोदकभाण्डप्रक्षेपेण वत्सस्यैव विनाशो नास्ति तस्मादन्वाहार्यवत्पाकोऽस्त्येति चेन्न ओदनत्वार्थो हि पाकः न हि वाससः सहस्रधा पच्यमानस्याप्योदनता सम्भवति न च पाकः कर्तुं शक्यते न ह्युष्णोदकसंयोगः पाकशब्दस्यार्थः किं तर्हि तण्डुलानां विल्लृप्तिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रयत्नः न च वासस्यस्तिविल्लृप्तिः तस्मादतिदिष्टः पाको बाध्यते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

आधारोऽत्रास्ति नो वात्र शक्यत्वाद्वत्सवाससोः ।

अस्यन्वाहार्यवन्मैवं स्वादुताया असम्भवात् ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

दक्षिणाद्वादशशतं तस्येत्येतद्गवादिषु ।

सर्वेषु केषुचिद्वाद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ॥ १५ ॥

संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽग्रिमः ।

वाक्यभेदाच्च तत्किन्तु मिलितेषु समुच्चयात् ॥ १६ ॥

संख्यानौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।

असर्वेष्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥ १७ ॥

संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यनन्वयात् ।

एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषावागाव एव वा ॥ १८ ॥

यत्किञ्चिन्नियमाभावान्माषाः सन्निहितत्वतः ।

भाषानिराकृता गावः प्राथम्याश्चोपकारतः ॥ १९ ॥

तस्येति वाक्याद्गोद्रव्यं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः ।

संख्यान्तरं चेद्विक्तौ स्याद्गवां बाध्यतामियम् ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे देयद्रव्याण्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते । गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्च वयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति द्वादशाधिकं शतं तत्र संशयः सेयं संख्या किं गवादि सर्वद्रव्यविषया किं वा कतिपयविषया सर्वत्र पक्षेऽपि प्रतिद्रव्यगणं संख्या उत मिलितानां तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि संख्यां तद्गतो गुणः प्रतिप्रधानञ्च गुणावृत्तिन्याज्या तस्माद्गवादिद्रव्येषु प्रत्येकमियं संख्येति प्रथमपक्षगते प्रथमं संख्याविकल्पे प्राप्ते ब्रूमः । नैतद्युक्तं वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो मिलितानां इयं संख्येति द्वितीयसंख्याविकल्पोऽभ्युपेयः । तथा च सति समुच्चयवाचिनश्च शब्दा अनुगृह्यन्ते । एतदप्ययुक्तं अनौचित्यात् न हि व्रीहि यवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गतद्वित्रादिसंख्योचितापरिकीर्तस्य त्विजोद्वितैर्व्रीहिबौजैः प्रवीजनाभावात् प्रस्थाधिकस्वार्थादिसंख्या ततोचिता नचेयमत्र श्रुता तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः । कतिपयविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किमाद्याः षड्विधाः पशवः किं वा गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यं तत्र पशुषु श्रूयमाणायामायाः संख्याया उचितत्वात् पशव इति प्राप्ते ब्रूमः । नैतद्युक्तं तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्येत्येकवचनान्तेन षष्ठां गवादिपशूनामन्वेतु मयोग्यत्वादेकत्वपक्षे किं यत्

किञ्चिदेकं किं वा माषद्रव्यं किं वा गोद्रव्यं तत्र नित्या-
मकाभावद्यत्किञ्चिदिति प्राप्तं तन्न सन्निधेर्नियामकत्वात्
माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति माषाः सन्निहिताः ।

तर्ह्यसु माषद्रव्यामिति चेत् न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्यौ-
चित्येन निराकृतत्वात् तस्माद्गोद्रव्यामितिपक्षः पारिशिष्यते
प्रथमश्रुतत्वोपकारौ तत्र नियामकौ अस्ति हि महानुपकारः ।
ऋत्विजः प्रतिगृहीतुर्गव्ये नान्यक्षीरादिनाग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
मासादिसिद्धेः । ननु प्रकृतस्य ऋतोद्वादशशतं दक्षिणेत्यन्व-
याद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । न यद्गोद्रव्यं तस्य द्वाद-
शशतमितिवाक्येन तत्प्रतीतिः । वाक्यं हि प्रकरणाद्-
बलीयः तस्माद्गवां द्वादशशतमिति राडान्तः । विकृतिषु
यत्र गोदक्षिणायाः संख्यान्तरं श्रुतं तत्रास्याः संख्याया
बाधो विचारफलम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

गोदाने विहिते स्वेच्छानियतिर्वान्तिमेऽपि किम् ।

अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्रिमः ॥ २१ ॥

अविभागो बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम् ।

विभागे स्वामिभिः स्वत्वसिद्धेर्लिङ्गञ्च दृश्यते ॥ २२ ॥

पूर्वाक्त एव गवां दाने संशयः । ऋत्विग्भ्यो देयानां
मुक्तसंख्यानां विभागाविभागयोर्यजमानेच्छैव प्रयोजिका
उतास्त्यन्यतरनियतिः । यदापिनियतिस्तदाप्यविभागो वि-
भागो वा । विभागनियामकस्यानुक्तत्वादिच्छेति तावत्
प्राप्तं ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन
समूहस्य प्रतिगृहीतत्वादविभाग इति पक्षान्तरं ग्रहैः

- कत्ववद्वहुत्वं न विवक्षितमिति एकैकः प्रतिगृहीता तथा
सति विभागावश्यभावात् समूहाय दत्ते सत्यैकैकस्य
स्वामित्वाभावेऽपरत्वापादलक्षणो दानशब्दार्थो न
तिध्येत् । किं चतुर्थोवाविश्ववेदा विभजत्विति मन्त्रे
विभागलिङ्गं दृश्यते ! तस्माद्विभागनियमो राडान्तः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

सविभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात् समः ।

वैषम्यं स्याद्यथायामं मैवं तत् स्यात् समाख्यया ॥ २३ ॥

पूर्वाक्तः सविभागः समः स्यात् कुतो वैषम्यहेतोर्विशे-
षस्याश्रवणात् । साम्यहेतुस्तु लौकिकीन्यायः । लोके
हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः तस्मात् सम
इत्येकः पक्षः । कार्त्तिकेणु प्रयामानुरूपेण भृतितारतम्य
दृष्टं तद्वद्वत्प्राप्नोति द्वितीयः पक्षः । द्वादशाहं दीक्षायां मैवं
समाह्वयते । अधिनो दीक्षयति पादिनो दीक्षयतीति ।
अधे वेपां ऋत्विजां तेष्विनः एवं पादिनो योन्याः
ताद्विगेषा यार्जिकगृखादवगन्तव्याः । ततः श्रौतसमा-
ख्यानुरूपेण केवाच्चिद्धे केवाचित्पाद इत्यादिर्विषयो
विभाग इति राडान्तः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

भूनाग्निवेनुर्वावेत वा किं वा कुरुज्जदक्षिणाम् ।

धेन्वाविगेषत्वादुगा दक्षिणैकत्वतोऽखिलम् ॥ २४ ॥

अतोताभ्यामधिकरणाभ्यां बाधोपौद्वातत्वेन प्रकृतौ
दक्षिणा निरूपिता । अत्र विकृतौ बाधो निरूप्यते ।

- अदेष भूरिति भूनाभक्तकः हविशेषः, पक्षस्य धेनु-

५५८ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ३ अधि० १६

दक्षिणेति श्रूयते । सेयं धेनुर्गोमात्रं बाधते । कुतः या गौः
सा धेनुरिति विशेषयितुं योग्यत्वाच्च हि योऽश्वः सा
धेनुरिति विशेषणं युज्यते तस्माद् गोविशेषरूपया धेन्या
प्राकृतस्य गोसामान्यस्यैव बाधो नेतरस्येति प्राप्ते ब्रूमः ।
इयं धेनुरखिलां दक्षिणां बाधते कुतो गवादीनां माषा-
न्तानां सर्वेषामेव दक्षिणारूपत्वाद् दक्षिणेत्येकवचनमिह
प्रयुज्यते । गौश्चेत्यादयः समुच्चयवाचिनश्च शब्दा एकत्व
शब्दोपपद्यन्ते । आनतिश्चैवं सति अत्यन्तसुलभा यदि
दक्षिणामिधेरंस्तदानीमेकयैवानतिसिद्धेरितरासां वैदर्यं
दुर्वारम् । तस्मान्निखिलदक्षिणा बाधः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा गोसंख्यां वा निवर्त्तयेत् ।

स्यादाद्यो दक्षिणायोगान्मैवं व्यवहितत्वतः ॥ २५ ॥

इदं श्रूयते । यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्या-
दभिदधे पञ्च गा इति । तदिदं संख्याविशिष्टं द्रव्यं वि-
धीयमानं गवादिदक्षिणां कृत्स्नां निवर्त्तयेत् तस्य दक्षिणा
शब्दयोगेन कार्यैकत्वात् । मैवम् । विशिष्टविधौ गौर-
वात् गवां प्राप्तत्वाच्च संख्यामात्रं विधेयं तस्य च गौर्गतेन
व्यवधानान्न दक्षिणा योगाऽस्ति । योऽपि तु गौगतां स्व
विरोधिनीं पूर्वप्राप्तसंख्यामेव निवर्त्तयेन्नतु अन्यत्
किञ्चिदिति राडान्तः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

त्रिवत्सेनर्षभो बाध्यः कृत्स्नं वा क्रयसाधनम् ।

ऋषभः पुंङ्गवत्वान्न क्रयो द्वैशविधानतः ॥ २६ ॥

सायंस्त्री वर्षत्रयोपेती गौ श्रूयते । त्रिवत्सः
माण्डः सोमकयण इति । प्रकृतावजया क्रीणाति हिर
ण्येन क्रीणाति ऋषभेण क्रीणातीत्यादिना क्रयसाधनानि
आम्नातानि तत्र पुङ्गवत्वसामान्येन बाध्यमृषभमात्रमिति
पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तं कुतः क्रयमुद्दिश्य त्रिवत्सविधानात्
माण्डबोद्देशेन तद्विधावग्नौषोमीयादावपि त्रिवत्सः
प्रसज्येत । तस्मात् क्रयसाधनं कृत्स्नं बाध्यम् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

किं प्राकागौ बाधको स्तः कृत्स्नस्याध्वर्यवस्य वा ।

ददाति योगात् कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः ॥२७॥

अत्रमेधे श्रूयते हिरण्यगौ प्राकागावध्वर्यवे ददातीति
प्राकागौ दीपस्तम्भावित्येकं दर्पणावित्यपरे तौ किं प्राक-
तस्य दक्षिणाद्रव्यस्य कृत्स्नस्य बाधको उताध्वर्यभागस्यैव
तत्र प्राकागौ ददातीति कर्मकारकवाचि द्वितीया श्रुति-
कृतेन दानसम्बन्धेन प्राकागावध्वर्यव इति वाक्यकृते
पुरुषसम्बन्धे बोद्धिते सति देयद्रव्यपतीतर्देया वान्तरस्य
कृत्स्नस्य बाध इति पूर्वः पक्षः अध्वर्यवे ददातीति सम्प्र-
दानवाचि चतुर्थश्रुतिकृतस्य दानक्रियामसम्बन्धस्यापव-
दितुमशक्यत्वात् सम्प्रदानविशिष्टदानक्रियया सम्बन्धेऽस्य
द्वितीया श्रुतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाध इति
राज्ञान्तः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

श्यावाग्नौ ब्रह्मभागस्य बाधको निखिलस्य वा ।

३३ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ३ अधि० १८.

आद्यः प्रकाशवन्मैवं धेनुवत्सोऽपि नान्यगः ॥ २८ ॥

अस्य, रहस्यनामक एकाहविंशेऽपि सूत्रे श्रूयते । अश्व-
श्यावो ब्रह्मजलः सो दक्षिणा स ब्रह्मणे देय इति प्रकाश-
न्यायेनायं ब्रह्मभागस्यैव बाधक इति पूर्वः पक्षः । दक्षिणा-
श्वदसंयोगात् धेनुन्यायेन कृत्स्नस्य बाधकः उपरितर्केन
तु ब्रह्मणे देय इति वाक्यान्तरेण तस्याश्वस्य ब्रह्मव्यति-
रिक्तपुरुषान्तरसम्बन्धो बाध्यते । तथा सति पुरुषान्तर-
स्य तदिष्टोपदिष्टदक्षिणादयं बाधास्तोक्तिकदानादिना
केनचिदुपायेनानतिः सिध्यति ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

किं सोमचमसो ब्रह्मभागहार्युत कृत्स्ननुत् ।

पशूनां निन्दया सर्वं प्रसिक्तेर्ब्रह्मभागहृत् ॥ २९ ॥

नि देयं न निषेधाय चमसस्तु तदेत्वमौ ।

श्यावाश्ववत् सर्वदेय पुरुषान्तरबाधकः ॥ ३० ॥

वाजपेये श्रूयते । औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा भ-
गियाय सर्गोत्ताय ब्रह्मणे देय इति सोऽयं चमसो ब्रह्म-
भागस्यैव बाधते कुतः यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्या-
दिति पशुदाननिन्दाया सर्वदानप्राप्ते तस्मान्न सर्व बाध
इति प्राप्ते ब्रूमः । नात्र निषेधाय पशुनिन्दोच्यते किन्तु
विधित्सितसोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादस्तेन निन्दायाः
स्वर्वाप्रसञ्जकत्वं नास्ति तस्मात् सर्वप्रसक्तिरूपाया अभ्य-
प्रिकाशनाया निरकृतत्वात् पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र
निर्णयो द्रष्टव्यः । तस्मिन्नेवाधिकरणे कृत्वा चित्तरूप-

विचारं ब्रह्मव्युत्पादनाय रचयति । पूर्वीक्तं निर्णयं पूर्व-
पक्षयित्वैकवाक्यतां भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणांशं ब्रह्मभागं
निवर्त्तयेत् । श्यावाखाधिकरणे रुक्मललाटो दक्षिणेत्यस्य
स ब्रह्मणे देय इत्यस्य चान्तराले स ह्य निरुक्त इति वाक्या-
न्तरं पठितं तेन व्यवधानाद् विस्पष्टो वाक्यभेदः । इह त्वव्य-
वधानादेकं वाक्यमिति स्रन्तिः । एकवाक्यताया तु चमस-
शब्दस्य दक्षिणा शब्देन ब्रह्मशब्देन च सम्बन्धे सति कृत्स्न-
दक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च विवृत्तिः । तथा सति पूर्वीक्त-
सिद्धान्त एवात्र पूर्वपक्षी भवति । दक्षिणामुद्दिश्य चमस
एको विधेयस्तस्य ब्रह्मसम्बन्धोऽपरो विधेयस्ततोऽर्थभेदाद्
वाक्यभेदो दुर्वारः तस्माद् दक्षिणाशब्दं न तदंशं लक्षयित्वा
ब्रह्मसम्बन्धे दक्षिणांशमनूय चमसमात्रविधानात्तद्भागस्यैव
निवृत्तिः कृत्वा चिन्तामुद्वाटयति ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

दक्षिणोक्तिः क्रतौ दृष्टा सर्वत्रासौ नपुंसि तु ।

वाक्यभेदश्च दुर्वारो युक्तयोक्तः पूर्वनिर्णयः ॥ २० ॥

प्रायेण वैदिकव्यवहारेष्टदक्षिणाशब्दः क्रतुविषय एवं
दृष्टो न तु पुरुषविषयोऽनः क्रतुदक्षिणारूपश्चमसः सर्वां
क्रतुदक्षिणां निवर्त्तयेद्वाक्यभेदस्तु विस्पष्टभासमानः । काश-
कुश अवलम्ब्य न्यायविदा न निवारयितुं युक्तः । तस्मात्
कृत्स्न दक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाधः इत्ययमेव राडान्तो युक्तः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

यज्युक्तोऽध्वर्युभागं बाधतेयमयत्युत ।

बाधः प्रकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्तं नियम्यते ॥ २१ ॥

वाजपेये श्रूयते । यजुर्गुक्तं रथमध्वर्यवे ददातीति ।
अस्यायमर्थः । रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदशद्रव्याणि
प्राक्ततगवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्रविहितानि तेषु च
प्रतिद्रव्यं सप्तदशसङ्ख्या विहिता ततो रथाः सप्तदश तेषु
मुख्यं रथं यजमानारोहणायन्द्रस्य वज्रोऽसीत्यादिभि-
र्यजुर्वेदोक्तैर्मन्त्रैः सज्जीकरोति सोऽयं यजुर्गुक्तो रथस्तच्च
दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दद्यादिति प्राकाशाध्वर्यवे ददातीत्यत्र-
यथा चोदकप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाधः । एवमत्रापि ननु सप्त-
दशद्रव्यविधानेनैव प्राक्ततद्रव्यबाधविधिः । वाढं तथाप्यर्चिनः
प्रादिन इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमभागविशेषकृतिः ।
सा यजुर्गुक्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते । तस्मा-
दध्वर्योने रथान्तरभागोऽस्ति नापि शकटदास्यादिभाग
इति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तम् । प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात् ।
अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशौ तत्र विधेयो यजुर्गुक्तरथसु
पक्षे प्राप्तः । तथा हि सप्तदशरथान् ददातीत्युक्ते कस्य का
रथ इति चिन्तायां यजमानेच्छाया नियामकत्वाद्यदा-
ध्वर्यवे तं दातुमिच्छति तदा प्राप्नोति यदा नेच्छति तदा
न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तस्तथोर्यजुर्गुक्ते रथः सोऽध्वर्यवेऽवश्यं
देय इति नियम्यते ततो न कस्याप्यनेन बाधः ।

इति माधवीये जैमिनिन्यायमालाविस्तरे

दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

न चक्षेष्ट्युपहोमादिनारिष्टादेर्निवर्तकः ।

समुच्चितो वा कार्यैक्यादाद्योऽन्योऽपूर्वभेदतः ॥ १ ॥

सन्ति न चक्षेष्टावगमये स्वाहाकृतिकाभ्यः । स्वाहां वा ये स्वाहादुलायै स्वाहेत्यादय उपहोममन्त्राः प्रकृतौ प्रधानहोमादूर्ध्वं नारिष्टहोमो विहितः नारिष्टान् होमान् जुहोतीत्युक्तत्वात् दश ते तनुवो यज्ञयज्ञिया इत्यादयस्तत्र मन्त्राः । अयमेको विषयः तथा श्येने श्रूयते । लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति प्रकृता उपवीतं विहितं उपव्ययत इत्ययं द्वितीयो विषयः । तथा पृष्टे पङ्क्ते श्रूयते मध्वाशयेत् घृतं वेति । प्रकृतौ श्रुतं पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागूराजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येत्ययं तृतीयो विषयस्ततोपहोमनीवीतमध्वशनानि क्रमेण नारिष्टहोमो-वीतपयो व्रतानां निवर्तकानि कुतः कार्यैक्यात् उपहोमनारिष्टहोमयोस्तावज्जुहोतिशब्दैक्यतदर्थैक्याभ्यां कार्यैक्यं प्रतीयते । अशनव्रतयोः शब्दभेदेऽपि अर्थभेदो नास्ति नीवीतोपवीतयोः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्मारितं कार्यमेकं स्यात्तस्माद् बाध इति पूर्वः पक्षः । भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्यैक्यं दृष्ट्वा बाधः । उदाहृतानि पूर्वार्थानि अपूर्वं च विध्येकनगम्यतया विधिभेदेन भिद्यते । तस्मात् कार्यभेदात् समुच्चयोऽभ्युपेयः न च निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः वासीभ्यां तदुभयोपपत्तेः नापि

अयोधनस्य दृष्टार्थत्वं अन्त्येन पयसा तृप्तिपुष्ट्यसम्भवात् ।
उदाहरणद्वयं कृत्वा चिन्ता वाम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

समुच्चीयं शरमयं कौशेनीतास्य बाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेराद्यो मैवं प्रतिपदोक्तिः ॥ २ ॥

सोमा रौद्रञ्चरुन्निर्वपेत् कृणानां व्रीहोणामभिचर-
न्नित्यत्र शरमयं बर्हिर्भवतीति श्रुतं तदिदं प्राकृतेन कुश-
बर्हिषा सह समुच्चीयते कृतः मयदशब्देन शरप्राचुर्यविधा-
नाद्वाधेऽपि तदुपपत्तेरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं वृद्धशरा-
दिभ्य इति सूत्रेण शरशब्दादिकारार्थो मयट्प्रत्ययः ।
प्रतिपदोक्तः अतस्तं परित्यज्य प्राचुर्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः
किञ्च प्राचुर्यार्थकार्यान्तरं कल्पनीयं स्यात्तस्मात् कुश-
बर्हिषो बाध इति राजान्तः ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

रथदुन्दुभि तद्घोषो किं बर्हिर्मन्त्रयोः क्रमात् ।

बाधकावुत तद्घोष एक एव हि बाधकः ३ ॥

रथघोषेत्ययं इन्द्रस्तेनोभौ बाधकौ न तत् ।

घोषाभ्यामिति वा घोषे लक्षणा वा प्रसज्यते ॥ ४ ॥

पूर्वपक्षेऽन्यदीयोऽपि शब्दोऽत्रास्तु रथे सति ।

राजान्ते रथदुन्दुभ्योरेव घोषः प्रयोजकः ॥ ५ ॥

वाजपेये श्रूयते रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति ।
दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति प्रकृतौ त्वेवं
श्रूयते । उपावृत्य उपावृत्तध्वमिति मन्त्रबर्हिभ्यां मुपाकरोति

‘उपाकरणं नाम स्तोत्रं प्रतिप्रेरणं तत्र रथद्रव्यं दुन्दुभि-
द्रव्यश्च इयं बहिर्द्रव्यस्य बाधकं घोषो मन्त्रस्य बाधक इति
तावत् प्राप्तम् । रथश्च घोषश्चेति इन्द्रसमासेनीभयोः प्राधा-
न्यात् नैतद्युक्तम् । इतरैतरयोगइन्द्रे रथघोषाभ्यामिति
द्विवचनप्रसङ्गात् । समाहारइन्द्रे तु घोषशब्दस्य समाहा-
रलक्षकतया मुख्यवृत्तिर्हीति किञ्च इन्द्रे अन्यदीय घोषोऽत्र
प्रसज्येत रथस्य घोष इति तत्पुरुषसमासे मुख्यवृत्तिर्न
हीयते । तत्रापि रथप्राधान्यं हीयत इति चेत् तत् समा-
हारेऽपि समानं तस्माद् घोषो द्रव्यमन्त्रयोर्बाधकः । तत्र
यद्युभयं बाधकं यदि वैकं सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्यते ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

बार्हस्पत्यादयः किं स्युः प्राकृतग्रहबाधकाः ।

समुच्चिता उताद्योऽस्तु कार्य्यैक्याद् ग्रहलिङ्गतः ॥ ६ ॥

समुच्चयः प्रमाणाभ्यां ग्रहाणां प्रकृतौ यथाविधेयोक्तेन
लिङ्गं तच्चोक्तं लिङ्गं सुराग्रहे बृहस्पति सवे श्रूयते ।
बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णातीति विष्णुवत्यर्कं गृह्णातीति महा-
व्रते शुक्रं गृह्णातीति । अश्वमेधे श्रूयते । सौवर्णराज-
ताभ्यां महिमानौ गृह्णातीति तत्र बार्हस्पत्यादयो ग्रहाः
प्राकृतानामैन्द्रवायवादिग्रहाणां बाधकाः । कुतो याग-
निष्पादनलक्षणस्य कार्य्यस्यैकत्वात् ग्रहशब्दसंयोगः कार्य्यै-
क्यगमकस्तस्माद् बाध इति प्राप्ते त्रूमः । यथा प्रकृतौ
प्रथमचोदितस्यैन्द्रवायवादिग्रहस्य पञ्चाचोदितानां मैत्रा-
वरुणादिग्रहाणाञ्च समुच्चयस्तथात्रीपदिष्टानामतिदिष्टा-
नाञ्च समुच्चयः स्यात् । अथोच्येत प्राकृतानां परस्परमेक-

कार्यत्वे मानाभावात् प्रत्युत प्रयोगवचनेन सम्भूयकारि-
त्वावगमाद्युक्तः समुच्चय इति । तर्ह्यत्रापि समानं याग-
निष्पादकत्वं तु प्रयोगवचनप्रापितानामिव न त्वेकेकस्य
अर्केण यजेत शुक्लेण यजेतेत्येवं पृथक् पृथक् यागसम्बन्धा-
भावाद् ग्रहशब्दो पूर्वां विधेयग्रहणक्रियां ब्रूते न तु प्रकृतौ
क्लृप्तकार्यं पदार्थमनुवदति येन लिङ्गं । स्यात् किञ्च
वाजपेयं सीमग्रहाश्च सुराग्रहाश्चेत्यतिदिष्टानामुपदिष्टा-
नाञ्च समुच्चयाद्यमुच्यमानस्य शब्दः सर्वत्र समुच्चयं गमय-
तीति न बाधः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यदा समुच्चयः ।

अक्रियार्था पशूक्तिः स्यात्लिङ्गं तत्रास्ति बाधकम् । ७ ।

पशूनुद्दिश्य संख्याया देवस्य च विधौ भिदा ।

कर्मान्यत्वे ग्रहन्यायाद्बोधनाच्च समुच्चयः ॥ ८ ॥

वाजपेयं श्रूयते । सप्तदशप्राजापत्यान् पशूनालभेत
इति तैत्तिरीयैः । प्राकृतपशूनामान्नेयादीनां बाधः स्यात् कुतः
पशुत्वलिङ्गात् । न हि पशुशब्दो ग्रहशब्दवदपूर्वां विधेया
क्रियां ब्रूते येन लिङ्गत्वं होयेतति प्राप्तौ ब्रूमः । किमत
प्राकृतपश्वनुवादेन सप्तदशसंख्या प्राजापतिदेवता चेति
गुणद्वयं विधोयते उत विगिष्टमन्यत् कर्म । नार्था वाक्यभे-
दापत्तेः । द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं ततो ग्रहन्यायो
योजनीयः किञ्च राधनमेवमान्नायते ब्रह्मवादिनो वदन्ति
नाग्निष्टोमी नोक्त्यः न षोडशी नातिरात्रः । अथ कस्मिद्
वाजपेये सर्वं यन्नक्ततवीजवत्तु इति पशुभिरिति ब्रूमः ।

दाग्नेयं पशुनालतिऽग्निष्टोममेव तेनावकन्त्ये ऐन्द्राग्ने
नीक्य ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रं सारस्वत्यातिरात्रं
माकत्या वृहतः स्तोत्रम् एतावन्तो वै यज्ञकृतवस्तान्
पशुभिरेवावकन्त्ये इति । अस्मिन्वरोधनामान्न ये चोदक-
नामान्नेयादिपशुमद्भावस्य सिद्धवदनुवादात् समुच्चयोऽव-
गम्यते ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

आमनाहृतिभिर्वाध्या अनुयाजा न वागिमः ।

त्रित्वलिङ्गाद् विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तिर्तोऽन्तिमः ॥८॥

मांग्रहणीष्टौ श्रूयते । आमनमस्यामनस्यन्तवायं स
जाता इति तिस्र आहृतीर्जुहोतीति एताभिस्तिष्ठभि-
राहृतिभिः प्राकृतास्तयोऽनुयाजा बाध्या कुतः त्रित्वलिङ्गात्
पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपञ्चभावेन माभृद्
वाध्यत्वम इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनुयाजा वाध्यन्तां यद्वा
तदनुवादे न मन्त्रगुणविधानात् प्राकृतमन्त्र इति पूर्वः
पक्षः किं त्रित्वमात्रमनूय मन्त्रमहिता आहृतयो विधीयन्ते
उत त्रित्वविशिष्टा आहृतीरनूय मन्त्रविधिः आद्ये त्रित्वस्य
गाहपत्यादिष्वपि सत्वेनान्वयान्न लिङ्गम् । द्वितीये विशे-
षणविशेष्ययोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत तस्मात् कर्मान्तरविधा-
नान्न बाधः । किं तर्हि समुच्चयः तत्र मध्योक्तिलिङ्गं तथा
चाम्नायते पुरस्ताद् वीररिष्टाद् वा जुहुयाद् बहिरात्मनः
सजातीयान् दध्यात् यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजा-
तीयान्मनुत इति तस्मादामनहोमानामनुयाजैः सह
समुच्चयः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

पत्नय उपगायन्तीत्यत्विजा विनिवर्त्तिकाः ।

न चाद्यः सामगानोपचयः काण्डादिजस्ततः । १० ।

नन्दनं दुन्दुभीनां हि चित्ते विपरिवर्त्तते ।

उपगानं भवेत्तेन योग्यं वीणादिजस्ततः ॥ ११ ॥

गवामयने माहाव्रतं नामैकाहस्तत्र श्रूयते । पत्नय उपगायन्तीति तत्र पत्नय उपगायन्त्यः । प्राकृतानामृत्विजामुपगातृणां निवर्त्तिकाः शरीरसामगानोपचयहेतुकाण्डवीणादिजोपगानकर्तृत्वादिति चेत् । न । दिक्षु दुन्दुभ्योनदन्तीति दुन्दुभिगानानामनन्तरविहितानां विपरिवर्त्तमानानामिदमुपगानं कर्मान्तरं न च शरीरमेव गानन्तस्येदमुपगानम् । दुन्दुभिनादस्याशरीरजत्वान्न पत्नीभिः क्रियमाणमुपगानमिति तन्त्रोगानप्रयोगात् किञ्च काण्डवीणादिक्रियमाणमुपगानं दुन्दुभिगानसजातीयं तस्मात् पत्नयोर्विड्निवर्त्तिकाः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अभ्यङ्गो नावनोतः किं बाध्यो गौगुलवादिभिः ।

न वाद्यो लेपनैकत्वान्न शैत्यस्नेहभेदतः ॥ १२ ॥

अस्त्यञ्जनाभ्यञ्जनसंज्ञक एकीनपञ्चाशद्रात्रः सत्रविशेतत्र श्रूयते । गौगुलवेन प्रातः सवनेऽभ्यञ्जनं प्रेलुदावेण माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीय सवनं द्वाप्रकृतौ नवतीतेनाभ्यङ्ग इति श्रुतं सोऽयमभ्यङ्गो बाध्यलेपजन्यस्य शरीरगतस्नेहकार्यस्योभयत्रैकत्वादिति पृथक् । नैतद्युक्तं कुतः कार्यभेदात् गौगुलवादि लेपज

कार्यं चन्दनादिवच्छैत्यं तच्च नावनीतस्त्रिहाडिनं किञ्च
नावनीतो दीक्षाकालीनः इतरः सुत्याकालीनः तस्माद्
बाध्याभावात् समुच्चयः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

तार्क्ययहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाग्रिमः ।

गुह्याच्छादनकार्यैक्यादयोग्यत्वात् समुच्चयः ॥ १३ ॥

महावने शूयते । तार्क्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं
पत्नीति प्रकृतावहतं वामः परिधत्त इति घृताक्तः कम्बल-
स्तार्क्यमित्युच्यते । ताभ्यां तार्क्यदर्भमयाभ्यां दम्पत्यो रहतं
वस्त्रं बाध्यते कुतः । परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्या-
च्छादनस्य लक्षणस्य कार्यस्यैकत्वावगमात् मैवम् । तार्क्य-
दर्भमययोगुह्यामाच्छादयितुमयोग्यत्वात् परिधानं तत्रोप-
रितनं प्रावरणं तस्मात्कार्यभेदात् समुच्चयः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

बाध्यं श्लोकादिनाज्यादिनवाद्यः स्तुतिलिङ्गतः ।

देशसाम्प्रो विधौ भेदो वैशिष्ट्यात् समुच्चयः ॥ १४ ॥

महावने श्लोकेन पुरस्तात् सदसस्तुवते अनुश्लोकेन
पश्चादित्यादि शूयते । तत्र श्लोकानुश्लोकादिनामकैः
सामभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथन्तरवाम-
देव्यादिनामकानि सामानि बाध्यानि कुतः । स्तुवत
इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् प्रकृतावाज्यैः स्तुवते पृष्टैः स्तुवत
इति श्रुतं नैतत्मारं किमत्र स्तुतिमनूय देशसामगुणौ
विधीयेत । किं वा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः नाद्यः वाक्य-

भेदापत्तेः द्वितीये तु कार्यभेदेन बाध्याभावात् समुच्चयः
स्यादिति ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयेत कौत्सादि यदा प्रकृतिबाधकम् ।

स्तुत्यभावादादिमोन्यो लिङ्गप्रकरणद्वयात् ॥ १५ ॥

विकृतिविशेषे श्रूयते । कौत्सं भवति कारणं भवतीति
तदेतत् कौत्सादिनामकं सामप्राकृतेन साम्ना समुच्चयेत
कुतः । प्राकृतस्य स्तुतिलिङ्गस्याभावेन कार्यैक्याभावात् ।
मैवम् । प्रकरणात् कृत्वङ्गत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्तिसाम-
र्थ्यलक्षणप्राकृतलिङ्गेन कार्यैक्यावगमात् तस्माद् बाधकम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

तत्सर्वबाधकं सर्वमेकद्वयाद्युक्तितोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽन्य एकाद्युक्तिविशेषतः ॥ १६ ॥

तत्पूर्वोक्तकौत्सादिसामविषयस्तत्र किं कौत्सं साम-
प्रकृतमर्वसामनिवर्तकं कारणमपि तथैत्येकैकस्य सर्व-
निवर्तकत्वमुच्यते । आहोस्विदेकवचनान्तनिर्दिष्टं एकस्य
निवर्तकं द्विवचनान्तनिर्दिष्टं द्वयोर्बहुवचनान्तनिर्दिष्टानि
बहूनां तत्र नियामकाभावादाद्यः पक्षः । प्राप्नोति एका-
द्विवचनरूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वादन्त्यः पक्षोऽभ्युपेयः ।
तथा हि कौत्सं भवति वसिष्ठस्य जनिते भवतः ।
कौत्सानि भवन्तीति निवर्तकेषु श्रूयमाणानि एकद्विबहु-
वचनानि निवर्त्यानान्तत्वं संख्यावत्त्वं प्रत्यासत्या बोधयन्ति ।
किं चैवं सत्यबाधितसामविषयश्चोदकोऽनुगृहीतो भवति
कौत्सबाधे तु सर्वश्चोदको निरुध्यते तस्मान्न सर्वबाधकः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

स्तोमस्य योर्वध्यवध्यो प्राकृतः किं निवर्त्तते ।

अवृद्धावेव वाच्यः स्यात् सामोत्पत्त्युपयोगतः ॥ १७ ॥

अवृद्धावुपयोगाय प्राकृतस्य निवर्त्तकम् ।

वृद्धौ पूर्वोपयोगित्वाद् वृद्धौ तु न निवर्त्तकम् ॥ १८ ॥

सन्ति वृद्धिस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिरूपाः
क्रतवः तत्रोभयत्रापि यानि सामान्यपदिष्टानि तैरति-
दिष्टानां साम्नां निवृत्तिः स्यात् अन्यथा सामोत्पत्ति-
वैयर्थ्यादिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तः स्पष्टार्थः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

कापि स्तोत्रे ऋचिकापि स्यादावापस्तथोद्भूतिः ।

पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवीताविशेषतः ॥ १९ ॥

आचो नोपरिसंख्यानादत्र ह्येवेति तद्विधेः । विध्यन्तरा-
शेषरूपमपूर्वं तद्विधीयते । अवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतस्याति-
दिष्टस्य साम्न उद्वापः । प्रत्यक्षोपदिष्टा नामा वापः वृद्धस्तो-
मकेष्वावाप एवेति स्थितं पूर्वाधिकरणे तावेतावावापोद्वापो
यस्मिन् कस्मिंश्चित् स्तोत्रे यस्यां कस्याश्चिद्वचि स्यातां कुतो
नियामकाभावादिति पूर्वः पक्षः । नो खल्वेतदुक्तम् । एव
कारिणः प्रकृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वाज्यादिस्तोत्रेषु गायत्री
वृहत्यनुष्टुप् व्यतिरिक्तासृक्षु आवापोद्वापयोः परिसंख्या-
तत्वादेवकारश्चैव मान्नायते । त्रीणिह वै यज्ञस्योदराणि
यज्ञायत्री वृहत्यनुष्टुप् अत्र ह्येवावापेत्यत एवोदपन्तीति ।
ननु माभूतामन्यत्रा वापोद्वापो विवक्षितदेशेषु कथं प्राप्नुत
इति चेत् । अनेन वाक्येन तद्विधानादिति ब्रूमः । न

चायमर्थवादः । अनन्यगेषत्वात् नाप्यनुवादः अपूर्वार्थत्वात्
तस्मात् पवमानेष्वेव गायत्र्यादिषु आवापोद्वापो ।

चतुर्देशाधिकरणमारचयति ।

पर्यायेणापि देवोक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ।

अर्थाभेदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वान्वयित्वतः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये निगमास्तेष्वग्न्यादिदेवताः किं पात्र
कण्ठ्यादिना येन केनापि पर्यायेणाभिधातव्याः । किं
वा तद्विध्यद्देशगतेनाग्न्यादिपदेनैवेति संशयः । तत्र ग-
ब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थस्तत्पर्यायाणां स्वरूपभेदेऽपि अर्थाभेदा-
द्येन केनापि अभिधानमिति पूर्वः पक्षः । यत्र ह्यर्थ-
कार्यमामाद्यते तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थं भवति । नत्र
पुनः शब्द एव कार्यं तत्र कार्यतत्त्वन्वयार्थो शब्द एव
प्रत्यायितव्यः । तद्यथा देवदत्ते गौरिवातिशयमुत्पादयितुं
राजसभायामाचार्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहरन्ति पितृ-
मातृमातुलादयश्च तत्तत्सम्बन्धवाचकशब्देन यथा तुषन्ति
न तथा स्वनामग्रहणेन प्रत्युत कुप्यन्त एव तद्वदपि
अग्न्यादिवैधशब्द एव कार्यमामक्तं विधिं विना यागदेव
तयोः सम्बन्धाभावात् विधिकृते तु तत्सम्बन्धे शब्दस्य
प्रयोजकत्वं दुर्वारं अत एवायाट् स्वाहाकारोज्जित्यादि-
निगमेषु नियमेन वैधा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते ।
अथा अग्नेः प्रियाधामानि अयाट् सोमस्य प्रियाधामानि
स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं अग्नेरहमुज्जिति मनूजेषं सोम-
स्याहमुज्जिति मनूजेषमित्यादिना तस्माद्विधिपदैरेव तत्त-
द्देवताभिधानम् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा ।

चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ २१ ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविकृतिषु चोदकातिदि-
ष्टाये निगमास्तेष्वग्न्यादिशब्दस्थाने सूर्यादिव्यर्थप्रत्यायकः ।
शब्द ऊहितव्यः स चादित्यादिनामपर्यायेणापि प्रत्याय-
यितुं शक्यते वैधस्तु सूर्यशब्दश्चरुत्याग एवान्वितः न
त्वग्न्यादिशब्दवन्निगमेषु पठितस्तस्माद्यः कोऽपौति प्राप्ते
ब्रूमः । अत्र सौर्यं निर्वपेदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो
भवति । नतु सौर्यश्चरुरिति चरुणा कारकविभक्तिर्हि
द्वितीया सा चाग्न्यातेन सम्बध्यते न नाम्ना सति च
प्रयोगान्वये याज्या पुरीनुवाक्ययोर्निगमे वा यत्र प्रयोगो-
ऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द एव युक्तः प्रकृतावपि
निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाग्निशब्दः प्रयुज्यते किं तर्हि
वैधविवक्षयापि तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव
भविष्यति । तस्मात् सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

निगमे पावकाग्न्योः किमग्निः स्यादथवीभयम् ।

अग्निश्चोदकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः ॥ २२ ॥

आधाने श्रूयते । अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टा-
कपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तत्र गुण-
गुणिनोः पावकाग्न्योर्मध्येऽग्निशब्द एव निगमे प्रयोक्तव्यः
कुतः । तस्यैव चोदकप्राप्तमत्रपठितत्वात् मैवम् । पावक-

गुणयुक्तस्याग्नेर्वैधत्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वात् तस्मा
च्छब्दद्वयं पठनीयम् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

वृधन्वन्तादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः ।

आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ॥ २३ ॥

आधाने पवमानेष्टा वाज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते । वृध-
न्वानाग्नेयः कार्यः पावकवान् सौम्य इति तत्र निगमेषु
वृधन्वन्तमग्निमावहपावकवन्तं सोममावहेत्येवं सगुणो
देवो वक्तव्यः कुतः । वृधन्वन्तादेर्देवगुणत्वात् । तथाहि
श्रूयते । वृधचानाग्नेयः कार्यः पावकान् सौम्य इति
न खन्वाज्यभागस्य देवतादारेण विना साक्षाद् वृध-
न्वच्छब्दः संभवति । तस्माद्देवगुणत्वात् सगुणो देवो
वक्तव्यः मैवम् । वृधन्वन्ताया मन्त्रगुणत्वात् न ह्यत्राग्नेय-
शब्दो यागपरः किं तर्हि मन्त्रपरः संभवति हि मन्त्रस्य
साक्षाद् वृधन्वच्छब्दप्रयोगः । अग्निं स्तोमेन वर्धयेत्यस्मिन्
मन्त्रे वृधधातो प्रयुक्तत्वात् वृधन्वता विधिना चान्नेय-
मन्त्रान्तरन्निवर्त्यते न च तद्वितान्त आग्नेयपद उपसर्जे-
नोभूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दो वृधन्वच्छब्देन विगेष-
मर्हति तस्मात् केवलोऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

किं गो वनस्पतीकेनाप्युतोऽस्त्रा विधिगद्गतः ।

वक्तव्यो निगमाद्देवो विधेर्दृष्टस्तथाऽग्निमः ॥ २४ ॥

समेदं प्रार्थिकस्तन्तु प्रापयेच्चोदको न हि ।

उस्त्राप्रकरणान्नानाद्वैधत्वे न वनस्पतिः ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमि पशुः श्रूयते । गौरनुबन्ध्य इति तथा पशौ
स्त्रिष्टुक्कारः पठितः । पृषदाज्येन वनतिं यजतीति
तावेता गो वनस्पतीनिगमेषु येन केनापि पथ्यायशब्देन
वक्तव्यौ । कुतः प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेददर्शनेन वैधशब्द-
नियमाभावात् तथा ह्यग्निषोमीयपशुरनुबन्धास्य प्रकृति-
स्तत्र पशुशब्दो वैधः । अग्निषोमीयं पशुमालभेतेति
तद्विधानान्निगमेषु छागशब्दः । छागस्य वपाया मेदसाऽ-
नुब्रूहीति तथा वनस्पतियागस्य स्त्रिष्टुक्छागः प्रकृतिः
तत्र स्त्रिष्टुक्छब्द सहितोऽग्निशब्दो वैधः । अग्निं स्त्रिष्टु-
कृतं यजतीति विधानात् निगमेषु केवलोऽग्निशब्दः
पठितः ये देव्या ऋत्विजस्तोऽभिरग्ने इति सत्येवं विधि-
निगमभेदे वैधशब्दनियमस्य प्रकृतावभावाद् विकृतावपि
नदभारं सति येन केनाप्यभिधानमिति पूर्वः पक्षः प्रकृतौ
योऽयं विधि प्रयुक्तः निगमभेदः स आर्थिकः इह न प्रयो-
क्तव्यस्तस्यार्थिकत्वेन चोदकप्रतिदेशानहेत्वात् न चार्थिक-
शब्दकः प्रतिदिशति तस्माद् वैध एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः
न चैव मनुबन्ध्य निगमे तैधो गोशब्दः प्राप्नुयादिति शङ्का
ततोऽस्त्राशब्दस्य साक्षादान्नातत्वादुस्त्रायावपाया मेदसाऽनु-
ब्रूहीति ह्यान्नायते तस्मादुस्त्रावनस्पतिशब्दौ वक्तव्याविति
पादान्तः ।

एकानविंशाधिकरणमारचयति ।

किमग्निवरुणी स्त्रिष्टुक्छब्देन विवर्जितौ ।

वक्तव्यौ सहितौ वार्धौ रुदत्वादगुणोक्तिरुतः ॥ २६ ॥

कदाचित् कृतवान् स्विष्टमिति योगाद् गुणे सति ।

पावकाग्निनये नात्र वक्तव्यौ सगुणाविमौ ॥ २७ ॥

अवभृथे श्रूयते । अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति
तत्र निगमेषु स्विष्टकृच्छब्दवर्जितौ अग्नीवरुणौ वक्तव्यौ
कुतः शिष्टकृच्छब्दस्य योगासम्भवेन बह्वौ रूढस्य गुणवाचि-
त्वाभावात् स्विष्टं कृतवानित्येवं भूतार्थे किप्प्रत्ययविधानात्
तादृशो योगो वक्तव्यः न चासावत्र सम्भवति स्विष्टस्य
करिष्यमाणत्वात् रूढौ तु कार्यलक्षण्या शिष्टकृत् कार्येऽ-
ग्नीवरुणाविति वचनव्यक्तिः सम्पद्यते । तस्मात् स्विष्टकृ-
च्छब्देन वर्जिताविति प्राप्ते ब्रूमः । तेन सहितौ वक्तव्यौ
कुतोऽस्मिन् प्रयोगे शिष्टस्य करिष्यमाणत्वेऽप्यतीतप्रयोगं
कृतत्वेन योगसम्भवे क्लृप्तप्रयोगं परित्यज्य कल्प्य रूढ्या
अयथायोगात् ततः पावकत्वगुणयुक्ताग्निवत् स्विष्टकृत्व-
गुणयुक्तौ वक्तव्यौ ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

स्विष्टकृत्वगुणो लोप्यो याग एषाखिलेषु वा ।

यज्यन्वयाद्याग एव प्रयोगात्त्वयतोऽन्तिमः ॥ २८ ॥

पशुपुरोडाशे स्विष्टकृतिगुणरहितः केवलोऽग्निः
श्रूयते । अग्निं यजतीति तत्र गुणरहितस्याग्नेर्यजिधा तु
नान्वयाद्याग एव स्विष्टकृत्वगुणो लोप्यः मैवं यजिशब्दस्य
प्रयोगवचनत्वादखिलेषु निगमप्रयोगेषु असौ लोप्यः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः ।

स्विष्टकृत् संस्क्रुतिर्वाच्योऽनुयाजान्तरसाम्यतः ।

स्विष्टकृत्वगुणस्याग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थवत्त्वतः ॥ २८ ॥

दृष्ट्यर्थाच्च संस्कारो भवेदन्यप्रयाजवत् दर्शपूर्णमासयो-
स्त्रयोऽनुयाजा. समान्नाताः । तत्र प्रथमद्वितीयानुयाजवत्
तृतीयोऽप्यारादुपकारक इति पूर्वः पक्षः । अस्ति प्रधान-
होमनारिष्टहोमानन्तरभावो प्राशित्रादिभक्षणात् प्राचीनः
पुरोडाशादिद्रव्यकः स्विष्टकृद्धोमः सर्वेषां हविषामुत्तरा-
र्धात् सक्तत् सक्तत् स्विष्टकृतेऽवद्यतीत्यादिना तदभिधानात्
प्राशित्रादिभक्षणोत्तरकालीनेष्वान्यद्रव्यकेष्वनुयाजेषु तृतीये
स्विष्टकृत्वगुणेन प्रत्यभिज्ञास्ति देवो अग्निस्विष्टकृदिति
मन्त्रपाठात् सा च पूर्वस्विष्टकृद्देवतास्मरणसंस्कारे सत्यर्थ-
वती स्यात् । प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सेति वैषम्यं
किञ्च संस्कारपक्षे दृष्टार्थस्तृतीयः स्यादन्यप्रयाजवदन्योऽनु-
याजः स्यात् ।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात् संस्कारो वार्थकर्मता ।

शस्त्रवत् कार्यताज्ञानाद् दृष्टार्थत्वेन संस्क्रुतिः ॥ ३० ॥

तिष्ठन्याज्यामन्वाहासौनः पुरोऽनुवाक्यामिति दर्शपूर्ण-
मासयोः श्रुतं तदेतच्छस्त्रादिवदर्शकर्म स्यात् यथा स्तौति
शंसन्तीत्यत्र कर्त्तव्यताप्रतीतिः स्तोत्रशस्त्रयोरर्थकर्मत्वं
तथानुवचनस्यापि मैवं चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्ट-
प्रयोजनत्वात् तस्मिन् सत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्
तनु मन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धे नन्वाहेति तद्विधानं

व्यर्थम् । एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूय तिष्ठन्नासीन इति
स्थानासनगुणौ विधौयेयाताम् ।

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति ।

मनीता मन्त्र ऊहोऽस्ति वायव्येनास्ति वास्यसौ ।

आग्नेय्येति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥ ३१ ॥

अग्नीधोमावग्नौ नैव लक्ष्येतां वचनं विना ।

अनर्थकात्ततो वाक्याद् विकृता बूहवारणम् ॥ ३२ ॥

त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनीतेत्ययं मनीता मन्त्रोऽग्नीधो-
मीय पशौ पठितः वायव्यपशावप्ययच्छोदकप्राप्तः तत्र त्वं
हि वायो प्रथम इत्येव मूहोऽस्ति यत्तु वचनं यद्यप्यन्य-
देवत्यः पशुराग्नेय्येव मनीता कार्येति तत् प्रकृतौ पठितं
तत्रैव च सार्थकं हि देवत्यपशावेकदेवत्यमन्त्रस्य प्रकरण-
पठितस्यायोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधानार्थत्वात् मैवं कृत्रिणो
गच्छन्तीत्यादिवन्मन्त्रात् तस्याग्निशब्दस्याग्नीधोमलक्षकत्वे-
नायोग्यत्वशङ्काया अनुदेयात् प्रकृतावनर्थकं तद्वाक्यं विकृता
बूहनिवारणेन चरितार्थं भवति तस्माद्बूहो नास्ति ।

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति ।

बृहद्रथन्तरेस्त्रीय योनौ कण्वरथन्तरम् ।

रथन्तरस्यैव योनौ किं स्वयीनावुताग्निमः ॥ ३३ ॥

चोदकस्याविशेषेण द्वितीयो नामसाम्यतः ।

अनङ्गत्वान्नातिदेशः स्वयीनौ पठितत्वतः ॥ ३४ ॥

वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषो विहितः कण्वरथ-
न्तरं पृष्ठं भवतीति प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरसामनी
विकल्पिते त्वामिदं हवामह इतीयं ऋक्छंहती योनिः

अभित्वा शूरेति रथन्तरस्य पुनानः सीमेति कण्वरथन्त-
रस्य तत्र हृद्द्वयन्तरवोरन्यतरस्य साम्नो योनौ कण्व-
रथन्तरं गेयं कुतः चोदकप्राप्तयोर्विशेषनियामकाभावात्
अथवा रथन्तरस्यैव योनौ गेयं कुतः रथन्तरस्येति नाम-
साम्यस्य धर्मातिदेशार्थत्वेन नियामकत्वात् । नैतद्युक्तं
हृद्द्वयन्तरसाम्नोरेव प्रकृतावङ्गत्वे न विधानं न तु
तथोक्त्योः । अर्था नास्ति तयोरतिदेशतः प्राप्तिः तस्मात्
स्वयोनौ गेयमिति परिशिष्यते प्राप्तिश्च सामगानामुत्तरा-
ग्रन्थपाठादवगन्तव्या एवं सति श्रुतहान्य श्रुतकल्पनेन
भविष्यतः ।

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति ।

‘सन्देहनिर्णयो पूर्ववदेवोत्तरयोः कृचोः ।

योनित्यागः समश्चेन्न ऋचग्रन्थेन बाधनात् ॥ ३५ ॥

एकं सामाऋचे क्रियत इति श्रुतेः । कण्वरथन्तसाम्नऋचां
त्रयमाश्रयः । तत्रैका स्वयोनिरितरे स्वयोन्युत्तरे एवं हृद्द्व-
यन्तरसाम्नोर्द्रष्टव्यं तत्र हृद्द्वयन्तरयो रथन्तरोत्तरयोर्वाति-
देशप्राप्तप्रविशेषेण स्वीच्छया गेयमित्याद्यः पक्षः । नामसा-
म्याद्रथन्तरोत्तरयोरेव गेयमिति द्वितीयः पक्षः । प्रकृता-
वङ्गः साक्षादङ्गत्वाभावेऽपि सामहारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य चोद-
कप्राप्त्या पक्षद्वयोपन्यासः । योनिवदुत्तरयोरप्युचोक्ततरा-
ग्रन्थपठितत्वात् स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति तृतीयः पक्षो
राजान्तः । हृद्द्वयन्तरोत्तरयोः स्वयोन्युत्तरयोर्वागीयत्तां
सर्वथापि स्वयोन्युक्त्याग ऋगन्तरपरिग्रहश्च समानस्तथा
सति चोदकोऽत्र प्रापक इति पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का

तच्चशब्दः समानच्छन्दस्कानामेकदेवत्यानामृचान्तये प्रसि-
द्धोतस्तृच श्रुत्वाप्रत्यक्षतया चोदकप्राप्तस्य बाध इति राक्ष-
न्ताशयः ।

षड्विंशाधिकरणमारचयति ।

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा सुतशस्त्रयोः ।

संस्कारत्वादस्तिमैवमर्थकर्मत्व निश्चयात् ॥ ३६ ॥

अग्निष्टुदाख्ये एकाहे श्रूयते । आग्नेया ग्रहा भव-
न्तीति तेषु चोदकप्राप्तयोर्नानादेवयोः सुतशब्दयोः संस्कार-
कर्मत्व भ्रमेणास्त्यूह इति वदन्तः प्रत्येतदुत्तरद्वितीयाध्याये
तयोरर्थकर्मत्वस्य निर्णीतत्वात् नास्त्यूह इति ।

सप्तविंशाधिकरणमारचयति ।

चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्वान्यपानिति ।

विक्रियेत न वाद्येऽपि किं स्याद्दध्या अपानिति ॥ ३७ ॥

दधिपानितिवा यद्वेत्येवं स्यात् पृषदाज्यपान् ।

द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्याद्दधिमात्र हविर्द्वयः ॥ ३८ ॥

द्वितीयः स्यात् तृतीयोऽसु द्रव्यान्तर विधानतः ।

गुणो दध्ना चित्रताज्यं ततो विक्रियते न हि ॥ ३९ ॥

चातुर्मास्येषु चोदके नावाहनस्वाहाकारायाट् जोष-
णनिगमा अतिदिष्टास्तत्राज्यपशब्दः प्रयुक्तः । देवाना-
ज्यपानावहस्वाहादेवानाज्यपानयाट् देवानाज्यपानां प्रि-
याधामानि देवा आज्यपा आज्यमजुषन्तेति सोऽय-
माज्यपशब्दो विक्रियते न वेति संशयः । विकारोऽपि
त्रिविधस्तत्र दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत् प्राप्नोति कुतः ।
अथ पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति ।

द्रव्यद्वयस्योक्तत्वात् आज्यस्योपस्तरणाभिधारार्थत्वेन हविः-
 शेषत्वाद्द्विविधं नास्तीति दध्येव हविस्ततो दधिपानिति
 द्वितीयः पक्षः । पृषदाज्यशब्देन द्रव्यान्तरमुच्यते पृषदाज्ये-
 नानुयाज्यान् यजतीति तस्य हविष्ट्वं ततः । पृषदाज्य
 पानिति द्वितीयः पक्षः । पृषत्वनामचित्त्वतासाचाज्यगतो
 गुणः स च दधिमेलनेन निष्पद्यते । तस्मादस्यैव द्रव्यत्वात्
 दाज्यपशब्दोऽपेता एव निगमाः पठितव्याः ।

इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य
 चतुर्थः पादः ।

—०—

अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

प्रथमांधकरणमारचयति ।

प्राक्तनानामेकदेशे कोऽपि स्यादाद्य एव वा ।

अविशेषेण कोऽप्याद्यः पूर्वेणास्यैव बोधनात् ॥ १ ॥

प्राक्तनावाग्नेयमष्टाकपालमित्यष्टसंख्याकानि कपा-
 लानि विहितानि विकृतिषु यावा पृथिव्यमेककपालं
 माग्निनं द्विकपालं वैशाखं त्रिकपालमित्यादिष्वष्टानामेका-
 देशस्तत्वाद्यो मध्यमोऽन्त्यो वा यः कोऽप्येकदेशं द्रक्ष्यदा-
 त्वोकार्थं उताद्य एवैकदेशः नियामकाभावाद्यः कोऽपीति
 प्राप्तं ब्रूमः । आचतुर्थीत् कर्मणोऽधिसमीक्षितं कारिण्या-
 गोत्युक्त्यादनुक्रमेण सूत्वानुष्ठेयानि तत्र प्राक्तनोऽनुक्रम
 एवंविध उपवेष्टनामकेन काष्ठविशेषेण प्रथमसङ्कारविशेषे

•

५८२

जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

पा० ५ अधि० २

सम्यगवस्थाप्य ध्रुवमसीति मन्त्रेण तस्मिन्नङ्कारे पुण्ड्राश-
कपालमुपदधातीति सोऽयमनुक्रमस्योदकप्राप्तस्तथैव स्मर्यते
तत्ताङ्कारावस्थापनेन पूर्वपदार्थेनानन्तरभाविप्रथमकपा-
लोपधानमेव ब्रह्मवुपस्थाप्यते । न च द्वितीयं न च प्रथम-
द्वितीययोर्विशेषाभावः द्वितीयस्य हि धर्ममस्तीति मन्त्रः
प्राचीनदेशस्य च विशिष्यते सत्येवं क्रमनियमे प्रतीतपरि-
त्यामाप्रतीतस्वीकारयोरयुक्तत्वादाय एवैकदेशः स्वीकार्यः ।
अविशिष्टसु प्रयोजनाभावात्तु प्यते एकां सामिधेनीमन्वाहं-
त्यस्मिन् पञ्चदशसामिधेन्येकदेशे द्विरात्रविरात्रादिषु षाट्
शाहैकदेशेषु चायमेव न्यायो योज्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

तृचाद्यासु तृचे वाद्ये तिसृष्वित्युच्यतेऽग्रिमः ।

त्रिच्छन्दस्त्वात् प्राकृतं तत्क्रमादत्र तृचोऽखिलः ॥ २ ॥

एकसंख्यायास्त्रिसङ्ख्यायाश्च व्यतिषङ्गविधानादेकत्रिक-
नामकः कश्चित् क्रतुर्भवति स चैवं श्रूयते । अथेष एक-
त्रिकस्तस्यैकस्यां बहिष्पवमानन्तिसृषु होतुराज्यमेकस्यां
मैत्रावरुणस्य तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिन एकस्यामच्छावा
कस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान इति सन्ति प्रकृतौ
माध्यन्दिन पवमानस्य त्रयस्तृचा उच्चाते जातमित्ययं
प्रथमो गायत्रीच्छन्दस्कः पुनानः सोमित्ययं द्वितीयो
बृहतीच्छन्दस्कः । अनुद्रवित्ययं तृतीयस्त्रिष्टुप् छन्दस्कः ।
एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतं त्रिच्छन्द आवापो माध्यन्दिनः पव-
मान इति एवं सत्येकत्रिकस्य माध्यन्दिन पवमानं
तिसृष्विति यदुक्तं तत्र त्रयाणां तृचानामाद्यास्त्रिस्र ऋचां

ग्राह्याः । किं वा प्रथमतश्चस्थाः क्रमपठितास्तिस्र इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्व श्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमपक्षो ग्राह्य इति प्राप्तेऽभिधीयते । यदेतच्छिच्छन्दस्त्वं तदेतत् प्राकृतं तत्र छन्दस्त्रयोपेतस्य त्वचत्रयस्योपदिष्टत्वात् । विज्ञतावपि तत् सर्वमतिदिष्टमिति चेत् वादम् । अतएव पाठक्रमोऽतिदिष्टः तथा सति क्रमान्त गायत्रीच्छन्दस्कस्य त्वचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् वृहदौ च्छन्दस्के त्वचे प्रथमाया त्वचः प्रारम्भावसरः स चारम्भास्तिसृषु इति विशेषविधानेन बाध्यते । तस्मादाद्यस्तृचो निखिलो ग्राह्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

‘त्वचे स्याद्वैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव ।

त्वचे भवेद्वैकस्यां श्रुत्या वृत्तिविधानतः ॥ ३ ॥

एकत्रिक क्रतौ व्यतिषङ्गैकस्यां तिसृषु च स्तोत्रेषु सम्पाद्यमानेषु यद्धूर्गानं तत् किं त्वचे स्याद्वैकस्यामृचीति संशयः तत्र चोदकेन त्वचे भवेदिति प्राप्ते ब्रूमः । इहैकत्रिकक्रतावेकस्यामृचि धूर्गानं भवेत् । कुतः आहतं धूर्गुस्तुवत् इत्यावृत्तिविधानात् ननु त्वचे गानेऽपि साम्नास्त्रिरावृत्तिर्भवेत् आवृत्तेस्तुतिविशेषणत्वाद् गुणसङ्कीर्तनपरः पदसमूहस्तुतिः तत्रगवृत्तिं विना तिसृष्वृक्षु न सिध्यति तस्मादेकस्यां धूर्गानम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

द्विरात्रादौ द्वादशाह प्रायणीयादिक क्रमः ।

आद्यन्तौ वज्रयित्वा वा विशेषाभावतोऽग्रिमः ॥ ४ ॥

द्वादशाह द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमतः ।

जागतस्यान्तरायाञ्च विध्यन्ती दशरात्रमः ॥ ५ ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतयो द्विरात्रत्रिरात्रा-
दयः तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञमारभ्य
क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्त्तते किं वा प्रायणीयो दयनीयावाद्यन्ती
वर्जयित्वा तन्मध्यगस्य दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तन्
इति संशयः ईदृश महारूपादेयमौदृशं वर्जनौयमिति
विशेषनियामकाभावादादित आरभ्य प्रवर्त्तते इति पूर्वे-
ष्वक्षः । द्विरात्रप्रकरण एव मान्नायते यत् प्रथमं तद्द्वितीयं
यद्द्वितीयं तत्तृतीयं इति अयमर्थः । यद्द्विरात्रस्य प्रथम
महरनुष्ठेयं तद्द्वादशाहस्य द्वितीयमिति एवमुत्तरत्रापि
योज्यं तदेतत् प्रायणीयवर्जने लिङ्गं तथा जगतीमन्तर्य-
मयतीति जागतस्याङ्गेऽन्तराय आम्नायते । तच्च उदय-
नीय वर्जने लिङ्गमेवमादिभिर्लिङ्गैरुभयं वर्जयित्वा वशि-
ष्टस्य विध्यन्ती यत्र यावानपेक्षितः तत्र तावान् प्रवर्त्तते
इत्यवगन्तव्यम् ।

षष्ठमाधिकरणमारचयति ।

धूतर्न वपने चाग्नी सप्त चीत्ताश्चतुर्दश ।

किमाद्यारम्भ नियमः किं वा रम्भो निजेच्छया ॥ ६ ॥

कपालवत्क्रमः प्राप्तः केचित् प्रकरणीदिताः ।

अर्थः स्युस्तेन मन्त्राणामारम्भोऽत्र विकल्पितः ॥ ७ ॥

अग्निचयने मन्त्रा आधूननार्था वपनार्थाश्च ब्रह्म-
षठिताः प्रयोगेषु तदेकदेशसंख्यविहिता सप्तभिराधूनाति
चतुर्दशभिवैपति तत्र प्रथमाधिकरणात् कपालसामिधेन्याः ।

दिन्यायेन प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति ।
तदयुक्तं कुतः यथोक्तसंख्यातिरिक्तानां प्रकरणपठित-
मन्त्राणां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् प्रकरणेन क्रमं बाधित्वा निजेच्छया
प्रथमतो मध्यतोन्ततश्चोपक्रमस्य विहितसंख्या पूरणीया ।

पञ्चाधिकरणमारचयति ।

स्तोमवृद्धिः किमभ्यासादागमादागिमो यतः ।

न कल्प्यमश्रुतं मैवं संख्या वा पादलिङ्गतः ॥ ७ ॥

विवृद्धः स्तोमकः क्रतुरेव साम्नायते । एकविंशेनाति-
रात्रेण प्रजाकामं याजयेत् । त्रिणवेनौजस्कामं त्रयस्त्रिंशेन
प्रतिष्ठा काममिति प्रकृतिगतेभ्यस्त्रिवृत्यञ्च दशादिस्तोमेभ्यो
विवृद्धा एकविंशतिनवत्रयस्त्रिंशस्तोमास्तेषु किं प्राकृतानां
साम्नामभ्यासाद् वृद्धिर्भवति किं वा सामान्तरागमा-
दिति संशयः । अश्रुतस्य सामागमस्य कल्पयितुमशक्य-
त्वादभ्यासाद् वृद्धिरिति प्राप्ते ब्रूमः । अभ्यासोऽपि न
साक्षाच्छ्रुतः किं त्वेकविंशादिसंख्यापूरणाय कल्प्यते
संख्या च द्रव्यगताभिन्न द्रव्यैरेव पूर्यते न त्वेकद्रव्यावृत्त्या
न ह्यष्टकत्वे एकं घटमानीय मदग्रहे सत्यष्टौ घटा इति
व्यवहरन्ति ततः स्तोमावयवद्रव्यगता संख्या तदवय-
भूतानां साम्नां पदार्थानां भेदं गमयति स च भेदः
सामान्तरागमलिङ्गमत्र ह्येवा वपन्तीत्यावापोद्देशेन देश-
विशेषे विधिपरं लिङ्गं सामान्तरोत्पत्त्यर्थत्वमन्यलिङ्गं तस्मा-
दागमेन वृद्धिः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

किं बहिष्पवमानर्धे साम्नर्चावाभिपूरणम् ।

५८६ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ५ अधि० ८

साम्ना पूर्वोक्तितो मैवं सामैकत्वं परात्कृतः ॥ ८ ॥

प्रकृतौ प्राप्तः सवने बहिष्पवमानस्याविहङ्गः । स्तोम-
स्यस्य विकृतिषु वृद्धौ सत्यां पूर्वोक्तरीत्या सामान्तरागमे
प्राप्ते ब्रूमः । एकं हि तत्र सामेति बहिष्पवमानं प्रकृत्य
सामैकत्वं मान्नयते । अतो न सामान्तरागमः सम्भवति
एवं तर्ह्यभ्यासेन संख्यापूर्णमस्त्विति न वाच्यं पराग-
बहिष्पवमानेन सुवन्तीति पराक्शब्देनाभ्यासप्रतिषेधात्
तस्मादृगागमः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

सामिधेनौ विहङ्गौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ।

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासः प्रकृतित्वतः ॥ ९ ॥

तत्राप्याद्यन्तयोर्वावत्पूर्व्यभ्यासो यथोक्तिर्वा ।

अभ्यस्यागमतः पूर्त्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥ १० ॥

त्रित्वं न पूरणायोक्तमन्यथा यत्र पूरणात् ।

विवक्षितमवाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदशसामिधेनीर्विधाय काम्यासु
तदा वृत्तिर्विधीयते । एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकाम-
स्येत्यादिना यथा बहिष्पवमाने ऋगागमः तथात्रापेति
प्राप्ते ब्रूमः । एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया
अपूर्ता वृगन्तरागमनेन तत्पूरणं न कृतं किं तु तत्पूर-
णायभ्यासोविहितः । त्रिःप्रथमामन्वाह त्रिकृतमामि-
त्यतः काम्यानामप्यभ्यासे न पूर्णं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि
यावत् कृत्योभ्यासे सत्येकविंशतिसंख्या पूर्यते तावत्कृतः ।
प्रथमोक्तमे अभ्यसनीये कुतः विहितस्य त्रिरभ्यासस्य

पूरणार्थत्वदर्शनात् । मैवम् । न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितं प्रथमाया द्विरभ्यासेनीत्तमायाश्चतुरभ्यामेनापि पञ्चदश-
संख्याः पूरणात् । अतो विवक्षितं त्रित्वं तथा सति तद-
बाधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य षष्ठा सूचामागमेन एक-
विंशतिसंख्या पूरणीया ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात् षोडश्युत्कर्षतोऽग्निमः ।

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात् प्रकृतावप्तौ ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । य एवं विद्वान् षोडशिमं
गृह्णातीति सोऽयं षोडशीग्रहो विकृतौ निविशन्नि कुतः
प्रबलेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुत्कृष्टमानत्वात्
उत्तरं गृहं द्विरात्रस्य गृह्यते मध्यमेऽहं त्रिरास्येति हि
वाक्यं द्विरात्रादीनाञ्च विकृतित्वं प्रसिद्धं अतः प्रकरणं
बाधित्वा विकृतौ निवेश इति प्राप्तं ब्रूमः । अग्निष्टोमे
राजन्यस्य गृह्णीयादित्यन्यदाक्यमस्ति तेन प्रकृतिभूतेऽग्नि-
ष्टोमे निविशते न चात्रप्रकरणबाधः । अग्निष्टोमस्य
ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्वत्वात् न चैवं
सति चादकेनैव द्विरात्रादिषु प्राप्तत्वात् पुनर्विधिवाक्यं
व्यर्थमिति शङ्काम् । अहर्विशेषसम्बन्धाय राजन्यादि-
निमित्तनैरपेक्षाय वा वाक्योपपत्तेः तस्मात् प्रकृतौ
निवेशः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

उक्थ्याययणतः स स्यात् केवलाग्रयणादुत ।

आद्य उतिद्वयादन्य उक्थ्योर्ध्वत्वविधित्वतः ॥ १३ ॥

५८८ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ५ अधि० १२.

सपूर्वोक्तः षोडशीवचनद्वयवनेनोक्त्यपात्तादाग्रयण-
पात्राच्च ग्रहीतव्यः उक्त्यां निर्गृह्णाति षोडशिनमित्येकं
वाक्यमाग्रयणाद् गृह्णाति षोडशिनमिति द्वितीयं वाक्यम् ।
अत्रोच्यते आग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्यः कुतः । उक्त्यवाक्य-
स्योत्तरकालविधिपरत्वात् तं पराच्च मुक्ता निर्गृह्णाती-
त्यूर्ध्वकालवाचिनः पराक्शब्दस्य प्रयोगादतीर्नाभयस्याद्
ग्रहणम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सवनेषु तृतीये वा स त्रयोक्त्या भवेत्त्रिषु ।

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधिस्तत्रैव गृह्यताम् ॥ १४ ॥

स पूर्वोक्तः षोडशियग्रहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् कुतः सवन-
त्रयस्योक्तत्वात् षोडशिनं प्रकृत्यान्नायते प्रातः सवने ग्राह्यः
माध्यन्दिन सवने ग्राह्यस्तृतीय सवने ग्राह्य इति नैतत्
सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीय सवनस्योक्तत्वादत एव वाक्य-
शेषे सवनद्वये निन्दित्वा तृतीय सवनं विधीयते यत्प्रातः
सवन इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितस्तृतीय
सवने ग्राह्यो न सर्वेषु सवनेषु गृह्णातीति प्रशंसापूर्वकं
विहितं तस्मात्तृतीय सवन एव षोडशि ग्रहः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

अग्निष्टोमोक्त्यसम्बन्धी षोडश्यस्तुतश्चस्तथः ।

तद्युक्तोऽवाग्रिमः प्राप्तस्तत्तत् संस्थामवाधितुम् ॥ १५ ॥

स्तोत्रं भवेत्येकविंशं हरिवच्छस्यते ततः ।

इत्येतेह्यन्यसंस्थात्वं तुतश्चस्तुतस्ततः ॥ १६ ॥

षोडशिनं प्रकृत्यान्नायते अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णी

यादप्युक्थे श्राद्ध इति सोऽयमग्निष्टोमोत्यासंस्थयोर्वि-
हितः । षोडशिश्रहः स्तुतशस्त्रवर्जितो भवितुमर्हति अन्यथा
तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां कतुसमाप्तौ षोडशिसंस्थात्वं
प्रसज्येत अग्निष्टोमसंस्थात्वञ्च बाध्येत तत्सम्बन्धिसमाप्त-
भावादिति प्राप्ते ब्रूमः । एकविंशस्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै
हरिवच्छस्यत इति षोडशिनि प्रत्यक्षविधिनास्तुतशस्त्रे
विहिते किञ्च ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं बोनीयस्तोत्रमुपा-
करोतीति ग्रहणचमसोन्नयनयोस्तत्र निमित्तत्वं श्रुतं न
हि सति निमित्ते नैमित्तिकं त्वक्तुं शक्यं तस्मात् पूर्वं
संस्थात्वञ्चाभ्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडश्यप्राप्तः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाद्यसोदकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥ १७ ॥

अनारभ्य विधेः प्राप्ते परिसंख्यातिदेशतः ।

विकल्पोऽङ्गो द्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥ १८ ॥

सन्ति बहवो द्विरात्रास्तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते ।
वैखानसं पूर्वोऽङ्गः साम भवति षोडश्युत्तर इति सोऽयं
षोडश्य प्राप्तः सन् विधीयते न सोदकात् प्राप्तिः ।
शङ्का प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तिसोदको ह्यानुमानिकत्वेन
विलम्बित इति प्राप्ते ब्रूमः । माभूच्चोदकः अस्ति ह्यना-
रभ्याधीतं प्रत्यक्षं विध्यन्तरमुत्तरेऽङ्गः द्विरात्रस्य गृह्यते
इति तेन सर्वेषु प्राप्तेः सप्तङ्गिरसां द्विरात्र एव नान्येषु
द्विरात्रेष्विति परिसंख्यायते । ततोऽङ्गिरसां द्विरात्रेषु
नियमेन षोडशी गृह्यते । तदितरेष्विति रात्रिविज्ञतत्वेना-

तिदेशादिकन्यत्र तदेतद् वृत्तिकारमतं तदेवाधिकारसं
भास्करमतनारचयति ।

परिसंख्यापूर्वपक्षो न सायुक्ता त्रिदोषतः ।

प्राप्तस्यैवानुवादेन विधेयः स न गम्यते ॥ १८ ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपाया परिसंख्या सैव भाष्य
कारमते पूर्व पक्षः । सिद्धान्तस्तु पाङ्गुत्तर इत्ययं विधिर्न
नभवति विधित्वैखानमसामवाक्यशेषत्वेनार्थवादत्वा-
दतः परिसंख्यात्वं दोषत्रयोपेतं नात्र कल्प्यं प्राप्तविध्यस्य
परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः अन्यत्र प्राप्तस्य
बाध इति दोषत्रयम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

किं चतुर्थेष्वहीनस्य ग्रही नाजागतेषु वा ।

वैष्णैकवचनाभ्यां स्यादेकस्मिन्नेव संग्रहः ॥ २० ॥

चतुर्थाष्टमतापत्तेर्नाहीनेषु संग्रहः ।

जात्यैकवचनं वीष्णान्याय प्राप्तानुवादिनौ ॥ २१ ॥

षोडशिनं प्रत्यामनन्ति चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत
इति सोऽयमेकस्मिन्नेवाहीनं प्रथममारभ्य गणितं चतुर्थेऽहनि
ग्राह्यः पुनरपि पञ्चममारभ्य गणितं चतुर्थेऽहनि ग्राह्यः ।
एव सति वीष्णा चरितार्था भविष्यति नानाहीनगतचतुर्थं
दिवसदिवक्षायां चतुर्थेऽहनौत्येतावतैव तत् सिद्धे वीष्णान-
र्थिका अहीनस्यैकवचनं बहुषु नोपपन्नमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
एकाहीन पक्षे चतुर्थे चाष्टमे चेत्येव मुच्येत । एकवचनं तु
नानाहीन पक्षे जात्यभिप्रायं वीष्णा बहुप्रदेशगत चतुर्थं

दिनस्य न्यायप्राप्तं बहुत्वमनुवदति तस्मान्नानाहीनेषु चतुर्थे संग्रहः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

प्रकृतौ विकृतौ वा न्यादुग्रहेष्वाग्रयणाग्रता ।

आयः प्रकरणादन्यो जगत् सामत्वमन्धवात् ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । यदि रथन्तरसामासीम-
स्याहेन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् यदि बृहत्सामा-
शुक्राग्रान् यदि जगत्सामाग्रयणाग्रामिति अयमर्थः । मा-
ध्यन्दिन मवने पृष्ठतोत्रे रथन्तरनामकं सामस्य सीमयागस्य
स सीमो रथन्तर साम एवमितरत्वापि तत्र जगत्साम-
सीमे ग्रहाणामाग्रयणादित्वं प्रकरणपाठात् प्रकृतौ निविशत
इत्याद्यः पक्षः । जगन्नाम्ना साम्नः काप्यभावाज्जगत्या-
मच्युत्यन्नस्य तु साम्नो विकृतिषु विषुवन्नामके मुख्येऽहनि
मन्धवादिकृतौ निविशते ।

द्वितीयवर्णकमारचयति ।

बृहद्रथन्तरैकं किं द्वयं वीत रथन्तरम् ।

यदा जगत्यामुत्पन्नं जगत् सामाग्रिमो भवेत् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमस्य तादृक्तादविकल्पाय तु द्वयम् ।

जगत्वं सर्वतश्चास्ति तदुक्तिव्यर्थता तदा ॥ २४ ॥

रथन्तरं जगच्छब्दादिप्रकृष्टात् लक्षणा ।

जगत्पृथिवि स्थितं सामेत्येतत् स्यात् सन्निकर्षतः ॥ २५ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये जगन्नामकं साम यस्य सीमयाग-
स्यासी जगत्सामेत्यत्र जगद्विशेषणेन विशेषमाणे साम्नि
पूर्वा संशयः । तत्र बृहद्रथन्तरदीरन्तरः स्यात् कुतः ।

बृहता रथन्तरसाम्ना वेति ज्योतिष्टोमस्यान्यतरसामसा-
 ध्यत्वावगमात् जगच्छब्दश्च गच्छति प्रवर्तते ज्योति-
 ष्टोमोऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्र सम्भवन्तीति प्रथमः पक्षः ।
 नैतद्युक्तं विकल्पप्रसङ्गात् स चाष्टदोषग्रस्तस्तस्मात् साम-
 ह्यं नमुच्योऽभ्युपेयः । उदाहृतो वा शब्दोऽपि चकारा-
 र्थोऽज्ञेयः । जगच्छब्दश्च कृतस्त्रवाची कृतस्त्रत्वं चात्रास्ति
 एकस्यापि साम्नो परित्यक्तत्वादिति द्वितीयः पक्षः ।
 एतदप्ययुक्तं यदि जगत् सामित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादन्य-
 तरपक्षस्यैन्द्रवायवाग्रत्वं शुक्राग्रत्वाभ्यामवरुद्धत्वेन परि-
 शेषेण समुच्चयपक्षस्यैवाश्रयणीयत्वात् पुनस्तदुक्तिर्यथार्था
 वाशब्दश्च विकल्पे मुख्योऽत्र बाध्यते । तस्माद्रथन्तरमेवात्र
 स्यात्तद्योनावीशानमस्य जगत इति जगच्छब्दश्रवणेन
 जगत्समत्वसम्भवादिति तृतीयः पक्षः । तदप्ययुक्तं तत्र
 ह्यर्थपरं जगत्पदं शब्दपरत्वेनोपलक्ष्यते तेन शब्देन
 च शब्दोपेतामृचमुपलक्ष्यतया च तन्निष्ठं सामोपलक्षणौय-
 मिति विप्रकर्षः । तस्माज्जगत्यामुत्पन्नं सामेति चतुर्थः
 पक्षोऽभ्युपेयः । यद्यपि च्छन्दो वाचिना जगतीशब्देन
 तद्युक्तामृचमुपलक्ष्य सामोपलक्षणौयं तथापि सन्निकृष्यते
 यतो वैदिको जगच्छब्दो जगती पर्यायः तस्माच्चतुर्थः
 पक्षो राज्ञान्तः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

उपवत्यग्रवत्यौस्तौ गोसवे यदि वा न हि ।

आद्ये विकल्प आहोस्विदुपवत्येव केवला ॥ २६ ॥

विकल्पो द्विनिमित्तत्वाद्वाघातः स्यात् समुच्चये ।

रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवत्येव युज्यते ॥ २७ ॥

एकैकस्य निमित्तत्वं प्रकृतावत्र तु द्वये ।

मिलितं पृष्ठता तस्मिन्निर्निमित्ते उभे न हि ॥ २८ ॥

गोमवादिषु, कतुषु, रथन्तरं बृहत्पृष्ठयोः समुच्चयो विहितः गोमव उभे कुर्यादित्यादिना प्रकृतौ त्विद-
मान्नातं उपवतीं रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यादग्रवन्तीं
बृहत्पृष्ठस्येति ते द्वे उपवत्यग्रवत्यौ ऋचौ पृष्ठद्वयस्यादि-
भूतं गोमवाद्विष्वतिदेशतः प्राप्ते विकल्पे ते कुतस्तन्निमि-
त्तयोः पृष्ठयोर्द्विविधत्वात् न चात्र समुच्चयः शङ्क्यः । ऋचा-
र्हयोः प्राथम्यस्य व्याहतत्वात् तस्माद्विकल्प इत्येकः पूर्व-
पक्षः । प्रथमश्रुतत्वेन रथन्तरस्य मुख्यत्वादुपवतीमेव
प्रतिपदं कुर्यादिति द्वितीयः पक्षः । प्रकृतावेकैकं पृष्ठ-
मितरनिरपेक्षमेव निमित्तम् । अत्र तु मिलितस्यैव पृष्ठत्वं
तथा सति प्राकृतस्य निमित्तस्याभावेन नैमित्तिके
प्रतिपदावपि न स्तः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

पुरी पाशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।

आद्योग्रत्वविधर्मैवं धारायुक्ताग्रतोक्तितः ॥ २९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्त इति
मन्त्रकाण्डविधिः काण्डयोग्रहाणामयं पाठक्रमः उपांशु-
ग्रहः प्रथमः अन्तर्यामिग्रहो द्वितीयः ऐन्द्रवायवो ग्रहस्तृ-
तीयः मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थ इत्यादिः । तत्रैन्द्रवायवस्याग्रत्व-
विधानादुपांशुतः पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तं
धाराग्रहापेक्षत्वाद्वैन्द्रवायवादयो धाराग्रहास्तदाक्ये धारया

गृह्णातीति श्रुतत्वात् । एवं सति पाठक्रमो न बाध्येत
तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्थैव स्थाने ग्रहीतव्यः ।

अष्टदशाधिकरणमारचयति ।

सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ।

पुनर्विधेरादिमोऽन्यः कामायेतद्विधानतः ॥ ३० ॥

ज्योतिष्टोमे एवं श्रूयते ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान्
गृह्णीयाद्यः कामयेत यथा पूर्वं प्रजाः कल्पेरन्नाति सांश्च
काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपश्रुपभृतीनां ग्रहाणामादौ
स्यात् । कुतः धाराग्रहादित्यस्य पूर्वमेव सिद्धौ मत्यां
पुनरप्यग्रता विधानादिति पूर्वः पक्षः नात्र सर्वाग्रत्व
विधातुं शक्यं धाराग्रहाणां प्रकृतत्वात् । अतो यथा प्राप्ता
अत्वीपेतानां धाराग्रहाणां कामसंयोगोऽत्र विधीयत इति
स्वस्थान एवायं ग्रहः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

स्वस्थाने प्रतिकर्षी वा शुक्रादेः पूर्ववत् भवेत् ।

स्थाने मैवं तदग्रत्वात् प्राप्तेः सम्प्रति कृष्यताम् ॥ ३१ ॥

तत्रैव श्रूयते शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतो मन्थग्रान्
गृह्णीयादभिचर्यमाणस्येत्यादि पूर्वन्यायेन शुक्रादीनां
स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राप्ते ब्रूमः । ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहा
ग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तं शुक्रादीनान्तु तन्निति
तैषम्यं तथा सति विधीयमानाग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरं
यानुपपन्नत्वात् प्रतिकृष्यते ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

स सर्वादाकैन्द्रवायवादी वाताविगेषतः ।

सर्वादावाश्रयादैन्द्रवायवादी धूर्तरपि ॥ ३२ ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपांखादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः कुतः विगेषाश्रवणात् सामान्यतः श्रुतमश्रुत्वमनपेक्षितत्वात् सर्वमुख्यं नैतदेवं प्राकृतान् धाराग्रहानाश्रित्य फलाय शुक्राश्रित्यविधानात् किञ्च धारयेयुस्तं यं कामय गृह्णीयुरेन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेदिति श्रूयते । तत्र काम्यस्य शुक्रादेर्धारणादनन्तरमेन्द्रवायवस्य ग्रहणं विवक्षितार्थं लिङ्गं तस्मादैन्द्रवायादौ प्रतिकर्षः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

नापकर्षोपकर्षो वा सादनस्या श्रुतत्वतः ।

न मैवं ग्रहगेषत्वात्तच्चाश्रयत्वेर्ग्रहान्तरम् ॥ ३३ ॥

सर्वत्र ग्रहा गृहीत्वा साद्यन्ते तथा सति यथा काम्यग्रहणस्यापकर्षस्तत्र सादनस्यापकर्षो न शङ्क्यः कुतः अश्रुतत्वात् शुक्राग्रानित्यग्रशब्देन यथा ग्रहणस्यापकर्षः श्रूयते न तथा सादनपकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति तस्मान्नापकर्षः । नैतद्युक्तं सादनस्य ग्रहगेषत्वमश्रुतैव गम्यते न तु पूर्वग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं शक्यं गृहीतुम् । अतो ग्रहापकर्षे तच्छेषवृत्तं सादनमपि अपकृष्यते ।

इति विंशाधिकरणमारचयति ।

प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति न वा सादनवद्भवेत् ।

प्रदानस्य तु मुख्यत्वान्नापकर्षोऽत्र युज्यते ॥ ३४ ॥

पूर्वोक्तकाम्यानां ग्रहाणां ग्रहणापकर्षानुसारेण सादनस्य अपकर्षस्तद्वत् प्रधानस्यापीति चेत्तु मैवम् वैषम्यात् सादनं

हि ग्रहणशेषः प्रदानं तु न तथा प्रत्युत ग्रहणमेव प्रदानस्य
शेषः अतएव शेषानुसारेण न शेषिणोऽपकर्षो युक्तः ।

तयोविंशाधिकरणमारचयति ।

तत्रनीकायावैन्द्रवायव शुक्राग्रानुवादता ।

परिसंख्यावार्थवादी वा विधिर्वा न हि त्वयम् ॥ ३५ ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणा पतितस्तथाविधिराग्रय-
णाग्रत्व इवा नैमित्तिको हि सः । अस्ति द्वादशाहं
तत्रनीका ऐन्द्रवायवाग्री प्रायणीर्यादयनीयो दशमं चाह ।
अथेतेषां नवानामङ्गामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरथशुक्राग्र-
मथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथशुक्राग्रमथाग्रयणामथैन्द्रवा-
यवाग्रमथशुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमिति तत्र द्वादशाहं गतपु-
द्दितोयादिषु त्रिष्वहसु क्रमेणैन्द्रवायवाग्रत्व शुक्राग्रत्वाग्र-
यणाग्रत्वानि विहितानि तेष्वहं रथन्तरानिमित्तं द्वितीयं
वृहन्निमित्तमेतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितमुभयमत्र चोदकेन
प्राप्तं तत्र चतुर्था संशयः । अनुवादी वा परिसंख्यावार्थ-
वादी वा विधिर्वेति तत्र प्राप्तत्वादनुवाद इति चेत् न ।
वैयर्थ्यापत्तेः । तर्हि गुणान्तरपरिसंख्यास्त्विति चेत् न ।
दोषत्रयापत्तेः । तृतीयेऽहन्यप्राप्तस्याग्रयणाग्रत्वस्य प्रशंसार्थो
ऽयमर्थवाद इति चेत् न लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् तस्मादाग्र-
यणाग्रत्वे यथा विधिस्तथेतरयोरपि द्रष्टव्यः न च प्राप्तत्वा-
दविधिरिति वाच्यम् । अस्य विधेरनैमित्तिकत्वाभ्युपगमा-
दथन्तरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः प्रयोजनं
द्वादशाहं विकृतिषु यत्र कापि रथन्तरादिनिमित्ताभावे-
ऽपि ऐन्द्रवायवाग्रत्वसिद्धिः ।

चतुर्विंशधिकरणमारचयति ।

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किं वा विकृतिः स्याद्विपृष्ठवत् ।

विधिसाम्यादादिमौल्वोल्लिङ्गात् कामे विधेरपि ॥३६॥

द्विविधो द्वादशाहः समूढो व्यूढश्च तत्र समूढः पूर्व-
मुदाहृतः । अथ व्यूढ उदाक्रियते ऐन्द्रवायवाग्नौ प्राय-
णीयोदयनीयो अथेतरेषां दशानामङ्गामैन्द्रवायाग्नं
प्रथममहरथशुक्राग्नमथ द्वे आग्नयणाग्ने अथैन्द्रवायवाग्नमथ द्वे
शुक्राग्ने अथाग्नयणाग्नमथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्ने इति तत्र
समूढस्य तावत् प्रकृतित्वमविवादं तद्वत् व्यूढोऽपि किं
प्रकृतिः किं वा समूढस्य विकृतिरिति प्राप्तं कुतः ।
विधिसामान्यात् यथा समूढप्रकारः । क्रत्वर्थो विहित-
स्तथा व्यूढप्रकारोऽपि न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति येन तयोः
प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयेत । न च प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्व-
मदृष्टचरं रथन्तरं बृहत्पृष्ठयोन्यीतिष्टोमप्रकारयोस्तद्दर्शना-
दिति पूर्वः पक्षः । व्यूढः समूढस्य विकृतिः कुतः लिङ्ग-
दर्शनात् ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहरिति
श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति नान्यथा तथा हि
व्यूढे प्रापणीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं
तदाग्नयणाग्नत्वाच्चैन्द्रवायवस्यायतनं समूढे तु तदहर्नवा-
नामङ्गां मध्ये त्रिकादित्वादैन्द्रवायवाग्नम् । तच्च व्यूढस्य
विकृतितायां चोदकेन प्राप्यमाणं विधिसिद्धाग्नयणाग्नस्तुत-
येऽनूयत इति युक्तं किञ्च यः कामयेत बहुस्यां प्रजायेयेति
कामय व्यूढो विधीयते तथा सति समूढवत् क्रत्वर्थे विध्य-
भावाद्ग्रन्तरबृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितप्रकृतित्वं नास्ति ।

५८ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ५ अधि २५

ततः समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिष्वहर्गणेषु तथीरन्यतर-
स्थातिदेशः पूर्वपक्षिणः समूहस्यैवातिदेशे सिद्धान्ते ।

पञ्चविंशतिधिकरणमारचयति ।

दण्डाकलितवत्सूत्रे त्रानौकावृत्तिरिष्यते ।

स्वस्थानवृद्धिरथवा स्यादाद्योहर्विवक्षया ॥ ३७ ॥

न विवक्षावाक्यभेदान्न वानौकैस्तु पूरणम् ।

एकैकवृद्ध्या न विना तेनैकैकं विवर्धते ॥ ३८ ॥

अस्ति समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिर्गवामघनं संवत्-
सरसत्वं तत्र त्रानौका चोदकेन प्राप्ता त्रीण्यनीकानि
अग्राण्येन्द्रवायवशुक्राग्रयणरूपाणि यस्यां क्रियायां सा
त्रानौका । तथा च त्रिःपरिवृत्तया द्वादशाहाद्यन्तयाः
प्रायणीयोदयनीययोरङ्गोर्मध्ये वर्तमानेषु द्वादशम-
दशमवृत्तिरिक्तानि नवसंख्याकान्यहानि पूरितानि ।
अतः संवत्सरसत्वेऽपि प्रायणीयोदयनीयमध्यवती नि-
पूरयितव्यानि । तत्पूरणञ्च यथोक्तायास्त्रिःपरिवृत्तायाः
नवदिवसयुक्तायाः त्रानौकायाः समूहावृत्तिमन्तरेण न
मिथ्यतीत्यावृत्तिः प्राप्ता तस्यां च द्वैविध्यं विद्यते यथा
दण्डस्यावृत्त्या भूमावाकलितव्यायामादिमध्यावसानभागै-
रहितं कृत्स्नं दण्डं पुनः पुनरावर्त्तयति नत्वेकैकं भागम् ।
तथा नवदिवसानामावृत्तिरित्येकः प्रकारः यथाध्वेताः
प्रपाठकमावर्त्तयितुं कामासृक्कैकं भागमसकृत् पठन्ति ।
तथा नवदिवससमूहवर्त्त्यैकैकस्याङ्गोऽसकृदनुष्ठानमित्यपरः ।
तन्नाद्यस्तावत् प्राप्नोति । कुतः अहः शब्दस्य विवक्षितत्वात्
ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहरित्युक्तोऽहःशब्दोऽथ शुक्राग्रमश्राग्रः ।

यथाग्रसित्याद्यष्टसु वाक्येषु अनुषज्यते यथोक्ताग्रत्वविशिष्टा-
नामङ्गां क्रमविशेषश्चाथशब्दैर्नियम्यते । तथा सति यद्येन्द्र-
वायवाग्रमेवाहर्नैरन्तर्येणासक्तदावर्त्यते तदानीमथ शुक्राग्र-
सहस्रित्यादिकं बाध्यते । तस्मात् क्रमयुक्तानामग्रत्वविशेषो-
पेतानामङ्गां नवानां चोदकप्राप्तानां तथैवानुष्ठाने सति
पुनःपुनश्चोदकेन तथैव प्राप्तेर्दण्डाकलितवदावृत्तिरिति
पूर्वः पक्षः । अहःशब्दो न विवक्षितः वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमं भवति तच्चाहरिति । अहःसङ्घात-
निवृत्तये वाक्यं भेतव्यं प्रसज्येत । अहःशब्दे त्वविवक्षिते
यत्यष्टभिरथशब्दैर्यथोक्ताग्रत्वानामेवानन्तर्यं नियम्यते ।
तथा सति द्वितीयपर्याये विहितस्याग्रयणाग्रत्वस्योपरि
ऐन्द्रवायवाग्रत्वं नानुष्ठातुं शक्यम् । तदनुष्ठानाभावे च स्वस्था-
नविवृद्धैव प्रागणीयोदयनीयान्तरालपूर्तिर्भवति पूरयितव्य-
मन्तरालं नवधा विभज्य प्रथमभागगतेष्वहःसु ऐन्द्रवायवा-
ग्रत्वं द्वितीयभागेषु शुक्राग्रत्व इत्यनेन क्रमेणानुष्ठातव्यम् ।
मेयं स्वस्थानविबुद्धिः स्वस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य स्थानं शुक्रा-
गात् पूर्वभावितत्पक्षतावेकस्मिन्नङ्गि भवति । इह तु बहुषु
अहःसु इति तत्र बुद्धिः न त्रयणीका चोदकप्राप्ता प्रत्यक्ष-
विहिता तु सा तस्या मुक्ता विचारः स्यादिति वार्तिके
क्षरितम् ।

षड्विंशाधिकरणमारचयति ।

व्यूढे भक्षादिमन्त्राणामर्थानाञ्च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाद्यः स्यादविशेषेण कीर्तनात् ॥ ३८ ॥

कन्दसा व्यत्ययः प्रीतो नार्थानां तन्न सन्वगाः ।

६०० जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ५ अधि० २१

गायत्र्याद्या विपर्यासा अर्थेषूक्तिः प्रशस्यते ॥ ४० ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवमान तदुभयमन्त्रपरिधि-
कपालानि चोदकपातानि तत्र भक्षमन्त्रेषु सवनत्रयगतं
गायत्रीकुन्दसस्त्रिष्टुप् कुन्दसो जगती कुन्दस इति श्रुतं
तथा पवमानत्रयविषयेष्वन्वारोहमन्त्रेषु गायत्री कुन्दास्त्रि-
ष्टुप् कुन्दा जगती कुन्दा इति श्रुतं तथा परिधिस्तावकं
वादिपपयते गायत्री मध्यमः परिधिरष्टौभो दक्षिणी जागत
उत्तर इति तथा कपालविषयं वाक्यं पठ्यते अष्टाकपालः
प्रातःसवनीय एकादशकपालो माध्यन्दिनीयो द्वादशक-
पालस्तृतीयसवनोय इति अत्राष्टत्वादिभिस्त्रिष्टुभिः संख्या-
भिर्गायत्रादिकुन्दांसि तत्तदन्तरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते ।
एवं स्थिते सति व्यूढप्रकरणे कुन्दो व्यतिक्रमः पठ्यते ।
कुन्दांसि वा अन्योऽन्यस्य लोकमभिधायन् गायत्री त्रिष्टु-
भस्त्रिष्टुप् जगत्या जगती गायत्र्या इति तत्र संग्रहः सोऽयं
कुन्दो व्यतिक्रमो भक्षपवमानपरिधिकपालरूपिणामर्थी
नामुभयविधमन्त्रगतकुन्दो वाचिशब्दानाञ्च कार्यः वि-
वा तेषां शब्दानामेवेति मन्त्रगतानामेवेति विशेषा श्रव-
णात् सर्वत्र व्यतिक्रम इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्रशब्द-
निर्दिष्टः प्रातः सवनीयो भक्षस्त्रैष्टुभशब्दितस्य माध्य-
न्दिनीयभक्षस्य स्थाने माध्यन्दिनीया जागतस्य स्थाने
जागतो गायत्रस्य प्रातःसवनिकस्य स्थाने तथा बह्विष्य-
मानो माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानस्तृतीयसव-
नाभवपवमानः प्रातः सवने तथा मध्यमः स्वविष्टः परि-
धिर्दक्षिणतोऽणीयान् द्वाघीयानुत्तरः अणिष्ठो ऋसिष्ठो ।

ध्वनः तथाष्टाकपालो माध्यन्दिने सवने एकादशकपाल-
स्तृतीयसवने द्वादशकपालः प्रातःसवने सोऽयमर्थव्यतिक्रमः
मन्त्रद्वयशब्देषु अप्येवं योज्य इति प्राप्ते ब्रूमः । छन्दांमि-
वा इति वाक्येऽर्थानां व्यतिक्रमो नोक्तः अतो मन्त्रगतानां
गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादि-
शब्दप्रयोगः स प्रशंसार्थः लक्ष्यार्थानां मुख्यछन्दस्वाभावा-
दिति राजान्तः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दश-

माध्यायस्य पञ्चमः पादः समाप्तः ।

—

दशमध्यायस्य षष्ठपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सामैकस्यां ऋचे वास्यादाद्यः स्वाध्यायवद्भवेत् ।

वचनाल्लिङ्गसंयुक्तात् स्तोत्रे सामऋचे भवेत् ॥ १ ॥

पवमानाज्यं पृष्ठादिस्तोत्रेषु यद्विहितं रथन्तरहृत्-
हैरूपादिभामाध्येतार एकस्यामृच्यधीयते तत् किं स्तोत्रप्र-
योगकालेऽप्येकस्यामृचि गायं किं वा ऋचे गेयमिति संशयः ।
अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद्यथाध्ययनमेकस्यामृचि साम्नः कृतं
तथैकस्यामेव साम गेयमिति पूर्वः पक्षः । अष्टाक्षरेण प्रथ-
माया ऋचः प्रस्तौति अक्षरेणोत्तरयोरिति सिद्धं प्र-
स्तोत्रा गातव्यो भार्गो निरूप्यते । तदिदं ऋचस्य लिङ्गं
ऋक् सामेवावमिथुनौसम्भवावेत्यादाहृग्देदता सामदेव-
तयोः संवादरूपेऽर्थवादे सामदेवतैकामृचं हे ऋची च

प्रत्याख्यायति स ऋचोऽङ्गीचकार तदिदमपरं लिङ्गं ताभ्यां
लिङ्गाभ्यामुपसंहितादेकं सामऋचे क्रियते स्तोत्रीयमिति
वचनात् ऋचे गातव्यम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

स्वर्हक् शब्दे वीक्षणं च किं स्यादङ्गाङ्गितायवा ।

मीलनावधिताद्याऽस्तु भिन्नवाक्येन तद्विधेः ॥ २ ॥

प्रतिशब्देनावधिर्हं द्योत्यो वाक्यं न भिद्यते ।

सत्येवं मीलनस्यापि विधिर्नोत्तरयोर्भवेत् ॥ ३ ॥

अस्ति रथन्तरसाम्नो योनावभिवा शूरैत्येतस्यानञि
स्वर्हक् शब्दः ईशानमस्य जगतः स्वर्हशमित्याम्नातः । अस्ति
चोद्गातुः कर्तृतादृचे रथन्तरे प्रस्तूयमानं संमीलयेत् स्वर्हं
प्रतिवीक्षेतीति श्रुतेः । तत्र संशयः किं स्वर्हक् शब्दोच्चारण
वीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते किं वा विधीयमान
संमीलनविविधत्वेन स्वर्हशशब्दोच्चारण निर्दिश्यत इति ।
तत्र संमीलनवाक्यादीक्षणवाक्यं भिन्नं ततो मीलनाव
धिद्वये नान्वयः सम्भवतीति । किञ्च वीक्षेतीति लिङ्प्रत्य
योऽत्र विधायकः श्रूयते । ततः स्वर्हक् शब्दोच्चारणं वीक्ष-
णाङ्गं वीक्षणं वा तदङ्गमित्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेयस्तथा सात
स्वर्हक् शब्दरहितयोऽर्चोर्गीयमाने रथन्तरेऽपि विहित
संमीलनानुवृत्तिः फलिष्यतीति पूर्वः पक्षः । स्वर्हं प्रती-
त्यनेन कर्म प्रवचनीयेन प्रतिशब्देन स्वर्हक् शब्दोच्चारणस्य
मीलनकालावधित्वं द्योत्यते नचात्र भिन्नवाक्यत्वम् एक-
वाक्यत्वसम्भवात् । तथाहि विरोधपरिहाराय स्वत एव
भाषितत्वादीक्षणं न विधीयं तथा सत्यां स्वर्हक् शब्दोच्चार-

यान् संमौलयेदित्येकं वाक्यं सम्पद्यते । एवं मत्स्य, नरयो-
र्ह्यर्चोर्मौलिनविध्वभाषः फलिष्यतीति राजान्तः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

गवामयनिके पृष्टः षडहे प्रत्यहं द्वयम् ।

लृहद्रथन्तरञ्ज्ञोत भवेत् किञ्चित् कचिद्दिने ॥ ४ ॥

हन्द्गर्भं बहुव्रीहेराद्योऽन्येऽपि समो ज्ञामौ ।

अन्योऽन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

सादशाहे पृष्टः षडहे उत्पन्नस्तत्र षण्णामप्यङ्गां क्रमेण
रथन्तरलृहद्वैरूप बैराजगाकररैवतानि सामानि विंश-
तानि । गवामयने तु विंशतिरूपो यः पृष्टः षडहः तत्र
श्रूयते । पृष्टः षडहो लृहद्रथन्तरसामेति चोदकप्राप्तयोर्लृहद्र-
थन्तरयोः पुनर्विधानाद्वैरूपादिनिवृत्तिः । ततः शिष्यमाणं
लृहद्रथन्तरं सामद्वयं किं प्रत्यहं कर्तव्यं किं वा केषुचि-
दह.सु लृहतु केषुचिद्रथन्तरमिति संशयः । लृहद्रथन्तरञ्च
लृहद्रथन्तरे ते च सामनीयस्येति हन्द्गर्भिते बहुव्रीहा-
वितरेतरयोगहन्द्गेन साम्नोः साहित्यं प्रतीयते । ततः प्रत्यहं
सामद्वयमिति पूर्वः पक्षः । तं सामनीयस्याङ्ग इत्यङ्गो यत्त-
न्मपदार्थत्वं तदा भवदुक्तमेव स्यादित्यहं तु षडहोऽन्यपदार्थ-
स्तथा मति षडहे द्वयोः साम्नोः साहित्यं सिद्धान्तेऽपि
समानं प्रकृतौ साम्नोरन्योऽन्यनिरपेक्षत्वादिहापि निर-
पेक्षत्वमेव सामचोदकेनातिदिश्यते । तस्मात् केषुचिदह.सु
किञ्चित् सामेति राजान्तः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

स्युरेकादशिनान् किं प्रायश्चोद्यनीययोः ।

प्रत्येकमखिलाः किं वा विभज्याः स्युस्तयोऽपि ॥ ६ ।

सहैश्वर्योः प्रधानत्वात् प्रत्येकं पशवोऽखिलाः ।

नोद्देश्यौ शतवज्रागः शिष्टस्त्वा सति तोऽन्तिमे ॥ ७ ॥

द्वादशाहं श्रूयते । एकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोर-
तिरात्रयोरालभेरनिति त एते पशव एकादशापि प्रायणीये-
ऽहनि कर्त्तव्यास्तथोदयनीयेऽपि सर्वे कर्त्तव्याः । कुत प्राय-
णीयोदयनीययोरुद्देश्यत्वेन प्राधान्यात् प्रतिप्रधानं चाङ्ग-
वृत्तेर्युक्तत्वादिति पूर्वः पक्षः वचनान्तरेण विहृतानामंका-
दशानां प्रकरणेन द्वादशाहाङ्गत्वे सिद्धे देशाकाङ्क्षायां तान्
पशूनुद्दिश्य प्रायणीयोदयनीयो देशत्वेन विधीयते । तत्र कुत
उद्देश्यत्वं कुतस्तरां प्राधान्यं कुतस्तमां पश्वावृत्तिः । एवं
सति यथा शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्विधीयतामित्यत्र देवदत्ते
पञ्चाशत् विधीयते यज्ञदत्ते पञ्चाशदिति विभागस्तथा-
प्रायणीये पञ्चपशव उदयनीये पञ्चेति विभागो युक्तः यस्त्वव-
शिष्ट एकः पशुरन्तिमः स प्रत्यासन्नत्वादन्तिमेऽहन्नुदय-
नीये कर्त्तव्यः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्तया ।

पृष्ठशब्दात् पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥ ८ ॥

इदमन्त्रायते । विश्वजित् सर्वपृष्ठ इति षष्ठ्ये षट्-
शब्दः सु क्रमेण रथस्तरं सहद्वैरूपमित्यादिभिः षड्भिः
सामभिः पृष्ठस्तीव्रं निष्पादितं तानि सर्वाणि पृष्ठमामानि
यस्मिन् विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यन्दिनपश-
माममैत्रावरुणसाम्नोरन्तरालरूपे पृष्ठस्तीव्रदेशे किं सर्वाणि

पृष्ठसामानि कार्याणि किं वा यथा वचनं देशव्यवस्थेति
संशयः पृष्ठकार्यगमकेन पृष्ठगन्धेन पृष्ठदेशे प्राप्ते वचनेन
देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनञ्चैवमान्नायते पवमाने रथ-
न्तरं करोत्याभवे हृदन्मध्य इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं
वैराजं ब्रह्मसामशाक्तं मैत्रावरुणस्य रैवतगच्छावाकस्येति
वचनं हि न्यायाद् बलीयः तस्माद्देशविशेषो व्यवस्थितः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

कात्स्न्याद्वैरूपं वैराजे उक्थ्य षोडशिनो कृत ।

पृष्ठे स्यात् क्रतुसंयोगादादोऽन्त्यः पृष्ठलिङ्गतः ॥ ९ ॥

इदमान्नायते उक्थ्यो वैरूपसामैकविंशः षोडशी
वैराजसामेति तत्र क्रतुस्ते उक्थ्यो वैरूपं सामक्रतुस्ते
षोडशिनो वैराज वैरूपं सामय स्मिनुक्थ्ये क्रतौ वैराज-
साम यस्मिन् षोडशिनो क्रतावित्येवं क्रतुसम्बन्धप्रतीतिः ।
मैवं प्रकृतौ रथन्तरसामहृत् सामेत्येवंविधस्य निर्देशस्य
पृष्ठस्तोत्रविषयत्वदर्शनादत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठलिङ्गेन पृष्ठ-
कार्यं वैरूपं वैराजञ्च भवितुमर्हति क्रतुसम्बन्धस्तयोः
पृष्ठद्वारणोपपद्यते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

त्रिवृद्दग्निष्टुदित्येतत् सर्वत्र स्तोम एव वा ।

आशस्त्रे गुण्यवाचित्वादन्त्यः स्तोमेऽस्य रूढितः ॥ १० ॥

एवं श्रूयते । त्रिवृद्दग्निष्टुदग्निष्टोम इति किं त्रिवृत्व-
मग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु साधनेषु सम्बध्यते किं वा स्तोम-
मात्रसम्बन्धं तत् त्रिवृद्रजुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्य-
वाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या संख्या श्रूयते सा

सर्वं त्रिवृत्वेन विभक्तियुत इति पाप्मे ब्रूमः । यद्यपि त्रिवृ-
त्कण्डोऽवयवप्रसिध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते तथापि वेदे
रुद्ध्या स्तोमवाचि त्रिवृद् बहिष्यवमान इत्युक्त्या स्तोत्रीयाणां
नवानां ऋचाम् अनुक्रमेण स्तोमविषयमेव त्रिवृत्वम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

संसवादी द्वयोर्विकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम् ।

एकं प्रकृतिवद् विग्वजिह्वदन्यत्र वेतरत् ॥ ११ ॥

वचनाद् विग्वजित्येते सान्नी द्वे स्तोत्रयोर्द्वयोः ।

नेहास्ति तत् पृष्ठ एव साहित्यं न्यात् पुनर्विधेः ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते । संसव उभे कुर्यादभिजिता वेकाह
उभेऽष्टहन्त्यन्तरे कुर्यादिति किमत्र त्रहद्वयन्तरयोर्विकं
पृष्ठमुतावितरदन्यत्र तौ स्यात् । किं वा समुच्चितमस्य
पृष्ठमुताविति संग्रहः प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादिकस्मिन्
प्रयोगे एकस्य पृष्ठत्वादित्यत्रापि तद्व्याख्यं युक्तम् । तथा सत्यं
वशिष्टं सान् सर्वपृष्ठविग्वजिन् न्यायेन स्तोत्रान्तरे प्रयो-
क्तव्यमिति पूर्वं पक्षः । तादृशं वचनाभावेनात्र विग्वजिह्वं
पस्यात् प्रकृतिवद्विकल्पे सति पुनर्विधानवैयर्थ्यात् समुच्चय-
इति ग्राहान्तः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

द्वयस्त्रिंशदक्षणे किं तदन्ते मधुजीजनम् ।

षडहान्तेऽयवाद्यः स्यात् सान्निध्यात् वाक्यतोऽन्तिमः ॥ १३ ॥

पृष्ठः षडहो द्विविधः त्रयस्त्रिंशन्तः त्रयस्त्रिंशदि-
त्येति । हादगाहे त्रिवृत्तयश्चदशमसदश एकविंशत्यत्र
द्वयस्त्रिंश इत्येतेः स्तोमैर्युक्तान्यहानि षड्विंशतिवि-

मोऽयं त्रयस्त्रिंशन्तः । क्वचिद्विक्तौ व्यत्यासेन द्वाभिः
शादित्विद्वन्तः पृष्टः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणस्त्रिद्वन्द्वमः
कार्य इति तत्र मधुभोजनचोदकप्राप्तं तच्च प्रकृतौ विहितं
त्रयस्त्रिंशेऽहन्यनुष्ठितेऽनन्तरं कृतमित्यत्रापि सान्निध्यात्
त्रयस्त्रिंशन्ते कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । संस्थिते पृष्टे
षडहे सध्वायदेद्वृतं वेति वाक्येन प्रकृतौ षडहप्रयोग-
स्यान्ते मधुभोजनं विहितं त्रयस्त्रिंशसन्निधिसु नान्त-
रावकः । अतोऽत्रापि षड्हावसाने कर्त्तव्यात् वा त्रिद्वत्
सन्निधौ तदनुष्ठानम् ।

दशनाधिकरणमारचयति ।

• अभ्यस्ते षडहे भुक्तिसंभवेत् किं न वाऽग्निनः ।

स्तीव्रगत्यादिवन्तौ संस्थिते तद्विधे नमः ॥ १४ ॥

आहतं पृथगुच्यतीति श्रूयते तत्र षड्हावत्तौ यथा
शौवादीन्यावर्तन्ते तथा मधुभोजनगत्यानि प्राप्ते ब्रूमः ।
संस्थितं षडहे भोजनं विधीयते संस्थानानपुनः षडह
विगेषयादागमायः । अतः षड्हावत्तीरन्ते मधुभोजनं
सकृदेव कार्यम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सर्वान्ते प्रतनानं वा पृथान्ते मधुभोजनम् ।

सर्वान्ते पृथक् सैव संस्थितानां पृथक् त्वतः ॥ १५ ॥

गवामवने श्रूयते चत्वारोऽभिप्लवाः षड्हाः पृष्टः षडहः
समाप्तः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चम इति ।
तत्र षडह पञ्चकरूपे मासेऽभ्यत्यमानं पृष्टोव्यावर्तते तथा
• इति पूर्वव्यायेनावृत्तेषु पृष्टेषु सर्वेषु समाप्तेष्वन्ते भोजन-

६०८ जैमिनीयन्यायमालाविसारे पा० ६ अधि० १३

मिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रतिमासं संस्थितानां पृष्ठानां पृथक्
त्वाद्भोजनमपि प्रतिमासमाधर्तनीयम् ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

मध्वमस्य भक्ष्यते वा सत्रिभिर्ब्रह्मचारिणः ।

निषिद्धत्वादादिमोऽन्त्यः पुंस्क्रत्वर्थं विभेदतः ॥ १६ ॥

मत्वात्मक द्वादशाहे पृष्टपङ्के संस्थितं मध्वमस्य कृतः
सत्रिणां दोक्षितत्वेन ब्रह्मचारित्वाद् ब्रह्मचारिणाञ्च मध्व-
मांसप्रतिषेधादिति चेन्मेवं तन्निषेधस्य पुमर्थत्वेन भक्षण-
विधेः क्रत्वर्थेन विषयभेदात् तस्मात् सत्रिभिर्भक्ष्यम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

मानसं किमहर्भिन्नमङ्गं वा दशमऽहनि ।

भिन्नं सुत्यादिनाङ्गं तद्विमर्गोक्त्यादिभिर्भवेत् ॥ १७ ॥

द्वादशाहे मानसं ग्रहणं श्रूयते । अनया त्वा पृथिव्या
पात्रेण समुद्ररमस्य प्रजापतये जुष्टं गृह्णातीति मानसं
प्राजापत्यं गृह्णातीत्ययमर्थः पृथिवीपात्रं समुद्रः सांसः
तद्रसः प्रजापतिर्देवता एवं विगिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः
साधनं तद्दिदं मानसमिति एतच्च द्वादशेभ्यो भिन्नमह-
स्त्रयोदशेऽहनि कर्त्तव्यो यागविशेषः । कुतः सुत्यादिभ्यः
मानसेन द्वादशाहस्य स्मृतिरेव मान्नायते द्वादशाहस्य
हतरसानि छन्दासि तानि मानसेनाप्याययन्तीति स्मृति-
साधनञ्च मानसं स्तोतव्याद् भिन्नं भवितुं युक्तं तथा
व्यपदेशे भेदोऽपि श्रूयते वाग् वे द्वादशाहो मनो मानस-
मिति एव माद्युपपात्तिभिर्भिन्नमहर्भिरिति प्राप्ते ब्रूमः ।
दशमस्याङ्गोऽङ्गं तत् स्याद्विमर्गोक्त्यादिभ्यः एष वै दशमः ।

स्याङ्गो विसर्गो यन्मानममिति विसर्गोक्तिः । इयञ्च दश
माहाङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमाख्या च
विरुध्यते अङ्गभूतेनापि मानसेन स्तुतिव्यपदेशादिकमुप-
पद्यते तस्मादङ्गम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

सतमेकः करोत्याहो बहवः प्रकृताविव ।

एकः कुर्यादिहामौरनित्युक्त्या बहवो मताः ॥ १८ ॥

द्वादशाहादिसतस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिस्तत्र कर्त्तृ-
कत्वाच्चोदकेन सत्रेऽपि कर्त्तृक्ये प्राप्ते प्रत्यक्षवचनाद् बह-
वोऽभ्युपेयाः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यष्टृभ्यः स्युस्त एवौत चोदकात् ।

अन्ये यष्टार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादिभिः ॥ १८ ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यां व्यतिरिक्ता ऋत्विजः
कत्तेभ्याः किं वा यजमाना एवर्त्विजः । ज्योतिष्टोमे यज-
मानादन्येषामृत्विक्तादन्ये स्युरिति प्राप्ते ब्रूमः । ये यज-
मानास्ते ऋत्विज इति प्रत्यक्षवचनाददक्षिणानि सत्राणी-
त्याहुरिति दक्षिणारादित्यश्रवणादध्वर्युर्गृह्णतिं दीक्ष-
यित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति । तत उद्गातारमित्यादिना ब्रह्मी-
द्वादसमाख्या संयोगदीक्षा संयोगवीरार्त्विज्यं याज-
मानद्योतकयोः प्रतिमानाच्च यजमाना एवर्त्विजः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

अहीनसत्रयोलंघ्यभेदो नास्त्यस्ति वा नहि ।

प्रावृत्तिसाम्यादाद्यः स्यादिज्यासिभ्यां तयोभिर्दा ॥ १८ ॥

६१० जैमिनीयन्यासमालाविस्तरे पा. ६ अधि. १८.

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्त्वत्तु । तत्रैवं चिन्त्यते
किमहीनमत्रयोलक्षणमहो नास्त्युतास्तीति तावत् प्राप्तं
कुतः ज्योतिष्टोमाद् वृत्तिरूपस्य समानत्वात् यथा हिरात्रा
दीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानानावृत्तौ ज्योतिष्टो
मस्वरूपं तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणामिति प्राप्तं
ब्रूमः । आसौरवृत्तेष्वप्युतिरिति चोदनादयं यजमानबहुत्वञ्च
सत्त्वलक्षणं यजति चादनाय यजमानबहुत्वनियमाभाव-
स्याहीनलक्षणं वैदिकप्रयोगेषु तयोरेव्यभिचारात् इति
राहान्तः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

अयुतादिप्रत्यहं स्यात् सकृद्वाप्यनुमरतः ।

आद्यो भवेत् प्रयोगोऽङ्गी तदैक्येन सकृद् भवेत् ॥ २० ॥

अस्ति पौण्डरीकः पौण्डरीकेणैकादशरात्रेण स्वाराज्य-
कामो यजेतति तद्विधानात् तत्र श्रूयते । अयुतं पुण्डरीके
दद्यादश्वमहस्त्रैकादशमिति तत्र गवायुताश्वसहस्रं
प्रत्यहं दातव्यं कुतः दक्षिणाया अहरङ्गत्वेन प्रतिप्रधान-
भावत्तर्नीयत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । अहर्गणरूपस्य पौण्ड-
रीकस्य प्रयोगो दक्षिणाङ्गं प्रत्यङ्गी स चैकः सकृदेव
दानम् ।

अष्टदशाधिकरणमारचयति ।

सकृत् किं प्रत्यहं वास्य नयनं तत्र चोत्तमे ।

सर्वस्य वाविभक्तस्य सकृत् संस्कारसिद्धितः ।

प्रतिमाध्यान्दिनं चादकप्राप्तेः प्रत्यहं तदा सर्वं नैयं
तदेकत्वाद्विभज्य द्वादशाहवत् । पौण्डरीके सकृदेव दातव्यं ।

गवायुताश्वसहस्ररूपं दक्षिणाद्रव्यं यदस्ति तस्य नयनादि-
संस्कारयोदकप्राप्तः प्रकृतौ माध्यन्दिने सवने दक्षिणा
नीयन्त इति तद्विकृतित्वेन नयनमिह सकृत्कार्यं किं वा
प्रत्यहमत्येकः संग्रहः । तयोक्तमे पक्षे प्रत्यहं किं दक्षि-
णाद्रव्यस्य सर्वस्य नयनं किं वा दशस्वहःसु गवामेकैकं
सहस्रमेकादशेऽङ्गि अश्वस्य सहस्रमिति द्वितोयः संशय-
स्तत्र सकृन्नयनमिति तादृत् प्राप्तं कुतः । तादृत्तैव चिकी-
र्षितसंस्कारस्य सिद्धत्वात् । अथवा प्रतिमाध्यन्दिन सवनं
योदकप्राप्तेः समानत्वात् प्रत्यहं नयनं कार्यं तदापि
गवायुताश्व सहस्ररूपस्य द्रव्यस्यैक दक्षिणारूपत्वात् सर्वं
नयनमिति पूर्वः पक्षः । विमज्ज्य मेयं कुतः द्वादशाहविकृति-
त्वात् द्वादशाहं चान्वहं विमज्ज्य नीतत्वादिति राजान्तः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

मनोक्तैः सामिधेन्यः सर्वाः पञ्चदशैव वा ।

अविशेषेण सर्वाः स्युः कार्य्याः पञ्चदशैव ताः ॥ २२ ॥

एतच्चिद्विकृतिविशेषे श्रूयते मनोक्तैः सामिधेन्यो भव-
न्तीति तत्र विशेषा अथवाट्टको यावत्यो मनुसम्बन्धिन्य
कृत्संहिताया भाषातस्ताः सर्वाः सामिधेन्य इति
प्राप्ते ब्रूमः । अग्निसमिन्धनमासान्वां कार्य्यं तच्च प्रकृतौ
पञ्चदशाभिः सिद्धमित्यत्रापि योदकवशात् पञ्चदशै
षोपादेयाः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

उपावहरणं मानमापि क्वाप्युतवाससि ।

क्वापि स्यात् प्रांशुताभावाद्दचनाद्वाससोभयम् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे सोमस्योपावहरणं मानञ्च श्रुतं तदुभयं
सम्पादनप्रयत्नेन विना स्वतएव लब्धेन केनापि साधनेन
कार्यं मेवम् । वाससि मिनीति वाससा चोपावहरतीति
वचनेन वाससो विवक्षितत्वात् ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

नान्यदामोऽहर्गणे स्यात् स्याद्वा न स्यादनुक्तिः ।

चोदकात् प्रत्यहं प्राप्तं कार्यादामोऽन्तरं भवेत् ॥ २४ ॥

हादशाहादावहर्गणे चोदकप्राप्तादेकस्मान्मानोपाव
हरणहेतोर्वाससोऽन्यदामोऽनुक्तत्वाच्च सम्पाद्यमिति प्राप्ते
ब्रूमः । प्रत्यहं सोमस्योपावहरणं चोदकेन प्राप्तं तर्चोपा
वहरणरूपं कार्यं वासो भेदं विना न सिध्यति । हवि
र्धानं शकटेऽवस्थितादामोपनीतसोमात् कियन्तमपि सोम
भारमेकैकस्याहः पयोसं पृथक्कृत्योपावहर्तुं वासोऽ
न्तरं सम्पाद्यम् ।

द्वाविंशाधिकरणमारचयति ।

तत् किं मानं हृती वाद्यः प्रकृतावेकते क्षणात् ।

अर्थात्तदेक्यं तन्नोक्त्या हृती स्यात् सार्थकत्वतः ॥ २५ ॥

यदेतदामोऽन्तरमहर्गणे सम्पाद्यं तत् किं मानकाले
चर्तोपावहरणकाल इति संशयः । प्रकृतौ मानोपावहर
णयोर्वस्तुैकत्वदर्शनादिहापि तदेक्यसिद्धये मानकाले
वासोऽन्तरं सम्पाद्यमिति पूर्वः पक्षः । प्रकृतौ येन सोमोऽमित
स्तेनोपावहरणमर्थसिद्धं कियानेव सोमः । शकटेऽवस्था
पनीयः कियानेवोपाहर्तव्य इति सोमद्वयाभावादर्थसिद्धस्य
चैकवाससो वाचनिकत्वाभावान्नचोदकेनातिदेशोऽस्ति ।

अतो ग्रहगणे मानहेतोर्वाससः शकटेऽवस्थितत्वादुपावहरणे
वासोऽन्तरस्य सार्थकत्वात् तत् समये सम्पाद्यम् ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-
ध्यायस्य षष्ठः पादः ।

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

पशुः कृत्स्नी हविः किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यता ।

आद्यश्चोदनया मेवमवदानं पृथक्त्वतः ॥ १ ॥

अग्नोषोमीयं पशुमासमेतेत्यत्र कृत्स्नस्य पञ्चोरेक
हविष्टं युक्तं कुतः । अग्नोषोमदेवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशो-
श्चोदितत्वात् न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात् पशुर्भवतीति प्राप्ते
भ्रूमः । हृदयस्याग्नेऽवयवत्रयजिह्वाया अथ वक्षसोऽवद्यति
पार्श्वयोरवद्यतोल्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथ-
गाम्नायन्ते । अवदानञ्च हविष्टप्रयोजकः संस्कारः पुरो-
डाशादौ होतुमवदीयमानत्वे दर्शनात् हविःशब्दश्च कर्म
ध्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पश्चात्कृतिनोदनात्
हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासम्बन्धादुपपद्यते । तस्मात् प्रत्यङ्गं
हविर्भेदः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा यद्वैकादशभिर्यजिः ।

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषा भेदतोऽखिलैः ॥ २ ॥

एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ।

न त्रिदोषा गत्यभावादश्रुतीकैश्च सीचिताः ॥ ३ ॥

प्रत्यङ्गं हविर्भटे स्थिते सति त्रेधा यागे संशयः तत्रानि-
 द्रिष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कार्यः तावतैव यागस्य
 मिदृत्वात् इत्येकः पक्षः । चीदितं पश्वङ्गत्वं परिगणितेषु
 हृदयादिष्वन्येषु चांसश्चिरःप्रभृतिषु समानं ततो हृदया-
 दित्वदसादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण ह्वयमानत्वलक्षण-
 दृष्ट्याप्यवमानात् सर्वैरङ्गैर्याग इति द्वितीयः पक्षः ।
 हृदयादिभिरेकादशभिरेवाङ्गैर्यागः कर्त्तव्यः । कुतोऽन्येषा-
 मंसादीनां परिसंख्यातत्वात् चीदकेन सर्वेषामङ्गानामप्य-
 दाते प्राप्ते हृदयादिवास्येनांसादयः परिसंख्यायन्ते । ननु
 परिसंख्यायां विधिः स्वार्थं ज्ञात् परार्थं कल्प्येत प्राप्तं
 त्र्यधेतेति दोषत्वं प्रसज्येत । प्रसज्यतां नाम सति हि
 शतयन्तरे एषां दोषत्वं परिसंख्यायामु ते त्रयः स्वरूपमिति
 कल्प्या न दोषतां भजन्ते । किञ्च हृदयानि मांसान्यभिरुयन्ति
 शृतान्य शृतानीति तेषां त्रिणांसां नामपक्षत्वमुच्यते । पाकस्य
 हविषो मांसस्य प्रतिनिधत्तस्माद् शृतत्वोक्तिरंसादपरि-
 संख्या गमयति । एतदेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः श्रुत्या
 वर्णितः । नांसयोरवद्यति न शिरस इत्यादिना तस्मादेका-
 दशभिरेव यागः ।

तृतीयाधिकरणमारभ्यति ।

अज्याशेषेरशेषैर्वा त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतोद्दतिः ।

आयः प्रकृतवन्मैवं पूर्वार्धेत्याहुः ॥ ४ ॥

पशोः श्रूयते त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतं वजतीति तत्रेज्यार्थानां
 हृदयादेकादशाङ्गानां यैः कौशदङ्गैः रिज्याशेषभृतेः स्विष्ट-
 कृतोत्तव्यः कृतः प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृती

इतत्वात् यत्रापि चोदकेन तथात्वादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 दीक्षा पूर्वाधादवगति गुदस्य नध्यः शीखा जघनत
 इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि त्रीणि
 अङ्गानि स्विष्टकृते समाम्नायन्ते न च हृदयादिष्वपि गुदादी-
 न्य म्नातानीति शङ्क्यं तद्विगेषस्य कल्पसूत्रकारेण दर्शित-
 त्वात् । हृदयं जिह्वा वक्षो यक्षद्वयौ सव्यं दीक्षमे पाश्वे
 दक्षिणा श्रोणिगुदं तृतीयमिति देवतावदानानि दक्षि
 णोऽसः । सव्या श्रोणिगुदं तृतीयमिति सौविष्टकृतानीति
 तस्मादनिज्याशेषैरङ्गैः स्विष्टकृद्वीमः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

होतुर्नियम्यतोऽध्यधी किं वेडां विकरोति सा ।

अनस्थिभिरिति प्राप्ता होतुः पक्षे नियम्यते ॥ ५ ॥

अनुवादोऽनस्थिवाक्यं प्रापिका परिशिष्टगोः ।

नाध्यधी तत्र ते नेडा होतुर्विक्रियते तथा ॥ ६ ॥

पश्चादेव श्रूयते अध्यधी होत्रे हरन्तीति अध्यधी
 हृदयादिभ्योऽन्यदङ्गं तत्रेयं होतुरेव नान्यस्येति नियम्यते ।
 कृतः पक्षे प्राप्तत्वात् तथा हि हृदयादीनिज्याशेषान्
 भक्षणार्थं पात्रे निक्षिप्यानिज्याशेषानपि तत्र निक्षिपेत् ।
 अनस्थिभिरिडां वधेयन्तीति श्रवणादस्मिन् भक्षणे प्रत्येक-
 मृत्विजां विभज्यमाने सेयमध्यधी होतुः कदाचित् प्राप्नोति
 कदाचिदन्यस्य ततो नियन्तस्येति प्राप्ते ब्रूमः । वधेय-
 न्तीति वक्षमानोपदेशेनानस्थिवाक्यमनुवादः । प्रापकस्तु
 परिशिष्टवाक्यं तच्चैव साम्नायते । अथ यद्यत्परिशिष्यते
 तत्तत्सम्यग्गन्धान्यामानयति हृदयं जिह्वां वक्ष इत्यारभ्य

५१६ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ७ अधि० ७

वनिष्टमित्येतदन्तं न च तस्मिन् वाक्येऽध्यध्नी पठिता ततो
ऽप्राप्तत्वात् द्वितीयमानतया होतुरिडाभागोऽन्यो बाध्यते ।
तस्यैवं वचनव्यक्तिः यद्योत्रे हरन्ती तदध्यध्नीमिति तस्मात्
विकारः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वनिष्टुरपितद्वत् स्यात् प्राप्तिः सादनतो यदि ।

इडासंस्कार एवायं भक्षो विक्रियते ततः ॥ ७ ॥

पश्चादेव श्रूयते वनिष्टमन्नीध इति अध्यध्नीवद्वनिष्ट-
रपि हृदयादिव्यतिरिक्तमङ्गं ततः संशयपूर्वोत्तरपक्षास्त-
द्वयोज्याः । अधिकाशङ्का त्वेषा इडा पात्रे हृदयादि-
प्राप्तनवाक्ये वनिष्टुरपि पठितः । ततः पक्षे प्राप्त एव निय-
म्यत इति उपस्तरणादिवत्प्राप्तनमिडायाः संस्कार एवं न
त्वेतावता वनिष्टोः पक्षे प्राप्तिरित्यप्राप्तविधेः पूर्ववद्विकार-
इत्युक्तशङ्कायामुत्तरम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र भक्षो नास्त्यस्ति वा न हि ।

अपाकतत्वाद्ध्ययुर्होत्रन्तर्भावतो हि सः । ८ ।

तत्र पशौ मैत्रावरुणनाम्न इडा भक्षो नास्ति कुतः
प्रकृतौ मैत्रावरुणस्याभावेन चोदकप्राप्त्यभावात् मैवम् ।
मैत्रावरुणः प्रेषति चान्वाहेति प्रेषानुवचने तस्य विधी-
यते । तत्र प्रेषानुकार्येणाध्यध्नीवन्तर्भावः अनुवचनका-
कार्येण च होतरि तस्मादस्ति भक्षः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

द्विभाग एकभागो वा द्विभागस्या द्विकर्मतः ।

एकः पुनैक्यतो नो चेद्वैषम्यं प्रकृतावपि ॥ ८ ॥

स मैत्रावरुणः कर्मद्वयोपाधिना द्विभाग इति । चेत् न
पुरुषैक्योपाधिना भागस्याप्येकत्वात् अन्यथा प्रकृतावपि
कर्मतारतम्यानुसारेण भागतारतम्यं प्रसज्येत ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्रातिप्रस्थातुरत्रास्ति भक्षो नो वा वपापसौ ।

पचत्यतोऽस्ति नो पक्तावपासर्वाहुता यतः ॥ ९ ॥

अत्र पशौ प्रातिप्रस्थातुरिडा भक्षोऽस्ति कुतः । अथ-
स्यै, कर्मणो वपापाकस्य तेन कृतत्वात् मेवं भक्षयितुं वपा-
शेषस्याभावात् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

गृहमेधोयके त्वाज्य भागावित्यनुवादगौः ।

स चोदकविधिर्वीक्षेवादी वाधिककर्म वा ॥ १० ॥

परिसंख्यीत सङ्कोचश्चोदकोऽन्यत्र वात्र वा ।

अपूर्वं गृहमेधोयं स्याद्वातो लुतचोदकम् ॥ ११ ॥

अनुवादः पुनः त्रुत्या द्वितीयः सार्थतावशात् ।

निर्वापवच्चोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायकत्वं ॥ १२ ॥

ओदनैव तत् सिद्धे रेटिकस्य प्रगुणम् ।

विध्यैकवाक्यता नास्ति तेनात्राङ्गान्तरं विधिः ॥ १३ ॥

प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य द्वि ।

चोदकस्य स सङ्कोचो ह्यङ्गान्तरपरो मतः ॥ १४ ॥

व्यापारैक्याच्चोदकस्य स्वार्थसंग्रहणं भवेत् ।

वैरूप्याच्च निरर्थत्वाद् पूर्वकमे दुज्यतं ॥ १५ ॥

आज्यभागति नास्तीत्यकारकत्विष्मृतेरिह नाम नादि-

समं तस्मात्प्रप्यते तेन चोदकमङ्गो गृहमेधिभ्यः सर्वासां
 दग्धे मायमोदनमिति विहिते गृहमेधीये श्रूयते आज्य-
 भागा यजतीति तत्राष्टधा संशयः । चोदकप्राप्तयोरैवाज्य-
 भागयोरिह पुनः श्रवणादनुवाचीऽयमित्वाद्यः पक्षः तथा
 सति वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ततः सार्थकत्वाय चोदकैतदाक्ययो
 र्भिन्नितयोरत्राज्यभागविधायकत्वमभ्यपेतव्यम् श्रीषधिद्रव्य-
 निर्वापादयो यथा प्रकृतिगाताः सन्तो विस्तृतावपि श्रूय-
 माणाश्चोदकस्य लिङ्गं तद्याज्यभागावपि लिङ्गत्वेन
 सहगच्छन्तौ तयो र्भिन्नितयोर्विधायकत्वमिति द्वितीयः
 पक्षः । गृहमेधीयविधिवान्धे श्रुतस्योदनस्यैवौषधिद्रव्यतया
 लिङ्गत्वसिद्धिर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा तस्मात् प्रकृताविष्टो
 श्रुतत्वादाज्यभागकर्मण इह पुनः श्रवणमर्थवादत्वेन
 तत् प्रशंसार्थमिति तृतीयः पक्षः । भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य
 विध्यैकवाक्यत्वाद्योगादर्थवादत्वमयुक्तं ततश्चोदकप्राप्ता-
 दाज्यभागादिकर्मणीऽधिकमाज्यभागरूपमङ्गान्तरं विधी-
 यत इति चतुर्थः पक्षः । ऐष्टिकयोराज्यभागयोरिह प्रत्यभि-
 चानान्तराङ्गान्तरं युक्तम् । तस्मादाज्यभागव्यतिरिक्तस्य प्रया-
 जाद्यङ्गस्य पारमर्श्यानां मिदमाज्यभागवचनमिति पञ्चमः
 पक्षः । आज्यजागवाक्येन तद्विधिरूपस्यार्थस्यन्येत प्रया-
 जादिनिषेधक्योऽन्यार्थः परिगृह्येत चोदकप्राप्तश्च प्रया-
 जाद्यनुष्ठानं बाध्यतेति दोषत्रयप्रसङ्गात् परिसंख्या युक्ता ।
 तेन प्रत्यक्षरूपादस्मादाज्यभागवाक्यादानुमानिकश्चोदक-
 भाग्यमाज्यभागव्यतिरिक्तप्रयाजाद्यङ्गेषु सङ्कीचनीयमिति
 षष्ठः पक्षः । यदि चोदकप्राप्तस्यैव प्रत्यङ्गं पृथग्व्यापाराः स्युः

स्यः । प्रयाजाद्यङ्गोचरैर्व्यापारैस्तेषामतिदेशः सिध्यति
 आज्यभागगोचरस्थानेन प्रत्यक्षविधिना बाधितत्वात् न चो-
 ददकेनाज्यभागादिदेश इत्येवं सङ्कीर्णं वर्णयितुं शक्यते । इह
 तु शब्दवाङ्मयकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादिति न्यायेनैक एव
 चोदकस्य व्यापारः । तथा सति युगपदतिदेशोऽनतिदेशश्च
 विरुद्धधर्मः प्रसज्येत तस्मात् प्रयाजाद्यङ्गेषु सङ्कीर्णो न
 युक्तः । तेन चोदकोऽत्राज्यभागकर्मणि सङ्कीर्णनीयः । न चो-
 दकोऽपत्तिः अस्य सङ्कीर्णस्योपसंहाररूपत्वात् आज्यभाग-
 योरेव शक्तस्य चोदकस्य ज्ञानं शक्तिज्ञानमुपसंहारः । तथा
 सत्याज्यभागातिदेशे व्यापृतस्य चोदकस्य को नामाति-
 देशनिवृत्तिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गः । तत्राज्यभागकर्मणि चोद-
 कावस्थानमिति सप्तमः पक्षः पुरोडाशश्चतुर्धा करीत्याग्नेयश्च-
 तुर्धा करीतीत्यनयोर्बभूवोरपि प्रत्यक्षवचनत्वेन सरूपत्वा-
 दत्रोपसंहारः इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्वचनचोदकयोर्वि-
 रूपत्वाच्चासौ युक्तः । किञ्च प्रत्यक्षवचनेनैवाज्यभागविधि-
 सिद्धे चोदककल्पना निरर्थिका तस्मादुपसंहारी न युक्तः ।
 तस्मादपूर्वा गृहमेधीयो न चोदकेनान्याङ्गानि गृह्णातीति
 कर्तव्यताकाङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव दूयते । एवं सति उक्त-
 दोषत्रयाभावादष्टमः पक्षोऽभ्युपेयः । ननु सांग्रहस्याभिष्टे
 प्रत्यक्षवचनविहितैराभनहोतैः सह चोदकातिदिष्टाना-
 मनुनाजानां समुच्चयोऽङ्गोक्ततस्मादत्रापि विधोयमानयो-
 राज्यभागयोश्चोदकप्राप्तप्रयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु
 न वैषम्यात् प्रकृतावाज्यभागयोरुपकारः क्लृप्तः सोऽत्र
 नाम साम्येन स्मार्यते तत्र क्लृप्तोपकारेऽनुयाजाद्यङ्गेषो-

६१० जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ७ अधि० ११

दत्तेन सह सातिदिष्टैः संपूर्य्यं ततो विधिवैयर्थ्यपरिहा-
रायामनहोमेषु उपकारे क्लृप्ते सति पश्चात् प्रवर्त्तमानः
प्रयोगवचनः समुच्चित्यानुष्ठापयति । ततो वैषम्यात् क्लृप्तोप-
काराज्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधीये
षोदको लुप्यते तस्माद्विकृतरूपं साङ्गम् अपूर्वं कर्मान्तर-
मत्र विधीयत इति राडान्तः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

तत्रान्यद्दुक्तं नो कार्यं कार्यं वान्यानपेक्षणात् ।

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृतादिकम् ॥ १६ ॥

तत्र गृहमेधीये आज्यभागवददृष्ट्या निराकाङ्क्षा-
दिङ्गस्विष्टकृतादिकं न कार्यमिति चेत् न । आज्यभाग-
वद्विहितत्वादग्नये स्विष्टकृते समवद्यतीति दृष्टासुपहृत-
इति विहितं तस्माद्यावदुक्तं कार्यम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राग्विज्ञाद्यस्ति वा न वा ।

अस्तीडादर्शनात्तैवं तदुक्त्यात्रानु नेतरत् ॥ १७ ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदाज्यभागवददृष्ट्या संशयं हृदि
निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं पञ्चमभ्युपेत्यैवं कृत्वा चिन्ता
तत्र प्राग्विज्ञादिभक्षणं न परिसंख्यातं तदस्ति कुतः भक्षण-
ार्थस्येङोपाद्धानस्य तत्र दर्शनादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
अत्र गृहमेधीये तादृङ्गभक्षणं वचनबलेनानु स्विष्टकृ-
दाद्यप्रापितस्य परिसंख्यातस्य वचनेन निवारितत्वादित-
त् प्राग्विज्ञादिभक्षणं परिसंख्यातत्वात्वास्ति ।

हादंशाधिकरणमारचयति ।

प्रायणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शंखिङ्गान्तयोः ।

नियमो वा विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्यया ॥ १८ ॥

शंखिङ्गान्तत्ववाक्याच्च नियमो विधिमात्रतः ।

नित्यानुवादो वै वाक्यं दोषबाहुल्यमन्यथा ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते शंखन्ता प्राणीया सन्तिष्ठते न
पत्नीः संयाजयन्ति इङ्गान्तातिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान्
यजन्तीति प्रकृतौ यदा होता तच्छंयोरिति मन्त्रं जपति
तदानीमध्वर्युः परिधीनम्नौ प्रक्षिपति तदाह कल्पसूत्र
कारः । अनूच्यमाने शंयुवाके प्राहवनाये परिधीन् प्रहरतीति
ततो हविःशेषेषु भक्षितेषु पत्नीः संयाजयन्तीति क्रम-
स्तथा प्रधानयागनारिष्टहोमप्राशित्वादिभक्षणेङ्गभक्षणा-
नुयाजसूक्तवाकशंयुवाका इत्यवस्तनः प्रयोगक्रमः पत्नी-
संयाजानामुपरिफलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपालोदास-
नैरिष्टिः समाप्यते । एवं स्थिते विकृतिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः
शंयुवाकान्तत्वमातिथ्येष्टेरिङ्गभक्षणान्तत्वञ्च विकल्पितं
स्यात् । कुतः निषेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकारद्वयप्रतीतिः
तथाहि शंखन्तत्वेङ्गान्तत्वविधिनैवोपरितनपत्नी संयाजानु-
याजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिसंख्यार्थं पत्नीसंयाजानु-
याजव्यतिरिक्ते नास्ति निषेध इति परिसंख्यातेन प्रकृति
वक्ष्यथाप्राप्तं कपालोदासनांतत्वमनयोरिष्ट्योः प्रतीयते विधि-
वाक्येन च शंयुङ्गान्तत्वं तेन ब्रीहियववदिकल्प इति
प्राप्ते ब्रूमः । विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः शंयुक्तत्वमिङ्गान्त-
त्वञ्च तयोः प्रतिनियतं पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धस्ततो

अश्वपदप्रयुक्तमुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः पक्षी
संवाजाद्यकरणाल्लाघवं भवतीति । अन्वया बहवो दोषाः
प्रसज्येरन् विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः । परिसंख्या-
याश्च त्रयोदोषाः विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो
दोषस्ततः शंखिष्ठान्तत्वं नियतम् ।

त्रयोदश्याधिकरणमारचयति ।

तत्रैव शंखिडे पूर्वोऽपरे वा स्वेच्छयाऽथवा ।

परे एवाथ वा पूर्वं एवाथो द्विविध श्रुतिः ॥ २० ॥

निषेधस्यार्थवत्वाय परे एवानुवादगीः ।

पूर्वोक्तवाक्यतां याति पूर्वं एवाविरोधतः ॥ २१ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोरन्तत्वेन निर्णीते शंखिडे पुनः
सन्दिह्यते प्रकृतौ द्विविधे शंखिडे पक्षीसंवाजेभ्यः पुर-
स्तादुपरिष्ठाच्च विहिते ते चात्र चोदकप्राप्ते तत्र द्विविध-
श्रुतरथं चोदनातिदिष्टे सति विशेषनियामकाभावादि-
च्छया स्वीकार्ये इत्येकः पक्षः । यदि प्रायणीया पूर्वश्र-
न्तातिथ्या च पूर्वोऽन्ता तदानीमन्तत्वविधिनैव ताभ्यां
शंखिडाभ्यामूर्ध्वमप्राप्तानां पक्षीसंवाजानामनुयाजानाञ्च
वारितत्वान्निषेधोऽव्यर्थः स्यात् परयोरन्तत्वे ताभ्यां शंख-
िडाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषामनिवारणतान्नवारणाय सार्थको
निषेधः । तस्मात् परे एव शंखिडे ग्राह्ये इति द्वितीयः
पक्षः । निषेधोऽयं नित्यानुवाद इत्युक्तं स च पूर्वयोः शंखि-
ष्ठान्तत्वोऽप्येकवाक्यतामापादार्थवादत्वेनोपपद्यते । अस-
म्भवात्विरोधिन्यो हि पूर्वं शंखिडे तस्मात्ते एव ग्राह्ये इति
राशान्तः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

उपसत्सु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत् ।

यावदुक्तमुपाद्योऽसु चीदकस्या निवारणात् ॥ २३ ॥

स्त्रीवाधारे पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसंख्यया ।

अपूर्वार्थत्वतो बाल्योऽनुवादोऽत्र निषेधग्नौः ॥ २३ ॥

क्योतिष्टोमे विहितासु उपसत्सु पठ्यते प्रयाजास्ता
अननुयाजा इति तत्र निषेधात् प्रयाजानुयाजान् वर्ज-
यित्वा वशिष्टं चीदकप्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणीयमिति
प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतौ विहित एवाधारः पुनरिह विधीयते ।
स च चीदकप्राप्तमन्यत्सर्वमङ्गजातं परिसंख्ये अन्यथा
पुनर्विधानं वैयर्थ्यात् । ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थं अत-
एव श्रुतिस्तत्र स्त्रीवाधारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विद-
धाति नान्यानाहुतिं पुरस्ताज्जुह्यादन्यामाहुतिं पुर-
स्तात् जुह्यादन्यन्मुखं कुर्यात् सुषेणाचरयतीति
अवयवार्थः । स्त्रीवाधारः सर्वत्र यज्ञमुखं तथा सति यदि
काश्चिन्नन्द उपसत्प्रदीगादौ स्त्रीवाधारमकृत्वा तस्य स्थाने
काश्चिदन्यामाहुतिं जुहुवात्तदा मुख्यव्यत्यासेन प्रत्यवायं
प्राप्नुयात् स्त्रीवाधार आदौ कर्त्तव्य इति नैतद्युक्तं चीदक-
प्राप्तस्याधारस्य कारणमन्तरेणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्त-
त्वात् तस्मात् परिसंख्यार्थः एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरं
निन्दा तु तच्छेषभूतोऽर्थवादः । यदि परिसंख्या त्रिदोषे-
त्युच्येत तर्हि गृहमेधौयवदपूजं कर्मास्तु प्रयाजादिनिषेधो
नित्यानुवादः सर्वथा यावदुक्तमत्रानुष्ठेयम् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

किं स्यादवभृथे बर्हिर्वर्जं सर्वमुताचरेत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानुयाज बर्हिर्निषेधतः ॥ २४ ॥

आद्याऽप्सु मन्तावित्याजभागांक्त्या परिसंख्यया ।

अन्यतोऽत्र गुणा प्राप्ते रपूर्वत्वेन बान्तिमः ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमगतेऽवभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानुयाजरूपो
बर्हिर्यागौ वर्जयित्वा शिष्टं चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयं कुतः ।
अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति अपबर्हिषावनूयाजैर्यजतीति
बर्हिर्यागाद्वयमात्रवर्जनावगमादिति प्राप्ते ब्रूमः । अप्सु-
मन्तावाज्यभागौ यजतीति परिसंख्यानादुक्तमेवानुष्ठेयं
अथोच्येत चोदकप्राप्तावाज्यभागाननूयापसु शब्दोपेत-
मन्त्रद्वयरूपस्य गुणस्यात्रविधानान्नपरिसंख्येति मैवम् ।
लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् अतः परिसंख्याया
अहमेधोऽवदुपसवदपूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमेवानुष्ठेयम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

वृहद्वयः खादिरस्य विकल्पानिवृत्ता उत ।

विकल्प्यासादकप्राप्ते निवृत्ताः स्युः पुनर्विधेः ॥ २६ ॥

कचिद्विकृतौ श्रूयते वृहत्पृष्ठं भवतीति त्रैधातवीये
श्रूयते यवमयी मध्यम इति वाजपेये श्रूयते खादिरौ यूपी
भवतीति तत्र वृहद्वयन्तरयोर्विहितयवयोः खादिरवैक-
ल्प्यादीनाञ्च प्रकृतौ विकल्पितत्वादत्रापि चोदकं न
विकल्पिता इति चेन्न पुनर्विधानवैयर्थ्यात् परिसंख्या तु
दृष्टत्वाच्च यस्या तस्यावि यताः कोट्यन्तरस्त्वर्थान्विवर्तते ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

क्राम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्त्तते ।

निवर्त्तते वा न प्राप्तेर्विकल्पो वा समुच्चयः ॥ २७ ॥

उत्पत्तिशिष्टेनैवात्र निराकाङ्क्षत्वतः कुतः ।

चोदकः शिष्ट एवास्य विषयोऽर्थान्निवर्त्तते ॥ २८ ॥

ऐन्द्राम्बमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्यादिषु
प्राकृतयोरम्बदेवताष्टाकपालद्रव्ययोर्नास्ति निवृत्तिः । कुतः
चोदकेन प्राप्तत्वाच्छ्रुतयोरिति दिष्टयोश्च द्रव्यदेवतयोर्वि-
कल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया कार्य इति प्राप्ते ब्रूमः ।
उत्पन्नस्य यागस्येति कर्त्तव्यता काङ्क्षायां पश्चाच्चोदकस्या-
वसरः इह तत्पत्तिशिष्टाभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां यागस्य
तद्विषया काङ्क्षा निवृत्तेर्न तत्र चोदकस्यावकाशोऽस्ति-
ननु सकृदुत्थापृतश्चोदकः क्वचित् प्रवर्त्तते क्वचिन्निवर्त्तत इत्ये-
तन्न सम्भवतीति ज्ञेयं माभूत् सम्भवः । न वयं तन्निवृत्तिं
ब्रूमः । किन्तु श्रुताभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां अन्य एवाङ्कला-
पश्चोदकस्य विषयस्ततः प्राकृतयोर्द्रव्यदेवतयोरप्राप्तत्वा-
देव फलतो निवृत्तिरिति ब्रूमः । तस्माद्दूरापेतौ विकल्प
समुच्चयौ ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

श्रीदुम्बरः खादिरेण समुच्चयोऽथ बाधकः ।

द्वयोर्नियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः ॥ २९ ॥

पशुकामेनानुष्ठेये सोमा पीण्या पशौ श्रूयते । श्रीदु-
म्बरो यूपो भवतीति तत्र चोदके प्राप्तेन खादिरेण सच्च
श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः । कुतः द्वयोर्यूपयोः

यशुनियोजनसम्भवेन चोदकपरित्यागायोगादिति प्राप्ते
ब्रूमः । खादिरीदुम्बरो परस्परनिरपेक्षतया पशुनियो-
जनक्षमो प्रमाणबलेन प्राप्नोतयोः समुच्चयाङ्गीकारे नैर-
पेक्ष्यं परित्यज्येत तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽति दिष्टस्य
बाधकः ।

ऊनविंशाधिकरणमारचयति ।

किं शुक्ला व्रीहयः पक्षे चोदके पात्रिकान् यवान् ।

न बाधन्तेऽथ बाधन्ते गुणार्थोक्ति रतोऽयमः ॥ ३० ॥

वाक्यभेदो यागशुक्लगुणयोर्विधितो भवेत् ।

विशिष्टस्य विधौ कार्यमेकं वै बाधकास्ततः ॥ ३१ ॥

सोमा रौद्रश्चरुनिर्वपेच्छ, क्लानां व्रीहीणा ब्रह्मवर्चस काम
इत्यत्र चोदकप्राप्तौ व्रीहियवविकल्पो न बाध्यते । कुतः
प्रत्यक्षस्य व्रीहिवाक्यस्यातिदिष्टपात्रिकव्रीह्यनुवादेन शुक्ल-
गुणविधानार्थत्वे सति बाधमन्तरिणीपपन्नत्वादिति प्राप्ते
ब्रूमः । यागस्त्वावदप्राप्तत्वाद्विधेयः तत्र गुणोऽपि यदि प्रथम्
विधीयते तदा वाक्यं भिद्येत ततः शुक्लव्रीहिविशिष्टो
यागोऽत्र विधीयते । तथा सत्यतिदिष्ट व्रीहियवयोयत्कार्थं
तदेवापदिश्यमानशुक्लव्रीहीणां कार्यं ततस्ते व्रीहयः
पात्रिकान् यवान् बाधन्ते ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

वपायामेव किं वान्येष्वपि पञ्चावदानता ।

वपोद्देशादाद्यपक्षोऽवदानोद्देशतोऽन्तिमः ॥ ३१ ॥

पशो अयूयते यद्यापि चतुरवत्तौयजमानः पञ्चावत्तैव
वपाकार्येति यजमानविशेषस्य चतुरवत्तित्वङ्गीकृतभेदेन

स्मृतिकारैः पठ्यते । जामदग्न्यवत्प्रविदावार्ष्टिषेणास्तथैव
 न । पञ्चावत्तिन एवान्ये सर्वे चतुरवत्तिन इति । सर्वेषां
 यजमानानां गोत्रविशेषमपीदं श्रूयमाणमिदं पञ्चावत्तित्वं
 वषामुद्दिश्य विधानादपायामेवेति प्राप्ते ब्रूमः । अवदानस्य
 चोदकप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावादवदानमुद्दिश्य विधीय-
 माना संख्यावदानयुक्तेष्वन्येष्वपि पञ्चवयवेषु भवतीति
 सिद्धान्तः ।

इति माधवायै जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशम-
 अध्यायस्य सप्तमः पादः समाप्तः ।

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

नार्घ्यं न च होतारं नानुयाजेष्वितौदृशे ।

विकल्पः पर्युदासी वा स्यादासी वचनद्वयात् ॥ १ ॥

अन्वयत्वादु विकल्पस्य विध्यंगः सा निषेधगौः ।

तन्नानुयाजवाक्यस्यस्तदर्थं पर्युदस्यति ॥ २ ॥

महापितृयज्ञे चोदकप्राप्तवरणं प्रति श्रूयते नार्घ्यं
 न होतारमिति तथा नारभ्य वादे श्रूयते आशा-
 वयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति ह्यक्षरं
 ये यजामहेति पञ्चाक्षरं द्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः
 प्रजापतिर्यजमन्वायत्त इति तत्तुल्यं यजतिषु ये यजा-
 महं करोति नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति तत्र
 वरणस्य विधिप्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीदते

ये यजामह इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधि-
प्रतिषेधप्रतीतिस्तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयो-
रवैयर्थ्यार्थं विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । अष्टदोषग्रस्तत्वा-
द्विकल्पो न न्याय्यः । ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिप्रतिषेधयोः
समुच्चयस्याप्यभावात् का गतिरिति चेत् उच्यते । निषेध-
त्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्दे नोपेतं वाक्यं विधि-
वाक्यस्यांशो भविष्यति । तथाहि यदि नेत्ययं शब्दः करोति
नासम्बध्यते तदा ये यजामहं न करोत्येवं प्रतिषेधः
स्याद्यदि च वृणोत इत्यत्राख्यातप्रत्ययेन सम्बध्यते तदा
वरणं न कर्त्तव्यमिति निषिध्यते नत्वेवं सम्बध्यते किं
त्वनुयाजपदेन वृज् धातुना च सम्बध्यते । तथा सत्यनुयाज-
व्यतिरिक्तेषु यागेषु ये यजामहः कर्त्तव्यः वरणव्यतिरिक्तम्
अङ्गजातमनुष्ठेयमिति ये यजामहवरणपर्युदासेन विधेरेव
विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिदभावान्न
विकल्पः शङ्कितुमपि शक्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

न सोमेऽध्वर इत्युक्तौ निषेधः पर्युदस्यते ।

उताथेवादो वाद्यः स्यादसमस्तपदीकृतः ॥ ३ ॥

सोमे प्रसक्तिरङ्गैष्टावविकल्पाय मध्यमः ।

नैवास्त्यत्र समासस्य नियमः पाणिनेर्मते ॥ ४ ॥

पुरे तस्मात् सोमयाग आज्यभागप्रसक्तितः ।

न पर्युदासः किं त्वर्थेवादो दृष्टान्तदर्शनात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्राज्यभागौ प्रकृत्य तौ न पशौ करी-
तीति निषिध्य पश्चात् सोमेऽध्वर इत्येवमाश्रायते तत्रायं

प्रतिषेधः स्यात् । कुतः नशब्दस्य सोमशब्देन सह समस्त-
त्वाभावात् अत्राह्वणमाकारयत्यधर्मं करोतीत्यादिषु पक्षे-
दामपदेशेषु समस्तत्वद्वारेण दृश्यस्तोऽयं नकारः क्रियापदे-
नान्वितः आज्यभागानुष्ठानं प्रतिषेधति । ननु पशोरिति-
विकृतित्वेन चोदक आज्यभागौ प्रसञ्जयति सोमस्य
त्वविकृतत्वाच्चास्ति तत् प्रसक्तिरिति चेत् बाढम् । तथापि
सोमाङ्गभूतासु दीक्षणीयादीष्टिषु या प्रसक्तिः सैवाङ्गिनि
सोमे प्रसक्तिर्भविष्यति तस्मात् प्रतिषेध इत्याद्यः पक्षः
चोदकप्रतिषेधाभ्यां दीक्षणीयादावाज्यभागौ वाय्यादि-
त्येवं विकल्पः स्यात् स चाष्टदोषग्रस्तः । अतः पूर्वाधिकरण
इव पर्युदासोऽस्तु तत्र कात्यायनमतेन समासनियमोऽपि
अग्निनेर्मतं नियमः । तस्मात् सोमव्यतिरिक्ते कर्मणि
आज्यभागौ कर्तव्याविति मध्यमः पक्षः । यथा वरणेषु
तद्व्यतिरिक्ताङ्गेषु च चोदकेन प्रसक्तिसाधारण्ये सति
वरणपर्युदामेनाङ्गान्तरविषये चोदकोऽवस्थाप्यते । तत्रापि
पर्युदामवादिना पर्युदासात् पुरा पर्युदसनौये सोमे इतरत्र
च साधारण्येनाज्यभागप्रसक्तिर्वाच्या सा किमुपदेशात्
स्यादतिदेशाद्वा न प्रथमः । प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोरव-
रुद्धस्याज्यभागीपदेशस्य सोमे प्रसञ्जकत्वाभावात् न
द्वितीयः । अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् उपदेशवाक्यार्थं पर्युदा-
सादिना निर्णीते सति पशोश्चोदकस्य प्रसक्तिः सत्याच्च
प्रसक्तौ पश्चात् पर्युदामनिर्णयः । तस्मान्न पर्युदासः । का
तर्हि न सोमेऽध्वर इति वाक्यमिति उच्यते । न पशौ करो-
तीत्यस्य निषेधस्य शेषः सदृष्टान्तो वर्ण्यते । यथा न तौ

६३ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा०८ अधि०३

सोमिऽध्वरे तथा तौ न पशो कुर्यादिति ततोऽर्थवाद इति
राडान्तः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

नातिरात्रे पर्युदासो वादो वाथ निषेधनम् ।

आद्योऽनुयाजवन्मैवं विध्यैकविषयत्वतः ॥ ५ ॥

अतएवार्थवादोऽपि न युक्तः पशुसोमवत् ।

निषेधः स्याविकल्पोऽत्र व्रीह्यादाविव युज्यते ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषे श्रूयते । अतिरात्रे षोड-
शिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति तत्र
यद्यनुयाजमात्रनिषेध इवानुयाजपर्युदासोऽपि विधेर्निर्वि-
यत्वं तर्हि न पशो करोतीत्यत्र न सोम इति वदर्थवादेऽ-
स्त्विति यथानुयाजेषु ये यजामहविधिनिषेधयोः समा-
देशपर्युदास एवमत्रापौति चेन्न । एकविषयत्वेन व्याहृति-
प्रसङ्गादत अतिरात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्रे इत्युक्तेः कथं न
व्याहन्येत दृष्टान्ते तु विधिः सर्वविषयः निषेधोऽनुयाज-
मात्र विषय इति । मैवं सुत्यस्तावक्तयोर्विधिनिषेधयोरे-
कविषयत्वेन व्याहृतितादवस्थयात् । अपशवो वा अन्ये
गो अश्वेभ्य इत्यत्र पश्वन्तरनिषेधेन गो अश्वविधेस्तुतिर्दृष्टा
इह तु षोडशिननिषेधेन षोडशिन एव सुती स्पष्टो व्याघातः
तस्मात् प्रतिषेध इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । न चात्रापि
व्याघातः शङ्करः । अनुष्ठानविकल्पाङ्गीकारेण भिन्नप्रयो-
गविषयत्वात् सत्संख्येष्टसु दोषेषु गत्यन्तराभावाद् व्रीहि-
यववद्विकल्पोऽभ्युपेयः तस्मात् प्रतिषेध इति राडान्तः ।

चतुर्थीधिकरणमारचयति ।

जर्तिलोकी चतुर्धा किं विकल्पोऽथ पयः स्तुतिः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवं वाक्यैक्यात् पयसा सह ॥ ७ ॥

अग्निर्होत्रे श्रूयते जर्तिलयवाग्वा जुहुयाद्गवी धुकय
वाग्वा जुहुयात्त ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति नारण्यानथोक्त्वा
ह्वाहु रनाहुतिर्वैजर्तिला गवीधुकाश्च पयसाग्निर्होत्रं
जुहुयादिति जर्तिला आरण्यास्तिलाः गवीधुका आरण्या
गौधूमाः तयोरुभयाविकल्पः श्रूयते एवानाहुतिरिति पूर्वयोः
पक्षयोर्दूषितत्वाद्दीप्ताभावस्तृतीयः पक्षः । न चात्रजर्तिल-
गवीधुकयोरनाहुतिरित्येतन्न पर्युदासः सम्भवति आहुति-
पदान्वितस्य नञ्पदस्य जर्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात्
पयो विधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां
गत्यन्तराभावात् षोडशिशिग्रहणवद्विकल्प इति प्राप्त-
ब्रूमः । पयो विधिना सह जर्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थ-
वादत्वं युक्तम् ग्राम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि
जर्तिलगवीधुकयोरग्निर्होत्रं प्रत्याहुतित्वं नास्ति पयसस्तु-
तर्हस्ति इत्यं महाभागं पयः श्रूयते तस्मादर्थवादः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अभिघारनिषेधौ च त्रीमाहोमी विकल्पितौ ।

विधास्यमानशेषौ वा विकल्पः श्रुतिसाम्यतः ॥ ८ ॥

निषेधस्य विधेयात्त मीनांस्यत्वेन वर्णनात् ।

स मीमांसावृत्तावर्थावादास्त्वर्थे विधित्सिते ॥ ९ ॥

चातुर्मास्येषु त्रयस्वकमन्त्रसंयोगेन त्रयस्वकनामका
एककपालाः पुरोडाशा बहवो विहिताः । तान् प्रकृत्य

श्रूयते अभिघाया अनभिघाया इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन
इत्यादि आधाने श्रूयते होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति
मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इत्यादि । अस्मिन्नुदाहरणद्वये
नञ्श्रुतिर्विचार्यानीरुदाहरणयोर्विधिनिषेधौ वाचक
शब्दाभ्यां श्रूयमाणत्वात् संमानबली ततः षोडश
ग्रहणग्रहणवद्विकल्पः । न च जर्तिलवद्विधास्यमानस्तु-
त्यर्थत्वं शङ्कां दृष्टान्तस्य विषमत्वात् । दृष्टान्तेस्तावका-
ज्जर्तिलाटेरन्यदेव विधास्यमानं पयस्तस्य स्तुतिर्युक्ता । इह
तूपक्रमे विहितावेवाभिघारणहोमौ मीमांसन्तौ पुनर्विधी-
येते । अभिघार्या एव तूष्णीमेव होतव्यमिति वाक्यगोपयोः
पठ्यमानत्वान्न च तेनेव तस्य स्तुतिः सम्भवति पुनर्विधान
न्वनुवादत्वेन गुणार्थत्वेन चोपपद्यते निषेधस्य तु स्तौव-
कत्वं दूरादपेतं नहि तस्यैव निषेधेन तदेव स्तोतुं शक्यते ।
तस्माद्विधिनिषेधौ विकल्पार्थाविति प्राप्ते ब्रूमः । इति
शब्देन मीमांसाप्रकारवाचिना विधिनिषेधयोर्मीमांस्यत्व
प्रतीयते । ततो विधिनिषेधविशिष्टा मीमांसा विधित-
सितार्थस्तुत्यै इत्यं महाभागो विधित्सितार्थो यन्मीमां-
सया निर्णेतव्य इति स्तूयते तस्मादेकवाक्यत्वादर्थवादः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

उन्नेयो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः ।

विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ॥ ११ ॥

विध्यनन्वयतो स्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा मतिः ।

विषयैक्यादिकल्पोऽत्र षोडशग्रहवन्मतः ॥ १२ ॥

आधाने वामदेव्यादि सान्ना गानानि विहितानि

आधाने एवेदमपरमास्त्रायते । उपवीता एतस्यान्मयो
भवन्ति । यस्याग्न्यावेधे ब्रह्मा सामानि गायतीति उपशब्दः
सामीप्यं ब्रूते विगताः कालविलम्बमन्तरेण परैस्त्यक्ता
इत्यर्थः । अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध एदुगा-
तुर्विहितं वामदेव्यादिसामगानं स्तौति । मनु ब्रह्मणः
सामगानमप्रसक्तं ततस्तं निषेधोऽत्यन्तमसम्भावितत्वाच्छ-
शविषाणवच्छून्यः । न हि बन्ध्यापुत्रौ वा तद्वधो वा
सम्भावयितुं शक्यते तथा सति सादृश्येन निषेधेन कथं
स्तुतिरिति चेत् वपोतखेदवदिति ब्रूमः । स आत्मनो
वपामुदखिददित्यनेन नात्यन्तासम्भावितार्थेन यथा प्रा-
जापत्यस्य तूपरस्याजस्य विधिस्तूयते तद्वदिति प्राप्तं
ब्रूमः । नेदं वामदेव्यादिसामविधीनां स्तोत्रं भवितु-
मर्हति विधीनामनेकत्वेन सस्वसन्निधिपाठितैरथवादै-
र्मिराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वया योगात् का तर्ह्यस्य गतिरिति
चेत् । उच्यते ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रस्वजातिद्वारेणोदुगातारं
ब्रूते । यस्य च गानं प्रसक्तं तस्मिन्निषेधे सति विधिनि-
षेधाभ्यामेकविषयाभ्यामुदुगातुर्गानं विकल्प्यते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

दीक्षितो न ददातीति प्राप्तं सर्वं निषिध्यते ।

अतिदिष्टपुमर्थं वा पुमर्थं वोक्तितोऽग्रिमः ॥ १३ ॥

उपदेशार्थवत्वाय मध्वमोऽन्यस्तु सन्निधेः ।

एकवाक्यत्व लोभश्चेत् पुमर्थं वयुंदस्य ताम् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते दीक्षितो न ददाति न जुहोति न

पचतीति तत्र यद्दानादिकं पुरुषार्थं यच्च कर्तव्यं तत्राप्युप-

दिष्टमतिदिष्टञ्च तत् सर्वं प्रतिषिध्यते । कुतः न ददाती-
 त्यादिवचनस्य सामान्यत्वादित्याशः पक्षः । उपदिष्ट-
 स्यापि प्रतिषेधे सति उपदेगोच्यर्थः स्यादिति । ततोऽतिदिष्टं
 पुरुषार्थं चेत्येतदुभयमेव प्रतिषिध्यते क्रत्वर्थत्वेनोपदिष्टं
 दानादिकमनुष्ठेयमिति मध्यमः पक्षः । नित्याग्निहोत्र-
 दानादिकं पुरुषार्थत्वेन यत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योति-
 ष्टोमकालेऽपि प्राप्तं यच्चातिदिष्टं दानादिकं तयोरुभयो-
 र्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव सन्निहितमिति
 पुमर्थेस्त्वैवात्र निषेधः । न च नित्याग्निहोत्रदानादौ विधि-
 निषेधयोः प्रवृत्त्या विकल्पः शङ्क्यः भिन्नविषयत्वात् क्रत्वर्थो-
 निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं वारयति पुरुषार्थस्तु विधिः ।
 कालान्तरे तदनुष्ठापयति तस्मात् पुमर्थस्य निषेधः । यत्र
 प्रतिषेधपक्षे वाक्यभेदः शङ्क्यत तर्हि पुमर्थदानादि व्यति-
 रिक्तं क्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्युदामोऽस्तु ।

अष्टमाधिकरणमारचयति

विकल्पितो बाध्यते वा हवनीयः पदादिभिः ।

सामान्यस्य विगेषेण प्रत्यक्षोक्तित्वसाम्यतः ॥ १५ ॥

लिङ्गचोदकवदुवाधा नास्ति तेन विकल्पितः ।

विगेषार्थं लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते ॥ १६ ॥

अनारभ्य श्रूयते यदाहवनीये जुहति तेन सोऽस्याभीष्टः
 प्रीत इति ज्योतिष्टोमे श्रूयते पदे जुहोति वर्त्मनि जुहो-
 तीति राजसूये श्रूयते वस्त्रोक्तवपायामुत्सृज्य जुहोतीति
 तथान्यत्र श्रूयते गार्हपत्ये पत्नीसंयाजान् जुहोतीति
 तत्रानारभ्यवादे होमसामान्यमनूयाहवनीयो विहितः

प्रकरणनियमितैः पदादिवाक्यैस्तदनुबद्धाविशिष्टहोमा
विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन होमविशेषमनूद्य गार्हपत्यो
विहितस्तत्र पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहव-
नाया विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते ।
कुतः उभयोः प्रत्यक्षवचनयोः कृत्वर्थत्वेन समानबलत्वात्
न चैन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठति । इत्यत्र यथा श्रुत्या लिङ्गं
बाध्यते यथा वा चोदकातिदिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः
शरेर्बाधस्तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधोऽस्त्विति चेत् न
वैषम्याङ्गिङ्गं विलम्बितत्वात् दुर्बलं चोदकस्यानुमेयं तथा
दुर्बलः । नत्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते नाप्यनुमीयते ।
अतो दीर्घव्याभावाद्दकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । होमसामान्य-
स्यानुवादकं यच्छास्त्रं सामान्ये मुख्यत्वाद्धोमविशेषानुवादे
आश्चर्यकतया दुर्बलं विशेषशास्त्रं तु मुख्यवृत्त्या विधायक-
त्वात् प्रबलं न च पदादिशास्त्रमपि होमसामान्यमनूद्य
पदादिविधायकत्वेन समानबलः स्यादिति शङ्कां प्रकरण-
नियमितत्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादयोगात्
तस्मात् प्रबलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

सामिधेनी सप्तदशं वै स्रधादावपूर्वगीः ।

सप्ततिर्वीपकारस्य कृत्वाद्योस्त्वान्यभागवत् ॥ ३० ॥

सामिधेन्यः चोदकाप्ताः प्राप्तदृश्यन्तु वै स्रधे ।

पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्ति चोदितम् ॥ ३१ ॥

अनारभ्या म्नायते । सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति
तथा वै स्रधेऽध्वरकल्पायां पशौ चातुर्मास्येषु मित्रावन्दा-

ग्रामाग्रयणेष्ट्यादौ च पुनः पुनः सामदृश्यं विहितं यथय-
 नारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यं तथापि श्रुतेन
 पाञ्चदृश्येनावरुद्धत्वाद् विकृतिष्वेव निविशते तथा सति
 वै सृधादिषु विकृतिष्वनारभ्य वादप्राप्ताः सामदृश्यं सामि-
 धेन्यः प्राकरणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधी
 ग्राज्यभागवत् कृत्स्नोपकारकत्वेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षां
 पूरयन्त्यष्टौदकं लोपयन्त्या वै सृधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति
 सामदृश्यत्वनारभ्य वादप्राप्तमनूयत इति प्राप्ते ब्रूमः ।
 वै सृधादिषु सामिधेन्य ग्राज्यभागवत् विधीयन्ते किन्तु
 त्रौदकप्राप्तास्ता अनूय सामदृश्यं विधीयते तच्च सामदृश्यं
 वै सृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु
 प्राप्तमनारभ्य वादेन तु सर्वासु विकृतिषु तत्रानारभ्य वादे
 विलम्बते प्रथमं विधेयस्य सामदृश्यस्य सामिधेनी सम्बन्ध-
 मवबोध्यान्यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेशं परिकल्प्य प्रकृतौ पाञ्च-
 दृश्यपराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु निवेशः क्रियत इति ।
 विलम्बः प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनी सम्बन्धः एव
 बोध्यः क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न कल्पः । प्रत्यक्षप्रकरण-
 पाठेनैव तत् सिद्धेः ततः सामदृश्यस्य वै सृधादिविकृति-
 विशेषसम्बन्धे सहस्रा प्रतिपन्ने सति तद्विरोधात् सम्बन्धो
 न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वै सृधादिषु प्राप्तस्य
 नित्यानुवादोऽस्तु यदा प्राकरणिकविधिवै सृधादिषु साम-
 दृश्यप्रापकः अनारभ्य वादस्तु प्राप्तस्य पाञ्चदृश्यस्य बाधकः
 सर्वथापि चतुर्धाकरणवदुपसंहारवचनत्वान्नान्यभागवद्
 पूर्वं कर्म ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

स्वाहेत्यतिर्दर्विहोमे संहारः स्यान्न वायिमः ।

पूर्वेत्यायाश्च तन्मन्त्रे स्वाहाकारविधित्वतः ॥ २१ ॥

विवित्वेऽपि नियमः स्यान्न व्यत्यासवषट्कतो ।

होमान्तरे वषट्कारः स्वाहाकारविकल्पनम् ॥ २२ ॥

अतारभ्य श्रूयते वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवे-
भ्योऽन्नं प्रदीयते इति । दर्विहोमविशेषे श्रूयते । पृथिव्यै
स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहेत्यादि तत्र पूर्वाधिकरणे यथा
नारभ्य विहितस्य साप्तदशप्राकरणिकविधिनीपसंहार-
स्तथोपसंहारे सति होमान्तरेषु नास्ति स्वाहाकार इति
ग्रन्थे ब्रूमः । पृथिव्यै स्वाहेति पाठोऽयं मन्त्रेण स्वाहाकारो
नारभ्यावौत ब्राह्मणवाक्येनैव विधीयते । न खलु यमा-
दित्या अंशुमाप्याययन्तीत्यादि याज्यामन्त्रगता आदित्यादि-
शब्दाः कस्यचिदर्थस्य विधायकाः दृष्टाः यथा सिद्धाश्चैवाची
आदित्यशब्दो न विधीयते यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि
वर्तमानार्थे आप्याययन्तीति शब्दो न विधायकस्तथा
मैदिकहविार्यषयो दत्तमित्वास्मिन्नर्थे वर्तमानः स्वाहा-
शब्दो नोच्चारणं विदधाति । तथा सत्त्वपसंहाय्योपसंहार-
कयोरेकविषयत्वमङ्गाया प्रथमाया नास्त्येवात्र पूर्वस्यायः ।
ननु प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात् स्वाहा-
कारविधिरर्थान्तरभ्यते इति चेत् एवमपि ब्राह्मणवाक्येन
पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते अस्मिन् दर्विहोमे स्वाहा-
कारेणैवान्नं प्रदीयते ततः पाचिको वषट्कारोऽर्थान्निवर्तते ।
किञ्च पुरस्तात् स्वाहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्टान्

६६८ जैमिनीदण्डायमाकाविसृष्टि पा०८अधि० १॥

स्वाहाकारा अन्ये इति । अपि च विधित्वेऽपि ब्राह्मणोक्त
वाक्येन स्वाहा पृथिव्या इत्यपि पाठः । पक्षे प्राप्नोति तत्र
प्रविवृत्यै स्वाहेत्येव पठेदिति नियम्यत इत्यादि व्यत्यासो
वषट्कारश्च निवर्तते तस्मादविधित्वयो रूपसंहाराभावेन
होमान्तरेष्वनारभ्यविहितयोर्वषट्कार स्वाहाकारयोर्वि-
कल्पः सुस्थितो भवति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

नातिदेशोऽतिदेशो वा वक्ष्यति ग्राह्ययोगे सः ।

विकृतौ पुनरुक्तत्वा देशोऽज्ञान्तरवद् भवेत् ॥ २४ ॥

प्रकृतैर्विकृतौनाञ्च साम्याय स्यात् पुनर्यच्च ।

साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव ॥ २५ ॥

एवं श्रूयते य एवं विद्वानग्निं चिन्त इति । उपस्तब्धं
वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्य इति अतिग्राह्य संज्ञका गृहा
यज्ञस्योपष्टम्भकत्वादनुष्ठेया इत्यर्थः । अत्र चोद्यमानस्याग्ने-
रतिग्राह्याणाञ्च विकृतिष्वतिदेशो नास्ति । कुतः पुनरुक्त-
वैयर्थ्यसङ्गात् विकृतौ ह्येवं पुनरुच्यते अघ्रातोऽग्निमग्नि-
होमे नानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरातेणेत्यादि । अयमर्थः
इष्टकाचितमग्निमनु तास्यासितेऽग्नी अग्निष्टोमाद्यनुष्ठान-
मिति तदाग्निष्टोमः प्रकृतिः उक्थ्यादयो विकृतयः । यदि
विकृतिषु चोदकाचितमग्निमतिदेशे तदानीमुक्थ्यादिषु
चोदकादेव तत् प्राप्तेः पुनर्विधानमनर्थकं स्यात् अतिग्रा-
ह्याञ्च विकृतिषु विधीयन्ते पृष्टे गृह्णीयात्तस्माद्विधानार्थ-
वत्त्वाय विकृतावगम्यतिग्राह्यातिदेशो नास्त्येति प्राप्ते ब्रूमः
हिन्दुवायवादिग्रहाणामज्ञान्तराणामुक्थ्यादिविकृतिषु च

धातिदेशोऽभ्य, पगतस्तथाग्निचयनस्यातिग्राह्याणाञ्चातिदेशः
 स्यात् । न ह्यखण्डः सन्नतं प्रवृत्तखोदकः कानिचिदङ्गाम्यति-
 दिश्येतराण्यपेक्षत इति युक्तम् । अतिदेशप्राप्तानामपि
 पुनर्वचनं प्रकृतिसाम्यार्थं यथा प्रकृतावगम्यतिग्राह्ययोः
 प्रत्यक्षविधिस्तथा विकृतिष्वपीति तत् साम्यं न च साम्ये
 प्रयोजनाभावः गुणकामप्रवृत्तेस्तत् प्रयोजनत्वात् श्येन
 चित्तिस्त्वित स्वर्गकाम इत्यादिना कामादिगुणफलभूत-
 स्वर्गादिकामाः श्रुतास्ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते । तस्मा-
 दयातोऽग्निमिति वाक्येन प्रकृतावग्निरष्टीमे कासुचिदुक्-
 ष्यादिविकृतिषु चान्निचयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते ।
 अन्यासु वाजपेयादिविकृतिषूपदिष्टस्याश्रयस्याभावादति-
 दिष्टस्य चानाश्रयत्वादगुणकाम्यानां नास्ति प्रवृत्तिस्तस्मात्
 पुनर्विधानवैयर्थ्याभावादस्यतिदेशः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

चतुर्द्विंशं पुरोडाशेऽवदानं होमतीक्ष्णतः ।

चतुर्भेवं महाज्येन सिद्धस्यावानुवादतः । २६ ।

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र
 किं पुरोडाशद्रव्यगतस्यावदानस्य चतुःसंख्या किं वा तत्र
 द्विसंख्या चतुष्टयं तूपस्तुरणाभिघारणार्थाभ्यामाज्यावदा-
 नाभ्यां सह सम्प्राप्यत इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य
 द्वितीयाविभक्त्या होमकर्मत्वमुच्यते । न चोपस्तुरणाद्यर्घ्य-
 स्याज्यस्य होमकर्मत्वमस्ति तस्मात् पुरोडाशावदानस्यैव
 चतुर्वारत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदत्र होमानुवादेन
 चतुरवत्तत्वं विधीयते होमस्याप्राप्तत्वात् नापि किमिष्टवि

धिगौरवप्रसङ्गात् । होममात्रविधानेन चतुरवत्तत्त्वमनुवाद्यं
तच्चान्यमस्ति तस्यैव युक्तं द्विर्हविषोऽवधातीति विधिना
परोडाशावदाने द्वित्वस्यैव प्राप्तत्वात् तस्मात् पुरोडाशे
द्विरवदानम् ।

तद्योदशाधिकरणमारचयति ।

उपांशुयाजे किं न स्यादवदानं चतुष्टयम् ।

स्यादा नास्त्वुपसंहारात् नानूक्तिर्वीक्ष्यतीति तत् ॥७॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं चतुरवत्तं नोपांशुयाजे । कुतः
साप्तदश्यावदुपसंहारात् यथा साप्तदशमनादध्याधीतं परि-
गणितं मित्रविन्नादिविकृतिषु पुनः श्रूयमाणं तास्त्रैवो-
पसंहृतं एवमुपस्तरणाभिधारणोपेते हविषि श्रूयमाणं
तत्रैवोपसंहृतं तथा च पुरोडाशसाक्षाद्ययोस्त्वत्पर्य-
वस्यति उपांशुयाजस्य तूपस्तरणादिराहित्यात् तस्मिन्
चतुरवत्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः । योऽयमुपसंहृतत्वेनोदाहृतो
वत्तविधिः सोऽनुवाद इति पूर्वोक्तं अत उपसंहारो न
शङ्कितुं शक्यः माभूदुपसंहारस्तथाप्युपांशुयाजे चतुरवत्तं
कथं सिध्यतीति चेत् चतुरवत्तं जुहोतीति वाक्यादिति
ब्रूमः । तस्मादुपांशुयाजे चतुरवत्तम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

सप्तपक्षाः पुरोडाशाभ्यामेवेत्यधिकारिणः ।

शेषः स्यात् तच्छ्रुतमेवं कात्स्न्यनित्यत्वबाधनात् ॥२८॥

कर्मान्तरविधिर्नैव प्रत्यभिज्ञैव कारकः ।

पिञ्जरस्य विधिर्नैव माफल्यात् सार्धवर्जनात् ॥ २९ ॥

कालस्यासु विधिर्नैव सचण्यायाः प्रसङ्गतः ।

ऐन्द्राग्नैकविभिर्मेवं वैषम्याच्चैव कारतः ॥ ३० ॥

कालो लाक्षणिकोऽप्यस्तस्वार्थत्वायेति चेन्न तत् ।

सुत्याविध्यै कवाक्यत्वात् स्वार्थत्वाच्चानुवादता ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमास्नायते पुरोडाशाभ्यामेवा सोम-
याजिनं याजयेत् यावेतावान्नेयश्चैन्द्राग्नश्चेति । तत्र च
षट्पञ्चान् क्रमेणापन्यासपूर्वकं निरस्य सप्तममवस्थापयति ।
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र योऽधिकारी श्रुत-
स्तस्यायं शेषः स्यात् । कुतः तच्छ्रुतः पुरोडाशसाधनकस्य
यागस्य यः कर्त्ताधिकारवाक्ये श्रूयते स एवात्रासोमयाजि
शब्देन विमेषितः श्रूयत इत्याद्यः पक्षः । नैष युक्तः कात्स्न्यं
नित्यत्वयोबीधप्रसङ्गात् तथा हि पुरोडाशाभ्यामेवेत्येव-
कारणं साज्रयोनांशुयाजयोर्व्यवच्छेदः । तथा पुरोडाश-
द्वयस्याग्नेयश्चैन्द्राग्नयेति विमेषितत्वादग्नीषोमीयस्यापि व्य-
वच्छेदः ततः कात्स्न्यं बाध्यते । तथा सोमयाजिनमेवं-
त्यन्वयस्तदानीं सोमयागादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदात्
यावज्जावर्तिवाक्यात् प्रापितनित्यत्वं बाध्यते तस्माद्दर्श-
पूर्णमासाभ्यामज्ये आग्नेयैन्द्राग्नकर्मणी विधीयते इति
द्वितीयः पक्षः । यावेताविति प्रतिष्ठानुवादेन दर्शपूर्णमासा-
मेव प्रत्यभिज्ञायेते पुरोडाशाभ्यामेवेत्येवकारस्य कर्मान्तर-
पक्षे व्यर्थः स्यात् । तस्मात् प्रसिद्धकर्मानुवादेन याजयेदिति
णिजर्थं कृत्विजं प्रतिविधीयते । एव कारस्य प्रयोजनं साक्षा-
द्यादिनिवृत्तिरिति तृतीयः पक्षः सोऽप्यनृपपक्षः कृत्व-
नामी फलस्य कस्यचिदश्वणात् । न च विश्वजिज्ञासेन
कल्पयितुं शक्यं परार्थकर्मणि प्रवृत्तस्यार्थप्राप्तेऽेवासम्भ-

६४२ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा०८ अ० १५.

धात । तस्मात् कालविधिरस्तु सोमयागात् प्राचीने काले .
पुरोडाशाभ्यामेव याजयेन्न तु साक्षात् सोऽयं चतुर्थः
पक्षः । एषोऽप्ययुक्तः असोमयाजिग्रहस्य काले लक्षणा
वृत्तिप्रसङ्गात् तस्मादैन्द्राग्नस्यैकस्य पौर्णमास्यामप्राप्तत्वेन
विधिरस्तु आग्नेयस्तु पौर्णमास्याममावास्यायाञ्च नित्य
प्राप्तत्वादनूद्यत इति पञ्चमः पक्षः । सोऽप्ययुक्तः सकृत्
प्रयुक्तस्यैकस्य लिङ्प्रत्ययस्य विधित्वमनुवादत्वञ्चेत् वैषम्य
प्रसङ्गात् एव कारणात् व्यर्थः । तस्मादेतस्या तस्मात्तन्निमित्त
रुभ्य,पेत्यापि कालस्य विधिरस्तु । तथाहि असोमयाजिन
साक्षात् तावत् प्रतिप्रसवः श्रूयते । तद्विद्म मन्त्रयेदिति
यदा सोमयागो नास्ति तदापि मन्त्रये देवेत्यर्थः । तथा
सति सोमयान्य सोमयाजिनोरुभयोरप्यमावास्यायां सा
क्षात्तमैन्द्राग्नपुरोडागेन सह भिन्नविषयत्वाभावात् विक
ल्पितः पुरोडाशः सोमयागात् प्रागेव पश्चात्, साक्षात्
मेवेत्यभिप्रेत्य कालो विधीयते । तथा सत्येतच्छ्रान्त्यं साधेयं
नान्यथेति पष्ठः पक्षः । सोऽप्ययुक्तः साक्षात्तयेन तु सोम
याजिनमित्यस्य विवेस्तावकात्वे सत्येकवाक्यत्वलाभात्
स्वार्थकत्वञ्चैवं सति भविष्यति तस्मादनूवादीत्यमिति
सप्तमः पक्षो ग्राह्यः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

उपांशुयाजे यत किञ्चिद् द्रव्यमाज्यमुतायिमः ।

विशेषानुक्तितो मेवं धौवाज्यस्य विधानतः ॥ ६२ ॥

उपांशुयाजमन्तरा यजतोत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वा
दैच्छिकं द्रव्यमिति चेत् मेवम् । याज्यस्य श्रुतत्वात् तावः

मृतावग्नीषोमावाज्यस्यैव नावपांशु पौर्णमास्यां यजनिति
हि श्रुतं न चैवमप्यनियतं किञ्चिदाज्यमिति यङ्गाम् ।
ध्रौवस्य विहितत्वात् सर्वस्यैवा एतद्यज्ञाय गृह्यतं यत्
ध्रुवायामाज्यमिति विहितं विध्यश्रवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य
सप्रयोजनत्वाय विपरिणामः कर्त्तव्यः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्तान्त्रिको वाग्निमी भवेत् ।

अविशेषात् प्रकरणात्तान्त्रिकोऽत्र नियम्यते ॥ ३३ ॥

तत्प्रीपांशुयाजेया काचिद्देवता स्यात् विष्णुरुपांशु-
यष्टश्च इत्यादेरर्थवादत्वेनाविधायकत्वात् अन्यस्य च देव-
ताविधेरदृग्गतात् यागीन देवतामात्रस्यैव कल्पनाच्च । मैवम्
उपांशुयाजस्य दृग्गर्गमासप्रकरणपठितत्वाद्दृग्पूर्णमासतन्त्र-
मध्यपठित एव कश्चिद्देवः प्रत्यानत्यापांशुयाजे नियम्यते ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

कोऽपि देवस्तान्त्रिकः नियतो वा तदापि किम् ।

प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावताथवा ॥ ३४ ॥

विष्णुर्देवाग्निमुत्सृज्य विकल्प्य देवतात्रयम् ।

कोऽप्यत्रानियमाभेवमुपांशुत्वादिवन्त्रणात् ॥ ३५ ॥

प्रजापतिकुपांशुत्वान्न तूग्नीष्मावयोगतः ।

अग्निमुत्सृज्यत्वतो मैवं तद्याज्यादिरपाठतः ॥ ३६ ॥

अग्नेः षोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ।

विष्णुर्वाज्यादितस्तत्र प्राजापत्योक्ति बाधनात् ॥ ३७ ॥

याज्यात्रैविध्यतः प्राप्ता विकल्पान्तेऽत्र देवताः ।

विधिगोप्यार्थवादेऽपि तत्र प्राप्तमनूयते ॥ ३८ ॥

तान्विकदेवेषु नियमकाभावाद्यः कोऽपीति चेत् न
 वक्ष्यमाणानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् यत् किञ्चित्
 प्रजापत्यं यज्ञे क्रियते उपांश्वेव तत् क्रियते इति वचना-
 दुपांशुत्वधर्मसामान्येन प्रजापतिं मनसा ध्यायेदिति
 विधेस्तृणीभ्रावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् प्रथमं यामदेवत्वेन
 मुख्यत्वादग्निदेवतेति चेत् । न । उपांशुयाजक्रमेऽग्निवषय-
 याज्याद्य पाठौ तावन्नूनामित्यादि पूर्वादाहृतवाक्यादग्नी-
 षोमौ देवतेति चेत् न । तस्य वाक्यस्य पूर्णमासीकाल-
 विधायकत्वात् कस्याश्चिच्छात्रायासमाश्रयाजक्रमेण वैषाव-
 याज्या पुरोऽनुवाक्ययाः पाठाद् विष्णुर्देवतेति चेत् । तथा
 सति शाखान्तरप्राप्तयोः प्राजापत्यवर्जिताः प्रसज्यन्ते तस्मा
 न्नानाशाखासु पठितान्यथा विष्णुर्देवापत्यज्ज्याध्याप्य
 याज्या पुरोऽनुवाक्याभ्यां प्रातारितरौ देवता विष्णुर्देवतेति
 अतएवोपांशुयाजविधिरेषेऽयवादेऽथैतदेव प्राप्तं देवतात्वं
 यमनूयते विष्णुर्देवाः यष्ट्यो जामित्याद्य प्रजापतिर्गणेश
 यष्ट्यो जामित्याद्यान्तोर्पितादुपांशु यष्ट्यावजामित्यायेति
 नश्चाहे दताविकल्पो राजानः ।

अष्टादशाधिकरणमारुह्यति ।

दर्शादिर्वातस्य कार्त्तं दर्शं नवान्य एव वा ।

द्विपुरांडाशसंनिध्याद्याद्यो दग्नीऽग्निर्ताऽग्रतः ॥ ४८ ॥

विष्णुयाज्योऽंतासी युक्ती मध्यमः पूर्णिमादिभिः ।

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिभिः ॥ ४९ ॥

जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्यथौ पुरोडाशौ
 उपांशु याजमन्तरा यजत्यजामित्वायेति पुरोडाशयोर्मध्यं ।

स यागो विहितः । पुरोडाशौ च पौर्णमास्यामाम्नीयाम्नी-
मीमीगी यमावास्यायामाम्नीयेन्द्राग्री ततो हिः पुरोडाश-
सन्निधेः समानत्वाद्दृग्पूर्णमाचेत्युभयमुपांशु वाजस्य
काल इत्याद्यः पक्षः । दृग् प्रकृत्य याज्याकारणे प्रा-
ग्नीययाज्याया अधस्ताद् वैश्वयाज्यायाः पाठात् प्रकर-
णस्य सन्निधितः प्रबलत्वादृग् एव काल इति मध्यमः
पक्षः । तावन्न तावन्मौषोमावाज्यस्यैव नावपांशु पौर्ण-
मास्यां यजन्निति पौर्णमास्यास्तत् कालत्वेन विधाना-
दावनिकस्य विधेः प्रबलत्वात् पौर्णमास्येव कालस्तथा च
वैश्वयाज्या प्रकरणादुत्कृष्टताम् ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

पुरोडाशैक्यवृत्तायां पौर्णमास्यामयं न हि ।

स्यादानास्त्यन्तरेत्युक्तत्वे कालोऽस्ति शङ्कवत् ॥ ५१ ॥

सोमात् प्रागम्नीषीनीयपुरोडाशरहितः केवलाग्नीय-
पुरोडाशयुक्ता पौर्णमासी भवति स सोमिनेष्टाम्नीषीमीगी
भवतीति वाक्येनाम्नीषीनीययोः सोमयागोत्तरकालत्वा-
वगमात् । तस्यादुपांशुयाजो नास्ति । कुतः उपांशुयाज-
मन्तराय यजतीति पुरोडाशादयान्तरालकत्वस्य सुगत्वेन
विधानादिति प्राप्ते मूलः । किं पुरोडाशावन्तरालकालस्य
विशेषणभूतौ उत्तीपलक्षणभूतौ नायः । अन्तरालकालवत्
मद्विशेषणयोः पुरोडाशयोः उपांशुयाजसुगत्वप्रसङ्गात् । न चे-
तद्व्यक्तम् । उपांशुयाजवस्योरपि स्वातन्त्र्येणैव लक्षण-
फलान्वयात् द्वितीये तु अह्नवायेनोपलक्षकस्याग्नीषीमीय-
पुरोडाशस्याभावेऽप्युपलक्षके काले यामोऽस्ति यथा अह्न-

६६४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० १ अधि० १ ..

अनिवेष्टार्या राजमेवार्थं प्रतिदिनमागस्त्यमित्युक्ते
कस्मिंश्चिदिने तं गृहं धमतः पुरुषस्याभावे नीपलक्षकस्य
अनेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन् जाले सेवकः समागच्छति
तथावापि दृष्टव्यं यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव
व्यापारः सूर्यगत्यादिकं सम्भाव्येत तर्ह्यत्रापि सम्भव-
त्त्रिवाग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः तस्मादेक पुरोडाशायामपि
षोणमास्यामस्तूपांशुयाजः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-
ध्यायस्वाष्टमः पादः ध्यायश्च समाप्तः ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

वाधाकाधविचारेण प्रयोज्ये निश्चिते सति ।
प्रयोगस्य विचारोऽथ तन्त्ररूपो विचार्यते ॥
अनेन द्वायमेकादशयोरेध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उप-
पादितः ।

एकादशाध्यायस्याद्ये पाटे प्रथमाधिकरणमारचयति ।
षड्यागानां फलं स्वर्गः प्रत्येकं तन्त्रतायवा ।
आयः पृथक्फलार्थित्वाच्च सङ्गस्य फलोक्तिः । १ ॥
दृश्यपूर्णमासाभ्यां स्वमेकामो वक्षतेति श्रुतं फलम-
न्वेयादिभिः षड्भिर्यागैः प्रत्येकमभिसम्बन्ध्यते । कुतः ।
इयमुत्पन्नतया परस्परनिरपेक्षायां पृथगेव फलाकाङ्क्षित-
त्वादिति चेन्न । तत्समूहवाचिना दृश्यपूर्णमासशब्देन

वद्वत्य सहस्यैव फलमस्यम्भात् । तस्मात् स्वर्गस्तीर्षा फलं
 तन्त्रेण । तन्त्रे विस्तार्यते बहूनामुपकारो येन सकृत्
 वर्त्तितेन तदिदं तन्त्रम् । तद्यथा बहूनां वाङ्मनानां
 मध्ये कृतः प्रदोषस्तेषामुपकरोति । न त्वमुलेपनभोजना-
 देवतप्रतिपुरुषमावृत्तिलक्षणमावापमपेक्षते । एवं स्वर्ग-
 तन्त्रेण फलम् ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

कार्यभेदो न वाङ्मानां सौख्यचिन्तादिष्वङ्गिषा ।

करणैक्यास्तदेकत्वं द्वारभेदो बहुत्वतः ॥ २ ॥

यानि प्रयाजाज्यभागाद्यङ्गानि तेषां सर्वेषां करणं
 त्वुपकारभेदः स्यात् । कृतः कार्यभेददर्शनात् । यथा
 सौख्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामाश्चिन्तया यजेत पशुकाम
 इत्यादिषु परस्परनिरपेक्षेण विहितानां सौख्यादीनां ब्रह्म-
 वर्चसादिकार्यभेदस्तथा प्रयाजाज्यभागादीनां परस्पर-
 निरपेक्षाणां करणे प्रकारो भिद्यते । न चान्न पूर्वन्यायेन
 तद्विपकारममकं किञ्चिदस्तीति प्राप्ते कृतः । करणा-
 ऋङ्गानुसारेण ह्यङ्गोपकारः कल्पाः । करणञ्च स्वयमेकं
 सत्स्वयत्तु, दधीधनलक्षणमेकमेवोपकारमङ्गकृतमनीक्षते ।
 अङ्गबहुत्वं तु द्वारकार्यभेदोपपद्यते । यथा तरुलकाष्ठ-
 स्याल्पादीनां कारकाणां द्वारभेद एवीदननिष्पादनलक्षणं
 प्रधानकार्यमेकमेव तद्वद्व द्वारभेदेऽप्युपकार एव एव ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

४ प्रकारः स एकैकं कौश्र्वा निखिलै कृत ।

आकाङ्क्षापूरणादात्तः कर्माधिकारात् मध्यमः ॥ ३ ॥

कपोतवद्यौगपद्येत्यागद्वितीरभावतः ।

सम्भूयकरणाकाङ्क्षां पूरयत्युपकारतः ॥ ४ ॥

योऽयं करणं पत्येक उपकारः पूरयति निर्णीतः । ए
एकेनाङ्गेन सिध्यति । करणस्याङ्गाकाङ्क्षायाश्चावता पूरि-
तत्वाद्यथाशामगतैः सर्वैः कर्तव्यं करदानमेकराजकुल-
समागतः करोति । कराकाङ्क्षा च तावता निवर्तते ।
तथात्रापि द्रष्टव्यम् । वक्ष्येतदङ्गमनुष्ठेयमिति विधेय-
नियामज्ञं न स्यात् तर्हि त्रिकल्पोऽस्त्वित्याद्यः पञ्चः ।
यथा यावन्ति काम्यकर्माणि सौम्यचित्रादीन्यनुतिष्ठति
तावत् फलमाप्नोति तथाङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वसम्भवादि-
च्छवा क्षान्तिश्चदङ्गान्यनुष्ठेयानि । तेषातिशयवानेक-
करणापकरणे जायत इति मध्यमः पञ्चः । यथा जिवत्-
सया खले बीजभक्षणाय कपोतपंक्तिर्युगपत् पतति तथा
करणकाङ्क्षां पूरयितुं समर्थानि सर्वाण्यङ्गान्येकप्रयोग-
वृत्तनपरिगृहीततया युगपत् प्राप्तानि तेषां केवाधिक्य-
परित्यागं हेतुर्नास्ति । तस्मात् सर्वाण्यङ्गानि सम्भूयैक-
स्योपकारजनने करणाकाङ्क्षां पूरयन्तीति दाहान्तः ।
वार्तिककारस्तु पूर्वाधिकरणस्य त्रैवर्ण्यं मन्यमानोऽपि
केवाधिकारेणान्तर्भावयामास ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

काम्यकर्मप्रयोगः किं सक्तदेवा सक्तश्च वा ।

फलसिद्धेरादिमोऽन्यो भूयः स्नेच्छानुसारतः ॥ ५ ॥

चित्रादिकाम्यं कर्म सक्तदेव प्रयोक्तव्यम् । तावतैव

पञ्चादिफलस्य सिद्धिः । यथा प्रयाजाद्यङ्गं सक्तदेवानु-

तदिति प्राप्ते ब्रूमः । विषमो दृष्टान्तः ।
करणस्याङ्गेषु सकृदेवाकाङ्क्षा । इह तु पुरुषः स्वर्गपश्वा-
दीन् भूवोभूयः कामयते । अतस्तदनुसारेण प्रयोगा-
वृत्तिः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अवघातः सकृन्नो वाऽसकृत् स्याद्विधिसिद्धितः ।

दृष्टा तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तीऽभ्यस्यतामयम् ॥ ६ ॥

श्रीही न वहन्तीत्यत्र सकृन्मूलपातमात्रेण विधि-
प्रयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्वतावृत्तिरिति चेत् न । तण्डुल-
निष्पत्तिर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्याश्रुतस्यापि
कल्पनीयत्वात् । एवं तण्डुलपेषणादावपि द्रष्टव्यम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सर्वेषवावघातः किमावर्त्यः सकृदेव वा ।

आवर्त्यः पूर्ववन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात् ॥ ७ ॥

अग्निप्रकरणे श्रूयते । औडम्वरसुलूखलं सर्वेषवस्य
परित्वा वहन्ति । अथैतदुपदधातीति । अत्रादृष्टमात्रस्य
प्रयोजनत्वात् सकृदेवावघातः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अङ्गेऽभ्यासी न वा भूम्नाऽभ्यासी नाङ्गे पृथक् फलम् ।

अङ्गावृत्त्यैव भूमातः प्रयोगेऽङ्गं सकृद्भवेत् ॥ ८ ॥

एकस्मिन्त्यागे प्रयाजाद्यङ्गं फलभूमार्थिनाभ्यस्यम् ।

कारिर्वाटेः काम्यस्य दार्मणोऽभ्यासेन फलभूयस्त्वदर्श-
नादिति चेत् न । अङ्गोपकृतप्रधानस्य यत् फलं ततोऽति-
रिक्तञ्च कस्यचिद्भावात् । यदि फलभूमानमर्थयेत्तदा साङ्गं

प्रधानमावर्तनीयम् । न त्वङ्मात्रावृत्त्या तत् सिध्यति ।
ननूपकारभूयस्त्वमङ्गावृत्तिलक्षणं फलभूयस्त्वे पर्यवस्यति ।
यथा मस्यादिषु कर्पणाद्यावृत्तिकृती भूयानुपकारः फलं
वर्धयति तददिति चेत् । न । तत्र तु दृष्टत्वादिवृत्तदृष्ट
उपकारः शास्त्रादेव बोध्यः । न च शास्त्रमुरकारभूयस्त्वा-
द्यावृत्तिं क्वचित् ब्रूते । तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे सकृदेव
प्रधाजाद्यङ्गानुष्ठानम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्या ऐच्छिकास्त्रित्वमेव वा ।

आद्यो बहुत्वसाम्येन त्रित्वेनेव कृतत्वतः ॥ ८ ॥

अत्रमेधे वसन्ताय कपिञ्जलानालभत इति त्रित्वचतु-
ष्टादिसंख्यानां सर्वासां बहुत्वसाम्यादिच्छया काचित्
बहुत्वसंख्या स्वीकार्येति चेत् । न त्रित्वेनेव शास्त्रार्थस्य
कृतत्वात् । यो हि चतुष्टादिसंख्यामुपादत्ते तेन न तदन्त-
र्भूतं त्रित्वं वर्जयितुं शक्यते । अतोऽवश्यमावित्वेन प्रथम
भावित्वेन लाघवेन च त्रित्वोपादाने शास्त्रार्थसिद्धौ ततः
शक्यम् । त्रित्वोपादानेन त्वनन्तर्भूतं चतुष्टादिकं वर्ज-
यितुं न शक्यते । अधिकपक्षिर्हिंसायां प्रत्यवायात् ।
तस्मात् त्रित्वमेवोपादेयम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

उत्तरास्त्रिस्त एवस्यतीतत्वं वाच पूर्ववत् ।

तिस्त एव हविः कात्स्न्यापूर्वयोर्विधितोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

सान्नाय्यदीहं प्रकृत्य श्रूयते । वाग्यतस्त्रिस्तो दीह-

यित्वा विष्टवागनन्वारभ्य तूखीमुत्तरा दीहयतीति ।

तत्र तिसृभ्य उत्तरागावो यजमानस्य यावत्यः सन्ति । तासां मध्ये कपिञ्जलन्यायेनोत्तरास्तिस्र एव गावो दीहनीया इति प्राप्ते ब्रूमः । नास्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् कुमारश्च न पयो लभेरन्निति विद्यमानपयसो हविष्टं विधीयते । न चात्र कुमाराणां पयसो निषेधः । तथा सति दृष्टार्थत्वपरित्यागेनादृष्टार्थत्वं कल्प्येत । कुमारश्च नेत्येषश्च शब्दश्चापि शब्दार्थवाची प्रयुज्यमानस्तदा व्यर्थः स्यात् । किञ्च बहुदुग्धोन्द्रायदेवेभ्यो हविरित्यस्मिन्नपि मन्त्रे हविषां बाहुल्यं प्रतीयते । तेन प्राप्तं सर्वोत्तरा गोदीहनमनूयापूर्वमन्वारम्भणमात्रं विधीयते । तस्माद्विधेय कपिञ्जलवैषम्यादविर्बाहुल्यार्थं सर्वोत्तरा दीहनीयाः ।

अथ दशमाधिकरणमारचयति ।

प्रत्यङ्गिकार्याणां ज्ञानं तन्त्रेणोताङ्गिनो यतः ।

एकैकस्योपकार्यत्वं तस्मात् प्रत्यङ्गप्रसुष्ठितिः ॥ १० ॥

विधानवद्वहानं सकृदेवोपकारकम् ।

तद्देशकालकर्तृणामेकत्वान्नर्त्तकादिदत् ॥ ११ ॥

पौर्णमास्यां त्रीण्याग्नेयादीन्यङ्गिनिं प्रयाजाज्यभागैरुपकार्याणि तेष्वेकैकस्याङ्गिन उपकारापेक्षितत्वात् प्रतिप्रधानमङ्गानि पृथगनुष्ठियानीति प्राप्ते ब्रूमः । यथा समिधो यजतौत्यादिविधानं सकृदेव प्रवृत्तं नत्वाग्नेयादिवयोद्देशेन पृथक् प्रवर्त्तते । तथानुष्ठानमपि सकृदेव प्रवर्त्तते । प्रवृत्तं सत् त्रयाणामुपकाराकाङ्क्षां पूरयति । यथा बहूनां पुरतो नृत्यन्नर्त्तकः सर्वेषां सुखं युगपद्विर्वर्त्त-

६५२ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० २ अधि० १

यति तद्वत् तस्मादाग्नेयादिषु देशकालकर्तृत्वात् नैकस्मा-
दङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम् ।

अथ एकदशाधिकरणमारचयति ।

कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा देवतैक्यतः ।

तन्त्रं सौम्यव्यायेन कालभेदात् पृथग् भवेत् ॥ १२ ॥

काम्यपशुकाण्डे श्रूयते । आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत
सौम्यं वभ्रूमाग्नेयकृष्णग्रीवपुरीधायां स्पर्धमान इति
अवमर्थः । ममैव यो रोहित्यमभु नान्यस्येत्येवं स्पर्धा-
पेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेत्तिति । तत्राद्यन्तयोः
कृष्णग्रीवयोः पश्वोर्देवतैक्यात् तन्त्रेणानुष्ठानम् । इति चेन्न ।
सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालैक्यासम्भावेन तन्त्रमप्य-
वात्तस्मादावापः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे एका-

दशाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

आग्नेयादिप्रधानस्य दिग्ने काले च कर्त्तरि ।

भेदः स्यादथवा तन्त्रमङ्गत्वाद् द्रव्यदेववत् ॥ १ ॥

उत्पत्तिविधिशेकत्वाद् भेदः स्यादेकशब्दतः ।

विधेः प्रयोगशेकत्वाद्भेदेन तु तन्त्रता ।

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्त्तारो विहिताः ।

क्रमे दर्शपूर्णमासाभ्यां व्रजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां ।

यजेतामाषास्यायाममावास्या यजेत । दर्शपूर्णमासयो-
 षत्त्वार ऋत्विज इति । एते देशकालकर्तारोऽङ्गत्वात्
 द्रव्यदेवतावत् उत्पत्तिविधिशेषाः सन्तः प्रधानेष्वग्ने-
 यादिषु प्रतिप्रधानं भिद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः । दर्शपूर्ण-
 मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतत्येकेन शब्देनाग्नेयादीनां पृथ-
 गुत्पन्नानामपि परस्परसहितानामेव फलमाधनत्वेन
 विधानादेकः प्रयोगो गम्यते । तमेकप्रयोगापादकमकं
 दर्शपूर्णमासशब्दमुपजीव्य देशादिविधानादेशादयोऽपि प्र-
 योगशेषा एव नतूत्पत्तिशेषाः । तस्मादेकस्मिन् प्रयोगे
 देशादीनां तन्त्रेण सम्बन्धः ।

अथ द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

अङ्गे ये केऽपि देशाद्याः किं वाते देवतादिवत् ।

अनन्वयात् केऽपि मैवं प्रयोगेण परिग्रहात् ॥ ३ ॥

प्रयाजाद्यङ्गेषु ये केऽपि देशकालकर्तारः । प्रतीष्टि-
 दृच्छ्या कर्त्तव्याः । कुतः । अनन्वयात् । यथा प्रधाना-
 न्वितयोर्द्रव्यदेवतयोरङ्गेष्वन्वयो नास्ति तथा देशादीनाम-
 योति प्राप्ते ब्रूमः । प्रयोगशेषत्वं देशादीनां न त्वाग्ने-
 यादिविधिशेषत्वमित्युक्तम् । प्रयोगेण च प्रधानवदङ्गान्यपि
 गृह्यन्ते । तस्माद्ये एव देशाख्यः प्रधानानान्ते एवाङ्गा-
 नामपि ।

अथ तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सङ्गमेदे तन्त्रमङ्गं न वा कर्मैक्यतोऽग्रिमः ।

न मुख्यकालभेदोक्त्या प्रयोगस्य पृथक्त्वतः ॥ ४ ॥

इष्टौ विद्यमानानां षष्ठां यागानां द्वावधान्तरस्तृतीयौ
दर्शश्च पूर्णमासश्च । चातुर्मास्येषु चत्वारः सङ्ख्याः वैश्वदेव
वरुणप्रधाससाकमेघशुनासौरौयाः । एतादृशे विषये सङ्ख्या-
तानेकत्वे कर्मण्यात् प्रयोगैक्ये सत्यङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं
युक्तम् । न च पौर्णमास्यमावास्थ्ययोः कालभेदेनाङ्गभेदः
शङ्क्यः । पशुवदभेदोपपत्तेः । वपया प्रातः सवने प्रचरन्ति
पुरोडाशेन माध्यन्दिनेऽङ्गैस्तृतीयसवने इति वपा पुरो
डाश इदयाद्यङ्गप्रचाराणां कालभेदेऽपि पञ्चङ्गानां प्रया-
जानां यथा नास्त्यावृत्तिस्तद्वदवापीति प्राप्ते नूनम् ।
नात्राङ्गतन्त्रं युक्तम् । कुतः । दर्शपूर्णमासकर्मण एकफल-
साधनत्वे तत्स्वरूपत एकत्वेऽपि दर्शप्रयोगात् पूर्णमास
प्रयोगस्य पृथक्त्वात् । तच्च पृथक्त्वं वाचनिकात् काल-
भेदादवगम्यते । पशुदृष्टान्तस्तु त्रिषतः । न हि मुख्यस्य
पशुयागस्य भेदोऽभिहितोऽस्ति । वपादीनान्तु प्रयाजाद-
पेक्षया मुख्यत्वेऽप्यस्ति महद्वैपश्यम् । प्रयाजादिभ्यो वपा-
दयो मुख्यास्तेभ्यो वपाद्यवयवभ्योऽवयवौ पशुमुख्यः
अत्रापि प्रयाजादिभ्य आम्नेयाद्यस्तयो मुख्यास्तेभ्योऽपि
तेषां सहोदर्शो मुख्यस्तस्य च दर्शस्य कालभेदो विधीयते ।
अमावास्याया नमावास्थ्यया यजेतिति । तत्र दर्शयागस्थानी-
यस्य पशुयागस्य कालभेदो विधीयते चेत् । भवेत् तदा साम्यं
नत्वेवं विधीयते । किन्तु वपादिप्रचारस्यैव कालभेदो
विधीयते । न हि प्रचारस्याङ्गभूतस्य मुख्ययागत्वमस्ति
येन प्रयोगभेदोऽत्र शङ्केत । तस्मात् पशुवैषम्येण मुख्यस्यैव
दर्शस्य पूर्णमासयागस्य च कालभेदोऽस्य प्रयोगभेदे सति ।

प्रयोगशेषाणां प्रयाजादीनामावृत्तिरिति । एवं वैश्वदेवा-
दिषु द्रष्टव्यम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अङ्गान्यध्वरकल्याणां प्रातःकालादिभूतिषु ।

त्रिषु सङ्घेषु तन्मेषु स्युर्भेदेनाथवाग्रिमः ॥ ५ ॥

सप्तस्य शेषनिर्वाणं तदुदाराङ्गापकर्षणात् ।

प्रातर्निर्वापवैषम्यान् मुख्यकालाय भिन्नता ॥ ६ ॥

काम्येष्टिष्वध्वरकल्याणानां काचिदिष्टिः । तत्र प्रातः-
काले त्रयाणां यागानामाग्ना वैष्णवसारस्वत बाह्व्यस्यानां
सङ्घः पठितः । मध्याह्नपराङ्मुखोरपि तथैव पठितः ।
अष्टाकपालैकादशकपालाद्वाद्यकपालैराग्ना वैष्णवी विशे-
षित इतरत् समानम् । तत्र त्रिषु सङ्घेषु प्रयाजाद्यङ्गानां
तन्त्रम् । कुतः । पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेदिति मङ्गस्य
यागस्याशेषनिर्वापस्य रात्रौ सुप्रजनानां प्रबोधपूर्वकव्यापा-
रात् प्राचीन उषःकालेऽपकर्षे सति निर्वापवदङ्गान्तराणा-
मपकर्षस्य प्रतिमानादिति प्राप्ते ब्रूमः । आग्ना वैष्णवं
प्रातरष्टाकपालं निर्वपेदिति सामान्येन विहितो यः
प्रातःकालीनो निर्वापः स एव सन्ति हि तत्वात् पुरा वाच
इति विशिष्यते । तस्मादुत्तरसङ्घनिर्वापोऽपि मुख्यत्व-
लाभाय तत्तत्कालयोः कर्त्तव्यस्तद्वत् प्रयाजादीनामपि
भेदेनानुष्ठानम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्वसुतोऽग्रिमः ।

पशुभेदादेवपाककालैक्याच्छाक्ततोऽन्तिमः ॥ ७ ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्देवानु-
सारेण वसा होमोभिद्यत इति चेत् । न । प्रजापतिरंक-
एव सप्तदशानां पशूनां देवता । तथा पाकोऽपि सहैव
क्रियते प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणं प्रदानेऽपि साहित्य-
मस्ति । कालश्चैको याज्यार्द्धर्चान्तस्य तत्कालत्वेन चोद-
कातिदेशाच्छक्यते च सह होमस्तस्मात् तन्त्रम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

ऐकादशिनगे तन्त्रं वसा होमोऽथ भिन्नता ।

तन्त्रं शक्यत्वतो भेदः प्रधानार्द्धर्चभेदतः ॥ ८ ॥

ऐकादशिनैष्वाग्नेय सारस्वतसौम्यादिपशुषु वसा
होमस्य सह कर्तुं शक्यत्वात् तन्त्रमिति प्राप्तं ब्रूमः । देव-
ताभेदेन प्रधानभेदात् । तत्र याज्यार्द्धर्चान्तकालानां भिन्न-
त्वेनानुष्ठाने यौगपद्या सम्भवाद्भेदः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

यूपैकादशिनो यूपाहुतं भेदोऽथ तन्त्रता ।

समीपभेदादाद्याऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ॥ ९ ॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपाहुतिः प्रतियुक्तं
भिद्यते । कुतः । यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुति
जुहोतीति तद्विधानात् । सामीप्यानाञ्च भेदादिति प्राप्तं
ब्रूमः । न तावदत्यन्तसामीप्यं सम्भवति यूपदाहप्रसङ्गात् ।
अतो यावता व्यवधानेन यूपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो
देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम् । देशैक्यसम्भवादाहुतेस्तत्र
तन्त्रता ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

किमश्रावभृथे मुख्यमार्तं साङ्गमुताग्रिमः ।

मुख्यत्वेनान्वयान्नैवं प्रयोगिणं मदन्वयात् ॥ ८ ॥

इदं श्रूयते । अश्रावभृथेन चरन्तीति । तत्र शाङ्गं
एककपालोऽवभृथमद्वैवाच्यत्वात् मुख्यं कर्म तेन मुख्येना-
पामन्वयः । श्रूयते । अतो द्रव्यदेवतावदंशं मुख्यमन्त्रा-
वृत्तात् प्रधानमात्रस्यैवाश्रानुष्ठानम् । अत्रारज्यभाग-
सोम्याहवनीयेऽनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः । स्यादध्यवम् ।
यद्यवभृथ इत्येतावतैव श्रूयेत । इह त्वंश्रावभृथेन चर-
न्तीति श्रवणादवभृथप्रयोगिणोपामन्वयात् साङ्गं प्रधानं
मेषु कर्त्तव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

माकृत्याः सार्धमष्टाभिरङ्गे तन्त्रभिदाऽथवा ।

प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रभेदो देशस्य भेदतः ॥ ९ ॥

वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि
तेषु माकृतीमामिच्छां प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे विहारेऽनुति-
ष्ठति । इतराणि त्वष्टावध्युक्तरे विहारेऽनुतिष्ठति । तेषां
मष्टानां प्रयोगैक्यात् तन्त्रेणाङ्गान्यभयवादिसम्मतानि ।
तथा तान्येव माकृत्या अपीत्यत्रासि तन्त्रं प्राप्तम् । कुतः ।
वरुणप्रघासान्तःपातित्वेन प्रयोगैक्यात् । नन्वत्र विहार-
भेद आन्नातः । पृथगग्नी प्रणयतः पुंश्चिद्वेदी कुरुत इति
सोऽयं पृथगनुष्ठानाभाते व्यर्थः स्यात् । मैवम् । हविरा-
सादनमात्रे तङ्गेदोपयोगादष्टावध्युक्तरे विहारे हवींष्या
सादयती माकृतमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति तद्विधा-

नात् । तस्मात् तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । देवभेदात् प्रयोग-
भेदे सत्यज्ञानज्ञानमपि भिद्यते । न च तद्भेदस्य हविरा-
सादनमावार्थता युक्ता । तदामादनस्य दृष्टहोमार्थता
परित्यागेनादृष्टार्थत्वकल्पना प्रसङ्गात् । न च प्रयोगभेदे-
नैवासादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यादिति
वाच्यम् । अव्यवस्थया प्रयोगप्राप्तौ तदव्यवस्थार्थत्वात् ।
तस्माद्भेदेनाज्ञानज्ञानम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

अर्चात्वेवचनान्मैवं द्वयोक्त्या व्यवस्थितिः ॥ १० ॥

तत्र पूर्वाक्ते विषये प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेद इव
हीतवद्वादीनां कर्तृणांमपि भेद इति चेत् मैवम् । वाच-
निक पञ्चसंख्याविरोधात् । अध्वयुः प्रतिप्रस्थातृहीतवद्वा
ग्रीष्माः पञ्चत्विजश्चातुर्गस्त्रेयुः विहिताः । चातुर्मास्यानां
यज्ञकर्तॄणां पञ्चत्विज इति । यद्याग्नेयाद्यष्टके माकृत्याश्च
हीतादिभेदः स्यात् तदा पञ्चसंख्या बाधेत । ननु पञ्च-
संख्या सिद्ध्यर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात् ।
माकृत्यां चाध्वयुः प्राप्त इति चेत् सत्यम् । प्राप्तावेव तौ
सभावमयत्र व्यवस्थानं वचनाद्भविष्यति । तत्तु वचनं पूर्वो-
दाहृतम् । तस्मान्नास्ति कर्तृभेदः ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

तत्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्त्रं भिन्नताऽयथा ।

तन्त्रमाभ्यैक्यतो मैवं कर्तृभेदा निवारणात् ॥ ११ ॥

तत्रैवाग्नेयाद्यष्टके माकृत्याश्च गार्हपत्ये हीतव्येषु पत्नी-

संयाजादिषु तन्त्रं युक्तम् । कुतः । गार्हपत्यस्यैकत्वात् न
चाहवनीयवदक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति । तस्मात्
तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । न तावदत्र पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवा-
रयितुं शक्यते । तथा सत्यध्वर्युणा कृताः पक्षीसंयाजाः
प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां माहृत्यां कथमुपकुर्व्यः । तस्मात्
अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता च गार्ह पत्ये पृथक्पक्षीसंयाजान्
कुह्यातम् ।

हादमाधिकरणमारचयति ।

पर्यग्निकरणे त्याग आलस्यो ब्रह्मसामनि ।

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥ १३ ॥

किं चोत्कर्षो वसिष्ठस्य द्यारख्योक्तवदादिमः ।

अदृष्टवाक्यभेदाद्ये द्वेत्याभावेन चास्तिमः ॥ १४ ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यान् पशून् मच्चिनुत इति
प्रकृत्य श्रूयते । तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजतीति ब्रह्मसामग्रा
लभत इति । सप्तदशसु पशुषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते
सत्युत्तरकालभावीकर्मशेषे एतत्सर्गशब्देन निषिध्यते ।
पञ्चमेवे पर्यग्निकृतानुत्सृजतीत्यत्र कर्मशेषनिषे-
धस्य प्रतिपन्नत्वाच्चापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्यग्निक-
रणान्ताः समाप्याः । आलस्यमिति नात्र ब्रह्मसामकाले कर्मा-
न्तरमिति प्राप्ते ब्रूमः । कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्या-
दृशाद्विज्ञं किञ्चिददृष्टं कल्प्येत । वक्ष्यभेदस्य प्राप्नोयात् ।
किञ्च ब्रह्मसामग्रा लभत इत्यत्र द्रव्यदेवतवीरश्रवणादिकर्मा-
न्तरविधिः कर्मावति । तस्मात्पर्याग्निक आनन्तरमेवकार्यस्य
सप्तदशपशूनामालम्बादिशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षे

६६० जैमिनीयन्यायमाहाविस्तरे पा०२अवि०१३ ..

विधीयते । तथा सत्ययः प्राप्तः पर्यग्निकरणात्तरभावि
कर्मव्यापारोपरम उत्सर्गश्चेमानूद्यते ।

तयोदयाधिकरणमारचयति ।

उत्तोत्सर्गः किमुत्कर्षस्त्वागो वाद्योऽत्र पूर्ववत् ।

अन्वहद्वित्वयोक्तमाह पञ्चत्वयोर्विधौ ॥ १५ ॥

वाक्यभेदादिशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः ।

तस्मादारण्यवच्छेपत्याग उत्सर्ग इष्यताम् । १६ ।

अस्यहीनेषु पञ्चगारदीवनामकः कश्चित् पञ्चाह-
विशेषः स च पञ्चसु वर्षेष्वनुष्ठेयः । तत्र प्रथमे वर्षे विशा-
खानक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तदशस्त्रीपञ्चवः सप्त-
दशीनां त्रिद्विंशस्त्रीषु सर्वेषु पर्यग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु च
सत्सु स्त्रीपशूनामालम्भं पुंशूनामुत्सर्गश्चान्नाय पुन-
र्हितीये द्वितीये चतुर्थे च वत्सरे तद्यैवानुष्ठानमास्त्राय
पश्चादाम्नायते । त्रींस्त्रीनैकैकस्मिन् अहनि आलभेरन् पञ्चो-
त्तमेऽहनीति तत्र वत्सरचतुष्टयगतासु चतसृष्वमावा-
स्याषु योऽयं पशूनामुत्सर्गस्तत्र कर्मशेषत्यागो न भवति
किं तुत्कर्षः । त्रींस्त्रीनिति वाक्येनालम्भस्याभिधानात् ।
अत्रापूर्वे प्राजापत्यानामालम्भोत्कर्षस्तथात्रापि युज्यत-
इति प्राप्तौ ब्रूमः । त्रींस्त्रीन् कैकस्मिन् अहनि आलभेरन्-
त्यत्र पर्यग्निकरणानन्तरभावित्वं प्राप्तमालम्भमनूद्यैकाहत्व-
द्वित्वगुणयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत । तथा पञ्चोत्तमेऽहनि इत्य-
त्रोत्तमाहत्वपञ्चत्वयोर्विधौ वाक्यभेदस्तस्मात्तद्गुणद्वयविशि-
ष्टानामन्येषां कर्मणां विधिरभ्युपेयस्तथा सत्यारण्यपशूना-
द्यैर्न सप्तदशीनाम्भः पर्यग्निकरणप्रोक्षणाभ्यां समापनीयाः ।

चतुर्दशधिकरणमारचयति ।

दशपेये चाभिषेचनीये तन्त्रं भिदायवा ।

क्रयसाहित्यस्तन्त्रं कालभेदेन भिन्नता ॥ १७ ॥

राजसूये दशपेयाभिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ
सद्योरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण कार्यम् । कुतः क्रयसाहित्यात्
सह सोमौ क्रौणाति अभिषेचनीय दशपेययोरिति श्रूयते ।
तथा सत्यभिषेचनीयस्य दशपेयस्य च सोमे कृतव्ये सति
क्रयात् पूर्वभाविनां दशपेयाङ्गानामपकर्षात्तन्त्रं स्यादिति
प्राप्ते ब्रूमः । भिन्नकालीनयोरभिषेचनीय दशपेययोरङ्गानां
भेदो युक्तः संसृपाख्याभ्यो दशभ्यः दृष्टिभ्य ऊर्ध्वमपराह्णे
दशपेयस्योपक्रमस्ताभ्यः प्राचीनेऽत्यन्तव्यवहिते कालेऽभि-
षेचनीयः । न च क्रयसाहित्यमस्ति सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः
सोमं क्रौणन्तीति दशपेये क्रयस्य सद्यः कालत्वविधानात्-
सह सोमाविति वचनेन क्रयार्थोपसंवादे साहित्यं निब-
धितम् । तस्मादुभयोरङ्गानां भेदः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

निष्कासावभृथे विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनम् ।

उत्तार्थकर्मपशुवदाद्योऽवभृथशब्दतः ॥ १८ ॥

कर्मान्तरं तदापि स्यात् प्रतिपत्तिः प्रयाजवत् ।

प्राधान्यायार्थकर्म स्यात्तत्रावभृथधर्मकम् ॥ १९ ॥

चातुर्मास्ययागेषु वरुणप्रघासेषु वारुणीमासिषां प्रह-
त्येदमाज्जायते । वारुण्या निष्कासेन तुषेष्टावभृथं यन्तीति ।
तत्रायं प्रथोमप्रकारः । वरुणप्रघासेषु नवहवींषि तेष्वष्टमं
हविर्वारुण्यामिष्टा नवमं हविः काय एककपासः वारु-

न्यामामिक्षायां यवपिष्टमिर्मितं मेषमवदधाति तत्र आमि-
 चासंयुक्तं मेषं सर्वमवदाय हुत्वा ततः एककपालेन प्रचर्य
 भाण्डलिप्तेन वारुण्यामिक्षायाः निष्कासेन यवतुषैश्चाव-
 भृथमनुतिष्ठतीति । तत्र संशयः । किं वारुण्यामिक्षाया
 एकमंशं यवमयमेषसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपाल-
 प्रचारादूर्ध्वं निष्कासरूपांशान्तरेण तुषैश्च प्रचरितव्य-
 मित्येवं प्रचारस्य विप्रकर्षः । उक्त कर्मान्तरम् । तत्रापि
 किं प्रतिपत्ति कर्म आहोस्त्रिदर्थकमेति । तत्र विप्रकर्ष-
 इति तावत् प्राप्तं कुतः । पशौ तथा दृष्टत्वात् । प्रातः
 सवने वपया प्रचर्य तृतीयसवने हृदयाद्यङ्गैः प्रचार इति
 सवनीयपशौ यथा प्रचारविप्रकर्षस्तद्वत्वापीत्याद्यः पक्षः ।
 तथा रुत्यवभृथशब्दवैयर्थ्यं स्यादतः कर्मान्तरमिति पञ्चा-
 न्तरम् । तदाप्यामिक्षा हविः शेषस्य निष्कासस्यास्मिन्
 कर्मेणि हविष्ठायोगात् प्रयाजशेषन्यायेन तत् प्रतिपत्ति-
 स्यात् । यथा प्रयाजशेषेण हवींश्चभिघारयतीत्यत्र शेष
 संस्कृत्यैमभिघारणं तथात्रापि निष्कासः संस्क्रियत इति
 प्राप्ते ब्रूमः । तस्मिन् पक्षे निष्कासस्य संस्कार्यं ब्रूयत्वेन
 प्राधान्यान्निष्कासमिति विभक्तिव्यत्ययः स्यादतोऽवभृथस्य
 प्राधान्यायार्थकर्मत्वमेष्टव्यम् । यदि चातुमोस्येप, नास्त्यव-
 भृथस्तदा तद्वर्मातिदेशाय तन्नामनिर्देशोक्तिरन्यदीयद्रव्य-
 दोषस्यापि कर्मान्तरे विनियोगो वाचनिकस्तस्मादर्थं कर्म

शोडशाधिकरणमारचयति ।

प्राथणीयस्य निष्कासे योनिर्वापोऽर्थकर्मवत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्वाद्यनीयस्य संस्कारः ॥ १० ॥

उताद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ।

मध्येऽस्तु नीपयोग्यसंस्कारस्य गुणत्वतः ॥ २१ ॥

ज्योतिष्टोमं श्रूयते । प्रायेणीयस्य निष्कास उद्देश-
नीयमभिनिर्वपतीति । अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यक्रम-
उद्देशनीयस्य प्रकृतत्वाद् भिन्नप्रकरणान्नातावभृथधर्माति-
देशवद्दयनीयधर्मातिदेशासम्भवाच्चाथकर्मत्वम् । तर्हि नि-
ष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु । सोऽपि न सम्भ-
वति । उपयुक्तसंस्कारादुपरीक्ष्यमाणसंस्कारस्य गरीवं
त्वात् । तस्मादुद्देशनीयस्य संस्कारः ।

इति माध्वीये जैमिनोयन्यायमालाविस्तरे एका-
दशीऽध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ।

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

वेद्यादिमुख्यकाले स्यात् त्वकाले वेतराङ्गवत् ।

मुख्यकालेन पूर्वदुरित्याद्युक्तेः स्वकालितः ॥ १ ॥

वेदिर्वेद इध्वा बर्हिःरित्यादेः सम्पादनरूपमङ्गानुष्ठानं
धानस्यैव काले कर्तव्यम् । प्रयाजाद्यङ्गेषु मुख्येन
। हं देशकालकर्तव्यस्य निर्णीतत्वादिति चेत् । न ।
। तादिभेदस्य वाचनिकत्वात् । पूर्वदुरमावास्यायां वेदि-
। रीतोत्यादिः कालभेदः । अखावभृथेन चरन्तोत्यादि-
। गभेदः । अग्नौ सौत्रामण्याश्च दक्षिणा भेदात् कर्तव्यभेदः ।
इवा दक्षिणेति सौत्रामण्यां श्रुतम् । तस्माद् वेद्यादो-
स्य कालादयो द्रष्टव्याः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

प्रतिकर्म पृथक्कार्यमाधानं यदि वाः सकृत् ।

अन्याद्भवत् पृथङ्मैवं स्वकालत्वसमत्वतः ॥ २ ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीतेति विहितमाधानं
अयाजाद्यद्भवत् प्रतिकर्म पृथक्कार्यमिति चेत् । न । आ-
धानस्य स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकाले विहिते तत् तत्कर्म
कालेषु पृथगनुष्ठानायोगात् स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि
सम्बन्धः समानः । न च प्रकरणेन विगेषो नियन्तुं
शक्यः । आधानस्यानारभ्याधीतत्वात् । आहवनीये जुहो-
तीत्यादिवाक्येन त्वैष्टिकमाशुक्लसौमिकदार्विकहोमेषु उप-
योगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्तन्त्रेणानुष्ठानम्
यद्यप्याधानं नेष्टादिकर्मणां साक्षादङ्गं तथापि पृथक्
फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारत्वाच्चाङ्गत्वमभ्यु-
पेत्यैवं चिन्ता ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपोभिर्नोऽथतन्त्रता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्रयी
विहितास्तेषु यूपभेदो युक्तः । कुतः अग्नेषोमीये प्रत्यत्र
वचनेन तदुपदेशादितरयोषोदकाभ्यामतिदेशादिति प्रामे-
य्यमः । न तावदियमग्नीषोमीयपशोः काले यूपस्योत्प-
त्तिः । किन्तु ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिकालः । दीक्षासु
यूपं छित्तीति क्रीते राजनीतितत्कालविधानात् । तत
आधानवत्सर्वार्थत्वं सम्भवति । यथास्वकाले सम्पन्नमाधानं,

पशुविशेषसम्बन्धे हेतुमलभमानो यूपवत्तन्त्रेण सर्वेषु पशुषु
उपकरिष्यति ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

अहर्गणे विषाणयास्यागोऽङ्गोः किं विकल्पते ।

किं वा नियम्यतेऽन्येऽङ्गि स्यादाद्यो बाधसाम्यतः ॥ ६ ॥

कण्डूयनं न हस्तेन श्रुतमर्थात् तद्ववेत् ।

श्रुतवाचाद्वरन्तस्य बाधोऽतोऽन्ये नियम्यताम् ॥ ७ ॥

कृष्णविषाणया कण्डूयते । नीतासु दक्षिणामु
वात्वाले कृष्णविषाणं प्राप्स्यतीति ज्योतिष्टोमे
श्रुतम् । प्रासनमहर्गणयो द्वितिरात्रादौ चोदकप्राप्तम् ।
तत्र प्रथमे चरमे बाधोऽप्येवं विकल्पते । कुतः । उभयत्र
बाधसाम्यात् । यदि प्रथमेऽहनि प्राप्येतदानोमुतरेष्वहःसु
चोदकप्राप्तं दक्षिणानयनात् प्राचीनं विषाणया कण्डू-
यनं बाध्येत । चरमेऽङ्गि तत्प्रासने पूर्वेष्वहःसु दक्षिणा
नयनादूर्ध्वं हस्तेन कण्डूयनं चोदकप्राप्तं बाध्येत ।
तस्मात् समबलत्वेन विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । न हि
हस्तेन कण्डूयनं किञ्चिच्छ्रुतं किन्तु विषाणयास्त्यक्तायां
अर्थात् प्राप्यते कामं तस्य बाधोऽस्तु । श्रुतं विषाणया
कण्डूयनमबाधितुं चरमेऽङ्गि प्रासनं नियम्यते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

नानाबीजेषु यागेषु वाग्विनर्गश्च पूर्ववत् ।

शक्तितैतद्विधौ न स्यादविधित्वे तदुत्तरम् ॥ ८ ॥

राजसूये नानाबीजयुक्ता यागाः श्रुताः । अरूये गृह-
पतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां ब्रीहोणां

सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्यादिना प्रकृतौ
 प्रणीता प्रणयनकाले नियमिताया वाचोहविष्कृदाह्वान-
 काले विसर्गः श्रुतः । स चात्र चोदकप्राप्तः । तत्र प्रथमं
 चरमे वा हविषि हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गो विकल्पित
 इति पूर्वः पक्षः । अत्रेयं पूर्वपक्षिणोभ्यधिका शब्दा हस्तेन
 कण्डूयनं न विहितं वाग्विसर्गस्तु विहित इति । तत्रेद-
 मुत्तरम् । विहितस्य वाङ्नियमस्यावधित्वेनायं हविष्कृ-
 दाह्वानकालीनो वाग्विसर्गोऽनूयते रागप्राप्तत्वान्नासौ
 विधोयत इति । तस्मात् प्रासनाद् विसर्गोऽपि चरमकाले
 नियम्यते ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

पशुकाले पुरोडाशकाले वा वाग्विमर्जनम् ।

तन्त्रित्वादादिमोऽन्यः स्याद्वाग्यमात् कर्तृसंस्कृतिः । ८॥

यद्यपि पशौ हविष्कृदाह्वानं नास्ति तथापि कृत्वा
 चिन्तेयम् । तत्र पशौ हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विमर्ज-
 नौया । कुतः । पशोस्तान्त्रित्वात् । पशुपुरोडाशस्य
 प्रासङ्गित्वेन पशोऽनुष्ठितैरेवाङ्गैरुपकारसिद्धेरिति प्राप्ते
 ब्रूमः । वाग्यमोऽनादृष्टार्थः । किन्तु तत्कर्तृसंस्कारार्थः ।
 तथा सति पुरोडाशे तदभावे सत्यसंस्कृतकर्त्ता तदनुष्ठानं
 प्रसज्येत । तस्मान्नियतां वाचं पुरोडाशस्य हविष्कृदाह्वान-
 काले विसृजेत् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

किमग्निमोक्षः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाग्यमो यतः ।

योगे सर्वार्थिता मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥ १० ॥

४६८ जैमिनीयस्मृत्यायमालाविस्तरे पा० १ अधि० १०

अग्निचयने योगविमोक्षौ अग्नेः श्रुतौ । अग्निं युनज्-
मीति मन्त्रहोमी योगः । इमंस्तनमिति मन्त्रहोमी
विमोक्षः । स च साङ्गप्रधानविषयः । सर्वप्रयोगान्ते
कर्त्तव्यः । योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासम्भवा-
दिति प्राप्ते ब्रूमः । पञ्चभिर्गुणैः पाङ्क्तौ यज्ञो यावा-
नेष यज्ञस्तमाप्नोति इत्यनेन मोचने यज्ञप्राप्तिवचनेन
योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात् प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोक्षं
कुर्यात् ।

तदेवाधिकरणं वार्तिकमतेनारचयति ।

व्यत्यस्तौ तावदुत्पत्तौ पञ्चावत्पत्तावविशेषतः ।

सर्वार्थत्वङ्गुणो भाति सर्वान्तेऽतो विमोचनम् ॥ ११ ॥

प्रधानान्ते विमोक्ष इति यो भाष्ये मिहान्तः स एवात्र
पूर्वः पक्षः । अग्निं युनज्मि शवसाद्यतेनेति जुहोत्यग्नि-
मेव तद्युनक्तोति एतद्योगस्योत्पत्तिवाक्यम् । पञ्चभिर्गुणै-
रुक्तोति गुणविधिः । तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानगामी
योग इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति । गुणविधिगेषेऽपि
यज्ञशब्दो न प्रधानमाचष्टे । किन्तु साङ्गम् । तस्माद्योगस्य
सर्वार्थत्वाद्विमोक्षोऽपि सर्वान्ते कर्त्तव्यः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

उपसत्कालसु ब्रह्मण्या गणे भिद्यते न वा ।

प्रधानभेदाद्भेदः स्यात् कालभेदान्न भिद्यते ॥ १२ ॥

अहर्गणेषूपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याह्वानं प्रधानभेदाद्भि-
द्यत इति चेत् । न । पूर्वकालीनतया यूपन्यायेन तत्त्व-
त्वात् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

सुत्याकालीनमाह्वानं तन्त्रं स्याद्विशतेऽध्यायं ।

यूपाहुतितया तन्त्रं सुत्याकालतया भिदा । १३ ॥

अहर्गणेषु प्रथमसुत्यामन्त्रिधौ कृतमपि सुर्वेष्टाह्वानं
सर्वेष्वहः सूपकरोति । यथा यूपैकादशिन्यां दृष्टिगोचरे
देशे क्रियमाणाय्याहुतिः सत्यग्रथादेक यूपसन्निधौ
सर्वेषामुपकारस्तर्हदिति प्राप्ते ब्रूमः । अन्यसुत्याकालीने-
माह्वानेनात्र नास्युपकारः । कालविशेषस्यापि तत्-
प्रयोजकत्वात् । अन्यथा ग्रहादीनामपि तन्त्रत्वापत्तेः ।
लक्षादाह्वानं भिद्यते ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

देशपात्रत्वं जीऽन्यस्मिन् प्रयोगेऽन्य उत्तैच्छिकाः ।

भुक्त्यर्थं वर्णवत्तेऽन्ये वासोवत्तेस्युरैच्छिकाः ॥ १४ ॥

समे यजेतत्युक्तो देशः । जुह्वादीनि पात्राणि । अध्व-
रूपमुक्त्वा ऋत्विजः । तच्चैकस्मिन् प्रयोगे उपयुक्ता निरिष्ट-
कत्वात् प्रयोगान्तरमर्हन्ति । दृष्टान्निर्गताः निरिष्टाः
कुक्षिताः । निरिष्टा निरिष्टकाः पुनःप्रयोगा नर्हा
इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं तदलीपलाशादिपर्णं
प्रक्षाल्यापि न पुनस्तच्छिष्टाः स्वीकुर्वन्ति । तथावाप्यन्ये
देशादयः प्रयोगान्तरे सम्प्राप्य इति प्राप्ते ब्रूमः । यथा
वस्त्रं प्रक्षाल्यापि पूर्वदिने प्रावरणायोपयुक्तमपि दिना-
न्तरे निरिष्टकं न भवति शिष्टास्तद्वासो दिनान्तरे
स्वीकुर्वन्ति तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । इदं निरिष्टकमिदं नेत्यत्र

शिष्टाचारं एव प्रमाणम् । शिष्टाश्च देशादिनियमेन न
त्यजन्ति तस्मादैच्छिकाः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

माभूदन्यत्वं नियमः पात्रे तन्त्रं किमैच्छिकम् ।

नियतं वाग्रिमो देशवन्मैवं प्रतिपत्तितः ॥ १५ ॥

देशपात्रत्विजां साधारण्येनान्यत्वनियमे निवारिते
सति पुनः पात्रान्तरेषु नियमानियमसङ्गावस्थित्यते ।
प्रथमप्रयोगे यान्यपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्तरे-
ष्विति नियमो नास्त्युतास्तीति संशयः । यथा देशे कर्तृषु
च त एवंति नियमो नास्ति ऐच्छिकस्योक्तत्वात्तथा पात्रे-
ष्वपीति चेत् । मैवम् । आभरणं पात्राणां धारणीयत्वात् ।
आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति प्रतिपत्ति-
विधानेनाभरणं धारणमेवावगम्यते । नतु पात्रैरिति
द्वितीयया अर्थगुणभावावगमादर्थकर्मदं नतु प्रतिपत्तिः ।
तथा सति पात्रान्तरेरपि दाहसिद्धौ धारणनियम इति
चेत् । मैवम् । दक्षिणे पात्रे जुह्ममासादयतीति द्वितीयया
प्रतिपाद्यत्वावधारणात् पूर्वेषामेव धारणम् । तस्मात् सर्वेषु
प्रयोगेषु पात्राणां तन्त्रम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

किं पीण्यमासमारभ्य यद्वाधानमिदं धृतिः ।

प्रकृत्यर्थतयाद्यः स्वामरणानियमात्परः ॥ १६ ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पीण्य-
मासीमारभ्य धारणमिति प्राप्ते ब्रूमः । आधानकाले
पर्वमानेष्टिषु चोदकप्राप्तत्वात्पात्राणामाधानमारभ्य धार-

यितव्यानि । अन्यथाधान पीर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्नरणे पात्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गात् । तस्मा दाधानमारभ्य धारणमित्यपरः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

प्राजापत्यप्रचारः किमार्भवे शस्त्रसीमतः ।

ऊर्ध्वं वा विकृतौ वात परस्तात् सर्वसीमतः ॥ १८ ॥

आर्भवे चोदकादुक्त्या सत्तिभ्यां तदनन्तरः ।

श्रुतिबाधस्तदा तस्मात् तृतीयो विकृतित्वतः ॥ १८ ॥

पशवो न हि सोमस्य विकारा आविशेषतः ।

उक्तत्वात् सर्वसोमानामुपरिष्ठात् प्रचर्यते ॥ १९ ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः । तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवमानः । ततो वैश्वदेव ग्रहपर्यन्ताः शस्त्रवन्तः सीमाः । ततो शस्त्रिषु अवशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचौर्येष्वग्निष्टोमसाम्ना ऊर्ध्वं सकथ्यादयः सोमविकाराः । इत्येवं स्थिते प्राजापत्य पशूनामार्भव काले प्रचारः । कुतः । प्रकृतौ तस्य प्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तत्वादित्याद्यः पक्षः । उपरिष्ठात् सोमानां प्राजापत्यैश्वरतीति वचने सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वं कालो विधीयते । यदि प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनसोमेभ्यः ऊर्ध्वत्वमार्भवकालस्यास्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमनर्थकं स्यात् । अतस्तृतीयसवनसोमानामुपरीति वक्तव्यम् । यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्ष्यते तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकथ्यते । ततः प्रत्यासक्तये शस्त्रिणा वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः

पक्षः । उपरिष्ठात् सोमानामित्यविशेषप्रकृता श्रुतिः
 कृतिपयसोमीध्वत्वविवक्षायां बाध्यते । तस्माच्छ्रवतां
 तद्गृहितानाञ्च सोमानामुपरिष्ठादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीय-
 साम्ना संस्थिते सति स प्रचारः कार्यः । तस्य विकृति-
 कालत्वात् । प्राजापत्यपशूनाञ्च विकृतिरूपत्वादिति
 तृतीयः पक्षः । सोमविकाराणामेवायं कालः । पशवस्तु न
 सोमविकाराः । तस्मादविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानाञ्च
 वैकृतानाञ्च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात् प्राजापत्यपशुप्रचार-
 इति राक्षसः ।

धोडशाधिकरणमारचयति ।

सवनीय पुरोडाशे देवोत्कर्षो न विद्यते ।

अस्ति वा पश्वनङ्गत्वात् नान्वया भावतोऽस्ति सः ॥२०॥

न्यातिष्टोमे सवनीय पशुस्तन्वी । सवनीय पुरोडाशः
 प्रसङ्गी । तस्मिन् पुरोडाशे देवता अन्नाताः । भृञ्जविन्द्राय
 हरिवते धानाः पूषस्वते करभामित्यादिना । तत्र देवता-
 वाचिनां हरिवदिन्द्रपूषणदिन्द्रादिपदानामुत्कर्षो विषयः ।
 तस्य चैवं सम्भावना । सवनीय पशोस्तावदनययाजा सत्-
 कथ्यन्ते । आग्निमाकृतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीत्यनुयाजाना-
 माग्निमाकृतशस्त्रादधस्तनं स्वकालं निवार्योर्ध्वकालस्य
 विहितत्वादुत्कृष्टेष्वनुयाजेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाकोऽ-
 र्थादुत्कथ्यते । तस्मिन् सूक्तवाके देवता वाचीनि पदानि
 प्रयोक्तव्यानि । प्रसङ्गिनः पुरोडाशस्य पृथक् सूक्तवाको
 नास्ति । ततः पशुसम्बन्धिसूक्तवाकीत्कर्षेण पुरोडाशसम्ब-
 द्धदेवतावाचिपदोत्कर्षः सम्भावितः स चोत्कर्षो नास्तीति ।

तावत् प्राप्तम् । कुतः । तासां देवतानां पञ्चनक्तत्वात् ।
 भैवम् । सूक्तवाकमन्तरेण पृथगुच्चारितामां देवतानां
 देवतापदानामन्वयाभावात् । सूक्तवाके भृञ्जनिन्द्राय हरि-
 षते धाना अग्रं यजमान इत्यस्यन्वयः । तस्मादुत्कर्षोऽ-
 स्तीति सिद्धान्तः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

—००—

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सोमा पौष्णादिके तन्त्रमङ्गानामुत भिन्नता ।

तन्त्रं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ॥ १ ॥

राजसूये श्रूयते । सोमा पौष्ण एकादशकपाल ऐन्द्रा
 पौष्णश्चरुः पौष्णश्चरुःश्यामो दक्षिणेति । आम्बा वैष्णव
 एकादशकपाल ऐन्द्रा वैष्णवश्चरुर्वैष्णवस्त्रिकपालो वामनो
 दक्षिणेति । तत्र द्वयोस्त्रिकयोस्तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम् । कुतः ।
 कृतस्य राजसूयस्य फलैकत्वेन तदेकदेशयोरपि फलैक-
 त्वात् । न च दर्शपूर्णमासयोरिवात्र कालभेदोऽस्ति येना-
 वापः शङ्कतेति प्राप्ते ब्रूमः । श्याम वामनयोर्दक्षिण्या-
 भेदेन ताभ्यामानतानां कर्तृणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

राजसूये प्रक्रमस्य कर्तारो नियता न किम् ।

नियता वा दक्षिणानां भेदादनियता अमी ॥ २ ॥

अनेक समुदायात्म राजसूयाय ते वृताः ।

आदौ तेन नियम्यन्ते विशेषे दक्षिणाभिदा ॥ ३ ॥

राजसूयस्य ये कर्तारस्ते एवा समाप्तेर्न नियम्यन्ते ।

दक्षिणादि भेदेन कर्तृभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तथा

च यथा दक्षिणया ये परिक्रीतास्ते तदीयकर्मानुति-

भन्तु । इतर्गस्मिन् कर्मणि दक्षिणान्तरेण ते वाऽन्ये

वा परिक्रीयन्तामिति प्राप्ते ब्रूमः । अनेन राज-

सूयसंज्ञेन कर्मसमुदायेन मां याजयेत्येवमादौ

यजमानेन वृत्तत्वात् । आसमाप्तेस्त एव कर्तारः । ईदृशमेव

वरुणं न्याय्यम् । समुदायस्यैकफलत्वात् । प्रतिकर्म पृथग्-

वरणे गौरवात् । कदाचिद्वरीतव्यानामलाभे विघ्नप्रस-

ङ्गाच्च । कर्त्रैक्येऽपि कर्तृत्वधर्मविशेषे दक्षिणाभेद उपयुज्यते ।

पूर्वकर्तृत्वाधिष्ठानभूता एव यामनेन क्रीताः सन्त आग्ना-

वैष्णा वादिद्विकं कुर्युः । अयुतेन क्रीताः सन्तोऽभिप्रेक्ष-

जीयमिति कर्तृत्वधर्मविशेषः । तस्मान्नियताः ।

ततोऽनाधिकरणमारचयति ।

अवेष्टा वङ्गतत्त्वत्वं भेदो वा लिङ्गतोऽयिमः ।

नोत्पत्तौ दक्षिणा भेदात्तिङ्गं बाह्यप्रयोगगम् ॥ ३ ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते । दिशामवेष्टयो भवन्तीति ।

तायावेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेव माम्नायन्ते । आग्नेयमष्टा-

कपालं निर्वपति द्विरण्यं दक्षिणा ऐन्द्रमेकादशकपाल-

सप्तमी दक्षिणा वैश्वदेवं चक्रं पिशङ्गी प्रष्टौही दक्षिणा

जैत्रा वरुणी मारमिक्षां वशां दक्षिणा बार्हस्पत्यं चक्रं

शीतिपृष्ठो दक्षिणेति । तास्रवेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानामनु-

ज्ञानम् । कुतः । तस्मिन्नात् । यदि ब्राह्मणी यजेत् बाँड-
 'अन्य' मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिधारयेद्यदि
 राजन्ये ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति । तत्र मध्ये
 निधानं प्रयोगैक्ये लिङ्गम् । तदैक्याच्च तन्त्रमिति प्राप्ते
 ब्रूमः । उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयोगभेदावगमा-
 दङ्गानां भेदः । लिङ्गन्तु बहिः प्रयोगविषयम् । अस्ति च
 प्रयोगद्वयम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तः प्रयोग एकः ।
 न च प्रकरणादुत्कर्षः कर्तुं शक्यः । राजसूयाङ्गभूत-
 दिग्भ्यवस्थापननिमित्तास्मादपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्-
 सम्बन्धावगमात् । तथाच श्रूयते । ईखरो वा एव दिशो
 नून्मदितोः यं दिशोऽनुश्रवस्थापयति दिशामवेष्टया
 भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादायेति । राजसूयाद्
 बहिः प्रयोगस्त्वेतयान्नायकामं याजयेदिति विहितः ।
 न चासौ राजसूयान्तः पाती । यदि ब्राह्मण इत्यादिना
 इत्यादिना वर्णसंयोगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मण-
 वैश्ययोरनधिकारात् । तस्माद् बहिः प्रयोगोऽङ्गं तन्त्रम्
 अन्तः प्रयोगे भेद इति निर्णयः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

पवमानेष्टि हविषां तन्त्रं भेदोऽश्रवाग्निमः ।

साध्यदेशस्य भेदान्नो काम्यभेदोक्तितोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

आधानप्रकरणे पठ्यते । अग्नये पवमानावाष्टा-
 कपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तैत्ति-
 हविभिः साध्यस्याग्निरेकत्वाद्वेद्यभेदाच्चाङ्गानां तन्त्रमिति
 प्राप्ते ब्रूमः । यः कामयेतीत्तरं वरीयान् श्रेयान् स्यामिति

६७६ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ४ अधि० ५.

तस्याग्नये पवमानाय विरूपाय पावकाय शुचये चीत्तरे
हविषी समानबर्हिषो निर्वपेदिति वचनात् काम्यप्रयोगे
प्रथमस्य हविषोऽङ्गभेदः उत्तरयोस्तन्त्रं नित्यप्रयोगे तु
द्वयाणां तन्त्रम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

द्वादशाहे सदीक्षापसदहे दिनमानकम् ।

शतत्रयं द्वादश वा षड्विंशद्वाग्रिमो यतः ॥ ५ ॥

एकैककर्मणोऽङ्गोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।

एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥ ६ ॥

अङ्गां द्वादशता श्रुत्या मध्यपक्षस्तदापि किम् ।

कार्या द्वादशसायस्त्राश्वतुष्काणामुत त्रिकम् ॥ ७ ॥

एकैकस्यैव यागस्य विष्कतित्वादिहादिमः ।

अमुख्यकालाङ्गबाधाच्चतुष्कं भिद्यते त्रिधा ॥ ८ ॥

दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृताः ।

साङ्गस्य द्वादशाहस्य षड्विंशद्विवसा मताः ॥ ९ ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोप-
सत्कस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टा-
नामुपसदां दीक्षाणाञ्च प्राकृतसंख्याबाधनाय पृथक् द्वाद-
शत्वं श्रुतम् । ततो दीक्षापसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि
सुत्यार्थमेकं दिनमिति पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्म-
विशेषस्याङ्गां द्वादशाभिरावृत्तिभिः शतत्रयं स्यादित्याद्यः
पक्षः । तथा सत्यङ्गां द्वादशत्वं श्रूयमाणं बाध्येत ।
तस्माद् द्वादशदिवसा इति मध्यमः पक्षः । तदापि दीक्षा-
पसदभ्यां मङ्गाभ्यामुपेतस्यैकैकस्याङ्गः साङ्गज्योतिष्टोमः ।

विकारत्वात् तत् सर्वं सद्य एव कर्तव्यमित्येकः पक्षः ।
 प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात् प्रागेवानुष्ठितत्वादिहापि
 तथैवानुष्ठानं प्राप्तं तत्र मुख्यकालेऽनुष्ठाने बाध्यते ।
 तस्मादङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादशदिनानि विभज्यानु-
 स्थानमिति पक्षान्तरम् । द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा द्वादशो-
 पसद इत्यङ्गयोर्मुख्यस्य च पृथक् द्वादशत्व श्रुत्या षड्विंश-
 दिति सिद्धान्तः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

सवनीयादिकं तत्र सकृत् स्याद् भिद्यतेऽथवा ।

प्रयोगैक्याद् सकृन्मैवं मुख्यकाले विधानतः ॥ १० ॥

तत्र द्वादशाहे सवनीय पञ्चादिकमङ्गं दीक्षादिवत्
 सकृदेवानुष्ठेयम् । कुतः । द्वादशाहेन प्रजाकामं याजने-
 दिति प्रयोगैकत्वावगमादिति चेन्मैवम् । दीक्षादीना-
 मन्यस्मिन् कालेऽनुष्ठेयत्वात् । सवनीयादिकन्तु मुख्य-
 कालेऽनुष्ठेयम् । अतो मुख्यकालानां भेदाद् भिद्यते ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

उपसत्काल आह्वानं द्वादशाहे विकारभाक् ।

अ वाद्य उपलब्धत्वादत्राङ्गां प्रकृताविव ॥ ६ ॥

श्रुत्या गमनमात्रस्य विवक्षा प्रकृतौ ततः ।

विकारमन्तरेणात्र तत्मिध्येत्तेन तन्त्रता । ७ ॥

उपसत्काले यत्सुब्रह्मण्याह्वानं प्रकृतावस्ति तद्द्वाद-
 शाहे चोदकप्राप्तं तस्य मुख्यकालादन्यः काल इति कृत्वा
 तन्त्रं पूर्वपादे पूर्वं निर्णीतम् । इदानीमन्योऽत्र ऊहुरूपे

विकारस्तन्मावाप पर्यवसायी विचार्यते । विकृतौ प्रथ-
मोपसद्दिनमारभ्य त्रयोदशेऽङ्के प्रथमसुत्या चतुर्दशेऽङ्के
द्वितीयसुत्येत्येवं क्रमेण चतुर्विंशेऽङ्के चरमसुत्या भवति ।
तथा च प्रकृतौ चतुरह इति संख्याविशिष्टेनाहःशब्देन
सुत्याया उपलक्षितत्वात् । अत्रापि द्वादशानां सुत्याना-
महःशब्देनोपलक्षणीयत्वे सति तद्विशेषणीभूतचतुःसंख्या-
स्थाने यथोचितं त्रयोदशचतुर्दशादिसंख्यानामूहनीयत्वेन
विकारो भवति । ततो विशेषणभेदेन विशेष्यस्याहः
शब्दस्यापि द्वादशकत्व आहृतावर्थात्सुब्रह्मण्याह्वानस्या-
वापः स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृताविन्दस्य सुत्यागमन-
मात्रं विवक्षितम् । चतुरहत्वमर्थप्राप्तमनूद्य तत उभयविश-
लायां सुत्यामागच्छ चतुरह आगच्छेति वाक्यं भिद्येत ।
तथात्रापि त्रयोदशाहे सुत्यामागच्छेत्येवंविधं विकार-
मन्तरेण चतुरहे सुत्यामागच्छेत्येवाह्वानेऽपि चतुरहः
शब्दस्या विवक्षितार्थत्वात् सुत्याकारेण द्वादशानामेकत्वाद-
ग्रेष सुत्यागमनं सिध्यति । तस्मादूहरूपविकाराभावात्
पूर्वाक्ततन्त्रं सुस्थितम् ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

प्राजापत्येषु कुम्भरादेर्भेदो नोवाङ्मभेदतः ।

भेदो नैवं विशेषाङ्गप्रपणादौ प्रभुत्वतः ॥ ८ ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुषु कुम्भरा हृदयशूलस्य
अपराधपण्याश्च भेदः स्यात् । तत्तत् पश्वङ्गानां भिन्नत्वात् ।
नैवम् । पश्वङ्गानां बहुत्वेऽपि प्रौढकुम्भरादेर्दृष्टार्थे अप-
राधदौ प्रभुत्वात् तस्मात्तन्त्रम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भरादेर्भिन्नता नवा ।

असन्देहाय भेदो न लिङ्गादेवास्य सिद्धितः ॥ ८ ॥

भिन्नदेवताकंष्वैकादशिनेषु पशुष्वेक कुम्भपात्रे सति
किमङ्ग कां देवतां प्रत्युपाकृतस्य पशोः सम्बन्धीति सन्देहे
सति प्रदानं सम्प्रकीर्येतम् । तस्मात् कुम्भरादेरावाप इति
चेत् मैवम् । चिह्नकरणमात्रेणैव सन्देहापगमसिद्धैः लाघ-
वात् । तस्मादत्रापि तन्त्रम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

तत्तन्त्रं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्त्रतः ।

हेयं नो प्रतिपत्तित्वात् साङ्ख्यैः श्याप्यदोषतः ॥ १० ॥

एकादशिनेषु कुम्भरादेर्यत्तन्त्रं निर्णीतं तत्परित्याज्यं
कुतः । अङ्गानामिव वसानां चिह्नकरणासम्भवेन साङ्ख्य-
प्रसङ्गात् । मैवम् । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्यं
प्रतिप्रयोजकत्वाभावेन द्रव्यश्रपणार्थं कुम्भीभिदप्रयोजकत्वस्य
दूरापेतत्वात् । न चात्र द्रव्यसाङ्ख्यं दोषाय भवति । व्यव-
स्थापकप्रमाणाभावात् । नतु तत्तद्देवताविषयशान्त्यार्द्धिच्चा-
न्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः । वाढम् । तथैवार्द्धिचान्ते
तदुच्यताम् । किं नायातं द्रव्यसाङ्ख्यं । तस्मात् कुम्भरादे-
स्तन्त्रं न त्याज्यम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

भिन्नजातिषु कुम्भरादेस्तन्त्रं भेदोऽथवाग्रिमः ।

पूर्ववत्पाकवैषम्ये साहित्यासम्भवाद्भिदा ॥ ११ ॥

एकजातिषु पशुषु यथा कुम्भरादेस्तन्त्रं पूर्वीक्तं तथैव

त्रापीति चेत् मैवम् । अवैरङ्गानि सहसा पश्यन्ते अजा-
ङ्गानि विलम्बेन ततः साहित्यासम्भवात् कुम्भादेर्भेदः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्त्वतः ।

कुम्भीवत्तन्त्रता मैवं भेदः स्यात् प्रकृताविव ॥ १२ ॥

इदं श्रूयते यावतोऽङ्गान् प्रतीगृह्णीयात्तावता वारु-
णांश्चतुष्कपालान्निर्वपेदिति । यथा प्राजापत्येऽपि कुम्भरामह-
त्वेन तन्त्रं तथात्रापि तन्त्रमिति चेत् मैवम् । प्रकृतौ
प्रति पुरोडाशं कपालभेदेन तद्भेदस्यैव चोदकप्राप्तेः । किं
चात्यन्तविशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतेषु व्यव-
स्थापितेष्वेकस्यैव कपालस्यैकदेशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्ते न
कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिध्येत् । तस्मात् प्रति-
पुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः ।

तयोद्देशाधिकरणमारचयति ।

अवघाताग्रमन्त्रः किमसकृत् सकृदेव वा ।

प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मक्येन सकृद्वेत् ॥ १३ ॥

अवरत्नो दिवः सपत्नं बभ्यासमित्य वहन्तीत्यवघाते
विहिता मन्त्र आवर्त्तनीयः । अवघातस्य प्रहाररूपत्वात्
प्रहाराणाञ्च भिन्नत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । तण्डुलनिष्पत्तिपर्य-
न्तत्वेनान्निष्ठप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैककर्मत्वात् तत्र
विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

नानाबौजेषु तन्मन्त्रः सकृदासकृदग्रिमः ।

विशेषाग्रहणात् मैवमवघातस्य भेदतः ॥ १४ ॥

राजसूये नानाबीजेऽष्टौ बीजानामवघातस्याङ्गभूतो
मन्त्रोऽयमेतदर्थ इति विशेषस्यागृह्यमानत्वात् मन्त्रदादौ
प्रयोज्य इति चेत् मैवम् । अवघातानां भिन्नत्वेन समन्त-
त्वाय प्रत्यवघातं मन्त्रस्यावर्त्तनीयत्वात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

निर्वापादिषु तन्मन्त्राः सकृदभेदेन वाग्यिमः ।

द्रव्यकर्मैक्यतो मैवं संस्कारस्य पृथक्त्वतः ॥ २० ॥

दृश्यपूर्णमामयोनिर्वापवर्हिर्लेवनवेदिपरिस्तरणार्ज्यं
हणेष्ववृत्तयः श्रुताः । चतुरी मुष्टौनिर्वपति । अयुजो
मुष्टीर्लुनाति त्रिधा तु पञ्चधातु वा वेदिं स्तृणाति ।
षतजुर्ह्वा गृह्णातीति । तेषु निर्वापादि मन्त्रा विहिताः
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
मग्नये जुष्टं निर्वपामि । बर्हिर्देवसदनं दामि । ऊर्णाम्
दसन्त्वास्तृणामि । शुक्रन्त्वा शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो
यजुषे यजुषे गृह्णामोति च तन्मन्त्राः । द्रव्यैक्यात् कर्मैक्याच्च
ब्राह्मावघातन्यायेन सकृत्त्याज्या इति प्राप्ते ब्रूमः । स-
मन्त्रकप्रथममुष्टिनिर्वापेण ये संस्कृतास्तण्डुलास्तेभ्योऽन्ये
मुष्ट्यन्तरनिर्वापेण संस्कार्येण प्रतस्तत् संस्कारसिद्धये नाना-
बीजन्यायेन मन्त्रावृत्तिरेवं लवनादिषु योज्यम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमावर्त्यः सकृदेव वा ।

आद्यः स्यात् प्रोक्षणत्रित्वात् संस्कार्यैकत्वतः सकृत् ॥ २१ ॥

वेद्यास्त्रिः प्रोक्षणं विहितम् । तत्र मन्त्रः आम्नायते ।

केदिरसि बर्हि पेत्येति । तत्र त्रिः प्रोक्षणक्रियया आहृत्य

तन्मन्त्रस्याद्यावत्तिरिति चेत् । मैवम् । संस्कारवेद्यां
एकत्वेन स मन्त्रकप्रथमप्रोक्षणे तत् संस्कारसिद्धौ पुनः
मन्त्रवैयर्थ्यात् । प्रोक्षणावृत्तिस्तु वचनिकीति वैषम्यम् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

एककालीन बह्वङ्गकण्डूमन्त्रेभिदां न वां ।

अङ्गभेदान् मन्त्रभेदो निवृत्यैकत्वतो न स ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे कृष्णविषाणया कण्डूयत इति प्रोक्तसा-
धनीपेतेषु कण्डूयनेषु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इत्यादिको
मन्त्रोविहितस्तत्र युगपद्वहङ्गेषु उत्पन्नायां कण्डूां प्रत्य-
ङ्गमभ्यस्यमाने कण्डूयनेऽभ्यासः कर्तव्यः । कुतः । कण्डू-
यितव्यानामङ्गानां भिन्नत्वादिति प्राप्तौ ब्रूमः । न ह्यङ्गे
शेषो मन्त्रः । येन तद्भेदमभ्यसेत् । किन्तु कण्डूनिर्वृतये
यत् प्राप्तं कण्डूयनं तदेव कृष्णविषाणादिविशिष्टत्वाकारेण
विधीयते । विधीयमानस्य तस्य कण्डूयनस्य शेषोऽयं
मन्त्रः । तेन च कण्डूयने नात्मनि निदुःखत्वलक्षणः
संस्कारः उत्पाद्यते । ततः संस्कारात्मन एकत्वात् सकृन्मन्त्र-
पाठेन तत्सिद्धिर्नावघातवन्मन्त्रस्यावृत्तिः । कण्डूयनन्तु
दृष्टप्रयोजनपर्यन्तं प्रत्यङ्गं नानाबीजावघातवदा वक्त्ये-
ताम् । तस्मात् सकृदेव कण्डूयनमन्त्रः ।

अष्टादशाधिकरणमारचयति ।

स्वप्नादिमन्त्रा आवर्त्यो नो वार्योस्त्वन्तरायतः ।

कृत्स्नो देशे प्रवृत्तत्वान्निमित्ताभेदतः सकृत् ॥ २३ ॥

क्षौचित्यस्य स्वप्नवदुत्तरणवृष्टिकेदना मेध्यदर्शननिमित्त-
तत्कास्तन्मन्त्रजपाः पठिताः । त्वमग्नेवैतपा असीत्यादिः

अप्रमत्तः । देवीर्ण्ये अमां न पादित्यादिर्नदीतरणमन्त्रः ।
 उन्दतीर्बलम्यज्ञ इत्यादिर्षष्टिकेदनमन्त्रः । अबद्धं मन
 इत्यादिर्मेष्यदर्शनमन्त्रः । यदि निद्रामध्ये प्रबोधैरल्पै-
 र्यवधीयेत । नदी च बहुस्रोतो युक्ताद्वीपैः । वृष्टिश्च
 विच्छेदैः । अमेध्यानि च देशैः । तदा ते रन्तरायैर्निमि-
 तेषु भिद्यमानेषु, वैमित्तिका मन्त्रा आवर्त्तनीया इत्येवं
 प्राप्ते ब्रूमः । रात्रिगतां क्षत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्रविधा-
 नान्निमित्तमेकम् । एवमितरत्रापि योज्यम् । तस्मात्ता-
 ह्युवाच ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रीभिर्नो नोवात्र विश्रमैः ।

प्रयाणभेदाद्भिर्नो नो गत्यैक्यादनिवृत्तितः ॥ १४ ॥

भद्रादभिश्येय इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तस्य दीक्षितस्य
 विश्रमभेदेन निर्गमनभेदाद्भेद इति प्राप्ते ब्रूमः । निर्गमना-
 दारभ्य पुनःप्रवेशपर्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैक्या-
 दैकमेव प्रयाणं ततो न मन्त्रावृत्तिः ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

तन्त्रेणापरवे मन्त्रीभिर्द्यते वा बह्वृत्तितः ।

तन्त्रं बह्वृत्तिः पूजार्था भिर्नो सौख्येय भेदतः ॥ २५ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमे पीठपादचतुष्टयाकारा बाहुमात्रा
 ज्ञाताः उपरवनामकाश्चत्वारो गत्ताः । तदीयखननमन्त्रे
 बहुवचनं श्रूयते । रत्नोद्दणो बलगह्वरो वैष्णवान् खना-
 मोति । तच्च प्रत्युपरवं मन्त्रावृत्तौ नोपपद्यते । तस्मात्तन्त्र-
 मिति प्राप्ते ब्रूमः । एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजार्थमावा-

६५४ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ४ अधि० २१

व्यादिष्विव प्रयोक्तुं शक्यम् । खेयास्तु उपरवा भिक्षाः ।

ततः खननभेदेन तद्द्रुभूतो मन्त्र आवर्त्तनीयः ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

हविष्कृदादिसन्त्राणां सवनीयादिगामिनाम् ।

तन्त्रं न वा सहत्वार्थं तन्त्रं नो कालभेदतः ॥ २६ ॥

सवनीयेषु पशु पुरोडाशेषु हविष्कृन्मन्त्रश्चोदकप्राप्तः ।

प्राजापत्येषु पशु अधिगुप्रैषमन्त्रः । कृष्णग्रीवयोः पश्वोरनु-

वाक्या मनोतामन्त्रौ । हवीष्कृदेहीति हविष्कृन्मन्त्रः ।

दैव्या शमितार इत्याधिगुप्रैषमन्त्रः । अग्नेनय सुपथेति

पुरोनुवाक्यात्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोतामन्त्रः ।

एते चतुर्विधा मन्त्राः स्वस्वविषये तन्त्रेण पठनीयाः ।

तथा सति सवनीय पुरोडाशानां सहोपक्रमोऽनुगृह्यते ।

एवमुदाहरणान्तरेष्वपि तत्र प्राजापत्याः पशवः क्रतुपशुभिः

सहोपक्रान्ताः । अतो द्विविधेष्वपि पशुषु तन्त्रम् । कृष्णग्रीवो

च सहोपक्रान्तौ अतस्तयोः पुरोऽनुवाक्यायास्तन्त्रम् ।

तथा मनोता मन्त्रस्यापीति प्राप्ते ब्रूमः । सवनत्रय-

गतानां पुरोडाशानां तावत्कालभेदस्तु प्रसिद्धः । क्रतु

पशवः प्रातरालभ्यन्ते । प्राजापत्यास्तु पर्यग्निकृताश्चिरं

विलम्ब्य वक्ष्यसामकाल आलभ्यन्ते । द्वयोः कृष्णग्रीवयो-

र्मध्ये सौम्यः पशुरालभ्यते । ततः सर्वत्र कालभेदेनानुष्ठान-

भेदात्तद्द्रुभूतमन्त्राणामावृत्तिः ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

समाप्तोऽयं तन्त्राध्याय एकादशः ।

प्रमाणभेदाङ्गाङ्गित्व प्रयुक्तिकमयोग्यता ।

अतिदेशविशेषोह बाधतन्त्रप्रसङ्गता ॥ २७ ॥

इति न्यायमालायामेकादशाध्यायः समाप्तः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

तन्त्रं द्वयोर्देशकत्वादेकादश उदीरितम् ।

प्रसङ्गोऽन्योर्देशकत्वान्नघन्यः सन्नथोच्यते ॥

अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायमाश्रित्य तन्त्रप्रसङ्गप्रतिपाद-
कयोरेकादशद्वादशाध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ।
तन्त्रसङ्गयोल्लेखणभेदोऽप्यनेन सूचितो भवति । उभयो-
र्देशेन सकृदनुष्ठानं तन्त्रम् । अन्योर्देशेनान्यदीयस्यापि
सहानुष्ठानं प्रसङ्ग इति तद्भेदः । तस्य प्रसङ्गस्य प्रतिपादके
द्वादशाध्याये प्रथमाधिकरणमारचयति ।

पञ्चर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभावान्नो क्षार्थतस्त्वसु लोकावत् ॥ १ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादी-
न्यङ्गानुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाशे उपकारी नास्ति ।

कृतः । उपकारबोधकस्य विधेरेव भावात् । चोदकस्तु दृश्यं
पूर्णमासवत् पशुरनुष्ठेय इत्येवं रूपत्वात् पशावेव तदुप-
कारं बोधयति । ननु पशुपुरोडाशस्यापीष्टिविक्रान्तत्वात्
तत्रापि चोदकाऽस्तीति चेत् वादम् । अतएव भिन्नचोदक-
बलात् पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि
इति प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि पश्वर्थैः पुरोडाशस्यापकार-
इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाप्ययमुपकारोऽर्थप्राप्तौ न
निवारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिकार्थं निर्मित-
स्यार्थमिदं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा पशुतन्त्रमध्येऽ-
नुष्ठेयमानस्य पुरोडाशस्य पश्वर्थैरङ्गैरुपकारः केन
वार्येत । तस्मादन्यार्थैरप्यस्युपकारः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

आज्यभागौ पुरोडाशे नस्तः स्तीवास्य चोदकः ।

लुप्तस्तौ नतौ मैवं प्रयोगांशस्य लोपनात् ॥ २ ॥

तौ न पशौ करोतीति निषेधादाज्यभागयोः पशाव-
भावे पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । ततस्तौ विचार्येते ।
तत्र पुरोडाशे आज्यभागौ नस्त इति । तावत् प्राप्तम् ।
कृतः । पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा
प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः । न
तावत् पुरोडाशे चोदको लुप्यते । बाधकाभावात् पूर्वोक्त-
प्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते । न चोदकम् ।
अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावे न प्रसङ्गसिद्धि-
रप्यवक्तव्यत्वात् । ननु प्रयोगवाधेऽप्याज्यभागौ नस्त इति
चेत् न । आज्यभागौ प्रतिबाधिकायाः प्रसङ्गसिद्धेरभा-

वात । ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव बाधादधा-
धितेन प्रयोगवचनेनांशेनाज्यभागावमुष्ठाप्येते । यथा देव-
दत्ते यज्ञदत्त यानसमारूढे देवदत्तयानं निवर्त्तते न तु
वस्त्रालङ्कारणादिबाधनम् ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सोमे वेद्यां कृतायां यदिष्टिप्रकृतिकं भवेत् ।

तत्र कार्यैष्टिकी वेदिर्न वा वेदिस्तु सौमिका ॥ ३ ॥

प्रचाराय हविः सादनार्थकार्यैष्टिकी पृथक् ।

मैवं सादनमप्यत्र कर्त्तुं शक्यं ततो न सा ॥ ४ ॥

साङ्गप्रधानहविः प्रचाराय कृतायां सौमिक्या महा-
वेद्यामेवेष्टिप्रकृतिकहविषां सादयितुं शक्यत्वात् पृथगै-
ष्टिकी वेदिर्न कार्या ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

सौम्यचर्षादिर्होमः किं सौमिकैरैष्टिकैरुत ।

कार्यसिद्धौ सौमिकैः स्यादवैगुण्यादिर्हैष्टिकैः ॥ ५ ॥

सोमे ग्रहचमसेषु प्रवर्त्तमाने सौम्यचरौ सवनीय-
पुरोडाशेषु च सौमिकैर्ग्रहचमसैर्होमः । कुतः । तैर्होतुं
शक्यत्वेन कार्यसिद्धेरिति । मैवम् । वैगुण्यप्रसङ्गात् ।
जुहुस्तु वादिभिः कर्त्तव्यस्य ग्रहादिभिर्वैगुण्यं स्यात् ।
विद्यन्ते सोमे प्रयुक्ता ऐष्टिकस्तु वादयः तस्मादवैगुण्यार्थ-
मैष्टिकैर्होमः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

अप्यः पशुपुरोडाशः शामित्रेऽग्नावथोदिते ।

शालामुखोय नाम्नाद्यः पशुतन्त्रगतत्वतः ॥ ६ ॥

अपणं विहितं गार्हपत्येऽपि प्रयुज्यते ।

प्राग्वंशपूर्वभागेऽन्नपाको वैगुण्यहानये ॥ ७ ॥

अग्नीषोमीयादिपशुः शमित्वेऽग्नौ अघ्यते ततः पशु-
तन्त्रमध्यपाती पशुपुरोडाशोऽपि तत्रैव अपणीय इति
चेन्नैवम् । प्रकृतौ पुरोडाशअपणं गार्हपत्ये विहितम् ।
स च गार्हपत्यः सीमे प्रयुक्तः प्राचीनवंशशालायाम् अन्तः
पूर्वभागे प्रवर्त्तमानस्य शालामुखीय नाम्नाभिहितस्य
पूर्वप्रसिद्धहवनोयस्योत्तरवेदिनिष्पत्तेरुर्ध्वं गार्हपत्यत्वात् ।
तस्माद्वैगुण्याय तत्र अपयितव्यम् ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

शालामुखीयवक्त्रौ किं अप्यतां कौण्डपायिने ।

किं वा प्राजहिते वक्त्रौ चोदकप्राप्तितोऽग्निमः ॥ ८ ॥

प्राग्वंशे पश्चिमो वक्त्रिर्भवेत् प्राजहितोऽत्र सः ।

अग्निहोत्रेति नाम्नासो नामासो लिङ्गतो बली ॥ ९ ॥

कुण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे यच्छ्रपणं तच्छालामु-
खीये कर्त्तव्यम् । कुतः । चोदकेन प्राप्तत्वात् । तथा हि ।
प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये अपणं विहितम् । शालामु-
खीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सीमे गार्हपत्यः सम्पन्नः ।
शालामुखीय एषोत ऊर्ध्वं गार्हपत्य इति श्रुतेः । स च
द्वादशाहर्गणसत्वागवामयनपरम्परया चोदकेनात्र प्राप्तः ।
तस्मात्तत्र अपणमिति प्राप्ते ब्रूमः । प्राचीनवंशे पश्चिमवक्त्रेः
पूर्वप्रसिद्धमुख्यगार्हपत्यस्य प्राजहित इति पूर्वाचार्यसंज्ञा ।
स च प्राजहितोऽग्निहोत्रनाम्ना अतिदिश्यते । नामातिदेशश्च ।

शीघ्रबुद्धितया लिङ्गातिदेशात् प्रबल इति वक्तव्यम् । तस्मात् प्राजहिते अपणम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

हविर्धानोर्ध्वं काले किमौषधार्यमनोन्तरम् ।

नास्त्यस्ति वा न शक्तत्वाद्देशभेदादिनान्तिमः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्त्तनादूर्ध्वं औषधद्रव्यकानां पुरोडाशानां निर्वापाय तयोरेकशक्तत्वान्न शकटान्तरमन्वेयमिति चेत् । न । देशभेदात् । महावेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपेऽहविर्धानाख्ये शकटे स्थापितं । निर्वापस्तु गार्हपत्यात् पश्चिमे देशे । किञ्चास्यत् तृतीयं शकटम् । अनांसि प्रवर्त्तयन्तीति बहुवचनोक्तेः । तस्माच्छकटान्तरे निर्वापः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

दीक्षाजागरयां प्रायणीयादी तद्भवेन्न वा ।

अदृष्टार्थं ततस्ततः स्थानं रक्षार्थत्वंतोऽन्यदा ॥ ९ ॥

दीक्षाकालादन्यकाले यद्यपि प्रायणीयादिकं तथापि दृष्टार्थं जागरणं प्रसङ्गात् सिध्यतीति चेत् । न । तस्य रक्षार्थत्वात् । ततः कालान्तरे पृथक् कर्त्तव्यम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

विहारभेदे निर्वापमन्नादेस्तन्त्रता न वा ।

तन्त्रद्वयोः स्मृतेः सिद्धिरुक्तमोक्त्या पृथग्भवेत् ॥ १० ॥

वरुणप्रघामेषु अध्वर्युप्रतिप्रस्थातोर्विहारभेदेऽपि मन्त्रेष्वेकेनैव पठ्यमानेषूभयोरर्थात् स्मृतिसिद्धेस्तन्त्रमिति चेत् ।

६६० जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० १ अधि० १२

न । निर्वपामीत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण स्मृत्यभावात् ।
तस्मादुभयोः पृथक् पाठः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अन्वाधानं दीक्षणीयादिषु स्यान्नास्ति वास्ति तत् ।

चोदकान्नास्ति सौमिक्यविहारेण धृतत्वतः ॥ ११ ॥

दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्त्तव्यं चोदकप्राप्तत्वादिति
चेत् । न । अग्निधारणार्थमन्वाधानं तत्धारणं दीक्षणीया-
दिभ्यः प्राचीनेन सौमिकेनैव विहरणेन सिद्ध्यन्तस्मादन्वा-
धानं नास्ति ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

व्रतोपायनमेष्वस्ति न वा चोदकतोऽस्ति तत् ।

उपेतस्या परित्यागे विरोधान्नास्ति तत् पुनः ॥ १२ ॥

सत्यवचनव्रतचर्त्यादिसङ्कल्परूपं व्रतं सोमार्थं पूर्वमुपे-
तम् । तच्चासौमसमाप्तिने परित्यक्तव्यम् । तत् पुनरुपायनं
विरुध्यते । अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्ययमुपायनमन्तः ।
न हि चर्त्तमानव्रते चरिष्यामीति प्रयागः सम्भवति ।
तस्मात् प्रसङ्गसिद्धं व्रतम् ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

परिग्रहाय देवानामन्वाधानं भवेन्न वा ।

असिद्धत्वात् भवेत् मैव वैश्वदेवेन सिद्धितः ॥ १३ ॥

धारणार्थमन्वाधानं प्रसङ्गात् सिध्यतु नाम देवता-
परिग्रहार्थत्वं सिद्धत्वात् पुनः कर्त्तव्यम् । अन्वाधानमन्त्रस्य
देवतापरिग्रहार्थत्वमपि दर्शपूर्णमासयोराज्ञादते । समानं
अर्चाविहवेष्वस्त्विहग्निं गृह्णातीति । नैतद्युक्तम् । देवता-

रिग्रहस्याप्यत्र विद्यमानत्वात् । तथा च श्रूयते । आग्ना वै-
ष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निरवमो देवानां
विष्णुः परमो यदाग्ना वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति ।
देवता एवोभयतः परिग्रह्य दीक्षत इति प्रधानदेवताना-
मेवात्र परिग्रही नाङ्गदेवतानामिति चेत् । एवमपि विश्व-
देवतापरिग्रहेण सर्वदेवतापरिग्रहः सिध्यति । विश्वशब्दस्य
सर्वशब्दपर्यायत्वात् । तस्मान्न पृथगन्वाधानम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

पत्नीसन्नहनं कार्यं चोदकादिति चेन्न तत् ।

बन्धवामोधारणयोर्वीक्ष्यबन्धेन सिद्धितः ॥ १४ ॥

यद्यदृष्टार्थं बन्धः यदि वामो धारणं दृष्टप्रयोजनम् ।
तदुभयमपि सीमिकेन योक्तबन्धनेन सिध्यति । योक्त्रेण
पत्नीं सन्नहतीति सीमे विधीयते तस्मात् प्रसङ्गसिद्धं पत्नी-
सन्नहनम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

आरण्यासनमत्रास्ति श्रीः कृप्राप्तितो यदि ।

वृत्त्यर्थत्वेन तत्सिद्धं सीमप्रोक्तासवो व्रतात् ॥ १५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

यजमानगता भक्ष्या न सन्त्यारण्यवद् यदि ।

न वृत्त्यर्थो द्रुमे किन्तु कर्त्तव्याः प्रतिपत्तये ॥ १६ ॥

इडाप्राशित्रभक्षाणां प्रतिपत्त्यर्थत्वं षष्ठे निरूपितम् ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

अन्वाहार्योऽल दातव्यो न वायः सीममात्रगाः ।

६८२ जैमिनीयन्यायमानाविसरे पा०१अवि०१८

गवादिदक्षिणाः यस्मान्नानन्यतरवर्जनात् ॥ १७ ॥

गोश्वाश्वसेत्यादिदक्षिणाः प्रधानस्यैव न त्वङ्गानां
दक्षिणाः सोमस्येत्यभिधानात् । अत इष्टिषु चोदकप्राप्ती-
न्वाहार्या दातव्यः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

ऋत्विग् भक्ता निवर्त्तेरन् यद्यन्वाहार्यवन्न तत् ।

यजमानवदेतेषां कार्यत्वात् प्रतिपत्तये ॥ १८ ॥

इदञ्च प्रतिपत्त्यर्थत्वं दशमाध्याये वर्णितम् ।

अष्टदशाधिकरणमारचयति ।

नैतासु वरणं होतुरस्ति वा नत्यभावतः ।

नास्त्यन्वाहार्यवडर्मं कृत्वाऽत्रेष्टिवद् भवेत् ॥ १९ ॥

यथैता स्त्रिष्टिषु पृथगानत्यभावादन्वाहार्यो नास्ति
तथा होतुर्वरणमपि नास्तीति चेत् । न । वरणस्य धर्म-
र्थत्वात् । दर्शपूर्णमासेऽष्टावपि धर्मार्थमेव वरणम् । वर-
णात् प्रागपि सामिधेनीषु होतुः प्रवृत्तत्वान्न हि प्रवृत्तस्य
पुनरानतिः कर्त्तव्या । तस्मात् प्रकृताविवादापि धर्मार्थ-
मेव वरणं कार्यम् । नत्वानत्यर्थेन सामिकवरणेनास्य
प्रसङ्गसिद्धिः ।

एकोनविंशाधिकरणमारचयति ।

आतिथ्यादिगतं बर्हिष्युक्षणादि पृथक् न वा ।

आद्यो तन्वप्रसङ्गत्वान्न प्रसङ्गा निवारणात् ॥ २० ॥

यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदान्तदग्नीषोमौशस्येति
श्रुतम् । तच्च बर्हिस्त्रयाणां साधारणमिति चतुर्थं निरू-
पितम् । तस्मिन् साधारणे बर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्कारः

प्रतिकर्मं पृथगनुष्ठेयः । कुतः । तन्मन्त्रप्रसङ्गयोरत्रासम्भवात् ।
न तावत्तन्मन्त्रमस्ति । दर्शयागत्रयवदेककालीनत्वाभावात् ।
नापि प्रसङ्गः । एकस्य तन्त्रमध्येऽन्ययोरपठितत्वादिति
प्राप्ते ब्रूमः । बर्हिष एकत्वात् सकृस्त्रोक्षणादिभिः संस्कारे
पुनः प्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्ति । ते च प्रोक्षणादयः प्राथम्या-
दातिथ्यायां कार्याः । तत उपसत् स्वग्नीषोमीये च प्रसङ्ग-
सिद्धिर्न निवारयितुं शक्यते ।

विंशाधिकरणमारचयति ।

तत्र स्तरणमन्त्रस्य प्रसङ्गो यदि वा भिदा ।

आद्यः प्रोक्षणावन्मैवं देशस्तरणभेदतः ॥ २१ ॥

तस्मिन्नातिथ्या बर्हिषि ऊर्णाम्बुदसन्त्वास्तृणामीति च
आस्तरणमन्त्रस्तस्याग्नीषोमीये प्रसङ्गसिद्धिः स्यात् । प्रोक्ष-
णादौ तद्दर्शनादिति चेत् । मैवम् । आतिथ्यायाः प्राग्वंशो-
द्देशः । अग्नीषोमीयस्योत्तरवेदिः । ततो देशभेदेन स्तरण-
भेदे सति तत् सन्निपातिनो मन्त्रस्याप्यावर्त्तनीयत्वात् ।

एकविंशाधिकरणमारचयति ।

सन्नाहे हरणे मन्त्रा वावर्त्यौ किं न वाग्रिमः ।

पूर्ववन्नेदृशं कार्यं प्रकृतौ तदभावतः ॥ २२ ॥

आतिथ्यादेशे संस्कृतं बर्हिः सन्नाग्नीषोमीयदेशे यदा
नीयते तदा सन्नयने हरणे चेन्द्राण्यै सन्नहनं बृहस्पते-
र्मुष्मि हरामीति यौ मन्त्रौ तौ स्तरणवदावर्त्तनीयविति
चेत् । मैवम् । प्रकृतौ लवनदेशादानयने कार्यं तौ
मन्त्रौ दृष्टौ न तु गार्हपत्यादाहवरीयं दत्त्वाग्नेये च तौ

अत्रापि प्राग्वंशादत्तरवेदिं प्रत्यानयने तौ मन्त्री न चोद-
कात् प्राप्तः ।

इति माधवौये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशा-
ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ।

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सर्वार्थी वैदिकार्थी वा विहारः शक्तिमत्त्वतः ।

आद्यः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षत्वतोऽन्तिमः ॥ १ ॥

विहारो गार्हपत्यादिस्त्रिविधोऽग्निः स च शक्तत्वात् लौ-
किकदहनपचनवैदिकाग्निहोतादिव्यवहारार्ह इति चेन्नै-
वम् । गार्हपत्ये हवींषि अपयन्ति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं
पचत्या हवनौये जुह्वतीत्ये तादृशैः प्रत्यक्षवचनैर्निरा-
काङ्क्षाणां गार्हपत्यादीनां लौकिकत्वायोगात् । तस्मा-
दग्निहोतादिवैदिकार्था विहारः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

सवनीये पुरोडाशोऽतिदिष्टो नीत विद्यते ।

अन्यैः पिधानतो न स्याद्देव संस्कृतये भवेत् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीये पशौ विहितो यः पुरोडाशः सच्छिद्र-
पिधानार्थः । सुषिरोह वा एतर्हि पशुर्वार्हवपामुतिव-
दतिवद् ब्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपि हित्याज्यच्छिद्र-
ताया इति श्रुतेः । स च पुरोडाशः सवनौये पशौ चोदक-
प्रानोऽपि न कर्तव्यः । सवनौये विहितैरेव पुरोडाशस्त-

च्छिद्रपिधानादनुमवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्ते-
ऽपिहित्या अच्छिद्रताया इत्युक्तत्वादिति प्राप्तौ ब्रूमः ।
पुरोडाशस्य पशुदेवतासंस्कारार्थत्वं दशमस्य प्रथमे पाठे
निरूपितम् । पिधानवाक्यं त्वर्थवादः । तस्माच्चोदक-
प्राप्तः पुरोडाशः कर्त्तव्यः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

सवनीये पुरोडाशे स्यादाहुतिर्हविष्कृतः ।

न वातिदेशात् स्यात् मैवं पश्वाह्वानात् प्रसक्तितः ॥ ३ ॥

पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन पुरोडाशादिष्वपि प्रस-
क्तत्वान्नास्याह्वानम् । यद्यप्यौषधार्थं हविष्कृदाह्वानं पशौ
नास्ति तथाप्येषा कृत्वाचिन्ताम् ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

अस्याहुतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादस्ति मैव मनिवृत्तेः पुरास्थितेः ॥ ४ ॥

तृतीयसवने ये सौम्य चर्वाद्यस्तेषु हविष्कृदाह्वानं
पुनः कर्त्तव्यम् । सकृदाहुतायास्तस्याः पशुपाके निष्पन्ने
मति निवृत्तत्वादिति चेत् मैवम् । प्रकृतौ पक्षीसंयजेभ्य
ऊर्ध्वं हविष्कृतः पक्ष्या उद्यानं वाक्येन विहितम् । पशा-
पि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात् तत्कालीनेषु सौम्य
चर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम् ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

निशि यज्ञे दर्शतन्त्रचीतास्त्येतन्न दार्शिके ।

तन्त्रमध्ये विध्यभावादयर्थान्तिविधानतः ॥ ५ ॥

अग्नयेरक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेच्छो रक्षोभ्यो
 विभीयादिति विधायेदमान्नातममावास्यायां निशि यजे
 तेत्ये तस्मिन् यज्ञे दर्शयागस्याङ्गतन्त्रं न प्रसज्यते । कुतः ।
 दर्शकर्मणस्तन्त्रमध्येऽस्य रक्षोघ्नस्य विध्यभावात् । यत्तु
 अत्रामावास्यायामितिपदं तत्कालपरम् । कर्मपरत्वे लक्ष-
 णापत्तेः । अतो न वाक्यात्तन्त्रमध्ये विधिः । प्रकरणन्तु
 भिद्यते । काम्येष्टि काण्डे एतस्य पाठादिति प्राप्ते ब्रूमः ।
 माभूदाक्येन प्रकरणेन वा तन्त्रमध्ये विधिः । तथाप्यमा-
 वास्याकाले दर्शकर्मणः प्रक्रान्तत्वेन निशि क्रियमाणा
 यागोऽर्थवशाद्दर्शकर्म तन्त्रमध्यपाती भवति । तस्मादत्रास्ति
 प्रसङ्गसिद्धिः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

आरम्भणीया सौर्यादौ नो तस्यान्न प्रयोगवत् ।

कृत्वर्था न प्रयोगार्था कृत्वारम्भे ततो भवेत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रमे आरम्भणीया
 न प्रयोगान्तरस्येति नवमे निर्णीतम् । आदौ कृतस्य कर्तृ-
 संस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वात् यथा न प्रयोगान्तर
 आरम्भणीया तथा यावज्जीवलक्षणप्रकृतिकालमध्यपाति-
 नीनां सौर्यादिविक्रतूनां नास्ति तदपेक्षेति प्राप्ते ब्रूमः ।
 दर्शपूर्णमासा वा रप्स्यमाना इत्युक्तत्वात् कृत्वर्था हि सा
 न तु प्रयोगार्था । कृत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि । ततः
 प्रयोगान्तरे वैषम्यात् सौर्यादौ सा कर्तव्या । न याव-
 ज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं कर्तृधर्मत्वेन द्वितीये निर्णीतत्वादतो
 नोक्तैरक्षोघ्नन्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मादत्रास्त्यत्र प्रसङ्गः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

या पञ्चदशरात्रस्य सुब्रह्मण्यायकालगा ।

आग्नेयी स्यात् किमैन्द्री वा प्रथमाहानुगुण्यतः ॥ ७ ॥

आग्नेयी प्रथमं चाहो विरोधानुदयादलो ।

न बह्वनुग्रहादैन्द्रीकुलार्थेत्यागनीतितः ॥ ८ ॥

पञ्चदशरात्रस्याग्निष्टुत्प्रथममहस्तस्यैकाहररूपोऽग्निष्टुत्-
प्रकृतिस्तत्तृतीयसत्कालीन सुब्रह्मण्याह्वानार्थमियमाग्नेयी
विहिता । तदेतद्विकृतिरूपे प्रथमेऽहनि चोदकतः
प्राप्नोति । इतरेषु चतुर्दशस्वहःसु स्वस्वप्रकृत्यनुसारेणैन्द्री-
प्राप्ता । उपसत्कालीन सुब्रह्मण्याया अहर्गणेषु तन्त्रं
निर्णीतम् । तथा सत्यत्तृतीयसत्कालीन सुब्रह्मण्यायामा-
ग्नेय्यैः कलहप्राप्तावसृज्जातविरोधितया प्रबलस्य प्रथम-
स्याह्नोः आनुगुण्येनाग्नेयी सर्वत्र कार्येति प्राप्ते ब्रूमः ।
बह्वनामङ्गामनुग्रहादैन्द्री कार्य्या । त्यजेदेकं कुलस्यार्थे इति
न्यायेन बहुत्वमिति प्रावल्यकारणम् । इदमेवाधिकरणं
वार्त्तिककाराभिमतानीदाहरणेन रचयति ।

सप्तयागममृहस्य वृधन्वत्या वृचावृत ।

वार्त्तप्रावान्यभागार्थे प्रथमत्वाद्दधीन्द्रयोः ॥ ९ ॥

दर्शधर्मातिदेशेन प्राः आद्योऽन्तिमो यतः ।

घृतमध्वाप इत्येषां बह्वनां बलितो चिता ॥ १० ॥

काम्येष्टि काण्डे श्रूयते । अग्नयेदात्रे पुरोडाशमष्टाकं
पालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं दधि-
मधुघृतमाग्नेयधानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकामं इत्येतेषाञ्च
सप्तयागानां प्रयोगैक्यादाज्यभागौ तन्त्रेणानुष्ठेयी । तेष्वै-

न्द्रयाग ऐन्द्राग्नविकृतिः । दधिग्रागः साम्नाय्यविकृतिः ।
तदुभयानुसारेण दर्शधर्मातिदेशादाज्यभागयोः पुरोऽनु-
वाक्ये वृधन्वत्या वृचौ प्राप्नोतः । मधुष्टतमाप इत्येतत्
द्रव्यकास्तयोयागा उपांशुयाजविकृतयस्त्रितयानुसारेण
पूर्णमासधर्मातिदेशादार्त्तघ्न्या वृचौ प्राप्नोतः । तत्रैन्द्रयागः
प्राजापत्ययागात् पूर्वं पठितः । दधिद्रव्यञ्च मधुष्टतोदक-
द्रव्येभ्यः पूर्वं पठितम् । अतः । प्रागल्पात् वृधन्वत्याविति
प्राप्ते ब्रूमः । यद्यपि धर्मो मुख्यस्य प्रथममवगम्यते ।
तथापि भूयसामनुग्रहाय पश्चादाध्यते तस्मादार्त्तघ्नौ ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

आग्नावैष्णवमारस्वतयोरिच्छाया मुख्य गम् ।

आद्यो नियामकाभावादन्त्यः प्राथम्यतो भवेत् ॥ ११ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वतीमाज्यस्य
यजेतिति श्रूयते । तत्राग्ना वैष्णवस्य ऐन्द्राग्नविकृतित्वेन
मारस्वताज्यस्य चोपांशुयाजविकृतित्वेन पश्चात्तेन पूर्व-
वन्नियामकस्य बहुत्वस्याभवादिष्टयाज्यभागमन्वविकल्पो
नियामकाभावादिति चेत् । मैवम् । आग्नावैष्णवस्य प्रथ-
मपठितत्वेन मुख्यत्वात् तज्जमनुष्ठानं युक्तम् ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

य इष्ट्या पशुनेत्यादौ दीक्षाकालोऽथ सीमकः ।

आद्यः प्राथम्यतो मैवं प्रधानस्य बलित्वतः ॥ १२ ॥

दीक्षापर्वणि वा सुत्या दीक्षा स्यात् प्रथमतः ।

सुत्या प्राधान्यतोऽन्या तु शेषत्वादपेक्ष्यते ॥ १३ ॥

य इष्ट्या पशुना सीमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां

पौर्णमास्यं वेति श्रूयते । तत्राङ्गभूताया दीक्षणीयेष्टेः
प्रधानभूतायाः सुत्यायाश्चैकमेव पर्वदिनं वचनाद् भासते
तच्च विकृष्टम् । एका दीक्षा तिस्र उपसदः पञ्चमौ प्रसूत
इत्युपसद्भिस्तयोर्मध्ये व्यवधानावगमात् तत्र पूर्वोक्ताग्नावै-
ष्णावन्यायेनेष्टेः प्रथमपठितत्वाद्दीक्षणीयेष्टिः पर्वण्यनुष्ठेया ।
तदनुसारेण दिनान्तरेषु सुत्याया उत्कर्षे इति प्राप्ते
ब्रूमः । प्रधानत्वात् सुत्यैव दर्शेऽनुष्ठेया । तदनुसारेण
शेषभूता दीक्षा दिनान्तरेऽपकथ्यते ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

पञ्चमपरिधी स्वीयधर्मो यद्वा द्विधर्मता ।

मुख्यत्वादादिमोऽस्यः स्यान्नियोजनविधानतः ॥ १४ ॥

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु परिधी पशुं नियुञ्जीतेति
श्रूयते । तत्र संमार्गादयः परिधेः स्वकीयधर्मास्त एव
मुख्यत्वात् तस्मिन्ननुष्ठेया न तु प्रोक्षणादयो यूपधर्माः ।
तेषां परिधिं प्रति अमुख्यत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । यथाग्नि-
परिधानार्थत्वेन मार्जनादीनां परिधिधर्माणाम् अनुष्ठानं
तथा यूपकार्ये नियोजने परिधिविधानेन यूपधर्माणां
प्रोक्षणादीनामप्यनुष्ठानं युक्तम् । ततो द्विधर्मत्वम् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

विराधितक्षणाद्यत्र कार्यं नो वा यतो यजो ।

यूपाः सन्तिस्ततः कार्यं न तद्रूपोपमर्दनात् ॥ १५ ॥

त्वक्सहितत्वशयानत्वादयः परिधिधर्माः । तेषां वि-
रोधिनस्तक्षणीच्छयणादयो यूपधर्माः । ते च यागे
प्रत्यासन्नाः । यागनिष्पादकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्त्तमान-
त्वात् । त्वक्सहितत्वादयस्तु न । यागनिष्पादकं हविः

हविषामाधारोऽग्निः । अग्नेरङ्गं परिधिः । परिधौ च
वर्त्तमानत्वात् । तस्मात्तक्षणादयः कार्या इति प्राप्ते ब्रूमः ।
तक्षणादिना परिधिस्वरूपं मर्द्दितं सति कुत्र पशुनियो-
जनं क्रियेत । तस्मान्न कार्याः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

सवनीयपुरोडाशाः प्रातः सवनगास्त्वयः ।

सवनीयपशुस्तत्र तन्त्रित्वं किं विकल्पते ॥ १६ ॥

पशोरेवेति नियमो हेत्वभावाद्विकल्पते ।

पुनः प्रैषात् स्वरुप्राप्ता पशोरेव हि तन्त्रिता ॥ १७ ॥

यदीयतन्त्रमध्ये अर्थान्तरं स तन्त्री । अर्थान्तरं प्रसङ्गः ।

तथा सति प्रातःकालीनसवनीयपुरोडाशानां सवनीय-
पशोश्च मध्ये तन्त्रित्वमस्यैवेति नियमे हेतुर्नास्ति । उभ-
यत्र प्रत्यक्षसाङ्गोपदेशाभावाच्चोदकप्राप्तेश्च समानत्वान्माध्य-
न्दिनतृतीयसवनगतानां पशुतन्त्रमध्ये उपक्रमात् प्रस-
ङ्गित्वमेव न तु तन्त्रित्वमिति निश्चितुं शक्यते । पशोः
प्रातःकालीनानां पुरोडाशानां चोपक्रमे पौर्वापर्यं न
आयते । तस्माद्विकल्पेन तन्त्रित्वमेवं प्राप्ते ब्रूमः । सव-
नीयपशौ चोदकप्राप्ते मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रे पाठविकारः
प्रत्यक्षमान्नायते । अयं यजमान इति पाठस्थायं सुन्वन्
यजमान इति विशेषितत्वात् । तथा सोमान्ते स्वरोः
प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षमान्नायते । संस्थितं यज्ञं प्रस्तरं प्रह-
रति स्वरं वा यज्ञवैशसायेति । तस्मात् पशुस्तन्त्री ।
पुरोडाशानान्तूपक्रमात् पश्चाद् भावित्वाभावेऽपि समाप्ति-
पूर्वभावित्वनिश्चयेन मध्यपातित्वात् प्रसङ्गित्वम् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

प्रकृतिर्विकृतिर्वास्या तन्त्रिणी प्रकृतिर्यतः ।

नित्या सा उपरिष्ठाङ्गा मेवं कामबलित्वतः ॥ १८ ॥

य इष्ट्या पशुनेत्यादिशास्त्रात् प्रकृतिविकृत्योर्नित्य-
कास्येष्ट्योः पर्वण्येवानुष्ठेयतया सह प्रयोगे सति यावज्जी-
वकर्त्तव्यत्वादङ्गोपदेशयुक्तत्वाच्च प्रबला प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासे-
ष्टिस्तन्त्रिणी । जीवनमध्यपतितत्वाच्चोदकप्रवृत्तेरुपदेशाप्र-
प्तत्वाच्च दुर्बला सौर्यादिविकृतिः प्रसङ्गिनोति प्राप्ते ब्रूमः ।
कामस्य शीघ्रं प्रवर्त्तकत्वादनुष्ठानं प्रबला विकृतिरेव
तन्त्रिणी । यद्यपि विकृतिरेकाहकाला प्रकृतिर्द्विहकाला
तथापि सह प्रयोगं कृत्वापि चिन्तितम् ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

बहिर्वाग्रयणे किञ्चित् प्रसूनं वा बहुत्वतः ।

प्रथम्याच्चाग्निसोमैव मलोपात् कांस्यभोजिवत् ॥ १९ ॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेव द्यावा पृथिवीया यागा आग्रयणेष्टौ
प्रयुज्यन्ते । तत्रैन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्बहिर्मात्रं चोदकप्राप्तम् ।
तत्प्रकृतौ बहिर्विशेषस्यानुक्तत्वात् । द्यावा पृथिव्ये तु
स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनं बहिरिति दिश्यते । प्रसूनं पुष्पितं
लृणशेषान् गृह्णात् पुनरुत्पन्नं वा । तत्राग्रयणे यत्किञ्चिद्
बहिर्मात्रं कर्त्तव्यम् । ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोरनेकत्वेन प्राथ-
म्येन च तदानुगुण्यस्य न्यायत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । बहिर्-
रन्तरस्वीकारे द्यावा पृथिव्ये प्रमाणप्राप्तप्रसूनत्वनियमो
लुप्येत । प्रसूनस्वीकारे चैन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्न किञ्चित्
लुप्यते । तस्मादलोपाय कांस्यभोजिन्यायेन प्रसूनमेव
कर्त्तव्यम् । मिथस्य कांस्यभोजनव्रतमस्ति गुरीस्तु तन्नास्ति-

तयोः सहभोजने यथोपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य व्रतमलो-
पयितुं कांस्यमाद्रिवते तथात्रापि द्रष्टव्यम् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

द्यावा पृथिव्यस्तन्त्री स्यात् सर्वं वा तन्त्रिणोऽग्निमाः ।

प्रैषन्यायात् प्रसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ॥ २० ॥

प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात् समाश्रितम् ।

तन्त्रित्वनियतो शक्तं नातः सर्वेऽप्यतन्त्रिणः ॥ २१ ॥

यथा मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रविकारः पशुसम्बन्धी सन्
पशोस्तन्त्रित्वमापादयति तथा प्रसूनत्वं द्यावा पृथिव्य-
सम्बन्धित्वात् द्यावा पृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयतीति
प्राप्ते ब्रूमः । उक्तप्रैषमन्त्रविकारः प्रत्यक्षश्रुतः । इदं प्रसू-
नत्वमतिदिष्टत्वान्न तन्त्रितामापादयितुं क्षमम् । न च
प्राबल्याभावे कथं तदा अपणमिति वाच्यम् । ऐन्द्राग्ना-
दिना सह विरोधाभावमात्रेण तदा अपणात् । तस्मादे-
कस्य तन्त्रित्वनियमाभावेनाग्नेयादिवत् सर्वेऽप्यतन्त्रिणः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे •

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

— • —

अथ तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति ।

त्वग्वाससोरष्टरात्रे विकल्पो नियमोऽथवा ।

समुच्चयो वा न्द्रमातिदेशसाभ्याद्विकल्पते ॥ १ ॥

मुख्यत्वेन त्वगेव स्याद्वास एव बहुत्वतः ।

योग्यत्वेन व्यवस्थाप्यासुभयोः स्यात् समुच्चयः ॥ २ ॥

अष्टरात्रे विश्वजित् प्रथममहः । तस्मिन् प्रकृतिभूता-
देकाहाद्विश्वजितः परिधानार्थवित् स त्वक् प्राप्नोति ।
नान्नातिदेशात् अवभृथादुदेत्य वत्सत्वचं परिधत्त इति
प्रकृती विधानात् । ततो ज्योतिर्नामकोऽभिप्लवः षडहः ।
तत्र प्रकृतज्योतिष्टोमादहतं वासो नान्नातिदिश्यते ।
ततोऽभिजिदष्टममहस्तत्वापि चोदकाहासः प्राप्नोति । तत्र
द्वयोर्नामातिदेशयोः समबलत्वादष्टस्वहःसु त्वग्वासो
वेच्छया विकल्पत इत्याद्यः पक्षः । विकल्पस्याष्टदोषत्वा-
न्नियम इति द्वितीयः । तत्रापि विश्वजितः प्राथम्येन
प्रबलतया त्वर्गवैत्यपरः पक्षः । इतरेषामङ्गां बहुत्वेन
प्रबलतया वास एवेत्यपरः पक्षः । कौपीनत्वे वासो
योग्यम् । त्वक् तु प्रावरणे योग्या । तस्मात् सर्वानुग्राहक-
त्वेन समुच्चयेनात्र प्रसङ्गो उपोह्यत इति राजान्तः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयन्नि ।

स्वाधर्म्यमनुनिर्वापेष्वस्ति नो वा बहुत्वतः ।

अस्ति मेवं तन्त्रमध्ये विहितत्वात् प्रसङ्गिता ॥ ३ ॥

अग्नौ श्रूयते । अग्नोष्मीमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदेव
सुवां हवींषि निर्वपतीति । तत्र हविषामष्टानां बहुत्वेन
पुरोडाशाद् बलवत्वात्तन्त्रित्वम् । ततः स्वधर्मा एव ते अनु-
ष्ठेयाः । नतु पुरोडाशधर्मैः प्रसङ्गसिद्धिरिति चेत् ।
मैवम् । प्रत्यक्षेण पुरोडाशतन्त्रमध्ये विधानेन प्राप्तस्य
प्रसङ्गित्वस्य युक्तिमात्रेण वारयितुमशक्यत्वात् स्वाधर्म्ये-
नास्ति ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

ऋजुत्वादय आधारे विकल्पन्ते न वाग्रिमः ।

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात् सम्भवतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोरास्त्रायते ऋजुमाधारयति सन्ततमा-
धारयत्यूर्ध्वमाधारयतीति । तेषामृजुत्वादीनामाधारोप-
कारद्वारा कार्यस्यैकत्वाद्विकल्प इति चेत् । मैवम् । दृष्ट-
द्वारभेदाभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात् सद्धानुष्ठानसम्भवाच्च वि-
कल्पो न ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयो यववीह्योर्विकल्पो वात पूर्ववत् ।

आद्यो मैवं नैरपेक्ष्याददृष्टाभेदतोऽन्तिमः ॥ ५ ॥

अष्टदोषनिदानविकल्परारहाराय प्रयोगवचनानुग्रहाय
च समुच्चयः स्याद्व्यापारधर्मेवादिति चेत् । मैवम् । अदृ-
ष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तर्ह्यसु दृष्टभेद इति चेत् ।
एकं पुरोडाशनिष्पादनमन्तरंगान्यस्य कार्यस्यादर्शनात् ।
न च पेषणादो दृष्टदुपलभ्योरिव समुच्चयः शङ्कनीयः । तद्वत्
परस्परसापेक्षत्वाभावात् । अत एव ब्रौहिभिर्नैवेद्यं तत्त्व-
निरपेक्षाणां ब्रौह्मिणा यागसाधनत्वं विधीयते । एवं
यवैर्वर्जित्यत्वापि तस्माद्विकल्पः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

वैश्वानरे पाश्चिक्ते साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात् समाधये ॥ ६ ॥

विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्राय-
श्चित्तं श्रूयते । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्मावास्यां

पौर्णमासीं वातिपात्य अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेद् यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां पौर्णमासीं
वातिपातयेदिति च । अत्र पूर्ववद्दृष्टप्रयोजनाभावाददृ-
ष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति चेत् । मैवम् । यज्ञवै-
गुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षयोर्वीहिद्वयवद्वि-
कल्पः । एवमस्यजुः सामविहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्या-
चरणाद्वा यज्ञवैगुण्यभात्रस्य समाधानाय निरपेक्षाणि
प्रायश्चित्तानि विहितानि । भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्
भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात् स्वः स्वाहेत्याहवनीये
जुहुयादिति । तान्येतानि विकल्पन्ति प्रत्येकं वैगुण्य-
समाधानक्षमत्वात् ।

पष्ठाधिकरणमारचयति ।

भिन्नस्कन्नादि होमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववत् सैवमदोषं विहितत्वतः ॥ ७ ॥

यज्ञपात्रभेदनहविस्क्रन्दनादिनिमित्ते श्रूयते । भिन्ने
जुहोतीत्यादि । तत्र वैगुण्यसमाधानार्थत्वात् पूर्ववद्विकल्प
इति चेत् । मैवम् । दोषसंयोगमनुपन्यस्य भेदनादिनिमि-
त्तमुपजीव्य विहितत्वात् । अतो नैमित्तिकानामेषु केषां
प्रयोगवचनं परिगृहीतत्वेन समुच्चयः ।

सप्तमाधिकरणमारचयति ।

अनध्याये मन्त्रपाठः क्रतो नास्तीति वा न सः ।

तत्पाठस्य निषिद्धत्वाद्वास्ति तत्रा निषेधतः । ८ ॥

पर्वणि नाध्ययमिति निषिद्धत्वादनध्याये क्रतुप्रयोगे
मन्त्रपाठो नास्तीति चेन्न । निषेधस्य यद्व्याख्यापनविषय-

त्वेन क्रतुप्रयोगे तन्निषेधाभावात् । तस्मात् क्रतावन-
ध्यायेऽप्यस्ति मन्त्रप्रयोगः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात् प्रावाचनिकोऽथवा ।

ब्राह्मणोक्तेरादिमोन्यस्तदुक्तैर्लक्षणत्वतः ॥ ८ ॥

तत्तच्छाखायां ब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्त-
भाचार्यैः । छन्दोगबहुचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ।
उच्चनीचस्वरं प्राहुः सर्वे भाषिक उच्यत इति । सोऽयं
भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः । ब्राह्मणेनीकत्वान्मन्त्र-
विनियोगस्य लिङ्गेन सिद्धत्वात् स्वरविशेषविधानाय
ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयते इति प्राप्ते ब्रूमः । न हि ब्राह्मणे
मन्त्रः पठ्यते । किन्तु पठनमिदं स्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डसमुत्-
पन्नं मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमस-
दृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चार्यन्ते इमामगृभ्णन् रगनाम्-
तस्येत्यज्ञाभिधानीमादत्त इत्येवमेवाभिप्रायं द्योतयितुं क-
चिच्छब्दान्तरेणोपलक्ष्यते । तद्यथा । साधित्वाणि जुहोति
प्रसूत्या इति यत्र लिङ्गसिद्धौ विनियोगस्तत्र ब्राह्मणमनु-
षादकमस्तु । तस्मात् प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ प्रयोक्तव्यः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य त्वैस्वर्यं भाषिकोऽथवा ।

आद्योऽन्य मन्त्रवत् मैवं स्वरान्तरविषयनात् ॥ १० ॥

वानस्पत्योऽमीत्यर्थं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नस्तं प्रोहे-
द्वा नस्पत्योऽमीत्यागमनात् । न चास्य मन्त्रस्य कश्चित् प्राव-
चनिकः स्वरोऽस्ति । तस्माद्भाषिकः स्वरः ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

यदा कदाचिन्नन्तान्ते वा कर्मानियमाह्वेत् ।

आद्यो मैवं कृत्स्नजन्यस्मृतेरङ्गत्वतोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

इति मन्त्रः । शाखाच्छेदने करणम् । इमाम्
गृभ्णन् रशनामृतस्येति रशनादाने इत्यादि मन्त्रेषु बहुधा
संशयः । किं मन्त्रादौ कर्म कर्त्तव्यं उक्तं ताम् गृभ्णन् रश-
नामृतस्येत्येवंविधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रयोच्चारणकाले किं
वा यस्य कस्यचित्पदस्य काले आहोस्विन्नन्ता ते अथवा
किञ्चित्कालं विलम्बेति । तत्र नियमकाभावा यदा
कदाचिदिति प्राप्ते ब्रूमः । कृत्स्नमन्त्रजन्यार्थस्मरणं कर्म-
णोऽङ्गम् । तच्च समाप्तेः पूर्वं नोदेति विलम्बे तूपमन्त्रं
स्मरणं विनश्यति । ततः परिशेषान्मन्त्रान्ते कर्म सन्नि-
पतेत् ।

एकादशाधिकरणमारचयति ।

मन्त्रादौ किं वसोर्धारा मन्त्रान्ते वात्र संस्थिते ।

आद्यहोमेषु सान्तत्याद् द्वादशान्तेषु तद्धतिः ॥ १२ ॥

अग्नीं किञ्चित् कर्म विहितम् । सन्ततां वसोर्धारां
जुहोतीति । तत्र सान्तत्यमविच्छिन्नत्वम् । तच्च कर्म-
मन्त्रयोः सहोपक्रमे सति उपपद्यते । तस्मान्नन्त्रादौ कर्म-
सन्निपात इति प्राप्ते ब्रूमः । तस्मिन्वसोर्धाराख्ये कर्मणि
द्वादश द्वादशानि जुहोतीति श्रुतम् । द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः
सम्पाद्यमेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशं तद्यथा वाजश्च मे प्रस-
वश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे
स्वरश्च मे श्लोकश्च मे आवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे

सुवश्च मे इत्येतैर्द्वादशभिर्मन्त्राक्यैरेकाहुतिर्हीतव्या ।
 ईदृशा उत्तराहुतयः प्राणश्च मे अपानश्च मे इत्यादिभिर्नि-
 ष्पाद्यन्ते । एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये विलम्बाभावः
 सान्तत्यम् । न तु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः । तस्मात् पूर्व-
 न्यायेन सन्तान्ते कर्मसन्निपातस्य नास्ति कश्चिद्विघ्नः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

आधारे मन्त्रसान्तत्यं धारा वा सन्तताग्रेमः ।

कर्मैकत्वान्नाज्यधारा नैरन्तर्यस्य सम्भवात् ॥ १३ ॥

सन्ततमाधारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न भवति ।
 आहुतैरेकत्वात् । अतो मन्त्रसाहित्यस्यैव सन्ततशब्दार्थ-
 त्वात् । मन्त्रादौ कर्मोपक्रम इति चेत् सैवम् । चार्थ-
 माणाज्यं विन्दुनैरन्तर्यस्य शब्दार्थत्वात् । न च प्रयाजा-
 न्याहुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयं तत्र विच्छिद्य
 विच्छिद्य विन्दुपातैऽपि कर्मवैकल्याभावात् । अत्र तु न
 तथेति वैषम्यम् । तथा सत्याधारस्य यदाज्यं जुह्वां गृहीतं
 तत् सर्वं शनैरविच्छेदे नाहवनीये पातयेदिति सन्ततश-
 ब्दार्थः । यदि मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात् तदानीमनेन
 मन्त्रेणेति तृतीया श्रुत्योक्तं पूर्वकालत्वलक्षणं मन्त्रस्य कर-
 णत्वं हीयेत । तस्मात् पूर्ववत्सन्तान्ते कर्मसन्निपातः ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

पूषाद्येकार्थमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पना ।

आद्यः शक्यत्वतो सैवं सन्तान्ते सन्निपाततः ॥ १४ ॥

पुरोडासविभागे त्रयो मन्त्राः श्रुताः । पूषावां विभ-
 जतु भगो वां विभजत्व विमा वां विभजत्विति । तत्र

समुच्चित्यानुष्ठातुं शक्यत्वात् । मैवम् । प्रथममन्त्रान्ते कर्मणः
सन्निपाते सति मन्त्रान्तरे प्रयोजनाभावात् । तस्माद्विकल्पः ।
व्रीहियवयोर्निर्णीतस्यैव विकल्पस्यायं प्रपञ्चः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

चतुर्भिरभिमित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः ॥ १५ ॥

अग्नौ श्रूयते । चतुर्भिरभिमितादत्त इति । पूर्वोक्ते
विभागमन्त्रवत् प्रतिमन्त्रं पृथक्करणं नास्ति । चतुःसंख्यया
सह समूहे करणत्व प्रतीतिः । तस्मात् मन्त्रान्ते कर्मसन्नि-
पातस्य बाधेनैव समुच्चयः स्यात् । न च पूर्वस्यैकैकस्य
मन्त्रस्यान्ते सन्निपातो न स्यादिति शङ्कनीयम् । वाच-
निकसंख्यया न्यायसिद्धस्य तस्य बाधितत्वात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

प्रथमन्तौ समुच्चये विकल्पो वा चतुष्टयत् ।

आय उक्तिद्वयान्नैवं समुच्चित्यानुदीरणात् ॥ १६ ॥

उरूप्रथस्त्रेति पुरोडाशं प्रथयति उस्तो यज्ञपतिः
प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयतीति ब्राह्मणेन पुरोडाश-
प्रथने द्वौ मन्तौ विनियुक्तौ । तस्य च मन्त्रविनियोगस्य
मन्त्रलिङ्गेनैव सिद्धत्वाद् ब्राह्मणवचनद्वयं चतुः संख्यावत्
समुच्चये पर्यवस्यतीति चेन्नैवम् । तस्मिन् वचनद्वये
मन्त्रयोः परस्परनैरपेक्ष्य प्रतिभासेन समुच्चयस्यायुक्तत्वात् ।
अतो लिङ्गसिद्ध एवार्थोऽनूद्यत इति व्रीहियववद्विकल्पः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

उद्वित्युच्छ्रयस्त्रेति विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः स्मारकत्वैक्यादाकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥ १७ ॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एषो मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते ।
उद्दिवं स्तभानान्तरिचं पृणपृथिवीमुपरेण दंहेति उच्छ्री-
यमाणाय यूपाय प्रेषितेन होत्रा मन्त्रः पठ्यते । उच्छ्रयस्य
वचनस्य ते वर्णान् पृथिव्या अधीति । अनयोर्मन्त्रयोर्यूपो-
च्छ्रयमस्मारणमेकमेव कार्यम् । तस्माद्विकल्प इति चेन्नै-
वम् । करणमन्त्रः उच्छ्रयणं करोमीत्येवं स्मारयति ।
होत्रस्तु क्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्योर्यूपोच्छ्रयणं क-
र्त्तव्यमित्येवं स्मृतिं जनयति । तत्र स्मार्यस्योच्छ्रयण-
स्यैकत्वेऽपि कर्त्तव्यमित्यस्य करोमीत्यस्य च स्मृतिप्रकार-
स्यान्यत्वात् कार्यैक्याभावेन समुच्चयः ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

उच्छ्रयस्य स सिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ।

समुच्चयो वा कार्यैक्यादाद्योऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥ १८ ॥

उच्छ्रयस्वेत्युगैका । स सिद्धस्य श्रूयमाण इति
द्वितीया । ऊर्ध्व ऊषुण इति तृतीया । ऊर्ध्वतः पाहीति
चतुर्थी । ता एताः क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पठ्यन्ते
तासां यूपोच्छ्रयणकर्त्तव्यता स्मारणस्य कार्यस्यैकत्वा-
द्विकल्प इति चेत् । मैवम् । प्रथममन्त्रेणोत्पन्नायाः स्मृते-
कत्तरोत्तरमनुस्मृतेः पृथक् प्रयोजनत्वात् । तस्मात्
समुच्चयः ।

इति माधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशा-

ध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति ।

सारस्वतीमनूच्येति विकल्पोऽथ समुच्चयः ।

जपैक्यादादिमांस्त्यः स्यात् प्रकारस्य विभेदतः ॥ १ ॥

दीक्षितस्य वाङ्नियमनात् पूर्वं जपाय मन्त्राः श्रूयन्ते ।
सारस्वतीमनूच्य वाग्यन्तव्येति । एवमाग्ना वैष्णवी बार्ह-
स्पत्ये उदाहार्ये । अतएव सूत्रकारः । अथवैक्रेषा माग्ना-
वैष्णवीं सारस्वतीं बार्हस्पत्यामुत्तमामनूच्य वाग्यन्तव्येति ।
तस्मानुवचनशब्दाभिधेयस्य जपकार्यस्यैकत्वाद् विकल्प-
इति प्राप्ते ब्रूमः । जपस्यादृष्टार्थप्रकारभेदे सति कार्य-
नानात्वात् समुच्चयः । एवं जपमन्त्रवत् सुत्याशीरभिधान-
मन्त्रेषु सजातीयैः समुच्चयो द्रष्टव्यः ।

द्वितीयाधिकरणमारचयति ।

इदं वादिद्वयोः किं स्यात् साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पूर्ववन्मैवं देवताबोधनैक्यतः ॥ २ ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि इदं वानास्ये हविः प्रियमिन्द्रा-
हहस्पतीत्यादिके याज्यानुवाक्ये द्विविधे आम्नाते । तयोः
सारस्वत्यादिवत् समुच्चय इति चेत् मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य
देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्माद् विकल्पः ।

तृतीयाधिकरणमारचयति ।

पुरोऽनुवाक्यया याज्या विकल्पया वा समुच्चयः ।

पुरे वाद्यः समाख्यानाद् वचनाच्च समुच्चयः ॥ ३ ॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद् याज्ययोर्यथा विकल्पः
तथैवैकयुग्मगतयोरिति चेत् । मैवम् । पुरोऽनुवाक्येति-
समाख्याया उत्तरकालीनयाज्या मन्तरेणानुपपत्तेः किञ्च

पुरोऽनुवाक्यामनूय याज्यया जुहोतीति प्रत्यक्षेण हविः
प्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते । तस्मात्
समुच्चयः ।

चतुर्थाधिकरणमारचयति ।

क्रयणेषु विकल्पः स्यात् साहित्यं वाग्निमो यतः ।

कार्यैक्यमानतेर्लाभाद्दशोक्तेश्च समुच्चयः ॥ ४ ॥

अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणा-
तीत्यादिना बहूनि सोमक्रयसाधनानि द्रव्याण्यान्ना-
तानि । तेषां कार्यैक्याद् विकल्प इति चेन्नैवम् । बहु-
द्रव्यैर्विक्रेतुरानतेः सौलभ्याद्दशभिः क्रीणातीति संख्यो-
क्तेश्च समुच्चयः ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति ।

गुदोपयजने किं स्याद् विकल्पोऽथ समुच्चयः ।

आद्यः स्यादर्थकर्मत्वान्न शेषप्रतिपत्तितः ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये गुदे नोपयजतीति श्रूयते । एकादशि-
नेषु तच्चोदकप्राप्तम् । तत्रोपयजनस्यार्थकर्मत्वं गुदेनेति
तृतीया श्रुत्या प्रतीयते । तस्य चार्थकर्मण एकेन सिद्ध-
त्वादेकादशानां गुदानां विकल्प इति चेन्नैवम् । प्रयाज्य-
शेषन्यायेन तृतीया श्रुतेर्विपरिणामे सति शेषप्रतिपत्ति-
संस्कारविधानात् । तस्मात् समुच्चयः ।

षष्ठाधिकरणमारचयति ।

एका देया समुच्चयं विकल्पं वाद्य आनतेः ।

सौलभ्या दन्तिमो नैरपेक्ष्यात् संख्यानन्तरादपि ॥ ६ ॥

आधानं श्रूयते । एका देया षट् देया द्वादश देया

इत्यादि । 'तत्र सोमक्रयन्यायेनानतेः सौलभ्यात् समुच्चय इति चेन्न । संख्यानां व्रीह्यादिवत् परस्परनैरपेक्ष्यावगमात् समुच्चये श्रूयमाणाभिः संख्यान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च । तस्माद्विकल्पः ।

मममाधिकरणमारचयति ।

समुच्चयो जाघनोनां न वाच्यो गुदवन्न तत् ।

प्रकृतौ नियमादर्शककर्मातीऽत्र तथा न्वतः ॥ ७ ॥

ऐकादशिनादिगणेषु जाघन्या पत्नी संयाजनं चोदक-
प्राप्तम् । तत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वाज्जाघनीनां गुदानामिव
समुच्चय इति चेन्नैवम् । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाज-
कृतेऽर्थकर्मण्याज्यजाघनोद्देश्ये विकल्पेन विहिते ते चोभे
अग्नीषोमीयपशौ चोदकेन प्राप्ते तत्र जाघन्यायां प्राप्तायां
पुनरपि जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति विहितम् । स च
पुनर्विधिः स्ववेयर्थपरिहारायातिदेशप्राप्तमर्थकर्मत्वं वार-
यिवा प्रतिकर्मत्वं प्रापयतीति पूर्वपक्षीकृत्य विकल्पेनाति-
दिष्टाया जाघन्या नियमेन पुनर्विधेश्चरितार्थत्वाच्चार्थ-
कर्मत्वं निवारणोद्यमिति सिद्धान्तनीयम् । ततः प्रकृता-
वन्तीषोमीयपशावर्धकर्मत्वेन विकृतिष्वर्थकर्मत्वादर्थक-
र्मण्येकजाघन्या निष्पत्तेर्गुददृष्टान्तान्भवज्जाघनीनां
विकल्पः ।

अष्टमाधिकरणमारचयति ।

नित्योखाग्नी काम्यवर्ति सयुज्यं ताथ बाधकः ।

कार्यभेदादादिमोऽन्यः कामीनान्यः सञ्जनात् ॥ ८ ॥

अग्निवयने कर्मण्युखां निश्चाय तस्या मुखायमग्नि-

७१४ जेमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा०४ प्रधि०१०

धियते स नित्योऽग्निः । तत् प्रकरणे काम्योऽग्निः पठ्यते ।
 वृक्षायात् ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याहत्यावदध्यादिति ।
 तत्र नित्यस्याग्नेर्होमः कार्यः । काम्यस्य तु फलाय धार-
 णम् । अतः कार्यभेदात् समुच्चय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
 फलाय धृतनाग्निना होमस्यापि प्रसङ्गसिद्धेर्नित्यो बाध्यते ।
 तथा सति कामिनी बह्वन्तरमकामिनी नित्योऽग्निरिति
 व्यवस्थितो विकल्पः ।

नवमाधिकरणमारचयति ।

सोऽग्निराहवनीयो नो वाय आहुतिर्नोगतः ।

अन्योऽन्याश्रयतो मैवं संस्काराच्चेन्न सोऽत्र हि ॥ ८ ॥

स पूर्वोक्तः काम्यो वह्निराहवनीयो भवितुमर्हति ।
 कुतः । तन्निवेत्तनीयस्याहुतियोगस्य तस्मिन् सम्भवात् ।
 आगत्य ह्वयतस्मिन्नित्याहवनीयः । ह्वयते चात्र काम्यः
 हुतयः । तस्मादाहवनीय धर्माः गतयो धारणादयस्तत्र
 कर्त्तव्याः । ते च कल्प इत्यकारेण दर्शिताः । नक्तमाहवनीय
 धारयति नित्यो गतश्चिद्य इति चेत् । मैवम् । अन्योऽन्या-
 श्रयत्वप्रसङ्गात् । सिद्धे ह्याहवनीयत्वे तत्र होमविधिः ।
 यदाहवनीये जुहोतीति सिद्धे होमाधारत्वे पश्चादाहव-
 नीयादिकल्पनेति परस्परश्रयत्वम् । यदाधानसंस्कारादा-
 हवनीयत्वम् । तद्येतास्य संस्कारस्याभावान्नाहवनीयत्वम् ।

दशमाधिकरणमारचयति ।

अस्वाधानादिर्नो वात्र त्वं शेषत्वतोऽस्ति तत् ।

न संस्कृतस्यानपातान्मयनस्याप्यसम्भवात् ॥ १० ॥

अत्र पूर्वोक्ते वज्रावाधानादिकमस्ति । कुतः । आधा-

नस्य सर्वकर्मशेषत्वात् । नैतद्युक्तम् । आधानादिभिः
संस्कृतं नित्यमग्निं बाधित्वा तस्य स्थानेऽवस्थितत्वेनाग्न्यु-
त्पादकसंस्कारानुपयोगात् । न च ज्वलतो वृक्षाग्रादा-
हृतस्यारणिमन्यनेनोत्पत्तिः सम्भवति । तस्मान्नास्या-
धानादि ॥ १० ॥

एकादशाधिकरणमारचयति ।

धृतिर्विकल्पितोऽस्यस्य किं वा नैवास्ति धारणम् ।

निषेधात् कल्पविधितश्चाद्यो न प्राप्तिवारणात् ॥ ११ ॥

अग्निचयने योऽयं नित्य उख्योऽग्निस्तस्य सार्वकालिकं
धारणं विकल्पितम् । कुतः । विधिनिषेधयोरुभयोः सद्भा-
वात् । प्रतिषेधस्तावदेवं श्रूयते । न प्रतिसमिद्धो यत्-
प्रतिसमिद्धो भ्रातृव्यमस्मिन् जनयेदिति । सोऽयं प्रति-
षेधः प्राप्तिमन्त्रेणानुपपन्नः प्रापकविधिं कल्पयति ।
तस्माद्विकल्प इति चेत् । न । निषेधस्यान्यथाप्युपपन्नत्वात् ।
आहवनीयविवयं नित्यधारणङ्गतश्रियो यद्विहितम् ।
तच्चोदकं नीरुद्धान्नी प्रापितत्वात् प्रतिषिध्यते । तथा सति
विधेरकल्पितत्वात् केवलेन प्रतिषेधेन धारणाभाव एव
प्रतिनियतः ।

द्वादशाधिकरणमारचयति ।

शुक्रस्यगोधिकं सत्रे सर्वेषामुत कस्यचित् ।

अविशेषादादिमोऽन्यस्तावतैवार्थसिद्धितः ॥ १४ ॥

शुक्रं यजमानोऽन्वारभते यजमानसन्मिती दुस्वरी
भवतीति विहितं यत्तत् सत्रे सर्वेषां यजमानानां भवेत् ।
कुतः । यजमानस्य सर्वाविशिष्टत्वादिति चेत् । नैवम् ।

एकेन कृते सति प्रयोजनस्य शुक्रग्रहसंस्कारादेः सिद्धत्वात् ।
न ह्येते यजमानसंस्कारार्थाः येन प्रतियजमानमावर्त्तेरन् ।
तस्मादेक एव कुर्यात् ।

त्रयोदशाधिकरणमारचयति ।

अहीने सत्त्ववच्छुक्रसृगैक्ये स नियम्यते ।

न वाद्यः सम्भवात् मैवं विशेषानवधारणात् ॥ १५ ॥

यथा सत्त्वे यजमानेष्वेक एव शुक्रग्रहं सृगति तथा
अहीनेष्वेक एवेति पूर्वन्यायेन स्थिते सति क एकः किं
नियतः उत यः कोऽपीति संशये सति नियमस्य सत्त्वे
वक्ष्यमाणत्वादिहापि नियमः इति मन्दः पूर्वपक्षः । विशेष-
प्रत्यावधारयितुमशक्यात्वाद्यः कोऽपीति सिद्धान्तः ।

चतुर्दशाधिकरणमारचयति ।

कश्चिद्गृहपतिर्वा स्यात् सत्त्वे कश्चिद्हीनवत् ।

इतरेषां तदार्त्विज्यादविलम्बार्थमन्तिमः ॥ १६ ॥

पूर्वाक्तेनाहीनन्यायेन सत्त्वे यः कोऽपि शुक्रस्पर्शादिकं
कुर्यादिति चेत् । मेवम् । गृहपतिव्यतिरिक्तानां तदानी-
मार्त्विज्यं कार्यं विनियुक्तानां शुक्रस्पर्शसम्भवात् ।
विलम्बे तु भार्त्विज्यं शुक्रस्पर्शयोर्विहितमेककालीनत्वं
हीयेत । तस्मादविलम्बार्थं गृहपतिरेव तत् कुर्यात् ।

पञ्चदशाधिकरणमारचयति ।

अञ्जनाद्या गृहपतेः सर्वेषां वा समाख्यया ।

आद्यो नो फलिसंस्काराः सर्वेषां फलिनामतः ॥ १७ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जनादयो गृहपतेर्युक्ताः संस्काराधिक्येन
गृहपतित्वं समाख्या उत्पन्नत्वादिति चेत् मेवम् । फलित्वं

प्रयोजका एते संस्काराः फलित्वच्च सर्वेषां यजमानानाम् ।
यत्तु गृहपतेः फलाधिक्यं श्रूयते भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोतीति
तदाचनिकं नतु संस्काराधिक्यं कृतम् । समाख्या त्वन्तरे-
णापि संस्काराधिक्यमृत्विजामिव कर्मकरत्वादुपपद्यते ।
तस्मात् सर्वेषामञ्जनाद्याः कार्य्याः ।

षोडशाधिकरणमारचयति ।

याजमानां त्विज्यकर्मणोरेकदा प्राप्तिस्तत्र याजमानं
बलवच्चोदकप्राप्तत्वादिति चेत् । मैवम् । ये यजमानास्त-
ऋत्विज इत्यां त्विज्यस्य प्रत्यक्षविहितत्वात् । तस्मादां त्विज्यं
बलवत् ।

सप्तदशाधिकरणमारचयति ।

आं त्विज्यं किं त्विवर्णस्थं विप्रयोग्येव वाग्रिमः ।

विद्यावत्वान्न तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत् स्मृतेः ॥ १८ ॥

विप्रक्षत्रियवैश्यानामधीतवेदानां विद्यावत्त्वादां त्विज्य-
मस्तीति चेत् । न । विप्रस्यैवां त्विज्य स्मरणात् । तथा च
याज्ञवल्क्यः । प्रतिग्रहाऽधिको विप्रे याजनाऽध्यापने
तथेति । एवमेव स्मृत्यन्तराण्यदाहरणीयानि । तस्माद्विप्र-
स्यैवां त्विज्यम् ।

इति माधर्वाये जैमिनौयन्यायमालाविस्तरे

द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ।

वेदानां स्थितिकृत्पुरा हरिहरोऽभूत् सूत्रकृज्जैमिनि-
स्तद्भाष्यं श्ववरोऽभ्यधातृदत्तवांस्तद्विस्तारं माधवः ✓

७१८ जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पा० ४ अ० १७

सोऽयं नित्यकलत्रपुत्रजनकप्रज्ञाधिपत्यस्थिति-
र्दीर्घायुःसहस्रम्भिर्विजयतामाचन्द्रमातारकम् ॥ १ ॥

इति श्रीमन्त्रिकाण्डमौसांसामण्डनप्रतिवसन्तसौम-
याजिभट्टश्रीमाधवविरचिते जैमिनीयन्याय-
मालाविस्तरे द्वादशाध्यायः समाप्तः ।

। सम्पूर्णम् ॥

